

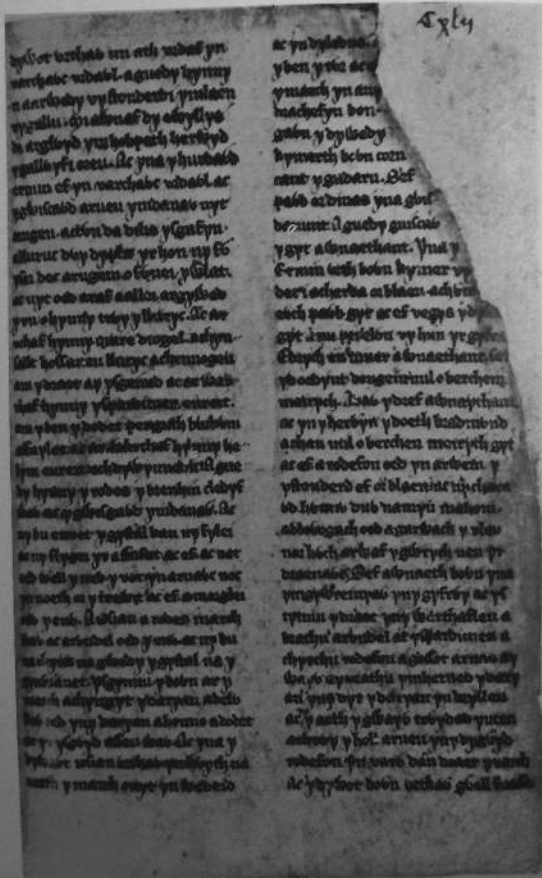
YSTORYA BOWN DE HAMTWN

CYFIEITHIAD O
LA GESTE DE BOUN DE HAMTONE

GOLYGWYD GAN
MORGAN WATKIN

GWASG PRIFYSGOL CYMRU

YSTORYA
BOWN DE HAMTWN

Trwy garedigrwydd Ll. G. C.

L.LAWYSGRIF PENIARTH 5, f. cxlii

YSTORYA BOWN DE HAMTWN

CYFIEITHIAD
CANOL Y DRYDEDD GANRIF AR DDEG
O
LA GESTE DE BOUN DE HAMTONE

GYDA

RHAGYMDRODD, NODIADAU, A GEIRFA

GAN

MORGAN WATKIN
M.A., L.ÈS L., PH.D.

*Athro Emeritus Ffrangeg ac Ieitheg Rumawns
yng Ngholeg y Brifysgol, Caerdydd,
gymt dros dro Darlithydd Cynorthwyol
yn yr Adran Gymraeg*

CAERDYDD
GWASG PRIFYSGOL CYMRU
1958

*I'm Gwraig
ac er cof am
fy Rhieni*

CYNNWYS

	<i>Tud.</i>
RHAGAIR	ix
TAFLEN O'R LLINELLAU CYFATEBOL YN YSTORYA BOWN A'R BOEVE DE HAUMTONE	xix
RHAGYMDRODD:	
Y LLAWYSGRIFAU	xxi
PERTHYNAS Y CYFIEITHIAD CYMRAEG A'R GESTE DE BOUN DE HAMTONE	lix
ORGRAFF YSTORYA BOWN Y LLYER GWYN	ci
FFURFIANT TESTUN BOWN Y LLYER GWYN	cxvii
CYSTRAWEN	cxl
BYRFODDAU A RHESTR O'R LLYFRAU YR YMGYNGHORWYD A HWY	clxxv
ARWYDDION SEINEGOL	clxxxiii
TESTUN DIPLOMATIG YSTORYA BOWN Y LLYER GWYN	1
NODIADAU	69
GEIRFA	185
TAFLEN O ENWAU PERSONAU A LLEOEDD	245

RHAGAIR

Bu'r llyfr hwn yn yr arfaeth am lawer o flynyddoedd. Yn wir, rhoddwyd peth ohono mewn print cyn y rhyfel byd cyntaf. Dylid, gan hynny, esbonio paham yr ymgwymerwyd a'i baratoi a phaham ar ôl ei ddechrau y buwyd mor hir cyn ei orffen a'i gyhoeddi. Cystal yw hynny â dywedyd y bydd yn anghenraid i mi roi cipdrem ar hanes fy mywyd a rhyw syniad am yr ymchwil yr ymddiddorais ynddi a'r casgliadau y deuthum iddynt.

Rywbyrd yn nyddiau'r Coleg a minnau'n troi ar antur ddail hen rifynnau'r *Romania* ac yn darllen yr hyn a ddenai fy myrd, deuthum ar draws adolygiadau Gaston Paris ar lyfrau Robert Williams, Rheithor Rhydycroesau: *Selections from the Hengert MSS. Preserved in the Peniarth Library, Vol. I (Y Seint Greal)* a *Vol. II (Campeu Charlymaen, Bown o Hamtun, etc.)*, llyfrau na wyddwn cyn hynny ddim amdanynt. Hudwyd fi gan yr adolygiadau a chan y ddau lyfr. Eisoes yn yr Adran Ffrangeg clywswn ddarlithio ar hen gerddi arwrol Ffrainc, y *Chansons de Geste*, ac yn yr Adran Gymraeg gwrandawsw'n ar drafod hanes llenyddiaeth ganoloesol Cymru. Yn y naill Adran a'r llall cyfeirid yn aml at *Ramantau Arthur* ac at y rhan a debygid i'r Cymry gael yn eu flurfiad a'u lledaeniad. Eithr ni chlywswn neb yn yngan gair ddarfod i'r *Chansons de Geste* fod gynt yn fater diddordeb i Genedl y Cymry ac i hen lenorion y genedl honno drosi amryw ohonynt—*La Chanson de Roland, Le Pèlerinage de Charlemagne, La Geste de Boun de Hamtone, La Chanson d'Otinel*, etc.—i'r iaith Gymraeg. Ni ddywedasai neb wrthyf ychwaith i ryw lenor o Gymro tua diwedd y drydedd ganrif ar ddeg drosi i Gymraeg godidog ddau o'r *Romans Courtois*, nid amgen, *La Queste del Saint Graal* a'r *Perlesvaus*. Efallai na ellid disgwyl i athrawon yr Adran Ffrangeg, Ffrancwyr uniongred ill dau, wybod dim am y pethau hyn. Ond yr hyn sydd yn syndod, nid oes gof gennyf i mi erioed glywed neb yn yr Adran Gymraeg yn dywedyd sillaf nac am y *Queste del Saint Graal* na'r *Perlesvaus* na'r *Chansons de Geste*, er i'r Athro Thomas Powel olygu'r *De Carolo Magno* yn 1883 a gweithredu fel un o'r triwyr a wobrwyoedd y Parchedig Robert Williams, Rheithor Llanbedr Dyffryn Clwyd, am y cyfieithiad gorau, etc., o'r *De Carolo Magno* yn Eisteddfod Genedlaethol y Rhyf yn y flwyddyn 1904. Oddi wrth yr hyn a glywswn ac a ddarlensaswn hyd hynny, tybiwn mai math o drafnidiaeth unfordd a fusai'r cyswilt llenyddol rhwng Cymru a Ffrainc yn yr oesoedd canol; y *Cymry'n rhoi a'r Ffrancwyr yn derbyn*. Eithr yn y *Selections from the Hengert MSS.*, dyma gipdrem ar y rhodfa wrthwyneb: y *Ffrancwyr yn rhoi a'r Cymry'n derbyn*. Yn fuan wedi gadael yr adolygiadau ar y *Selections* wele adolygiad arall, gan Gaston Paris eto, ar *Der Anglonormannische Boeve de Hamtone*, argraffiad a baratocsid drwy waith Albert Stimming o'r gerdd Hen Ffrangeg y ceid ferstwn Cymraeg ohoni yn *Bown o Hamtun* y *Selections*. Os cyffrowyd fi gan yr adolygiadau cyntaf, mwy fyth fu fy nghyffro wrth ddarllen hwn a rhoi geiriau'r ddwy stori golofn wrth golofn. Nid oedd na'r *Boeve* na'r *Bown* ar restr llyfrau'r Cyrsiau Anrhydedd yn Ffrangeg a Chymraeg yn y blynyddoedd hynny, ond bellach ni allai dim fy

ngwarafun rhag mynd ati i ddarllen y ddau destun gyda'i gilydd, gorchwyl, gader i mi ddywedyd, a ddug fawr lesiant i'm Hen Ffrangeg ac i'm Cymraeg Canol. Ond serch yr clw a'r mwynhad a gawsw'n wrth astudio'r ddau fersiwn ochr yn ochr, ni allwn lai na chanfod fod eisiau diwygio llawer ar destun a chyfieithiad y gŵr o Rydycroesau a bod galw diamheul am argraffiad newydd. Gwelswn hefyd na fedrai neb lunio'r argraffiad dymunedig heb feddu gwybodaeth dda o'r Hen Ffrangeg ac mai un o anfantaision y Canon Robert Williams fel golygydd a chyfieithydd *Bown o Hamtwn* oedd na wyddai nemor ddim am yr iaith honno. Gyda gorchwyder dyn ifanc a ymhyfrydai yn iaith Hen Ffrainc, meddyliais yn fy nghalon, o chawn y llwyddiant academaidd yr anelwn ato a'r hamdden a allai ddilyn hynny, y buaswn i fy hun yn paratoi'r argraffiad y dymunwn ei weled.

Ni chlywswn, meddwn, yn narlithiau'r Coleg, neb yn dywedyd mai cyfieithiadau o destunau Hen Ffrangeg a welid yn *Y Seint Greal* nac ychwaith mai trosiadau o'r iaith honno oedd dwyrn storiâu'r *De Carolo Magno* yr esbonnid inni eu hiaith yn y dosbarth. Rhaid i mi hefyd gyfaddef yr edrychwn ar y *De Carolo Magno*, megis y credwn yr edrychai fy athrawon arno, fel cynifer o destunau Cymraeg Canol diddorol a chyfleus i'w hastudio ar gyfer arholiadau'r Brifysgol. Eithr diolch i'r *Selections, Vol. II*, dyma olygiad newydd hudol ei arwyddocâd. Beth, tybed, a wyddid am y maes hwn gan eraill, a phwy, ys gwn i, a fuasai'r arloeswyr ynddo? Ni allwn ymatal rhag ymorol. Gwelais y gwyddai'r Canon Robert Williams eisoes mai yn Hen Ffrangeg yr oedd cynddelw ei *Seint Greal*. Diamau y gwyddai hefyd mai cyfieithiadau o'r iaith honno oedd y *Campeu Charlymaen a'r Bown o Hamtwn* a gopiodd ac a gyfieithodd i'r Saesneg ar gyfer *Selections, Vol. II*, ac a gyhoeddwyd wedi ei farw gan Dr. Hartwell Jones. Dangosodd hefyd wrth droi i'r Saesneg y fersiynau Cymraeg o'r storiâu hyn y gwyddai fod iddynt werth yn llenyddiaeth gymharol yr oesoedd canol. Gwelsai Alfred Nutt¹ mai cyfieithiad o'r *Queste del Saint Graal* oedd y rhan gyntaf o'r *Seint Greal* ac mai trosiad o *Perceval le Gallois (Perlesvaus)* oedd yr *Eil Ran* a enwir yn y testun hwnnw. Serch yr argraff a adawsid ar fy meddwl, nid teg fuasai tybio, fel y gwneuthum i, mai difater gan yr Athrawon Cymraeg oedd cefndir *Y Seint Greal* a'r testunau a welid yn y *De Carolo Magno*. Onid hwy a gymhellodd Bwyllgor Eisteddfod y Rhyf i alw nid yn unig am gyfieithiad Saesneg o'r *De Carolo Magno*, eithr hefyd am drafodaeth ar ei destunau? Torasai'r buddugwr yntau yn ei draethawd arobryn² dir newydd. Rhoesai inni bennod helaeth ar y damcaniaethau a goleddid y pryd hwnnw am darddiad y *Chansons de Geste, Cronicle Turpin*, etc., a chyfrannodd beth ymchwil wreiddiol ar berthynas y *De Carolo Magno* â thestunau Lladin a Hen Ffrangeg. Dyna'r holl fantolen y gellais i gael hyd iddi ar gyswllt y *Chansons de Geste a'r Romans Courtois en Prose* â llenyddiaeth Gymraeg. Ar arwedd arall o ddyllanwad llenyddol Ffrainc—dyled D. ap Gwilym i'r *troubadours (trouvères)*—gwelais inni gael

¹ Alfred Nutt, *Studies on the Legend of the Holy Grail* (London, 1888), tt. 2, 3.

² Robert Williams, *The History of Charlemagne* (London, 1907, *Y Cymrodor*, XX).

cyfraniadau gan yr Athrawon Cowell, Lewis Jones, a W. J. Gruffydd; ond nid oedd a fynnai hynny, bid sicr, â'r cerddi arwrol Ffrangeg a'r rhamantau Ffrangeg mewn rhyddiaith nac â'u dylanwad ar ein diwylliant.

Yr oeddid, gan hynny, wedi dechrau trafod a datrys rhai o'r cwestiynau a godai o ymddangosiad y *Chansons de Geste a'r Romans Courtois en Prose* mewn diwyg Cymraeg. Ond codai i'r meddwl lawer cwestiwn arall nas trafodwyd, yn enwedig ynglŷn â'r blaenaf. Dyma rai ohonynt: cymerid yn ganiataol nad oedd yn Gymraeg onid un cyfieithiad o bob un o storiâu'r *De Carolo Magno*. A allai'r dyb honno fod yn gywir? Ni wyddid i ba lawysgrifau Hen Ffrangeg hysbys y cyfatebai'r testunau Cymraeg neu a gyfatebai rhai ohonynt i gynseiliau Hen Ffrangeg nas ceid mwyach. Paham y cymerodd y Cymry yn echwyn y cerddi a bwysleisiai'r rhyfeloedd yn erbyn 'yr anfydlonyon' yn hytrach nag eraill? Beth oedd oedran y cyfieithiadau? Ac yn bennaf dim, a oedd ysgrifenywyr y *Mabinogion* yn gyfarwydd â'r *Chansons de Geste*, nid â'r ychydig a droesid i'r Gymraeg yn unig, ond hefyd â'r cerddi Hen Ffrangeg a ganai'r *jongleurs* yng nghestyll y De a'r Gororau? Os felly, a geid olion o'r gydnabyddiaeth honno yng ngwe a phatrwm ein storiâu brodorol? Am y dylanwad ieithyddol, yr oedd hwnnw'n dir morwynol. Arhosai orgraff *Llyfr Du'r Waun* yn broblem ddyrys i'n hysgolheigion pennaf. Sylwaswn innau fod rhai o'r arwyddion orgraffol a welid yn *Llyfr Du Caerfyrddin* a astudiem (e.e., *t, th=ð*, etc.) yn gwbl unweidd eu ffurf ac yn gyfwerth â'r symbolau a welwn wrth ddarllen *La Vie de Saint Alexis* yn llawysgrif Anglo-Normaneg Lamspringen (canol XIIg.). Ai'r orgraff Anglo-Normaneg wedi ei chymhwyso'n fras at destun Cymraeg a geid, tybed, yn *Llyfr Du'r Waun*? Ac a oedd yn bosibl ddarfod i'n cyndadau a addysgid yn ysgolion y Normaniaid ail-lunio orgraff Cymraeg Canol ar ddelw'r orgraff Anglo-Normaneg a ddeuai dan eu llygaid yn yr ysgolion, yn *scriptoria*'r mynachdai, etc., megis y deuai'r un orgraff dan fy llygaid innau yn Llyfrgelloedd Coleg a Dinas Caerdydd? Yna drysidd fi'n enlawr gan yr athrawiaeth a goleddid ynghylch tarddiad y geiriau Rhwmawns a geid mewn Cymraeg Canol. Yn ôl yr athrawiaeth hon, yr unig eiriau Rhwmawns a fenthycasid o'r Hen Ffrangeg ei hun oedd y rheini nas ceid yn Saesneg; yr oedd y geiriau a welid yn Saesneg a Chymraeg wedi eu benthycu o'r Saesneg. Swniai'r dyb hon yn rhyfled i mi. Onid oedd De Cymru a'r Gororau mor Normaniaidd bob mymryn â Lloegr? Ac oni chawsai'r Cymry lawn cystal mantais â'r Saeson i fenthycu geiriau'r Normaniaid?

Dyna'r cwestiynau a'r amheuon, fel yr awgrymais, a oedd yn cyniawir yn fy mhen i yn fy mlwyddyn olaf yn y coleg ac ni allwn ddiannu rhag-ddynt.

Pan etholwyd fi'n Gymrawd o Brifysgol Cymru a mynd ohonof yn Fyfyriwr Ymchwil i Brifysgol Paris, at y pwnc a oedd wedi fy nghipio, sef *Y Dylanwad Ffrangeg ar Iaith a Llen Cymru*, y mynnwn droi fy wyneb. Mynegais y dymuniad hwnnw wrth yr Athrawon Joseph Loth a Joseph Vendryes, fy *Directeurs d'Études*, a chydau cymeradwyasth hwy, i'r maes hwnnw y cyfeiriais fy nghamre. Erbyn hyn gwelwn fod y tir y mynnwn ymchwilio ynddo yn ehangach ei derynau nag y tybiaswn. Yr oedd yn amlwg hefyd y buasai'n rhaid archwilio ei gyrrau bob yn un ac y buasai

ambell gwr yn mynd ag amser mawr ac, yn ôl pob tebyg, yn gofyn llyfr cyfan i'w ddisgrifio. Ond gan y byddai'n ddymunol i mi gymryd gradd *Magister* cyn diwedd fy nghymrodoriaeth, bernais y dylwn ganolbwyntio ar gwr o'r tir â ffiniau mwy neu lai cyfyngedig iddo, gan ddal i arolygu, yn orau y medrwn, gyrrau eraill y diriogaeth ehangach y soniais amdani. Yn y diwedd, penderfynais mai gorau peth fuasai paratoi argraffiad o un o'r testunau Cymraeg Canol a gyfeithasid o'r Hen Ffrangeg ac, fel y gellid disgwyl, syrthiodd y coelbren ar *Ystoria Bown de Hamton*, y testun a aethai â'm serch rai blynyddoedd cyn hynny. Cyftwynwyd y gwaith am M.A. Prifysgol Cymru yn 1913.

Yn y cyfnod hwnnw dechreuasai Urdd Graddedigion Prifysgol Cymru o dan ysbrydoliaeth Mr. J. H. Davies (y Prifathro wedi hynny) gyhoeddi cyfres o destunau Cymraeg Canol.¹ Cawsai Mr. Davies, a chwiliai ymhobman am weithwyr newydd i winllan ysgolheictod Cymraeg, air ffafriol gan yr arholwyr (Syr John Rhys a Syr Edward Anwyl) i'r argraffiad a gyflwynaswn i i'r Brifysgol a mynnodd ei gael i'w roi yng Nghyffres yr Urdd. Dechreuodd y Llyfrgell Genedlaethol brintio'r gwaith yn y flwyddyn ddilynol. Ymlawenhawm innau yn y meddwl fod fy llyfr cyntaf yn y Wasg. Ond, ysywaeth, cyn mynd o'r argraffwyr drwy nemor fwy na hanner y testun (40 t. allan o 67), wela'r rhyfel mawr cyntaf ar ein gwarthaf. Ataliwyd y printio, trosglwyddwyd y *Rhagymadrodd*, y *Nodiadau*, a'r *Eirfa* yn ôl i mi a rhoes Mr. John Ballinger (Syr John Ballinger yn ddiweddarach) fy nghopi i o destun *Llyfr Gwyn Rhydderch* gyda'r ysbasau (ysb. blewyn, 1, 2, 3) wedi eu nodi arno er budd yr argraffydd heibio gyda'r deugain tudalen printiedig yn Ystafell Gadarn y Llyfrgell.

Wedi'r rhyfel, a minnau erbyn hyn yn dal Cadair Ffrangeg ym Mhrifysgol Deheudir Affrica, ysgrifennais at Mr. Ballinger yn gofyn a allai ailymaflyd yn y printio a chyhoeddi'r llyfr. Yr ateb a gefais oedd ddarfod i lawer o waith a berthynai i'r Llyfrgell ei hun gronni yn ystod y rhyfel ac na fyddai ganddo, hyd y gwelai, mo'r dwylo angenrheidiol am hir dro i ailgychwyn argraffu *Ystoria Bown de Hamton*.

Yn wyneb hyn, trosais innau i'r arweddau eraill o'r Dylanwad Ffrengig y buaswn yn ymdroi gyda hwynt, ac yn ystod y pedair blynedd nesaf, hyd yr oedd hamdden a chyfeusterau Deheudir Affrica ym mhethau'r oesoedd canol yn caniatáu, iddynt hwy yr ymroddais. Yna penodwyd fi i Gadair Ffrangeg fy hen goleg, ac ar ôl dyletswyddau cymharol ysgafn Johannesburg, cefais fy hun dan faich cyfrifoldeb un o'r Adrannau trymaf oll ym Mhrifysgol Cymru.

Ynghwrs amser daethai'r Llyfrgell Genedlaethol yn ôl ar ei hechel ac wedi'r hir aros, dyma broflenni o dd. 41-67 o destun *Ystoria Bown* yn fy nghyrraedd ac yn cael eu printio. Yn fuan wedyn wela lythyr oddi wrth Mr. Ballinger, yn gofyn gennyf yrru'n ôl i Aberystwyth y *Rhagymadrodd*, y *Nodiadau*, a'r *Eirfa* a drosglwyddasai i mi modd y gellid eu hargraffu. Yn nhrefn blynyddoedd yr aros, aethai ysgolheictod Cymraeg yn ei flaen yn enfawr a chymerasai'r Gymraeg le'r Saesneg fel cyfrwng darlithio, arholi, etc., yn Adrannau Cymraeg y Brifysgol. Aethwn

¹ University of Wales, *Welsh Texts*.

innau oblegid hyn ac arall yn anfodlon ar yr argraffiad Saesneg a baratoeswn. Nacâd, gan hynny, a gafodd Mr. Ballinger. Dywedais wrtho ddarfod i mi, yn wyneb y cynnydd a'r newid y cyfeiriais atynt, benderfynu ail-lunio a datblygu'r *Rhagymadrodd*, y *Nodiadau*, a'r *Eirfa* ac ysgrifennu'r gwaith i gyd o newydd yn Gymraeg. Ychwanegais y gobeithwn, gan i mi orfod aros cyhyd iddo ef, y gallai yntau, ysgatfydd, gael amynedd i aros dros dro i minnau. Yn anffodus, rhwng paratoi darlithiau mewn pwnc nad oedd a fynnai â'm hymchwiliadau ar *Ystoria Bown*, darlithio, arholi, trefnu fy Adran a chyflawni fy nyletswyddau dyladwy yng ngwaith cyffredinol y coleg, ni ddigwyddodd i mi, ysywaeth, ar hyd y blynyddoedd onid ysbeidiau byr o amser segur, ysbeidiau cwbl annigonol at orchwyl hir a manwl mewn cangen na ddarlithiwn ynddi nes yn y diwedd ddyfod yr amser i mi ymddeol o Gadair Ffrangeg ac Ieitheg Rwmawns Caerdydd. Serch hyn oll, nid aethai *Ystoria Bown de Hamton* dros gof gennyf, a gellais yn ystod rhai wythnosau yng ngwylliau'r haf ddarllen llawysgrifau Cymraeg a chasglu llawer o ddefnyddiau newydd ar gyfer *apparatus criticus* yr argraffiad datblygedig a arhosai o hyd yn fy mwriad.

Yn gynnar wedi i mi ymsefydlu yng Nghadair Caerdydd aethai cyfres Cymraeg Canol Urdd y Graddedigion drosodd i Fwrdd Gwasg newydd y Brifysgol, a chyn pen hir, wedi gweld na thyciai iddo aros yn hwy am gyflawniad fy addewid, trosodd Mr. John Ballinger i'r corff newydd ei gyfrifoldeb yntau, gan lwybreiddio i Gofrestrfa'r Brifysgol yr holl gopiau a brintiasid o destun diplomatig *Ystoria Bown de Hamton*.

Yn ei dro adnewyddodd Bwrdd y Wasg y cais a wnaethid gan Mr. Ballinger am y *Rhagymadrodd*, etc., eithr gan na fynwn brintio'r gwaith cyntaf, ac na chawswn hamdden i sgrifennu'r ail, ateb negyddol a gafodd y Bwrdd yntau. Yn wir, bygthiodd y corff newydd unwaith neu ddwy gyhoeddi'r testun diplomatig wrtho ei hun, ond, trwy ryfedd ddiodeffgarwch, ymatal a wnaeth.

Bellach, rhaid sôn am brif nodweddion yr argraffiad hwn.

Yn gymaint â bod y stori a olygir yma yn rhan fywydol o'r dylanwad diwyllianol Ffrengig yng Nghymru, a darfod llunio'r rhannau esboniadol ar athrawiaeth bendant ynghylch natur y gyfathrach ganoloesol Ffrengig-Gymreig, ac yn awyrgylch ymchwil barhaus i'r gyfathrach honno, ymddengys na ellir osgoi rhoddi bras amcan beth yw'r athrawiaeth a'r ymchwiliadau y sonnir amdanynt.

Pwynt perffedd yr athrawiaeth yw'r casgliad nad oedd gan y Saeson na'u hiaith na'u diddordebau llenyddol ar ôl y Goncwest Normanaidd na'r gallu na'r cyfle i ddylanwadu ar ddiwylliant Cymru. O'r Goncwest honno allan, y Normaniaid, Ffrangeg eu hiaith a'u diwylliant, fu rheolwyr Lloegr am ganrifoedd, a'r Saeson yn gymynwyr coed ac yn wehnyddion dwf iddynt. Ac megis y cymerth y Normaniaid le'r Saeson yng ngwleidyddiaeth yr ynys, felly y cymerth eu hiaith le'r Saesneg ymhob cych o fywyd cyhoeddus ac fel cyfrwng diwylliant poblogaidd y rheolwyr newydd. Cyn pen llawer o amser teithiodd dilynwyr y Conquerwr tua'r Gorllewin, gan oresgyn y Gororau a Deheudir Cymru ac yno y buont byw yn gymdeithas niferus Ffrangeg eu tafod a'u diwylliant hyd tua diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg, gan briodi i deuluoedd Cymreig a chymdeithasu a'r Cymry, yn enwedig â'r pendeigion a'r gwyr llaen, heb

fod yno Saeson na Saesneg i dorri dim ar y gyfathrach. Dilynwyd y goresgyniad gan ddwy ganrif o gyswllt Ffrengig-Cymreig didor. Yna o dan Edward I (ar ôl 1282), daeth rhai Saeson o isel radd i fyw i ambell dref yng Nghymru, ond ni allai'r rheini ar gyfrif eu nodwedd a'u rhif, wedi cyfnod morfaith o gymdeithas agos rhwng y Cymry a'r Normaniaid Ffrangeg, fenu nemor ddim ar y stad iethyddol a diwylliannol a sefydlesid. *Oblegid hyn, ystyriaf y cyfnod dan sylw (XI^a—XIV^a) yn gyfnod llwyrgebl Ffrengig yn hanes y dylanwadau estron ar iaith a llen Cymru.*

Yn wyneb y sefyllfa hanesyddol hon (y mae'r haneswyr yn gytûn ar y ffeithiau), *maentunias na allai'n cyndadau lai na benthycar holl eiriau Rhwmawns a welir yn nhestunau Cymraeg Canol yn uniongyrchol oddi wrth y 'Ffreinc' hyn (dyna'r hen enw), a bod y dyb a goleddid na fenthycasai'r Cymry gan y Normaniaid onid y geiriau Ffrangeg nas ceid yn Saesneg i'w gwrthod.* Llenyddiaeth benedfigaidd yw llenyddiaeth Gymraeg y cyfnod canol lle ceir y benthyciadau dan sylw ac ni welaf fod angen ar benedfigion a llenorion Cymru gymryd yn ail-law oddi wrth daeogion Saesneg a geid draw ac yma eiriau benthycg Ffrangeg a glywsent eisoes ar wefusau'r barwniaid a'r *jongleurs* ac a welsent eisoes mewn niferus destunau Ffrangeg a gyfieithwyd i'r Gymraeg.

Ategir y casgliadau hyn gan nifer o ystyriaethau pwysig. Dyma rai ohonynt:

1. Seineg Ffrangeg (Anglo-Normaneg) ddiledryd yw seineg holl fenthyciadau Rhwmawns Cymraeg Canol ac ni cheir yn y geiriau hyn yr un nodwedd sy'n dangos iddynt ddyfod atom dros wefusau'r Saeson. Nid oes rithyn fwy o reswm dros ystyried y seineg hon yn seineg Saesneg nag sydd dros ei hystyried yn seineg Gymraeg. Nid yw'n perthyn yn gynhwynol i'r naill iaith na'r llall; seineg tafodiaith Ffrangeg wedi ei graffio arnynt ill dwy yn ddiwahaniaeth gan y Goncwest ydyw.

2. Dangosais yn gynnar nad ydyw orgraff *Llyfr Du'r Waun* a ystyried yn 'notable exception to all rules',¹ yn 'peculiar',² yn 'bewildering orthography',³ onid llythraeth yr Anglo-Normaneg wedi ei harfer heb nemor faint na mesur yn aml i adysgrifennu testun Cymraeg.⁴ Yna o ddal i ymchwilio i fater orgraff gymharol Anglo-Normaneg a Chymraeg gwelais nad yn y testun gogleddol hwn yn unig y ceid yr orgraff estron. Ceid hi hefyd yn holl destunau'r Deheudir o *Llyfr Du Caerfyrddin* ymlaen i *Llyfr Gwyn Rhydderch*, etc. Yr oedd gwahaniaeth mawr, serch hynny, i'w ganfod yn maint y dylanwad rhwng De a Gogledd. Yn *Llyfr Du'r Waun* sillefir geiriau Cymraeg yn aml fel petaent eiriau Ffrangeg a gwrthir cyfuniadau orgraffyddol Ffrangeg i mewn yn ddi-reol i eiriau Cymraeg. O'r tu arall, yn nhestunau'r De y mae'r elfennau Ffrangeg o dan reolaeth ac yn ymddangos yn rhan gydnabyddedig o adffurfiad a ddilynir

¹ J. Gwenogvryn Evans, *The White Book Mabinogion* (Pwllheli, 1907), t. xii n.

² John Morris-Jones, *Taliesin, Y Cymrodor*, XXVIII, t. 46.

³ Timothy Lewis, *A Glossary of Mediaeval Welsh Law* (Manchester, 1913), t. viii, ix.

⁴ 'The French Linguistic Influence in Mediaeval Wales', *Transactions, Cymrodorion*, Session 1918-19, t. 194-221.

i fesur helaeth yn yr holl ysgrifenydd. I'r Sistersiaid yn ddilys y perthynai'r *scriptoria* hyn, gan mwyaf, a hwynt-hwy yn ddiamau gyda pheth help o bosibl o du'r beirdd a'r cyfarwyddiaid, biau'r clod am sefydlu orgraff Cymraeg Canol a'i hatal rhag rhedeg yn wyllt dan ddylanwadau Anglo-Normaneg fel y gwnaethai yn *Llyfr Du'r Waun*.

Daeth orgraff Saesneg Canol hithau dan ddylanwad llythraeth yr Anglo-Normaneg, eithr arall yw'r datblygiad yno ac nid oedd a fynnai hwnnw nac â *Llyfr Du'r Waun* nac ag adffurfiad y Sistersiaid.

3. Cymeryd cannoedd o'r benthyciadau drosodd o'r union fan lle'r oeddynt yn y cynseiliau Hen Ffrangeg: yn *Ystoria Bown de Hamton* o'r *Geste de Boun de Hamtone*; yng *Nghân Otuel* o'r *Chanson d'Otinel*; yn *Y Seint Greal* o'r *Queste del Saint Graal* a'r *Perlesvaus*; etc. Ymddengys y gellir dywedyd yr un peth am y *Tair Rhantant—Iarlles y Ffynnaun, Peredur, Gereint*—lle mae'r termau Ffrangeg yn niferus.

Gan na cheir yr un cyfieithiad o destun Saesneg cyn y bymthegfed ganrif, ni allai'r un benthyciad Ffrangeg fod wedi ei gymryd o gysail yn yr iaith honno.

4. Hyd yn hyn ystyriwyd *Y Pedair Keinc, Breudwyd Ronabwy, Llud a Llevelis, Kulhwch*, etc., yn gynhyrchion Cymreig cant y cant. Ond nid oes dim sicrach na bod y dylanwad Ffrangeg, yn anad dim, dylanwad y *Chansons de Geste*, yn drwm arnynt (ar eu themâu, eu harweddau cymdeithasol, etc.); ac nid oes amheuaeth nad oedd eu hawduron yn gynefin nid yn unig â chefnid y canu Ffrangeg eithr â'r *Chansons de Geste* eu hunain ac yn aml wedi cymryd eu hysbrydiaeth a'u defnyddiau ohonynt.¹ Ceir ugeiniau lawer o eiriau Ffrangeg yn y chwedlau hyn, a dengys cyswllt agos y storïau â'r *Chansons de Geste* iddynt ddeillio'n uniongyrchol o'r gyfathrach Ffrangeg.

Nid awgrymodd neb i lenyddiaeth Saesneg Canol effeithio dim ar y *Mabinogion* ac ni welais innau ddim yn pwyntio at hynny wrth baratoi fy llyfr ar y dylanwad Ffrangeg arnynt.

Dyna'r athrawiaeth a dyna'r awyrgylch y buwyd yn byw ynddo tra oedd *Ystoria Bown de Hamton* ar y gwëyll. Adlewyrchir y ddeubeth drwy gydol yr argraffiad.

Dwg hyn fi at raniadau'r llyfr. Mewn argraffiadau o destunau Cymraeg Canol y duedd gyffredin yw crynhoi'r holl sylwadau eglurhaol: ar orgraff, ffurfiau, cystrawen, etc., i'r *Nodiadau*. Pan wnele'r hynny anodd iawn yw cael gafael ar ffurf yn y byd oni byddo cyfeiriad pendant ati yn y *Mynegai*. Er mwyn hwylyso gwaith ymchwilyr ac i gadw swm y *Nodiadau* o fewn terfynau rhesymol, penderfynwyd yn yr argraffiad hwn ddilyn y patrwm cyfandirol a dosbarthu'r sylwadau eglurhaol yn adrannau. Yn yr adran gyntaf disgrifir a dosberthir y llawysgrifau a thrafodir cwestiynau fel yr ysgrifenydd, awduraeth, dyddiad, etc. Mater yr ail adran yw *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone* ac yn hon ceisir dangos agwedd y cyfieithydd tuag at ei ffynhonnell a thaffu

¹ Gw. M. Watkin, *The French and Chansons de Geste Influence upon the Mabinogion*, llyfr y gellir, gobethio, ddechrau ei brinio cyn diwedd y flwyddyn.

peth goleuni ar ei eneidde anarferol, ar ei ddawn lenyddol, ac ar ei feistrolaeth ar Hen Ffrangeg. Yn y trydydd rhaniad trinnir *Orgraff*, pwnc na chaiff, fel rheol, nemor sylw gan olygyddion testunau canoloesol Cymraeg. Yn wrthwyneb i'r arfer hon, rhoddir yma ddisgrifiad gweddol lawn o hynodion orgraffyddol *Ystoria Bown de Hamton* fel y'u ceir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* a gelwir sylw at darddiad Anglo-Normaneg llawer o arwyddion orgraff Cymraeg Canol. *Ffuriant* yw'r bedwaredd adran, ac o dan y gwahanol rannau ymadrodd, dyfynnir y ffurfiau prin a'r ffurfiau mwy neu lai anarferol a ddigwydd yn y testun. Yma a thraw awgrymir ambell esboniad newydd ar ffurfiau adnabyddus megis ddarfod i *uy*, *uynt* fynd yn *huy*, *huynt* o efelychu'r ffasiwn Hen Ffrangeg o rodde *h* anorganig o flaen pob *ue*, *ui* (e.e., *hues* am *ues* (*opus*); *huit* am *uit* (*octo*); etc.); neu pan gyniger y gellir esbonio'r amrywiadau orgraffyddol ar y rhagenwau mewnol (*uy*, *oe*, *oy*, *iu*, etc.) fel efelychiadau o'r un amrywiadau yn orgraff yr Anglo-Normaneg; neu eto pan ddangoser nad yw'r *efe* a ddirmygwyd ac a osgowyd am genhedlaeth onid *efef* wedi colli ei *-f* a bod y ffurfiau dyblyg, gan hynny, yn gyflawn drwyddynt, er amau eu cyflawnder gan John Morris-Jones.¹ Yn y rhaniad nesaf ymddrinnir â phwyntiau cystrawennol ac yma eto, fel y gellid disgwyl, at y pwyntiau sy'n unwedd â phwyntiau yn Hen Ffrangeg neu'n debyg iawn iddynt y tynnir sylw y rhan amlaf. Megis mewn argraffiadau o destunau Hen Ffrangeg, trafodir *Cenedl Geiriau* fel mater sy'n perthyn i *Gystrawen* yn hytrach nag i *Ffuriant*. Dan y pen hwn awgrymir mai'r ddiwaliaeth barhaus a welir yng nghenedl geiriau yn Hen Ffrangeg sy'n cyfrif am y ddiwaliaeth yn y benthyciadau o'r iaith honno yn Gymraeg (cf. e.e., *rhyfel mawr* a *rh. f.*; *tri munud* a *tair m.* yng Ngogledd a De; etc.) ac y gallai'r un ddiwaliaeth fod wedi effeithio ar genedl rhai geiriau brodorol a arferid yn y cyfieithiadau. Dangosir fod proclitiath ac enclitiath y fannod; fod bannod afraid gydag enwau yn y cyflwr genidol; fod bannod + ansoddair ar ôl enw yn dilyn yr un teip cystrawennol yn fynych mewn Cymraeg Canol ag yn Hen Ffrangeg (e.e., *er escubaur ebrenyn*; *ychnaît ysgyn*, etc.). Dyfynnir o *Ystoria Bown* amryw enghreifftiau o'r hyn a ymddengys yn *Fannod Anhendant*. Profir y dyddia *chlô*—*ti* nid o'r bymthegfed ganrif,² eithr o'r drydedd ganrif ar ddeg, ac awgrymir mai efelychu'r gystrawen Hen Ffrangeg *eus*—*tu* a'i tynnodd i'r golwg mor gynnar. Mynegir y farn i waith y cyfieithwyr yn cario drosodd o'r Ffrangeg i'r Gymraeg ferfau lluosog gyda goddrychau lluosog helpu i gadw'n fyw yr hen gystrawen lle cytunai'r ferf â'i goddrych. Dangosir mai o'r Hen Ffrangeg y cymerwyd yr arfer o roi geiriau fel *notôyd*, *manec*, *gy pilledic*, etc., yn ail derm negyddiaeth; etc. Yna daw'r testun. Ar awgrym yr Athro Vendryes rhoddwyd, er mwyn cyfleustra, rif wrth bob pumed llin ymhob colofn megis y gwneir gyda barddoniaeth. Atgynhyrchwyd y testun yn ddiplomataidd ar batrwm testunau adnabyddus Dr. J. Gwenogvryn Evans: llythren am llythren, ysbas am ysbas, etc. Er cymaint a hawliwyd dros atgynrychiadau ar y patrwm hwn ac er mor werthfawr ydynt o safbwynt hanes ysgrifed, rhaid cydnabod na ddyry'r

¹ *A Welsh Grammar Historical and Comparative* (Oxford, 1913), t. 272.

² J. Morris-Jones, *ibid.*, t. 270.

gorau ohonynt onid pictiwr bras o'r llawysgrif a gynrychiolant. Ond er mwyn sicrhau pob cywirdeb posibl o fewn ffiniau'r cynllun, gwnaethpwyd un peth anarferol: wedi i mi wneuthur fy ngorau glas i gywiro profenni'r testun diplomatig, aeth fy ngwraig a minnau drwy'r cyfan o ben bwy gilydd (4,373 o linellau) *ddwywaith*, Mrs. Watkin â'r profenni yn ei llaw a minnau'n galw allan o *Llyfr Gwyn Rhydderch* bob llythren (*ô*, *û*, etc.) ac yn cymharu'r ysbasau. Parthed y *Nodiadau*, ymdrechwyd i gyfyngu'r rheini, yn orau y medrwyd, i feirniadaeth destunol, sylwadau ar y cefndir, ac esboniadau ar ystyron a tharddiad geiriau na chytunwyd eto ar eu ffynhonnell. Afraid yng ngolwg ambell un efallai oedd rhoi cymaint o sylw i feiau *Bown of Hamton* Robert Williams, eithr barnai rhai o'r Athrawon Cymraeg fod perygl i fyfyrwyr a fuasai'n defnyddio'r llyfr ymorwedd yn ormodol ar drosiadau Williams ac y dylid o'r herwydd gywiro ei gamgyfieithiadau. Credais innau mai rhesymol oedd dilyn eu cyngor. Amcanwyd at roi *Geirfa* gyflawn.

Yn y geiriau o'r testun a ddyfynnir yn yr *apparatus criticus* atgynhyrchwyd yn gyson ffurfiau llythrennau *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Gwahaniaethwyd rhwng *ô* ac *û* (am *æ*), rhwng *f* ac *s* (s), a chadwyd *v* am [*û*] ddechreuol ac *u* am [*û*] ganolog, etc., ymhobman. Eithr yn y niferus ddyfyniadau a welir yn y *Rhagymadrodd* a'r *Nodiadau* ni chadwyd mo'r ysbasau; ac am ei bod mor anodd cael priiflythrennau mewn teip bach o rai wnsialiaid (e.e., o *a*, *e*, *h*, etc.), printiwyd ar flaen y dyfyniadau yn yr *Eirfa* y capitaliaid A, E, etc. yn lle'r wnsialiaid cyferbyniol. Nid atgynhyrchwyd mo'r ychydig bwyntiau a geir ar yr y (*y*) wrth ddyfynnu nac yn y *Rhagymadrodd* nac yn y *Nodiadau*.

Nid erys bellach ond y gorchwyl dymunol o ddiolch i'r sawl a'm cynorthwydd ynghwrs fy llafur, Pan oeddwn fyfyrwr ym Mharis ac yn gosod i lawr linau argraffiad helaeth o *Ystoria Bown de Hamton* cefais lawer cyngor a chyfarwyddyd gan yr Athro Joseph Vendryes ac yr wyf yn rhwymedig iawn iddo nid yn unig am fy rhoi ar ben y ffordd mewn llawer peth eithr hefyd am fy ethol i'w gynorthwyo dros dro gyda'r ddisgyblion Cymraeg yn Adran Gramadeg Cymharol. Wrth baratoi'r argraffiad datblygedig presennol achubais aml gyfle i ymgynghori â'r Athrawon Cymraeg yng Nghaerdydd ac Abertawe ac yr wyf dan ddyled iddynt am ddarllen rhannau o'r llyfr mewn teipysgrif. Darllenwyd fersynau o'r tair pennod gyntaf—*Y Llawysgrifau*, *Ffuriant*, *Perthynas* y *Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Bown de Hamton*—gan yr Athro Gruffydd John Williams a cheisiais elwa ar ei sylwadau. Darllenodd yr Athro Henry Lewis a Dr. T. J. Morgan fersynau o *Cystrawen* a bu'r bennod ar ei hennill o ddilyn eu hawgrymiadau. Bwridd Dr. Morgan hefyd olwg dros *Orgraff* a thros *Orgraff* y *Treigladau*. Yn chwangel at y gymwynas y cyfeiriais ati, bu'r Athro Gruffydd John Williams mor fwyn â darllen profien o bob rhan o'r llyfr drwyddo (ar wahân i'r testun a'r *Eirfa*), gan nodi aml wall a ddiangasai rhag fy sylw, gan fy nghadw o bryd i'w gilydd rhag siarad Ffrangeg yn Gymraeg, a chan beri i mi yn awr ac ailwaith wybod ffyrdd orgraffyddol newydd y Bwrdd Gwybodaeth Celtaidd pan na ddilyno'r rheini *Orgraff Yr Iaith Gymraeg*. Yr wyf hefyd yn rhwymedig i'r Athro Kenneth Jackson am adael i mi gael ei farn ar bwynt testunol ac i'r Athro E. C. Llewellyn am gyngor ar rai

pwntiau o seineg Saesneg Canol. Ni allaf lai na chrybwyll gyda diolchus gof gyfran y diweddar Athro John Lloyd-Jones at yr argraffiad hwn. Iddo ef y rhannodd Bwrdd Gwasg Prifysgol Cymru y cyfrifoldeb o benderfynu a oedd yr argraffiad datblygedig presennol yn teilyngu ei gyhoeddi ac ef a'i cymeradwyodd. Cefais gopi o'i Adroddiad ac ystyriais amryw o'i sylwadau yn werth eu corffori yn y *Nodiadau* o dan ei enw ef ei hun ac yr oedd 'yn fodlon iawn', fel y dywedai, ar y lle a roeswn iddo. Gan i mi gyfeirio at un gŵr marw a fu fywn wrthyf, ni allaf na chrybwyllaf enwau'r Athrawon Thomas Powel, W. J. Gruffydd, a Joseph Loth, gwŷr a'm tywysodd yn llwybrau dysg Gymraeg. A phwy, ac yntau'n ymddiddori yn y ddysg hon, na chafodd (heb fynd i Fangor) barhaus oleuni o ymgynghori â gweithiau'r diweddar Syr John Morris-Jones? Bu Bwrdd Gwasg Prifysgol Cymru yn rhyfedd o amyneddgar wrthyf, yn cadw'n ddiogel destun diplomatig yr *Ystoria Bown de Hamton* cyntaf, yn rhoi doglyd ar fy addewid, yn gadael dros gof fy hirhoedlog fethiant i'w chywiro, ac yn derbyn yn garedig a heb ddannod yr argraffiad newydd. Yma ni allaf lai na choffáu'r diweddar Mr. Jenkin James a fu rai gweithiau yn eiriol drosof. Diolchaf hefyd i'w olynydd, Dr. Elwyn Davies, am fod rai troeon yn hirymarhous ac am ei ddi-ddordeb yn y llyfr ar hyd yr amser. Gofal Dr. Davies am artistriaeth lyfryddol a barodd iddo berswadio'r un Wasg i orffen printio *Ystoria Bown de Hamton* ag a'i dechreuodd lawer blwyddyn yn ôl, Y Llyfrgell Genedlaethol. Pleser hefyd yw diolch i'w gynorthwywr, Mr. Ieuan Williams, am gadw ei lygad treiddgar ar gysondeb penawdau a chywirdeb y cywirwyr. Y Llyfrgell Genedlaethol biau'r clod am y gwaith rhagorol a wnaethpwyd ar y testun diplomatig ac yr wyf yn llawen odiaeth ac yn ddiolchgar ddarfod i Dr. Thomas Parry, er gwaethaf y galwadau mewnol sydd arno ym mater printio, weld yn dda i ganiatáu i Adran Printio'r Llyfrgell ailgydio yn yr edafedd lle gadawyd hwynt yn 1914. Diolchaf i Dr. Parry hefyd am fwrw golwg ar y llen gyntaf bob tro ac am lawer gofal arall. Disgynnodd gofal technegol y printio i ddwylo medrus Mr. E. Llewelyn Jones, gŵr a oedd yn brentis dan lygad y diweddar Mr. George Jones pan oedd y crefftwr hwnnw â'i fysedd cywrair a'i ddurlif yn llunio yn nhestun yr argraffiad hwn ddelw gwallau ysgrifol *Llyfr Gwyn Rhydderch*.

Yr wyf yn llawen odiaeth i mi gael fy arbed, wedi oediad mor hir, i allu cywiro'r addewid a wneuthum gynt mewn llawn hyder fydd i'r diweddar Syr John Ballinger a'r diweddar Brifathro J. H. Davies.

MORGAN WATKIN.

Amst, 1957.

Taflen o'r llinellau cyfatebol yn *Ystoria Bown de Hamton*
a'r *Der Anglonormannische Boeve de Hamtone*

YBH	Boeve	YBH	Boeve
1- 49 ^a	=	1- 137	2184-2251 = 1942-1985
50- 117 ^b	=		2252-2319 = 1986-2042
118- 185	=	126- 204	2320-2387 = 2043-2083
186- 253	=	205- 257	2388-2455 = 2084-2131
254- 321	=	258- 325	2456-2523 = 2132-2183
322- 389	=	326- 391	2524-2591 = 2184-2241
390- 457	=	392- 446	2592-2659 = 2242-2298
458- 527	=	447- 527	2660-2725 = 2299-2349
528- 597	=	528- 584	2726-2791 = 2350-2403
598- 667	=	585- 655	2792-2861 = 2404-2463
668- 737	=	656- 721	2862-2927 = 2464-2520
738- 807	=	722- 780	2928-2993 = 2521-2568
808- 877	=	781- 838	2994-3059 = 2569-2623
878- 947	=	839- 905	3060-3125 = 2624-2696
948-1017	=	906- 972	3126-3191 = 2697-2758
1018-1087	=	973-1041	3192-3259 = 2759-2824
1088-1147	=	1042-1094	3260-3325 = 2825-2884
1148-1207	=	1095-1149	3326-3391 = 2885-2949
1208-1267	=	1150-1201	3392-3457 = 2950-3006
1268-1327	=	1202-1252	3458-3523 = 3007-3069
1328-1387	=	1253-1309	3524-3589 = 3070-3131
1388-1447	=	1310-1355	3590-3655 = 3132-3186
1448-1507	=	1356-1399	3656-3721 = 3187-3258
1508-1567	=	1400-1447	3722-3787 = 3259-3321
1568-1627	=	1448-1496	3788-3853 = 3322-3384
1628-1687	=	1497-1540	3854-3919 = 3385-3447
1688-1747	=	1541-1591	3920-3985 = 3448-3505
1748-1807	=	1592-1641	3986-4047 = 3506-3564
1808-1867	=	1642-1688	4048-4109 = 3565-3618
1868-1927	=	1689-1730	4110-4175 = 3619-3677
1928-1987	=	1731-1774	4176-4242 = 3678-3736
1988-2047	=	1775-1813	4243-4308 = 3737-3792
2048-2115	=	1814-1890	4309-4373 = 3793-3850
2116-2183	=	1891-1941	

RHAGYMDRODD

I. Y LLAWYSGRIFAU

§1.

Trosglwyddwyd *Ystoria Bowen de Hamtwn* i'n hoes ni mewn pedair o llawysgrifau, nid amgen, *Llyfr Gwyn Rhydderch*, *Llyfr Coch Hergest*, *Llawysgrif Mostyn 135*, a *Llyfr Siôn Dafydd Rhys*.

Gan mai copïau uniongyrchol neu anuniongyrchol o *Llyfr Gwyn Rhydderch* yw'r fersiynau eraill, gorau peth efallai fydd brysio trostynt ac arbed gofod i'w roi i fyfyrddod ar y *Llyfr Gwyn* ei hun.

1. *Llyfr Siôn Dafydd Rhys* (Peniarth 118), *Llyfrgell Genedlaethol Cymru*

Nid yw'r llawysgrif hon namyn casgliad o gopïau a wnaethpwyd o *Llyfr Coch Hergest* yn chwarter olaf yr unfed ganrif ar bymtheg gan Siôn Dafydd Rhys, W. Middleton, etc. Y mae'r testun a roddir o *Ystoria Bowen* yn anghyflawn. Am ryw reswm nas gwyddys, rhoes y copiwr y gorau i'w orchwyl yng nghanol llinell ar ôl ysgrifennu'r frawddeg: *mynd a ozuc att y dat y uenegi ida6* (=L1C dechrau col. 921=4025 yn YBH). Mewn geiriau eraill, nid atgynhychwyd y naw colofn olaf o'r stori fel y'i ceir yn y *Llyfr Coch* (=11 col. olaf YBH). Gwelir testun *Ystoria Bowen* ar dd. 865-907, rhwng truth ar hanes cyntefig a darn o'r Cyfreithiau Cymreig, ac y mae'n waith dwy law wahanol. Yr un llaw biau tt. 865-898 ac eto dd. 904-907, eithr llaw arall a dorrodd fater tt. 898-903, llaw debyg i eiddo Siôn Dafydd Rhys, copydd y darn a geir o flaen *Bowen*. Hyd y gwn i, nid argraffwyd erioed ddim o destun Peniarth 118.

2. *Llawysgrif Mostyn 135*, *Llyfrgell Genedlaethol Cymru*

Copi yw Mostyn 135 a sgrifennwyd gan Roger Morys o Goedytalwrn, Llanfair Dyffryn Clwyd, o bethau amrywiol yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* tua diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg (am sicrwydd, cf. llaw Morys yn P 168^b). Yn Mostyn 135 teitl y rhantant yw *Ystoria Bowen neu Beuis de Hamtwn* ac y mae i'w gweld ar dd. 59-172 rhwng *Ystoria Peredur* ar y naill law ac *Ystoria Pwyll* ar y llaw arall. Heblaw cywiriadau Roger Morys ceir ar ynylon y dail losau yn llaw Syr Thomas Wiliems, y Ffisigwr (cf. 74, 103, 135, etc.) ac efallai yn llaw Dr John Davies o Fallwyd (cf. 72, 135, 137, etc., a gw. ysgrifennu B yn P 49^a). I Thomas Wiliems hefyd, mae'n debyg, yr ydym yn ddyledus am deitlau'r storïau drwy gydol y llawysgrif. Ni roddwyd fersiwn Mostyn erioed mewn print.

3. *Llyfr Coch Hergest, Coleg yr Iesu, Rhydychen*

Cyfrolau llogell oedd llawysgrifau Cymru, y rhan amlaf, yn niwedd y ddeuddegfed ganrif a hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg (e.e., y BB, LIDW, etc.), cyfrolau ar batrwm y rheini a gludai'r *jongleurs* o gastell i gastell ac o farchnad i farchnad yn Hen Ffrainc a Lloegr Ffrengig. Eithr wedi i bendefigion Cymru ddsygu darllen a mynnu llawysgrifau iddynt eu hunain aethpwyd i lunio cyfrolau mwy eu maint fel *Llyfr Gwyn Rhydderch*, Peniarth 7, *Llyfr Coch Hergest*, etc. Y mae'r *Llyfr Coch* yn anarferol o fawr, yn mesur 13½ wrth 8½ o fodfeddi ac yn cynnwys 362 o ddail ac 1,442 o golofnau. Gwyddys iddo ddyfod i'w gartref presennol yn 1701 o Lanfleiddan ym Mro Morgannwg ac iddo berthyn gynt, fel y dengys ei enw, i Blasty Hergest ar dueddau gorllewinol swydd Henffordd lle'r aethai o bosibl o Ynystawe yng Ngŵyr. Os *Llyfr Gwyn Rhydderch*, fel y tybir, oedd ei gynddelw (tyb a brofir am YBH), efallai mai un o fynachlogydd Glannau Teifi oedd ei gartref cyntaf. Eithr gan y cenir ynddo i Hopcyn ap Tomas ac y sonnir am ei sacer, etc., cred rhai mai dan nawdd y pendefig o Ynystawe y daeth y llygr. i fod. Os cywir y golygiad hwnnw, yna rhaid nad gŵr yn hanfod o unlle i'w dalw Canolbarth Ceredigion oedd y copiwr, oblegid y mae fersiwn y *Llyfr Coch* o *Ystoria Bown* yn fynych yn fwy gogleddol ei ffurfiu nag eiddo *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Bydd y copiwr hefyd weithiau'n newid geiriau deheuol ac yn rhoi eraill â blas mwy gogleddol yn eu lle.¹

Gwelir fersiwn y *Llyfr Coch* o *Ystoria Bown* ar golofnau 845-928, rhwng *Kulhach ac Obaen a Medysgon Mydfe*. O'r ddau ragymadrodd a geir yn nhestun *Llyfr Gwyn Rhydderch* ni chopiwyd onid yr ail. Ni phrintiwyd, hyd y gwn i, ddim o'r adysgrif hon oddieithr yr amrywiadau a welir wrth droed y tudalennau yn yr argraffiad presennol.

4. *Llyfr Gwyn Rhydderch* (Peniarth 4 a 5), *Llyfrgell Genedlaethol Cymru*

Fel sylfaen rannol i fyfyrdd ar arweddau neilltuol o *Ystoria Bown* ac o ddiadordeb cyffredinol y pwnc ei hun, mentrais roddi yma o'r *Llyfr Gwyn* ddisgrifiad gweddol lawn ar batrwm y disgrifiadau a geir weithiau yn rhagymadroddion argraffiadau ffacsimilaidd o destunau canoloesol.

§2. LLYFR GWYN RHYDDERCH: HANES Y LLAWYSGRIF

(i) *Ei pherchenogion*

Yn ôl nodyn ar bapur gan WNEW (William Watkin Edward Wynne, †1880), nodyn a lecha yn un o blygion cyntaf y llawysgrif ac a seiliasid ar dystiolaeth Jasper Gryffyth, cymer y 'llyfr' hwn ei enw oddi wrth gynberchennog, Rhydderch ab Ieuan Llwyd of Gogerthan in Cardiganshire, the principal person in the County of Cardigan, about the end of the 14th century.² Dywaid J. H. Davies³ mai tŷ ym mhlwyf Llanbadarn Odyn yng Nglyn Aeron (Parc Rhydderch) ac nid ym mhlwyf Llanbadarn

¹ Gw. G. J. Williams, *Traddodiad Lleryddol Morgannwg* (Caerdydd, 1948), tt. 13-14 ac adronnau f3-3; f5 (i), (iv) 5 a (v) 5 o'r argraffiad hwn.

² NLW Peniarth 53, t. 47.

³ *Trans. Cymmr.*, 1905-6, tt. 71-3.

Fawr oedd priflys y pendefig hwn ac mai ef yn 1387 oedd rhaglaw (*bedellus*) y goron yn Nhalaieth Mabwynion. Prawf Pat.R.15, Rich. 11, pt. 2, m.38 ei fod eto'n fyw yn 1391¹, a dywaid Llewelyn Williams² y tystia nodyn yn y *Llyfr Gwyn* (nodyn nas ceir mwyach, hyd y gwelaf) iddo farw yn 1397. Canodd Gruffudd Llwyd ap Dafydd ab Einion farwnad iddo,³ ac, yn ôl rhai tystiolaethau, Dafydd ap Gwilym yntau.⁴ Canodd Dafydd Nanmor gywyddau i'w blant ac i'w wyron, ac yr oedd ei fab ei hun, Ieuan, yn fardd ac achydd.⁵ Disgynnai Rhydderch o'r un llinach â theulu enwog Dinefwr yn Nyffryn Tywi,⁶ ac ymddengys fod cyfathrach lenyddol agos rhyngddo a theluoedd eraill yn yr un dyffryn mor bell i lawr â Chaerfyrddin.⁷ Ymestynnai ei dras hefyd i'r Gogledd, oblegid priodasai Tangwystl ei ferch Einion ap Gruffudd o Gorsygedol, Llanddwywe, Arduwy,⁸ priodas y disgynnodd Wyniaid Peniarth ohoni. Yr oedd perchen tybiedig y memwrn dan sylw, gan hynny, yn ŵr enwog yn ei ddydd ymhlith beirdd a charwyr llen rhan helaeth o Ddeau a Gogledd Cymru.

Yng Ngheredigion yn bur debyg ac yng Ngogerdan ond odid, y cedwid *Llyfr Gwyn Rhydderch* pan fu yn nwylo copiwr *Llyfr Coch Hergest* a'r copiwr hwnnw fu'r cyntaf, hyd y gwyddys, i dynnu ei fater ohono.⁹ Yng Ngheredigion hefyd yn ddilys yr arhosodd hyd dranc y pendefig a roes iddo ei enw. Wedi marw Rhydderch ab Ieuan Llwyd disgynnodd yr ysgriflyfr i ran Tangwystl ei ferch a briodasai, fel y gwelom, Einion ap Gruffudd o Gorsygedol yn Arduwy;¹⁰ a chyda hi yn ddiau y gadawodd y *Llyfr Gwyn* y Deheudir am y Gogledd. Yr oedd yr hen femwrn eto ym meddiant teulu Corsygedol pan fu farw gorwyr i Einion yn 1489.¹¹ Eithr am ryw reswm anhysbys, ymddengys iddo cyn pen hir fynd allan o afael disgynyddion Rhydderch a dechrau crwydro o fan i fan ymysg

¹ *Arch. Camb.*, 4th Series, IX, t. 301; gw. hefyd nodyn yn NLW Peniarth 5, lxxv, yn llaw Wynne.

² *Trans. Cymmr.*, 1905-6, t. 60.

³ Ifor Williams a Thomas Roberts (gol.), *Cywyddau Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoenyr* (Bangor, 1914), t. xxiii.

⁴ O. Myfyr a W. O. Pughe (gol.), *Barddoniaeth Dafydd ab Gwilym* (Llundain, 1789), t. 334; *Trans. Cymmr.*, 1905-6, t. 60.

⁵ T. Roberts ac Ifor Williams (gol.), *The Poetical Works of Dafydd Nanmor*, (Cardiff, 1923), tt. 82, 180, 189.

⁶ Gw. nodyn ar ei achau yn nechrau NLW Peniarth 5.

⁷ 'Cywydd i Wilym Siôn o Lan Egwad' yn *Poetical Works of Lewis Glyn Cothi*, gol. J. Jones a W. Davies (Oxford, 1837), II, t. 315.

⁸ Gw. nodyn WNEW ar ddechrau NLW Peniarth 4.

⁹ Dangosodd Gwengofryn Evans mewn nodiad ar un o ddail cyntaf y *Llyfr Gwyn* ddariod i gopiwr y *Llyfr Coch* dorri pedair llinell a hanner ar ff. 8ab.

¹⁰ Am y briodas, gw. nodyn ar bapur gan WNEW yn nechrau NLW Peniarth 4.

¹¹ Cf. NLW Peniarth 5, ff. lxxv: 'Obitus Elisae ap Gruffudd ap Eigion anno domini millesimo ccccxxxix et anno regni H.VII. quarto'; cf. hefyd sylw Wynne a adawyd gyferbyn i'r uchod: 'Ellis ap Gruff. ap Eigion was the great grandson of Rhydderch ap Ieuan Lloyd, the former owner of this book who was living in 1391'; canodd Lewys Môn (†1527) i'r Elisae hwn, gw. d.g. *Gwaith yng Ngieriadur Davies*.

llenoriau a charwyr llên yng Ngogledd Cymru—Rhisiart Langford o Drefalun, Syr Thomas Wiliems o Drefriw, Jaspas Gryffyth o Ruthun, Roger Morys o Goedytalwrn, etc. Erbyn canol yr ail ganrif ar bymtheg daethai dan gronglwyd ddiogel Robert Vaughan ac yn yr Hengwrt y cafodd ddiogelwch am fwy na dau cant o flynyddoedd. Yn 1859, o dan ewyllys Syr Robert Williams Vaughan, troswyd ef i feddiant William Watkin Edward Wynne o Beniarth,¹ disgynydd uniongyrchol o'i berchen hysbys cyntaf ac yn Nyffryn Dysynni y bu'n taro am y chwe blynedd a deugain dilynol. Ar Chwefror 28, 1905,² pwrswyd ef gan Syr John Williams er budd y Llyfrgell Genedlaethol ac 'N'ôl blino'n treiglo pob tre' daeth i gael 'dinas barhaus' yn yr unrhyw ardal ag a adawsai bum can mlynedd ynghynt.

(ii) *Ei ffurfiau allanol*

Rhwng y ddwy lawysgrif annibynnol a'i cyfansodda a'r cyfuniadau a wnaethpwyd ohonynt o bryd i'w gilydd, ymddengys i *Llyfr Gwyn Rhydderch* ynghwrs ei hanes wisgo o leiaf saith o ffurfiau allanol amryfal:

1. Y ffurf gynharaf oedd llawysgrif a gynhwysai nifer o destunau o gyffelyb ysgrifen, memrwn, rhiwliad, etc., y gwarafun oed ei hamrywiol ddwylo inni ei hamseru cyn tua diwedd y drydedd ganrif ar ddeg.³ Yr oedd yn gyfrol sylweddol ei maint (tebyg na ddeil Peniarth 4 heddiw nemor fwy na'i hanner) ac efallai ddarford ei hangau o'r dechrau â chaead gwyn. Perthynai o bosibl i un o daleithiau canol neu isaf y Deau.³ Gellid galw hon yn (a).

2. Rywbryd ar ôl diwedd ail chwarter y bedwaredd ganrif ar ddeg (oed tybiedig y llaw icuaf), o nifer o destunau gwahanrywiol o ran ysgrifen, croen, rhiwliad, etc., ymddengys ddarford cyfansoddi yn yr un rhan o'r wlad lawysgrif arall y gwelir ei sylwedd heddiw yn Peniarth 5. Galwer hon yn (b).

3. Cloir Peniarth 5 heddiw gan destun (*Ystoria Bown*) sy'n dangos yr un teip o ysgrifenyddiaeth ag a welir yn y *Pedeir Keinc* ar ddechrau Peniarth 4 a phrawf yr hen rhiad iddo fod yno o leiaf er y bymthegfed ganrif. Os yw tyb *Gwenogfryn* yn gywir fod *Ystoria Bown* yn perthyn i'r llawysgrif hynaf, awgrymaf ddarford symud *Bown* o'r fan lle'r oedd yn (a) i'r safle y mae ynddi yn (b) gan y cyfunwr cyntaf a chwenychai roddi i'w gyfrol gyfansawdd newydd ryw arwydd o unoliaeth drwy gael ymhob pen iddi ddail o bryd a gwedd tebyg i'w gilydd. Os felly, hwn fuasai'r cyfuniad hynaf ac fel heddiw dilynai'r drefn (a) (b). Efallai ddarford ei ffurfio cyn diwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg a dichon ei fod yntau mewn chorau gwyn.

¹ *Cyfeirir Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, I, 4, ll. 194, 195.

² Ar oed y llyfrau hyn, gw. J. Gwenogfryn Evans yn *Reports on MSS. in the Welsh Language*, I, 11, t. 305 ac ar ddail cyntaf NLW Peniarth 4.

³ *Ow*, 11, 5.

4. Erbyn y bymthegfed ganrif, fel y dengys yr hen rhiad, cafwyd rhwymiad newydd y rhoddyd (b) o flaen (a) ynddo, rhwymiad a oedd eto o bosibl yn wyn.

Yn 1573 soniai Rhisiart Langford¹ am y gyfrol ddwbl hon fel *Llyfr* (nid *Llyfrau*) *Gwyn Rhydderch* yr hyn a wna inni dybio fod y teitl arferedig yn draddodiadol eisoes yn ei ddyddiau ef. Os gwir hynny, y tebyg yw fod (a) a (b) o dan un clawr pan ddaethant gyntaf ar helw Rhaglaw Mabwynion neu ddarford ffurfio'r cyfuniad yn fuan wedyn ganddo ef ei hun neu gan ei ddisgynyddion uniongyrchol.

5. Erbyn 1658 pan wnaeth Robert Vaughan ei gofrestr o Lyfrgell yr Hengwrt didolasid y ddau gasgliad drachefn, eithr delid i edrych arnynt o hyd fel undod:

- '1. Darn cyntaf Llyfr Gwyn Rhydderch.
2. Yr ail rhan (*sic*) o'r Unrhyw² Lyfr'.

Yr un yw'r golygiad yng nghatalog Aneurin Owen yn 1824:

- '4. The first part of the (*sic*) Llyfr gwyn Rhydderch.
5. The second part of Llyvyr gwyn Rhydderch'.³

Ni wyddys pa un ai dan un clawr ai dan ddau y daeth y *Llyfr Gwyn* i ddwylo Robert Vaughan nac ychwaith a droesid yn y gwrthwyneb drefn y bymthegfed ganrif (=Peniarth 5, 4) cyn i'r memrwn gyrraedd yr Hengwrt. Efallai mai ysgolheictod Vaughan a ganfu nad oedd dim yng nghynnwys gwahanrywiol y llyfr yn galw am unoliaeth caead ac mai ef a ddiolodd y cyfrolau ac a'u had-ddosbarthodd yn ôl y drefn (=Peniarth 4, 5) a ddilynwyd fyth wedyn. Pa sut bynnag, yng nghatalog 1824 (sy'n debyg iawn ei deitlau i gofrestr 1658) dengys y disgrifiad yn bendant fod y drefn a geir yno (4, 5) yn golygu'r un peth ag a wna heddiw.

6. O'r tu arall, i'r cof mai fel un casgliad yr ystyrid y ddwy lawysgrif hyn gan draddodiad y dylid efallai briodoli gwaith William Watkin Edward Wynne yn eu humo o newydd yn y rhwymiad a wnaethpwyd ym Mheniarth.⁴ Beth bynnag oedd ei reswm, yn rhwymiad unclawr Wynne y daeth *Llyfr Gwyn Rhydderch* yn nechrau'r ganrif hon i'r Llyfrgell Genedlaethol ac yn y diwyg hwn y bu gynefin i'r to cyntaf o ddarlênwyr yn y sefydliad hwnnw.

7. Pan farnwyd yn ystod 1940 fod esiau caead newydd ar yr hen femrwn, penderfynwyd ysgru'r rhannau unwaith eto megis yn nyddiau'r Hengwrt a'u rhwymo'n ddwy gyfrol ar wahân.

¹ *Reports on MSS.*, . . . I, 11, t. 667.

² *Cambrian Register*, III, t. 278.

³ *Cymruodwr*, II, t. 483.

⁴ *Ond* gw. 12, (ii), 4.

(iii) *Ei ffurfiau mewnol*

Aeth *Llyfr Gwyn Rhydderch* drwy gyfnewidiadau pwysig nid yn unig yn ei wedd allanol eithr hefyd yn ei ffurf fewnol. Dyma, i'm tyb i, y rhai tebycaf:

1. Dangosodd Gwenogfryn¹ fod ysgrifenydd y rhannau hynaf (Peniarth 4; *Ystoria Bown*) yn debyg iawn i'w gilydd. Gellir ychwanegu fod eu memwrn o gyffelyb ddefnydd, ddarvoud rhiwio wyneb pob croen ar yr unrhyw batrwm, bod plygiadau'r testunau wedi eu ffurfio'n gyson o bedair² llen, a bod y dail yn ôl y drefn cnawd-blew-cnawd-blew.³ O chwilio ymhellach, fe geir bod tair dalen gyntaf *Peredur* (ffo. cc, cci, ccii; WM col. 117-128) yn ysgrifenedig ar ochrau deau'r llenni y mae eu hochrau aswy yn cynnal *Y Pedair Keinc* (WM col. 97-118) a bod *Maxen Wledig a Lludd a Llefelys* yn gorffwys ar ddail deau y plyg y mae ei ddail chweth yn dwyn *Peredur*.⁴

Ymddengys, gan hynny, na ellir gwrthod y casgliad fod y testunau olaf (*Pwyll Pendefig Dyfed—Lludd a Llefelys*) yn ffurfio undod o'r dechrau a darfod o angenrheidrwydd eu copio yn yr un ysgrifenydd.⁵ Yn yr un undod hefyd ceid, yn ôl pob tebyg, (a) y tri thestun a ddilyn yr uchod heddiw, sef *Iarlles y Ffynnaon*, *Gereint ac Enid, Kulhwch ac Olwen*, testunau cyffelyb o ran dwylo,⁶ croen, a rhiwliad; (b) efallai *Ystoria Bown de Hamtwn* sydd yn Peniarth 5 er y bymthegfed ganrif, testun tebyg yn ei allanolion oddieithr yn rhiwliad yr ymyl aswy; (c) o bosibl y gyfres ychwanegol o'r *Mabinogion* a welodd Aneurin Owen yn 1824 ac nas ceir mwyaich; (d) rhai materion eraill mewn rhyddiaith a barddoniaeth amhosibl eu penderfynu.

2. Yn ôl yr hen rifiad, yr un, yn fras, oedd cynnwys y ddwy llawysgrif yn y bymthegfed ganrif ag yn awr, ond bod Peniarth 5, fel y gwelwch, yn sefyll y pryd hynny o flaen Peniarth 4. Y ddolen gydiol rhwng y ddwy gyfrol oedd *Ystoria Bown*; a chan mai dwy len yn unig (yn lle pedair) sydd ym mhlyg olaf *Bown*; a bod cefn y ddalen olaf (clxxi^b) yn wag, ymddengys yn ddiogel casglu mai'r stori hon oedd diweddol Peniarth 5 yn hytrach na dechreuad Peniarth 4. Pa un a ddarfuesid ysgru *Ystoria Bown* oddi wrth y llawysgrif hynaf yr ymdebygai'n fawr iddi yn allanol, er mwyn ei lleoli yn y safle hon, ni ellir mwyaich ddywedyd.

¹ *Reports on MSS.* . . . , I, 11, t. 305, a dail cyntaf rhwymiad Peniarth 4.

² Yn nhyrddydd plyg *Bown*, yn ddamweiniol efallai, ni ddigwydd ond tair.

³ Golyga 'cnawd-blew' mai'r ochr nesaf i gnawd yr anifail, ochr olau ei gwawr, a ddaw ynghyntaf ac y dilynir hi gan yr ochr a ddigwydd blew, ochr felynaidd ei llw.

⁴ Penderfynais hyn drwy help Mr. Hanson, rhwymwr profesyddol y *Llyfrgell Genedlaethol*, y gŵr a wnaeth y rhwymiad olaf o'r *Llyfr Gwyn*.

⁵ Rhaid yn wyneb hyn wrthod tyb Gwenogfryn (WM t. xiii) ddarfod ysgrifennu *Peredur* mewn mynachlog wahanol i'r lleill.

⁶ Eto i gyd y mae ysgrifenydd *Gereint ac Enid* yn llai dilyn ac yn fwy Anglo-Normanaidd ei gwedd (cf. I yn *dolur*, col. 444) na'r dwylo eraill.

3. Os Robert Vaughan, fel yr angrymwyd, fu ysgarydd ieud anghymharus (5, 4) y bymthegfed ganrif, ef hefyd, fe ddichon, a wnaeth yr ad-drefniant o'r cynnwys a adlewyrchir yng nghatalog Aneurin Owen yn 1824. Yn ôl y catalog hwn, ni chynhwysai Peniarth 4 ond *Y Mabinogion*, eithr yn lle copi sengl o bob un o'r *Pedair Keinc* fel y ceir hwy heddiw gwelid yno ddwy gyfres ('two series of the Tales of the Mabinogion'). Aethai'r storiâu Arthuraidd a'r storiâu eraill a ddigwydd yn awr yn Peniarth 4 rhwng *Math fab Mathonwy* a'r diwedd, sef *Peredur, Maxen Wledig, Lludd a Llefelys, Owain a Luned, Gereint ac Enid, Kulhwch ac Olwen* drosodd i Peniarth 5 lle dilynent yn uniongyrchol *Ystoria Bown de Hamtwn*.

4. Yn rhwymiad Peniarth nid ymfodlonodd Wynne ar roi'r ddau gasgliad drachefn o dan yr un clawr. Yn hytrach, torrodd ymaith y pum testun o ysgrifenydd gynnaf (*Peredur-Kulhwch*) a aethai drosodd yn nhrefniant yr Hengwrt i Peniarth 5 a gosododd hwy'n ôl gyda'u cymheiriad o ran oed a theip eu hysgrifenyddiaeth yn Peniarth 4.¹ Serch beneidd-dra ei hysgrifenydd, gadawodd *Ystoria Bown* yn y fan lle'r oedd yn Peniarth 5, yr hyn a ddengys mai rhiwliad y bymthegfed ganrif fu ei gyfarwyddwyd. Mewn un peth, er hynny, dilynodd yr Hengwrt: rhoes y llawysgrif hynaf (Peniarth 4) o flaen yr ieaf (Peniarth 5) yn yr uniad newydd, gan fynd yn groes i lwybr yr hen rifiad.

5. Wrth ysgru'r rhannau yn 1940 ni newidodd y Llyfrgell Genedlaethol ddim ar drefn yr ysgrifenydd cyfansoddol, eithr adferwyd y dail coll (ffo. cclj-cclviii) a giliodd i Peniarth 12 ac, yn rhyfedd, barnwyd yn wif hefyd rwyddo gyda'r hen femwrn niferus ddail papur o argraffiad Gwenogfryn Evans er mwyn edfyd y bylchau yn *Lludd a Llefelys, Iarlles y Ffynnaon a Kulhwch ac Olwen*.

Wrth ysgru neu gyfuno'r prif rannau ac wrth ad-drefnu'r testunau cyfansoddol ar achlysur y newydd rhwymadau, ymddengys y byddai'r perchenogion weithiau hefyd yn tynnu testunau allan. Rhaid tybio yn ogystal y gadawid llawysgrifau i syrthio i stad ddadfeiliedig cyn y rhoddid cloriau newydd arnynt ac y byddid yn awr ac eilwaith yn eu hanrheithio. Drwy un o'r dulliau hyn disgynnodd rhai darnau allan o'r *Llyfr Gwyn*, gan grwydro i llawysgrifau eraill, megis dail cclj-cclviii a atgofforwyd yn 1940 yn eu henfan ar ôl trigo ohonynt o leiaf er dyddiau'r Hengwrt yn Peniarth 12 (=Hengwrt 202). Aeth rhannau eraill ar ddiweddol megis yr 'hen gerdd' yn Peniarth 111 'a ysgrifennodd yr hen Risiart Langford o Drefalyn allan o Lyfr Gwyn Rhydderch',² ail ran *Kulhwch ac Olwen*, etc. Os *Llyfr Gwyn Rhydderch* fu prif gysail *Llyfr Coch Hergest* (ef yn sicr fu ffynhonnell *Ystoria Bown de Hamtwn*), ymddengys y rhoddai ei dewdra cyntefig loches nid yn unig i lawer o'n hen farddoniaeth ond hefyd efallai i destunau rhyddiaith cyfain fel *Breuddwyd Rhonabwy* nad ydynt ymddo mwyaich.

¹ Gw. Aneurin Owen, *Cymmrodor*, II, t. 403.

² Geiriau John Jones o'r Gelli Lyfdy yn Peniarth 111.

³ Gw. §5, (iv).

§3. YR YSGRIFENFA A GYNHYRCHODD Y LLYFR GWYN

Ni wyddys pa ysgrifenna neu ysgrifenydd a gynhyrchodd *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Gan fod pob lle i greu mai 'the principal person in the County of Cardigan' a chynrychiolydd y goron ym Mabwynion oedd biau'r *corpus* mor gynnar ag ail ran y bedwaredd ganrif ar ddeg, y duedd gyntaf yw tybio ddarfod copio ei destunau yn un o fynachdai Glannau Teifi. Dyna, mae'n debyg, a gynhellodd Gwenogfryn Evans i awgrymu Ystrad Fflur fel y gweithdy a droes allan Peniarth 4.¹ Gorffwys Ystrad Fflur o fewn deng milltir, fel yr hed y frân, i Barc Rhydderch a Llanddewibrefi o fewn pump. Os oedd i Rydderch hefyd dy yng Ngogerddan, fel y tystia Wynne, safai Ystrad Fflur rhwng ei ddau gartref. Eithr er mor atyniadol yw'r golygiad ddarfod cynhyrchu'r *Llyfr Gwyn* yng ngogledd Ceredigion, gellir dyfynnu yn ei erbyn amryw ystyriaethau pwysig:

1. Gwelsom fod Rhydderch yn berthynas i dywysogion Deheubarth a bod iddo gysylltiadau llenyddol yn Nyffryn Tywi mor bell i'r deau â thref Caerfyrddin. Gallasai felly yn hawdd ddigon gael y *Llyfr Gwyn* o Datyllychau, ryw ddeunaw milltir i'r de-ddwyrain, mynachlog yr âi heibio iddi ar ei ffordd i Ddinefwr, neu o Briordy Caerfyrddin a reolai unwaith y Faenor rhwng Clarach a Rheidol ac a dderbynai ddegymau Penweddig²; neu eto o Briordy Aberteifi neu o Fynachdy Llandudoch y tu draw i'r bont yng ngogledd Cemais.

2. Dengys arwyddion yn *Ystoria Bown de Hamtun* sydd, fel y nodwyd, yn debyg iawn ei hallanolion i Beniarth 4 ac y tueddai Gwenogfryn i'w hystyried yn rhan gynhwynol ohoni, mai gwyr o Forgannwg ac o ffiniau Caerfyrddin a Phenfro fu ei chopiwr olaf.³ Sylwasom hefyd fod ysgrifen *Gereint ac Enid* yn llai artistig ac yn fwy Anglo-Normanaid ei golwg nag eiddo'r *Pedeir Keinc*; gallent yn hawdd felly ddeillio o ysgrifenydd gwahanol. Am yr ail Ran o'r *Llyfr Gwyn* (=Peniarth 5), nid yw honno namyn casgliad o bedwar testun go ddeheuol mewn pedair o ddwylo amryfal. Nid yw'n amhosibl fod y *Llyfr Gwyn* a adnabyddai Rhydderch yn cynnwys enghreifftiau o ysgrifenyddiaeth mwy amrywiol fyth a bod rhai o'r testunau a aeth ar goll yn dwyn, fel *Ystoria Bown*, nodau iaith siroedd mwyaf deheuol Cymru.

3. Os Ystrad Fflur oedd ysgrifenta'r *Llyfr Coch*, fel y myn rhai, gellir dal fod cynnyrch y mynachdy hwnnw yn fynydd yn dangos ffurfiau llai deheuol nag a welir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Yn *Ystoria Bown* y *Llyfr Coch*, er enghraifft, y mae'r *h* yn llawer sicrach nag yn y gynddelw; e.e., *arugeint, ehatu, tyngu* am *arugeint, eadon, tyngu*, etc. Trowyd *hu-* ac *hu-* yn aml yn *chu-* a *-chu-*; e.e., *chûmbôth, chûware, ymchoelaf, ymchoelut, uarogychûbedyl* am *hûmbôth, (h) ware, ymhoelaf, ymhoelut, varô-gybedyl*, etc. Chwanegwyd y *gytuan* yn fynydd: *bydyat, paganyeit* am

¹ J. Gwenogfryn Evans (ed.), *The White Book of Meibion*, t. xiii.

² Gw. J. E. Lloyd, *A History of Wales*, (London, 1911), II, t. 432.

³ Gw. 46, (i), t. 2, 2.

bydat, paganeit, etc. Y mae'r geiriau yn awr ac eilwaith yn fwy gogleddol eu gwedd; e.e., *gostlog* am *gestlog*, *offeiraf* am *esseiraf* ac *yffeiraf*, etc. Diau y darganfyddid amrywiadau tebyg o gymharu unrhyw destun a ddigwyddo yn y ddwy lawysgrif.

4. Os oedd y gwahanol fynachlogydd, fel y bernir yn gyffredin, yn meddu ar deip nodweddiadol o ysgrifen ac yn glynu ato, ymddengys ei bod yn canlyn nad ysgrifennwyd mo'r *Llyfr Gwyn* yn un o dai crefydd Glannau Teifi, oblegid arall yw model ysgrifen Llanddewibrefi yn *Llynyr yr Agkyr* yn 1346 ac arall yw teip y dwylo yn Ystrad Fflur yn niwedd y bedwaredd ganrif ar ddeg, os cynnyrch y ty hwnnw yw'r *Llyfr Coch*.

5. Gwahaniaetha ffurfiau geiriau a theipiau ysgrifen y *Llyfr Gwyn* nid yn unig oddi wrth eiddo cynnyrch tybiedig mynachlog fawr Blaenau Teifi, eithr y mae ei orgraff hefyd yn dra gwahanol. Dilyn sillafiaeth y *Llyfr Gwyn* reol lai cyson, ac ar bwyntiau neilltuol (e.e., llythraeth y treigladd trwynol)¹, y mae ei athrawiaeth orgraffyddol yn llai pendant.

Casgliad

Ymddengys, gan hynny, ddarfod ysgrifennu'r niferus destunau amrywiol eu dwylo a gyfansodda'r *Llyfr Gwyn* cyntefig (=P 4; YBH, etc.) yn ogystal, o bosibl, â'r llawysgrifau a fwrwyd atynt i ffurfio Atodiad neu Ail Ran (=P5, etc.) ym mynachdai'r siroedd mwyaf deheuol ac efallai ddarfod eu cyfuno'n gyfrol gyfansawdd cyn iddynt erioed weled broydd Ceredigion. Myn Gwenogfryn² mai ym Mynachlog Nedd yr ysgrifennwyd *Peredur*; os gwir hynny, yn y ty crefydd hwnnw hefyd y copiwyd y *Pedeir Keinc*—*Lludd a Llefelys*, canys gwelsom ddarfod ysgrifennu colofnau cyntaf *Peredur* ar yr un plyg ag a ddeil derfyn y *Pedeir Keinc* a bod colofnau blaenaf *Lludd a Llefelys* ar yr un plyg ag a gynnal ddiwedd *Peredur*.³

§4. YSTORIA BOWN Y LLYFR GWYN

(i) Cyffredinol

Nid yw *Llyfr Gwyn Rhydderch* y perthyn *Bown* iddo, fel y gwelsom, onid llawysgrif o faintoli cymharol fychan (tua 9 mod. × 6), eithr dengys ei mylon iddo yn ystod y canrifoedd gollu cryn fodfedd o'i uchder ac o leiaf gymaint â hynny o'i led o dan gyllill ei wahanol rwyngwyr.

Cynnwys *Ystoria Bown* 34 o ddaid, nid amgen, 67 o dudalenau (y mae'r olaf i gyd yn lân) wedi eu plygu yn bum plyg. Deil y plyg cyntaf, yr ail, a'r pedwerydd bedair daten yr un. Oblegid gwall ar ran y copiwr, efallai, torrwyd y trydydd i lawr i dair; ni cheir yn y pumed namyn dwy ddalen, yr hyn a ledawgryma mai â chopio *Ystoria Bown* yn unig yr oedd a fynnai'r ysgrifenydd pan oedd wrth ei orchwyl.

¹ Gw. 119, t. cxv et seq.

² *The White Book* . . . , t. xiii.

³ Gw. 12, (ii), t.

Rhestrwyd dail y plygion yn *Bown* yn ôl y drefn cnawd blew-cnawd-blew¹ megis y gwneir drwy gydol y *Llyfr Gwyn*. Dirwyn y testun i ben ar du deau ffo. clxxi yn nherfyn y llinell olaf ond un yn yr ail golofn.

Y mae memrwn *Ystoria Bown*, fel eiddo testunau Peniarth 4 yn gyffredinol, yn weddol denau a llwydwn ac o ansawdd a ddengys i'r mynachdai Cymreig ddysgu llawer am gyweirio crwyn er cyfnod *Llyfr Du Caerfyrddin* sydd â'i ddefnydd yn dew, yn dywyll, ac yn anghaboledig. Cyn torri gair arno cynhwysai memrwn *Bown* ambell dwll dafaden, tyllau y gorfu i'r copiwr rannu ei eiriau er eu hosgoi (gw. tt. 21, 22, 23, 24, 53.). Rywbryd yn nes ymlaen cuddiwyd y tyllau hyn gan haen o groen tenau. Rhaid bwrw hefyd at feiau cynhenid y memrwn yr anffodion a ddaeth ar ei warthaf ynghwrs yr amseroedd: diddymwyd gair ac anafwyd gair arall ar ffo. cxl^a, col. 1; difodwyd gair ac efallai ddau ar ffo. cxlvii^b, col. 1; crafwyd ymaith *an pzynatōd* ar ffo. clviii^a, col. 2; ar ben ffo. clviii^b, col. 2 dilewyd (i'r golygon naturiol) rannau o'r tair llinell uchaf gan ryw sylwedd fferyllol; maluriodd rhannau o ymylon deau y pedair dalen olaf (ffo. clxxiii-clxxi) gan hydredd; ar ffo. cxli^a, col. 2, ar ffo. clxxiii^b, col. 1 a 2 ac ar ffo. clxxx^a edwinodd yr inc mewn hanner dwsin o eiriau a cheisiodd rhywun mewn oesoedd diweddar adfywio'r ysgrifen drwy redeg inc newydd draw ac yma dros yr hen.

Ar bob wynebdalen torrwyd â'r pwyntil plwm bedair llinell ar ffurf pedrongl. Gadawyd llain gul rhwng pob llinell syth a phob ymyl a rhedwyd dwy llinell o'r pen i'r gwaelod drwy'r canol gan wneuthur yr wyneb yn ddwy golofn gyfartal. Torrwyd llinellau croes ar draws yr holl bedrongl o un llin eithaf syth i'r llall gan fargodi drostynt yn fynych. Dechrau'r ysgrifen bob amser yn dynn wrth llinell chwith pob colofn, eithr nid yw llinell ddeau'r golofn namyn terfyn bras yr eir drosto yn aml o gymaint â dwy neu dair llythren (e.e., cxl^a, clviii^b, clxvi^b). Er na threwir ar anghyngord rhwng rhifedi llinellau dwy ochr dalen ond pumwaith (cxli, clviii, clx, clxviii, clxix), eto, y mae'n amlwg, er gwaethaf cyfatebiaeth nifer y llinau o boptu'r ddalen, ddarford tynnu'r pwyntil plwm ar hyd pob ochr yn agos bob amser ar wahân (cf. e.e., cxxxviii-cxxxix^b; cxl-cxliiii^a; clxvi). Mewn hanner dwsin o enghreifftiau lle digwydd cyfatebiaeth yn safle'r llinellau ar bob ochr (cf. e.e., cxlviii^a-cxlix^b), ymddengys yn debygol i'r copiwr dynnu ei linau o du'r blew yn unig, megis y gwneid yn fynych yn yr oesoedd canol.²

Go denau yn aml yw'r llinau, yr hyn a esbonia o bosibl paham yr amrywia'r nifer ar y gwahanol wynebau (ceir 16 o wynebau â 30, 2 â 31, 23 â 33, 16 â 34, a 10 â 35.).

Y mae llin uchaf pob agwâr yn ddi-ysgrifen oddieithr y ceir yno rif yn dyddio o'r bymthegfed ganrif, ffigur a symudwyd gan law ddiweddarach i'r cornel uchaf deau. Nid oes lofnod i'w weled yn unman ar y plygion ac ni cheir mynag ar derfyn yr un. Os bu'r dail yn dwyn y rhain gynt, aethant ar ddiffincoll ers hir dro dan gyllyl y rhwymwyr.

¹ Am arwyddocâd hyn, gw. §2, (iii), n. 3.

² Gw. E. Maunde Thompson, *Introduction to Greek and Latin Palaeography* (Oxford, 1912), tt. 54-5.

(ii) *Ysgrifen Ystoria Bown y Llyfr Gwyn.*

Croniclwyd *Ystoria Bown* yn y finwsgl hanecrwn-hanecronglog a luniodd mynachdai Cymru, fel y tybiaf fi, allan o'r finwsgl Ffrengig a'r llaw lys yn ail ran y ddeuddegfed ganrif. Canfyddir cameidd yr ysgrifen gron yn amlwg yn rhai llythrennau (*a, b, g, o*, etc.) a gwelir yr onglau a fenthycasai'r hen ysgrifen o'r othig onglong yn eglur yn eraill (*c, e, h, m, n*, etc.). Yn groes i ddwylo testunau Ffrangeg diwedd y drydedd ganrif ar ddeg, addurnir gwrys *b, h, k, l* â ffyrch tebyg i eiddo'r ysgrifen othig a'r ysgrifen ddiplomatig, ffyrch a fwridd y mynaich Cymreig ganrif ynghynt at y model a fenthycasent. Heb gyfrif copâu'r pelydr, yr edafedd gothig a ymddengys amlycaf yn y patrwm, a phetruol yn hytrach na chrwn yw pryd cyffredinol yr ysgrifen. Cadwyd y pelydr uch-llinell ac is-llinell yn gymharol fyr ac eithrio y a ddisgyn yn fynych hyd llythrennau'r llin islaw. Y mae *b, h, k* yn aml yn fyr iawn. O'r tu arall, ac yn wahanol i'r hyn a welir yn y llawysgrifau Ffrangeg lle mae *b* yn fyr, ceidw *l* yn *Ystoria Bown* ei hyd rheolaidd. Yng nghynsail y *Llyfr Gwyn* ymddengys, er hynny, ei bod hithau'n fer (cf. *nuble am nubie* 1477). Ar wahân i *a* a ysgrifennwyd 9 gwaith ynghlwm wrth *a* arall (e.e., 65, 119, 128), ni ddigwydd llythrennau cyfrwym (nodwedd amlwg yn yr ysgrifen othig) oddieithr yn y cyfuniadau arferol *ct* ac *ft*. Er torri pob llythren ar ei phen ei hun, eto i gyd rhoddwyd y llythrennau fel rheol yn lled dynn wrth ei gilydd. Ar y cyfan, dwg ysgrifen *Ystoria Bown* nodau llaw ystywth a chadarn sy'n awgrymu copiwr yn meddu ar nerfau da, disig.

Amrywia maint ysgrifen y gwahanol dudalennau grym lawer. Anghywir, serch hynny, fyddai tybio fod hyn yn arwyddo gwahanol gopiwyd, canys yr un yw'r orgraff a'r un yw delw'r ysgrifen. Yr esboniad ar yr amrywiaeth yn ddiau yw eisteddiadau gwahanol.

Gadawodd y copiwr le gwag i Y fawr yng ngair cyntaf y testun, eithr ni ddaeth y rhuddellwr heibio i'w thorri a'i llwio.

Yr ysgrifenydd ei hun biau brifflythrennau corff y testun. Torrwyd pob un ag inc du ac ni liwiwyd yr un wedi hynny â dim arall. Perthyn y llythrennau mawr i'r gyfres wnsial (*a, e, h, m*); yr unig eithriad yw *D* sydd ar ffurf y capitaliad; digwydd hefyd *A* gapital unwaith (1081). Ni cheir yr *E* gapital a welir yn 3818 yn y llawysgrif a'r rheswm amdani yn y testun yw i'r argraffwyr ffactl â chael prifflythren wnsial i'w chyfleu yn y print.

(iii) *A'r un ysgrifen sydd yn Bown ag yn y Pedair Keinc?*

Mewn nodiad a roes Gwenogfryn Evans ar un o ddail cyntaf *Llyfr Gwyn Rhydderch* dywaid: 'Cols 1 to 111, 117 to 236, 341 to 348 are by the same hand, as is also Hengwr MS 202, and probably *Bown of Hampton* at end of this volume'. Yna drachefin: 'The *Bown of Hampton* may be as early as cols. 1-236 and 341-348 of MS. 4 which belong to the end of the XIIIth Century'.¹

Yn sicr ddigon, yr un yw teip yr ysgrifenyddiaeth yn yr holl destunau a enwir gan Gwenogfryn, eithr mor sicr â hynny y mae llaw'r *Pedeir Keinc—Lludd a Llefelys* yn fwy cron yr olwg arni a'i llinau yn fwy artistig nag

¹ *Reports on MSS.* . . . , I, 11, t. 305.

eiddo *Ystoria Bown*. Nid yn yr un dull ychwaith y tynnwyd y pwyntil dros y memorwn. Y mae'r llinau syth ar ymylon aswy a deau pob tudalen yn sengl yn *Ystoria Bown*; y maent yn ddwbl ar ddail Peniarth 4. Gwahaniaetha hefyd fanion technegol. Ceir dot ar gopa pob *y* (*y*) drwy gydol y *Pedeir Keinc-Lludd a Llefelys* tra na welir o ben bwy gilydd i *Bown* ond 18 enghraifft o *y* bwyntiedig (e.e., 45, 158, 2524, 2983, etc.). Amrywia'r orgraff hithau. Trewir ar sillafiadau fel *ymphen*, *ygcharchar*, *ymphen*, *vygcharyat*, etc., 18 tro yn *Ystoria Bown*,¹ tra na cheir, hyd y sylwais, ond hanner dwsin o'r cyfryw o fewn yr holl golofnau y cyfeiria Gwenogfryn atynt yn Peniarth 4 (cf. *ymphen* 229, 251, 255, 256; *ympherued* 230). Eto (er y geill hyn fynd ymhellach yn ôl na chopi'r *Llyfr Gwyn*), ceir wmbredd o enghreifftiau o'r goddrych ar ôl berfenw o dan reolaeth *y* (nid *o*) yn *Bown*²; y maent i'w cyfrif ar fyseidd un llaw yn y colofnau y myn Gwenogfryn fod *Bown* yn perthyn iddynt.³

Er pob tebygrwydd teuluoel a ffynna rhwng dwylo'r testunau o dan sylw, gorfodir ni gan yr ystyriaethau a nodwyd i wrthod tyb Gwenogfryn mai'r un copiwr sy'n gyfrifol am *Ystoria Bown* ag am y *Pedeir Keinc*, *Peredur*, a *Lludd a Llefelys*. Hefyd awgryma absenoldeb y pwynt oddi ar yr *y* yn *Bown* fod ei ysgrifen o beth blynyddoedd yn iau na'r llall.

(iv) *Dyddiad Ysgrifen Bown y Llyfr Gwyn.*

Yn y sylwadau a ganlyn gwneir cymariaethau rhwng rhai o lythrennau *Ystoria Bown de Hamtun* â llythrennau'r ysgrifen lys Anglo-Normanaidd, ysgrifen y siartrau a'r diplomâu dyddiedig. Am y drydedd ganrif ar ddeg y sonnir ac at *English Court Hand*⁴ y cyfeirir:

a: edrych yr *a* fach, ar ffurf dwy ddolen, yn debyg i *a* boblogaidd y llaw lys tua diwedd y ganrif (ECH, rhif 13, 1292);

c a *t*: cymysgir *e* a *t* fel y gwneir gan yr Anglo-Normaniaid tua diwedd y trydydd chwarter (ECH, 9);

e: y mae'r *e* fach yn debyg i *e* y testunau diplomataidd tua dechrau ail hanner y ganrif. (ECH, rhif 5, 1256);

¹ Gw. *Nodiad y Treiglud Trwynol*, §19.

² Gw. dan *Cystrawen*, §51.

³ Pe buaswn yn dibynnu ar WM, gallaswn ddweud fod gwahaniaeth mawr rhwng ffurfiau'r priflythrennau yn WM ac yn YBH; mai capitaliaid sydd yn y blaenaf (ceir A gannoedd o weithiau) ac wntaliaid yn yr olaf (a, etc.); ni ddigwydd ond un A, 1081; ond camgymeriad ffasai hynny, oblegid wntaliaid sydd hefyd yng ngwreiddiol WM. Am ryw reswm neu'i gilydd, aeth y rhaglen 'character for character...' (WM, ib) yn deilchion yn yr unehyw lyfr ag y cyhoeddwyd hi. Y mae'r un peth yn wir am 'space for space' (ib.); yn lle bod yn igam-ogam fel yn y llagr., gwnasthwydd diwedd y colofnau yn union fel llinyn ac aeth yr ysbasau i gyd, oddiethu lle gorffwys un gair ar y llall, yn anghywir. Hyn efallai sy'n cyfrif na chyhoeddwyd erioed *formule* o ddail y LiG.

⁴ Charles Johnson and Hilary Jenkinson, *English Court Hand A.D. 1066 to 1500* (Oxford, 1915), Parts I & II.

f [=v]: nodir *-f-* yn 3597 a 3691 (gw. n. ar y rhain) gan y llythyren *6*, llythyren oedd mewn bri am *v* yn y llaw lys ynghylch diwedd y trydydd chwarter (ECH, rhif 7, 1272);

g: ymdebyga *g* i *g* fach a arferid yn y llaw ddiplomataidd oddeutu dechrau'r chwarter olaf (ECH, rhif 14, 1270);

i: accenir *i* yn rheolaidd, pa un a fyddo mewn cyswllt ag *m*, *n*, *u* ai peidio, yn unol â'r un rheol ag a welir yn y llaw lys yn niwedd y ganrif (ECH, 24);

s: defnyddir *f* hir yng nghanol gair ac *s* fer ar ei ddiwedd heb nemor eithriad, a dyna arfer y llaw ddiplomataidd ar derfyn y ganrif (ECH, 45);

t: yn *t* fach saif y llin syth yn glir uwchlaw'r llin groes fel yn *t* ail ran y ganrif yn yr ysgrifen Anglo-Normanaidd (ECH, rhif 4, 1256);

th: ymdebyga *th* [=w] yn YBH i'r ffurf a geir yn y llaw siartr yn niwedd trydydd chwarter y ganrif (ECH, rhif 8, 1272);

y: ni cheir, fel y dywedwyd uchod, ond 18 esiampl o *y* â phwynt arni drwy gydol y testun; yn y llaw a arferir yn y siartrau â'r dot o'r golwg yn negau olaf y ganrif ac ni welir mono am ganrif wedyn (ECH, 52).

Os dylanwadodd y llaw lys Anglo-Normanaidd ar ffurfiau'r llaw arferol yng Nghymru, fel y credaf, yna ymddengys ei bod yn dilyn mai i ddegau olaf y drydedd ganrif ar ddeg y perthyn ysgrifen *Ystoria Bown de Hamtun*.¹

§5. DOSBARTHIAID NEU BERTHYNAS Y LLAWYSGRIFAU

Gorffwys beirniadaeth destunol, neu o'r hyn lleiaf, un o'i rhannau hanfodol, ar y syniad na fydd copiwr gwahanol a ymgymero ag adysgrifennu'r un testun fyth yn cyflawni'r un gwallau, oddieithr, bid sicr, pan gymhellir hwy i hynny gan reswm cyffredin megis tebygrwydd *e* a *t*, *c* ac *r*, *r* a *t*, *n* ac *u*, etc. Gan hynny, pan gaffer nifer o lawysgrifau yn atgynhyrchu'r un beiau, yn enwedig yr un beiau pwysig, y mae'n ddiogel casglu eu bod oll yn deillio o'r un adysgrif. A'u barnu wrth y maen prawf hwn, nid oes gysgod o amheuaeth na thardd testunau *Llyfr Gwyn Rhydderch*, *Llyfr Coch Hergest*, *Llawysgrif Mostyn 135*, a *Llyfr Siôn Dafydd Rhys* o'r un ffynhonnell. Yr un camddarlenniadau, yr un camgopio, gydag ychydig iawn o amrywiaeth, a geir yn y pedair llawysgrif. Yr un hefyd yw'r stori o ran trefn, sylwedd, a manylion.

(i) *Y Berthynas rhwng Llyfr Coch Hergest a Llyfr Gwyn Rhydderch.*

(a) Wele ddetholiad o'r camddarlenniadau sy'n gyffredin i'r ddau femrwn, gyda rhif y llinell yn *Ystoria Bown* (=YBH) yn ogystal â chymariaethau mynych â'r darlenniadau cyferbyniol yn *Boece de Hautmonte* (=B); ceir sylwadau ar y rhain yn y *Nodiadau*:

1. 1145: *at y not y neidaud*, bai copiwr am *ac y uot* . . . ; B *en une route saill*=LiG.

¹ Am oed y cyfieithiad ei hun, gw. §7, (ii), (iii).

2. 1581: *yd oedon . . . yn damunab y lbelet ar yr ieffu grift, disgyn yr lla62, gwall ysgrifol am . . . yn damunab y lbelet ac yr ieffu grift . . .*; B . . . *Boves, pur deul descendez!* 'Bown, er mwyn Duw, disgynnwch'.
3. 1702: *pan vo garfi y chuinsa yn f6peru dechreu nos; y glos, dechreu nos, yn y ddwy lsgrif; B kant il serra nuit e il seient a soper* 'pan fo'n nos a hwythau ar swper'.
4. 1723: *argl6yd heb hi a dyg6n dec f6mer yn lla6n o eur gyt a ni; darll. . . hi ni a dyg6n . . .*; B *nus frum charger dis bons chevaux de fin or* 'ni a barwn lwytho deg march da ag aur pur'.
5. 2583: *ef ath ledir yn eb26yd d6iga6n, bai am ef ath ledjir . . .*; B *l'em vus legera* 'fe roddir carthlyn i chwi'.
6. 2776: *a g6edy b6yt ymolchi a ozugant*. Sonnir yn rhai o'r hen gerddi Ffrangeg am ymolchi cyn ac wedi bwyd. Y cyntaf a geir fel rheol; anfynych iawn, os o gwbl, y crybwyllir am yr ymolchi ar 6l bwyd fel yma a hwnnw'n unig. Ni sonnir am ymolchi yn B.
7. 2880: *ef a vyry6yd o benn y t62 dec gaflach a rugeint*. Y mae'r testun yn llwgr iawn yn yr holl gyswilt; efallai mai'r darll. cysefin oedd *ef a vyry6yd y benn y c62(s) dec . . .*; B *a le chef de curs un quarante mars getez* 'i bennaeth y rhedegfa fe daflwyd deugain marc'; yn y n. ar 2880 awgrymir mai *dars, dart* 'darn o arian; gaflach' oedd y gair yng nghyngddelw AN y Cymro.
8. 2904: *lbel6ch heb y bzenhin meint y kam y mae nny 6neuthur yr march; B Vees, dist le roi, ceo est un malf6* 'Gwelwch, meddai'r brenin, cythraul ydyw'.
9. 2914: *ac yna kyntaf ti am urdeist*. Y darll. gwreiddiol, yn 6l pob tebyg, oedd *hi am hurdes*; B *et f6sian me out primes adob6* 'a phan urddodd Iosian fi gyntaf'.
10. 2916: *yn lhell noc y hauas oe bzoui, llygriad tebygol o cefs esprov6, 'caethwas profiadol'; B mels entent que cerf esprov6* 'gwelw y deall na chaethwas profiadol'.
11. 2950: *Dozo deugein marcha6c ne6yd urda6 ym; B Sire, isci sum' quarante chevalers adubbez* 'Arglwydd, yma yr ydym (yn) ddeugain marchog urddol'.
12. 3072: *ac ynteu a dy6a6t vy marchogyon yn 6ylab, bai am rywbeth fel vy march [a lada6d vab y bzenhin ac yna y g6elit y march] ogyon yn 6ylab; B mes le fiz le roi ad mun chival tu6. Ke lors teist (llsgr. uent) plures les chevaliers!* 'Ond fy march a laddodd fab y brenin. Gymaint yna y gwelent (neu y gwelid) y marchogion yn wylol'.
13. 3128: *ac y 6ylat dy fab. Awgrymaf mai'r darll. cyntefig oedd ac y 6elat (6elet) . . .*; B *Vostre enfant purray mult bien ver* 'Gallaf yn burion edrych ar eich plentyn'; gw. n.

14. 3215: *a phroui a ozu(c) hi llyfelyn; B un herbe achata* 'prynodd lysieuyn'.
15. 3379: *a therri. ny bu h6yza*. Darll. *a therri ny bu yn h6yza*; B *e Terri n'est gueres targant* 'ac nid oeda Terri fawr'; cf. *ac ny bu h6yrach y pyfod62* 3645; RBB 293 *edzych na h6yzheych dyuot at y bzenhin*.
16. 3383: *ef a dozres bo6n y 6ay6 ynda6*. Darll. *yda6*; B *La lance al duc brise* 'ef a dyr wayw'r dug' (yn llyth., 'ef a dyr ei wayw i'r dug').
17. 3553: *ac odyua y gallbaffant ar f6per. Y bar6neit ar meibon a deuthant. Y bar6neit yw gwrthrych gallbaffant a dyli6 dileu'r atalnod ar 6l f6per a'i roi ar 6l bar6neit; B Pus assisterent a soper les baronez, e sont l'enfans de l'ostel repeirez* 'yna yr ymgasglodd y barwniaid ynghyd i swper a daeth y meibion (yno) o'r t6'.
18. 3581: *py lhed yd anuones y llyr y 6aranda6; B . . . un espie 'yspiwr'; darll. y yfpi6yr = y yfpi62 am y llyr; cf. ffozefi6yr am ffozefi62 127; kyghoz6yr am kyghoz62 2947; a gw. Orgraff w [u], 4*.
19. 3597: *a bo6n a at6aenat ar6ndel y varch. Darll. a at venat (yynst) ar6ndel; B Boves let courre Arundel l'abriv6* 'Bown a ad i Arwndel, y buan, red6g'; gw. n.
20. 3772: *hyny deuth at fabaot; B . . . e Fabur ad trov6* 'a chafodd hyd i Ffabur'; *f.*, yn bur sicr, oedd yng nghynsail y llsgrau Cymraeg ond cymerwyd hi am f hir a darllenwyd hi fel talfyriad o *fabaot*.
21. 3878: *d6iga6n a gigleu oth ganueu di; B de vos enchantemens ai veu assez* 'digon a welais o'ch swynion'.
22. 3886: *a chanu megys ederyn. Darll. ? a chamu . . . B com sust oysel est le mur montez* 'megis aderyn ef a ddringodd y mur'.
23. 3970: *ae ti fabur a erlidyest Sabaot; B Estevus Fabur fabaoth ateignant* 'Wele Ffabur yn goddiwes Sabaoth'. Cymernth y cyficthydd, efallai, *Estevus 'wele'*, fel *Estes vus* 'A ydych chwi?'.
24. 3972: *ef ae tre6is ar y daryan hyt y eneu. Darll. . . ar y daryan ac ae holltes hyt y eneu; B e fiert Fabur sur son elme devant, jeshes la buche le va defandant* 'a thery Ffabur ar ei helm o'r tu blaen gan ei hollti hyd ei enau'.
25. 3991: *a llal6en uu rieni y meibon gan y g6elet ae tat. Darll. . . g6elet oe cat; B ke de bataille sont venant* 'a ddeuant o'r frwydr'.
- cf. hefyd 88, 1195, 1307, 1402, 1695, 2121, 2161, 2863, 2912, 3925, 2935, 2962, 3079, 3191, 3279, 3420, 3571-3, 3702, 3740, 3908, 4058, 4060, 4065, 4115, 4114, 4213, 4214, 4269, 4304.
- Dyna hen ddigon o brofion i sefydlu'r golygiad bod testunau *Llyfr Gwyn Rhydderech* a *Llyfr Coch Hergest* o *Ystoria Bown de Hamton* yn cynrychioli'r un traddodiad ac yn berthnasau agos iawn.

(ii) Pa wedd y gellir esbonio'r berthynas hon? A gymerodd copiwr y ddau ysgriflyfr eu storïau o'r un gynddelw? Os felly, byddai'r gynddelw honno yn hyn na'r *Llyfr Gwyn* ei hun. Neu a dynnodd y gwr a roes *Ystoria Bown* yn y *Llyfr Coch* ei ddefnydd, fel yr awgryma Gwenogfryn,¹ yn uniongyrchol o *Llyfr Gwyn Rhydderch*?

Tybiaf y câi'r neb a geisiai brofi'r dyb gyntaf gryn anhawster yn ei orchwyl. O'r tu arall, y mae'r tystiolaethau sy'n ategu'r ail yn niferus ac yn ymddangos i mi yn anodd eu gwyrddroi. Ystyrier y rhestr ganlynol lle deuir ar warthaf ysgrifennydd ffasiynol a gofalus y *Llyfr Coch*, yn ei fundau diofal, yn adysgrifennu hyd yn oed wallau sillafol a gramadegol a phethau cithriadol y *Llyfr Gwyn*. Rhoddir eto rifau llinau *Ystoria Bown*; gw. y *Nodiadau* ar fagad o'r rhain:

1. 78: *duó kalanmei. 113 nos clanmei.* Ceir yr un amrywiadau yn y LIC.
2. 137: *y góiscaból y iarll ymdanab . . . ac ar y pethryrd marchaó c y aethant tu ar ffozest.* Amlwg mai gwall yw *aethant* am *aeth*.
3. 420: *nyt oed reit o2 byt llas ieuanc gryuach . . . noc ef.* Darll. ? *nyt oed vreit (oedd freidd).* . . .
4. 537: *a lluruc dóy dyplic. Am a ll . . . doy d . . .*
5. 545: *penguch bózhóin; bózglyn* yw'r sillafiad arferol yn Gymraeg; gw. *Index RBB*.
6. 986: *yd oed amylder a cholubyr a ffryuet ereill.* Darll. *amylder o feiff a cholubyr . . .*; *B out vermin a plentex: serpens e colurs e altre vermin assez* 'yr oedd digonedd o bryfed: seirff a nadredd a phryfed eraill lawer'.
7. 1272: *yd ymgarfuóyt athi, bai am yd ymgyfarfuóyt . . .*
8. 1402: *ac nys metraból namóyn gan y yfitys yr llaó2.* Darll. *namóyn fyrthyab gan . . .*; *B mes il faili si est jus versé* 'eithr methodd a llithrodd i'r llawr'.
9. 1477: *y dinas a elthir nuble, gwall am . . . nubie; cf. o nubie 1663.*
10. 1584: *y cledyf dyro ym am vyz cledyf; B 1465 mun blanc.*
11. 1738: *gíbell un kanyrthóy da no deu uys.* Cadwyd *u- = w* yn *uys*.
12. 1741: *y darchafyffiant y fómereu ar y meirych.* Yn y ffurfiau eraill (26 ohonynt) *dyrch-* a geir bob amser; hefyd cadwodd y LIC *-yff-* heb ei newid yn *-off-* yn unol â'i arfer.
13. 1935: *y lleó arall ac achubaból.* Fel rheol, dyry'r LIC *h* yn ofalus ar ól y rhagenw mewnol *e*.
14. 2334: *yz colon. collyn* yw ffurf y pedair enghraifft arall a geir o'r enw hwn.

¹ Gw. *The White Book . . .*, t. xi.

15. 2336: *a hoffa yn y byt.* Ysgrifenna'r LIC yr *f* ddiweddel yn gyson yn y manau eraill.

16. 2416: *cau dzós yr ystauell. caeu* yw ffurf gynefin y LIC. Yr oedd y copiwr yn gysglyd wrth gopio t. 38, waith fe drosodd y darll. gwallus yn 2426 (*y gó2 a*) a rhoes inni *tozryffant* 2447 heb newid *-yff-* yn *-off-*, megis y gwnâi fel rheol.

17. 2426: *ynteu ar eifsteda oed ar o gyfuóch hayach ar erchóyn y gó2 a eifstedaó2 y ymdiarchenu.* Darll. *ynteu y gó2 ar eifsteda . . . erchóyn a eifstedaó2 . . .* efallai bod y camgopi hwn eisoes yng nghynsail y LIC.

18. 2547: *y dienydyabó dihenyd ny bo gíbell, bai am . . . o dihenyd . . .*

19. 2937: *vy holl kenedel ar vo2.* Darll. . . *kenedel o hamón ar vo2; B a Hampton sur mer.*

20. 3020: *a pha ny bei daet y march.* Dyma'r unig enghraifft o *pa* am *pei (pe)* a ddigwydd yn *Bown* ac ni sylwais ar yr un arall yng nghopi'r LIC.

21. 3059: *yna y dylabót, duó ath nertho.* Copiwyd hwn y tro cyntaf fel yr oedd, ond er mwyn symud ansicrwydd yr ystyr chwaneigwyd *fabaath* yn y gwagle uwchben yr atalnod gan gopiwr y LIC.

22. 3241: *a díolch idaó.* Y mae *diolch* heb *ó* ganolog yn briu yn y cyfnod hwn.

23. 3364: *terri marchaó clotuo2us.* Darll. . . *y marchaó . . . B Terri li suit, le chevaler preysé* 'Terri a'i dilyn, y marchog enwog'; cf. *march=* y m. 2909, 3034, yn y ddwy lsg.

24. 3813: *ymoel tu ar maes.* Ymchoel yw 2 un. gorch. y LIC fel rheol; gw. amr. ar 1250, 2107, 3937.

25. 3873: *boón yr enrydedus ryueló2 ac eabn.* LIC . . . *chaón; ymddengys ac eabn* yn ffurf anarferol iawn yn nhestunau'r cyfnod ac nid yw bwrw *h* ganolog ati ond newid bychan.

26. 3963: *yn arbein aróndel . . . yr oedut yn dzift oo achaó2.* Copiodd y LIC y geiryn *yr*, ffurf ddigon prin ar hyn o adeg, heb ei newid i *yd*.

27. 4167: *Y neb a gredaból myón kelthydeu madeuit duó udunt.* Nid edrychir ar y *neb* fel llw. ond yn anaml.

28. 4305: *pympthec nitharnaó2; LIC pymthec n; gw. dan Ffuriant, §24.*

Cf. hefyd 1983, 2054, 2560, 3001, 3061, 3065, 3152, 3432, 3675, 3692, 3767, 3772, 3936, 4019, 4186.

(iii) Tiriogaeth arall lle ceir cysondeb neilltuol yn y *Llyfr Coch* a mynych esgeulustra yn ymylu weithiau ar lediaith yn y *Llyfr Gwyn* yw'r Treigladau. Pan gaffer yn y blaenaf dreigladd cwbl groes i'w reol gyson, gellir casglu gyda chryn hyder ein bod ym mhresenoldeb copio peirianol ac anymwybodol, fel petai, o ffurfiau'r cynsail. Y mae'r gyfatebiaeth

a welir rhwng y modd y cynrychiolir y treigladau yn y ddwy lawysgrif, gan hynny, yn haeddu sylw. Ymgynghorer â'r *Nodiadau* a geir o dan y rhifau:

1. 276: *herlot rubalt truañt*. Dyry'r LIC y feddal yn rheolaidd yn y cyflwr cyfarchol oddieithr yma.
2. 410: *mi a cynnaf itti thaffanaethu om ffiol arnafi pob amfer*. Ni sylwais ar yr un cyfuniad adferfol arall yn dechrau â'r sain gysefin yng nghopi'r LIC; cf. IEW, 16.
3. 575: *a chûtheu eóch paóó gyt ac ef*.
4. 876: *gofyn . . . o pa le*; cf. hefyd *o pa le* 1660 ac *o py le* 3280.
5. 2804: *yróm ni pechaduryeit. ac a uu teir blyned ar dec a rugeint ar y dayar*.
6. 3134: *dos ti ythbare*; LIC *dos ti yth chbare*, ond LIC *dos di*=563.
7. 3777: *deg mil o palmóneit*.
8. 4164: *Edrychóch y py díó yd oedóch yn credu*.
9. 4285: *yn tbreic pziabó*.

Amlwg mai treigladau'r *Llyfr Gwyn* wedi eu cludo yn gorfforol mewn munudau cysglyd i'r *Llyfr Coch* yw'r rhain oll, canys y maent yn groes i'r arfer o dreiglo yn yr olaf.

(iv) Ymddengys yr esiamplau a ganlyn yn brofion sicrach fyth o ddibyniaeth ar y *Llyfr Gwyn*:

1. Yn 2283 digwydd *girat* (am *girart*), bai a droswyd i'r *Llyfr Coch*. Ddeg llinell yn nes ymlaen (2293) trewir ar *girat* drachefn, ond y tro hwn y mae'r *r* arall wedi ei thorri yn y *Llyfr Gwyn* ar ben y llinell rhwng *a a t*. Rhoes y copiwr yr *r* a ferchyg ar ysgwyddau *a a t* i mewn yn ei phriod le, eithr dug y sillafiad newydd ar gof iddo hefyd y *girat* yn 2283 a gopiasai'n beiriannol ychydig ynghynt a throes yn ei ôl i roi *r* ar warthaf y cyfwng rhwng *a a t* yn hwanw hefyd.
2. Yn 3024 deuir ar draws a *dybedut* ygymer *tiryodet* ym *góafanaeth- aóó d*, y *march yndunt ny aóón d*, *diuetha y march*. Troswyd y geiriau y *gymer . . .* heb newid dim arnynt i'r *Llyfr Coch*, ond wedi sgrifennu'r frawddeg gwelodd y copiwr bod rhywbeth yn ddiŷtygiol yn y synnwyr a chwanoedd y2 ar ben y llinell yn union ar ôl *dybedut*.
3. Yn 3348 ceir *agyhyrassant*, gwall am *gyhyrtassant*=*gyhyrdd- assant*. Cynnig cyntaf ysgrifennydd y *Llyfr Coch* oedd *gyhyrassant*, eithr wedi gorffen torri'r gair canfu'r gwall a rhoes *d* rhwng y *a r* ar war y llinell.
Eithr y camgopiau a ddengys y tu hwnt i bob ambeuaeth mai'r *Llyfr Gwyn* oedd *cynsail unioogyrchol* y *Llyfr Coch* am *Ystoria Boten* yw'r rhai hynny a welir ar ddiwedd colofn a diwedd ffloio ac a drafodir yn 4 a 5 isod:

4. Daw colofn gyntaf clvi^b y *Llyfr Gwyn* (YBH, t. 38) i ben gyda'r geiriau *thedy eu dyrchauel ar* ac egyr yr ail gyda'r ddeuair *pedeir ffóoch*. Yn ystod yr egwyl a gymerth yr ysgrifennydd ar ôl gorffen y golofn gyntaf cyn dechrau'r ail colodd olwg ar y treiglad; a chanrif yn ddiweddarach cawn gopiydd y *Llyfr Coch*, am yr un rheswm, ond odid, yn adysgrifennu, yn ddisylw, y bai treigladol a oedd yn y gynddelw (cf. LIC, col. 889).

5. Y camgopio cryfaf oll o blaid dibyniaeth *Llyfr Coch Hergest* ar *Llyfr Gwyn Rhydderch* yw'r darlenniad o'r frawddeg sy'n dechrau gyda *ac yna yn llaben* ar derfyn clxiii^a ac a barheir yr ochr draw i'r ddalen fel hyn: *haabd pob en oz gózaged ózth y gilid* (YBH, t. 54). Rhoes copiwr y *Llyfr Coch* i lawr yn ei adysgrif bob dim a oedd yn y *golwg* o'r frawddeg olaf ar *recto* clxiii, sef *ac yna yn llaben*. Yna troes y ddalen i fynd yn ei faen i'r *verso* a thorrodd ar ei femrwn bob gair (LIC, col. 910) o'r llinell gyntaf o clxiii^b. Ond cyn mynd ymhellach sylwodd fod cystrawen y frawddeg a oedd dan ei ddwylo yn wallus a chanfu iddo drosi amryfusedd ei gynddelw. Tynnodd, gan hynny, ei bluen drwy'r *n yn yn* a rhoddodd oddi tani ddau bwynt dileu.

Ni welaf y gellid cynhyrchu gwallau 4 a 5 ond wrth gopio o *Llyfr Gwyn Rhydderch* ac o hwnnw yn unig, oblegid nid yw'n gredadwy y ceid dwy lsg. oedd â'u colofnau a'u dail yn gorffen yn yr un brawddegau ac yn yr un gair gwallus.

(v) Os fersiwn y *Llyfr Gwyn*, ynteu, yw *cynsail unioogyrchol* fersiwn *Ystoria Boten* y *Llyfr Coch*, fel y ceisiwyd dangos, beth yw'r esboniad ar y niferus amrywiadau a brintwyd ar odre pob tudalen yn yr argraffiad presennol?

Nid yw amrywiadau geiriol fel y rheini o nemor arwyddocâd pan fydder yn chwilio am haniad llsgrau, oni cheir ynddynt gamgymeriadau ysgrifol pwysig tebyg i'r rhai a driniwyd uchod. Yn yr oesoedd canol yng Nghymru megis yn Lloegr Ffrengig ac yn Ffrainc nid oedd copiwr yn ofergoelus yn y byd ynghylch ieithwedd y testunau a droseut. Rhoeut eiriau diweddar (cysylltaid, arddodiaid, etc.) yn lle'r geiriau a â'n hen; newidient ffurfiau, ffurfdroadau, a geiriau cyffredin; amrywient drefn geiriau ac amserau'r ferf; diwedddarent orgraff a chystrawen. Mewn gair, addasant yr iaith heb ronyn o betruster i'w talaith a'u cyfnod a'u mympwy eu hunain. O waith copiwr yn newid gwedd eu cynseiliau fel hyn fe ellir creu cymaint o wahaniaeth geiriol ymhen cenhedlaeth neu ddwy rhwng copiau o gopiau o'r un cyfieithiad gwreiddiol ag i beri inni gredu fod a fynnom â chyfieithiadau annibynnol.¹

Er gwaethaf hyn oll rhaid inni ymorol a oedd gan ysgrifennydd y *Llyfr Coch* adnoddau ger ei fron heblaw'r *Llyfr Gwyn*, er enghraifft, lsg. Gymraeg, neu, efallai, lsg. Hen Ffrangeg arall? Petasai ganddo'r fath adnoddau, buasem yn disgwyl iddo eu defnyddio'n ddurwyrstr i lanw'r gwagleoedd ac yn enwedig i ddiwygio'r manau llwgr a roesai drafferth

¹ Ar ôl cymharu a chyferbynnu darlenniadau di-rif, deuthum gynt i'r casgliad fod gennym yn Gymraeg amrywiol gyfieithiadau cynnar annibynnol o'r *chanon de geste*. Erbyn heddiw, gyda gwybodaeth ehangach o arferion copiwr, rhoeswn ddeddfryd lai pendant.

iddo yn ei gynddelw. Ond y gwir yw na threuir ar nemor gyfnewidiad yn y sylwedd yn unman; a phan ddeuer ar draws ambell ddarlenniad a ymddengys ar yr olwg gyntaf yn cynrychioli traddodiad amgen, buan y gwelir, o'i gymharu â'r testun Ffrangeg ac o'i archwilio, mai gwelliant ffansiol o waith y copiwr ei hun ydyw.

Wele restr o'r cywiriadau ffansiol hyn a ddigwydd yn *Llyfr Coch Hergest*; trafodir y rhain, gan mwyaf, yn y *Nodiadau*.

1. 794: *mi a ymadaf a mahom*; LIC *mi a ymādaf a mahumet*; B *Mahun degerperai*=LIC.
2. 1031: *ac a gethis y march ar gledyf hefyd*; LIC *ae gledyf*; B *le destrer e le espeie garda ensemment*=LIC. Gwnaed *gledyf* yn fenywaidd, ond odid, o feddwl yn anymwybodol am genedl *espeie* (Llad. *spatha*); dengys y fannod bendant o flaen *espeie* yn B mai ar amcan y cywirwyd; gw. *Cystrawen*, §38.
3. 1061: *ac y myōn yftabyl y rōymōyt y march*; LIC *Ac y myōn yftauell* . . . B *Josiane le va en une estable tier*. Gan nad oedd mewn rhai llawysgrifau nemor ddim gwahaniaeth rhwng *v* a *b* (cf. LIDW *duybluyt* 7^a, *edue blyned* ib. 32^b; L1 I ar *bawall homo* 19, *Ron paladyr bras* ib. 32; etc., etc.), efallai i gopiwr y LIC ddarllen *b* fel *v* ac addasu'r terfyniad. Ceir yr un newid yn 1069, ond efallai mai'r Hff *estavelle* 'ystabl' yw *yftauell* y LIC megis o bosibl yn YBH 1152 a 1160.
4. 2262: *minheu a odylygaf yr arglōyd duō gallel o honaf inheu nry delych dzachefyn*; LIC . . . *duō gaffel o honof inneu diogelōyd am hynny nry* . . . B *Jeo pri a deu . . . ke je me pus garder, tant ke vus reuynez*. Os chwaneir *ymgadō*, a syrthiodd allan, gellid meddwl, gan debyced ei ddechrau i ddechrau nry (*inheu ymgadō nry* . . .), y mae'r LIC yn gyfieithiad llythrennol o B. Cynnig i esbonio'r aneglur sydd yn y LIC.
5. 2772: *milyz odyuays a gayaōd y pozth*; LIC *milyz odyua a gayaōd* . . . ; B *Miles fit les lus de hors barrer*=LIC. Ymddengys i gopiwr y LIC, megis RW yn ddiweddarach, fethu â deall y gair *odyuays* 'oddi allan'.
6. 2873: *gōir a dyōedut. heb y rei trōy dyghu y duō*; LIC *gōir a dyōedōch* . . . Y mae'r holl gyswllt yn llwgr yn Gymraeg ac ni cheir dim help gan B. Dichon mai *dyōedust* yw'r darl. cywir. Ceir *u(=w)* ac *ui(=wi)* yn ymgyfnewid yn orgraff yr AN a digwydd llawer o esiamplau o'r un ffeirio yn Gymraeg, yn enwedig yn LIDW.
7. 2965: *ac yna mi aōnaf goftell*; LIC *ac yna y mynnaf ūneuthur castell*; B *ilukes frai un bon chastel estre fermē 'yna mi a baraf adeiladu castell da'*.
8. 3065: *ac erchi udunt gōneuthur y jabaot y athzo*; LIC . . . *gōneuthur pob peth yn ufud y f . . .*; B *A Sabaoth, mun mestre, fetes feutē*. Cyfwerth *feutē*, sef *gōzogaeth*, felly, yw'r gair coll yn y LIC a thebyg iddo ddiagnu allan oherwydd tebygrwydd ei ddechrau i ddechrau'r gair blaenorol.
9. 3432: *a ūbely dī y tybycket ef y sabaot*; LIC . . . *tebycket y pererin y f.*; B *Veez, com il resemble Sabaoth*=LIC.
10. 3445: *yn hy ūzda yn lletty*; LIC *yn ty ūzda yn y dinas yn ll.*; B *ches un prodome cle est hebergez*=LIC.
11. 3615: *ymhoelut a ozugant y bzadmūd dzacheuyn*; B *ore s'en tūnert vers Monbrant la citē*=LIC (ar wahân i'r enw). Y gair arferol am ddinas Ifor yw *Mōmbra(ō)nt*; yn 3518, 3650 digwydd *bzafōz* ac yn 3220 *bzafōz*. Bumwaith, yma ac yn 4021, 4022, 4037, 4116, ceir *bzadmūd*, gair a arferir fel enw brenin Damascus mewn rhannau eraill, ffaith a rwystrodd gopiwr y LIC ac a wnaeth iddo newid *bzadmūd* yn *bzafōz* ymhob un o'r enghreifftiau uchod. Y tebyg yw, gan y digwydd gynyfer tro, yr edrychid ar *Bradmūd*, h.y. *Brādmūd* fel yr un gair, wedi ei droi ben ymhēn, â *Mōndbzant*.
12. 3644: *a iofian y ūbreic ynrydedus*; LIC y *ūbreic bziaōt*; B *e sa mulier Josian o le cors honorē 'a'i wraig Iosian, anrhydeddus ei pherson'*.
13. 3671: *Milyz a gi a deuthant y dan redec attunt*; LIC . . . y *dan chōerthin attunt*; B *Miles e Gui sont corant venus*=LIC. Ychydig o linellau yn uwch i fyny digwydd *a phan ūelas boōn ūynt* . . . *dyuot at terri y dan chōerthin a gowyn idāō a oed iach y ūbreic*. Gan i wraig Terri fod am saith mlynedd yn wraig forganataidd i Bown, y mae'r cymal y *dan chōerthin* yn gyfothog o ystyr, ac nid yw'n syndod iddo llynu ym meddwl copiwr y LIC ynghwrs y cyswllt uniongyrchol ac i *chōerthin* fynd â lle *redec* ar ôl yr y *dan* nesaf.
14. 3676: *kany oedōn ni*; LIC *kany ūdam ni*; B *ne targom plus 'nac oedwn ymhellach'*.
15. 3812: *dybaōt yr un ūzth y gilid*; LIC y *dyūbaōt un o2 meibōn ūzth y llāl*; B *Dist l'un a l'autre*=LIC. Ymddengys i ūr y LIC gael y priod-ddull gydag yr un, cyfieithiad llythrennol o *l'un*, yn ddieithr ac iddo ei newid.
16. 3838: *feith mlyned yffyd yr pan yttōyf gyi a thi*; LIC . . . yr *pan deuthum o loygyz*; B *set ans o vus ai estez*=LIC. Trigasai Sabaoth y blynyddoedd hyn yng ngwlad Ermin y tu draw i fôr ac o'r aml goffa am Loegr a'r mynd a dod oedd rhyngddi a'r gwledydd draw, nid oedd yn anodd i gopiwr y LIC aralleirio brawddeg y gynddelw. Cf. y rhan gyntaf: *mi auynaf genhat y tynet ym gōlat*.
17. 4038: *y marchoccaffant tua bzatmūd megys kyndeiraōc*; LIC *megys kōn kyndeiraōc*; B *chivachent ensemble com gent devē*; *gōyr* nid *kōn*, felly, yw'r gair coll ac y mae'n amlwg ddarfod diwygio wrth amcan yn unig.
18. 4139: *eithyr a allbei ar vedic o nadunt*; LIC *eithyz a ūbelynt ar ureint medygon onadunt*; B *si deu ne cleyment e baptisment 'oni alwant ar Ddūw ac am fedydd'*.
19. 4140: *ny ūbelei na mam na māb*. Ar ôl i gopiwr y LIC ymddrysu yn narll. 4139, peth diryfedd oedd iddo adael allan y frawddeg hon.

Efallai mai'r enghraifft gryfaf o blaid credu y gallai fod gan ysgrifenydd y *Llyfr Coch* lawysgrif arall wrth ei benelin yw'r hon a ganlyn:

20. 1622: a mil y róg llebot a lleopardot a geóffymt y dyd hónnó o hela. o ierch a beid coet nyt oed neb a thypei eu riuedi; LiC . . . o eirth . . . B lepars e lions e altre bestes fers e plus de urces ke un charer put porter 'llewpartiadaid a llewod a bwystfilod gwyllt eraill a mwy o eirth nag a allai cerbyd eu dwyn'. Y mae'n sicr nad cyfieithiad o *Boeve* yw'r un o'r llsgrau Cymraeg, eithr nid yw'n dilyn bod testun Ffrangeg gerbron copiwr y *Llyfr Coch*. Tebycach o lawer, goeliar fi, yw iddo gael tramgwydd yn y ffurf ierch fel llu. *iurch* (gw. n.) ac iddo ddarllen *eirth*, gan gyfnwied *t* ac *e*, *ie* ac *ei*, megis y troes *nerth* yn *nerch* 3429, *ozucplyt* yn *orucplyc* 3462, ac *ae tóyllóys* yn *ea t*. 2544. Rhaid cofio y ffeiria *ei* ag *ie* yn gyson yn Anglo-Normaneg fel y gwna *ea* ag *ae*. Nid peth anodd i ddod i feddwl llenor canoloesol oedd *eirth* oblegid meithrinid a chedwid hwy mewn aml gastell ac yn y gwleddoedd mawr bwyteid eu cig. (cf. L. Gautier, *Chec.* 503, 652, 634). Ymddengys felly mai cynefindra'r Cymry ag arferion ac iaith yr Anglo-Normaniaid a wnaeth i'r naill gopiwr lithro ac i'r llall edfryd yn y manau hyn.

Diamau bod chwaeth lenyddol yn ddiogon i gyfrif am golledion bychain megis *gōzeic ieuanc* am *gōreicyangk dec* 1360; B *une bele dame*; *dyrnat* am *dyrnat* *mao2* 4091; B *grant coup*; etc.

Deallir hefyd y colledion a ddigwyddodd drwy waith y copiwr yn ymddyra gerbron deubeth tebyg ac o gymryd y naill am y llall yn colli golwg ar gymal neu frawddeg fel yn 2529, 3200-2, 3210-3, 3733, etc.

Eithr pe buasai gan gopiwr y *Llyfr Coch* lawysgrif Ffrangeg, ni chwasa i rwystr mewn brawddeg fel yr hon a welir yn 2829: *ac a erchis idab talu teyrngat yr brenhin yn gyfym oy athzo . . .*; B *Sire sa venez, ignement le releve li donez. Mestre, dist Boves . . .* Gwelsa'n hawdd bod y *Llyfr Gwyn* (dim ond rhoi atalnod ar ôl yn *gyfym*) yn cyfateb yn llythrennol i *Boeve* ac nad oedd galw am adael allan yn *gyfym oy athzo* er mwyn cael synnwyr. Rhwystr copiwyd y *Llyfr Coch* fu *oy*. Gadawsai dros gof iddo weld *oy=oya* yn 482: *oi vahom gleó abeth yó boón* a chymerodd ef i olygu'r cyfuniad o'r arddodiad o a'r rh. pers. mewnol *e*. Pe buasai yn meddiant y gw'r hwn lawysgrif amgen na *Llyfr Gwyn Rhydderch* naill ai yn Ffrangeg ai yn Gymraeg, gallasid disgwyl iddo gynnal darlenniadau fel hwn ac fel y rhai a ddyfynnwyd uchod, darlenniadau y sicrheid eu dilyswydd gan gytundeb dwy lawysgrif wahanol. Mewn geiriau eraill, f'r un casgliad y deuir bob tro, o ba safbwynt bynnag yr edrycher ar y broblem, sef yw hwnnw, mai o *Llyfr Gwyn Rhydderch*, heb rith o amheuaeth, y copiwyd testun *Llyfr Coch Hergest* o *Ystoria Bowen de Hamton* ac nad oedd gerbron y copiwr ddim ond y llawysgrif honno a'i adeilatiwaeth gynhwynol ei hun.

A ellir casglu oddi wrth y drafodaeth uchod mai *Llyfr Gwyn Rhydderch* yw sail *Llyfr Coch Hergest* yn ei grynswth? Dim o gwbl. Yr unig beth a brofwyd oedd mai o'r *Llyfr Gwyn* y cymerwyd *Ystoria Bowen*. Prin y gellir credu, serch hynny, i gopiwr a gymerasai yn echwyn un testun ymfodloni ar fenthyca un testun yn unig o lsg. mor gyfoethog. Eto, cyn y gellir bod yn weddol sicr am haniad testunau eraill rhaid astudio pob stori ar ei phen ei hun.

(ii) *Y Berthynas rhwng Llawysgrif Mostyn 135 a Llyfr Gwyn Rhydderch*

(a) Mewn nodyn ar ddechrau Mostyn 135 dywaid Syr John Rhys fod y storïau yn yr ysgriflyfr hwn yn glynu'n agos wrth *Llyfr Coch Hergest*, eithr na wyddai ef a dynasid hwy o hwnnw ai peidid gan na chymarasai'r naill â'r llall. Yn ôl Gwenogfryn,¹ dengys y gwagleoedd a welir yn y testun a neilltuolion orgraff rhai rhannau ddarfod adysgrifennu'r storïau yn Mostyn 135 yn uniongyrchol o *Llyfr Gwyn Rhydderch*.

1. Nid oes dim sicrach na bod gwagleoedd yn Mostyn 135 yn union lle digwyddant yn y *Llyfr Gwyn* a bod y testun yn gwbl ddi-ffwlch yn y manau hynny yn y *Llyfr Coch*. Tystiolaetha hyn o blaid y *Llyfr Gwyn* ac yn erbyn y *Llyfr Coch* fel ffynhonnell Mostyn 135. Nid yw serch hynny o angenheidrwydd yn dilyn mai'r *Llyfr Gwyn* yw tarddell uniongyrchol Mostyn. Y cwbl a ddengys y gyfatebiaeth yn *ddiamheuol* yw bod y ddwy lawysgrif yn perthyn yn agos i'w gilydd. O ran hynny, gallasai Mostyn 135 yn hawdd ddeillio o lawysgrif a gopiasid yn ei thro o'r *Llyfr Gwyn*, llawysgrif a gynhwysai, hithau, y lleoedd gwag o dan sylw. Yn wir, ceir rhai pethau yn ffactorio golygiad hwn. Er enghraifft, yn Mostyn, t. 170, ar fin un o'r bylchau hyn, trewir ar yr orgraff *llogheii** lle digwydd *lloge* (a'r *u* ddiweddol wedi colli) yn y *Llyfr Gwyn* *cbxx*. Eto, yn Mostyn t. 172, ar ymyl bwlech arall, rhoddir enw'r brenin deirgwaith fel *Gei* lle ceir *gi* bob tro yn y manau cyferbyniol yn y *Llyfr Gwyn* *clxxi*.

2. Pwynt arall a dery o blaid ffynhonnell amgen na'r *Llyfr Gwyn* yw'r niferus wahaniaethau a ddengys Mostyn 135 yn ffurfiau'r enwau priod Ffrangeg. Yn ychwanegol at *Gei* am *gi* uchod, dyma restr o'r amryw-iaidau hynotaf: *Bohun* am *boón* 65; *Beatrix* am *betris* 3570; *Belfub* am *belfub* 4097; *Carthus* am *carfus* 2537, 2562, 2568; *Carofhus* am *carfus* 2584; *copart* am *scoppart* 2714; *copart* am *scopart* 3079; *Danafcyl* am *damafcel* 1188; *Doftrys* am *doftris* 3349; *Gei* am *gi* ddau ddwsin o weithiau (e.e., 3464, 3467, 3561); *Giun* am *gi* 2782; *Mambraunt* am *mambraunt* 1481; y *macubraund* am yn *macubraund* 3727; *Moumbraunt* am *mombraunt* 3636; *Mounbraund* am *mombraund* 3676; *Mumbraunt* am *mombraunt* 1479; *Miles* am *milyz* 3561; *Sebaut* am *fabaot* 2569; *Sabaunt* am *fabaot* 2666; etc.

3. At yr enwau priod hyn bwrier yr amrywiaethau ar y ddau air Ffrangeg a ganlyn: *bacheleryeit* am *bachleryeit* 3801; *traytūr* am *traytōz* 3197.

Gan y sillefir y gair olaf ag *-ur* derfynol yn *Bowen* 306, 1095, 2689, ac yr ysgrifenna copiwr Mostyn 135 yr *u(=w)* Anglo-Normaneg honno bob tro fel *ū*, gellir esbonio *traytūr* am *traytōz* yn foddhaol. O'r tu arall, *bachler* yw'r ffurf yn *Bowen* 3232, 3801 a *bachylereit* yn 3819.

¹ Cf. *Reports on MSS.* . . ., I, tt. 118-9.

* Rhydd Roger Morys *l* â dot dani am *ll* bron bob amser, *d* â dot dani am *dd*, ac *u* â dau ddot uwch ei phen am *u*, ac *u* â dot dani am *u*. Rhaid cofio'r pwyntiau hyn trwy gydol (ii).

4. Er cael *gueregys* yn Mostyn 135, ni ddigwydd ond *gúzegis* (deirgwaith) a *gúzegys* (deirgwaith) yn *Ystoria Bown*.

Anodd credu y gallasai Morys lunio'r amrywiadau ar yr enwau priod Ffrangege o'i ben ei hun. Yn wir, awgryma ffurfiau fel *Bohun* am *boón* a *Moumbraunt* a *Mounbraund* am *mómbzabnd* a *mómbzabnd* a'r mynych arfer o *Gei* am *gi*, etc., fod Roger Morys yn gydnabyddus â fersiwn Ffrangege neu, o'r hyn lleiaf, â fersiwn Cymraeg amgen na'r *Llyfr Gwyn*.

5. Trewir ar ddegau o ffurfiau diweddar yng nghopi Mostyn, amrywiadau y lithrodd Roger Morys iddynt heb wybod iddo ei hun ac a gywira o bryd i'w gilydd ar ymyl y ddalen. Nid yw'r rhain o bwys i'r ddad hon. Eithr ochr yn ochr â'r diweddiadau y cyfeirir atynt digwydd nifer helaeth o amrywiadau na lithrodd y copiwr iddynt oherwydd dylanwad yr iaith ddiweddar. Ystyrier y rhai canlynol: *achaus* am *achos* 233; *aghuanec* am *anghóanec* 135; *yghuanec* am *yghthbanec* 794; *a edylygaf* am *a odylygaf* 2261; *brenhinaeth* am *bzenhinyaeth* 3160; *y kaet* am *y cai* 1413; *a chrayffau* am *a chroyffab* 1502; *dyledus* am *dyledus* 563; *dyuaut* am *dylbot* 465, 1250; *dyueit* (ail bers. un. gorch.) am *dylbet* 3205; *elaur* am *eloz* 2981; *viimeu* am *uimeu* 197; *vynyd* am *vyny* 214, 307; *unaethood* am *lunathood* 2188; *gydat* am *gydyat* 3977; *holyych* am *holych* 343; *lyeu* am *llyein* (ll. llw) 812; *paganneit* am *paganeit* 401; *val na bu* am *ac na bu* 2659; *yr y gyniuer tiryoad* am *y g . . .* 3024.

Gallai treiddgarwch beirniadol roi bod i'r ddau amrywiad olaf, ond i esbonio'r lleill rhaid tybio naill ai mediant ar lawysgrif amgen na'r *Llyfr Gwyn* neu fawr gynefndra â hen destunau ac atgof anymwybodol o hen ffurfiau.

6. Trewir draw ac yma ar amrywiadau mwy pendant fyth: *achub* y *coet* a *unaeth* (h.y. y baedd) yn lle *achub* y *g62* . . . 448; *nyt oed debic* y *dyn onyt* y *gythreul* am *nyt* . . . *dim onyt* 2236; *myn diu* a *ranno* os *ti* a *dieinc* *ath* *vyuhyt* yn lle *myn duó* *traitur* os . . . 2689; *gun* a *dyuedy* am *glibr* . . . 3027; *heduyrant* (cywirwyd yn *heduyrain* ar ymyl y ddalen) am *beddyrann* 3052 (LAC *beddyrann*); *ymgyhyrdun* ni *yn dai* os *mynhi* am *y . . .* *myn duó* os *mynhón* 4062; darlenniad sy'n cydfynd â *Boeve* yn well nag eiddo'r *Llyfr Gwyn*; gw. n. ar 4062.

Os y *Llyfr Gwyn* oedd cynddelw Roger Morys, nid rhyfedd iddo fetlu darllen -62 yn *g62* 448, oblegid cefais innau (gyda'r chwyddwydrua mwyaf diweddar) grym drafferth i'w ddiarnad; ac ni fuasai'n syndod i ystyr anarferol *achub* yn y cyswllt a phresenoldeb *coet* yn 444 ei gymell i roddi'r gair olaf yn ei destun. Gellid hefyd ei esgusodi am ffael darllen *traitur* 2689, os oedd y goleuni y gweithiai ynddo yn wael, er ei bod yn anodd gweld sut y cafodd *ranno*. Eto yn *beddyrann* 3052 y mae rhywbeth yng ngwaelod y *b*-ddechreuol yn debyg i waelod *h* (er mai *b*- yn sicr yw hi), ond buasai yn wan ei olygon i beidio â chanfod nad oes yr un i ddiweddol yng ngair y *Llyfr Gwyn*. Os oes eagus dros gamddarllen y rhain, nid oes yr un dros ddarllen *dyn* yn lle *dim* yn 2236 nac am *roi gun* am *glibr* 3027 nac am adysgrifennu ni *yn dai* os *mynhi* yn lle *myn duó* os *mynhón* 4062, canys yn hobb enghraifft y mae'r ysgrifen mor bendant a diamwys ag y gall dim

fod. Os y *Llyfr Gwyn*, meddaf, oedd y cynsail, yna ni ellir ymwrthod â'r casgliad mai darllenwr cyffredin neu, o'r hyn lleiaf, mai darllenwr esgeulus iawn, oedd y gŵr o Goedytalwrn.

7. Heblaw hyn deuir ar draws manau gwag yn Mostyn lle mae'r *Llyfr Gwyn* yn gyfan. Wele bedair enghraifft: (1) *bara peileit* *hynn* a *oed reit idau* am . . . *peileit (da) yr hyn aoad* . . . 1417; (2) *Juor or Gris ac Abat* *a phan* . . . yn lle . . . *ac abat o v62ri* . . . 2681; (3) *truy euyllus* *a dyuedut* am . . . *elhyllus d26c* . . . 2688; (4) *ony chapthaf dy benn di ar* *ac yna* . . . yn lle . . . *dy benn di yr ma62* . . . 2692. Ar wahân i'r cornel uchaf deau o a yn (i) colodd *da* yn hollol yn 1417, eithr y mae *yr hyn* (ag un -n) yn ddibetrus. O'r tu arall, y mae memwrn ffolio clviii^b mor dywyll a'r inc ar ymyl aswy col. 83 wedi gwelw cymaint fel na ellid disgwyl i'r copiwr a gamddarllenodd *dim* 2236 fel *dyn*, *glibr* 3027 fel *gun*, etc. (gw. uchod), ddechongli'r geiriau a ddigwydd yn y manau gwag yn (2), (3), a (4).

(b) Ystyriwn bellach y 'peculiarities of orthography' y sonia Gwenogfryn amdanynt, gan chwaneu atynt ystyriaeth o feiau anarferol na allai nemor ddau gopiwr eu hatgynhyrchu. Wele rai o'r neilltuoliion pennaf:

1. 939 *vy phēn*, M.81 *vymphenn*; 1026, 1544 *vyneich* (fynych), M.83 *vyneich*, 97 *vynych* cyw. *vyneich*; 3070 *g6ahardaduyf* *tyf ineu*, M.137 *guahardaduyf* *uyf inheu*; 3701 *ymgylydus*, M.155 *ymgeledus* cyw. *ymgylydus*; 3732 *tatdeu*, M.176 *tatdeu*; 3813 *ymoel*, M.159 *ymoel* (nid yn llaw Morys y mae'r *h* uwchlaw'r llinell).

2. Yn 1661, lle darllenais i (gyda'r *Llyfr Coch*) *dathoed*, ymddengys i gopiwr y *Llyfr Gwyn* dorri yn gyntaf *dadoed* ac yna iddo geisio gwneud *t* o ddolen gyntaf y *d* ganol a rhoi *h* rhyngddi a'r *o* ddilynol. Edrych y cyfuniad, heb graffu arno'n fanwl, fel *dadyed*, gyda math o goma ar ysgwydd y *d* ganol. Y pictiwr hwn (gyda'r coma) yw'r hyn a geir yn Mostyn 135. Anodd iawn credu y gallai hyn fod yn gopi o'r *Llyfr Gwyn*.

3. Ar ddiwedd 3704 ceir . . . *ae gedymdeith* (heb y llinau ar oledid arferol yn dilyn) ac yna yn y llinell nesaf daw'r terfyniad lluosog -on: *on nyt ymarbedassant*. Darlenniad Mostyn 135 yw *ae gedymdeith onyt ymarbedassant*. Nid hawdd tybio y gellid cynhyrchu bai fel hwn ychwaith fwy nag unwaith.

4. Yn 3764 ysgrifennodd copiwr y *Llyfr Gwyn* y cyfeithiad llythrennol o *B Teori ad un messenger apeli*, nid amgen, *gal6 a ozuc Iuo2 ar genhyat at66*, ac yn union wedyn, am ryw reswm neu'i gilydd, croesodd allan ar a thorrodd y ar ben y llinell rhwng *Iuo2* ac *ar*. Yn Mostyn 135 dyry Morys . . . *Iuo2 y genhyat* . . . ond gan chwaneu *ar* uwchben y llinell.

5. Soniais eisoes wrth drafod cwestiwn perthynas y *Llyfr Coch* â'r *Llyfr Gwyn* am y geiriau sydd ar ddiwedd clxiii^b: *ac yna yn llawen* ac am eu parhad ar clxiii^b: *haab6 pob vn o2 g6zaged*. Darlenniad Mostyn 135 yw *Ac yna yn llawen pob vn or guraged* (ceir y *llawenhand* ar ymyl y ddalen mewn llaw wahanol).

Pa beth sydd i'w gasglu oddi wrth hyn oll? Yr ateb, mi dybiaf, yw mai o *Lyfr Gwyn Rhydderch* y gwnaed copi Mostyn er gwaethaf popeth, eithr bod Roger Morys yn gydnabyddus â fersiwn arall o *Ystoria Bown* naill ai yn Gymraeg neu yn Ffrangeg, a'i fod, o ddyfal gopio hen lawysgrifau, yn cofio hen ffurfiau ac weithiau yn eu rhoi i lawr yn ei gopi yn hytrach na'r hyn oedd o'i flaen. Ac yn olaf—dyweder y cyfan—rhaid casglu mai darllenwr diamynedd ac anfedrus yn fynych oedd Roger Morys.

Gallwn ategu'r casgliadau hyn oll o'r cymariaethau a wneuthum rhwng y rhannau eraill o Mostyn 135 a'r *Lyfr Gwyn* ac o'r gymhariaeth a wneuthum rhwng Llanstephan 34 o waith Roger Morys a'r un ffynhonnell.

(iii) *Y Berthynas rhwng Llyfr Siôn Dafydd Rhys a Llyfr Coch Hergest*

Cytunaf â Gwenogfryn mai copi syml o'r *Llyfr Coch* yw *Llyfr Siôn Dafydd Rhys*, hyd y mae a fynno â *Bown*, ac ni thbyiaf ei bod yn werth myned i fanylion ar y pwnc.

§6. AWDUR A CHOPÍWYR

(i) Ni adawodd y gŵr a droes *la Geste de Boun de Hamtone* i'r iaith Gymraeg ar ei ôl na'i enw na chyfeiriad yn y byd ato ei hun. Os bu ei enw erioed ynghlwm wrth y cyfieithiad, aethai'r cof amdano ar ddifan-coll cyn rhoi ar femrwn yr adysgrif hynaf a feddwn o'r testun. Yn yr oesoedd canol rhoddai'r beirdd Cymraeg eu llofnodion yn aml wrth eu cerddi a derbynient fri a mawl ymhob cenhedlaeth am eu cynhyrchion. Eithr anfynych y disgynnodd o'r cyfnod hwnnw i'n hoes ni enwau ysgrifenywyr rhyddiaith.¹ Mynaich ac offeiriad yn ddau oedd y rhyddiaithwyr yng Nghymru fel mewn gwledydd eraill, a naill ai o dduwiolfrydedd ysbryd neu o warafun eu hurddau, ni cheisient ac ni chaent glod awdurol. Ac os bychan fu clod ysgrifenywyr rhyddiaith, llai fyth, os oedd modd, fu bri eu copiwy. Ond er gwaethaf distawrwydd ein cyfieithydd a'i gopiwy amdanant eu hunain, gallwn dynnu rhai casgliadau pur ddiogel oddi wrth eu gwaith.

1. Y mae un peth y tu hwnt i bob amheuaeth; gwŷr o'r Deau oeddynt. Y Ddeheubartheg yw iaith y cyfieithiad o ben bwy gilydd, Deheubartheg yn dwyn nodau llafariaith Gwent a Morgannwg ar rai ffurfiau a nodau Dyfed ar eraill.

2. Am y Wenhwysg y meddylir pan drawer ar *e lle* disgwyliad *a megia yn (au) leben 180* (LIC *leben*); *enrithel 3873* (LIC *enrithel*); *-ren am -ran yn a ffethura(t)ren tozth 969* (LIC *aphethyren 1 . . .*); *a thelu cyw. a thalu 2762; eithert 4281, 4290* (LIC *eithert*); *?(y)fflonder(d) 530*,

¹ Gw. 48, (i).

573, 583 (Hff—ard); nodwedd a welir o bosibl eisoes yn LL *pull iceth 173, poll icaith 234 am ?p. i cath* (cystadlai o ac u yn nodiant o gacédig yn Hff ac o ddiwedd y ddeuddegfed ganrif *e oedd gwerth seinyddol ai*); ond=*Pwll Iceth*, Rhys *ib. 273*. Dyry'r un dafodiaith a am *e ddiweddol: cerddad, collad, calad, dammadd, gorwadd, trydadd, petwaraidd, etc.*; ac ymddengys mai'r ffurf olaf a geir yn *a ffethuraren tozth 969* (B *un quarter de un pain*) gydag *r=tr* a *t=dd* (gw. n. ar 969). Gellid meddwl hefyd mai presenoldeb a am *e (mynat)* a rwystrodd ryw gopiwr ac a'i cymhelodd i newid *a at venat (a at vynet)* yn *a atbaenat 3597* yng nghyfnod *6=6* (cf. B *let coure*) ac i droi y *belat dy vab (i belet)* yn y *bylai . . . 3128* (cf. B *vostre enfant purray . . . ver*; gw. n. ar 3128). Dwg y treigladr trwynol yn *ymbzen (crog) 1087* ac yn *eygchbaer 3316* (LIC *ty chbaer*) ar gof dreigladau Morgannwg heddiw; e.e., *mae e ymben pawb 'he finds fault with all and sundry'*; *mae e ymbopeth sy'n mynd ymlân; yngwâr 'my sister'*. Os camgopi o *doy dyptic neu o dov d . . . yw'r darll. dōy dyptic 537*, ni welaf ond Morgannwg, lle clywir heddiw yn feunyddiol yn *ddou ddawpal*, a allasai roi bod i'r ddeuair gydag *-ov (oy)* a *-p-*. Ac wrth sôn am y fud galed *-p-*, yr argraff sydd gennyf yw bod testun YBH, o'i gymharu â thestunau cyfoes, yn dangos mwy o hoffter, ar ôl yr acen, o'r gytsain galed, yn enwedig *t*, nag o'r gytsain feddal, yn y geiriau hynny lle mae'r naill neu'r llall yn gyfreithlon yn orgraff y cyfnod. Felly, cawn *detthyd, dyuotyat, pethar; dibycyat; dyptic; etc.*, heb gymaint efallai o'r cymheiriad fel *dedthyd, dyuodyat, etc.*, ag a geir yn gyffredin. Os cywir hyn, ceid esboniad posibl yn y dyb i rywun o wlad Gwent neu Fforgannwg lle ceir, er yn fore, mac'n debyg, gytsain galed ar ôl yr acen fod a'i fyssedd ar y diwyg. Yn iaith heddiw, cf. *doti (dodi), gotro (godro), ryteg, rytag (rhedeg); reci (rhegu), tacell, tacall (tagell); gwopor (gwobr), popi (pobi); etc.* Eto, gellir dadlau nad yw presenoldeb *roc (rac)* yn y pedair enghraifft redadwy: *rocaô 3884, rocdi 773, 768, a rocdun 351* ddim o angenrheidrwydd yn cyfeirio at y Wenhwysg oblegid digwydd ffurfiau ag *-oc-* y tu allan i Fforgannwg. Digon gwir; ond y mae'r esiamplau yn brin iawn, iawn. Dim ond *rocdi* deirgwaith, AL I (Dull Dyfed), a geir yn WG (401) ac ymddengys mai ffurfiau llenyddol yn unig oedd y rhai ag *-oc-* yn Nyfed, canys, hyd y deallaf, ni cheir hwy heddiw yn iaith lafar y fro honno. O'r tu arall, dyma i chwi dair ffurf ag *-oc-*, ac un yn digwydd ddwywaith, yn yr un testun ac fe geir y tair, yn wir, fe geir yr holl rediad, *-rocto i, roctho ti, roctho fe (fa), rocthi ddi, rocthon ni, rocthoc chi, rocthin no—* yn llafariaith Morgannwg heddiw mewn ymadroddion ystrydebol fel *i ath e roctho fe (fa) i atrodd (h)ynny wrth ddyn diarth (diarth)* 'he went beyond the limits to tell that to a stranger'; etc. Ac os llythreniad o *rydaô* yw *radaô 1202*, gellir efallai ddwyn ar gof y ceir *ryddo, ryddi, ryddin* fyth ar arfer yng nghyffiniau Caerdydd. Eto, yng Ngwent a Morgannwg nid a eithr o a ddefnyddir i fynegi'r cyflwr offerynnol megis yn *llad nidir (neidr) o bastwn; torri pren o fâell (fayell)*; etc. Ceir a gyda'r gwerth hwn mewn testunau eraill, eithr digwydd mwy o enghreifftiau ohono yn YBH nag a groniclwyd yn ein holl lenyddiaeth ganoloesol. Ni threwir arno heddiw, hyd y gwn i, yn unrhyw dafodiaith onid yn y Wenhwysg lle disgyn yr o a glywir yn *eygozuot oth llayô 961; om cledu i yd nullas idaô bzenhynyaeth arall 1007* yn hollol naturiol ar glustiau'r bobl. Fel

mewn tafodieithoedd pellach i'r gorllewin, ceir *ed* am *hefyd*, ffurf a ddeilliodd, mae'n debyg, o *heuēt* a gynrychiolir yn 4125. Arferir *gyrdai* gan y Gwennwys am *greda i*, trawsosodiad adlewyrchir o bosibl yn a *gerdaf* cyw. a *gredaf* 3122. Defnyddir y cysylltiad *a* yn rheolaidd mewn esiamplau megis *a moz adfeyn* 3452 (LIC ac moz . . .); a *tylab* 2457 (LIC ac *tylab*) yn y llafariath hon, llafariath nad yw *hiatus* yn wrthwynebus ganddi: *mae* (*hi*'n *perthyn* i *n(h)ad* a i *mam*; (*h*)*oli* a *ateb*; etc.; cf. *hefyd* yn y testunau llenyddol a y *enyf* (= ac y *enyf*) WM 351; *Och a aram* cyw. ac a . . . ib. 485. Yn olaf, os cymerwyd *mout* 3707 'llawer' drosodd o'r testun AN i'r fersiwn Cymraeg, buasai'n hollol naturiol i gopiwr o Forganwg ar ôl ei ddarllen fel *mour* ei droi'n *maur* (*mawr*) oblegid, er cael *brou*, *clou*, *dou*, ac ychydig eraill am *brau*, etc., ni cheir *moer* lawer ar du de-ddwyrain Lluchwr.

3. O'r tu arall, am Ogledd Penfro y meddylir pan weler a *thunnu* 159 (LIC *thynne*), *ryfugus* 1572 (LIC *ryuygus*), *duffust* 2512 (LIC *dyffust*), yn *hoeth lumun* 2232 (LIC *noeth lumyn*), *kam kuhudaffant* (LIC *kam-guhudaffant*). Amlwg mai'r *u* ddilynol sy'n cyfrif am *u* yn lle y *dywyll* yn y geiriau hyn ac fe wyddys y ceir *u* yn y ddeuair olaf draw ac yma mewn testunau sy'n deillio o ardaloedd y tu allan i Benfro. Er enghraifft, awgryma darlenniadau'r *Llyfr Coch* nad oedd *u* yn y ddau olaf yn ddiethr yng nghanol Ceredigion, etc. yn y bedwaredd ganrif ar ddeg, tyb a gadarnheir gan ddwy enghraifft o *cuwddôz* yn RP (engh. a gyw. yn *cyh-* yn y MA), gan dair yn *Llyvyr Agkyr Llandewivrevi* (gw. engh. yn G) a chan *ryguhudaô* P5, viib. Digwydd *noethlumyn* yntau yn SG 112 a geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at *noeth lumun* yn BV 305.256. Y mae'n sicr felly y ceir enghreifftiau o *u* ddilynol yn troi y *dywyll* yn *u* mewn llawysgrifau nad oes a fynnon't â Phenfro. Ond prin odiaeth yw'r enghreifftiau. Y ffaith yw y gwelir yn agos gymaint ohonynt yn *Ystoria Bown* ei hun ag a gofnodwyd o holl destunau'r oesoedd canol. A sylwer na ddigwydd na *tunnu* na *ryfugus* na *duffust* yn unman arall, hyd y gwn i, yn ein holl lenyddiaeth ganoloesol. Dengys hyn fod ar ffurfiau *Bown* ôl rhyw llafariath lle mae gwaith *u* ddilynol (>*i*) yn troi y *dywyll* flaenorol yn *u* (*i*) yn egwyddor fyw. Yr unig ardal y gwn i amdani lle troir pob math o *y dywyll* yn *u* (>*i*) yw Gogledd Penfro. Ar wahân i *tinni* (*tynnu*), *ryfigis* (*rifigis*), *mwethlimin*, *ciiddo* (*cyhuddo*), clywir yno: *minni* (*mynnu*), *sinni* (*synnu*), *glini* (*glynu*), *mini* (*mynydd*), *prini* (*prynu*), etc., etc. Ond nid yw tiriogaeth *i=* *u* am *y dywyll* dan yr acen yn cyrraedd nemor pellach i'r Dwyrain nag Afon Taf, canys ym Mhlwyf Llangynin, er y digwydd *tinni*, nid arferir ond *ryfigis*, *noethlymin*, etc. Nid ymestyn tiriogaeth *i=* *u* am *y dywyll* fel egwyddor fyw, hyd y deallaf, nemor yn uwch i'r Gogledd na gwaelod Ceredigion.

Ceir blas dwyran isaf Teifi ar eiriau eraill megis *cledeu*, *nofyat*, a *guledi*. Y tu allan i YBH gellir cyfrif yr enghreifftiau a ddigwydd o *cledeu* yn ein testunau canoloesol (testunau deheuol, gan mwyaf, cofier) ar fyaedd un llaw (gw. G). Y ffurf lenyddol reolaidd yn y *Llyfr Gwyn*, y *Llyfr Coch*, etc., yw *cladyf*. *Cladyf* (*clefydd*) hefyd yw'r ffurf lafar boblogaidd yn y Deheudir. Gwn y ceir *cladda* yn rhai o dafodieithoedd y Gogledd, a cheir *cladde* yng Ngheredigion, ond ymddengys fod mwy o tri ar y ffurf hon yn Sir Benfro nag yn unman yn y Deau. Os felly, y mae

presenoldeb 16 o enghreifftiau o *cledeu* yn YBH (engh. a drowyd yn *cladyf* bob tro yn y LIC) yn dystiolaeth bur awgrymiadol. Dyna i chwi eto *nofyat* cyw. *nofyab* 2392. *Nofyat* a *mofyat* yw'r ffurfiau beunyddiol ar lethrau Preselau, ond yn wahanol i *cladde*, daw *mofyat* ymlaen ymbell i Sir Gaerfyrddin. Anodd penderfynu a ddylid ystyried *guledi* (llu. *golat*) 3206, 3585, 4317 ac a geir yn RBB (gw. dan *Ffurfiant*) fel gair Sir Benfro wedi colli ei *-dd* megis yn *gili* (*gilydd*), *mini* (*mynydd*), *tivi* (*tywydd*), etc., etc., neu fel llu. yn *-i* ar batrwm *trefi*, *forest*, etc., ffurf nas rhoir am lu. *gwlat* yn WG 202. Gyda'r to ifanc a'r canol oed *gwledydyd* yw llu. *gwlat* bellach, ond clywais *gwledi* o enau hynafgwyr yn Llanychâr a Rhydwlwm a dywedwyd wrthyf gan hen frodorion mai *gwledi* neu *gwledy* a arferid gynt yn yr ardaloedd hyn.

Yn wyneb hyn oll, ymddengys i mi yn anodd gwrthod y casgiad bod ôl Morgannwg neu Went a Phenfro ar iaith YBH y *Llyfr Gwyn*.

(ii) *Beth oedd galwedigaeth y cyfieithydd a'r copïwyr hyn ac i ba rannau o'r Deheudir y perthynent?*

Nid castellwr mo'r cyfieithydd ei hun yn sicr, oblegid petasai'n gastellwr, prin yr aethai ar gyfeiliorn wrth atgynhyrchu'r rhedegfa feirch (gw. n. ar 2872 *et seq.*), ac anodd credu na buasai o dro i dro yn ymhyfrydu yn lliwiau'r meirch rhyfel y sonnir amdanynt yn fynych yn *Boeve* ac yn cynnig draw ac yma gyfieithiadau ohonynt ar batrwm awdur *Kulhwch ac Olwen*.¹ Nid ymddengys chwaith ei fod yn gynefin â'r arfer o osod pris penodedig ar geffylau enwog modd y ceid iawn amdanynt os collid yng ngwasanaeth y brenin; oblegid o'r dwsin enghreifftiau o *cheval*, *chevais de pris*, *ch. pris(i)ez*, etc., yn B ni cheir yn YBH nemor ddim ond *marsh*, *meirch*; yr unig eithriadau yw *m. da* 1277 a *m. clotuozius* 3020, 3121.

Eithr os aeth ar ddisberod wrth drin materion y barwniaid, y mae, o'r tu arall, yn wybodus lle trinnir pynciau eglwys; medd ar ddi-ddordeb pendant yn ffurfiau defosiwn ac yn awr ac eilwaith fe geir yn y testun Cymraeg dinc duwioldeb na ddigwydd yn y testun Ffrangeg sydd ar glawr, nodweddiad sy'n awgrymu gŵr mewn urddau. Dyma, hyd y sylwais, yr esiamplau amlycaf:

Os yr un mater yn fras oedd gerbron y Cymro ag a droswyd inni yn nhestun *Boeve* o'r weddi a groniclir yn 1083-1088 (y mae'r cyswllt o boptu yn ddigon tebyg a chadwdd y cyfieithydd ddau o'r geiriau HFF oedd yn ei gynddelw—*foler* a *profandyr*), yna rhaid addef i'r awdur nid yn unig gyfieithu yn feistrolgar, ond iddo hefyd drwsio'r weddi â chymalau newydd. Rhoddaf chwaniadau *Bown* mewn llythrennau Italaidd:

1. A *gwedy* bot boón chue-blyned yn góbyl ygharchar y dech-reuis ef ymáfreu a toffu griff. a dyth-edut oi a arglôyd vachhin nef a dayar y gôz am glénaeth ac am ffuruaod ar y *déló* ac am prynaod yn *ddant* ymb-bzen crog yr creu y gallon yd archaf it . . . 1081-88.

ja i out esté set aunz tut plener. Un jour il comence issi a parler: "Beau sire dieus, ke me deigne-astes a fourmer e en la beneite croiz de tun sanc achater, joo te pri . . ." B 1038-42.

¹ Gw. M. Watkin, *Bulletin of the Board of Celtic Studies*, XIV, tt. 14-15.

2. Ar ôl cyfieithu *he jeo ne soi de ses paiens pris* B 1254 chwanega YBH 1332 ym verthyzu: *nom hael or paganniet raco ym verthyzu.*

3. Eto, yn y gerdd Hen Ffrangeg y march a gaiff y clod i gyd am allu o Bown groesi'r *dofyr mabr* a dianc rhag ei elynion i'r ochr draw: *e par dreyte force sunt utre passez 'trwy wir nerth yr aethant drwodd'* Boeve 1263. Ar y llaw arall, yn *Ystoria Bown* rhennir y mawl am ddihangfa rhwng y march a'r weddi a offrymasai Bown cyn anturio ohono i'r dyfnder ac i'r weddi y rhoddir y lle blaenaf: *a thrôy nerth y lbedi a chedernyt y march . . . dzôod yd aythant* YBH 1339-41.

4. Ni cheir dim yn B 1271-5 yn cyfateb i a *thygu myn y gôz am pzymad ym pren croc* YBH 1348-50.

5. Wedi i Bown, ar ôl ennill y rhedegfa feirch, gyrraedd bro ei faboed, ehed ei feddwl yn hiraethus yn ôl at ei dad a laddwyd yn fradwus gan yr ymherodr: *oe a duô tat kyuoethaôc heb y boôn llyma y tir y dylvei nyhat bot yn geitôat trôy nerth duô* 2927. Nid oes dim yn cyfateb i *trôy nerth duô yn Boeve* 2519.

6. Cymerer hefyd Boeve 2142-2143. Yma sonnir am Iosian o dan ddedfryd marwolaeth yn gofyn am offeiriad: *Une prestre demande e l'em li ad liveré, longement le tint . . .* Ceir trosiad llythrennol yn *Bown* 2466-71: *ac erchi efferat aônaeth. ac yffeirat a gaus . . . ac ae hetellis yn hir—gyda'r chwanegiad: yr yffeirat ac kyffessaôd yn gôbyl, darlenniad na cheir mohono yn Boeve.*

7. Yna, ychydig yn nes ymlaen yn yr un cyswllt, y geiriau yn B 2162 *yn pur celi que vos forma* 'er mwyn yr hwn a'ch lluniodd', ond y darll. yn YBH 2499 yw *yr y gôz an pzymad*.

8. Ar ôl cael o Bown oruchafiaeth â'r cleddyf ar yr ail lew a ymasodasai arno, a syrthio o'r anifail i'r llawr, dywaid Boeve 1739-40: *ne s'est remué, mes n'ad lessé que forement n'eit rechinés* 'ni syflodd, eithr ni bu heb ysgyrnygu'n enbyd'. Trosiad *Ystoria Bown* 1947 yw *a gbedy hynny y côplaôd boôn llyffanaeth y llet yn ida digalon*, gan olygu, efallai, 'gwasanaeth y meirw'; cf. *ac yn dyweddut gwasanaeth o'r meirw ef ae ysgolheic* SG 304 (droeon yn 304)=Potvin 169 *le service des morz*.

9. Oherwydd ei faint, methodd ugeinwyr â chodi Copart i'w roddi yn y gerwyn a ddarparwyd i'w fedyddio (nid oedd un bedyddlestr yn ddigon mawr). Cynnig yntau ffordd i ddatrys y problem: *Lessez moi entrer; vos me en saherex* B 1963 'Gedwch im fy hun fynd i mewn; chwithau a'm tynnwch allan'. Y darll. a gyfetyb yn YBH 2218 i'r ail frawddeg yw *a doôch chûitheu a dodôch ôch dylôlô arnaf, yr hyn a ddengys i'r cyfieithydd gymryd saherex o saher 'tynnu allan' fel sacreter o sacrer 'cysgru'.*

10. Ar ôl i Gopart fwrw naid allan o'r gerwyn fedyddio dywaid B 1976-9 *il li seroyt a vis . . . he il fust un deblo he vouist manger* 'ef a dybiai mai cythraul oedd a fynnai fwyta'. Darll. YBH 2236-8 yw *nyl oed debie y dim onyt y gythraul yn heiffôb eneidu ôzth eu poeni.*

11. Wedi i'r brenin edfryd i Bown ei ystad, geiriau'r olaf, yn ôl Boeve 2459, yw: *ore me seysez; vostre merci, vos me avez feffé* 'chwi a rowch im adfeddiant; diolch i chwi, chwi a roesoich im estyn a meddiant'; yn *Bown* cyfwerthedd 'diolch i chwi' yw *duô a dalo it* 2857.

12. Yn ei ateb i Amustrai dywaid Escopart: *he jeo ne vos preyse la value d'un boton* 'oblegid ni roddaf arnoch bris bwtwm (corn)'; geiriau Copart yn y fersiwn Cymraeg yw: *ny rodôn i yrochchibi nac yr ych ffyd egroeffen* 2109; gw. B. 1888.

13. Chwanegir y cymal *val* y *mymnad duô* amryw droeon at fater y stori fel y'i croniclir yn Boeve. Wele ddwy enghraifft: (a) B 444 *en la goule overte ferist le sengler=ae vedzu val y mymnad duô nny sauyn* 452; (b) B 475 *deus en abata mort saunz nule demuraunce, e puis abati deus autres=ac val y mymnad duô ar hynt llad petbar o nadunt* 477.

14. Sail *clotuozus* 2912, fel y tybiaf, yw *deifex* 'deified; exalted; famous'; o *deifier* (Llad. eglwysig *deificare*) a gymerasai'r cyfieithydd yn lle *deifex* 'defied, challenged' Boeve 2503, un o ciriau milwriaeth y cyfnod.

15. Ymddengys i'r trosydd gamgymryd *alosez* yn *li alosez*, 'yr anrhydeddus', am *aloser*, pysgod adnabyddus ar fywrestri'r mynachdai Ffrengig (gw. n. ar 3433).

16. Yn Boeve 1243 ceir y darlenniad: *A deus! fet il . . .* 'A Dduw, medd ef'; yn *Bown* 1314-15 y mae gogwydd duwioldeb ffurfiol yn y man cyfatebol: *ac y dechreus lhediaô a dylbedut. oi a argloyd duô.*

17. Eto, yn 3305 o'r testun Cymraeg trewir ar *duô yr hôn an hreadd ath iacha(o) di vygharedic* lle ni welir dim sy'n cyfateb yn y testun Ffrangeg sydd ar gael.

18. Dirnadodd y cyfieithydd *enseignez*, Boeve 3032 'instructed in the use of arms' o'r AN *ensei(g)ner* 'to instruct' fel petasa'n dod o *seiner* 'to heal' (<*sanare*) a rhoes inni *iach a llathen*. Gw. n. ar 3476-7 am arfer yr urddau mynachaid o waedu er mwyn cadw'n iach.

19. Efallai mai duwioldeb y troswr a'i cymbellodd i liniaru ystyr *acrawant* yn *he mes en li creit, deu li acrawant!* 'y neba gredo ynddo mwyach, distrywied Duw ef!' a rhoi inni: *Y neb a gredadôd myôn hellyhydeu madeuit duô vdunt* 4168 (eithr gw. n.).

20. Yr un gostyngeddwrwydd duwiolfrydig, o bosibl, a barodd droi *e l'alme s'en va a dampneus* 3781 'a'r enaid a â at Dduw' yn *ac yd aeth yr enei y dzugared duô* 4295.

21. Ac onid oes nod duwioldeb mwy proffesyddol ar ciriau'r brenin wedi marw ei fab: *duô ath nertho* 3059 nag ar yr ebychiad *Sante Marie*, 'Fair Santaidd' a geir yn Boeve? Ceir hefyd *duô a dal(h)o it (yr)* wyth o droeon (gw. *Geirfa* d.g. *tal*) lle na ddigwydd yn Boeve ond ymadrodd cwrtais llyeg fel *grant merci* 255, *merci en zvez* 1951, 2443, etc. Dim ond gyferbyn â 3664 y gwelir *merci deu le grant*.

22. Nid annheilwng o sylw yn y cyswilt hwn efallai yw ddarfod i'r cyfieithydd wrth droi'n Gymraeg y gair a ddynodai'r foneddiges ieuanc a ganlynasai Bown o'r Dwyrain i Dre Fwlwyn yn Ffrainc—y gair *pucele*—ddewis o wahanol arlliwiau ei feddwl y puraf oll, sef, *mozlynlureic*, a thrwy hynny ddangos nid yn unig ei bryder am foesoldeb, eithr hefyd ei wybodaeth o'r cyfreithiau Cymreig (cf. *O deruyd roy moruyn e gur a heb kefchu hanthy* . . . *honno a geluuyr moruyngreyc* LIDW 29^a; cf. hefyd AL, I, 528). Efallai mai yma y dylid dwyn ar gof na throswyd i'r Gymraeg *Fiz a putetn* 'fab putain' (B 583) ar ôl ac y *dythot boin 6zihab* 597.

23. Noder hefyd yn arbennig yr anesmwythder a fynegir yn y testun Cymraeg wyneb yn wyneb ag ail briodas Bown. Yn *Boeve* 2973 y darlenniad yw *son ami privé* 'ei gyfaill preifat neu ?ei gyfeilles b'. Trosiad *Ystoria Bown* yw y *breic vleyaf a garei* yny y2 *amfer hōnnō hany bydat dim y 6zih iofian* 3419–21.

24. Pwynt arall sydd fel petai'n ategu'r dyb mai gŵr mewn urddau eglwysig oedd y cyfieithydd yw'r wybodaeth a ddengys o'r gyfraith ffwdal. Tystia ei drosiad o seremonïau dosbarthu tir a daear (2821–2857), er enghraifft, ei fod, debygid, mewn maes cyfarwydd. Y mae'r manylion yn dechnegol, megis yn achos y rhedegfa feirch (2871–2938) y soniwyd amdani, ond, yn groes i'r annibendod a ddigwydd yno, y mae'r cyfieithiad yn y fan hon yn glir a difai.

25. Efallai yr awgryma ei gynefndra helaeth â'r Hen Ffrangeg y mynach yn hytrach na'r offeiriad plwyf. Ymddengys yr addysgid y ddau drosbarth yn ysgolion y mynachlogydd, ond deuai cwrs yr offeiriad plwyf yn y mynachdy i ben lawer ynghynt na chwrs y llall, a chât o'r herwydd lai o gyfleusterau i ymberffeithio yn iaith y Normaniaid. O'r tu arall, yn y Deau, yn y drydedd ganrif ar ddeg, o Henffordd i Ddyfed, treuliai'r mynach o Gymro ei oes gyda chyttywyr a lefarai'r Anglo-Normaneg yn feunyddiol ac a'i defnyddiai fel cyfrwng llenyddol. Yr oedd Ross a Credenhill yn Erging yn ganolfannau hysbys am eu cynhyrchion llenyddol Anglo-Normaneg a thraddodwyd o'r cyfnod hwnnw i'r oes hon ddarnau o ddwy gan grefyddol o waith Simon de Keruethin¹ (Caerfyrddin).

Troir ein meddyliu at y mynachdy hefyd gan y camgyfieithiad o *alozex* uchod.

Ar ôl hyn gellir yn hyderus dynnu'r casgliad mai gŵr mewn urddau eglwysig oedd y cyfieithydd a'i bod hefyd yn debyg mai mynach oedd.

(iii) *Mynach hefyd, dybion i, oedd y copiwyrr; dyna, beth bynnag, oedd yr olaf, yn lled sicr, fel y cawn wled.*

Os caniateir mai Deheuwyrr a mynach oedd y gŵyr hyn, o ba leodd yn y Deau y deuent?

1. Os o anghynefndra â'r terfyniad Gwenthwyseg -at (am -et), fel yr awgrymais, y newidiwyd y *belat* yn y *bylat* 3128 ac a *at venat* yn a *atbanat* 3597, nid tebyg mai gŵr o Wlad Gwent neu Forgannwg oedd

¹ Gw. Johan Vising, *Anglo-Norman Language and Literature* (Oxford University Press, 1923), II, 15, 43, 46, 56.

y diwygiwr. Oblegid hynny, ymddengys nad un o'r Gwennwys a sgrifennodd y copi o *Ystoria Bown* a geir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Daeth rhywun ar ei ôl ef, a gellid tybio mai'r sawl a dorrodd a *thunnu* 159, *ryfugus* 1572, *goleidi* 3585, etc., oedd nid yn unig y nesaf ond hefyd yr olaf a fu wrth y gorchwyl, canys anodd credu y gadewsid y ffurfiau anarferol hyn i aros o dan ddwylo neb arall, (troes y LIC hwynt yn a *thynno*, *ryuugus*, *góladoed*, etc.). Yna, os yw *tunnu*, *ryfugus*, etc., yn ffurfiau tafodieithol dilys, prin y gellir ymwrthod â'r casgliad mai copiwr a siaradai iaith Canolbarth Dyfed biau'n hadysgrif hynaf; ac os oedd y gŵr hwnnw yn dwyn urddau yn ei fro ei hun (y dyb fwyaf naturiol), yn un o dai crefydd Dyfed neu'r cyffiniau, nid amgen, y Tŷ Gwyn ar Daf, Llandudoch, neu Aberteifi yr ysgrifennwyd copi Peniarth 5 o *Ystoria Bown de Hamtun*.

2. Nid y testun a ddyrr Peniarth 5 oedd yr un a ddaeth allan o ddwylo'r cyfieithydd; yr oedd hwnnw mewn orgraff amgen ac yn hŷn o hanner can mlynedd (gw. isod). O dan raid, gellid tybio mai'r memwrn a inciwyd o dan lygaid y cyfieithydd ei hun oedd cynddelw'r *Llyfr Gwyn*. Pe credid hynny, buasai'r rhaid casglu bod y gweithiwr cyntaf a'r ail wedi etifeddu gwir athrylith i lygru, oblegid anodd dychmygu dim mwy llwgr na rhai rhannau o *Ystoria Bown*. Na, nid yw'n debygol y cynhyrchid cymaint o feiau ag a geir heddiw yn y testun mewn dau drosiad. Tebycach peth yw i *Bown* gael copiwr arall, ac o bosibl ddau, rhwng dydd ei greadigaeth a'r dydd y daeth i ddwylo gwneuthurwr Peniarth 5. Hanoedd un o'r copiwyrr hynny o leiaf o Went neu Forgannwg fel y tystia'r ffurfiau o'r Wenthwyseg a ddyfynnwyd uchod. Gellid dal, wrth reswm, bod y ffurfiau hyn yn y testun gwreiddiol, eithr os oeddynt, a ydyw hi'n debyg y cedwid hwy mewn trosiad newydd gan neb onid gan lefarwr y Wenthwyseg?

3. Yn ôl hyn, Dyfed oedd gwlad copiwydd *Ystoria Bown* Peniarth 5 a bu a fynno un neu fwy o'r Gwennwys â'r copïau blaenorol. Os felly, onid yn Nyfed neu'r Hen Forgannwg rhwng Glannau Tawe yn y Gorllewin a Glannau Wysg yn y Dwyrain y dylid chwilio am fro enedigol y cyfieithydd? Yn yr haen nesaf i'r wyneb yn y traddodiad ysgrifol y gorffwys llafar-ddulliau Dyfed, ond ymguddia hynodion tafod y taleithiau De-Ddwyreiniol mewn haen ddyfnach. Ymddengys ei bod yn dilyn i'r stori fodoli ar ferwrn yn yr Hen Forgannwg cyn iddi dreiglo i dueddau'r Preselau. Y ffosiliau Gwenthwyseg yw'r nodweddion tafodieithol hynaf a ddengys y testun y tu mewn i ffiniau'r Ddeheubartheg a dychon yr â'r rhain ymhell yn ôl, efallai mor bell yn ôl â'r gwreiddiol ei hun. Yn wyneb hyn, nid afresymol meddwl y gallai'r cyfieithydd yntau hanfod o'r Hen Forgannwg, tyb a gadarnheir, mi gredaf, gan ystyriaethau a grybwyllir yn nes ymlaen.

4. Un o nodweddion *Ystoria Bown* yw'r aml fenthyciadau Ffrangeg yn yr eirfa. Ceir yno ugeiniau ar ugeiniau ohonynt a'r mwyafrif wedi eu cymryd drosodd yn gorfforol o'r gynddelw Anglo-Normaneg, fel y dengys *Boeve*: *bilein* 715, 766 (*velein*); *byfant* 1450 (*besant*); *cited* 653, 899 (*cites*); *danyr* 1855 (*deyme*); *uot* 1046 (*route*); *fulon* 16th 2663 (*fulon gloton*); *p2ofanayr* 1065 (*provendre*); *foler* 1064 (*soler*); ac *nyz gozf fo*

a . . . 404 (*Honi seit de son cors hi . . .*); *ef ath ledir* 2583 *am ef ath ledjir* (*I'm vus legera*); etc.; etc. Cyfreithlon tybio felly bod y cyfieithydd yn byw mewn cyswllt agos â'r sefydliadau a arferai'r Anglo-Normaneg yn nhrefodaethau bywyd beunyddiol, nid amgen, y mynachlogydd, yr ysgolion, y cestyll, etc., a geid ar yr arfordiroedd o Went i Benfro. Y mae mor amlwg â hynny bod y gwyr a'r gwagedd y lluniwyd y cyfieithiad er eu difyrwrch eisoes yn gynefn â'r geiriau Anglo-Normaneg hyn. Yn wir, ni welodd y cyfieithydd fod angen esbonio ond un o'r termau estron,— *dromónt*: *dromónt sef yó hynny llog diruabz y meint* 354; *a gauas llög va62 a elóit dzomónd* 3177.

5. Er gwaethaf amryw ddarlleniadau digon beius (ffrwyth esgeulus-tod, cysgadrwydd, etc.), ac er gwaethaf cynnig yr Almaenwr Stimming i'w ddifenwi,¹ dangosodd y cyfieithydd fel rheol wybodaeth dda o'r iaith Anglo-Normaneg a throsodd y rhan fwyaf o'r stori gyda graen meistr.

6. Os yw'n gywir iddo adael i ciriau Saesneg godi i'w ymwybod wrth gyfieithu geiriau Anglo-Normaneg yn 2829, 3513, a 4168 (gw. ar 4168), y mae'n dilyn y gwyddai'r awdur beth Saesneg.²

7. Yr oedd yn feistr diamheuol ar yr iaith Gymraeg.³

(iv) *Ymha un o'r taleithiau crybwylledig y ceid trigfan mwyaf tebygol mynach a feddai ar y gwybodau hyn?*

Gellid dal bod Dyfed yn gweddu'n burion. Onid oedd yno gestyll niferus a mawrion, mynachlogydd enwog, ac, yng ngwaclod y wlad, ddigon o Saesneg? Gallasai'r ffosiliau Gwenhwysog dreiddio i'r testun yn ddiweddarach mewn copi a wnaethid ym Morgannwg neu Went ac i hwnnw, o ddamwain, ddyfod i ddwylo'r copiwr o lechweddau'r Preselau.

Nid ambosibl y golygiad, eithr nid ymddengys mai ef yw'r tebycaf, oblegid os niferus cestyll Dyfed, mwy lluosog fyth cestyll yr Hen For-gannwg; amlach hefyd ei mynachlogydd a'i hysgolion. Am Saesneg, gallasai'r cyfieithydd ddysgu'r hyn a wyddai (ni wyddys faint oedd), oddi wrth gytgywyr o Saeson a geid, y mae'n debyg, draw ac yma yn mynachdai Cymru Anglo-Normanoid megis y mynach rhyfedd hwnnw a geisiodd yn Saesneg ddefro cydwybod Harri'r Ail Ffrangeg ei dafod yng Nghaerdydd yn 1172.⁴

O bwysio'r ystoriaethau uchod oll, ymddengys yn debycaf peth mai brodor o'r Hen For-gannwg yn rhywle oedd y cyfieithydd ac i'w drosiad ar ôl ei gopio yn ysgrifenydd y fro honno unwaith neu ddwy dreiddio i'r Gorllewin a dyfod o dan lygaid rhyw hen fynach a'i copiodd er ei bleser ei hun neu ar arch rhywun arall yn y llawysgrif a ffuria ers rhai canrifoedd ran o Peniarth 5 yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*.

¹ Gw. §14, (iii).

² Gw. §12(b), (vi).

³ Gw. §14, (v).

⁴ Giraldus Cambrensis, *Itinerarium Cambriae*, c. vi.

§7. DYDDIAD

(i) Gwelsom ddarvoud ysgrifennu copi Peniarth 5 o *Ystoria Bowan*, y llawysgrif hynaf o'r testun y gwyddys amdani yn Gymraeg, tua diwedd y drydedd ganrif ar ddeg, a'i bod, yn ôl pob tebyg, beth yn iau o ran diwyg ysgrifol na'r copiau o'r *Pedeir Keinc*, *Peredur*, etc., a geir yn Peniarth 4.¹ Eithr nid yn niwedd y drydedd ganrif ar ddeg y cyfieithwyd *la Geste de Bouan de Hamtone* i'r Gymraeg, canys fe geir olion yn orgraff rhai geiriau yn nhestun y *Llyfr Gwyn*, geiriau Ffrangeg yn ogystal â geiriau Cymraeg, a'n dwg yn ôl yn bendant lawer o fynyddoedd.

(ii) *Olion Hen Orgraff*

Rhoddir rhestr go lawn o'r olion dan *Orgraff* (§15-18). Ystyriar yn gyntaf dystiolaeth y llawysgrifau Cymraeg.

(a) *Y Llafariaid*

1. *e am y dywyll* [oe]

Ceir esiamplau o'r arwydd Hen Ffrangeg hon eisoes yng ngeiriau Cymraeg *Leges Howel Da*, P28 (XII²). Heigiant yn *Llyfr Du'r Waun* (c. 1200-1230). Digwydd dwsin a hanner yn *Llyfr Du Caerfyrddin* (yn *Englymion y Beddau* ac ar dd. 72 a 75). Rhoddaf isod gyfartaledd *e* i y fel llythreniad y *dywyll* ar sail detholion o destunau a berthyn, yn ôl Gwenogfryn, i hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg.²

	<i>e</i>	<i>y</i>
L11 (ail chwart. XIII)	34	15
P6, Rhan I (<i>Manawydan</i> , 'c. 1235) ³	35	65
P14, 1-90 (canol XIII)	428	262
P17 (canol XIII)	61	96
BM5 (canol XIII)	42	17
P6, Rhan I (<i>Branwen</i> 'c. 1235) ³	42	48
P44 (XIII ¹)	58	26
P16, 45 ^a -49 ^b (canol XIII)	53	24
BM4 (canol XIII)	44	15

Os gellir pwysio ar y dyddiadau hyn, yr arwydd Hen Ffrangeg *e* oedd y symbol fwyaf boblogaidd am y *dywyll* yn ystod rhan gyntaf y drydedd ganrif ar ddeg a hi oedd fwyaf ei bri yng nghanol y ganrif (797: 568). Erbyn diwedd y trydydd chwarter, serch hynny, ymddengys i y gael yr oruchafiaeth. Dyna, o'r hyn lleiaf, yw tystiolaeth dwy lawysgrif, nid amgen:

	<i>e</i>	<i>y</i>
BM 6 ('c. 1282')	30	50
BM 10 ('c. 1285')	0	52

¹ §4, (iii) & (iv).

² *Reports on MSS . . . passim.*

³ Yn *Reports on MSS . . .* I, 11, t. 316 (1899), yr amseriad a rydd Gwenogfryn yw 'circa 1225', dyddiad a newidiodd yn 'about 1235' yn *The White Book . . .* (1927). Yn wyneb hyn, onid rhyfedd fod ysgolheigion diweddar yn dal i ddyfynnu'r dyddiad gyntaf yn hytrach na'r farn aeddfach a gynigiodd Dr Evans?

2. *e* am y *eglwur* [y]

O enghreifftiau o *e* am y *eglwur* ni ddyry 1^a a 1^b *Llyfr Du'r Waun* ond hanner dwsin; nid yw cyfran 15^b namyn 10 *e* wyneb yn wyneb ag 20 *y*; o'r tu arall, y mae'r rhifedi ar 17^a (sydd yn yr ysgrifen fân) yn 20 *e* yn erbyn 4 *y*. Cyfarledd *e* i *y* am y sain hon yn netholion Gwenogfryn o lawysgrifau hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg yw'r canlynol:

	<i>e</i>	<i>y</i>
Ll 1	...	24
P17	...	22
BM5	...	8
P6, 1 (<i>Branwen</i>)	...	18
P44	...	22
P16	...	3
P6 I (<i>Manawydan</i>)	...	26
BM4	...	7
P14	...	85

Yn chwarter olaf y ganrif y mae BM6 ('c. 1282') yn dangos 2 esiampl o *e = y* *eglwur* ar ffo. 1 ond cymaint â 9 yn y saith llinell a roir o ffo. 62. O'r tu arall, yn BM10 ('c. 1285') ni threwir yn y detholion ar yr un enghraifft o *e* gyda'r gwerth hwn.

Nid yw *e* am y *eglwur* yn nodweddiadol o'r ddeuddegfed ganrif a dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg, yn ôl Loth,¹ oddieithr pan drawer arni yn *fynych*. Pa fodd bynnag am hynny, dengys y cyfrifon uchod, gydag ambell eithriad (sydd efallai i'w esbonio drwy gopïo peiriannol) ddarfod i *e* am y *eglwur* gollu ei bri ynghynt nag *e* am y *dywyll* a bod serch ysgrifenydd wedi hen droi at y fel arwydd amdani cyn canol y drydedd ganrif ar ddeg.

3. Y nodiant am *w* [u ac y]

Arferir yr *u* Gymraeg-Normaneg am *w* yn rheolaidd yn *Llyfr Llandaf*, *Llyfr Du Caerfyrddin*, *Llyfr Du'r Waun* a cheir hi ar raddfa eang yn llawysgrifau hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg lle digwydd hefyd arwyddion eraill. Pan groeser canol y ganrif tuedda rhifedi'r enghreifftiau o *u* am *w* fynd yn lleilai o dan wasg cystadleuaeth ei ffurfiau newydd, *w*, *ô* (anodd gwahaniaethu rhwng y rhain yn P3/1 a llsgrau cynnar) ac *û*, yr arwydd gymhleth a fenthycwyd o'r ysgrifen ddiplomatig Anglo-Normanaid yn ail hanner y drydedd ganrif ar ddeg. Os o'r un ysgrifen, fel y credaf, y cymerwyd *ô*, ni eill y llawysgrifau a'i dengys yn ei llawn dwf fod nemor yn hŷn na diwedd y trydydd chwarter. Wele rai cyfrifon a wnaethpwyd ar sail y detholion yn y *Reports on MSS. in the Welsh Language*:

P.3 ('c. 1230-50')	...	u=35
P.61 ('c. 1235') <i>Bran. a Man.</i>	...	u=5
P.14 (Canol XIII)	...	u=154
P.16 "	...	u=25
P.17 "	...	u=54

¹ Joseph Loth, *Les Manuscrits* (Paris, 1913), I, t. 20.

P.3	ô=20	û=5	o=5	v=2
P.61	ô=113	û=14	o=0	v=0
P.14	ô=10	û=370	o=1	v=152
P.16	ô=4	û=30	o=1	v=4
P.17	ô=6	û=51	o=0	v=15

Dyna ni, fodd bynnag, yn ôl yng nghymogaeth canol y ganrif.

(b) Y Cytseiniaid

Â'r cytseiniaid â ni yn ein holau i'r un cyfnod heb roi arnynt drais yn y byd (gw. §15-18):

1. *t* am [ð]: BB *oet* 2.9 *llat* 4.1, *diuet*, *deunit*, 4.9, etc.; LIDW *argluit* 1^a, *neuat*, *penkynyt* 3^a; etc.

2. *ff* am [v]: BB *gaffalon* 26.6, *godoff* 28.7, *ioff* 42.13, etc.; LIDW *eff* 10^a(2), 21^b, *effo* 22^b, *arnaff*, *retenaff* 16^a (*Marwnad Llywelyn* † 1240).

3. *w* am [v]: BB *arywderit* 4.8, *gowanon* 6.6, *awon* 6.7, etc.; LIDW *ketwreu* 17^a, *effew*, *ew* 20^b; etc.

(iii) Dyry'r geiriau Ffrangeg hwythau help dibetrus inni yn ein hymchwil.

Digwydd yn *Ystoria Bown* ugeiniau o ciriau Ffrangeg a droswyd o'r manau lle'r oeddynt yn y gerdd Anglo-Normaneg i'r lleoedd cyfatebol yn y cyfieithiad Cymraeg, geiriau y dyry eu seing oleuni go bendant ar yr amser y cymerwyd hwy drosodd.

Wele'r pwyntiau a haecda'r sylw pennaf:

1. Cadwyd *-d* yn *cited*: *petbarcant cited* 653 (B 639 *quater cent cités*), *trychant cited* 899 (B 861 *treis cent cités*), ffurf a ddatblygasai erbyn amser y *Llyfr Coch* yn *cit(t)ei*. Gan mai enwau lluosog a ddaw ar ôl y rhifolion yn Ffrangeg (gw. uchod), ac y geilw'r Gymraeg am y rhif unigol (cf. *trychant gŵely* 3752; *pumpcant marchaôc* 2202, 2247), yr oedd y cyfieithydd o dan orfod i atgynhyrchu'r ffurf unigol gyfoes i'w rhoi yn ei destun wrth ei chymryd drosodd. Yr unigol a luniodd oedd *cited* gyda'r hen *-d* (nid y *cite*, *cit(t)ei* diweddarach). Yr oedd y *-d* hon, felly, yn arwydd fywiol yn y cyfnod y cyfieithwyd y stori. Yn anffodus, y mae dau esboniad yn bosibl:

(a) Os *d[=ð]* sydd yma, geill *cited* fod mor gynnar â chanol y ddeuddegfed ganrif, y cyfnod, yn fras, y dechreuodd y ddeintol *t, d[=ð]* gollu yn yr ynganiad; ond gan ddarfod cadw *t* a *d* am lawer o flynyddoedd wedyn yn yr orgraff, dichon nad yw *cited* yn gynharach na diwedd y ganrif neu ddechrau'r un ddilynol.

(b) Yn Anglo-Normaneg er y trydydd traean o'r ddeuddegfed ganrif ceir *-d* yn cyfleu'r *z (=d+s)* a arferir yn Ffrangeg Ffrainc yn mynegiant y cyflwr enwol unigol. Felly, yn nhestunau Hen Ffrangeg Prydain yn lle *abez* (*abed+s*), *vertuz* (*vertud+s*), *citez* (*cited+s*), etc., ceir *abed*, *vertud*,

cited, gyda *-d* galed (yr oedd *-z* wedi caledu'r *-d* = δ). Gwelir yr enghreifftiau hynaf yn y *Psautier de Cambridge* (c. 1160); ceir eraill yn y *Psautier d'Arundel* (c. 1160-1170). Erbyn diwedd chwarter cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg aetha'r arfer yn boblogaidd a chawn esiamplau yn *Robert de Gretham* (1230), yn *Edward le Rei* (ar ôl 1237), yn *Boeve* (XIII¹); etc. Y mae *-ed* am *-ez* yn y berfau yn fwy cyffredin fyth.¹ Treiddiodd rhai geiriau Anglo-Normaneg gyda'r *-d* galed hon am *z* unigol HFF Ffrainc i'r Gymraeg; e.e., *lled* 'breadth' o *led* (= *lex* < *latus*; gw. Godefroy dan *le*); *llaid* 'mud, etc.' (= *lais* 'alluvium'; gw. Ste-Palaye dan *lais*); ? *pryt* (*pretio terre*) P 28, AL, II, 766, *pryt* ib., id., 884 (= *pris*, *prez*; etc.)

2. Ceir *aln* am *an*: *trualnt* 281, etc.; *baligraunt* 1636; *mombraunt*² 1999, etc. Daw'r sillafiad *aun* am *an* i'r golau yn Anglo-Normaneg yn nechrau'r drydedd ganrif ar ddeg.³

3. Gwelir *oln* am *on* yn *doñ* 2612, ond *don* 2277, 2295, 2737; tebyg hefyd y dylid darllen *ffavobneyt* (B3222 *Favons*) yn lle *ffabobneyt* 3691 (gw. n.). Yn Anglo-Normaneg yr enghreifftiau hynaf sy'n hysbys o *oun* am *on* yw eiddo'r *Apocalypse* (c. 1240), Coleg y Drindod, Caergrawnt; ceir eraill tua chanol y ganrif yn *Amis et Amiloun*, Coleg Corff Crist yn yr un brifysgol. Mynnai Stimming (*Boeve*, 191) y ceid esiamplau o *oun* ar ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg, ond dangosodd Vising fod hynny'n amryfus.⁴

4. Os benthg o'r AN yw *truals* (amr. ar *trace*, *trasse* Ffrainc, gw. n. ar 3414), ni ellir mynd ymhellach yn ôl na Robert de Gretham (tua 1230), oblegid yn *Les Évangiles des Dompnées* y ceir yr esiampl hynaf o *au* yn lle *a* o flaen *s*.

5. Colodd *s* yn *leicetre* 3013 (LIC *leyceftyr*), coll sy'n dyddio o hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg.⁵

6. Trewir ar *on* am *aun* (< *an* < *en*) yn *yfonder(d)* 573, 583, *stonder* 530, *yfonderdōz* 606, orgraff AN a ddaw i sylw amlwg ym mlynnyddoedd cyntaf ail hanner y drydedd ganrif ar ddeg.⁶

Pwyntia'r ystyriaeth o'r olion orgraffyddol a geir yn y llawysgrifau Cymraeg, fel y gwelwom, at ganol y drydedd ganrif ar ddeg, dyddiad a gadarnheir gan amseriad y *-d* Anglo-Normaneg am *d* galed yn *cited*, etc.⁷

¹ Cf. *Zeitschrift für Romanische Philologie* I, t. 570; L. E. Menger, *The Anglo-Norman Dialect* (New York, 1904), t. 122; F. J. Tanqueray, *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français* (Paris, 1915).

² Gw. *Orgraff*, §16, a, 3.

³ J. Vising, *Le Purgatoire de Saint Patrice* (Göteborg, 1916), t. 53.

⁴ J. Vising, *Le Purgatoire* . . . t. 57.

⁵ Gw. *Orgraff* dan 1.

⁶ D. Behrens, *Beiträge zur Geschichte der französischen Sprache in England* (Heilbronn, 1886), t. 78; O. H. Prior, *Cambridge Anglo-Norman Texts* (1924), tt. xxii, xxiii.

⁷ Gw. §7, (iii), 1.

O'r tu arall, dengys *yfonder(d)*, etc., y dylid tynnu'r dyddiad beth yn nes i lawr,¹ eithr rhybuddir ni gan brinder yr enghreifftiau o *oln* am *on* na ddyldid dyfod i lawr fwy na mwy i ail hanner y ganrif (talfyriad o *bohun* yw *boun* > *boln*). Yn wyneb hyn oll, gellir casglu ddarfod *troi la Geste de Boun de Hamtone* i'r iaith Gymraeg heb fod yn hir wedi canol y drydedd ganrif ar ddeg.²

II. PERTHYNAS Y CYFIEITHIAD CYMRAEG A'R GESTE DE BOUN DE HAMTONE

§8.

(i) Er i'r awdur gymryd y drafferth i lunio dau ddechrau i'w lyfr (gw. §10. (a), (i), 1., 2.), ni ddywaid ddim yn y naill na'r llall am y ffynhonnell y tynnodd ci fater ohoni. Ni cheir ychwaith sôn am hynny nac ar derfyn nac ynghwrs ei waith. Weithiau yn yr oesoedd canol cawn y cyfieithwyr Cymraeg fel Gruffudd Bola a Madog ap Selyf yn Peniarth 5 yn rhoddi eu henwau eu hunain, enwau eu noddwyr, a'r iaith y troent ohoni. Bryd arall, megis cyfieithydd *Cân Otuel* yn Peniarth 9, ymfodlonent ar grybwyll yr iaith wreiddiol yn unig. Yna eto gwelir eraill, yn debyg i drosydd *Perceval le Gallois* (*Perlesvaus*) yn *Y Seint Greal*, yn bradychu'r gyfrinach mewn gair damweiniol fel *na vit drave gan darlleodron y llyfyr hwnn yr na metruyfi gaffael henweu kymraec ar y rei ffrenghic*.³ Eithr y mae genau awdur *Ystoria Boun de Hamton* wedi eu selio â saith sêl. Nid oedd ei enw ei hun, fel y gwelwom, o bwys llenyddol ganddo, ac os meddai ar *noddwr*, y tebyg yw fod hwnnw yn perthyn i'r un urdd ag yntau ac mor ddiabris ag yntau o glod y byd hwn. Yn yr amgylchiadau hyn nid oedd alw moesol yn y byd am gyhoeddi'r ffynhonnell. Heblaw hyn, yr oedd *la Geste de Boun de Hamtone* ar raglen y *jongleurs* yn Lloegr Anglo-Normaneg o leiaf er dechrau'r ganrif, a diau ddarfod eisoes ei chanu droeon 'ar beraid dant' yng nghestyll Anglo-Normanaid Deheudir Cymru a'r Gororau.

¹ Gw. §7, (iii), 6.

² Am oed llagr. YBH y LIG, gw. §4, (iv).

³ Os cynigiais yn *Tram. Cymru*, 1919-20, t. 49, ganol y ddeuddegfed ganrif fel amser cyfieithu YBH, bu hynny o roi gormod goglyd ar yr esboniad a roddaf yn §7, (iii), 1 (a), (b). Galledd, mae'n wir, alw *macdyf* (2564) i ategu'r ddeddf cymhar fel y gwelwom i'w *macdyf* yn awr ac yn y mun ac y gallai gyfrif yn yr odl yn hir wedi i'r *-f* ddiplannu o'r iaith lafar; cf. *macdyf* WM, 387; *makwyveit*, ib. 622; *macdyf* P 14 (WM, 290); *macdyf* WM, 640; etc. Ceir y ffurf heb *-f* bumwaith yn YBH.

⁴ Robert Williams, *Selections from the Hengwrt MSS, Preserved in the Peniarth Library*, Vol. I, *Y Seint Greal* (London, Thomas Richards, 1876); Vol. II, containing *Campes Charlymaen*, etc. (London, Bernard Quaritch, 1892); cf. Vol. I, t. 174.

Anodd gwybod pa mor hir y cadwyd yn fyw y cof mai cyfieithiadau o'r Ffrangeg oedd *Ystoria Bown*, y *Seint Greal*, etc., oblegid nid yw'r cyfieithiadau atynt a ddigwydd yn ein barddoniaeth¹ yn profi dim namyn bod y beirdd yn gynefn â mater y storiâu.

(ii) Darllenwyd, copiwyd, a chyfieithwyd y chwedl am Bown yn y cyfnod canol led-led Ewrob. Byddai trafodaeth lawn ar ei ffurfiad a'i lledaeniad allan o le yn y fan hon. Digon yw dywedyd y cytunir yn weddol gyffredinol i rannu'r amryfal ffurfiâu sydd ar glawr yn dri dosbarth, sef yw'r rheini, y ffurfiâu Anglo-Normaneg, y ffurfiâu Ffrangeg cyfandirol, a'r ffurfiâu Eidaleg. Astudiwyd perthynas y gwahanol destunau Eidaleg a dangoswyd eu hansawdd arbennig yn gynnar gan Pio Rajna.² Datrysodd Albert Stimming y berthynas rhwng y llawysgrifau Ffrangeg cyfandirol a'i gilydd a phroffodd eu dibyniaeth ar y cyfansoddiadau Anglo-Normaneg.³ Am y cyfansoddiadau mewn ieithoedd eraill, nid yw'r rheini namyn trosiadau o un neu arall o'r tri dosbarth rhag-ddwywedig. Ffurfiâu Anglo-Normaneg yw cynddelwau'r cyfieithiadau Cymraeg, Saesneg, Norwyeg,⁴ a Gwyddeleg.⁵ O destun Ffrangeg cyfandirol y tardd y stori yn ei ffurf Isdireg.⁶ O un o'r ffurfiâu Eidaleg y trowyd y gweithiau Rwsseg ac Iddew-Almaeneg⁷ a'r olaf yw sylfaen y trosiad Rwmaneg.⁸ Cadarnheir poblogrwydd y stori yn y gwahanol ieithoedd hyn gan fodolaeth niferus llawysgrifau.

(iii) Eugen Kölbing yn ei *Ragymadrodd* a'i *Nodiadau* i'w argraffiad o *Sir Beues of Hamtoun* ac yn ei *Studien zur Beuzisaga* oedd y cyntaf, mae'n debyg, i ddangos agosrwydd y cyfansoddiadau Saesneg, Cymraeg, a Norwyeg i'w gilydd ac i edrych arnynt fel trosiadau o'r gân Anglo-Normaneg. Yn ddiweddarach aeth Albert Stimming dros yr un tir ac ar ôl neilltuo pennod helaeth i astudio nodweddion gwahaniaethol y tri chyfansoddiad tynnodd yntau yr un casgliad. Yr ysgolhaig olaf hefyd biau'r clod am arddangos nad yw'r un o'r tri chyfieithiad yn hollol unwedd a'r ffurf Anglo-Normaneg sydd yn awr ar gael, a bod yn ofynnol tybio cynsail coll arbennig yn yr iaith honno i bob un o'r tri. Myn Stimming hefyd fod y cyfansoddiad Hen Saesneg yn delweddu ffurf hynaf yr arwrgerdd a bod y trosiad Norwyeg yn fwy cysefn na'r ffurfiâu

¹ Cf., e.e., gyfeiriadau Guto'r Glyn at y *greal* yn *Gwaith Guto'r Glyn*, gol. Ifor Williams a John Ll. Williams (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1939), t. 304.

² Pio Rajna, *Ricerche intorno ai Reali di Francia* (Bologna, 1872); *Zeitschrift für romanische Philologie*, XI (1887), XII (1888), XV (1891).

³ Albert Stimming, *Das gegenseitige Verhältnis der französischen gereimten Versionen der Sage von Beuve de Hamtoun*, Toblerband (Halle, 1895).

⁴ Eugen Kölbing, *Sir Beues of Hamtoun*, EETS, 111 (1894); *ibid.*, *Studien zur Beuzisaga* (1894); Albert Stimming, *Der Anglonormannische Boeve de Hamtoun* (Halle, 1899).

⁵ F. N. Robinson, *The Irish Life of Bevis of Hampton*, *Zeitschrift für celtische Philologie*, VI, (1908).

⁶ Gustav Brockstedt, *Florent-Studien*, (Kiel, 1907).

⁷ Christian Boje, *Über den Altfranzösischen Roman von Beuve de Hamtoun*, (Halle, 1909).

⁸ *Gröbers Grundriss*, II, (1901).

Cymraeg ac Anglo-Normaneg, ffurfiâu a ystyrta ef yn gyfoed o ran defnydd eu gwedd.¹ Amheuir blaenoriaeth y ffurf Saesneg gan Boje.² Gan y gŵyra *Sir Beues of Hamtoun* gymaint o ran mater oddi wrth y ffurfiâu Norwyeg, Cymraeg, ac Anglo-Normaneg sydd yng nghadw, gorau peth, yng ngolwg Boje, fyddai ystyried y cyfansoddiad Saesneg fel cynrychiolydd cynsail Anglo-Normaneg neilltuo nas ceir mwyach. Eithr ni fyn ef gredu fod y cynsail coll hwnnw'n hŷn, ac nid awgryma ei fod yn iau, na'r ffurfiâu a draddodwyd yn y tri chyfieithiad arall.

Dangosodd Stimming ymhellach fod y fersiwn Cymraeg, nid amgen, yr *Ystoria Bown de Hamtoun* a brintir isod, yn dilyn y patrwm Anglo-Normaneg yn dynn,³ dedfryd a dderbyniaf fi yn ddiwarafun ac un a gadarnheir gan gannoedd o gymariaethau a welir yn *apparatus criticus* yr argraffiad hwn.

(iv) Cyn sôn am y gwahaniaethau yn nefnydd y chwedl yn Gymraeg ac Anglo-Normaneg rhaid dywedyd gair am y gwahaniaeth sydd rhyng-ddynt o ran ffurf lenyddol. Ar fesur cerdd y mae'r stori Anglo-Normaneg; mewn iaith rydd y gwedyd y chwedl Gymraeg. Nid damwain mo hyn ond adlewyrch cywir o wahaniaeth sylfaenol yn arferion llenyddol Cymru a Ffrainc yn yr oesoedd canol. Ar gân yr adroddid gwrogaempau arwyr chwedlau'r byd Ffrengig ac ar gân hefyd hyd ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg y traethid gorchestion a ffeithiau hanes. Ar diroedd Ffrainc ni fynnai bonedd yr iaith Ladin weled yr iaith gyffredin yn ymbincio yng ngwisgoedd rhyddiaith. Yng Nghymru, i'r gwrthwyneb, rhyddiaith, gydag ambell englyn i dorri ar yr undonedd, megia yn *Kulhwch a Math*, fu cyfrwng mynegiant y chwedl er yn gynnar.⁴ Ar diriogaeth Cymru gwaharddai'r traddodiad barddonol i'r beirdd gymhwys cerdd dafoed ond at *genres* penodedig; a diau y gwrandawari beirdd Cymraeg traddodiadol ar ganu'r *jongleurs* Anglo-Normaneg a arferai fesurau cerdd at bob dim gyda'r un syndod ag y gwrandawari cyfoeswyr D. ap Gwilym ar y 'Telynuau, lliidiardau ledr!⁵ a cherddorion clasurol yr oes hon ar ganu *jaez*. Peth tebygol arall yw fod y Lladin o lai dylanwad yng Nghymru nag mewn gwlad fel Ffrainc lle defnyddid iaith feunyddiol a ystyriai'r gwyr eglwysig fel ffurf lygredig ar Ladin.

Yr oedd y bwrdd llenyddol a arlwyid gerbron dynion yn y ddwy wlad, nid yn unig yn wahanol, eithr yr oedd y dulliau o hullo'r bwrdd, fel petai, yn wahanol hefyd. Datgeiniad a ganai gyda'r crwth (*voile*) oedd *jongleur* y *chansons de geste*. Yn epillog ei gân, canmolai ei fater a bychanai gerddi eraill (cf. ddechrau *Cân Otuel*, YCM,² 43) a chawn ef droeon ynghwrs ei orchwyl yn annerch ei gynulleidfa. Pan drawai ar bwynt neu syniad diddorol traethai ef gyda blas mewn un pennill

¹ A. Stimming, *Der Anglonormannische Boeve de Hamtoun*, tt. cxlix et seq.

² Christian Boje, op. cit., t. 16.

³ Cf. Stimming, op. cit., tt. lxxvi et seq.

⁴ Gw. J. Loth, *Les Mabinogion*, I, tt. 32-33.

⁵ Gw. *Barddoniaeth Dafydd ab Gwilym*. Cywydd cxxxix. Cred Thomas Parry nad gwaith Dafydd mo'r cywydd hwn ac nis cynhyrsoedd yn *Gwaith Dafydd ab Gwilym*.

ac yna adroddai ef drachefn yn y nesaf, megis cerddor mewn cainc o gerdd yn dychwelyd o hyd at ryw gordiau pŕ. Yna, pan fyddai'r stori yn dechrau rheibio'r dorf ac yn cyflym symud tua'i chyffro mawr, torrai'n sydyn ar ei chwedl, a chan fanteisio ar yr hud, galwai am daledigaeth y gwobrwy. O'r tu arall, adroddwr, neu'n well, efallai, darlennydd yn debyg i draethwr *Breudwyd Ronabwy*¹ oedd y bardd neu'r cyfarwydd Cymraeg. Ni chanaï glodydd ei chwedl; ni chyfarchai ei wrandawyr; nid oedd yn 'dyblu'r gân'; ac ni ofynnai am ei gyflog yng nghlyw'r bobl. Mewn gair, math o faledwr uchelwch oedd y cyntaf; yr oedd yr ail wedi dysgu tawedogrwydd a phellter cwrtais y boneddigon.

Eto, yn y *genre* Hen Ffrangeg fe adroddir yr anturiau yn llac a hir-wyntog, ond y mae'r adroddiad er yn wasgarog yn llawn rhialtwch swynol ac yn gwneud i ddyn feddwl eisoes am egwyddorion Rhamantiaeth. Yn y dull Cymreig ceir sobrwydd, trefn, a chyfarledd tebyg i eiddo Clasuriaeth.

Er cymaint y gwahaniaethai'r ddau ddull hyn, yr oeddynt ill dau yn ddulliau effeithiol odiaeth i adrodd stori. Ceir digon o dystiolaethau bod canu'r *chansons de geste* gyda'r crwth yn creu hyfrydych digyffelyb ac weithiau lesmair ymysg barwniaid Ffrengig yr oesoedd canol² a gwyddom am boblogrwydd y 'cyfarwydd' yng nghymdeithas Gymraeg yr un cyfnod.

(v) Yr oedd pob Cymro a ymgymeraï â throsi stori Hen Ffrangeg i'r Gymraeg o dan orfod, gan hynny, nid yn unig i gyfieithu, eithr hefyd i addasu ei fater i gyfarfod â gofynion traddodiad gwahanol.

Nid yw'n dilyn fod pob cyfieithydd a fwriodd ei hudlath ar *chanson de geste* wedi gweddnewid ei batrwm i'r un graddau. Yn *Ystoria Bown de Hamton* ceir gweddnewidiad pur hwyr; ni threuir ar epilog; ni chyferchir y dorf; ac ni chlywir ond anaml adlais o'r ailadroddiadau. O'r tu arall, ceir ambell ŵr yn cadw'r epilog ac yn ei drosi fel y safai, megis cyfieithydd *Cân Otuel* lle cyferchir y gwrandawyr, y canmolir mater y gân, ac y bychenir y *jongleurs* eraill,³ fel petai swyn y dull estron yn dechrau mynd â bryd y Cymry.

¹ Cf. John Rhŷs and J. Gwenogvryn Evans, *The Red Book of Hergest* (Oxford, 1887), I, t. 161.

² Gw. Léon Gautier, *La Chevalerie* (Paris, 1896), tt. 664-8, etc.

³ Gw. testun *Ystoria de Carolo Magno*, argr. Stephen J. Williams (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1930), t. 43.

⁴ Tybed a fu'r gyfathrach gymdeithasol a llenyddol rhwng Cymru a Ffrainc y ceir amlawr ohoni (gw. Th. M. Chotzen, *Recherches sur la Poésie de Dafydd ab Gwilym*, Chap. vii) yn beth achos i arwain llenorion Ffrangeg i laesu eu gafael ar fesur cerdd fel unig gyfrwng llenyddol yr iaith gyffredin ac i ddechrau mabwysiadu iaith rydd er traethu chwedl a hanes? Yn Mhicardi a Ffrandrys ar fin neu yn mlynedd-oesod cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg y dechreuwyd arfer rhwydd-iaith yn Ffrangeg yn y *genres* crybwylliedig. (Gw. Paul Meyer, *Romania*, XIV; A. Molinier, *Études d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod*, 1897). At yr hyn a ddwyaid Chotzen chwanager y ceir yn ein llyfrau brofion pendant o'n cyawllt llenyddol a Ffrandrys. Rheimallt Iarll Bwlwyn, *Reinallt cuens de Boulogne*, er enghraifft, yw'r *Reinallt vandenin yr mynydd* y cyfeirir ato yn *Pennarth* 9, 80 & 392, ac nid yw'r geiriau *yr hân a yferiennad* Ieuan yfollheic yn *Pennarth* 9, 664 namyn trwmad llythrennol o *que Maître Jehan translatant* a ddigwydd yn epilog llyr. o'r ardal honno, sef, *Bibl. Nat.* 906.

Dywedais gynnu fod y *jongleur* ynghwrs ei gân yn cyfarch ei wrandawyr ar gyhoedd. Dylid ychwanegu bod ei gân hefyd yn dryfrith o gydymddiddanion yn *oratio recta*, ymddiddanion a drosai'r Cymro, nid hwyrach o dan wasg ei draddodiad aeddfetach ei hun, i *oratio obliqua*. Ni ddigwydd ond ychydig eithriadau i'r rheol. Yn yr ymgomiau hyn arfer yr Anglo-Normaneg weithiau (ac yn amlach efallai na dim arall) yr ail berson lluosog, weithiau yr ail berson unigol, weithiau'r ddeurif, wrth annerch yr un cydymddiddanydd. Gyda dyfalwch a ddengys nerth didor traddodiad ei iaith ei hun ar gyfrwng cyfarch glŷn y Cymro drwy gydol y stori at *ti a tithu*. Ddwywaith, serch hynny, ymddengys iddo ddilyn ffasiwn ei gynsail a rhoi inni ond odid yr esiamplau hynaf a feddwn yn Gymraeg o'r ail berson lluosog am yr ail unigol¹.

(vi) Cyn myned ymhellach, da coffa hefyd y byddai copiwy'r a chyfieithwy'r yr oesoedd canol yn gwneuthur eu gorchwylion weithiau yn ddigymorth, weithiau yn ddau gyda'i gilydd. Yn y rhannau agoriadol o *Ystoria Bown* pan oedd y Cymro, fel y gwelwn, yn llunio o newydd ddarnau mawr o'i gynsail, y tebyg yw ei fod yn gweithio ar ei ben ei hun, ond y mae pob lle i gredw, wedi iddo gael ei draed dano, fel petai, fod rhywun wrth ei benelin yn darllen y gwreiddiol iddo ac yntau'n troi'n Gymraeg *nid yr hyn a welai â'i hygaid eithr yr hyn a glywai â'i glustiau*.

(vii) Sylwasom i Stimming gasglu fod y cyfieithiad Cymraeg yn portreadu cynsail Anglo-Normaneg a aethai ar ddiifancoll; eithr casglodd hefyd fod y storiâu Cymraeg ac Anglo-Normaneg a geir yn awr yn debyach i'w gilydd nag unrhyw ddwy arall y gwyddys amdanynt.

Yn absenoldeb y gynddelw y cyfieithodd y Cymro ohoni, rhaid inni ymfodloni ar gymharu'r stori Cymraeg â'r unig destun Anglo-Normaneg sydd bellach yn ein meddiant, sef yw hwnnw, testun argraffiad Stimming. Gan ddarford printio yn ein hargraffiad ni golofnau *Llyfr Gwyn Rhydderch* fel y safant a gosod rhifau wrth bob pum linell, bydd yn hawdd cyfeirio at y gwahanol bethau a drafodir; ac er mwyn cyfieustru'r sawl a fynno ymgynghori â'r gân Anglo-Normaneg cyhoeddir Taflen ar ddechrau'r gyfrol o'r llinellau cyfatebol.

§9.

Ystyriwn bellach beth yw prif neilltuolion ein stori o'i chyferbynnu â thestun yr argraffiad Anglo-Normaneg.

A'i chymryd drwyddi draw, gellir dywedyd gyda sicrwydd fod y ffurf Gymraeg fel y'i ceir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* yn cyfateb yn bur agos i'r un a draddodwyd gan y ddwy lawysgrif B a D a ddelweddir yn argraffiad Stimming. A siarad yn fras, anaml y crwydra'r cyfieithiad Cymraeg oddi wrthynt. Yma ac acw deuir ar draws darnau hirion sy'n cyfateb ymhob dim ac ni thorrir ar unrhywiacth bagad o rai eraill ond gan amrywiadau dibwys. Eto i gyd, nodweddir y fersiwn Cymraeg gan niferus wahaniaethau pan gymharer ef â'r testun a gyhoeddodd yr Almaenwr.

¹ Gw. *Cystrawen*, § 44, (ii).

Gellir dosbarthu'r gwahaniaethau hyn yn gyfleus o dan y tri phen canlynol:

Talfyriadau.

Ychwanegiadau.

Trawswediadau yn y Sylwedd.

§10. Y TALFYRIADAU

(a)

(i) Soniais uchod am rai o nodweddion gwahaniaethol traddodiad llên Ffrainc a Chymru yn yr oesoedd canol. Gellir bwrw at y rheini un arall: yr oedd agoriad storiâu yn wahanol. Yn y *chansons de geste* symudai dechrau'r stori yn araf; yr oedd yn wasgarog; adroddid ac ailadroddid; a chyrrhaeddid yr effaith ddyladwy drwy bentyrru manylion. Yn y storiâu Cymraeg a sgrifennid mewn iaith rydd, rhaid, o'r tu arall, oedd dyfod at y pwynt perffedd yn ddiymdroi a dadlennu gwe'r patrwm mewn ychydig o frawddegau bachog a chryno heb golli amser.

Yn *Ystoria Bown de Hamtwn* caiff y cyfieithydd ei hun oblegid hynny o dan reidrwydd ar drothwy ei orchwyl i gwtogi ei fater. Cymer y *jongleur* Anglo-Normaneg un pennill ar hugain i daenu ei linellau. Gesyd y llenor Cymraeg yr holl fframwaith ger ein bron mewn tri chwarter tudalen; ac yna megis i roi taw ar feirniaid y dyfodol a fynnai gredu fod pob dim mewn cyfieithiad yn cyfateb i rywbeth yn y testun gwreiddiol, gwelir ef yn llunio ail grynhoed o fwy cwmpas. A pheth ffodus, a pheth rhyfedd, daeth y ddau fersiwn i lawr inni yng nghopi *Llyfr Gwyn Rhydderch*.¹

1. Rhoddir isod gyfieithiad gweddol lythrennol o'r un pennill ar hugain sy'n agor y stori yn Anglo-Normaneg ac yn union ar eu hól dyfynnir dau grynoded y *Llyfr Gwyn*; ond yn wyneb prinder gofod ni phrintir testun Anglo-Normaneg y penillion hyn (=B 1-137) nac ychwaith destun Anglo-Normaneg y darnau eraill a gymherir oddieithr lle bo'r galw am eglurder yn gwned hynny'n anhepgor.

Laisses I-XXI

I

Arglwyddi farwniaid, yn awr gwrandewch arnaf;
Mi a adroddaf wrthych wrolgampau (canys gwn amryw)
Bown o Hamtwn, y marchog cwrtais,
A orfu â min y cleddyf ar gymaint o frenhinoedd da,
Os mynnwch wrando, mi a'u hadroddaf wrthych;
Enoed ni chlywsoc'h well, fel y credaf fi.

¹ Yn zhestun Robert Williams o *Bown o Hamtwn*, Hg MSS., II, ff. 119-120, cymysgwyd y fersiynau; gw. sylw ar ddechrau'r *Nodiadau*.

II

Arglwyddi, os chwenychwch glywed amdano,
Mi a lefaraf wrthych, oblegid gwn lawer;
Yn gyntaf, adroddaf wrthych am ei dras.
Yn Hamtwn yr oedd iarl llawn o weithredoedd enwog;
Giwn oedd ei enw, marchog clodfawr oedd;
Gwell nag ef ni chafwyd yn ei amser.

III

Arglwyddi, yr Iarl Giwn hwn y canaf i chwi amdano
Oedd farchog da, doeth, a dewr;
Eithr mewn un peth yr oedd ŵr beius:
Ni fynnodd gymryd gwraig ym mlodau ei ddyddiau,
Am yr hyn, yn ôl llaw, y bu edifar ganddo, fel y gwn i.

IV

Ond pan oedd hen ŵr ac wedi byw yn hir,
Yna ef a gymerth wraig a oedd o uchel achau;
Merch i frenin yr Alban oedd yr arglwyddes hon.
Giwn a'i cymerth hi'n wraig, y marchog cadarn.
Wedyn daeth y dydd y bu adfydus oblegid hynny,
Canys colodd ei ben oddi ar ei gorff.

V

Yr arglwyddes oedd deg a thlos.
Ymberodr yr Almaen a'i carasai gynt
Ac a ofynasai yn fynych i'w thad amdani,
Ond brenin yr Alban a'i gwrthodasai iddo
Ac a'i rhoes i Giwn a'r wynepryd deallus.
Gwedi hyn ef a golles ei ben (och, y fath dynged!)
Am gariad yr arglwyddes a briodasai.

VI

Arglwyddi, yr arglwyddes hon a grybwyllais wrthych
Oedd arglwyddes deg heb un amheuaeth,
Ond ysgeler iawn ydoedd; nid oedd iddi galon lân;
Ychydig iawn y carai hi ei harglwydd Giwn,
Yn hytrach, fe'i casai yn fwy na phawb ac a'i dirnygai.
Iesu, a wnaeth yr holl fyd, a'i distriwio!

VII

Hi a gafodd o'i harglwydd blentyn prydferth,
Hwy a'i galwant Bown, (plentyn) a oedd ddeallus iawn;
Cawsai ei ddegfed pen bliwydd; cerddai ar ei un-ar-dddeg.
Un diwrnod llunia'r arglwyddes fwiad drwg,

(Arglwyddes) a oedd wraig deg, ieuanc, a golygus;
A'i harglwydd oedd hen ŵr a'i nerth ar drai.
'Nid ymataliaf', meddai hi, 'er undyn byw,
Rhag peri ei ladd drwy boen ac artaith'.

VIII

Llunia'r arglwyddes fwriad drwy fawr frad.
Geilw ar negesydd; nid oeddodd ddim.
'Negesydd, mynnaf i ti roi dy gred
Na fradychi ddim o'm cyngor;
Nis dywedi wrth undyn byw
Onid wrth yr ymherodr a lywia'r Almaen'.

IX

'Negesydd', meddai hi, 'i'r Almaen yn awr ewch¹ yn fuan!
Yn yr Almaen nac oedwch ddim;
I'r nerthol ymherodr ar fy rhan dywedwch
Fy mod yn anfon iddo annerch a chyfeillach.
A dywedwch wrtho am beidio ag esgeuluso, er undyn a aned,
Fod Galanmai yn barod.

X

'A dywed wrtho am gasglu ynghyd
Bedwar cant o farchogion, ac ymarfogent
A deuent i'r fforest hon uwchben y môr;
Mi a anfonaf yno fy arglwydd dan esgus mynd i hela
Ac ychydig o wŷr gydag ef—ni raid ei ofni;
A dywed wrtho am beidio â gadael iddo ffoi,
Ond torri ohono ei ben â chleddyf dur.

XI

'Eithr dywed wrtho y gorchymynnaf er mwyn fy nghariad i,
Pan wel fy arglwydd, am fod yn gwbl barod,
Ac am iddo dorri ei ben â chleddyf dur;
A phan fyddo wedi anfon y pen i mi,
Mi a wnaf yn sicr na bo dim na ryngo bodd iddo.'
'Arglwyddes', meddai'r negesydd, 'yn ôl eich ewyllys!'

XII

Y negesydd a dry yn ei ôl (Duw a roddo ddydd drwg iddo!).
Tua'r môr y cyrch yn fuan; nid oeda ddim;
A daeth i'r Almaen ar gefn helfarch da,
Ac yno trawodd wrth uchelwr
A gofyn iddo pa le y mae'r ymherodr.

¹ Yn y gân Anglo-Normanege defnyddia'r storïwr weithiau yr a un., weithiau yr a lu. Cedwais innu's nodwedd hon a nodwedddion tebyg, megis pres.=gorff., yn y cyfieithiad. Ar *Ti* a *Chwi*, gw. dan *Cystrawen*, §44.

XIII

Dywedodd hwn ei fod yn Retefor.
Y negesydd a dry drach ei gefn heb amau dim
A daeth i Retefor; oedi ni wnaeth;
Pan ddaeth at yr ymherodr gostyngodd ar ben ei lin.
'Duw a'ch cadwo, ymherodr', meddai'r negesydd.
'Arglwyddes Hamtwn a'm hanfonodd atoch.
A thaergrefa arnoch wneuthur ei hewyllys.'

XIV

Yr ymherodr a etyb: 'Deg, drahoff gyfaill,
Pa beth a fynega'r arglwyddes â'r pryd glân?'
'Arglwydd', meddai'r negesydd, 'fe'i traethir wrthych heb gél:
Dywed yr arglwyddes i chwi am ochel oedi,
Am fod yn ddewr a beiddgar, gyda phedwarcant o farchogion,
Galanmai yn barod
Mewn cuddfa yn ein fforest ni.

XV

'Pan fyddoch chwi a'ch marchogion yno,
Enfyn yr arglwyddes ei harglwydd atoch yn ddiarfau;
Ac os mynnwch gael ei chariad hi,
Lleddwch ei harglwydd, torrwech ei ben ef;
Pan fyddoch wedi torri'r pen, anfonwch ef iddi hi;
A phan gaffo'r pen, byddwch wedi ennill ei chariad.'

XVI

Yr ymherodr a glyw yr hyn a ddywaid y negesydd;
Nid oes raid ymholi a oedd lawen.
'Negesydd', meddai ef, 'myn corff Richart Sant!
Gan y dygwch imi'r newyddion hyn,
Mi a roddaf it gadfarch da, buan,
Ac aur ac arian it lwytho arno.'

XVII

Elwodd y negesydd o wneuthur y neges.
Yn fuan parodd yr ymherodr ddwyn y march allan;
Ag aur ac arian fe'i llwythant ar frys;
Y negesydd a ddiolcha iddo, ac yn ddiode cymer ei hynt,
Ei ffordd a ddilyn yn syth tua Lloegr.
Am y neges a wnaeth cododd wedyn ryfel mawr.

XVIII

Y negesydd a ymedy â'r ymherodr yna
Ac a ddug y march a roddes iddo'n anrheg,
A daeth i Hamtwn ar garlam wyllt.
Pan ganfu ef yr arglwyddes, cyfarehodd hi;
Yn gwrtais ef a'i hannerch ar ben ei lin.

XIX

'Arglwyddes, dygaf i chwi annerch oddi wrth yr ymherodr;
Drwof fi dywaid wrthych am beidio ag ofni;
Canys os bydd iach ef, ar y dydd penodedig,
Ef a drycha ben yr iarll llawn o ynni;
Ac os ydych chi lawen am farwolaeth dy arglwydd
Mwy llawen fyth yw ef oherwydd eich cariad chwi.'

XX

Yr arglwyddes a'i clyw a dengys lawenydd mawr
O feddwl am y dydd a enwyd.
Yn awr gwrandewch, oblegid mae'n fawr bechod
Roddi gwraig ifanc i hen ŵr barfog.
Galanmai cododd yr arglwyddes
A daeth at ei harglwydd a llefarodd wrtho.
'Arglwydd', meddai hi, 'cyn wired ag y cymorth Duw fi!
Claf wyf ac nid oes iechyd gennyf'.

XXI

'Arglwyddes', meddai'r iarll, 'er mwyn y Duw Cyfiawn!
Os chwenychwch ddim, gedwch im ei wybod'.
'O'r gorau', meddai'r arglwyddes, 'Deg, fwyn, arglwydd cu,
Os bwytaf gig ir baedd coed,
Gallaf, mi gredaf, adennill fy iechyd'.
'Arglwyddes', meddai'r iarll, 'er mwyn y Duw Cyfiawn!
A wyddoch chiw pa le y gallaf daro ar faedd coed?'
'Gwn', meddai'r arglwyddes, 'Deg, fwyn, arglwydd cu,
Yn eich fforest chwi y mae un uwchlaw'r môr'.
'Myn Duw!, meddai'r iarll, 'mi a af i'w hela'.
Yr arglwyddes a'i clyw ac aeth i'w gusanu
A thrwy fawr frad aeth i'w goffidlo.

2. Bellach, dyma'r crynodebau a wnaeth y cyfieithydd Cymraeg
ac a draddodwyd inni yn y *Llyfr Gwyn*:

Dechrau Crynodebau 1 a 2

Yn hamtón yd oed iarll aelôid Gíon ac aruer aónaeth na vynhei ŵreic
yny ieuengtid. agŵedy hynny pann ymdzeiglaôd parth a heneint y
gŵreglahaôd. Sef gŵreic a vynnaôd gŵreic ieuank tu dzaô y voz. A
honno a oyd yn karu gôz ieuank arderchaôc a oed amheraôdyr yn yr almayn.
ac eiffoes yn y kyfamfer hōnnô y kauas hi veichogi o racyŵededic gíon
y gôz pzaôd. a ffann rydyuu (Cryn. 2 dyfu) amfer mab a anet a elôid
bozn. ar mab hōnnô a rodet ar vaeth ar varchaôc kyuoethaôc a elôit
fabaoth. a gôelet oz ia(r)lles y iarll yn llithraô y (Cryn. 2 parth ac) am-
dzynder heneint y dzymygu sy yfacyluffyaô o garyat y racyŵededic
amheraôdyz ieuanc YBH 1-21, 50-73.

Crynodeb 1 (parhad)

ac yftryŵyaô aŵnaeth pa vod y gallei gôplau y ferchaôl damunedic
yŵyllus ymdanaô. Sef y mod yftryŵyaô dyuynnu kennat (fettei ac
anuon) at yr amheraôdyr ac erchi idaô dyuot yn oet dyd teruynedic y
ffozest ynai a oed yny iarllaeth gíon yn gyuasos yz kaftell yd oedynt yn
pzeffôylyô yndaô a niuer maôz o varchogyon aruaôc gyt ac ef. ac ymdir-
gelu yno a dyŵedut y parei hitheu yr iarll ynet yn oet y dyd hōnnô a niuer
yfkyuala gyt ac ef heb arueu megys y gallei llad y iarll. achyffenŵi eu
damunedic ferch o hynny allan. ac uuudhau aozuc yr amheraôdyz y
hynny oll. a ffan gígley y iarllles hynny. fef aŵnaeth hitheu kymryt
arnei y bot yn glaf o ozthrom heint a dyŵedut na hydei vyô ony damŵeinei
idi gaffel ychânt o gic baed koet a oed yny ffozest racyŵededic. ac
yn oet y dyd y gôydat hi vot yr amheraôdyr yn ymdirgelu yny ffozest
honno annoc aŵnaeth hitheu yz iarll ynet y hela y baed koet YBH 21-49.

Crynodeb 2 (parhad)

ac anuon kennat aŵnaeth at amheraôdyr yr almaen ac adolôyn ydaô
yr y charyat hi y uot ef a niuer o varchogyon aruaôc ygyt ac ef duô kalan-
mei yn ffozest y iarll yn ymgudyaô yndi. a hitheu a barei yr iarll ac
achydic o niuer yfkyuala mynet yr ffozest. ac ynna y gallei ynteu llad
pên y iarll ae anuon idi hitheu yn anrec ac o hynny allan y gelynt hōynteu
bot ygyt yn dideruyf. Y gennat a gerdaôd yr almaen ac a ouynnaôd
yr amheraôdyr. y mae yn llys idaô a elôit calys. tu ac yno y kerdaôd
y genat ac yr calys y doeth a dygôydaô ar bën y lin tac bzon yr amheraôdyr
achyffarch guell idaô ac yn dirgeledic menegi y gennadôzi idaô. a
llaôen fu yr amheraôdyr ôzth y gennat a rodi amôs idaô a chymeint ac
auynnei o eur ac aryant yn yghôanec. ac erchi idaô mynet dzachefyn
at y ŵreic vôyaf agarei. a dyŵedut idi y gônaci ef pob peth oz a archafci
hi idaô ef yn oet y dyd. ar gennat adoeth dzacheuyn hyt yn hamtón
at y iarllles a menegi y gônaci yz amheraôdyr y hēyllus hi ym phob peth
oz a archyffit idaô. allaôen uu hitheu ozawenus a ryôyza genthi y doei
oed y dyd. a nos clannei y kymerth y iarllles cleuyt arnei ac y dyŵaôd
ôzth yiarll y bot yn claf. ac yna y doluryaôd yn uaôz am cleuyt y iarllles
ac y dyŵaôd ôzthi. a oes dim aallo gôaret it ac o byd na chel yr agotho.
oes arglôyd heb hi pei kaôn beth o gic .y. baed coet yn ir mi a gaôn iechyt.
a Gdoft ti pa le y keit kyuot ar vaed coet. gôn arglôyd heb hi yn ffozest
ni vch pên y moz y mae baed coet medei y ffozestŵyr ymi. aminneu
aaf auoz yno yn voz. Sef a ŵnaeth hitheu yna kyuodi yny feuyll a doddi
y dôylaô am y vynôgyl a rodi kuffan ydaô YBH 73-132.

Yn y ddau grynoded rhagorol hyn fe geir syniad nid yn unig am
ansawdd yr atgynhyrchiad, eithr hefyd am ddawn y cynnewidiwr i droi
dwfr yn win, dawn y gwelir esiamplau ohoni drwy gydol y gwaith.

3. Hwn yna yw'r talfyriad icithweddol hwyaf a ddigwydd yn yr holl
chwedi a dyna'r unig un y gallwn heb yr un amheuaeth ei briodoli i'r
cyfieithydd. Ond trewir ar eraill draw ac yna ac y mae'r rheini mor
debyg i hwn fel y gellir bod yn bur ffyddiog mai creadigaethau newydd

ac nid trosiadau o gynddelw arbennig ydynt hwythau. Darnau byrion yw'r cyfryw, y rhan amlaf, megis yn yr enghraifft a ganlyn:

Laisse LXXXV

'Mi a af yn llawen', meddai'r gennad.
Buan y daeth i'r tŷ lle'r oedd Bown, y barwn.
Ac o flaen Bown ef a ddechrau benlinio.
'Deg Arglwydd Bown, ni cheisiaf ei gadw rhagoch'

=y gennat aeth at bofn ac a dygŷdaŷd ar ben y lin rac bzon bofn a menegi y gennadŷzi idaŷ abnaeth YBH 749-52

Deuir, serch hynny, ar draws ambell enghraifft gymharol hir fel yr un sy'n dilyn, lle torrwyd y mater Anglo-Normaneg i lawr yn agos i'r hanner:

Laissez XXX-XXXII

a there'r Iarll Giwn; ei ben ef a dorrodd; geilw negesydd ac wrtho dywedodd ei ewyllys:

'Frawd', meddai ef, 'at Arglwyddes Hamtwn ewch ar frys,
ar fy rhan chwi a'i hanerchwch,
a chwi a ddygwch iddi gyda chwi y pen hwn'.
Y marchog a dry drach ei gefn, megis y gorchymynnodd hwn iddo,
Pen yr Iarll Giwn a ddug gydag ef.
Pan ddaeth at yr arglwyddes ef a'i cyfarchodd hi fel hyn:
'Arglwyddes', medd y negesydd, 'yr ymherodr a'm hanfonodd atoch,
ef a ddaw wrth eich arch, pan ryngo bodd i chwi;
ac os da gennych, arglwyddes, ef a'ch cymer yn wraig'

'Farchog', meddai'r arglwyddes, 'ewch at yr ymherodr;
dywedwch wrtho fy mod yn gorchymyn iddo, er mwyn fy nghariad i,
ddyfod yma ataf heb oedi dim;
yfory ni a wnawn y briodas, cyn gynted ag y del dydd'

Y cwbl a geir yn *Ystoria Boven* (177-85) yw:

a llad pen giŷon iarll. ac yn diānot y anuon yn anrec yr iarles a hitheu auu leŷen ŷath yr anrec ac a dyŷot ŷath y gēnat kŷmer varch affryŷta yn erbyn yr amheraŷdyr ac arch idaŷ dyuot racdaŷ yn llaŷben. ac avozy ni a ŷnaŷn yn priodas

Nid yw hyn ond rhan fach o'r newidiadau y bydd yn rhaid i'r cyfieithydd eu gwneuthur.

(ii) Gwelsom uchod mai un o deithi'r epig Hen Ffrangeg yw 'dyblu'r gān', sef yw hynny, trafod pwynt yn niwedd un pennill a'i ailadrodd yn

nechrau'r nesaf. Esgeulusir yr ailadroddiadau hyn fel rheol yn Gymraeg fel y gwelir wrth yr enghreifftiau canlynol:

1. *Laissez LVI-LVII**LVI*

Y paganiaid . . . a'i prynasant yn ddud

LVII

y marsiandwyr Sarasiniaidd a brynasant y llanc . . .

=y farafnieit a bzyynyffant y mab YBH 356

2. *Laissez LXXI-LXXII**LXXI*

Bown a'i clybu ac a arfaethodd dynnu'r cleddyf,
eithr ef a'i gadawsai dros gof . . .
yn y fan lle lladdodd y baedd cryf . . .

LXXII

Bown a arfaethodd dynnu'r cleddyf dur,
eithr ef a'i gadawodd dros gof yn y fan lle lladdodd y baedd
=Sef a ŷnaeth ynte y haros a cheiffaŷ y gledyŷ ac neuŷataŷŷŷei heb gof yn lle y lladyŷŷei pen y baed YBH 472-5

3. *Laissez CXVI-CXVII**CXVI*

Yna y meddyiodd Bown nad āi i Hamtwn, y ddinas . . .

CXVII

Bown yna a ddechrau feddwl
nad āi eto y tu draw i fŷr,
cyn ymddiddan ohono ā Iosian

=a medylyŷo a ŷnaeth yd ai y ymbelet a iofian kēn y vynet y hamtŷn YBH 1452-4

Gan fod 'dyblu'r gān', fel y gwelsom, yn rhan o draddodiad bardd y *chansons de geste* mewn amgylchiadau neilltuol, ceir nifer go dda o dal-fyriadau o'r dosbarth hwn. Nid wyf yn dal fod y rhannau o'r penillion a ailadroddir yn yr *Anglonormannische Boeve de Haumont* yn union yr un fath ā'r rhai a welid yng nghynddelw'r testun Cymraeg. Y tebyg yw fod yr olaf yn awr ac eilwaith i raddau yn wahanol. Eithr gan fod y newidiad o dan sylw yn cyfateb i wahaniaeth hanfodol yn y dull o fynegi'r epig yn y ddwy lenyddiaeth, ni eill fod amheuaeth nad y cyfieithydd biau'r talfyriadau.

§10(b).

I'r cyfieithydd hefyd, neu'n well, i ofynion y grefft o drosglwyddo caniad mydryddol i iaith rydd y dylid priodoli nifer mawr o dalfyriadau stillistig eraill. Nid yw'r rhywogaeth hon, gan mwyaf, namyn geiriau unigol ac ymadroddion wedi eu tynnu o'r nwyddau stoc barddonol a helpai fydr ac odl, math o ffyn baglau'r frawdoliaeth brydyddol Anglo-Normaneg.

Gellir dosbarthu'r colliadau hyn fel y canlyn:

(i) Colli priodoledd ddibwys

1. ... li quens *plein de bontez*,
il out a noun Guioun ... B 10
'... yr iarll llawn o weithredoedd da,
'ef a ddygai'r enw Giwn ...'
=*iarll a eloid Gion* YBH 1, 50

2. ... dist Sabot, *li membré* B 243
'... meddai Sabot, y cryf'
=*heb faboth* YBH 237

3. e ad fet un juste a Rufeoun *la feloun* B 577
'ef a wnaeth ymosodiad ar Rwdefwn y *dyhiryn*'
=*a chyrrhu rodefon a goffot arnau* YBH 590

cf. B 2607=YBH 3040; B 2647=YBH 3079; B 2959-60=YBH 3404; etc., etc.

Ar ddiwedd llinell, yn yr odlau, y digwydd y priodoleddau hyn, y rhan amlaf.

(ii) Colli cymalau perthynol

1. il out une file, *que bele fu e sage*,
Josiane out a noun ... B 371
'yr oedd iddo un ferch, a oedd deg a chall,
Josian oedd yr enw a ddygai ...'
=*ac yn verch oed idau a iofian oed y henó* YBH 369

2. ne pur ta file ov tut, *he taunt est colorie* B 401
'nac er dy ferch ditheu gyda phopeth, (merch) *sydd d'i gurid mor dduw*'
=*nac yr dy verch ditheu yn yglbanec* YBH 402

3. pus vint au roi Hermine, *que taunt le deit amer* B 655
'yna dsath at y brenin Ermin, a ddylai ei garu gymaint'
=*adynot ... hyt rac bzon ermin* YBH 670
cf. B 346=YBH 346; B 590=YBH 612; etc., etc.

Weithiau cedwir y cymal perthynol megis yn:

Boves *reclayme deus, he ne mentis* B 3584
=*gŵedyau a ozuc boón ar duó yr hóm ny dybaót kellyd* YBH 4074

(iii) Colli ymadroddion pleonastig

1. e puisse porter armes e *la targe novele* B 218
'ac y gallwyf wisgo arfau a'r *darian newydd*'
=*hyt pân allôyf ... gŵiscaó arueu* YBH 205
2. 'lessez moi entrer, *ne me deniez mie*' B 269
'gedwch im fynd i mewn, *na wrthodwch fi ddim*'
=*ac adolôyn idaó y ellôg y myón* YBH 270

Y mac'r testun Anglo-Normaneg yn dryfrith o ymadroddion fel y rhain, a chadwyd hwynt yn fynych yn y cyfieithiad; gw. dan *Ychwanegiadau*.

(iv) Colli ymadroddion yn datgan llwcn ac ystrydebau

1. 'Par dieu!' ... 'jeo ly irrai bercer' B 135
'Myn Duw ... mi a af i'w hela'
=*a minneu aaf auozy ymo yn eoze* YBH 128
2. e jeo le tuai, *sachez de veritez* B 335
'mi a'i lleddais, *gwyybyddwch wirionedd*'
=*mi ay lledeis* YBH 332
3. 'Sire', dist ele, 'si *eus eide de!*
gardez ke lui destrer seit bien aplace! B 550-1
'Arglwydd, meddai hi, *helpied Duw chwsi!*
gofalwch drafod y march yn iawn!
=*yna y dybaót iofian ózthaó ymhóyth na wrath y march onyt yn thedeid ac yn dyledus* YBH 560-3

Ond draw ac yma cyfieithwyd rhai o'r ymadroddion hyn; e.e.,

1. A, dieus! quel *damage*, que il ne l'ut fet tuer! B 649
'A Dduw! y fath resyn na pharodd ef ei roi i farwolaeth!'
=*a gŵaethiroed duó na blligóyt* YBH 637
2. 'si *deu me pusse cyder!*' B 2361
'Felly y'm cynorthwyo Duw!'
=*Mal ym gŵares duó* YBH 2741

3. Un conseylur ad, *he deu met a malfez!* B 2536
 'Y mac ganddo gynghorwr, (yr hwn) a roddo Duw i'r cythraul!'
 = *a galó attab kyghozhwr (darll. -62) a ozuc yr hwnn y rodo duó maó*
d26c ida6 YBH 2947-9
 Cf. hefyd B 1637=YBH 1803; B 2474=YBH 2874; B 2673=YBH
 3109-10; YBH 3145 (dim yn B 2712).

(v) Colli ffurfiau cysfarchiadol

1. Pus lui ad dist: '*Beu duz sire cher,*
 tot sei jeo un veillard . . .' B 166
 'Yna ef a ddywedodd wrtho: *Deg fwyn hoff arglwydd,*
 er fy mod yn hen w'r . . .'

= *Yna y dyhaót ef hen ó2 óyf vi YBH 156*

2. ' . . . Ferez, *mes amis!* B 606
 . . . *les gens Hermine!*
 . . . 'Trewch, *fy nghyfeillion!*
 . . . *w'r Ermin!*

= *lledóch ini niuer ermin YBH 621*

3. Gw. (iv), 3, uchod; etc.; etc.

Syrthiodd y ffurfiau hyn allan yn aml ar waith y cyfieithydd yn troi *oratio recta* yn *oratio obliqua*, ond daethant hefyd drwodd lawer gwaith yn y trosiad; e.o.,

<i>Beau sire Boefs</i>	B 670=	<i>arglúyd tec</i>	YBH 680
<i>Bele neveu</i>	B 1907=	<i>antylnei callon</i>	YBH 2134
<i>sire bachelor</i>	B 2798=	<i>Syr bachler</i>	YBH 3232
<i>Bele source</i>	B 2875=	<i>tygchibaer dec</i>	YBH 3316

Cf. hefyd B 1481=YBH 1603; B 1621=YBH 1787; B 1928=YBH
 2164; B 3651=YBH 4144; etc.

(vi) Colli ymadroddion y bwriedid iddynt effeithio ar yr ystyr

1. *e vint a Retefor, demoraunce ne fist* B 77
 'ef a ddaeth i Retefor; oedi ni wnaeth'

= *ac yr calys y doeth YBH 92*

2. *demain frum les noces, si tost com serra jour* B 204
 'yfori ni a wrawn y briodas, cyn gynted ag y del dydd'

= *ac acozy ni atnaón yn priodas an neithya62 YBH 185*

3. *Kant la dame oi, aukes est iré,*
 prent son chimin . . . B 2862-3
 'Pan glybu'r arglwyddes, y mae'n lled ddiellon,
 hi a gymer ei hynt . . .'
 = *a phan gogleu hi na doent, hi a aeth ehuman hyt attunt YBH 3300-2*

(vii) *Colli darnau o hysbyswydd sydd á'u hystyr yn eglur oddi wrth y cyswllt neu sydd am rexymau eraill yn ddiangen*

1. *mes dis plaies lui firent, dount vola le cler sane* B 174
 'ond deg archoll a wnaethant arno, y llifodd y gwaed gloyw ohonunt'

= *ae v2athu degmrath YBH 164*

2. '*Pute orde prové, ceo dist lui enfamsoun,*
 'pur quei . . .' B 211
 'Butain ddrewlyd, brofedig', *medda'r llanc,*
 'paham . . .?'

= *oi a buttein dzuan pzouadéy paham . . . YBH 194*

(viii) *Colli ymadroddion llaw y mynegai'r prydydd ei ddieter neu ei gydymdeimlad drwyddlynt*

1. *Il out a noun Sabot, deu li seit eidaunt!* B 224

'Gelwid ef Sabot, boed Duw yn nerth iddo!'

= *sabaoth oed y enó YBH 212*

2. *mes il le eust oblié, ceo fu damage graunt* B 468
 'ond ef a'i gadawsai dros gof, trueni mawr fu hynny'

= *ac neufatafpei heb gof YBH 474*

Etc., etc.

(ix) *Mater nas ceid yng nghynsail Bowen*

Am gwtogiadau a cholliadau y galwai gwahaniaeth iaith ac amgen gyfrwng (*genre*) a thraddodiad llenyddol amdanynt y soniwyd hyd yn hyn, newidiadau yr oedd yn rhaid iddynt ddiwydd, fel petai, mewn creadigaeth lenyddol newydd o uchel radd o dan yr amodau a nodwyd. Eithr fe wél y neb a gymharo *Ystoria Bowen* â thestun Anglo-Normaneg Stimming fod y chwedl Gymraeg yn amddifad o lawer linell a chymal ac aml bennill heblaw'r rhai a astudiwyd ac na chynnwys ei thudalennau yr un adlais o sylwedd y rhannau absennol. Nid oes reswm yn y byd dros edrych ar y bylchau hyn fel cwtogiadau a wnaethpwyd gan y cyfieithydd. Yr esboniad mwyaf boddhaol arnynt yw tybio na cheid hwy yn y gynddelw Anglo-Normaneg a oedd gerbron y Cymro.

Digon fydd dyfynnu un esiampl o'r teip hwn o fwch. Yn YBH 467-472 cawn y brawddegau:

ac ony chafi y caryat ef ny byd yn hoydyl ac ny allaf vot yn eýó. ar hyn nachaf dec ffozef162 . . . luedy rydygu kyfyoed y rygthant . . . yny achub.

Y mae hyn yn gyfieithiad ffyddlon o'r tair llinell:

LXIX

Si jeo ne cie son amour, jeo perdrai la vie.
A taunt estevus dis foresteres . . .
Sa mort unt juré tuz . . . B 455-63

Eithr rhwng y llinell gyntaf a'r ail a roddir yma dyry argraffiad Stimming chwe llinell na cheir dim yn cyfateb iddynt yn nhestun *Llyfr Gwyn Rhydderch*, sef yw'r rheini o'u troi yn Gymraeg:

Laisés LXIX-LXX

LXIX

Felly y dywedai'r forwyn, mynych yr wyla ac yr ocheneidia;
am yr hyn a feddwl hi, ni wŷr Bown ddim;
oni feddylio Duw amdani, hi wna ffolineb mawr.
Bellach y mae ym maglau Duw Cariad.

LXX

Am yr hyn a feddwl hi ni wŷr Bown ddim.
Ef a ddaeth o'r coed gan ysbarduno.

Digwydd niferus esiamplau o fylchau tebyg; cf. B 147-152=YBH 144; B 207-8=YBH 189; B 403-4=YBH 404; B 456-62=YBH 469; B 645-63=YBH 658; B 663-7=YBH 678; B 981-6=YBH 1022; B 2691-5=YBH 3125; B 2887-90=YBH 3327; etc., etc.

Soniwyd lawer gwaith nad o'r testun Anglo-Normaneg a draddodwyd i'n hoes ni y tynnwyd y cyfieithiad Cymraeg a gwelir yn yr enghraifft a'r cyfeiriadau uchod brofion o'r golygiad hwnnw. Ceir profion lluosog i'r un perwyl yn yr adran ar y *Trawsnewidiadau yn y Sylwedd*.

§II. YCHWANEGIADAU

(a)

(i) Wrth ystyried y talfyriadau a nodwedda'r chwedl Gymraeg o'i chynharu â'r *Anglonormannische Boeve de Haumtone* gwelwom y gellid gyda chryn hyder esbonio rhai o'r bylchau fel cwtogiadau a wnaethai'r cyfieithydd Cymraeg ei hun, ond bod eraill, yn ôl pob tebyg, i'w priodoli i bresenoldeb darlenniadau ychwanegol yn nhestun Stimming.

Yn yr adran hon eto rhaid inni geisio penderfynu pa bethau a fwriodd y Cymro at ei gynddelw a pha rai yw'r ychwanegiadau nad yw ef yn gyfrifol amdanynt.

Y cyfieithydd yn sier biau'r cyntaf ac, yn ôl pob tebyg, yr esboniadau canlynol hefyd:

1. quant il vindrent a la mer, s'i trovunt un *dromoun* B 354
=ac yn y boethua yd oed dzomónt *sef y6 hynny llog diruabz y meint* YBH 352
cf. *llög va6z a elóit dzomónd* YBH 3177

2. Yvori de Monbrant se fet il nomer B 1374
=ac iuo2 y6 yen6 o ym6bzaónt. *dinas arbennic oed h6nn6* YBH 1468
3. *o achabz y kanma6l aozuc y argl6yd arna6* YBH 2919
Ychwanegiad yw hwn a wnaethpwyd i geisio rhoi'r cyswllt ar ei draed wedi camgyfieithu:
Kant oya sun seynur Arundel le preysé B 2507
(gw.n. ar 2915)

4. *a g6edy bot yno lbers yn f6i6zn medylyab aozuc mynet racda6* YBH 3082
Chwanegwyd y geiriau yn 4. mewn ymgais i glytio'r ystyr ar ôl rhoi i mewn ddarlenniad na pherthyn i'r cyswllt (gw.n. ar 3079-82).

5. *achyr y lab y6zeic v6yaf a garei yny y2 amfer h6nn6 hany bydat ðim y 6zth iofian* YBH 3420

Y geiriau *yny . . . iofian* wedi eu chwanegu gan y cyfieithydd myn-achaidd a dramgwyddid gan focsoldeb y sefyllfa (gw. t. lli a'r n. ar 3420).

Yr oedd y cyfieithydd, gan hynny, nid yn unig yn cwtogi ei fater, fel y gwelwyd eisoes, ond yr oedd hefyd yn ei helaethu pan wasanaethai hynny ei amcan. Yn wyneb hyn, a chan gofio o hyd ei fod yn cyfaddasu stori un genedl ar gyfer cenedl arall, ni byddai'n syndod pe trawem arno o bryd i'w gilydd yn dehongli i'r Cymry ystyr a diddordeb yr arferion a'r sefydliadau Ffrengig y cyfeiria ei destun atynt. Os felly, dichon mai ef sy'n gyfrifol am y disgrifiad manylach a geir yn *Ystoria Boecu* nag yn *Boeve de Haumtone* o'r ffordd y gwneid gŵr ieuanc yn farchog urddol (cf. YBH 533-560=B 532-547), yn enwedig o'r arfau amddiffyn a ddylai marchog urddol eu meddu. Er enghraifft, y mae'r geiriau canlynol heb-law manion eraill, yn absennol o'r gerdd Anglo-Normaneg argraffedig:

*ac ar echaf hynny quire diogel. achynfallt hoffaneu lluryc achrinogeu
am ydzaet ay yfgeired . . . am y hen ydodet penguch b6z66in affaylet.
ac ar ðarthaf hynny helym eurent echdythynnedic*

(ii) Gellid dal, bid sicr, fod y rhain i gyd yn y cynsail, ond purion peth cofio, serch hynny, fod bryd y gwŷr y bwriedid y chwedl hon ar eu cyfer yn gwbl ar filwriaeth, fod y 'freigc in lluricogion', ys dywaid hen fardd *Llyfr Du Caerfyrddin*, ar eu tueddau, a bod perchenogi arfau cyfartal yn fater bywyd a marwolaeth i bawb yn stad cyndeithas yn yr oes honno. Efallai nad cymhellion llenyddol yn unig a ysgogai luniwr *Kulhwch ac Olwen* i roi'r disgrifiad o'r arfau Ffrengig a wisgai Kulhwch wrth fynd i lys Arthur (WM 455)¹. A pheth diryfodd yn yr amgylchiadau fuasai gweld arlywyr stori Gymraeg newydd yn ymhelaethu ar hanfodion arfogaeth barwn Ffrengig ifanc (oblegid dyna oedd) ar ei waith yn mynd i mewn i urdd y marchogion cyfoes.

¹ Gw. M. Watkin, BCS, XIII, tt. 132-6; XIV, tt. 15-19.

Efallai mai'r cyfieithydd hefyd sy'n gyfrifol am y chwanegiadau a geir ar ôl disgrifiadau o arferion Ffrengig eraill, megis y geiriau:

1. *a rodi y 6zogaeth ae gylbirdeb yn llaô boôn y dallei o hymny allan ydan ermin* (cf. YBH 660-2=B 647),

darlleniad na ddigwydd yn Anglo-Normaneg Stimming, ond a geir yn Gymraeg fel math o atodiad i'r mater a welir ar y ddefod a elwir *Rhodd ac Estyn* neu *Estyn a Meddiant*. Ymddengys fod y ddefod arwyddluniol hon o gryn ddi-ddordeb i'n cyfieithydd, oblegid ar ôl darlleniad yn cyfateb i destun Stimming ceir y geiriau chwanegol a ganlyn:

2. *ac yna y gelôis y bzenhin ar boôn a rodi y ffon y boôn* (cf. YBH 2853=B 2456)

megis pe bai'r Cymro am wasgu ar ei wrandawyr y pwysigrwydd a roddai'r gyfundrefn ffiwdal ar roddiad gwrthrych materol (ffon, yma) fel arwyddlun o'r meddiant pan drosai brenin neu arglwydd dir a daear i'w ddeil-iaid.¹

(iii) Gwelsom uchod fod y cyfieithydd yn fynych yn bwrw allan yr ymadroddion a fynegai'r anian fewnol (protest, etc.) yn ei gynsail. Er bod hynny'n wir, y mac'n wir hefyd y deunw o bryd i'w gilydd ar draws rhai ymadroddion o'r math hwn nas ceir yn nhestun Stimming; e.e.,

1. *a gbaethiroed duô na bligÿt. hanys trallaôt bzaf a baryffant y boôn lbedy hynny*; cf. YBH 637=B 625.
2. *y rei auuont glotuozus pan deuthant myôn oetran*; cf. YBH 2780=B 2394.

Digon posibl fod rhai chwanegiadau o'r dosbarth hwn eisoes yn y caniad Ffrangeg a oedd gerbron y Cymro, eithr ymddengys hefyd yn lled sicr ddarfod i'r cyfieithydd furw at ei wreiddiol chwanegiadau eraill o'i wead ei hun. Gyda'r olaf, fel y ceislais ddangos yn y bennod ar *Awodur a Chopwyr a Dyddiad*, y dylid, fel y tybiaf, restru'r niferus *addenda* o natur ddefosynol a ddigwydd drwy gydol y chwedl.

(iv) Bu a fynnom hyd yn hyn â'r chwanegiadau a wnaethpwyd at y sylwedd. Erys i'w hystyried nifer o chwanegiadau na chyfrannant nemor ddim at y defnydd ond sydd o ddi-ddordeb nid bychan o safbwynt icithweddol.

§11(b).

Yn yr adran sy'n ymwneuthur â'r talfyriadau dangoswyd fod yr ymadroddion pleonastig a ddigwydd yn *Boeve de Haumtone* yn fynych yn absennol o'r gwaith Gymraeg. Rhaid yn awr inni fynegi'r ffaith

¹ Ar y ddefod *Rhodd ac Estyn*, gw. J. Calmette, *La Société Féodale* (Paris, 1923). Chap. II, *L'hommage et l'investiture*; a n. Ifor Williams yn *Pedeir Keinc y Mahinogi* (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1930), t. 198.

wrthwyneb, sef yw honno, y trewir ar nifer mawr o enghreifftiau o eiriau ac ymadroddion pleonastig, neu'n well, o gyfystyron, yn y chwedl Gymraeg lle ni welir dim cyfartal yn y testun Anglo-Normaneg cyfarwyneb.

(i) Dyma rai ohonynt:

1. *demein frum les noces* B 204
'yfory ni a wnawn y briodas'
=ac avozy ni a'wnaôn yn *priodas an neithyaôz* YBH 185
2. *Pur la mort son pere plure a mout haut soun* B 209
'Am farwolaeth ei dad *wyla â llef uchel iawn*'
=*sef a 'wnaeth ynteu hymryt dzycyzerth yndaô a lleuein yn uchel ac bylaô* YBH 190
(cofr bod *llefain* ac *wylo* yn gyfystyr yn iaith y De, ac mai 'to shout' yw unig ystyr *crio*)
3. *a un gentil counte ke est mon privé* B 248
'at iarll uchelryw sydd *gyfaill agos i mi*'
=at iarll kyuoethaôc yffyd *gyueillt a chedymdeith g'ghanredaôl ymi* YBH 243
4. *'Beau fiz', ceo dist Sabot, 'vus estes a blamer'* B 321
'Fab hoff, meddai Sabot, *yr ydych i'ch beio*'
=*Cam a 'wnaethoff* heb y febaot a *cherydus ôyt* YBH 315
5. *Lui emphes le oi si comença plurer* B 325
'Clybu'r llanc; ef a dechreuodd *wylo*'
=*Sef a 'wnaeth y mab . . . gellôg dagreu ac bylaô* YBH 323
6. *ne vodrai reneier Jhesu* B 402
'nid ymwrthodaf â Iesu'
=nyt ymadaôn i *am grifonogaeth nac a ieffu griff* YBH 403
7. *Honi seït de son cors ki en Mahun se afie!* B 405
'Melltigedig ei gorff fo a ymddiriedo ym *Mahun!*'
=(o)nys (y) gorff fo a *amdireto neu a gretto y vahom* YBH 404 (gw.n.)
8. *Si jeo ne cie son amour, jeo perdrai la vie* B 455
'Oni chaf ei gariad ef, *mi a gollaf fy einioes*'
=ac ony chafi y caryat ef *ny byd ym hoydyl ac ny allaf oot yn eyô* YBH 468
9. *plus tost li fet coure ke ne vole esperver* B 630
'cyflymach y gwna iddo redeg nag yr hed y curyll'
=a chynt y redadô ydanaô noc yd chettei y *llamyfien neu yr 'halch pan ehettyni gyntaf* YBH 643

Gellid amlhau'r esiamplau yn fawr a deuir ar eu traws ymhob rhan o'r stori. Ar ambell dudalen y maent yn niferus. Cymerer, er enghraifft, dudalen 16:

oz tóyll ar bzat 1018=B 973 *treisoun*

ny at ef heb gof ac nys madeu 1023-4=B 988 *oblier* 'anghofio'

a thróm a gofúdu 1027=B 989 *dolent* 'tralodus'

a ymgethis yn dilbeir (ac) yn (?) ir (llsgr. yn *hir*) 1030=B 990 *se garda chastement* 'hi a ymgadwodd yn ddiwair'

a phymthec bzenhin a dellynt y danaó ac oedynt llyr idaó 1035-6 =B 994 *quinze rois out suz li* 'yr oedd ganddo bymtheg brenin odano'

dzyeyruerthu albaeth ac ny bu eiroet gyn dziflet ac yna 1040-2=B 998 *unkes ne fuy si dolent* 'erioed ni bu mor drist'

dzby y gedernyt ae gryfder ef 1068=B 1022 *a force* 'drwy nerth'

y góe amglnaeth ac amffuruad 1085-6=B 1040 *ke me deignastes a fourmer* 'who deignest to form me'.

Yn wir, y mae traethu meddwl ag un gair neu ymadrodd a rhoi gair neu ymadrodd arall cyfystyr wrth ei ystlys yn nodwedd amlwg o arddull *Ystoria Bowm*. Cyn y gellid maentumio fod y cyfystyron hyn yn drosiadau o ddulliau ar ymadrodd a geid yng nghynsail Anglo-Normaneg y Cymro, rhaid tybio fod y darlenniadau yn y cynsail hwnnw yn wahanol iawn i'r darlenniadau a welir yn argraffiad Stimming, tyb anodd ei choleddu pan gofier am rwystr mydr ac yn enwedig am lyffetheiriau y pennill unodl (*laisse*) y cyfansoddiad y *chansons de geste* ynddo.

(ii) Onid cyfieithiadau llythrennol o dermau'r gynddelw Anglo-Normaneg ydyw'r cyfystyron niferus hyn, o ba le, ynteu, y deilliant? Ceir yr ateb, mi gredaf, yng nghyfeindra'r Cymry goleuedig ag icithwedd Anglo-Normaneg. Yr oedd pleonasiaeth yn un o nodweddion amlycaf cystrawen Hen Ffrangeg mor gynnar o leiaf â dechrau'r ddeuddegfed ganrif. Heigiant yng ngherddi poblogaidd Wace, *La Geste des Bretons (Brut)* a *La Geste des Normands (Rou)* yn ail dracan y ganrif ac y maent yn lluosog yn *La Chanson de Roland, Ami et Amiles, Aucassin et Nicolette*, etc., yn y traean dilynol. Sylwer ar ychydig enghreifftiau a dynnwyd o'r cyfnodau hyn:

1. *Mult unt oüd e peines et ahans* ChdeR 267
'Llawer o ofid a dolur a gawsant'
2. *Sis aquillit e tempeste e ored* ib. 688
'Daeth tymestl ac ystorn ar eu gwarthaf'
3. *Li cris et le noise ala par tote le terre et par tot le pais*, que Nicolette estoit perdue *Aucassin VI, 2*
'Aeth y waedd a'r ystôr drwy'r holl dir a'r holl wlad fod N. wedi mynd ar goll'

4. *Mandez Carlon, a l'orguillus (et) al fier* ChdeR 28
'Anfonwch at Siarllys, at y ffroenuchel a'r balch'
5. *Li empereres se fait et balz et lies* ib. 98
'Yr ymherodr a'i gwna ei hun yn llon a llawen'
6. *De Carlemagne ki est canuz et blancs* ib. 551
'Am Siarlymaen sydd lwyd a gwyn'
7. *Se . . . volliez otroier et graer Amis et Amiles*, arg. Hofmann, ll.2859
'Pe . . . mynnech ei gamiatdu a'i oddef'
8. *Tant soloit iestre et doutée et cremue* ib. 1527
'Gymaint yr ofnid hi ac y brawychid rhagddi'
9. *Tant ne'l vos sai ne preiser ne loer* ChdeR 532
'Ni wn sut y gallaf ei ganmol a'i foli ddiagon ger eich bron'

Yr oedd yr Hen Ffrangeg yn dryfrith o eiriau cyfystyr fel y rhain ac arferid hwy, fel y gwelir, ymhob rhan ymadrodd. Anodd ymwrthod â chredu na ledodd y math hwn o ieithwedd o'r iaith honno i'r Gymraeg cyn diwedd y ddeuddegfed ganrif. Os yw hyn yn gywir, y mae a fynnom yn y peth hwn nid â nodwedd bersonol yn y cyfieithydd, eithr yn hytrach â ffasiwn ieithweddol a etifeddasai ef o'r gorffennol, ffasiwn a borthid, bid sicr, gan ei gydnabyddiaeth ef ei hun ag iaith lafar a llyfr yr Anglo-Normaniaid.

(iii) Gwelsom uchod fod gwaith y Cymro yn troi cyfansoddiad oedd ar fesur cerdd yn gyfansoddiad mewn iaith rydd wedi ei gymell i wncuthur bagod o dalfyriadau o nodwedd stilistig. Ymddengys i'r un gwedd-newidial ei orfodi i fwrw at ei gynddelw y chwanegiadau y gofynnai manyluch a cheinder celfyddyd berffeithiach y storiwr Cymraeg amdanynt.

I amcanion y gelfyddyd hon, er creu'r argraff o ddilysrwydd, y chwanegwyd ond odid yr hysbysrwydd mwy pendant ar fater lle, amser, a rhifau; e.e.,

1. *Lui messenger s'en turne . . .* B 70
'Y negesydd a dry drach ei gefn'
= *tu ac yno* y kerdaó y genat YBH 91
2. *Bien se fust échapé . . .* B 176
'Yn sicr ef a ddianghasai'
= ef a diaghei hyst yn hamtón YBH 167
3. *il fet tuer un porc* B 234
'ef a bery lladd llwdn hwch'
= *a chyt ac y deuth adzef* peri llad hóch a'wnaeth YBH 225

4. jeo ly irrai bercer B 135
'mi a af i'w hela'
=*a minneu aaf auozy yno yn voze* YBH 128
5. Le enfant s'en va ov les aigneus B 256
'Y llanc a â gyda'r ôyn'
=*Trannoeth y boze y mab a acth ygyt ar ôyn* YBH 251
6. lepars e lions B 1493
'llewpartiadaid a llewod'
=*a mil y rôg llewot a lleôpardot* YBH 1619
7. Les chevaliers . . . B 1605
'Y marchogion'
=*mil o varchogyon* YBH 1770
Etc.

(iv) Gofynion y traddodiad llenyddol Cymraeg am fanylwch artistig sydd hefyd o bosibl yn cyfrif am gyffyrddiadau ac esboniadau a gymerir yn ganiataol yn y gerdd Anglo-Normaneg. Cyfeirir at frawddegau fel y rhai canlynol a ymddengys fel ychwanegiadau at y cyfieithiad o'r darlleniadau a ddelweddir yn *Boeve*:

1. *ac yna y doluryalld yn uabz am cleuyt y iarlls* YBH 116-7 (+B 126)
2. *a hitheu auu leben 6zth yr amec* YBH 180 (+B 200)
3. *rac hyuaruot trallaot ae datmaeth* YBH 322 (+B 325)
4. *dzôy ieithid* YBH 378 (+B 380)
5. *rac truanet gantaô y dienydu* YBH 2472 (+2143)
6. *hyt na allaffant dim o amdiffyn idaô* YBH 3972 n. (+B 3497)
Etc.

(v) Hyd yn oed lle mynega'r gerdd Anglo-Normaneg flaith neu amgylchiad fe geir yn y testun Cymraeg yn fynych ychwanegiadau fel yr uchod megis ped ystyriasa'r cyfieithydd y mynegiant estron yn annigonol i ddiben crefft llenor Cymraeg; e.e.,

1. La dame le oi, grant joie ad demené B 118
'Yr iarlls a'i clybu; dangosodd lawenydd mawr'
=*a llawen uu hitheu ozaâvenus+a ryôyr genthi y doei oed y dyd* YBH 111
2. en vostre foreste ad un par desuz la mer B 134
'yn eich forest chwi y mae un uwchben y môr'
=*yn yn ffozest nâ vch pên y moz . . . +medei y ffozesthwyr imi* YBH 127

3. 'Hai, mere', fet il, 'mar fustes si bele!' B 214
'Och, fam', medd ef, 'gwae fi eich bod mor deg!'
=*a g'wae uinneu pan rodes yr arglôyd duô yt y pzyt ar llauyn yn gyndecket ac y rodes+canyis o achâs hynny y llas cynhai* YBH 200
4. si oi . . . graunt joie e grant dedut e noise e grant feste B 259
'ef a glybu . . . fawr lawenydd a mawr dedwyddwch ac ystwr a mawr ddigrifwch'
=*ef a glybwei . . . y faôl gerdeu a glodeft a farllach . . . +ar nys clyôffei hyn no hynny y kyfelybzôyd* YBH 258
5. pur la mort son pere . . . B 366
'am farwolaeth ei dad'
=*o achos agheu y dat+a hiraeth yn ol y thlat* YBH 365
6. en la court ne out chevaler si hardis ke a li oseit turner, taunt fut il forcis B 418
=*ac nyt oed yny llys vn marchaôc yr y gryuet a veidei ymdaraô neu ymdrech ac ef+kany diaghei yr vn yn difarhaet y ôzthaô* YBH 425
7. 'Par deu! palmer, ore sai de verité ke vus estes celi ke jeo ai desiré' B 1461-2
'Myn Duw! balmer, yn awr y gwn i mai chwi yw'r hwn a chwen-ychais'
=*y naôr y gôni yn thwir y mae tydi yô y gôz môgyaf a gereis ac a garaf.+ac yd oedôn yflaiber o amfer yn damunab y thelet* YBH 1577-81
Etc., etc.

(vi) Mewn mynych le trewir ar y cyfieithydd yn caboli ei ieithwedd (ac o hyn yn estyn ei fater) fel petai harddwch ymadroddiad rhyddiaith ei gyfnod yn ei hudo'n barhaus i wella ar ieithwedd ei wreiddiol; e.e.,

1. 'Sire', ceo dist ele . . . jeo sui malade' B 124-5
'Arglwydd', meddai hi . . . 'yr wyf yn glaf'
=*fef a thnaeth hitheu kymryt arnei y bot yn glaf o ozhrom heint* YBH 40
2. jeo ly irrai bercer B 135
'mi a af i'w hela'
=*a minneu aaf auozy yno yn voze* YBH 128
3. 'Deu!' ceo dist lui enfes 'pere dreiturer jeo su fiz de counte, e len me ad fet bercher' B 262-3
'Duw', meddai'r llanc, 'Dad cyfiawn, yr wyf yn fab iarll, ac fe'm gwnaethpwyd yn fugail'
=*a dywêdud oi a arglôyd nef truan a beth yô hyn vy moti doe yn vab iarll kyuoethaôc a hedio yn thugeil ôyn* YBH 261-4

4. Josian out mult dolent le qer B 1423
'Yr oedd I, yn drist ei chalon'

=ac nyt oed yn y byt dyn dzuanach y chyffyr no hi na mby y dzycyruerth
YBH 1535

Etc., etc.

Wrth briodoli'r chwanegiadau hyn a'u cyffelyb i ymyriad y cyfieithydd gwn mai ufuddhau yr wyf i ystyriaethau mewnol (subjective), eithr teimlaf yn bur hyderus y cadarnheid y golygiad gan fyfyrddod gwrthrychol o nowdeddion stilistig traddodiadau llenyddol Ffrainc a Chymru yn yr oesoedd canol.

§12. TRAWSNEWIDIADAU YN Y SYLWEDD

(a)

Pan gymharer dwy lawysgrif Hen Ffrangeg o'r un testun â'i gilydd, megis B a D o *Boeve*, nid peth anarferol yw darganfod i'r copiwr wrth adysgrifennu ei gysail newid trefn llawer o linellau ac o bryd i'w gilydd benillion cyfain. Gwelir hefyd drawsnewidiadau cyffelyb pan rodder caniad Anglo-Normaneg argraffiad Stimming wyneb yn wyneb â'r stori yn ei diwyg Cymraeg. Gan nad yw'r gynddelw y bu'r Cymro'n gweithio arni mwyach ar gael, ofer fyddai ceisio penderfynu pa linellau a newidiodd eu lle wrth ddyfod drosodd. Diamau i'r cyfieithydd orfod newid trefn llawer un, canys gorfodid ef yn fynych i amrywio ei fan cychwyn er mwyn cydymffurfio â gofynion cystrawen wahanol. Glynwn, oblegid hynny, wrth y pethau y gellir pwyso arnynt yn ddiabetrus.

(i) Gwahaniaetha rhifedi'r pethau a nodir; e.e.,

1. *set cent chevalers* B 172
'saith gant ...'

=*pettharcant marcha* Gc YBH 162

2. *e trente e quatre besans de fin or esmeré* B 1358
'pedwar ar ddeg ar hugain ...'

=*mil a deugein byfant o eur dilifyn* YBH 1450

3. *o li seissante chevalers* B 1536
'gydag ef drigain ...'

=*a mil o varchogyon a cde'it gyt ac ef* YBH 1684

Etc., etc.

(ii) Amrywia'r enwau yn fynych yng nghorff y ddau gyfansoddiad. Wele ychydig enghreifftiau:

1. ... il fust a *Retefor* ... B 75

=yn llys idaó a elóit *calys* YBH 90

e *vint* a *Retefor* B 77

=ac yr *calys* y doeth YBH 92

2. ... jeo ai esté a *Nubie*

e en *Cartage* e en *Esclavie*

e a l' *Arbre Sek* e en *Barbarie*

e a *Macedoyne*, par tut en *Paenie* B 1519-22

=mi a deuthum o *nubie*. (o) *varbari* ... o*z inde*. o *aufric*. o *aste*
YBH 1663

3. ceo fu a *Colonie* la cité B 1895

=yr bozhua yfflyd yn emyl *bóllyn* YBH 2120

4. Judas e *Masebré* B 3561

=iudas o *machabes* YBH 4045

5. *Edegar* B 3770, 3776

=*etlbert* YBH 4281, 4290

Etc., etc.

(iii) Nid i'r un mathau o bersonau y priodolir bob amser yr un gweithredoedd. Er enghraifft, yr hyn a gyfetyb i *bzaóthuyth* 743 yn *Boeve* 724 yw *messenger* 'negesydd'. Digwydd *bzaóthuaeth* drachefn yn *Ystoria Bown* 1486, 1550, 1627, eithr y darlenniadau cyfatebol yn *Boeve* 1384, 1435, 1496 yw *esquier*. Yn gyffelyb, dyrr *Bown* yn 2564, 2571 *maclly(f)*, ond yn *Boeve* 2221, 2225 *son frere dru* 'ei hoff frawd' a welir am y cyntaf a *meylur ami* 'gorau cyfaill' am yr ail. Y geiriau a welir yn *Ystoria Bown* 3419 yw y *ozeic vbyaf a garei*; yn *Boeve* y darlenniad cyfarwyneb yw *son ami privé* 'ei gyfaill mynwesol' (=Terri). Yn y stori Gymraeg (3959) Josian a rydd y gorchymyn i'r marchogion i wiago arfau; yn y gân Anglo-Normaneg (3487) wrth arch y Brenin Gui, ei mab, yr ymbaratoant. Gellid lluosogi'r esiamplau.

(iv) Gwelsom o dan *Ychwanegiadau* fod mwy o arfau amddiffyn am ysgwyddau'r marchog ieuanc ar ei fynediad i urdd y marchogion yn ôl y stori Gymraeg nag a nodid yn y gerdd Anglo-Normaneg. Sylwer hefyd mai *un bon branc trenchant* 'cleddyf da awchus' yw arf Copart yn *Boeve* 1748, ond yn ôl *Ystoria Bown* 1959 *yfpodyl d'om emuniac* ydyw.

(v) Heblaw gwahaniaethau o nodwedd bendant fel y rhain, a heb sôn am y darlenniadau chwanegol a nodwedda'r caniad Anglo-Normaneg, dengys cymhariaeth o'r ddau destun nifer mawr o amrywiadau cyffredinol na ellir yn hawdd eu dosbarthu.

Noder ychydig ohonynt:

1. *pur la mort son pere ou dolour estrine* B 366

'am farwolaeth ei dad *gyda dolur dwys*'

=o achos agheu y dat a *hiraeth* yn ôl y *blat* YBH 365

2. ac ath w'naf yn fynfgal ar vy holl gyuoeth YBH 412
(darlleniad absennol yn Ffrangeg; cf. B 409)
3. un herbe *achata* B 2779
'prynodd lysieuyn'
= a phroui a ozu(c) hi llyfelyyn YBH 3215
4. Mult fu bel *l'eschec* B 2950
'Teg iawn fu'r ysbail'
= Tec oedynt y *bydinoed* YBH 3392
5. de vos *enchantemens* ai veu assez B 3416
'digon a welais o'ch swynion'
= digon a gogleu oth *ganueu* YBH 3878
6. . . . si l'ad *nunciez* B 3434
'... ac a'i mynegodd'
= erchi na'od a thzugared YBH 3902
7. sonja ke Boves estoit *blescé* B 3439
'breuddwydiodd fod B. yn *glwyfedig*'
= a g'lelet bzeid'oyt . . . nyt amgen . no g'lelet bo'n yn *alarus* YBH 3910
8. 'Amis', dist Boves, *atendez ceste an* B 3706
'Gyfaill', meddai B. '*arhoswech y flwyddyn hon*'
= Syr heb y bo'n ti a b'ylly *mal kynt* YBH 4205

Dewisais yr enghreifftiau hyn o wahanol rannau o'r chwedl er mwyn dangos fod yr amrywiadau yn ymestyn o ben bwy gilydd i'r ddau gyfanfoddiad. Gallaisid yn hawdd gasglu mwy o esiamplau ar unrhyw chwarter o'r tir yr aethpwyd drosto, oblegid ni cheir nemor dudalen na ddyry ddarlleniad neu ddarlleniadau sy'n amrywio i ryw fesur. Weithiau deuir ar draws adrannau sy'n doreth o amrywiadau pwysig (cf. tt. 9, 45, etc., a gw. y *Nodiadau*).

(vi) Yr oedd y rhan fwyaf o'r trawsnewidiadau a fu dan sylw hyd yn hyn ond odid eisoes yn y cynddelwau Anglo-Normaneg. Bellach ceiswn benderfynu pa newidiadau yn y drefn a'r sylwedd a ddyldid eu priodoli i'r cyfieithydd Cymraeg.

Ni allai'r cyfieithydd lai na thrawsnewid aml linell a llawer pwynt yn rhan gyntaf y chwedl lle gwasgodd un pennill ar hugain i gwmpas un tudalen. Ac os gallai newid trefn ei fater yn nechrau'r gwaith, wrth dalffyr, gallai hefyd ei amrywio pan alwai ei resymeg a'i anawsterau cystrawennol am hynny ynghwrs ei orchwyl. Ymddengys yn debygol, felly, bod trefn llawer peth yn wahanol yn y cyfieithiad i'r hyn oedd yn y gynddelw ac, o'm rhan fy hun, tueddaf i briodoli i'r troswr amryw o'r trawsnewidiadau y soniwyd amdanynt uchod.

Os cywir y dyb mai mynach Cymraeg biau'r cyfieithiad, yna nid afresymol tybio mai ef hefyd a gywirodd y llinell:

en la terre scynte *trente ans* penez B 2411
'yn y tir santaidd a ddiodeffodd *ddeng mlynedd ar hugain*'

yn: ac auu *teir blyned ar dec a rugeint* ar y dayar yn diodef penyt YBH 2804

Y Cymro yn ddiau sy'n gyfrifol am rai newidiadau yn y mesuriadau. Nid oedd cyfystyr *arpent* yn hysbys iddo yn Gymraeg a chawn ef yn ei ddehongli unwaith drwy *ergyt faeth* 2607, dro arall (yn 2898) yn rhoi *gyzua march* amdano, ac yn 2918 ar ôl y *ganlyn*, yn ei adael allan (cf. B. 2511).

Gwybodaeth y cyfieithydd o'r llys Cymreig a'i arferion yn bur sicr a'i cymhellodd i ddehongli:

li emfes vint devaunt le emperur . . . B 289
'y llanc a ddaeth gerbron yr ymherodr . . .'

drwy:—a cherdet radda'od a'naeth y mab yn y vyd *yghynted y neuad* rac bz'ôn yr amhera'odyr YBH 285-6

Tybed mai cymhwysio ei wybodaeth o rannau mân swyddogion llys a wnaeth iddo drosi *messenger* 'negesydd, *handy man*' amryw droeon drwy *bzab'faeth*? (gw. uchod).

(vii) Dywedais yn rhannau arweiniol y bennod hon y gweithiai'r copiwyd canoloesol yn fynych bob yn ddau. O waith y darllynydd yn camddarllen neu'r copiwr yn camddeall, bu'r cyd-lafur hwnnw yn gychwynfan llawer o amrywiadau testunol. Trewir ar niferus amrywiadau yn *Ystoria Boten* a allai fod eisoes yn y cynddelwau Anglo-Normaneg, ond a allai hefyd lawnystal fod wedi eu cynhyrchu o gamddarllen neu gamddeall ar yr adeg y cyfieithwyd y stori i'r Gymraeg. Dyma ychydig enghreifftiau allan o lawer:

1. Yn *Boece* 1621 ceir: Ne pernez pas *en cors* 'Do not take it to heart' ac yn *Bowen* 1787: na chymer di . . . yn *lle d'êce* 'do not take it amis'. Sail yr olaf yw . . . *en tors*, o *tort* 'niwed, drwg'. Am beth tebyg, cf. *granz tours ancianes* 'hen dyroedd mawrion', *Potvin* 312, eithr yn *Saint Greal* 418 *hendwfyfyr mawrdwfyfyn*, cyfieithiad a seiliwyd ar *cours* 'ffrwd, cerrynt'.

2. Fel y gwelsom, dyry *Boece* 2779: un herbe *achata* 'prynodd lysieuyn' a *Bowen* 3214: a phroui a ozuc hi llyfelyyn, cyfieithiad o *attasta*, 3 un. gorff. *at(t)aster* 'proff, archwaethu'. Fel amrywiad ar *achata* ceid *achata* (gw. Ste-Palaye d.g. *achapter* 'prynu') ac o waith rhywun, Ffrancwr neu Gymro, yn dirnad hwnnw fel *attasta* y deilliodd y gymysgedd.

3. Rhydd *Boece* 2900-1: Boves ad les contes demandé
qu'il out eus pris a *l'estur festé*

'Gofynnodd Bown i'r ieirll a gymerasai cyn hynny (yn garcharorion) yn y frwydr am wrogaeth'. Yn *Bowen* 3340 gwelir yd *erchis bo'n yr ieirll* tynet ar lleilltu. Sylfaen y darlleniad Cymraeg yw a *l'efcar faint*; gw. n. ar 3340.

4. un poi *de meyné* ai en la citez B 2979
'ychydig o *gymdeithion* sydd gyda mi yn y ddinas'
=yny dinas *yd gyf ys dydyeu* YBH 3428. Os rhoir *demeuré*, rhang. gorff. *demeurer* 'aros, trigo' yn lle *de meyné* (gw. dan *demeurer* yn Ste-Palaye), dyna i chwi ffynhonnell y darlenniad Cymraeg (yn yr ysgriflen ynysol yn Lloegr a Chymru yr oedd *r* yn debyg iawn i *n*).
5. E dist li valet: 'Tost le verras tu' B 3463
'Ac meddai'r gwas: "Buan y gweli di ef".'
=heb y gŵas ti a geffu y ŵelet *oll* YBH 3939. Yr oedd *s* o flaen *t* yn wan iawn yn Anglo-Normaneg ac esgeulusid hi'n fawr (gw. *Orgraff* isod). Ymddatblygodd *oll* o waith rhyw ddarllenwyd yn esgeuluso *s* tost 'buan' a rhoi inni *tot* 'y cwbl, oll'.
Cf. hefyd B 2476=YBH 2877; B 2776=YBH 3210; B 2839=YBH 3274; B 2892=YBH 3329; B 3217=YBH 3684; B 3575=YBH 4063; B 3560=YBH 4043; B 3628=YBH 4120; etc.; a gw. y *Nodiadau*.

§12(b).

Gallasai'r math uchod o amrywiad, fel y dywedais, ymddatblygu yn ddiwahaniaeth naill ai dan ddwylo copiwyd Anglo-Normanoid neu dan ddwylo'r Cymro a drosodd y stori. Ond yn sicr ddigon, ceir yn *Bown* lawer amrywiad a ddaeth i fod wrth lunio'r cyfieithiad Cymraeg. Gellir rhannu'r rhain yn ddosbarthiadau:

- (i) *Camgyfleu cystrawennau Anglo-Normaneg o achos eu clyced yn hytrach na'u gweld*
1. Kant oya sun seynur Arundel *le preysé* B 2507
'Pan glybu Arundel, y *gwerthfawr*, ei arglwydd'
=a phan gogleu y march y arglwyd *ynyvoli* YBH 2915-6
Yn y llinell hon dirnadodd y cyfieithydd y rhang. gorff. *preysé* fel y modd annherfynol *preyser*, yr hyn ni allai ddigwydd i neb a wyddai'r iaith os oedd â'i olygon ar odl y *laisse* (gw. 2. isod). Ar y llaw arall, o ddibynnu ar ei glust, gallai hyd yn oed meistr ar yr iaith droi fel y gwnaethpwyd oblegid yr oedd *r* yn saïn wan yn Anglo-Normaneg.
2. Il vestent haubers e helmes *gemmé* B 2918
'Hwy a wisgant lurigau a helmau *gemog*'
=a gŵelet a ozuc y llurugeu ar helmeu yn difcleiraó YBH 3360
Yma eto cymerwyd y rhang. gorff. (*gemmé*) fel petai'r modd annherfynol *gemmer* 'discleirio' a deallwyd *vestent* (<*vestire*) megis *sistent* (<*videre*). Dim ond dyn heb syniad am ramadeg a fuasai'n troi yn y dull hwn ar ôl *gweld* ohono'r llinell. Ni chofnodir *gemmer* fel berf yn y geirlyfrau Hen Ffrangeg, ond ar ôl hyn ymddengys y dylid ei chwanegu. Cyfieithwyd *helme gemmé* B 3133 yn gywir yn YBH 3592: a *helym difcleiraedic*.

3. Les fiz Boun, ke furent *enseignez*, après manger juer sont alez B 3032
'Bown's sons who had been instructed (in the use of arms), after food went a-jousting'
=*iach* (a *llathen*) oed y meibon. a gŵedy eu bŵyt y chware yd aethont YBH 3476

Wrth wrando ar ei ddarllenwyd yn yngan *enseignez* 'instructed', meddyliodd y troswr am *enseinez* 'made whole by bleeding'. Tebyg mai benthyciad yw a *llathen* o frawddeg flaenorol; gw. n. ar 3476.

Cf. B 2495=YBH 2904; B 2620=YBH 3054; B 2647=YBH 3080; etc.; a gw. y *Nodiadau*.

(ii) *O ddau ystyr dewis yr un ni wedda i'r cyswllt*

1. 'Sire', dist a Sabaoth, '*lessez moi ester!*' B 2526
'Arglwydd', meddai Sabaoth, '*geduch fi'n llonydd!*'
=arglwyd heb ef *llafer* a *gyfgeist* YBH 2935
Sail diwedd y darlenniad a rydd *Ystoria Bown* yw *mult avez cuché*. Yr oedd i *c(o)ucher* yn Hen Ffrangeg yr ystyrion 'cysgu; cynghwyatlo'. Arferodd y Cymro yr un cyntaf; ped arferasai'r ail, buasai'r meddwl yn gweddu'n berffaith i'r cyswllt; cf. *mi a emilleis o redec ty march*; etc. Prin y gellir tybio dardfod defnyddio *cysgu* yn gyfystyr â *cynghwyatlo* yn Gymraeg (gw. n. ar 2935).
2. *Multi garda bien* Sabaoth li guerrer B 2788
'Hi a ofalodd yn dda am Sabaoth ryfelwr'
=ac edrych ar hynny a ozuc fabaot yn *graff* YBH 3225
Ni ddyry'r darlenniad sydd yn *Bown* nemor synnwyd fel y saif. O'r ochr arall, yn wyneb afiechyd Sabaoth (buasai'n glaf am saith mlynedd), y mae'r darlenniad Anglo-Normaneg yn cydfynd yn berffaith â'r cyswllt. Yn yr oesau canol golygai *garder* 'edrych ar' yn ogyatal â 'gofalu am'.
3. *Icele nuit li servent a plenté* B 2892
'Y nos honno *gweinydd* arno yn helaeth'
=ac y *gyfau* y nos honno yd aethant YBH 3329
Dirnadodd y Cymro *li* (<*illi*) fel *li(i)*, *llu. lii* (<*lectum*) ac a *plenté* nid fel adferf 'yn helaeth', eithr—?'i'r doct, i bawb'. Am y wled y sonnir yn y cyswllt ac y mae'r darlenniad Cymraeg yn ddi-bwynt lle digwydd. Cyfeirir at eu gwaith yn mynd i gysgu yn nes ymlaen yn 3345: *Y gyfau yd aethant ody eyon paleis b zehinatol* wedi gweinyddu'r briodas (gw. ymhellach n. ar 3329).
Cf. hefyd B 1963=YBH 2218; B 2774=YBH 3209; B 2799=YBH 3233; B 2973=YBH 3419; etc.; a gw. y *Nodiadau*.

(iii) *Cymysgu ymwybod ieithyddo!*

Fe geir y cyfieithydd nid yn unig yn trosi'r meddwl lleiaf addas o air Ffrangeg, eithr trewir arno yn awr ac yn y man yn colli ei ymwybod ieithyddol dros ennyd ac yn gadael i eiriau un iaith ymwithio, yn anghyfarch fel petai, i diriogaeth iaith arall. Cariwyd drosodd o'r testun Anglo-Normaneg i'r fersiwn Cymraeg fagad o eiriau heb eu newid o gwbl, eithr anodd gwybod pa faint ohonynt a ddylid eu priodoli i'r gogwydd seicolegol hwn. Dichon y dylid ystyried y benthyciadau Hen Ffrangeg y ceid cyfystyron Cymraeg byw amdanynt fel ffrwyth y fath groes-ymwybod megis *plŷs* 957='cadwyn'; *mynnu* 975, 2722=? 'ewyllys'; *p2ofandy* 1065; *geol* 1211; *fómer* 1741 = 'pwn'; *kyffeffu* 2080='curo'; *feileist* 2664; *plóme(n)* 2743='pair'; *fóibzn* 2873, 3083='aros'; *lótton* 3006='dyhiryn'; *ihoun* 3032='dyn, they, people'; *trayt6z* 3197; etc., etc.

(iv) *Y mae'n debycach fyth y dylid priodoli cadwraeth cymalau Hen Ffrangeg fel y rhai canlynol i'r ymgroesi y cyfeiraf ato:*

1. *Honi seit de son cors* ki en Mahun se afic! B 405
ac (o) *nys* (y) *gorf* fo a amdireto . . . y vahom YBH 404

2. 'quei *veniste* vus quere ne iceo pais?' B 611
'beth a *ddaethost* ti i'w geiso yn y wlad hon?'
=beth a *eynneifli* yr *l̄lat* hon YBH 625

3. *melz entent que cerf(s) esprové* B 2508
'gwell y deall na *chaethwas medrus*'
=yn *l̄ell* noc y *kaus* *oe bzoui* (gw.n.) YBH 2916
Cf. hefyd B 2503=YBH 2911; B 2519=YBH 2926.

(v) *Damweinig weithiau ar y troswr yn ddirnad geiriau Ffrangeg fel petynt eiriau Cymraeg; e.e.,*

1. *ef āl̄yl* ar *dīwycyat* dyn *ryó aniuel* gobzaff y veint YBH 1954
=par *desuz* un *tertre* vist un *veleyn* gesant B 1744.
'ar ben bryncyn *ef* a welodd *filain* gorweiddiog.'

Ymddengys i'r darlennydd gael anhawster i ddatrys gwe'r llin Anglo-Normaneg a oedd o'i flaen ac i'r cyfieithydd glywed rhywbeth fel:

par *desuz* un *estre* vist un *veleyn(n)* geiant

ac yn yr ymdrech i ddechongli'r ystyr adael i'w ymwybod ieithyddol fynd, fel petai, dros y cledrau a deall un *vele* fel *aniuel*. Buasai geiant yn amrywiad digon tebygol ar *gefant*, oblegid cymysgid *i, l, ac f* (cf. *hoefleu*=*hoeflu* LJDW 130; *prol*=*prof* GrapC 138, etc.), eithr syndod yw gweld troswr yn ddirnad gair Ffrangeg fel gair Cymraeg. Rhaid fod y testun y gweithiodd arno yn llwgr iawn cyn y gallai un *tertre?* fynd yn un *estre*. Ac ar amcan yn hollol y gellid esbonio *par desuz* (os dyna oedd) fel ar *dīwycyat* a hynny ar ôl deall *tertre* fel *estre* 'being, dyn', oblegid nid oedd

iddo yn Hen Ffrangeg yr un ystyr a allai gyfiawnhau hynny. Yr oedd *n* weithiau yn wamal ac fe'i nodid yn fynych drwy roi *titulus* ar y llafariad ffactorol.

2. a *gouyn* idaó *póy* a *art̄wedynt* gyt ac *Gynt* . . .
argl̄oyd heb y *faboot*, *terri* vy *mab*
ac *fcopart* a *ant* gyt a *thi* YBH 3077

= 'Sire', ceo dist ele, 'ke volum nus amener?'
'Sire', dist Sabaoth, 'Terri, mun hereter.'
A tant estevus l'Escopart le fer B 2644

'Arglwydd', meddai hi, 'pwy a ddygwn gyda ni?'
'Arglwydd', meddai Sabaoth, 'Terri, fy etifedd.'
Yna wele Ysgopart y cadarn (yn dyfod)

Os darllenir *t* fel *e* yn *tant*, ac os esgeulusir yr *s* o flaen *t* yn *estevus* (pethau cyffredin yn Anglo-Normaneg) ceir *acancete*, cyfuniad o seiniau a ddirnadodd y cyfieithydd, mae'n debyg, fel y geiriau Cymraeg ac *an(t)* *cyt* a, yr hyn, fel y tybiaf, a roes fod i'r darlenniad yn *Ystoria Bown* (gw. n. ar 3079-82).

3. *ef* a *lada6d* agos y *deugein* YBH 3379
=ne *ad de* *mort* *garrant* B 2938
'nid oes gwarant rhag angau'

Os tybir i'r Cymro ddeall *ne ad* fel y ddau air Cymraeg *ny at* (cf. 2 uchod) ac iddo barhau i feddwl yn Gymraeg a dehongli *garrant* fel Cymraeg a threiglod o *g(u)arant(e)* 'deugain', yna ceir esboniad sut y crwydrodd y testun (gw. y n. ar hyn).

4. *a dyzo* *vóyt* *idaó* YBH 3433
=E *dunc* *dít* *Terri* *li aloz* B 2984
'Ac yna', medd Terri, 'yr anrhydeddus'

Yn lle *dunc* (amr. *dunk*, *donques*, etc.), clybu'r Cymro *duns* (<*duner* 'rhoddi'), yr hyn a'i cymhellodd i ddirnad *dít* Terri fel geiriau Cymraeg yn y cyflwr cyfarchiadol—*dít*, Terri 'thou, Terri'. Yna dehonglodd y fannod *li* fel y rhagenw *li* (=illi) a'r rhang. gortf. *aloz* (*aloz*) fel *aloz*, 'pysgod; ?bwyd'. Yr oedd *aloz* yn bysgod hysbys yn mynachlogydd Ffrainc yn yr oesoedd canol (gw. Ste-Palave) ac o'dai -*ez* ag *ez* -er ail hanner y ddeuddegfed ganrif.¹

5. a *menegi* idaó y *mod* y *gozuc* *inoz* ac *ef* YBH 4037
=e il *lur* *conte*, *com* *Yevri* *lur* *ad guere* B 3548
'a mynega iddynt pa wedd y rhyfelodd lfor arnunt'

Yn narlenniad *Ystoria Bown* ymddengys i'r cyfieithydd, heb wybod iddo ei hun, wthio ystyr *bón guere*, 'thyfela' i mewn i fon gorffennol

¹ Gw. J. Vaing, *Le Purgatoire* . . . t. 36.

gwaf, yr hyn a wna'r darlenniad Cymraeg yn gwbl unwedd ei feddwl â'r testun Anglo-Normaneg. Methodd Stimming â gweld y pwynt hwn ac o'r herwydd ystyriodd y trosiad yn *Ystoria Bown* yn amryfus.

(vi) Gan mai cyfieithu o'r Ffrangeg yn sicr yr oedd y Cymro hwn, nid yw ei waith yn ymddrysu fel hyn yn syndod yn y byd, oblegid gwyddom oll y geill dyn a fo wedi blino gollu gafacl i raddau ar ei ymwybod o iaith estron a mynd i wrando a deall rhai pethau a'i ymwybod o'i iaith frodorol ei hun. Yr hyn sydd yn peri syndod yw ei waith yn ddirnad geiriau *Ffrangeg* fel petynt eiriau *Saesneg*. Digwydd hyn efallai deirgwaith a phob tro â'r trosiad Cymraeg o'r herwydd ar grwydr oddi wrth y traddodiad testunol:

1. yn yr yflauell y gŵlelei varch yn bŷyta y yt YBH 1160-1
= en la chambre entra et vyt iloc ester armes . . . B 1108
'aeth i mewn i'r ystafell a gwelodd yno arfau (yn hongian . . .)'

Ni cheir dim yn *Boeve* yn cyfateb i'r darlenniad Cymraeg a thybiaf i'r olaf ddod i fodolaeth fel hyn: yn Anglo-Normaneg er hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg collai *s* o'r gynhaniaeth, ond delid i'w hysgrifennu ac yn y cyfnod annelwig hwn arni nodid hi hefyd yn aml drwy *c*. Gallasai'r sawl a ddarllenai i'r cyfieithydd, gan hynny, mewn moment o gysgadwrwydd, yngan *iloc ester fel il os eter*, a chan fod *r* fel *s* yn wan iawn ei sain ac yn wamal ei horgraff, gallasai'r trosrwyntau yn un o'i funudau cysglyd (hanner gysgai ef yn fynych) ddirnad y geiriau fel geiriau Saesneg: (*et vyt il hors eter* 'and saw the horse eat'. Ni fuasai hyn nemor ddim rhyfeddach na'i waith yn ddirnad Ffrangeg fel Cymraeg yn 1954, 3077, 3379, 3433, etc.

2. oy athzo. heb y boŷn duŷ a diŷolcho iti YBH 2829
='Mestre', dist Boves, 'dahaŷt dunke mun chef!' B 2431
'Athro', meddai Bown, 'yr achlod, ynteu, i'm pen!'

Ffuriau cyffredin ar *dahaŷt* yw *dahaŷt a deheit*. Os tybir eu bod yma eto yn gweithio'n ddau gyda'i gilydd ac i'r darlennydd ddarllen *dunke fel ddonke* (yr oedd i *d* y gwerth *dd* yn HFI fel mewn CymC a HS), yna gellir casglu i'r cyfieithydd ddirnad *dahaŷt ddonke mun chief fel Deit(e) ddonke mun ch(i)ef* '(may the) Deity thank my chief'. Anodd tybio ddar-fod seilio *diŷolcho* oddieithr ar *ddonke* o *ddonken*, amrywiad ar HS *thanken*; (gw. y geiriaduron).

3. a pheri y veibon yscynnu ar eu meirch YBH 3513
= Boves ad fet ke les soens sunt montez B 3063
'Bown a barodd i'w eiddo ei hun esgyn ar eu meirch'

Y mae'r darll. Cymraeg yn rhyngu bodd yn drylwyr, eithr yn wyneb 2829 a 4168 (gw. 2. uchod ac 4. isod), temtir ni i ofyn a gamddirnadodd y cyfieithydd *soens* 'eiddo' fel *sŷnes* HS ac o hynny roi inni *veibon*. Ceir o am oer yn Anglo-Normaneg er yn gynnar a'r ynganiad ag o, os o gwbl,

a ddug y gair Saesneg ar gof i'r trosrwynt. Gan y sonnir am Iosian a'i merch yn y llinellau nesaf, nid arhosai o'r teulu i'w henwi ond y meibion. Pa wedd bynnag, y mae hyn yn gyd-drawiad hynod.

4. Y neb a gredaŷd myŷn *hellbydeu* madeuit duŷ vduŷ YBH 4168
= ke mes en li creit, deu li acravant! B 3671
'y neb a gredo *ynddo* mwyach, distrywied Duw ef!'

Yma eto y gair Saesneg Canol am *lie* a gynhenid y pryd hwnnw ag *i* fel *i* Gymraeg a ymwithodd i'r ymwybod ac a roddodd fod i *hellbydeu*. Digwydd ffurfiau o'r gair Saesneg heb *-g-* cyn diwedd y ddeuddegfed ganrif.¹

Nid oes amheuaeth, gan hynny, na chynnwys y fersiwn o *Ystoria Bown de Hamton* a draddodwyd inni yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* lawer iawn o feiau sydd i'w priodoli i'r cyfieithydd o'r Anglo-Normaneg, beiau a amlhawyd yn fawr drwy waith y copiwr canoloesol ac yn yr amseroedd diweddar drwy waith ei golygydd a'i chyfieithydd i'r Saesneg.

§13.

(i) Yn nechrau chwarter olaf y ganrif o'r blaen, o dan olygyddiaeth y Parch. Robert Williams, Rheithor Rhydycroesau, cyhoeddwyd yn rhannau ac yna yn gyfrolau ar wahân² ddau o'r llyfrau mwyaf diddorol a ddaeth erioed i ddwylo carwyr llenyddiaeth Cymru. Y naill oedd y *Y Saint Greal*, anturiau marchogion Arthur yn ymofyn am y greal santaid; y llall oedd *Campeu Charlymaen, Bown o Hamton*, etc. Dilynid testunau'r ddwy gyfrol gan gyfieithiadau llawn i'r Saesneg.

Trwy'r cyfrolau hyn, yn enwedig drwy *Selections . . . Vol. II*, y daeth ysgolheigion Hen Ffrangeg Ewrop ac America i wybod am fodolaeth y cyfieithiadau Cymraeg Canol o gerddi a rhamantau Hen Ffrainc, ac o'r pryd hwnnw hyd heddiw y cyfieithiadau hyn, neu'n hytrach y trosiadau Saesneg a wnaethpwyd ohonynt, fu'r brif ffynhonnell Gymreig y tynnodd cenedlaethau o feirniad llen yr oesoedd canol a golygwyr testunau Hen Ffrangeg eu defnydd ohoni: Eduard Koschwitz, Edmund Stengel, Albert Stimming, etc.

(ii) Yn anffodus, wrth adeiladu testunau'r *Selections* ni roes Robert Williams yr un sylw i egwyddorion beirniadaeth destunol gydnabyddedig ac oblegid hynny beirniadwyd golygyddiaeth *Vol. II* yn llym gan Gaston Paris.³ O'r tu arall, nid ymdengys i neb dduŷu'r amheuaeth leiaf ar gywirdeb 'A Literal Translation of the Welsh Text' a brintiwyd ar ddiwedd y gyfrol. Ond y gwir yw i gamgyfieithiadau'r golygydd wneud mwy o niwed i feirniadaeth destunol yr hen gerddi arwrol na'i holl esgeulustod i gyferbynnu a dosbarthu ei lawysgrifau.

¹ Gw. K. Luick, *Historische Grammatik der Englischen Sprache, Band I, Abteil I* (Leipzig, 1921), t. 416.

² *Selections from the Hengwrt MSS, Preserved in the Peniarth Library*; op. cit.

³ Gw. *Romania*, XXII (1893), tt. 296-9.

Un o feiau mwyaf Rheithor Rhydycroesau fel cyfieithydd oedd ei anallu i ganfod a diwygio darlenniadau llwgr y testun a drosai. Pan drawai ar anhawster geiriol neu gystrawennol, deuai ar ei warthaf megis parlys meddyliol a chawn ef o'r herwydd yn cyfieithu ar ei gyfer ac yn cynhyrchu darlenniadau hollol ddisynnwyr ac anghyson â'r cyd-destun. Ac yn wahanol iawn i'r Arglwyddes Guest yn ei *Mabinogion*, ni bydd Robert Williams odid byth yn achub ei wyneb ac yn dangos iddo, wedi'r cwbl, o grafter cynhwynol, ddyfalu yn ei gyfieithiad iawn arwyddocâd y ffurfiau beius a edy heb eu gwellhau yn ei destun Cymraeg.

(iii) Gwelson gynnu fod testun *Llyfr Gwyn Rhydderch o Ystoria Bown de Hamton* yn cynnwys niferus feiau ysgrifol o bob math. Buasid yn disgwyl i olygydd y *Selections from the Hengwrt MSS.* garthu allan y rhain cyn rhoi i'r byd yn ei 'Literal Translation of the Welsh Text' dystiolaeth Cymru ar gerddi Hen Ffrainc. Ond eu cyhoeddi yn ddi-feirniadaeth a wnaeth Robert Williams, gan fwrw atynt wmbredd o wallau o'i eiddo ei hun. Gader inni ystyried tair enghraifft o'r nifer mawr na ddiwygiwyd ganddo:

1. a llawen uu rieni y meibon gan y gwleiet *ae tat* YBH 3991. B 3512-3
Lur pere e lur mere sunt leez e joiant de lur enfans, *ke de bataile* sont venant

Trosiad RW oedd 'and the parents of the sons rejoiced to see them with their father' (*Sel.* 561), darlenniad disynnwyr, anghyson â'r cyswllt. Y mae'n amlwg fod hwn yn ddifeius hyd nes i ryw gopiwr gamddarlenn *oe cat fel ae tat*. Dylasai Williams ganfod a chywiro'r amryfusedd ysgrifol. Canfu Stimming ef a chafodd y trosr canoloesol yr anghlod amdano.¹

2. eithyr a alwei ar *vedic* onadunt ny welci na mam na mab YBH 4139

Er i olygydd y *Selections* weld drocon yn y *Seint Greal* a manau eraill (gw. n. ar 4139) mai angau neu fedydd oedd y ddau ddeuis a roddai'r Cristionogion i'r paganiaid gorchfygedig, ni welodd y dylai ddiwygio *vedic* yn *vedit*, yr hyn yn sicr oedd y darlenniad gwreiddiol. Sylwodd Stimming ar yr anghytgord yn y fersiwn Cymraeg ac am ddiffyg treidd-garwch Williams cyfrifwyd y cyfieithydd cyntaf yn euog.² (gw. n. ar 4139).

3. o lewenyd y neidaôd uch y bēn pymthec troedued *at y not* y neidaôd. ac nyt oed un ofyn yno arnaô. a ffozd chag oed honno ar hyt y ffozd honno y kerdaôd yn y doeth i berued y dinas YBH 1145-6

Dengys y cyswllt yn eglur mai am ffordd danddaearol y sonnir, ond ni ddaeth i feddwl Williams mai copiwr a newidiasai *ac y uot* (*fof* 'vault') yn *at y not* a'i drosiad diaut oedd 'to the mark that he jumped' (*Sel.* 530). Eto unwaith, o dybio fod gwaith golygydd y *Selections* yn awdurdodol, bwriodd Stimming y bai ar y cyfieithiad Cymraeg Canol.³

¹ A. Stimming, *Der Anglonormannische Boeve* . . . t. xcviij.

² *Ibid.*, id., t. ci.

³ *Ibid.*, id., t. xcviij.

Dyna dair esiampl nodweddiadol o'r niferus broblemau testunol a fu'n rhy ddyrys i olygydd y *Selections*.

(iv) Ffaelodd Canon Williams â glanhau nid yn unig y testun Cymraeg o'r amryfal lygriadau a ddaethai iddo drwy waith copiwr, eithr amlhaodd hwynt (i'r sawl na wyddai Gymraeg) trwy gamgyfieithu geiriau ac ymadroddion sy'n gwbl ddfai yn y llawysgrifau. Ac nid pethau dyrys bob amser mo'r rheini. Yn fynych nid ydynt onid geiriau a brawddegau hollol ddiamwys. Cymerer dan y pen hwn eto ychydig o enghreifftiau allan o liaws:

1. Sef a wnaeth rei o2 marchogyon y llys *daly kyghozuynt* 62th y mab rac y anôylet gan y bzenhin YBH 415
Darllenodd Williams *daly kyghor wynt* a rhoes yn ei drosiad 'held a council' (*Sel.* 522).
2. ar diaereb a dyweith gwlell vn kanyrthôy da no *deu uys* YBH 1737
Gwys yma yw 'summons', fel y dengys y cyd-destun, eithr yr hyn a geir yn y *Selections* 536 yw 'Better is one good aid than two fingers'!
3. rac y ofyn degweith *yd ymfôynaôd* YBH 2154
Yr ystyr i Williams oedd 'he swooned', nid 'he made the sign of the cross' (*Sel.* 540).
4. a redech a wnaethant ar hyt y llys. a gi a ragozaôd ar milys *yn yglhane* y *ôzyt* YBH 3566
Gôzyt 'fathom' fuasai'n dod i feddwl y rhan fwyaf, ond 'aspect' oedd ymateb golygydd y *Selections*, a'i gyfieithiad bachgennaidd oedd '... and Gi excelled Miles in addition to his aspect' (*Sel.* 556).
5. llyma viui *ofit yt* a holych haôl YBH 343
Yn hytrach nag *ofit it* 'if thou hast (llyth. if there is for thee)', dehongliad Williams oedd *o hit yt* (*Sel.* 123) a'i drosiad 'with wrath to thee' (*Sel.* 521).
6. ony chaffaf *dy benn di yr mabz* YBH 2691
Darlenniad y *Selections* 159 oedd . . . *yr maes* a'r esboniad 'on the field' (546).

Ceir triniaeth helaethach ar y beiau a'r meflau hyn a'u cyffelyb yn y *Nodiadau*.

Dywedwyd digon i ddangos fod yn nhestun Cymraeg y *Bown o Hamton* a gyhoeddodd Robert Williams lawer o lygriadau ac iddo yn y cyfieithiad Saesneg a wnaeth ohono nid yn unig fethu â'u glanhau eithr darfod iddo lawer gwaith a llawer modd chwaneu at eu nifer.¹

¹ Gw. ymbellach M. Watkin, 'Albert Stimming's Welsh Fassung in the Anglonormannische Boeve de Haumtone, an Examination of a Critique' yn *Studies Presented to M. K. Pope* (Manchester University Press, 1939).

§14.

(i) Saith mlynedd wedi printio's *Selections . . . Vol. II*, cyhoeddodd Albert Stimming ei *Anglonormannische Boeve de Haumtone*, yr argraffiad y cyfeiriwyd ato droeon yn barod. Yn ei *Einleitung* astudiodd y cyfieithiadau estron—Cymraeg, Norwyeg, Saesneg (ef biau'r drefn)—a wnaethpwyd o'r gerdd yn yr oesoedd canol. Neilltuodd bennod hir i astudio darlenniadau'r fersiwn Cymraeg, gan roi goglyd, fel y gwelsom, ar gywirdeb 'A Literal Translation of the Welsh Text' y Canon Robert Williams.

Ni wyddai Stimming ddim Cymraeg a chymerodd yn ganiataol ddarfod sefydlu'r 'Literal Translation' ar yr ysgolheictod llwyr a'i fod yn fyneigiant awdurdodol o stori Bown fel y delweddiad hi yn llawysgrifau Cymru. Casglodd, gan hynny, fod yr anghysonderau a welsai yn narlenniadau'r *Selections* i'w tadogi ar y cyfieithydd canoloesol a phentyrwyd ar ben y truan hwnnw nid yn unig ei feffau ef ei hun eithr hefyd feiau'r copïwr a biau Robert Williams hwythau.

(ii) Y mae lle i gredu, serch hynny, nad aethai Albert Stimming ymbell cyn dechrau amau gwerth 'A Literal Translation' Robert Williams a chawn ef cyn gadael i'r *Welche Fassung* fynd o'i ddwylo yn gofyn i Heinrich Zimmer, Athro Ieitheg Gymharol yn Mhrifysgol Greifswald, am archwilio'r trosiad i weld a gyfieithasai Williams ei wreiddiol yn ddiargyhoedd.¹

Aethai Robert Williams â Stimming ar ddisberod lawer gwaith. Dug cyfryngiad Zimmer ef ymhellach fyth ar lwybr cyfeiliorn.

Fel y cofir, rhoes Zimmer yn ei ddydd gryn amser a sylw i fyfyrddodau Arthuraidd a gosododd gerbron ysgolheigion yn ddamcaniaeth enwog yn y maes hwnnw. Heb feddu gwybodaeth o iaith Geltaidd yn y byd, gwnaethai Gaston Paris, Alfred Nutt, ac eraill, y mae'n wir, gyffelyb beth. Eithr yr hyn a roddai bris neilltuol ar Heinrich Zimmer yng ngolwg ysgolheigion Hen Ffrangeg ac Arthuraidd yr Almaen, yn enwedig Wendelin Foerster a'i ddisgyblion, oedd y gred fod Athro Ieitheg Gymharol Prifysgol Greifswald yn feistr nid yn unig ar hanes yr ieithoedd Celtaidd, eithr hefyd ar yr ieithoedd hyn eu hunain. Yn y goleuni hwn dyfynnodd yr ysgol hon ei enw droeon i ategu ei dadleuon yn erbyn athrawiaeth yr ysgol Brydeinig-Ffrangeg a hawliai darddiad Cymreig i storïau Arthuraidd yr Hen Ffrangeg. A dyma Stimming yntau yn ei gyfyngder yn galw am ei help a'i awdurdod mewn cysylltiad arall â Chymru. Yn wyneb y bri hwn a'r clod, y mae o ddi-ddordeb i fyfyrddodau Arthuraidd yn ogystal ag i ysgolheictod cyffredinol ddyfod ar warthaf yr ysgolhaig o Greifswald mewn sefyllfa y gellir tynnu llinyn mesur dros ei wybodaeth o'r iaith Gymraeg.

Yna, â'r gerdd Anglo-Normaneg o'i flaen, archwiliodd Zimmer destun Cymraeg y *Selections, Vol. II*, yn ogystal â throad Saesneg Canon Robert Williams. Dywaid Stimming i'r archwiliad ddatguddio nifer mawr (*erhebliche Zahl*) o feiau a chamsyniadau.² Eithr os cymerir y drafferth i gyfrif y 'nifer mawr' hwn, fe geir ei fod yn cynnwys pymtheg

¹ *Der Anglonormannische Boeve . . .*, Vorrede, t. viii.

² *Ibid.*, id.

a dim mwy. Collasai'r archwiliwr olwg ar o leiaf bum ugain. Ni fedrai ychwaith gywiro pob un o'r pymtheg a ddarganfu. Gadawodd rai pur hawdd yn union lle gadawsai golygydd y *Selections* hwynt. Ystyrier y rhai canlynol:

1. *nyt oedynt . . . wynt no bown* (*Sel. 159*) 'they were not (more backward) than Bown' (*Sel. 545*). Darlenniad y llawysgrif yw *nyt oedynt wynt no bohn* (gw. YBH 2676-7), heb yr un diffyg yn y memrwn.

Tramgywydasid Williams gan gystrawen y frawddeg Gymraeg (cf. ei ddotiau), ac er iddo fethu gweld mai'r cwbl a oedd yn eisiau er edfryd y darlenniad cywir oedd dileu *-nt* diweddol *wynt* a darllen *nyt oedynt by gy (=o6y) no bohn* 'they pressed forward as eagerly as Bown did' (cf. *bohn . . . a dyurysfyaob attal* y frawddeg flaenorol; *tu=eu* yn *theileid* YBH 239; *=eo* yn *wyaf* WM 16; a gw. n. ar 2676); eto i gyd, fe ddyfalodd Robert Williams y meddwl yn bur agos. Eithr er i Zimmer gael *ne sont mie tardis* B 2311 o flaen ei lygaid, ni feddrodd gyfrannu gwell na *Im kynr. Text steht: und nicht waren . . . sie als Bown* h.y. 'nid oeddynt . . . hwy na B', a chan gymryd ei rwystru gan y pwyntiau petrustrer a'r cromfachau a brintiasid yn y *Selections*, mynnai fod cyfieithiad Williams yn amlwg yn amryfus (*offenbar falsch*).¹ Gw. n. ar 2676.

2. Methasai Robert Williams drachefn (eithr heb help y gân Anglo-Normaneg) â thynnu arwyddocâd boddhaol allan o *at y not y neidaob* (gw. uchod); ond methodd Zimmer ag edfryd y darlenniad cynnar er cael ohono destun *Boeve de Haumtone 1093 en une route saili* ger ei fron; gw. n. ar 1145-6.

Nid yw'r cywiriadau eraill o fawr gwerth. Noder yr esiampl a ganlyn:

3. *ar y tir y bu ganthunt klymuan maiz a thristioch ôzth ymbahanu Gyni ar marchogyon a sabaot* (cf. *Sel. 167*), 'on the land they had great lamentation and sorrow, in parting with the knights and Sabaot' (*Sel. 551*). Ar wahân i'r atalnod ar ôl a *thristioch*, printiodd Williams y frawddeg fel y safai i bob diben yn y *Llyfr Gwyn* ac ymdrechodd ymdrech deg i'w chyfieithu. Mynnai Zimmer i Williams gyfeiliorni yn ei drosiad ac awgrymodd 'gywiriad', sef oedd hwnnw, rhai atalnod (*Komma*) ar ôl *wynt* a deall . . . *als sie sich trennten, die Ritter und Sabaot* 'as they separated, the knights and Sabaot', gan esbonio *ar* o flaen *marchogyon* fel llygriad o'r fannod.² Ond nid oes farchogion, ar wahân i Bown a Therri a Sabaot, yn y cyswllt uniongyrchol, a'r ddau gyntaf hyn sydd yn ymwahanu â'r trydydd yn y frawddeg yr ymwneir â hi. Bai Williams, a Zimmer ar ei ôl, fu methu canfod na ddylai'r geiriau *ar marchogyon* fod lle maent ac mai rhyw gopiwr yn anymwybodol a'u harweiniodd dros y ffin o ddechrau'r frawddeg nesaf (. . . *afabaot*) *ar marchogyon a gerdassant raedunt, set yw'r rheini, Bown a Therri, wedi canu ohonynt yn iach i Sabaot*. (Cf. n. ar 3116-7).

¹ *Ibid.*, t. ci.

² *Ibid.*, id.

Bradycha esboniadau Zimmer ddiffyg cynefindra ag orgraff ac ysgrifon Cymru yn yr oesau canol. Ni eill *vedic*, er enghraifft, (gw. uchod) fod yn wall copiwr am *vedid*, fel y myn Zimmer, ond camddarlleniad yw am *vedit* (gyda $t=ð$) ac y mae'r bai i'w esbonio gan gyffelyb-rwydd mynych *c* a *t* yn llawysgrifau'r drydedd ganrif ar ddeg yn gymaint yn Gymraeg ag yn Ffrangeg.¹

Cynhwysai testun Cymraeg y *Selections* niferus lithriadau a cham-syniadau copiwr, eithr ni chanfu Zimmer hwynt. Ni chanfu ychwaith yr hyn yr aeth allan i'w weled, sef camgyfieithiadau Robert Williams. Mewn gair, ni welodd ond y peth nesaf i ddim; ac os ydym i farnu Heinrich Zimmer wrth ffrwyth yr ymchwil yr ymgymerth â hi ar ran Stimming, gorfodir ni i dynnu'r casgliad na feddai'r Athro o Greifswald, wedi'r cwbl, ond gywodaeth elfennol iawn o'r iaith Gymraeg.

(iii) Rhoesai Stimming ei amheuan ynghylch gwerth 'A Literal Translation' Robert Williams gerbron ysgolhaig yr ystyriai ei ddyg a'i farn ar bethau Cymru uwchlaw pob dadl. Yr oedd yn barod i dderbyn y ddedfryd fel ffaith derfynol ac, os byddai galw, i newid sylwedd ei *Welsche Fassung*. Peth rhyfedd i'w adrodd, datganodd y canolwr farn a ryddhai Robert Williams ac a wna'i gyfieithydd yr oesau canol yn euog ymron ymhob dim. A'i amheuan wedi eu symud, printia Stimming ei *Welsche Fassung* yn ddigynfnewid, gan atodi canlyniadau 'ymchwil' Zimmer yn y tudalen olaf a hanner ac mewn ychydig nodiadau ar waelod y ddalen.² Pa ryfedd, gan hynny, iddo gloi ei bennod ar y fersiwn Cymraeg gyda'r casgliad mai llenor cymedrol iawn ei ddoniau ac un anfedrus yn Ffrangeg oedd y neb a Gymreigiodd *La Geste de Boun de Hamtone* a bod ei drosiad o ran gwerth ymhell ar ôl y cynsail y cyfieithasai ohono?

(iv) Bellach, dyna Stimming, o roddi gormod hyder ar Zimmer, wedi collfarnu'r cyfieithydd Cymraeg Canol ac, i bob diben ac amcan, wedi gadael Robert Williams yn rhydd, dedfryd sydd, fel y gwelsom, yn hollol annheg. Os felly, beth, ynteu, yw'r dyfarniad uniawn ar y gŵr a droes y stori Anglo-Normaneg i'r Gymraeg? Ai llenor diddawn ac anhyddysg yn Ffrangeg oedd hwn, ac a ydyw *Ystoria Boun de Hamton* o gymaint llai gwerth na'r gynddelw a gynrychiolir gan y llawysgrifau Anglo-Normaneg sydd ar glawr?

(v) Ni eill dim amheuaeth fodoli ar un pwynt a rhaid cadw hwnnw yn barhaus mewn cof: yr oedd y trosrwr canoloesol yn wr o agwedd meddwl cwbl anarferol. Y rhan fynychaf dirnada'i'n berffaith a throsai'n ddiar-gyhoedd yr Anglo-Normaneg a ddarllenid iddo. Ond yn am iawn yr oedd yn hanner cysgu ac yn camwrando a chamddechongli. Rhaid felly

¹ Am yr ysgrifon Ffrangeg, gw. Maurice Prou, *Manuel de Paléographie Latine et Française* (Paris, 1910), t. 219.

² *Der Anglonormannische Bove* . . . tt. xcviij, c, ci.

³ *Ibid.*, t. cii.

ei ystyried yn bersonoliaeth ddeuol neu dybio fod y trosrwr da a'r ysgolhaig Ffrangeg o bryd i'w gilydd yn gadael i ryw ddechreuwr gymryd ei le megis y gwnai'r hen gopiwr.¹

Pa syrthni bynnag a gymylai ei feddwl mewn ambell fan wrth geisio dirnada'r hyn a glywai yn Anglo-Normaneg, defraoi'n llawn wrth at-gynhyrchu yn Gymraeg yr hyn a ddeallasai. Anodd dychmygu dim perffeiithiach o ran cynildeb a cheinder ymadrodd na'r ddau dalfrydiad a luniodd o agoriad hirwyntog y gerdd Ffrangeg. Nodweddir y cyfieithiad â'r un dillynder arddull â'r *Mabinogion* a'r *Rhamantau* ac yn fynych teimlir ynddo wefr yr un hyfrydwch mewn artistiaeth eiriol; cf. e.e., *a minneu a af auo2y yno yn voze 128; ar hynny nachaf yr iarles yn dywai yn en o2 gibraged kyheiraf a glōgocaf a theckaf rythelrei neb eiroel 326-30; etc.* Y mae'r stori drwyddi yn dryfrith o bethau tebyg. Trewir draw ac yma, y mae'n wir, ar drosiadau clogrynog megis *hyni bo2n ryuelor nu atherri pann doethant y maes or koet. kyhō2d ac Gyni sfoze2tōz e2teis ac amouyn ac ef . . . 3226-9* (gw. n.); *ac odyna y galbassant ar sōper. Y barōneit 3552; ny o2ffōyffatōd na dyd na nos pynthe2mūl o lēyr arwāc gyt ac ef. a bo2n y wāb y gyt ac ef hyst pan deuthant y v2admōnd 3656-9; ac ymgadarnhau hyst pan oed diogel gantunt 'yn awr y maent yn rhwym trwy iw' 4069-70; herōy2d y barabyl a dyghatōd 4308; etc.*; ond, fel rheol, y mae ei gystrawen yn ddinam a'i ymadroddiad yn llyfn ac artistig. Gyda'r eithriad o gyfieithydd y *Saint Greal*, efallai, tueddaf i ystyried awdur *Ystoria Boun de Hamton* fel yr arddullydd gorau ymhlith y cyfieithwyr Cymraeg o'r Hen Ffrangeg ac, yn fy marn i, teilynga le yn nosbarth blaenaf meistriadaid rhyddiaith Gymraeg yn yr oesau canol.

(vi) Pan geisier rhoi barn ar ei wybodaeth o'r Ffrangeg, deuir wyneb yn wyneb ag anhawster nid bychan. Fel y gwelsom, bydd y rhan amlaf yn cyfieithu geiriau ac ymadroddion Anglo-Normaneg yn ddiifeus, eithr yma ac acw ymddengys ei drosiadau o'r un geiriau a'r un ymadroddion yn amryfus. Digwydd y gair *estevus*, er enghraifft, drocon yn y stori Anglo-Normaneg a Chymreigir ef fel rheol yn gywir yn *nachaf*, ond yn 3970 (os dilyn y testun) cymerwyd *estevus* am *estes eus* 'A ydych chwif, Are you?', yr hyn, oni wellheir y darll., sy'n amharu ar y cyd-destun. Yn B 3411 ceir *le lers* (<*latro*+*s* enwol Hff) ac yn *Ystoria Boun* 3873 y gair a gyfetyb iddo yw *enrithōl* (LIC *enrithōl*) 'swynwr', ystyr a ddigwydd hefyd yn Hen Ffrangeg. Gwelir *le lers* drachefn yn B 3451, eithr y tro hwn yn *lēr* yw'r gyfwerthedd (gw. n. ar 3873 a 3923). Ceir llawer o wyriadau tebyg yng nghydol y stori. Eithr o'r braidd y gellir defnyddio'r gywriadau hyn fel maen prawf ysgolheictod Ffrangeg megis y myn Stimming, canys er cael yn B yr darlleniad yn yr ail gyawllt ag yn y cyswllt cyntaf, nid yw'n dilyn y ceid yr un geiriau yn nghynddelw *Ystoria Boun* yn y manau cyfatebol. Eto i gyd, deuir ar draws manau lle'r oedd y darlleniadau a geid o flaen y Cymro yn hur sicr yn agos iawn yn un fath â'r rhai a ddigwydd yn B. Dyna B 2495: *Vees, dūt li roi, ceo est un malfē 'Gwelwch, meddai'r brenin, hwn cythraul yw'. Ar malfē y gŵr*

¹ Am esiamplau o waith prentisiaid mewn copio, gw. *Facsimile LIDW*, 10^a, 294, 298; t. 135 (o BM 4); etc.

drwg', heb os nac onibai, yr adeiladwyd *mal fait* 'harm done', y geiriau sydd wrth wraidd y *ham y mae yn y Gneuthur* 2904-5, ac anodd credu fod y rhelyw o'r frawddeg lawer yn wahanol yn y ddau destun. Os felly, a ydyw tybio fod y cyfieithydd yn un o'i funudau cysglyd (gw. uchod) yn ddigon o esgus dros beidio â'i gyhuddo o gamgyfieithu yma? Ystyrier eto B 3234: *Boves let courre Arundel l' Aragon* 'Bown a ad Arwndel, yr Aragoniad, i redeg' = *Ystoria Bown* 3701: *a botn yn ymgelydus am arndel rac y ragons*. O'r chwe gair sydd yn B troswyd pedwar i'r Gymraeg a dengys *ymgelydus* fod *course* 'rhedeg' a gymerwyd=gofal (<*cura*) yno hefyd. Pan gofier mai meirch Ysbaen oedd meirch enwocaf yr oesau canol (y mae'r hen gerddi'n llawn o'u clod), ac mai ceffylau Aragon oedd ceffylau godidocaf Ysbaen (gw. n. ar 3701-2), onid yw'n syndod na welsai'n cyfieithydd iawn arwyddocâd y frawddeg hon, pa sut bynnag y dehonglodd y darlennydd y gair *let*? Gellid amlhau'r enghreifftiau a thrafodwyd llawer ohonynt yn y *Nodiadau*.

Ni allaf gelu i mi droeon uwchben darlenniadau fel yr uchod amau ysgolheictod Hen Ffrangeg y cyfieithydd. Yr oedd rhannau o'r bywyd lleyg Normanaidd yn sier yn bur ddiethr iddo: meirch, marchwriaeth, rhedegfeydd ceffylau, cynghwystlo, etc., diddordebau pwysig iawn ym mywyd y barwniaid. Ond os nad oedd yn gynefin â geirfa'r gwrol-gampau, etc. (gw. n. ar 2872 *et seq.*), ymddengys yr ymddiddorai yn y gyfraith ffiwdal ac y gwyddai ei themau (gw. n. ar 2822). Yn ei gyfnodau effro ni chyfieithodd neb Anglo-Normaneg llenyddol annhechnegol yn well nag ef a dengys ei waith yn cymryd drosodd i'w destun Cymraeg ugeiniau ar ugeiniau o eiriau Hen Ffrangeg o'r lle'r oeddynt yn ei gysnail ei fod yn ddigon cydnabyddus â'r iaith lafar Anglo-Normaneg. Nid oes dim dwywaith na ddeuai ar ei warthaf bob hyn a hyn ryw syrthni seicolegol, syrthni sydd yn ddigon o esboniad ar gamgyfieithiadau achlysurol. Dichon ei fod hefyd yn byw y tu allan i gwrw y byd ffasiynol Anglo-Normanaidd, mewn mynachlog, yn ôl pob tebyg (gw. §6, (ii), 25.), a byddai hynny yn eglurhad boddhaol ar ei anwybodaeth o dermau rhedegfeydd meirch a'r cyffelyb. Ond pa fai bynnag a fwrir arno, ceir tystiolaethau dirifedi ei fod yn ddigon hyddysg yn yr Anglo-Normaneg arferedig annhechnegol, ac, yn wnech teilyngdod y rhan fwyaf o'i gyfieithiad, tueddaf i esbonio ambell frawddeg glogyrnog ac ambell ymadrodd cloff drwy dybio i'r cyfieithydd ganiatáu i rywun arall, rhyw gytwr llai aeddfed nag ef ei hun gael yn awr ac cilwaith ran a chyfran yn y trosi.

(vii) Fe wél y neb a'el drwy'r *Nodiadau* fod stori Bown fel y delweddir hi yn yr *Anglonormannische Boeve de Hamtone*, er yn iau, yn ôl pob tebyg, yn llai llwgr ei thestun a llai petrus ei darlenniadau na'r hon a adlewyrchir yn *La Geste de Boun de Hamtone*, cynddelw'r fersiwn Cymraeg. Ond fe wél hefyd fod y cyfieithiad Cymraeg ar ôl carthu allan feillau'r copiwy'r a beiau Robert Williams yn cynrychioli testun Anglo-Normaneg llawer gwell nag a feddyliodd awdur y *Welsche Fassung*.

III. ORGRAFF

§15.

Yn y bennod hon disgrifir yn fras nodweddion orgraffyddol *Ystoria Bown* y *Llyfr Gwyn* a gelwir sylw at dri phwynt: (a) olion orgraff hŷn; (b) yr enghreifftiau cynnar o arwyddion nodweddiadol yr wyddor Gymraeg (e.e., *dd, f, etc.*); (c) dylanwad orgraff yr Anglo-Normaneg ar orgraff CymC.

Digon anodd weithiau yw canfod y ffin rhwng orgraff a seineg, ond ceisir ymgadw rhag croesi'r llinell derfyn yn rhy fynych.

§16. Y LLAFARIAID

a [a]

1. *au* am *a*: *aufric* 1664 (Hf *afrike*).
2. *-er(d)* am *-ard*: *yfonder* 573, *-erd* 583, *flond-* 530 (LIC *yflondard* bob tro), nodiant tafodieithol Cymraeg o bosibl (gw. §6., (i), 2.), ond *yflondard* 606.
3. *aó+n* am *a+n*: *baligraunt* 1636, *mombzaunt* 1999, 3144, etc., *teruagalnt* 3747, 4124, etc., cyfuniad a ddaeth i'r golwg yn AN yn nechrau'r drydedd ganrif ar ddeg¹ ac a ddaeth i GymC mewn benthyciadau o eiriau cyffredin fel *dawns*, *sians*, etc.
4. *o+n* am *a+n*: (am esiamplau gw. 2.), sillafiad AN nas gwelir cyn blynyddoedd cyntaf ail hanner y drydedd ganrif ar ddeg;² am air Cymraeg yn yr orgraff hon, cf. *cad dugon* Brev. Domesd. (B), t. 12^a=*hadugawm* Dom. i (C) fo. 143^a, col. 2^a; cf. *hadugon* BT (P20) 173^b; etc.; gw. 3. uchod.

e [e]

Am y duedd i wefusoli *e*, gw. dan y *dywyll*.⁴

1. *ei* am *e*: *afuneideit* cyw. -et 1989; gw. y ddipton *ei*.
2. *eí+n(g)* am *e+n(g)*: *ieueingit* 3, *ieueigit* 53 (LIC *ieueingit*); cf. *ieueingit* WM 413, *ieueigit* ib. 446; ceir *ei* yn ymgymwedd ag *e* o flaen *n* o bryd i'w gilydd: *hagen* P5, lxxxviii^a, *alfein* AL I 364 Q (= *alfen* ib. L); *einwet* P6, WM 207 (= *einwet* P4, 414). Oherwydd *g=[w]* yn fynych, cf. *efallai meygys* (*megys*) LI I, 88. Gwelir *ei* yn lleirio ag *e* yn awr ac cilwaith o flaen *n* ac *ng* [*ndē*] yn AN: *meinge*=*menge* Brendan (A) 119, *veingent*=*veigent* ib. (A) 1615; *eintra*=*entra* Horn (O) 852, *veint*=*vent* Brendan (A) 222; etc. Dichon mai adlais o'r AN sydd yma.

¹ Paul Meyer, *Mémoires de la Société de Linguistique*, II, t. 253; J. Vising, *Le Purgatoire* . . . t. 53.

² D. Behrens, *Beiträge zur Geschichte der französischen Sprache in England*, t. 78; O. H. Prior, *Cambridge Anglo-Norman Texts*, tt. xxii-xxiii.

³ *Cymmrodor*, 1899-1900, t. 174.

⁴ J. Morris Jones, *A Welsh Grammar*, t. 16.

3. *eu* am *e*: *bozeugbeith* 3110 (LIC *bozegbeith*); gw. y ddipton *eu*. Y mac'r feirio a welir yn 1. a 2. yn nodweddiannol cyffredin o'r AN.

i [i]

Y llythrenniad rheolaidd yw *i*.

1. *y* am *i*: *llyt* cyw. *llit* 330, *llyó* 3217 (LIC *llió*), *trebys* 3265 (LIC *trellis*); *idy* 3050; enghreifftiau eisoes yn *Annales Cambriae* (A) ac yn *Leges Howel Da* (P 28) mewn geiriau Cymraeg a Lladin: *teyr* AL II, 781, *gellchy* ib. 780; *dyscos* ib. 766, *cybum* ib. 766; etc.

2. *u* am *i*: *fuol* 3018, ond *ffiol* 3841, *iubet* 628 (Hf *gibet*), *rubalt* 276, 281 (Hf *ribalt*), mater o seineg efallai yn hytrach nag orgraff, ond da cofio am *jussarmes* Potvin 313=*gisarme* SG 419; etc.

3. A saif *j* yn *bedydjit* 2164 am *i+i?*.

o [o]

1. *o*+*n* am *o+n*: *doñ* 2612, eithr *don* 2277, 2295, etc., *ffavoñs* (llsgr. *ffaócnóyit*) 3222 (B *Favons*); gw. *ow* dan y *Deuseiniad Disgynedig* yn *-u ði meton* HG isod a'r n. ar 3222.

2. *a*+*n* am *o+n*: *eaón* 3873 (LIC *chaón*), *Galeg exobmus*, *Gwydd. esomun*; gw. *a* dan 3. a 4. uchod a'r n. ar 3873.

u [u]

Yng nghanol ac ar ddiwedd gair y ffurf *u* a arferir, ond defnyddir *w* ar flaen gair bedair gwaith yn amlach nag *u* (137:36). Osgoir *un-* (13) yn ffafwr *un-* (80); rhoir *vch-* (28) yn hytrach nag *uch-* (17) ac *vzd-* (16) ac *wg-* (8) yn hytrach nag *urd-* (1) ac *ug-* (0).

1. *o* am *u*: *racdón* 2062 (LIC *racdunt*), *triflaó* 3947 (LIC *triflau*) . . . ; cf. *Leges Howel Da* (P 28)? *henbryeyth gwelat* AL II, 779; yn *triflaó* P 5, xviii^b.

2. *w* am *u*: ceir wmbredd o enghreifftiau o wahanol ffurfiau *w* am *u* yn nhestunau CymC; cf. *Leges Howel Da*, AL II: *brewan* 765, *belew* 773, etc.; LI *yescenctyt* 22, *datlewo* 61; etc. Diau ddarfod benthyc'r arfer o'r orgraff AN lle ceir hi eisoes yn y *Psautier de Cambridge* (c. 1160): *parseto* 252, *bunewred* 245; etc.

w [u]

Yr orgraff fyw yn YBH am *w* lafarog yw *ó*. Arwyddir y llafariad seml â hi 1016 o weithiau ac ni sylwais ar yr un eithriad: *hamón*, *góz*, *hónnó*, etc. Yr un modd, *ó* a geir yn y diptonau disgynedig bron yn gyson, gw. isod¹; am fú mewn dipton esgynedig, gw. dan *aw*.

¹ Ni ellir derbyn golygiad J. Loth (*Les Mab.* I, 20) fod enghreifftiau dilyn o *o* am *u* fyw canfod yn LL, 121^b, oblegid yn *gór* (y cyfeiria ef ato), fel mewn 18 man arall ar yr un t., *u* oedd yr arwydd gwreiddiol a diweddarad yw pob ó oddieithr yn *cañno*. Nn y gair hwn rhoddwyd *-oo* ar ben llythrennau a grafwyd allan gan y diweddarwr. Newidwyd *i* y ffinwgl gron yn *i* yr ysgriflen othig onglod gan yr un bwnglerwr.

1. *u* am *w*: *bocfachun* 1901, *gleu* 2551, *ruglau* 4244 (LIC *ruglaó*), ac ymhlith y benthyciadau Hf *traytur* 306, 1095, *traitur* 2680, *roboant* (llsgr. *-ant*) 4202, 4209, etc., arwydd HG a helpwyd i ymgynnal drwy'r ffaith fod *u=w* yn boblogaidd yn AN.

2. *v* am *w*: *vyt* 1600 (LIC *óyt*), *vzda* 3415, *vón* 2574 (LIC *ón*), *vóybu*, 3358 (LIC *óybu*), agwedd onglod ar *u=w*, ffurf a gymerwyd drosodd o'r finwgl Garolingaidd.

3. *o* am *w*: ymgynnewid *o* ac *w* yn y benthyciadau Hf: *colóyn* 2770, *colón* 2334, *colóyn* 3081, 3109, 4226; *mahóm* 379, 382, 394, etc., *mahón* 3099, 3747, 3776, 3881; *mobzant* 1034, 1054, 1056, *móbzant* 1468. Yr oedd *o* ac *u* (=w) yn ymgynnewid yn rheolaidd yn AN a benthycwyd y ffasiwn ar raddfa eang gan ysgrifenywyr llsgrau Cymraeg o'r BB ymlaen; cf. *churo* BB 31.12, *oef* (wyf) ib. 50.2, *reo* ib. 89.12, *heno* ib. 102.7; *duo* LIDW 17^b, *delo* ib. 21^a, *petheonos* ib. 22^a; *gwao* P3, 8, 9, 10, *lleo doehleo* ib. 8, *lyo* ib. 8, *gwao* ib. 10, *gleo* cyw. *gleo* ib. 12; y mac dechrau P5 yn dryfrith o esiamplau: *eno vi*^a, *aon* ib. *chbero vii*^a, etc., etc. Yn YBH, ar wahan i 4152, a *ozthodaf*, ni cheir y feirio ond yn y geiriau Hf.

4. *thy* am *w*: *kyghozlkyr* 2947 (*conseylur*), *ffozeflkyr* 127; cf. LIDW 25^a *emenyn buyc ar kic bulch ar cauf buych; hucyeh (hwch)* ib. 34^a, etc. Symhaodd y ddipton *ue* (amr. *ve*, *we*, *oe*) yn *u* (=w) yn AN yn ail hanner y ddeuddegfed ganrif, ond ymgadwodd *ue* wrth ochr *u* yn yr orgraff ymlaen i'r ganrif ddilynol; o'r AN y benthycwyd yr orgraffau *ue*, *we*, etc., mewn CymC, gellid meddwl.

y=y eglur [y]; cf. WG §16.

1. *e* am *y*: *kellyyd a gene* cyw. *geny* 723, a *dzigye* 1909 (LIC *dzigyy*); gw. Ffuriant, §31(a) (ii) a'r n. ar 575 a 2880-1. Y mae *e* am *y eglur* yn arwydd gweddol gyffredin: *gade* BB 98.12; *adeuod ahi ety vabhuchelur echefu* LIDW 26b; a *chymryt ereyll o2 pzyuet ac e bryuaw em plyth dōfy* LI I, 61; etc.

y=y dywyll [y; æ]

Erbyn cyfnod YBH cawsai'r arwydd *y*, ar ôl cystadleueth hir, oruchafiaeth ar yr hen *i* frodorol ac ar yr *e* AN.

1. *e* am *y*: *henedel* 2937, *damascel* 1188, *emedeu* 2144 (LIC *ymedeu*), *trebelit* 4320; gw. hefyd ar 2121, 2716, 2744, 3371, 3732, 3745, etc.; benthyciad dibetrus yw'r *e* hon o'r *e sound* Hf, sam ac orgraff a geid ymhob math o eiriau: *cheval*, *devin*, *larrecin*, *sairment*, *ame*, *enfe*, ac yn enwedig yn yr unsyllafon *me*, *te*, *ze*, *de*, *ne*, *le*, na ellid ffurfio nemor o frawddeg heb eu help. Benthycwyd yr arwydd *e* yn gynnar a cheir esiamplau eisoes yn LL: *Estrat* 41, 42, 43, etc., *emelina* 56, 287, *he* (*collenu*) 247, etc.; yn P 28: *penhnyd* AL II, 752, *hemet* ib. 753, *deressaar* ib., id.; yn y BB: *E(beteu)* 63.2.4.5, *En(eiwonit)* 69.4, *venny* 75.2; etc., etc.

§17. Y DEUSEINIAID

(i) Deuseiniaid Disgynedig yn -i mewn HG

ae, ay (<HG ai)

Deur ar draws ae bron wythwaith yn amlach nag ay: *mae, may; aethant, aythant*; etc.; y ffigurau mewn geiriau hir a byr yw 666: 85.

1. *ai* am *ae* (ay): yn y benthyciad AN *traitur* 2689; cf. BT (P 20) *kanhaif* 292^a, *kanhaif* 294^b.

ei (<HG ei)

1. *ai* am *ei*: *prïodyffai* cyw.—*ei* 2481 (LIC *pziodaffei*); os nodiant seinogol yw *ai*, dyma, mae'n debyg, yr enghraifft hynaf o *ai* ddiwedddol am *ei* yn amh. 3 y sylwyd arni hyd yn hyn mewn testun CymC. Ond dichon nad yw'r *ai* am *ei* namyn orgraff fenthg o'r AN megis, yn bur sicr, yn *pynuairch* P 14, 117. Cadwyd *ai* yn yr orgraff AN ymlaen drwy'r drydedd ganrif ar ddeg, ond yn odli ag *ei*; cf. *Laisse* I yn *Boeve* lle ceir *sai, dirrai*, etc., yn odli à *mei*.¹ Aeth *ai* yn *ei* o ran sain yn AN mor gynnar a'r unfed ganrif ar ddeg.² Rhaid yn wyneb hyn wrthod awgrym J. Morris-Jones: 'but Norman scribes heard the *ei* as *ai* much earlier, to judge by such a form as *Trefwalhemay* in the Extent of Anglesey dated 1294' (WG 115).

2. *e* am *ei*: a *ffebei* 148 (LIC a *phai bei*), *gŵreghahaôd* 6 (cf. *gôzeickaôd* 55); *felleiff* 2664, ond -*ell-* am -*eil-* o bosibl; gw. ar 1477 ac ar *e* yn Y LLAFARIAID.

3. *i* am *ei*: *pari* 1690 (LIC *parei*), *peillit* 1353 (LIC *peilleit*). Ceir *i* (y) am *ei* yn ein testunau canoloesol cynnar: BB *enid* cyw. *eneid* 20.5, *ymenid* (*ymeneid*) 71.6, *gunit* cyw. *guneit* 24.8, *kin* (*hein*) 60.2, *Tegigil* 74.10; LIDW *gurich* (*gureic*) 20^a, *agheuwith* (*agheureyth*), ib., *fanfryt* cyw. *fanfryt*, ib., etc.; WM (*Peredur*) *gweli* (-*ei*) 640, *ymwani* (-*ei*) 647, *rodi* (-*ei*) 648. (Y mae ôl AN trwm ar y *Peredur* hwn). Am sillafiadau gwrthwyneb, cf. *gôlei* WM 230 (RB *ti a wely*), *manachloc clunei* P 14, 5^b (*cluni*, ib. 5^b ac 11^a). Orgraff a fenthgwyd o'r AN yw *i* am *ei*.

oe, oy (<HG oi)

Y mae'r arwydd *oe* fwy na seithwaith yn lluosocach nag *oy* ac yn llawer mwy poblogaidd yn yr unsillafon. Wele'r cyfrifon: 487:67. Yn yr un cyfnod yr oedd cystadleuaeth rhwng *oe* ac *oi* yn yr orgraff AN ac arferid *oe* yn amlach nag *oi*, pwynt a fu o bosibl yn ddylanwad ar y copiwyw Cymraeg.

1. *oy* am *oe* (oy): *hoeydyl* 203; cf. y *gyfoeith* BT (P 20) 263^a.

2. *oi* am *oe*: *ymphoini* 1007.

¹ Gw. A. Stimming, *Boeve*, t. viii.

² Cf. H. Suchier, *Voyelles Toniques du Vieux Français* (Paris, 1906), t. 71.

wy (<HG ui)

Nodir y ddipton hon, gydag ychydig iawn o eithriadau, ag *ôy*: *ôyt*, *bôyt*, etc., a chedwir lly bron hollol i gyfleu'r ddeusain esgynedig: *gŵyrr*, *gŵychyr*, etc. Ag *ôy* hefyd yr arwyddir yr -*uine* AN (Hff Ffrainc -*ogne*): *bôlôyn*, *gŵafcôyn* (*Boluine*, *Guascuine*), etc.

1. *ô* am *wy*: *bôzkôin* 545 (AN *Burguine*, Hff *Bourgogne*).

2. *ô* am *wy*: *diffethhaôd* 890 (LIC *diffethaôyt*); aeth *ue* yn *u* (=w) yn AN tua diwedd y ddeuddegfed ganrif a gwyddai'r copiwyw Cymraeg y gellid ysgrifennu *u* am *ue* yn yr iaith honno.

3. *y* am *wy*: *palmidyden* 3917 (=LIC); gw. n.

(ii) Deusain Ddisgynedig yn -u [û] mewn HG

eü (<HG ou)

Ar wahân i'r eithriadau a roddir isod, ni cheir ond *eu* yn yr orgraff.

1. *e* am *eü*: *gymne* 977 (LIC *gymneo*), *hithe* 305, 345, 481 (LIC *hithe* bob tro), *ynte* 393, 436, 473, 484 (LIC *ynte* yn gyson), sillafiadau seinogol, ond odid, yn arwyddo ynganiad llafar gwlad; eithr orgraff wrthwyneb, yn bur sicr, yn *bozeugôith* 3110 (LIC *boze-*); gw. n. ar y rhain.

2. *y* am *eü*: *yu tri* 1801 (llsgr. *yn tri*, LIC *ill tri*); gw. n.

3. *ôy* am *eü*: *lluruc ôy dyplie* 537 (=LIC); gw. n.

(iii) Deuseiniaid Disgynedig yn -u ôl [w] mewn HG

aw (<HG au)

Arwyddir y ddeusain hon yn rheolaidd ag *aô*: *dzaô*, *arderchaô*, *ymdzeiglaô*, etc. (1304 o es.), ond *doluryathô* 116. Lle'r ystyrir fod *te* yn perthyn i'r sillaf ddilynol, fê a geir: *llaôer*, *trabeint*, etc., eithr o atgof am orgraff y ddipton seml trewir weithiau ar ô: *llaôen*, *llaôer*.

1. *a* am *aw*: *amheradyr* 74 (LIC -*aôd-*), *ôztha* 1563 (LIC *ôzthaô*), *yn y la* 2561 (LIC *laô*); cf. *aufric* 1664 (ChdeR 1550 *Affrike*) ac a. i. §16.

2. *eô* am *aw*: *enrithelô* 3873 (LIC -*aôl*), *lleôen* 180 (LIC *llaôen*), nodiant, cfallai, o ynganiad llafar; gw. §6., (i), 2.

ew (<HG eu)

Y nodiant yw *eô*, eithr, megis uchod, *gleôaf*, *hethilid*, *elbhythyr*, etc. Weithiau ymddrysr yn y ddau ddull: *lleôot* (10) a *llehot* (2), *gleôaf* 607 a *gleôaf* 2538.

iw (<HG iu)

Yn rheolaidd ió: y *py dió* 4164, *gión* (14), *llió*, eithr *bziñsaf*, *dilbarnaót* (7), *dilbed* (5), ond *dilbed* 2907.

ow (<HG o+u)

Y sillafiad yw *ó*: *doóch* 2218, orgraff a geir hefyd yn y benthyciadau HFF: *boón* 144, 189, etc. ac yn *doón* 2612 (B *Down*), ac a welir ar ffurf *ou* yn AN o tua 1240 ymlaen.¹

uw (<HG wyw)

Yr un modd, ag *ó* y terfynir y ddipton: *duó* 85 o weithiau.

1. *ó* am *uó*: *dóu* 2664.

(iv) Deuseiniaid Esgynedig.

Nid oes nemor ddim i'w nodi yma ar bwnc llythraeth oddieithr mai *ú* ac nid *ó* yw'r arwydd a ddefnyddir fel rheol i gyfleu *w* yn y diptoniaid hyn yn YBH. Y ffigurau am *ú* yw 750, am *ó* 195.

1. *u* am *w*: (a) *gu-* am *gw-* lawer gwaith: *guedy*, *guyll*, *guys*, etc.; (b) *chu-*, *hu-*, *yghu-* am *chú-*, etc.: *chuebllynedd* 1081, *huech* 525, *yghuanec* 437.

2. *w* am *w*: *tychyr* 161, 618, *vahanu* 382 cyw. *úsa-*, *vayó* cyw. *úayó*; cf. *vzeic* 3849.

3. *gú-* am *w-*: *amryuaelon gúbledi* 4317 (LIC *úbladoed*); cf. hefyd *ú-* am *gú-* yn *Sef úreic* 56 (LIC *gúreic*), etc.; arferir *gw-* am *w-* gannoedd o weithiau (ar ffurf *gu-*) yn LIDW, ac fe'i gwelir hefyd yn LI I (e.e., *pa gwlat* 7^b, 9^a, *e gwledigaeth honno* 8^b, etc.) ac mewn testunau nad ydynt yn gopïau o ddim neilltuol o hen. Daeth hyn o ddynewared yr AN lle'r oedd *gu-*, *u-* a *g-* yn cyfnewid á'i gilydd; gw. n. ar 227-30.

4. *-úh-* am *-w-*: *vyóhyt* 2689 (LIC *vyóhyt*).

§18. Y CYTSEINIAID

b

1. *v* am *b*: *dec vzenhinaeth* 704 (LIC *dec b2-*), y *vydinoed* 3616 (LIC *y b-*); cf. hefyd y gwrthwyneb: *ae búzú* 230 a *coluhyr* 987 (AN *coluwer*), cyfnewid a ddeilliodd o debygrwydd ffurfiad y ddwy lythyren; gw. n. ar 227-30 a 986-7.

2. *-b* yw'r orgraff gyson: *kyffelyb*, *mab*, etc., heb yr un esiampl o'r hen *-p*. Yn hyn y mae YBH yn debyg i'r LJG (rhannau) ac i'r LIC ac yn gwahanu-iaethu oddi wrth lagrau fel LIDW, GrapC, P 7, P 10, etc., lle'r arferir *-p*.

¹ J. Vising, *op. cit.*, t. 57.

c [k]

(i) *c-*: o flaen *a* ceir *c* a *k* mor fynych y naill a'r llall; gydag *l*, *r*, *o* ac *w*, yr arwydd mwyaf poblogaidd o lawer yw *c*; o'r tu arall, gydag *e*, *i*, *y*, *n* ac *u*, *k* biau'r maes bron yn gyfan gwbl. Dyma'r ffigurau am y tri dosbarth:

1. <i>ca-</i>	(111);	<i>ka-</i>	(110);	3. <i>ke-</i>	(105);	<i>ce-</i>	(3)
2. <i>cl-</i>	(73);	<i>kl-</i>	(3);	<i>ki-</i>	(6);	<i>ci-</i>	(1)
<i>cr-</i>	(37);	<i>kr-</i>	(5);	<i>ky-</i>	(233);	<i>cy-</i>	(1)
<i>ca-</i>	(75);	<i>ko-</i>	(13);	<i>kn-</i>	(3);	<i>cn-</i>	(0)
<i>cw-</i>	(7);	<i>kw-</i>	(3);	<i>ku-</i>	(4);	<i>cu-</i>	(2)

Dengys lluosogrwydd *ke-*, *ki-*, *ky-* y parheid ar ddiwedd y drydedd ganrif ar ddeg draddodiad y testunau AN, y BB, etc.¹; gwelir hefyd fod barn J. Morris-Jones ar fynychdra *k-* yn rhy bendant.²

(ii) *-c-*: dyma'r cyfrifon am nodiant [k] ganolog: *c* (26), *k* (4), *cc* (10), *ck* (9), *gk* (1).

(iii) 1. *-c*: aethai'r *-r* ar ôl llafariad yn *-g* yn gynnar yn hanes yr iaith,³ eithr cadwyd *c* yn yr orgraff ymlaen drwy'r oesau canol a hynny, fel y tybiaf, am y defnyddid *g* ar raddfa eang i gyfleu [c].

2. *-nc-*: arwyddir y cyfuniad [nk] ag *nc* (14), *nk* (2), *gk* (9) ac ag *c* semi yn *ffreic* 2281. Ni threwir yn YBH ar yr un esiampl o'r cyfuniad hwn wedi ei lythrennu ag *-ng* fel yn *freing* P 14, 138; P 7, 37^a; *ieuang* WM 58; P 8^a, 15, etc., neu ag *g* gyda'r *titulus* am *n* wedi ei roi ar ben y llafariad flaenorol megis yn *freig* BT (P 20) 85^a, 87^b, 89^a, etc. (yn aml iawn); etc. Gw. BBS, I, 15-18 lle ceir golygiad arall ac o dan *ng*.

ch [x]

Y nodiant cyson yw *ch*, heb yr un *gh* AN (cf. *erghis* WM 644, etc.).

1. *su-*: cyfleir datblygiad *su-* Hen Geltog drwy *chú-* (22), *chó-* (8), *chu-* (2), ac ni welir ond tri eithriad: *huech* 525, *húimóth* 2433, (*yth*)*hware* 3334.

2. Yng nghanol gair ysgrifennir y sain ddbwl hon ag *hú*, *ú*, *ó*; *hu*, *o*: *damúheinaó* 2254, *damúheinaó* 427, 2070, *damúheini* 43, *chýóymu* 3080, 4214, *varóghybedyl* 2177 (LIC *uaróghybedyl*); *ymhoylat* (18 es.), *ymhoylat* (5 es.), *ymoel*, 1250, 3813.

d

1. Ar ddechrau ac yng nghanol gair arwyddir *d* yn gyson á *d*.

2. Fel deintol ddiweddol, ceir *-d* 11 o weithiau (e.e., *ieuringtid* 4, *peziad* 13, etc.), ond bob tro arall *-t* yw'r llythreniad.

¹ Gw. M. Watkin, *Trans. Cymwr.*, 1918-19, t. 172; *ib.*, 1919-20, t. 74.

² A Welsh Grammar, t. 20.

³ Cf. J. Loth, *Facultaire Vieux-Bretton* (Paris, 1884), t. 15; J. Morris-Jones, *WG*, t. 20, 184.

dd [ð]

Nodir y sain hon ymhob sefyllfa fel rheol â *d* seml, a thebyg i'r ffaith y ceid *d* [ð] yn AN helpu'r hen *d* frodorol i gadw ei lle yn orgraff CymC.

1. *t* am [ð]: *oet* 59, 522, *yt* 578, *dýt* 2196, *eifstetfa* 2424, *dylbzaót* 2813 (geiriau y cywirwyd *t* yn *d* ynddynt oll), *enrydet* 2784, *trydyt* 2812, *vedit* (llsgr. *vedic*) 4139, *bedyt* 4179. Benthg o'r HFF yw'r *t* hon a cheir hi mewn geiriau Cymraeg mor gynnar â Harleian 3859 ('after 1125')¹; *Cymmr.* IX, ?*Clinog Eitin* 173, *Guodotin* ib. 182; ceir hi yn y BB (yn aml iawn), yn LIDW; etc., etc.

2. *th* am [ð]: *na thangoffych* 841, *na thangoffaf* 896; cf. LIDW *anredethu* 6^a, *kenethyon* 8^b, etc., benthg dibetrus o'r orgraff AN; cf. Harleian 3859, *Cymmr.* IX, 165? *iuthail* cyw. *iudhail*; y mae *th-* [ð] yn brin ac *-th-* [ð] yn lluosog.

3. *dd* am [ð]: o safbwynt ffurfiad yr orgraff Gymraeg diddorol iawn yw'r doreth esiamplau (tua 100) o *dd* am [ð] ar ddechrau ac yng nghanol gair: *ny ddodei* 432, *ny bei dda ganthaó* 692; *rocdi y herddaó* 768, *iddaó* 867; etc. Nid arlerir *dd* ar ddiwedd gair o gwbl. Awgrymais gynt (a gwnaft eto) mai gwaith ein cyndadau yn efelychu'r arler AN o ddyblu *d* a ddug y ddirgraff hon i'r wyddor Gymraeg.

Hyd y sylwais, ni cheir yn YBH yr un *ð* am [ð], arwydd sydd mor gyffredin mewn rhai testunau canoloesol, e.e., LIDW: *eulodyn* 4^a.1, *adele* 4^a.6, *fenedgyr* 4^b.18, etc., etc.

f [v]

(i) *f-* [v]: ceir *v* (277), *u* (63), *f* (20).

Dyma'r cyfuniadau mewn tair colofn:

<i>va-</i>	= 15	<i>ua-</i>	= 3		
<i>ve-</i>	= 21	<i>ue-</i>	= 4	<i>fe-</i>	= 1
<i>vi-</i>	= 6	<i>ui-</i>	= 1		
<i>vo-</i>	= 39	<i>uo-</i>	= 9	<i>fo-</i>	= 1
<i>vu-</i>	= 0	<i>vu-</i>	= 37	<i>fu-</i>	= 14
<i>vó-</i>	= 14	<i>uó-</i>	= 0	<i>fó-</i>	= 3
<i>vy-</i>	= 73	<i>uy-</i>	= 4		
<i>vs-</i>	= 96	<i>ur-</i>	= 4	<i>fr-</i>	= 1
<i>vl-</i>	= 13	<i>ul-</i>	= 1		

Ar gyfrif eu diddordeb yn natblygiad yr orgraff, chwanegaf yr enghreifftiau o *f-*: *fedzu* 1826, *fo* 404, *fu* 97, 487, 947, 993, 1080, 1529, 2337, 2528, *fuaffei* 597, *fum* 1994, *fuum* 3098, *fuant* 2068, *fuhunan* 2009, *fugeil* 2227, *fónei* 538, *fóyt* 1363, 2191, *freich* 1407.

1. *ð* am [v]: *thugeil* 264, *thugeiffon* 266, *thigaó* 338, *thlodyn* 1519, *thelley* 2572. Ceir esiamplau yn ail hanner y ddeuddegfed ganrif: *Leges Howel*

¹ J. Gwenogvryn Evans, *Facsimile & Text of the Book of Taliesin* (Llanbedrog, N. Wales, M.DCCC.L.), t. viii.

Da (P 28): *raf weleu* AL II, 805; ceir hwy hefyd yn y BB: *wuchit* 4-9, *pir uuuf* 22.12, *wympechard* 83.15, etc.; yn LIDW *worduit* 17^a, *wod* 25^a, etc.; ac ymlaen drwy'r cyfnod canol.

2. *ó* am [v-]: *ívenat* (llsgr. *(at)óaenat*) 3597 (gw. n.); cf. WM (P 4) *gal* 13, 442, *garch* 14, *geicheu* 25, etc.; P 7, 46^b *óim*; P 14, 87 *geybean*; etc. Arferid *ó* am *v* yn aml iawn yn y llaw lys Anglo-Normanaidd tua diwedd trydydd chwarter y drydedd ganrif ar ddeg.¹

(ii) *u* ac *f* am [-v-]: nodir [-v-] ag *u* (520) ac ag *f* (223). Ni welir yr un *fu* megis yn *dufcyrguyr* LL 128; *hefuwyn* *Leges Howel Da* (P 28) AL II, 812; etc.

1. *ff* am [-v-]: *chylfarch* 94, *offyn* 3208, *affreit* 3210; cf. LL 229 ('1136 to 1154')² *Strathaffren*; BB *dioffriá* 8.6, *goffalon* 26.6, *dyffo* 50.13, etc.; LIDW *effo* 22^b; WM (P 4) *gyffranc* 30, *ar geflyn march* 159, *digriffaf* 230; etc., etc.

2. *th* am [-v-]: *gylkeillt* cyw. *gyu-* 243, *chylfarch* 269, *bzaóthayth* 743, 1486, *rylkelu* 2286, *arbaó* 3657 a rhai eraill posibl; cf. BB *arywderit* 4.8, *gowanon* 6.6, etc.; LIDW *keureu*, *deuwnidiet* 17^a, etc.; BM 4 *llorud* Fac. LIDW 57, 63(3), *treutat* 61, 62; etc. Cf. *v=ü* a gw. §16 uchod.

3. *ó* am [-v-]: *íffaóómyeit* 3691 (B *Favons*); cf. WM (P 4) *gyberbyn* 15, *Sedvyl* 17, *om hanbod* 18, etc.; P 14, 83 *dyóymnó*; BM 7 *gúaftraut aboyn* AL I, 344; etc.; gv. (i), 2. uchod.

Nodir *th* am *vu-* yn *thgeileid* 238; cf. *vgeilky* Fac. LIDW 135; *vgeyl* P 3, 3; RWM I, AL I, 303, etc.; cf. *v* am *vó-* efallai yn 2676; gw. n. Yr oedd *vu* am *vu-* (*u=ü* ac *w*) yn dalfyriad AN digon cyffredin: *Boeve* 1023 *vult=vult*; etc.

(iii) *ff* am [-v]: *dzeff* 3285; cf. BB *godeff* 28.7, *ioff* 42.13, etc.; LIDW *eff* 10^a(3), 21^b, *arnaff* 16^a, etc., etc.

ff [f]

(i) *ff-*

1. fel treiglod o *p-* arwyddir gan *ph* (100), *ff* (65) ac *f* (13): *a pha vn* 3231; *a ffa* *thed* 483; *a fob* 616; etc.; cyferbynnir sylw J. Morris-Jones: 'rarely we have *ff*'³.

2. Am [*f-*] gysefin y ffurfiau yw *ff* (112), *f* (11).

(ii) *-ff-* [*f*]: ceir *ff* (93), *f* (20).

(iii) *-ff* [*f*]: *f* (18), *ff* (17): *ygbozf* 146, *trallaót bzauf* 639; *dy gozff* 147; *gobzaff* 1954; etc.

¹ Gw. *Rhagymdrodd*, §4, (iv).

² J. Gwenogvryn Evans, *The Book of Llan Dde* (Oxford, M.DCCC.XXII), t. xxix.

³ *A Welsh Grammar*, t. 23.

g [g]

(i) *g*- ac *-g*-: arwyddir yn gyson ag *g*.

(ii) *-g*: ysgrifennir *c* am *-g*, gydag ychydig eithriadau: *arderchaboc*, *gŵreic*, etc., yn unol â'r hen orgraff.

1. *g* am *-g*: *creig* cyw. *creic* 1845, *crog* 1087; cf. WM *ag* 385, *caig* 70.

2. *h* am *-g*: *crok* 796.

Rhy bendant, felly, yw gosodiad J. Morris-Jones: 'it is never written *h* in M.W.'¹

Am *g*-=*gw*- ac *w*-, gw. n. ar 1573 a §17, (iv).

ng [v]

Ymhob sefyllfa cyfleir y sain *ng* [v] yn YBH yn gyson ag *g*: *agozeu*, *bligab*, *llog*, *róg*, etc.

1. *ng* am [v]: *anghóanec* 135, *angheu* 895, etc; gwelir chwe *-ng*- ac un *-ng* (*llong* 3851); ceir 8 estampl gyda'r *titulus*: *bligab* 637, *llög* 1307, etc. *ng* hefyd a arferir i nodi [v]+*g* yn *angerd* 1929.

2. *c* am [v]: *ycledyf* 1584=*ynyledyf* (B 1465 *mun branc*), *pymthec milkarnat* 240 (LIC *-cug n.*) 4305 (=LIC), *dec mrenhin* 4115 (LIC *dec b2.*), *pymthec mrenhin* 4125 (LIC *-ec b2.*); cf. *gellecho* LIDW 6^a (=gellegho 46^b), *yny heneityt* ib. 29^a, *tuc* ib. 8^a; *rúc* y *dóy* *v2on* P 9, 26^b; etc.

Am [v]k, gw. dan *c*.

dj [dž]

Gan y digwydd y sain hon yn y benthyciadau HFF yn YBH, ni ellir peidio â son am ei horgraff. Arwyddir hi â thri sillafiad gwahanol:

1. *ag g*: *geol* 964, 981, *cartage* 1478, *egipt* 361; etc.

2. *ag i*: *iubet* 628, *i62nei* 3894; *coniuración* 1047, *fóiozn* 2529; etc.

3. *à di*: *lledir* 2583 am *lledür* (cf. B *legera* a gw.n.).

h

O ddilyn llafar y siroedd isaf, mac'n debyg, esgeulsa copiwr YBH dorri'r *h* yn bur (ynych: *ythlware* 3134, *damlbeina6* 427, 2070, *duma6* 472, *cartgyllbedyl* 2177 (LIC *-chib-*), etc. O'r tu arall, un o nodweddion YBH y LIG o'i chymaru â'r LIC ac â llagrau eraill yn y drydedd ganrif ar ddeg yw mynychdra *h*- yn orgraff y rhagenwau pers. syml a chysylltiol: *hoy*, *hoynt*, *hoynteu*. Tueddaf i weld yn hyn ac yn natlygiad y rhagenwau pers. delysawad orgraff yr AN a roddai *h* o flaen *ue-*, *ui-* modd yr osgoid darllen y cyfuniadau hyn fel *ue*, *ui*; gw. dan *Rhagenwau Personol Annibynnol* yn *Ffurfiant*, § 27.

¹ A Welsh Grammar, t. 20, iii.

y, i [i]

Y nodiant arferol yw *y*, ond arferir hi'n fymrwyl yn fynych: *dólyya6* 216, *dygdyya6* 168, *ólyya6* 193, 363; etc. Gwelir yr *y* ffansiol hon eisoes yn LIDW: *er eyddiau* 24^b, etc., ac fe'i ceir yn aml iawn yn SG, e.e., *tanaethyant*, *aelyodeu* 2, *aethyant* 16, *aethyost* 29 *doethyant* 21, 35; cf. hefyd *ffynnyalon* RBB 400; etc. Ceid ar yr *yod* yn y tiriogaethau Ffrangeg wahaniaeth tebyg i'r un a flynna rhwng De a Gogledd Cymru. Perchid yr *i gytsain* yn HFF Ffrainc, ond gwrthwynebai'r AN iddi a bwriad hi allan o eiriau fel *aléures*, *déust*, etc., (am *e*-y *gytsain* mewn CymC, cf. *óeybeon*, P. 14, 87) ac o nodiant geiriau Cymraeg (cf. *Keyroc*, *Keveyllok*, etc., yn *Fouke Fitz Warin*). Pan aethpwyd ar ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg i efelychu HFF y Cyfandir ni wyddai'r copiwr Anglo-Normanaidd pa le i'w rhoi yn iawn a gwelir tryblith yn ei nodiant, tryblith y ceir adleisiau ohono yn orgraff CymC cynnar megis yn *aum* am *jaun* LIDW, 21^a; etc. Ond am y gair olaf, cf. BBS, VI, 195.

1. *j* am *i*: *bedydjüt* 2164, ond gw. dan *i*.

l

Y nodiant yw *l*, ond *callon* (14), *calon* 2755 ac yn ffurfdroadau *daliaf* ceir *dallón* 2631, *dallei* 661 (LIC *daihei*), *delynt* 1035 (LIC *delhynt*). Yn gyffelyb, ysgrifennir *tunelleu* (B *tonels*) yn 1700.

Torridd *l* ac *i* o'r un uchder i bob diben yn y drydedd ganrif ar ddeg; gw. ar 1477 a 2664.

Yr oedd *l* yn wan ei sain yn AN ac esgeulusid ei hysgrifennu'n fynych ac efallai mai efelychu'r ffasiwn honno a wneir yn *ymochi* 1503, *úochaf* 4335, *arglydes* 1583; cf. *gogeeet* cyw. *gogleet* BB 53.19; *arewat* cyw. *arewat* LIDW 21^a, *eygneyt* (*eylgyeyth*) ib. 27^a, *lladhud* (*llathlud*) ib., id., *gweflau* (*gweflau*) ib. 42^b, *arguyd* (*arglyud*) ib. 47^b; etc.

ll [cf. AN thl]

Oddieithr yn *llyna* 1652, nodir y sain hon ag *l* ddwbl *ddi-addurn* megis yng Nghymraeg heddiw.

1. *l* am [ll]: *6ch lafur* 2216 (LIC *abch llawur*), *ineilla6* 291 (LIC *neill la6*).

m

Gwelir tuedd i roi *n* yn lle *m*: yn *habilon* 3626, 3632, yn *macubratal6* 3727, yn *mónbra6nt* 4323 (LIC *ym b. dduywaith* ac *ym m.*); *máhon* 3099, 3747, etc. (9), *máhom* 379, 382, etc. (19); etc.

Noder *ámós* 98, *kýmer* 182, a *hymmeint* 839.

n

Megis y cafwyd *n* am *m* uchod, ceir *m* yma lle buaidd yr *disgwyl n*: *amdiffin* 2807, *eydim* 2669, *oedim* 2819, *hymy ydod* cyw. *hymy y* 344^b (LIC *ymy ydod*), *mónbra6nt* 1999, 3144, etc. (14), ond *mónbra6nt* 4323, *mónbra6nt* 3612, 3676 (B *Monbraunt*, *Mun*).

(i) *-n- sengl yn lle -nn- mewn geiriau lluosill ar ôl yr acen.*

1. Ceir *-n-* am *-nn-* yn y geiriau hyn 20 o weithiau: *haner* 1304, 1352, 1786 (LIC *haner*), *kanôz* 3108 (LIC *kannôz*), *genaf* 91 (LIC *gennaf*), *genyt* 893 (LIC *gennyt*), *mynych* 4207 (LIC *mynych*), etc.
O'r ochr arall, sylwer ar *ynna* 83 (LIC *yna*), *hynny* 3179, 3354 (LIC *yny*).

(ii) *-n am -nn mewn geiriau unsillafog.*

Dyry YBH 249 o enghreifftiau o *-n* sengl mewn geiriau unsill yn erbyn *g2 ag -n* ddwbl: *pan* (124), *pann* (9), *pân* (1), *pen* (37), *penn* (18), *pên* (23); *bzon* (12) *bzonn* (2), *bzôn* (2); etc.

Cyll *n* ganolog a diweddol o bryd i'w gilydd yn yr orgraff o waith y copiwr yn anghofio rhoi'r *titulus* ar y llafariad flaenorol: *maer* cyw. *maner* 3266 (B *baner*), *mobzant* 1034, etc. (B *Monbrant*), *my ieffu grifl* 1591 (LIC *mym*); cf. hefyd y am yn draethiadol: y *vehel* 141, y *gadarn* 569, y *dzylleu* 1225, y *trifl* 1355, y *warô* 2566, y *da* 3764, y *teir bydin* cyw. yn *t.* 2648 (bob tro, oddieithr yn 569 a 3764, try'r LIC y yn *yn*); yn wyneb cywiriadau'r LIC a'r treiglâd, dichon mai ag orgraff o y [œ] ac nid ag y [r] draethiadol y mae â fynnom yma.

Yn y llsgrau lle ceir y bwyntiedig (y) arferir y pwynt yn fynych i wneud gwaith *titulus*: y *kimereu trin* BB 57.12, y *cad* ib. 108.11; y *llosgi* P 3, 27; y *difflis* P 7, 8^a; etc. Y mae P 4 yn defnyddio'r pwynt i'r perwyl hwn a thueddaf i greu y dylid darllen enghreifftiau fel y *ueichaôc*, y *baraôt*, y *dywyffogyon*, etc., WM 32, 46, 49 (ceir *g* yn y *Pedeir Keinc*) fel yn *u.*, etc.; a dyna a wnaeth copiwr y LIC bob tro. Pa sut bynnag, anodd credu nad oedd gyswilt ym meddwl y copiwr rhwng y ac y. Yn PKM, t. 122, rhydd Ifor Williams esboniad gwahanol ar hyn.

Ceir y gwrthwyneb yn *yndaô* (*ydaô*) 3383, a *plômen* (*plumé*) 2743, 2744.

Yn holl lythraeth *m ac n* y mae dylanwad yr orgraff AN yn amlwg.

p

1. Fel y gwelwom dan *b*, ni cheir yr un *-p* ddiweddol yn YBH, megis yn LIDW (e.e., *nep* 1^a, *pop*, *huynep* 2^a, etc.), GrapC, P 7, P 10, etc. Trowyd *-p* HFF yn *-b* yn *Otuol* YCM, 85; *gwalthob*.

2. Cadwyd *-p-* bumwaith yn y rhifol 15: *pympthegmil* 3351, 3515, 3610, *Pympthec mrenin* 4125, *pympthec milbarnaôt* 4305.

3. Ceir *-p* yn *fômp* (o *dda*) 3750.

q [k]

Gwelir *q-* yn *quire* 541 (HFF *cuir*) a *-q-* yn *ysquiereit* 2788 (B *esquier*), eithr *actôn* 536 am yr HFF *a(u)queton*.

r

Ar ôl y llythrennau *crwn d, o, ô*, y ffurf *z* a arferir y rhan fynychaf: *dzaô*, *voz*, *gûz*, etc., ond ceir eithriadau niferus yn enwedig ar ôl *ô* ac *o*: y *naôr* 4183, *haôr* 3981; *gormod* 3233, *mor* 4321; etc.

Cyll *r* 13 o droeon yn YBH: *ialles* 17, *moglei* 612 (LIC *mozglei*), *girat* cyw. *girart* 2293, *neur dafu* cyw. *neur darfu* 2295, *venhin* cyw. *venhin* 2605; etc. Cf. hefyd LIDW: *benyu* (*brenyn*) 5^a, 8^a, 10^b, *beint* cyw. *breint* 21^a, *keyc* cyw. *keyrc* (*keyrch*), 13^a *agluit* (*argluyd*) 19^a, *eyht* (*eythyr*) 25^a, *fuydguy* 10^b; etc. P 14: *drwy* (*drwy*) 104, *dallein* 158; LI I: *kedald* cyw. *kerdaôd* 90, *keffa* cyw. *keffar* 81, *gwy* cyw. *gwyr* 92; etc. Gellid dyfynnu ugeiniau o enghreifftiau o waith y copiwr Cymraeg yn efelychu'r ffasiwn AN hon. Diystyrid *r* yn yr odlau yn AN, megis yn *estre*: *feste*, etc., er dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg.

(i) *r ac rr mewn unsillafion.*

Ceir cryn wamarwydd yn sillafiad y geiriau hyn: *byzr* 4010, *tyrr* 'breaks' 2014, ond *cyr* 'near' 3419, *gyr* 'near' 3018, 3467, etc., *gyr* 'drive (thou)' 1610.

(ii) *r ac rr yn y goben acennog.*

Ar ôl llafariad fer ceir *rr* ac ar ôl llafariad hir *r* sengl megis heddiw: *barrau* 2373, *carrec* 2769; *garan* 1419, *tarab* 209; etc.
Yr oedd *r* yn debyg iawn ei ffurf i *c* a *t* a chymysgid hwy yn fynych: *elâit* (*elôir*) 90, *difetheit* (*-eir*) 1673, *gôelit* (*-ir*) 3816, *gyhyraffant* (*-ri* = *rô*) 3348, etc.; cf. *ruyn* (*crucyn*) LIDW 10^a; *roen* (*croen*) LIC=YBH 1158; etc., etc.

s [š]

(i) *s-*: ar ddechrau gair *f* yw'r nodiant rheolaidd: *ferchaôl*, *fef*, etc.

1. *ff* am *s-*: *ffaraffinieit* 883, y *ffaôl* 2508, *ffon* 3357, 3589, *ffôym* 4161.

(ii) *-s-*: yng nghanol gair arwyddir [š] y rhan fynychaf ag *ff*: *eiffoes*, *paiff-ôylab*, etc. Daeth yr arfer hon o'r AN lle'r arwyddid y sain [š] ag *f* ddwbl am yr yngenid *f* sengl rhwng llafariad fel *z* yn S. *zeul*.

1. *f* am *-s-*: *ny fôyfei* 537, *caôfant*, 2899, etc., *gôafanaethu* 3338; etc. (13 o es. i gyd).

(iii) *-s-*: yn y safle hon *s* gron fach yw'r llythyrneth reolaidd yn YBH.

1. *f* am *-s-*: yn wahanol i gopiwr P 7, P 8^a, P 8^b, etc., ni ddengys copiwr YBH ddim hoffter o *f* hir ddiweddol ac ni cheir ond *goz* 404, *of* 1676, *gôaf* 1428 ac efallai *yf* 1532, 1533, 1580, lle mae'r ysbas dilynol yn lled fach.

H

2. *s* am *-s*: mewn tua dwsin o eiriau ceir math o sigma ddiweddol Roeg debyg i'r *-s* a welir yn y llaw lys AN (XIIg.) ac efallai yn barhad ohoni: *erchi's* 4207, *thozres* 498.

3. 2 am *-s*: *arglôyde'z* 4340, arfer AN.

Collodd *f*, *s* yn AN erbyn hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg (yn Adgar, Chardri, etc.) ac o hynny allan esgeulusid hi yn yr orgraff, ffasiwn y ceir adleisiau lawer ohoni yn y llsgrau Cymraeg. Yn YBH: *ygynnu* 1570 (LIC *yfgynnu*), *llogit* 2490 (LIC *llofgit*), *leicetre* 3013 (LIC *leycefyz*); cf. hefyd *pygaut* cyw. *pyfgaut* BM 4 Fac. LIDW 67; *nau afeith galana Leges H* (XIII¹), AL II, 900; (*l*)*levely* cyw. *levelyf* Ll I, 61, *damweynnyw* cyw. *damweynnywef* ib. 72, *dangoffe* cyw. *dangoffes* ib. 76; *ynys* WM 42; *mi* cyw. *mis* ib. 46; etc.

t

(i) *t*:- ar ddechrau gair *t* oddieithr yn *eyn dat* 196 (LIC *eyn tat*), *ym datmaeth* 345 (LIC *ym t.*); gwallau ysgrifol, *mae'n* debyg, ac onid *e*, treigladau.

(ii) *-t*:- dyblir y *t* hon: *attal* 1893, *côtta* 434, etc.

1. *-d* yn amrywio â *-t*:- *ataffei* 474, *adaffei* 1854; *cadarn* (yn aml) *catarnaf* 824; *llidiab* 2387, *llitiab* 810; *adzeff* 226, *atref* 1284; *medzaf* 1789, *metrôf* 1632; etc.

to [y]

Ceir yr un arwyddion yn nodi *w* gytseinol ag *a* arferir i gyfleu *w* lafarog, nid amgen, *lh*, *û*, *v*, ac *u*: *gwaftat* 406, *gwaethiroed* 663, etc.; gw. dan *w* lafarog.

§19. ORGRAFF Y TREIGLADAU

Wrth astudio hynodion icthyddol *Ystoria Bown* y *Llyfr Gwyn* paratōis bennod ar dreigladau'r testun a bwriadwn ei chyhoeddi yn *Rhagymadrodd* yr argraffiad hwn. Teimlwn fod treigladau pob testun canoloesol yn haeddu sylw ac na ddangosodd golygyddion testunau'r cyfnod hwnnw bob amser ddigon o ddiddordeb yn yr arwedd neilltuol hon. Yn y cyfamser dyna Fwrdd y Wasg yn cyhoeddi llyfr safonol ar y pwne,¹ ac yn gwneuthur printio'r bennod ragddywededig yn ddi-ddiben.

Yn y sylwadau a geir isod ni wneir, gan hynny, ond galw sylw at bwynt neu ddau sy'n hynotach, hyd y sylwais, yn *Ystoria Bown* nag mewn testunau eraill, pwyntiau sy'n perthyn ond odid lawn cymaint i orgraff a seineg ag i'r treigladau eu hunain. Ac efallai y dylwn ddywedyd mai'r ystyriaeth honno a'm cymhellodd i leoli'r sylwadau hyn fel math o atodiad yng nghynffon y bennod ar orgraff.

¹T. J. Morgan, *Y Treigladau a'u Cystrawen* (Gwasg Prifysgol Cymru, Caerdydd, 1952).

Y Treiglad Meddal

(i) Esgeuluso nodi'r Treiglad Meddal.

Yn fynych iawn ceir copiwr *Ystoria Bown* yn esgeuluso nodi'r treiglad meddal, esgeulustod a welir ar ôl llawer dosbarth o eiriau: 1. ar ôl y fannod: *ar kennadôzi* 4259, y *plômen* 2744, y *tryded* *vydin* 2652, etc.; 2. ar ôl enw: *yn lbreic pziab't* 4285; cf. hefyd *glbreic dec vonhedic kyfoethac* 1524, *oi a buttein dzuan pzoaad'cy* 195, *uo'z fjalst pzoaad'cy* 4032, etc.; 3. ar ôl ansoddair: *amryuaelon canueu* 3875, *amryuaylon glbedi* 4317, etc.; 4. ar ôl rh. blaen: y *caryat ef* 467, *dy pen* 942, *dy tat* 2952, etc.; 5. ar ôl yn adferfol a thraethiadol: *yn claf* 116, *yn teir bydin* 2648; cf. hefyd *yn gamlbedac pechadurus* 2558, *yn glaf goztheidac* 4325, etc.; 6. ar ôl arddodiad: *am cleuyt* 117, *ar pedeir ffozch* 2422, a *thry' tloyll* 3889, etc.; 7. mewn adferfau ac ymadroddion adferfol: *ae darab teirgheith* 303, a *diolch aozuc boon cantheith* 3242; etc., etc.

Gwn yn iawn y gellid dyfynnu enghreifftiau tebyg o destunau eraill cyfoes; e.e., WM y *hawa't* 230, *ynyperllan* 225, y *tyghetuen* 166, etc.; AL I: y *tryded* *vlôdy'n* 566, y *petoared rann* 526; Ll I: *en claf* 56, *e(n) trech* 63, *e degynt ar cof ydau* 96, etc.; P 44, 19 *gworec prjant*, etc.; ond fy argraff i yw fod mwy ohonynt gyda'i gilydd yn YBH nag a welir yn gyffredin. Diwygiodd y LIC lythraeth y LIG bron yn gyson (gw. yr Amrywiadau ar odre'r dail).

(ii) Osgoi'r Treiglad Meddal o ddilyn y Glust.

Yn sicr ddigon, nid dilyn ei glust, eithr yn hytrach dilyn rhyw ymwybod geirdarddol a wnaeth i gopiwr YBH esgeuluso sgrifennu'r treiglad yn yr esiamplau uchod a'u cyffelyb. O'r tu arall, gwelir ef yn fynych yn mynd i'r eithafbwynt cyferbyniol ac yn gadael i'w glust ei dywys i nodi nid y treiglad meddal traddodiadol eithr y calediad a gynhyrchir gan ffirwydrad cytsain flaenorol. Digwydd hynny ar ôl *ch*, *ff*, *ll*, *th*: *pan geiffych ti* 157, y *mynnych ti* 852, *dy gozff ti* 147, *holl had'gyneu* 1141, *holl pechodeu* 1435, *holl henedel* 2937, *ath cledeu* 961, *yth haffell* 2368, *yth hadô* 3188, *mi ath caraf* 232, *maôz abeth* . . . *yth caraf* 1495, 3131, 3154, *ath trellis* 2579 (y feddal bob tro yn y LIC oddieithr yn 157). Yma eto gellid dyfynnu enghreifftiau cyffelyb o destunau'r cyfnod: WM: *ath clon* 70, *ath teulu* 160, *oth tloyll* 167, *ath cret* 459; P 9: *oth haffell* 45^a, *ath credôdyr* 45^b, etc.; eithr ymddengys y gwelir mwy ohonynt yn YBH nag mewn llsgrau eraill.

Y Treiglad Trwynol

Nodiand y Treiglad Trwynol.

Yn llsgrau'r oesoedd canol nodir treiglad trwynol *c, p, t*, ar ôl *eyn*, *yn*, ac yn 'in, on' mewn tair ffordd:

1. Gwneir cynnig ar gyfleu'r treiglad yn seinegol fel na bo galw ar y darllynydd ond i yngan yn aym y cyfuniad a fyddo o'i flaen: *tygharedic* 2718, *yghozf* 146 (LIC *eyng c.*), etc.

2. Gedir llythren gysefin y gair a ddilynno *vym*, 'yn ac yn yn ddigyfnewid, eithr disgwylir i'r darlennydd gyanau *h* yn ei lle: *vygkywoeth* 3795, etc. (â'r arfer o esgeuloso cytsain yn y darll., cf. *em priodoldder* LIDW 222, *af punt* ib. 23^b=BM 4 a *phunt*; *pym hlyned* Ll I, 104; *pymb mlyned* DgC, 36, *pump mlyned* RBB, 69).

3. Cyfunir dulliau 1. a 2. oddieithr na ddigswylir i'r darlennydd wneud dim ond esgeuloso'r llythren gysefin a dilyn ffordd 1.

Arferir dull 1. yn helaeth yn llsgrau'r drydedd ganrif ar ddeg megis yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Daw dull 2 i fri yn y ganrif ddilynol ac fe'i defnyddir i fesur mawr yn *Llyfr Coch Hergest*. Enghreifftiau gwasgarog yn unig a geir o'r trydydd dull, ond trewir ar fwy ohonynt yn YBH nag yn unrhyw destun arall y gwn i amdano.

Dyma'r esiamplau o ddull 3. a ddigwydd yn YBH:

(a) Ar ôl *vym*, 'yn.

Treigladd c (i.e. *nc>ng*), nodiant *gch*: *vygcharyat* 1815 (LIC *uyngk*.); cf. *uygchret* WM 390; *vyg khof* Llsgr. H, 17.

Treigladd p (i.e. *np>mh*), nodiant *mph*: ni welir o dreigladd *p* ar ôl *vym* 'yn onid dull (iii), eithr digwydd cymaint â 10 esiampl o'r nodiant hwn: *vymphen* 3665, 3744, 3762, 3819, 4236, *vŷ phên* (lsg. *vy phên*) 939, 1773, 2503, (*phen*), 2740 (*phen*), (*gyda vŷ*), *vymphoini* 1007 (LIC *vympoeni*); cf. *vym phen* WM 231.

Treigladd t (i.e. *nt>nh*), nodiant *nth*: ni cheir ond *vynthat* 4356 (LIC *vynthat*); cf. *vynthat* HM II, 244.

(b) Ar ôl *yn*

Treigladd c: *ygcharchar* 1594, 1881; atgof o hyn efallai sydd yn *ychkyuodi* 709 (LIC *y chyuodi*); cf. *encharchar* RWM II, I, 345, *ynchilch* ib. 346 ac, o ran orgraff, *agchret* Ll I, 86.

Treigladd p: *ym phob peth* 109, *ymplren* 1318, 2811, *ymphen* 3145; cf. *ymphen* WM 229, 251, 255, 256, 488 (ddwywaith); Ll 34, B 228; *ympherued* Ll 34, 230; *ym phlith* GrapC 106; ac, o ran llythren, *ampharavt* P 44, 4; Croesiad, gellid meddwl, o *temhyl*+HFf *temple*, AN *tempel*, sydd yn *temphyl* P 44, 9 (ddwywaith); yr un modd, o bosibl, yn *amperawdyr* SG 233 <*am(h)eraôdyr* (cf. *emen*=*emhen* LIDW 25^b)+*emperere(s)* neu *amperere(s)*).

Noder *degnrath* 164, *dec mrenhin* 4115, *pynthec mrenhin* 4125, a gw. *Ffuriant*, §24.

IV. FFURFIANT

§20. Y FANNOD

(i) Trewir rhwng cytsainiaid ar rai enghreifftiau o'r ffurf lawn *yr*: *yn eithaf yr maes* 1776; *ffoad yr poeth* 2376; efallai hefyd yn *luo2 ez gris* (lsg. I. *oz gris* 2680) (B *Ivori le gris*); *arondel yr dzythyll* (lsg. a. *yn d.* 2884) (B 2480 *A. le destrer abrivé*); cf. *yr* ar ôl yr orffwysia yn *dy benn di yr maô2* 2691, 2008.

(ii) Ceir amryw esiamplau o'r ffurf lawn, fel y gwyddys, yn y LL: *arhyt yr cecyn* 145; *arhyt yr nant* 145; *bet lycat yrfunnaun* 146; etc.; ond gan yr awgrymir iddi ddiiflannu cyn y cyfnod canol (WG 192), buddiol fydd dyfynnu'r rhai a ganlyn hefyd: *Boed emendiceid ir guit* BB 97.5-7.9.11; *guell yrky agruytro noc yr ky agkyfco* LIDW 16^b; *emen er vii blenet* ib. 26^b; *erdredet ran* AL II, 894; *loc yr sôch* ib. I, 726; *chwant yr byt* SG 30; *y doeth yr carô y erhylua arthur* WM 402; *yn kosti wrth dwerneimant yrnter adel yma* ib. 645; *yma ydwyf uy hunan yr uerch ymduat* P 14, 106; *eflyn ym eb ef ar bwa* P 10, 46^a. Nid bannod ond ardd.+bannod yw'r *yr* yn castell *yr wreic wedw* SG 203 (Potvin 41 li *chastiaus à la vesve dame*).

(iii) O flaen *f*-arferir y (18): *y iarll*, *y iarlls*, etc., ond *yr iarll* 48, 2480, *yr iarlls* 327.

§21. ENWAU

RHIF

(i) *Encau yn newid Drwy Affeithiad*.

Gan y digwydd llw, ddwywaith ar ôl *petthar* (gw. llw. yn *-s* isod), dichon mai *llw*, a geir yn *petthar emys* 3487; o'r tu arall, un a geir seithwaith ar ôl *dec* (cf. 1338, 1724, etc.) ac un, felly, yn bur sier, sydd yn *dec emys* 470, fel yn *dec ffozeftô2* 469. Sylwer ar *ierch* (llu. *lôsch*) 1622 ac, er WG 40, 196, cymh. *tyrch* P 10, 36^b, 37^b.

(ii) *Lluosog yn -eu*.

Es.: *dôyeu* 3747, 3898; y ffurfiau un. *yw duô* (yn aml), *dôy* 394, a *dôu* 2664 heb yr un *dôy*, onid orgraff am *dôy* *yw dôu*.

(iii) *Lluosog yn -(y)ein*.

Es.: (*tygu*) *llyein* 812, *bygythyein* 2356; cymh. *tyghu cam lyein* HM II, 290; *lyein* RBB 37 (ddwywaith); LL4 158; *hymein* . . . o *lyein* AL II, 310.

(iv) *Lluosog yn -i*.

ghlêdi *yw llw. ghlât* 3206, 3585, 4317; cymh. RBB 169, 176, 194 (2), a chwanager *ghlât* at yr enwau yn WG §122 (2) *ay'n cymryd -i*; gw. §6, (i), 3.

(v) *Lluosog yn -s.*

Digwydd yr esiamplau a ganlyn o'r llu. Hff yn *-es, -ys, -s*; y *kyuodes* y *iarles* 3331 (B 2893 *li contes sunt levee*); *paib or baroneit ar duces* 3490 (B 3044-5 *tuz le barons . . . e ducs*); *petbar duces* 4011 (B 3533 *quatre ducs*); *petbar admirales* 4170 (B 3672 *quatre amirant*); *paninbrys* 3726 (llsgr. *paninbrys*) (B 3263 *paens*); *bzenhined ac admirals* 4059 (B 3571 *rois e amirez*); *o genedyl a elbhir donnes* 3692 (B 3223 *turs e dongons*; gw. n. ar 3692); *y farafincyeit a elbit raffons* 3698; gw. n.; *y raglons* 3702 (B 3234 *Armedel l'Aravons*), llygriad tebygol o *Aravons*, ceffylau enwog o dalaith Aragon yn yr Ysbaen; gw. n. ar 3701 a 3726.

§22. TERFYNIADAU YN NODI'R GWEITHREDDYDD

(i) *-el*. Ffurf Wenhwyseg, ond odid (gw. dan Awdur Copiwr a Dyddiad), (LIC *-aél*); cf. *negeffabl* WM 143; *er yachwydaul* P 14, 15b; *an achwydyaul ny ieffu gryft* ib. 84; ?<**-alos*, gyda gwerth ansoddeiriol ac enwol fel yn *aequalis -alem*, 'cyfartal; cydymaith'.

(ii) *-llyr*=?<62; *kyghozllyr* 2947 (B 2536 *conseylur*); ac o bosibl yn *ffozeffllyr* 127. Cf. y *gŵyr* cyw. y *gŵr* WM 227 a gthg. *gur* cyw. *guyr* LIDW 29^b; *guyr*=?gur ib. 14^b; *awyr*=*awr* HM II, 243; efallai o efelychu *ui* (*uy*) am *u* (=w) yn AN.

§23. ANSODDEIRIAU

Cymhariaeth

(i) Ceir *nac* cyw. *noc* ar ôl y radd gymharol; *kynt y bydaf varó i nac ef* 817, yr hyn a awgryma yr arferid *na a nac* mor gynnar â'r drydedd ganrif ar ddeg yn yr iaith lafar. Os felly, nid cywir 'Late Mn.W'. WG 447.

Cymhariaeth Afreolaidd

(ii) Sylwer ar *henaf* 3560, 3561, megis fyth yn y Deheudir; nid enghreifftiau o *e=y dywyll* o gwbl mo'r rhain fel yn *Orgraff* §16.

Ansoddeiriau Deilliedig

(iii) Am *-adŷ*=*-edŷ*, gw. ar 195 ac am *-a* yn *yfkyuala*, etc., gw. ar 34. Am *-it* yn *tzebelit*, gw. ar 194 ac am *-yn* yn *heyernyn* ar 1369.

§24. RHIFOLION

(i) *deu*. Yn *dŷy dyptic* 537 cawn efallai enghraifft o'r rhifol g. deheuol *doy*=*dou* wedi ei 'gywiro' yn *dŷy*; gw. n. ar 537.

(ii) *pum(p)*. Cadwyd *-p-* yn *pumpcant* 2202; *pump cant* 2247, 3758; ond a *phum cant* 3757; a *phum mil* 3756.

(iii) *dec*; *deg* (ia *dec*)=*deng*. Noder *degmrath* 164 (LIC *deg*=?dec b.); *dec mrenhin* 4115 (LIC *dec b.*); *degŷy* 1957; cf. *deg mydin* SG 105; P 9, 53^b (ddwywaith); eithr *deg b.* ib. 54. Noder *dec*=*deng*; onid e, rhaid tybio y ceir yma dreigladd lleol; cf. *pymthec* isod. Sylwer ar *dec vzenhinaeth* (LIC *dec b2.*) 704 a gw. n. ar 227.

(iv) *pymthec*; *pym(p)theg* (ia *phymthec*)=*pymtheng*. Sylwer eto ar *-p-* a ddigwydd 5 gwaith ac ar *pymthec* niwbarnat 240 (LIC *-eng n.*), *pymthec* niwbarnat 4305 (=LIC); *pymthec mrenhin* 4125 (LIC *pymthec b.*); cf. *dec* uchod.

(v) *can(t)*. Aeth *-t* yn *-n(h)* o ran sain fel rheol o flaen enw, ond *cant pagan* 1109; *trychant gŵely* 3752.

§25. AMLOGION DOSRANNOL

Yn lle'r bob arferol (WG 260), pob a geir yn YBH: *pob ddec* 2510; *pob dec pob deudec* 2716; a noder y gytsain galed yn *pob cant pob mil* 3952.

§26. PARTHOLION

Parthol diddorol yw *petbararen* 969 (B 924 *un quarter*), llythreniad ond odid yn hytrach na gwall am *petbaratren*, ffurf Wenhwyseg, fel y tybiaf, am *petwaraðren* 'a fourth part'; gw. n. ar 969.

§27. RHAGENWAU PERSONOL ANNIBYNNOL¹(a) *Syml*

3 ?*fe=ef* 1022 (gw. n.); 5 *chi* yn *yóch* i 2285 (LIC *yóch chí*); o *honabch* i 2288 (LIC *ohonabch*); *ócheli* 2630=*óchóchi* (gw. isod); 6 *ŷy* yn *hóymt* 6y 520; *ŷyll deu* 4361; aml ffurfiâu yn *-nt* ((*h*)*ŷynt*); aml ffurfiâu ag *h-* (*hóy*, *hóynt*). Cf. a 5 y *chy* cyw. *yehuy*, Y *Grogllith*, P5, vii^a.

Gan y digwydd *huy*, *huynt*, *huent*, etc., yn LIDW (cf. 19^b (2), 21^b, 23^b, 4^a (2), 15^b, etc.), rhaid gwrthod casgliad J. Morris-Jones fod *h-* yn arwyddo 'Late ML.W'. (WG 271). Tybiaf i'r *h-* a ddatblygaa i lafar (*gwelant* *wey*>*gwelant* *-hwy*>*gwelann* *-huy*, ib. id.) gael ei hyrwyddo i ddyfod i'r orgraff gan gydnabyddiaeth eia copiwyd â'r arfer HFF o chwaneu *h-* o flaen *ue-*, *ui-*, er mwyn osgoi eu camdardllen fel *ue- ui-* (cf. *hues*<*opus*; *hucere*<*opera*; *huit*<*octo*; *huile*<*oleum*, etc.). Efelychwyd yr arfer hon ar raddfa eang yn LIDW nid yn unig yn y rhagenwau (gw. uchod ac isod), eithr ymhob math o eiriau: *y huely* 'his bed' 6^a; *en y huet* 'in his presence' 31^a; *rac hueneb* 36^b; *ny huypay* 1^b; *or huynoz* 8^b; *lloe ac luym* 45^a; etc.

¹Er mwyn cyffeustra, arferir y ffurfiâu 1, 2, 3 i ddyfodi'r tri phers. un. a 4, 5, 6, i arwyddo'r rhai llu. Lle caffer ffurfiâu rhwng cromfachau saif am nifer yr enghreifftiau a ddigwydd o ffurf neuilluol.

(b) *Dwbl*

1 *miui* 343, 767, etc.; 2 *tidî* 1497, 1993, 2353, *tydî* (5); yn 3g. ceir (a) *efo* 1706, 2266; (b) *efef* 1022; gw. ar 1022 lle dangosir bod y ffurf ddwbl hon yn ddilys a'r gyfres ddwbl yn gyflawn; 3b. *hihi* 770, 2349; 5 *6chchi*, tam *ch6chi* yn *6ch kyghoz 6chchi* 2630; 6 *hymt6y* 520.

(c) *Cysylltiol*

1 *minheu* (28), *minneu* (14), *mineu* 222, 1113, 1695, 3070; 3g. *ynteu* (132), *ynte* 393, 436, 473, 484; 3b. *hitheu* (53), *hithe* 305, 345, 481; 4 *minheu*; 5 *ch6itheu*; 6 *6ynteu* (4), *h6ynteu* (20). Digwydd ffurfiau ag *h-* yn fynych yn LIDW: *huinteu* 21^a, *huenteu* 14^b, 47^b, 48^a, etc., pwynt y collwyd golwg arno wrth roi'r ffurfiau canoloesol yn WG 272; gw. dan (a) uchod.

Ag *ynte* a *hithe* cymh. *ynhe* cyw. *ynheu* P 44, 5; P 11 (*y Seint Greal*) 64^b; *minne* WM 399, *jinne* ib. 613, *inne* ib. 626, *minhe* ib. 648; RB 222; *ente* cyw. *ente* Ll 1, 85; *ynte* WM 618; *hithe* cyw. *hithe* P 11 (SG) 64^a; *nynte* WM 644; *ninhe* P 8^a, 50; *ninne* RB 48; *wynte* Ll 1, 67; WM 59, 85; etc.

Os *w(h)i* a *w(h)itheu* oedd ffurfiau llafar y copiwr am *chwi* a *chwitheu* (cf. *auch clufyew* vi P 14, 86; *hwchwithew dynyon* P 5, xix^b; *paham y ffozuch 6hy* ib. vi^a; *o wi* . . . BrDg 29=*6ch vi adlyweu nef a dayar* RBB 67), ni cheir yr un atsain ohonynt yn YBH a'r tebyg yw iddynt droi'n *chwi* a *chwitheu* o dan ddylanwad *-ch* y ferf flaenorol ymhell cyn hyn.

§28. RHAGENWAU PERSONOL DIBYNNOL

(a) *Rhagenwau Blaen*

(i) 1 *ey*, 'y: ni cheir *o'* o gwbl fel yn *varglwyd, veneit* SG 104, cidr cyll *o'* o flaen y sain drwynol yn *yghozf* 146, *yclodeu* 1108, *ygyghoz* 1282, *ygharcharu* 1593, *yglwyrd* 1900, *yglbiat* 1998, *ynadlyn* 1127, *y mab* 339. Tebyg bod i *f* werth dwbl yn *tref ynhat* 265; *ni a dialaf ynhat* 390; cymh. *Myn yghret inne* WM 626; *yn yg knawt* P 8^a, 78.

(ii) 2 *dy*: ni welir yr un *d'* fel yn *ar dol di* SG 348.

(iii) 3 *y*, *eu* (g. a. b.): wrth ochr y ffurf reolaidd y ceir (trwy gydwyddiad â 6) *eu yn oc eu bod* 'of her own free will' 2350, ac yn *guely* . . . *lbedy eu dychauel* 2421, ffurfiau a ddigwydd hefyd yn LIDW: *oy lu eu hun* 20^b; *en i erbin eu hun* 21^a; am *oe yn noc y kausas oc bzonu*, gw. n. ar 2916. Efallai y ceir i yn 1277; gw. n.

(iv) 4 *yn*: ceir *to yn* heb yr un *an*.

(v) 5 *6ch*, *66ch*, *yeh*. Digwydd y ffurf *6ch* (nas cofnodir yn WG) bum gwaith: *6ch lafar* 2216, *6ch d6yloa* 2219, *6ch fon* 2246, *6ch etyillus* 2287, *6ch kyghoz* 2630; *66ch* 3275, 3737, 3959; *yeh* 815, 2109. Ni ddryr YBH *ach* (cf. *ach clufteu* P 5, viii^a a gw. G).

(vi) 6 *eu*, *y*, *y eu*: *eu* (143); *y* 229, 259, 473, etc. (21); *y eu* yn *ny darffei y eu toi oll* 909. A'r olaf, cymh. *in y eu kyfluit* BB 52.13; *ar y eu kygheliffaet cyw. ar eu k.* BM 4=LIDW 29^b. Tybed ai cywriad o y lafar yw'r *eu* yn *y eu*? Ymddengys y ceir cyfuniad o'r ddwyffurf olaf yn *yudwylaw* SG 343. Yn wyneb rhif yr esiamplau o *y=eu*, y mae 'sometimes MLy' WG 274 yn rhy ochelgar.

Ar *yu*, *yw* am *eu*, gw. n. Ifor Williams yn PKM, 235, a bwriat ar yr enghreifftiau a ddyry ef y rhai a ganlyn: *gueneuthur yu (=eu) reydeu* LIDW 14^b; *en guell yu (=eu) breint* ib. 22^b; *yaun eu (=yu) yu (=eu) ruymau* ib. 46a; *dileer yw yw* (sic) *pechodeu* P 14, 111; *yu (=eu, llsg. yn) bot yn barazot* P 8^b, 6; *a dilyu (=dileu) eu hetued en gubel* P 16, 28b. Ceir enghreifftiau niferus iawn o'r *eu* AN am *yu 'is'* yn LIDW (dwsin ar y ddwy ffolio gyntaf) ac edrych *yu am eu* fel orgraff wrthwyneb a'i sail *yn y golygon* nid yn y sŵn. Yr esboniad cyntaf yw'r sylmaf, ond dichon y gorffwys yr un tebycaf yn un o'r ddau gydwyddiad.

Sylwer y ceir cymysgedd o *ell* ac *yll* (*ill*) yn BGW, Ll 34B, 214 *eifte eil dau*.

O flaen rhifair ceir *yu* yn *h6ynteu yu* (llsg. yn) *tri* 1801 (LIC *yll tri*), camdarlleniad efallai o *yll*; cf. *giledic=guledic* BB 78.3; *dylallu=dywallu* LIDW 12^a; etc.; gw. ar 1801.

(b) *Rhagenwau Mewnol yn y Cyflwr Genidol*
(cyfuniad o *y*, HG *di*, HFr *do*, â 3 a 6)

(i) Ceir lliaws o amrywiadau unsillafog: *6y*, *oe*, *oy*, *oey*, *y6*, *eu*, *y*: (i) *6y*: efallai i'r copiwr ddehongli *-6y* yn *yn ganhozh6y eu hargl6yd* 'as help to their lord' 2712 fel *6y* 'to their', yna iddo ei gywiro drwy chwaneu *eu* a gwneud *y eu*; onid e, ni cheir *6y* yn YBH; (ii) *oe*: 14 o esiamplau gyda 3 (291, 325, etc.), un gyda 6 (2331); (iii) *oy*: yn 663, 948, 997; (iv) *oey*: *oey edzych* 1554. Cf. *oe e hymell cyw. oe k.* P5 cxxv; *y gwyr dyw . . . ac oy y ebestyl* Ll 1 87; (v) *y6*: *y6 ystlaell* 'to her room' 3552; cf. *hefyd y llat* 'to his country' 3113, 4217, 4313; *y lreic* 'to his wife' 3171; ceir niferus enghr. o *yu* (*yw*) yn P 14 ('middle of xiiii c.'): (vi) *eu*: amr. orgraffol AN, fel y tybiaf, ar *yu*: *eu b6yt* 'to their meal' 3336 (LIC *y eu*) ac efallai yn 2712 (gw. dan (i) *6y* uchod); cf. *ac eu cenedel ac eu hargluyt* LIDW 27^a=AL I (Llsg. D), 100 *oe hargl6yd ac oc chenedyl; talu eguert . . . eu argluyt* LIDW 27^a; *a 6ellit ir eu meirch* P 5, lxxxviii=P 9, 9^b . . . *y meirch; yd aeth gereint eu heb26g* P 4, WM 414=P 6 *y eu h*, WM t. 208; (vii) *y* (=y+y): 14 o enghr. 13 gyda 3 ac un gyda 6.

(ii) Wrth ochr yr unsillafion gwelir hefyd *oc eu* ac *y eu*.

(i) *oc eu*: *oc eu b6yt* 'to their meal' 2241; *oc eu bodi* 'to be drowned' 2082; *iac eu hymlit* 3273 (LIC *oc eu h*); (am *oc eu=oe* 'from their', gw. 2081, 3519, 3554); (ii) *y eu*: *y eu tatmaethu* 3472; *y eu llettyen* 3729; *y eu llog(h)en* 4227, 4312 (LIC *y eu* bob tro a hefyd fyrfwrnab â 2712, 3336). Chwaneu eger at hyn y *eu* *muinbau* LIDW 22^a; *eg g6ethwynep y ew p6yrynhew* *wynetw* Ll 1, 4; *ac a vanagaffant y ew brenyn* ib. 18; *y ew kenedyll* ib. 59;

¹ RWM I, II, t. 325.

y *ev hadu* ib. 70; y *ev gailyav* ib. 70; y *ev dwyvev* ib. 72 (ac yn aml yn LI I); ac y *eu hetuadyon* P 14, 170; y *eu gôlat* GrapC 124; P 7, 22^b; etc. Geilw J. Lloyd-Jones fy sylw hefyd at A2.7; 3.2; 9.9; T15.7.

Nid yw y *eu*, gan hynny, yn 'rare form' fel yr awgrymir yn WG 277. Tybiaf nad yw *ue*, *uy*, *oe*, *oy*, *ey*, *oey*, *ooy*, etc. onid orgraffau amrywïol o'r un ddeusain ac awgrymaf mai efelychiadau ydynt o'r amrywiadau sillafol a welir am debyg sain yn AN. Yn yr iaith honno gellid yn ddiwahaniaeth ysgrifennu *buaf* neu *boef* 'eidion'; *cuer* neu *coer* 'calon'; *nuef* neu *noef* 'newydd'; *puet* neu *poet* 'geill'; *uef* neu *oef* 'wŷ'; etc., oddieithr bod *oe* yn fwy poblogaidd nag *ue*. Yr oedd *ue* ac *oe* hwythau yn feirio ag *ui* (*uy*) ac ag *oi* (*oy*) a gwelid *duil*=*duel*, *doel* 'galar'; *poit*, *poit*=*puet*, *poet*; ac fe geid *oei* fel amrywiad arnynt ill dwy. Peth arall diddorol odiaeth yw ddarford i'r Anglo-Normaniaid er ail ran y ddeuddegfed ganrif (Sallwyrâu Rhydychen a Chaergrawnt, etc.) droi'r *ue*, *oe* yn *eo*.¹ Felly, ysgrifennid *deol*<*doel*, *duel* 'galar'; *eoere*<*oeere*, *uevre* 'gwaith, llafur'; *estool*<*estoet*, *estuet* 'yr oedd yn angenrheidiol'; *ileoc*<*iloeoc*, *iluec* 'yna'; *people*<*poepie*, *pueple*; *veolt*<*voelt*, *vuel* 'ewyllysia'; etc. Y mae'r trawsoddiad hwn yn un o hynodion fonetig yr AN ac yn wyneb y cyfatebiaethau uchod rhwng orgraff y ddeusain *ue*, *oe* yn y ddwy iaith a arferid yng Nghymru'r oesoedd canol, anodd credu na chysylltia'r Cymry dwyieithog yr *eo*<*ue*, *oe* AN â'r *yu*<*ue*, *uy* CymC. Awgryma *eu* am *yu*, *yô* (gw. (vi) uchod) y gwnaent hynny; a da cofio mai LIDW gyda'i orgraff AN ei hansawdd sy'n cofnodi'r enghreifftiau hynaf o *yu* (cf. 3^b (*yhu*), 4^b, 7^a, 10^b, etc.). Eto, os y gyda'r *w* dorfwlch AN sydd yn *ywy* P 20 (*ywy kyrchu* 93^a; *ywy mah* 153^a; *ywy llewenyd* 159^a etc.), llsgr. â lliw AN pendant ar orgraff ei dwsin tudalennau olaf (cf. Gilbert *teuwanc jarll* Clar 295^b, *hyw ieuwanc* 298^b, etc.), ceir yma awgrym pellach i'r un perwyl. Dywed Gruffydd John Williams wrthyf iddo godi tair neu bedair enghraifft o *i'w i* o destunau a sgrifennwyd yn Morgannwg (Glyn Nedd) yn y ddeunawfed ganrif. Tybed, gan hynny, i'r trawsoddiad ffonetig brodorol *yu* 'i'w' a geir ar lafar yn Nyffryn Dyfi â'r cylch (traddodiad a ganfu Ifor Williams²) gael help i ddod i'r ysgrifen drwy ddylanwad *eo*<*ue*, *oe* AN, ac i lafar y bobl oddi wrth gyfuniadau fel *y+eo*: *yôlat*=*i'w wlat*; etc.² Ai yn Nyffryn Dyfi y cafodd Dr. Davies ei *i'w*, tybed?

(e) Rhagenwau Mezonol yn y Cyfstr Gwrthrychol

(i) Ar ôl y geirynt a ceir *ôch* yn *Mahôn ôch iachao* 3936 (=LIC); at yr enghreifftiau prin o *ôch* gwrthrychol sy'n hysbys (gw. G), bwrier ac *nyôch* *afonyda* o hyny allan P 9, 47^b=ac *nych* a. P 5, 111^b; *canyrch* *rewelas* *neb etoa* o2 *gaer ymhoelôch* WM 475.

(ii) Noder y ffurf anarferol *eu* yn *eu gozdiûbedaôd amoftra* 2094 (LIC y *g.*), yr hyn a ddengys bod *eu* ac y yn ymgyfnewid yn y ffurfiau gwrthrychol yn ogystal ag yn y ffurfiau genidol (gw. uchod).

¹ Gw. H. Suchier, op. cit., t. 79; L. E. Menger, op. cit., t. 75; A. Stimming *Boete*, tt. 207-8.

² Ifor Williams, *Cyfranc Llund a Llewelys* (Bangor, 1910), t. 20; J. Morris-Jones, *A Welsh Grammar*, t. ix.

(iii) Digwydd -s ochr yn ochr â'r gwrthrych ddwywaith: *nas dangoffei* y *llythyr hōnnô* y *neb* 829; *nys madeu yfthreic vlyaf a gar* 1024.

(iv) Ceir *h* nas disgwyld o flaen y llafariad a ddilyn 3g., *nys hattebatôd* *neb* 1212 (LIC *nys* a.).

§29. RHAGENW PERTHYNOL

Am gymal rhagenwol=adferf, gw. *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (iii).

(i) y ac *yd*: Ai *y*=a gwrthrychol sydd yn 2808: *ac y gôerthaôd iudas yr ideon?* (gw. ar 2808); *yd: nachaf boôn yn dyuot yr lle yd adaôfsei bonfei* 1854.

(ii) yr am *yd* (=yô). Ceir tair esiampl: *arôndel yr hōnn yr oedut yn dziftl oe achafô* 3963; *yna yr arôbedaôd boôn arôndel allan* 3032; *yna yr yfscynnaôd fabaot ar amôf fabur* 3976. Cf. hefyd LIDW 17^a *val emay goreu edele macht heprug euod e en wach erhepreghaf vi vemot en wach*. Y mae '14th cent'. WG 285, felly, i'w gywiro.

(iii) *ys* y. Noder *ys* y 1367 *am arglôyd inheu ys y gaôz deôz dihafarch* a *chym. y gôz yf yn eifle* P 9, 10^a (deirgwaith).

(iv) *pieu*. Ni cheir ond *bieu* a *bioed*: *ar gôz bieu* 1669; *yr vnbeunes bioed* 3285; heb yr un ffurf â *p*- fel yn SG, 58 y *neb pieu*; etc.

(v) *a+ry*. Am a yn ategu *ry*, gw. dan *Ffurfiant*, §35 a *Cystrawen*, §46 (ii).

§30. RHAGENWAU, ANSODDEIRIAU, AC ADFERFAU GOFYNNOL

(i) *py*, *pa*. A barnu wrth YBH, yr oedd *py*, ansoddair, yn colli tîr yn gyflym yn ffafr *pa*. Ceir 13 o'r blaenaf a 43 o'r ail; ni ddigwydd *ba* ond yn 1190 *medylyab ba le yd enkiliet*.

(ii) *py en*=*pôy?* Gw. *py en* yn yr *Eirfa*.

(iii) y *py diô*. Gw. dan *Cystrawen*, §47, (i).

§31. Y FERF—Y FFURFIAU PERSONOL

A. Y MODD MYNEGOL

(a) Y *Presemtol*

(i) Fel yn *eitha* 1269, *hoffa* 2336, *Se* 1448, *gyfar* 1630, cyll -f yn 1 un. y ferf: *roda* 1788 (LIC *rodaf*), *peirâna* 2546 (LIC *paraf*), eithr ffafria'r cyswllt y 3 un. yn yr olaf. Cynn. *mi* a *uena* LIDW 17b (BM 4 *wynnaf*); *mi achraulaena chôy* P 5, vi^b; *mi* a *ragoza* . . . ac *ae taula* ib. cxxv^a; *mi* a *gyuadefaa* ib., cxxxiii^b.

(ii) Nodir terfyniad yr 2 un. gan *-e: helhyd a gene cyw. geny 723*. Cadwyd yr *-e* hefyd ar ôl bôn yn *-i- yn a dzigye 1909* (LIC *drigyy*), ond *adzigy 3763* (LIC *dzigyy*). Cf. *ny deleedi LIDW 20^a* (BM 4 *dylly*); *trigye WM 144* (RB *trigyy*); P 5, xix^a.

(iii) Gwelir y Pres. Cwmpasog: *llalber trallaot . . . yd byf i yn y gael 1000; pony chlybby di y ryb ryfic . . . y mae y march nny gymryt 1565*; gw. dan yr Amh., y Gorff. ar Gorbff.

(iv) *Ffurfiâu Cywasgedig*.

Rhoddaf. Cadwyd yr *-dd-* yn gyson.

Caffaf. Yn y pres. ceir 12 *kaff-*, 1 *kah-* a 19 o es. o *ka-* (yn yr amh. ni ddiwydd yn YBH yr un ffurf â bôn hir).

(v) *Bot a Berfau Cyfansawdd o Bot*.

Am (*y)mae, may, (y)tao*, gw. dan Y *Cymal Emvol yn Cystrawen*, §45, (ii). Cadwyd yr hen ffurf *ofit* yn 343 *ofit yt a hollych haol*; yn 3 llu. nodir *ytyyôch 4200*, ffurf a ddiwydd yn SG 194, eithr nas cofrestrir yn WG (346) ac na ddiwydd yn y Farddoniaeth Gynnar.

O'r ffurfiâu cyfansawdd a red ar batrwm *b-* (gw. WG 251), nodir y pres. (dyf.) myn. 3 llu. *argenyddant 1771* (ond gw. n.). Ac os dylid darllen *ath gyueryo am yth gybeirôyt yn dâbe yth gybeirôyt 2985* (B 2561 *mals eus est encontre*), fel yr awgryma J. Lloyd-Jones, dyma inni enghraifft chwangol o ffurf brin. Bwrter at hon *kyeeryw Ll I, 111*.

(b) Yr Amherffaith

(i) Onid llithr copiwr, mater o orgraff yn hytrach na ffurfiant yw'r *-i* am *-ei* yn 3 un. *pari 1690* (LIC *parei*); cf. yn *Peredur P 7* (testun â lliw AN ar ei orgraff), *gweli (-ei)*, WM 640; *rodî (-ei)*, ib. 648 a gw. dan *ei* yn *Ovgraff*, §17.

Yn 3 llu. collodd *-i* yn yr *n* yn *gihelyn 1617*, *myynyn 497*; gw. *Bot a Berfau Cyfansawdd o Bot*.

(ii) Sylwn ar yr Amh. Cwmpasog a *ffan yttodynt . . . yn keiffab 138-9*; *yd odynt yn edzych arnun 801*; *yd oedon yf llalber o amfer yn damunao 1580*; gw. dan y Pres., Y Gorff., a'r Gorbff.

(iii) *Ffurfiâu Cywasgedig*.

Caffaf. Yn 3 un. amherff. ceir *kai 1413, 1641* (?Dib.), 2350, ond *kæi 996*. *Trauwaf*. Sylwer ar *tralheint 4103* (LIC *tréynt*); yn ôl J. Morris-Jones 'a re-formed 3rd pl. . . with the vowel of the 3rd sg'.¹ At yr enghraifftiau o'r Rhyddiaith a ddyry J. Morris-Jones, chwanea J. Lloyd-Jones o'r

¹ *A Welsh Grammar*, t. 324.

Farddoniaeth¹ a *garein RP 1197.11, oedein ib., id., 32; 1200.38* (Gr. vab *Mareddud*); nid ffurfiâu amh. mo *llesseint*, etc.² Digwydd yr un *-eint* yn AN: 'This ending . . . is very usual in Anglo-Norman: *esgardeint, soleint* (Chardri, *Jos. 1158, Pet. Plet, 474*), *porcint* (*Pèlerinage, 511*). Examples abound in manuscripts executed during and after the thirteenth century'.³ Yn wyneb hyn, anodd ymwrthod â chredu nad oes gyswilt rhwng yr amh. CymC *-eint* a'r amh. AN *-eint*.

(iv) *Bot a Berfau Cyfansawdd o Bot*.

Am *oed=byddai*, gw. dan *Berfau yn Cystrawen*. Ymdoddodd *-i* yn yr *n* flaenorol yn *oydyn 2075* ac yn *hanoedyn 2076*; gw. §31 (b), (i).

(v) *Af, Gwnaf, Deuaf*.

Af. Yn 3 un. amh. ceir *ai 1453* (LIC *aei*).

Gwnaf. Yn gyffelyb, digwydd *glnai 897*, eithr *glnai (4)* fel yn y LIC; cf. *gwnai P 45*, tt. 55, 56.

Deuaf. 3 un. *doi 761, 2341*, (LIC *doi, doei*), eithr *doei 112* (=LIC), 1159 (=LIC) ac yn 3 llu. *doent 3301* (LIC *doynt*), ffurf nas cofnodir yn y grama-degaw am GymC. Cf. *doent, doen* unwaith yr un yn G.

(c) Y Gorffennol

(i) Gan fod rhai o derfyniadau'r 3 un. yn dechrau colli eu poblogrwydd yn y cyfnod hwn ac un terfyniad yn mynd yn fwy ei fri, nid anffudiol fydd rhoi yma daflen o'r ffurfiâu a ddiwydd yn YBH:

1. *-as* (44): *kauas (11)*; *gihelas (32)*; *llebas (1)*;
2. *-es* (70): bôn *-o-* (67); *bôn -oy-* (3) (ceir *-aôd 3* gwaith yn yr un berfau ar ôl *-oy-*);
3. *-is* (58): bôn *-a-* (>*e-*) (42); bôn *-aw-* (>*ew-*) (16); cf. *-ys= -is 3205*;
4. *-ôys* (22): mew'n 5 berf *-ôys* yn unig a geir, ond mew'n 9 eraill gwelir weithiau *-ôys* weithiau *-aôd*; *-ôis* (0);
5. *-aôd* (286): ar ôl tua 18 o fonau; *-ad* (0).

Y mae cyfartaledd *-aôd* ac *-ôys*, fel y gwelir, yn wahanol iawn i gasgliadau WG (325) ac i'r hyn a wyddom am destunau eraill a astudiwyd o'r safbwynt hwn eisoes megis *Pedeir Keinc* y *Llyfr Gwyn, Brut Dingestow*,

¹ Adroddiad ar YBH i Fwreid Gwasg Prifysgol Cymru.

² Gw. Ifor Williams, *Canu Llywarch Hen*, (Caerdydd, 1935), t. 82; *Canu Aneirin* (Caerdydd, 1938), t. 164.

³ L. E. Menger, op. cit., t. 124.

etc. Peth arall diddorol yw cwbl absenoldeb *-ô* ac *-od*; a gellir nodi ymhellach na welir yr *-ô* cyntaf nemor cyn diwedd dwy ran o dair o'r stori. O undonedd ei orchwyl, o bosibl, y mae'r copiwr yn llai chwannog i ddiweddarau ei ffurfiau yn nhraean olaf y testun (e.e., cymer *dyllat* le *dyllot* bron yn gyson o t. 41 ymlaen, etc.; gw. isod), ac awgryma hynny y gallai'r enghreifftiau o *-ô* fod yn niferus yn y cynsail. Eithr os yw *-ô* yn ffurf brin ac yn digwydd yn bennaf yn nhraean olaf y testun, y mae'r esiamplau o *-ô*, ar y llaw arall, yn lluosog iawn ac i'w cael bron ar bob tudalen ac ar rai wrth y degau (ceir 16 ar d. 42, 11 ar d. 43, etc.). Dyna inni, gan hynny, a siarad yn fras, destun cyflawn yn *-ô*.

(ii) Er y digwydd y terfyniad *-aut* (= *-awô*) mewn testunau sy'n perthyn yn bendant i gyfnod Hen Gymraeg,¹ eto prin yw'r enghreifftiau a geir ohono yn y cyfnod canol cynnar. Y rhai hynaf y gwn i amdanant yw (*em*)*ladaut* BA 34.17.18; a *lataut* BB 93.7; *ae helligaut* ib. 106.8; *golligaut* ib., 106.10; *lladaut* LIDW 16; *amelaôd* LI I (XIII) 18; *lladaôd* ib. 30, 125; BM 4 (canol XIII) 107.7 (gw. Fac. LIDW 135); *yfycyloaôd* P 14 (canol XIII) 112. Yn ôl E. Anwyl, ni chynnwys *Pedair Keinc y Mabinogi* yn y *Llyfr Gwyn* ond 24² ac ni cheir namyn 26 yn y *Gogynfeirdd*.³ Eithr os prin yr esiamplau o *-aut* (= *-ô*) yn ein testunau cynnar, gwelwom uchod iddynt erbyn amser YBH fynd yn lluosocach na'r holl ffurfiau sigmataidd gyda'i gilydd. Pa echedfaen, gan hynny, a dynnodd y terfyniad hwn mor gyflym i fri ac a roes iddo oruchafiaeth ar y ffurfiau 3 un. gorffennol eraill a oedd y rhan amlaf yn *-s*? Cyn y gallai ymledu fel hyn, bu rhaid iddo gael hyrddawd sylweddol o ryw gyfeiriad neu'i gilydd, ond methaf weld pa beth o du'r Gymraeg a allai roddi hwnnw iddo. O ba le, ynteu, y gallai'r hwb ddyfod? Awgrymaf iddo ddeillio o'r ffaith fod yr iaith arall a leferid gan yr *intelligentsia* Cymreig, sef yr Anglo-Normaneg, yn meddu, hithau, ar 3 un. gorffennol yn *-aut* (= *-awô*), sef yw hynny, ar derfyniad a sillefid, a yngenid, ac a wna'r un swydd yn union â'r terfyniad CymC. Wrth ochr *-aut* ceid yr orgraff fwy poblogaidd *-out* (= *-ouô*) a odlai ag *-aut*. Am enghraifft o'r ddau sillafiad ynghyd, cf. yr odl *saluout*: *alaut* yn *Miracles de la Ste Vierge*⁴ XX, 19-20 ac ystyrier *Angou* HFF=*Angaw* HGCr XVIII, 275; *Peitou* HFF=*Peitô* RBB 54, 117, 198, etc.; *La Thawe* LL 324 ?*Llan Ddow*; *doun* HFF > *dawn*; *noun* HFF > *nawn*; etc. Ceid y terfyniad hwn yn HFF mewn beriau a arferid beunydd ar lafar: *dout* (*daut*), *jout* (*jaut*), *out* (*aut*), *mout* (*maut*), *plout* (*plaut*), *pout* (*paut*), *vout* (*vaut*), *tout* (*taut*), etc. (<*debut*, *jacuit*, *habuit*, *movuit*, *placuit*, *potuit*, *vohuit*, *tacuit*), a defnyddid rhai ohonynt (e.e., *out*, *pout*, *dout*) fel beriau cynorthwyol hefyd.

¹ Gw. Ifor Williams, BCS, XIII, tt. 199 et seq.

² E. Anwyl, *The Verbal Forms in the White Book of the Four Branches of the Mabinogion*, Miscellany, Kuno Meyer (Halle, 1912).

³ *ib.* Y *Gogynfeirdd*, tt. 20-21.

⁴ Am waith ein cyndadau yn eflwychu'r *t* (= *ô*) HFF, gw. M. Watkin, *The French Linguistic Influence in Mediaeval Wales*, *Trans. Cymm.*, 1918-19, tt. 164 et seq.

⁵ Argr. H. Kjellman (Paris, 1922).

At yr *-out*, *-aut* (= *-awô*) uchod chwaneger yr *-out* o'r un sain a ddatblygasai yn HFF y Gorllewin o'r Lladin *-abat*: *amout*, *chantout*, *portout*, etc.

Gan yr odlai'r ddau derfyniad HFF yn y beirdd ac yr arferid y gorffennol a'r amherffraith ochr yn ochr (a'r cyntaf yn amlach na'r ail) i gyfleu swyddau'r amherffraith¹ (gweithred neu gyflwr yn parhau yn y gorff, disgrifiadau, etc.), y diwedd fu i'r amherffraith ennill ystyr y gorffennol ac i'r ddau derfyniad fynd yn un ac yn ddylanwadol.²

Yng nghestyll, mynachdai, llysoedd, etc., Deau a Gogledd Cymru a'r Gororau fe glybu'n cenedl ni am fwy na dwy ganrif y terfyniad gorffennol-amherffraith hwn fel *-awô* a dyma, yn fy marn i, y tynfaen a ddaeth â'r hen derfyniad *-aut* (= *-ô*) Cymraeg i boblogrwydd.

Os cywir y dyb hon, yna rhaid credu i'r *-aut* (= *-out*) AN ddechrau helpu'r hen *-aut* (= *-ô*) Cymraeg cyn canol y ddeuddegfed ganrif oblegid erbyn hynny dechreuasai *t*=*ô* yn HFF edwino o ran sain er parhau ohoni yn yr orgraff mewn rhai sefyllfaoedd am gyfnod hir wedyn (gw. t. lvii). Os derbynir hyn, rhaid inni dybio hefyd ddarford i'r amrywiad HFF ar *-aut*, nid amgen *-ot* (= *-ô*) tua'r un adeg ddechrau helpu datblygiad yr *-ô* Cymraeg yn *-od*, ond i'r traddodiad orgraffol a ddaliai i sgrifennu *canôl*, *diŵarnaôl*, *pechaôl*, etc., am yr hyn a yngenid *canol*, *dawarnod*, *pechod*, etc., gadw *-ot*, *-od* allan o'n testunau nes i hualau'r traddodiad, tua dechrau'r bedwaredd ganrif ar ddeg, (cf. SG. 63, 246, 256, 337; P 5, xv^b-xx^a lle ceir 30 o enghr., etc.), laesu a chaniatáu yn yr orgraff yr o (<*aw*) ddiweddol a fuasai ond odid am ysbaid hir ar wefusau'r bobl.

(iii) Yn 1 llu, ceir *-am* yn *erlityaffam* 2011 ac o bosibl (gw. n.) yn *gôelfam* 3017; gw. hefyd dan *caffaf* isod, eithr ni welir yr un *-am*.

(iv) Yn gyffelyb, *-ant* sydd yn y 3 llu. (128 o enghr.), ond gwelir *-ant* yn *adafont* 3151 a cheir enghreifftiau dan *Caffaf*, *Bot*, *Af*, a *Deuaf* isod.

(v) *Ffurfiau Cyrcasgedig*.

Rhodaf. Dylid nodi yn 2 un. *royffoſt* 725 (B 709 *danarter*) ar fôn y perff., ochr yn ochr â *rodeis*, *rodeisf*, etc.

Caffaf. Yn 1 llu, trewir ar *calffam* 601 ac yn 3 llu, ceir *calffont* 3161; gw. dan *Bot* ac *Af* uchod.

Bot. Gwelir *buun* (3) ond *hum* 1904, 1994 a digwydd *buant* (6), eithr *buont* 2781.

(vi) *Af*, *Gwaf*, *Deuaf*.

Af. Yn 3 llu, *-ant* a geir yn rheolaidd; unwaith yn unig y gwelir *-ant*: *aethont* 3477.

¹ F. Brunot, *Histoire de la Langue Française* (Paris, 1924, etc.), I, t. 247; L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français* (Paris, 1930), tt. 219-24.

² F. W. Maitland, *Year Books of Edward II*, tt. lxi-lxiii.

Gwnaf. O'r gorff., Ffurf A (gw. WG 361), cawn *glsneuthum*, *glsnaethof*, *glsnaeth*, *glsnaethant*, *glsnaethpŷyt* ac o Ffurf B *gozuc*, *gozugant*, a *gozucpŷyt* ac y mae'r gystadleuaeth rhwng A a B yn ddi-ddorol:

tt. 1-42		tt. 43-67
<i>glsnaeth</i> (164), <i>gozuc</i> (4)	;	<i>glsnaeth</i> (12), <i>gozuc</i> (117)
<i>glsnaethant</i> (22), <i>gozugant</i> (o)	;	<i>glsnaethant</i> (7), <i>gozugant</i> (46)
<i>glsnaethpŷyt</i> (4), <i>gozucpŷyt</i> (o)	;	<i>glsnaethpŷyt</i> (2), <i>gozucpŷyt</i> (2)

Deuaf. Ar wahân i *deuthum* (4), perthyn ffurfiau gorff., Ffurf A, oll i'r 3 un. a'r 3 llu., eithr haedda eu dosbarthiad sylw:

tt. 1-43		tt. 44-67
<i>deuth</i> (7), <i>doeth</i> (35)	;	<i>deuth</i> (35), <i>doeth</i> (19)
<i>deuthant</i> (o), <i>doethant</i> (1o)	;	<i>deuthant</i> (18), <i>deuthont</i> (1)
		<i>doethant</i> (12)

Dyry gorff., Ffurf B, *dyfu* 64, 3344 heb yr un enghraifft yn -*dyf*.

(vii) *Berfau â Hen Amserau Perffaith* (cf. WG 369).

Dyweodaf. Ceir *dylbat*, *dylbot*, a *dylbat* cyw. *dylbot* 465 a dyma sut y dosberthir hwy:

tt. 1-41		tt. 42-67
<i>dylbat</i> (9), <i>dylbot</i> (42)	;	<i>dylbat</i> (34), <i>dylbot</i> (o).

At y *dylbat* uchod a *dywat* WG 369 ac yn G, chwanager *dywyat* P 5, 1^b, *dylbat* ib. xviii^b; *douad* Ll 34 B 219.

Clycaf. Yn perff. 1 un. cawn *higleu*, *higlef*; dyry'r 3 un. *higleu* (22) *kicleu* (5), a *higlef*: a *phan giglef bofn hynny* 3796, ffurf nas rhoddir am 3 un. nac yn y gramadegau nac yn G; gw. n. ar 2627.

(viii) *Bonau Sigmatic y Gorffennol.*

Megis gydag amrywiadau geiriol cyflawn, y mae'r dosbarthiad o'r bonau -*aff*- ac -*yff*- yng ngwahanol rannau'r testun yn hollol wrthygyferbyniol:

tt. 1-41		tt. 42-67
- <i>aff</i> - (5), - <i>yff</i> - (39)	;	- <i>aff</i> - (75), - <i>yff</i> - (2)

Ymddengys oddi wrth y daflen hon mai mympwy'r copiwr (oni fu dau gopiwr) a benderfynai pa un ai -*aff*- ai -*yff*- a arferid.

(ix) Noder y Gorff. Cwmpasog yn *Ynteu garfi a fu yn eu heiffad* 1795; *mi a funum ys blwydyn yn heiffad* 3097-8; gw. dan y Pres., yr Amh., a'r Gorbif.

(ch) *Y Gorberffaith*

(i) Y peth mwyaf diddorol i'w nodi yma yw 3 un. yn -*ai*: *priodyffai* 2481 (LIC *pziodaffei*); gw. dan y ddipton *ei* yn Orgraff.

Fel ym monau'r gorff., y mae'r dosbarthiad o -*aff*- ac -*yff*- yn yr amser gorberff. yn diddorol odiaeth eto:

tt. 1-39		tt. 40-67
(ii) - <i>aff</i> - (13), - <i>yff</i> - (14)	;	- <i>aff</i> - (6), - <i>yff</i> - (2)

Yng ngorberff. *bot* -*aff*- a geir bob amser (1o).
Dylid ond odid grybwyll *royffei* 289, 292 (LIC *rodaffei*).

(iii) *dyfgydoed* = *dyfgyffei*.

Ni ddyry'r gramadegau yr un esiampl o -*adoed*, -*ydoed* gydag ystyr gweithredol, ond yr oedd y llinell deryn rhwng yr ystyr amheronol a'r ystyr gweithredol yn denau iawn weithiau, ac oni ddiwygir (gw. n.), rhaid dehongli *dyfgydoed* 1045 = *dyfgyffei*: a *chanu comiacion a dyfgydoed kyn no hynny* (B 999 *Ele out apris* 'she had learnt'). Ymddengys i gopiwr y LIC feddwl fel ninnau oblegid troes y ffurf yn *dyfgyffoed*. Am enghraifft ddiamwys o -*adoed* = *affei*, cf. *ymdeith pedwar diwyrnaot o2 lle y kychevynadoed ohonaw* P 10, 18^b. Datblygodd y gwerth gweithredol, debygid, o dan ddylanwad ffurfiau fel a *gaussoed* SG 303, etc.

(iv) Sylwer ar y ffurf gwmpasog : a *ffalbed y buaffei yn góaffanaethu* 1438-9; gw. dan y Pres., yr Amh., a'r Gorff.

B. Y MODD DIBYNNOL

(a) *Y Presennol*

(i) Noder 1 un. yn -*of*: *kaffof* (llygr. *kaffaf*, gw. n.) 3539 (LIC *kaffof*), *kyfgof* 1104 (LIC *kyfgyf*). At esiamplau WG 329 lle na cheir o YBH ond *kyfgof* chwanager *bof* a *delof* isod a *paratooof* P 5, xxxv.

Un o hynodion anlycaf y ferf yn YBH wyneb yn wyneb â thestunau cyfoes eu hysgrifen fel BM 7 a BM 8 (gw. AL I a RWM) yw absenoldeb -*h*- yn y dib. pres. 3 un. Ni welir hi oddieithr yn *duó a dalho yt* 3664. Ceir ei phresenoldeb cudd, serch hynny, yn caledu *b*, *d*, *g*, *f*, ac *r* yn gysen. Ond ni ddigwydd yr un enghraifft o galedu *d* (=8) yn *th* [=8] megis yn rhai o lsgrau'r cyfnod, e.e., *dygcytho* P 5, xxi^b; AL I 472 (2); *rotho* ib. 426, 474; *gozdiretho* BM 8, 49^b; *claiho* ib. 50^a; etc.

Ai gwall copiwr ai atsain o'r iaith lafar sydd yn *iacha*: *duó . . . aih iacha di* 3306 (LIC *iachao*)? Os gwall, fel y tybiaf, cymh. *ymddiced* cyw. *ymoddiced* WM 621; *digel* cyw. *diogel* P 8^a, 16.

(ii) *Bot*.

Ceir *bof* 1899 (LIC *b6yf*) a *boomt* 2872 (? = *buont*, gw. n.).

(iii) *Af, Gwnaf, Deuaf.*

Noder *delof* 1814 (LIC *delof*), a gw. uchod.

Awgryma a *phan* *ibel* y LIC am a *phan* *thelo* YBH 3814 mai trwy *welo* yr aeth *el, del, a gwnel* i gymryd -o.

(iv) *Berfau â Hen Amserau Perffaith* (cf. WG 369).
Gwaredaf.

Dyry'r 3 un. enghraifft o'r ffurf brin *gwares: Mal ym glbares du6 heb .y. b. 2741* (B 2361 *si deu me pusse eyder!*); gw. n.

(v) *Berfau Diffygiol.*

Yn y *berfau* diffygiol gwelir *didarpo* 3037: *acherydus vo a didarpo* (LIC *ae dido2po*) (B 2605 *Dahait ke chaut!* 'Yr achlod i'r neb a falio!'); dyfynnir *didarpo* yn G, ond ni chroniwyd *did2po* yn unman, hyd y sylwais i.

(b) *Yr Amherffaith*(i) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Caffaf. Yn 3 un. trewir ar *kai* 1641 (gw. ar 1638), ond *kaei* 1288.

(ii) *Bot.*

Oni ddylid darllen *pei ett6n* i 1726 fel *pei et(v)6n* i (cf. *vyd=vuyd* BB 84.8; *6yt cyw. v6yt* WM 58; etc.), ymddengys y ceir yma'r bont goll rhwng *pett6n* (cf. *aphettwinneu* SG 278) a'r ffurf ganoloesol lawn.

(iii) *Af.* Yn 3 un. cawn *ai* 2384 (LIC *aei*).

Yn wyneb absenoldeb ffurfiâu 1 ac 2 llu. y Dib. Amherff. (gw. IEW 90; WG 360), diddorol yw taro ar *ele6ch* yn *megys pei ele6ch* yn y LIC=YBH 575 *ydyle-*. Efallai, gan hynny, mai *yd ele6ch* yw'r darll. a ddylid ei edryd yn 575; gw. n.

Gwnaf. Digwydd *ghnai* 2340, eithr *ghnaei* 937, 3085.

Deuaf. Ceir *doi* yn 3 un. yn 2366 (LIC *deuei*).

C. Y MODD GORCHMYNNOL

(i) Sylwer ar *daly* yn *na daly adlo* 399 (=LIC), eithr *na dala adlo* 688. (=LIC); cf. *na daly na llit na bar* P 8^b, 30=*na dala* YCM² 127.

Er cael ôl y bôn -*ha* yn *anrecca* 3841 a *coffa* 2572, ni cheir mono'n troi *dd* yn *th*: *cerda* 574; gw. WG 321 ac o dan Dib. Pres. uchod.

Noder *Darlein* y *llythyr h6n* 940 (LIC *Darlle*) =B 899 *lise2* . . . 'darllenwch . . .'

(ii) Ochr yn ochr a'r 3 un. yn -*et* (4) ceir -*it* yn *madeuit du6 it* 2848 (LIC *madeuyt*), 4168 (=LIC), ffurf nas dyfynnir o'r Rhyddiaith yn WG 329. Cf. helyd P 7, 41^b: *dangoffit duw ywar idaw yntev*=P 8a, 66; P 10, 48^a.

(iii) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Rhoddaf. Gwelir *do2o* 2852, 2950, etc. (5), yn gyfochrog â *dy2o* (5).

§32. Y FERF—Y FFURFIAU AMHERSONOL

Ni wna YBH ond defnydd cynnil o'r ffurfiâu amhersonol.

A. Y MODD MYNEGOL

(a) *Y Presennol*

(i) -*ir*. Yn *ledir* (=ledjir, HFI leger) chwaneagwyd -*ir* at fôn hollol estron; gw. n. ar 2582.

(b) *Y Gorffennol*

(i) -*et*. Cf. *Neur groget y mab* 885.

-*it*. Oni ddylid diwygio *yna* y *g6elit dyrnodeu gan varchogyon* 3816 (gw. n.), ceir yma -*it* ar ôl lafariad anarferol (gw. WG 327), ond gellir amherffaith ohono.

-*6yt*. Ymddengys bod y copiwr eisoes yn ei ymwybod yn cysylltu -*6yt* ag -*abd* (= -*av6*) fel y gwnawn ni heddiw yn hytrach nag âg -*6ys* fel y myn WG 327; pa sut bynnag, dyry'r testun 11 o enghreifftiau o -*6yt* mewn 8 o'r *berfau* a gymer -*abd* tra na cheir ond 3 -*6yt* yn y rhai sy'n cymryd -*6ys*.

(ii) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Caffaf.

-*at*. Heblaw *cahat* 2521 ceir *cafaf* 3842 (LIC *caffaf*) a dengys P 14, 38: *e cavat dall y olwe* y *dichon -f-* fod am -*at-* yn 3842.

Gwnaf.

-*6yt*. Digwydd *gozucp6yt* 2734, 3462 ochr yn ochr â 4 esiampl o *ghnaeth-6yt*; gw. dan y ffurfiâu personol.

(c) *Y Gorberffaith*

(i) -*adoed, -ydoed*. Digwydd dwy enghraifft o -*ydoed*: *ganydoed* 1510, 2322; am *dyfgydoed* 1045 (gydag ystyr gweithredol), gw. dan y ffurfiâu personol. Dyma ffurfiâu yn -*adoed* nas cofnodwyd efallai o'r blaen: *kaffadoed* P 5, ix^b; *barnadoed* ib. ix^a; *goffodadoed* P 14, 80.

(ii) *Ffurfiâu Cywasgedig.*

Caffaf.

Er cael *ka6ffoedei* yn y ffurfiâu pers. (gw. uchod), ni welir *ka6ffoedyat* y SG na'r ffurf brinnach *ka6ffodyat* fel yn P 5, xviii^a.

Gwaf.

-yffit. Gyda *gŵnathoydît* 1018 ceir *gŵnaethyffit* 1748, ffurf nas cofnodir yn y gramadegau.

(iii) *Berfau Diffygiol*.

Dyry *genir* y ffurf anarferol *genyffit* 3282 yn ogystal â *ganydoed* 1510, 2322.

§33. BONAU BERFOL

Am *deuth* a *doeth*, gw. dan y ffurfiau personol.

Digwydd trawsosodiad ym môn *dzyllhestaôd* 2806.

Ni chymysgir ffurfiau *gadaf* ac *adawaf*; o'r tu arall, ymlithrodd *g-gollyngaf* bumwaith i ffurfdroadau *ellyngaf*: *Gellygaf* 1910; *onys gellygy* 1908; *gellôg vi ymdeith* 2229; eithr *ellôg ef* 1907; *petrus yw na ellygaf* 1895; *na ellygût* 826; fel berfenw ceir *ellôg* (6) a *gellôg* (3).

Yn gyffelyb, aeth *g-postwng* drosodd i *estwng*: ac *yno geflôg hôyl* 361.

Gyda'r ôlddodiad *-ha-*, yn gyfochrog â *disetheir* gwelir *diffieithhaôd* am *diffieithhaôd* (LIC *diffieithaôd*) o gydweddiad efallai â *diffieithaf*.

Cadwodd *gwarandawaf* y bôn heb ei dalfyrru: *Gŵarandaô arnaf* 2576 (LIC *Gŵarandaô*...), 3322 (=LIC). *gŵarandaô* (5) yw'r berfenw (=LIC).

Collodd *gozffolkysffaf* ei o ganol ac ni ddyry'r testun ond *gozffocyfaôd*, *gozffoyffysffant*, *gozffoyffysffant*.

Marchoca- yn sicr yw sail *marchokeis*, *marchoccaôd*, *marchocaffant* (2), a thebyg y dylid darllen *marchocaffant* am *marchocaffant* 3945.

Oddi wrth yr ansicrwydd a ffynna wyneb yn wyneb ag *-i-* o flaen *-u-*, *-ir*, *-yffant*, *-y* (*-e*), amlwg nad oedd cwbl gytgord rhwng yr iaith lafar a'r traddodiad llenyddol ym mater llawer o fonau; cf. *dienydu* 2177, etc., (LIC *dihenydyu*); *adzigy* 3763, eithr a *dzigye* 1909; *byzyaôd* (9), ond *byzaôd* 2757; etc.

§34. BERFENWAW

Ymhlith y berfenwau na chynnwys ddim ond y bôn noder *dyrchaf* 281, 301 (=LIC), 1102; *afyn*, 1778; *offrôm* 3181; *ymbozth* 3088; *ymgeis* (a) 2799; ac efallai *kanhozthôy* 4006 (gw. n.); ac oddi wrth *gozffocyfaôd* 2920, etc. (gw. uchod) a *gŵeryfkyrnaôd* 2760, gellir rhagdybied *gorffwys* a *gueresgyn*. Yma efallai y dylid crybwyll *daly* 415, 652, *dala* (7) < **dalg-*.
O'r rhai a gymer derfyniadau sylwer ar:

1. *-yaô*, gydag *f* anorganig: *dygôdyyaô* 168; *byyaô* 193, 363; *ycayluffyaô* 19; cymh. *gwyluat* SG 2; *adailyat* ib. 24, 54. O ddyrnwared yr AN, fel y tybiaf, aeth *i gytsain* o ddechrau'r drydedd ganrif ar ddeg ymlaen yn ansicr mewn rhai llsgrau Cymraeg: *Reihniuir* LIDW 24^b (BM 4 *Reyth-* 197); *evyan* (*yfant*) LI I, 62; *wnaethyant* SG 49; yr *arll* cyw. yr *iarll* WM 619; etc.

2. *-i*: *hinielhi* 868 (LIC *hynneli*); *llenô* (3) eisoes heb yr un *lleôni*.

3. *-u*: *cau* 2418 (=LIC) heb yr un *caeu* na'r un *cayn*; *creffaô* 3639, *greffaô* 489, ac fel enw *creffo* 2821, *groffaô* 2133 a *croyffaô*; *dachymygu* 1125 (gyda'i *-a-* anarferol); rhagdybir *ffaelu* neu *feilu* gan *feileiſ* 2664 (gw. n.) ac oddi wrth *parannôyt* 3107 gellir *parannu* ac oddi wrth *peirannu* 2546 *peirannu*.

O'r berfau tarddiadol yn *-ha-* rhagdybir *kynntau* (heddiw *cyntâu*) gan *kynntahaôd* 3031; a *dôyrhau* neu *dôyrau* (gydag *r=rh*) gan *dôyrhaôd* 3346; at y ffurfiau o'r gair hwn a ddyry WG a G bwrier *dôyrôys* P 5, cxviii a ragdybia ferfenw nas croniclwyd a *dwyrews*, P 8^a 17; P 8^b, 14. Yn 656 digwydd *gôza* (cf. *gôzha* WM 160) ochr yn ochr â *gôzhau* (2); yn 3379 *hûyza* 'ymdroi, sefyllian' (B *targer*); ond ni ddigwydd *para* wrth ochr *parhau*; noder *ofnocau* 321 (LIC *ofynhau*).

4. *-aeth*: os *marchocau* oedd ffurf lafar y copiwr (gw. dan y *Bonau Berfol*), ni thraddododd inni ar femrwn ond *marchogaeth* (10); chwanager y dengys iaith lafar Dyfed *byrchgau* a *brychgau* yn ogystal â *brochgau* WG 384.

5. *-ael*, *-el*: *gadel* heb yr un *gadu*; *gallel* heb yr un *gallu* oddieithr fel enw (12).

6. *-ein*: sylwer ar y gair anarferol *trôynfychein* 447 a gw. n.

7. *-eit*: noder *deirydeit* 2124 a gw. G.

8. *-at*, *-et*, *-ut*: ceir *gûelat* (*gûelet*), fel y tybiaf, yn 3128 (gw. n.) ac olion o'r *-at* tafodieithol ochr yn ochr â'r *-aô* llenyddol yn *gûylat* 1255 a *gûylaô* 4295, *noſyat* (gyda dechrau cyw. yn *-aô*) 2392 a *noſyaô* 2393; ni welir cymaint ag un *kylbet* eithr *elybot* (4); noder *mynyt* (LIC *mynet*) 217; *ymhoylu* 1217, gydag *ymhoelut* (13) (LIC *ymchoelut* bob tro); *dylbedut* (69) heb yr un *dylbedôyt*.

9. *-wyn*: am *-yg-*, *-wg* yn y bôn (WG 392), cf. *adolôc* 5307 (LIC *adolôyn*), gydag *adolôyn* (10); am *adolôc*, cymh. WM 148; SG 9, 56, 146, etc. (yn aml); etc.

10. *-yt* (WG 391): *ymoglyt* 3210.

§35. Y GEIRYN BERFOL ry

Defnydd prin, ar y cyfan, a wneir yn YBH o'r geiryn *ry*. Dyma'r enghreifftiau:

1. Gyda'r myn. dyf. ar ôl *o*: *o2 kaffaf* 3039; *or bydy* 4331; *o2 bydant* 3820.

2. Gydag amherff. *darvot*: *neurydarvot* llad holl albu *bzadnônd* 631 lle cyfeirir i'r gorberff. HFF yn B 619 *ſurent*... *occis* 'laddesid'.

3. Gyda'r amherff. ar ôl *ef* a i ddyynodi posiblirwydd: *ef ar allei i mi y gaffel* 3403=B 2958 *Bien purra estre* 'it may well be'; cf. SG 267 *ef ar*

allei bot=Potvin 111 *il peut bien estre que . . . 'it may well be that . . .';* *Ef ar allei heb y paredur mae gwir y dywedy di* SG 416=Potvin 310 *Il peut bien estre, fait Perceval.*

4. Yn troi'r gorff. yn berff. deirgwaith, sef ar ôl *neu, o*, ac mewn un cymal perthynol: *neurdarfu idab diffeithaô llaber om kyuoeth* 2295; *fyr or geneuthun dim gôzthlyneb* 3535; *bzatzmônd vrenhin . . . a ryfu yth geiffaô* 694; ac yn troi'r amhers. yn berff. yn *Neur groget y mab a dylbedy di* 885.

5. Heb droi'r gorff. yn berff. defnyddir ef bedair gwaith: (a) deirgwaith gydag a berthynol yn gynheiliad: *kymer y ffon heb ef a ryuu y giôn dy hamôn* 2850=B 2454 *le baston me portez, ky fu a Guy de Hampton ' . . . which was Guy de Hampton's'; os ef a geis dy yrru y ar y tir a ryuu ym tat i* 3051=B 2617 *si isci seit he tu le vois enchacer de cel honor ke fu a mun pere ' . . . which was my father's'; a mabz uu y llebenyd ar clodeft a ryuu* 3478=B 3034 *Si la medlé fu grant, ne le quidez 'If the crowd was large . . .'; (b) ar ôl pan: a ffann rydyuu amfer mab a anet a elôid bolôn* 13 (Crynodeb I) =a ffan dyfu 64 (Crynodeb II); cf. B 37 *Ele out de son seigneur un emfaunt avenant 'she had a comely child by her lord';* eithr myn Strachan, IEW 58, mai perff. yw *rydyuu* YBH 13.

6. Arferir ef wythwaith gyda'r gorberffaith (a) ar ôl *o: o rydybedyffei* 746; (b) gydag a berthynol yn gynheiliad yn 256, 2180, 2543; (c) mewn cymal perthynol heb gynheiliad yn 329, 1969, 2598, 3912.

7. Digwydd gyda'r berfenw 18 gwaith: (a) ar ôl *bedy* gydag ystyr perff. yn 470, 522, 1524, 1855; gydag ystyr gorberff. yn 190, 640, 727, etc.; (b) ar ôl *bedy=bedy* y (*eu*) yn 912, 1216, 1860; cf. BrDg. xl, viii. Efallai y dylid galw sylw at 2253 *kanyz gallei ry damhseinaô gfkneuthur amod arnei.*

§36. ARDDODIAID

(i) Y Rhediad Cyntaf.

Noder ffurfiau YBH na rydd WG ddyfyniadau canoloesol ohonynt: *etti* 1555, 3141, 3449, *attaôch* 2397, *attun* 527, 929; *o hanat* 821; *yndanam* 1710, *ymdanaôch* 1231, *yndanu* 1236, *yndanun* 1720, 2638. Ag *yndanu* 1236, cf. *o hono* P 44, 13. At *attun* ac *yndanun* (heb -t) bwrier *arnun* 433, 801.

Sylwer ar fynychdra o *nadunt* wyneb yn wyneb ag *o honunt* yn nwyran y stori:

tl. 1-42
o *nadunt* (13), o *honunt* (1) : o *nadunt* (6), o *honunt* (11)

(ii) Yr Ail Rediad.

Ffuriau na cheir dyfyniadau testunol ohonynt yn WG: *erof* 2571, *yroch* 2108 'for you', *erdunt* 1110; *radaô* cyw. *racdaô* 1202, *roadaô* 3884, *roedun* 1743, 2092, etc., *roedun* 351; y *ryddlaô* 2031 (cf. y *rydunt* P 45, 57); *yndunt*

3025. Yma eto ymdoddodd -t yn *roedun* ac unwaith-ar-ddeg yn *racdun*. A'r esiamplau a ddengys *roc-* yn y rhediad, cymh. y ffurf ddiweddiad yn *roc trueni* P 5, cxxx, iiiii^b. Yn y Deheudir ceir *roc trueni, roc cwilydd, (cwyddil)*, etc., a rhediad llawn fyth: *roctho i (ti, fe), rocthi ddi, rocthon ni, rocthoch chi, rocthun nu*, rhediad a ddefnyddir yng ngwahanol arweddau'r ymadrodd *mynd roc* 'to overstep the mark, etc.' megis yn *i ath e roctho fe i ddannod (h)ymny iddi frawd* 'it was too bad of him to upraid his brother with that'. Clywir *ryddo, ryddi, ryddun* o enau hen bobl hyd heddiw yn ardal Caerdydd.

At ffurfiau llu. WG chwanager o destunau eraill: *dzofoam* P 5, xiiiib; HM II 212; *trôydom* P 9, 25^a; 2 llu. *ragawch* SG 386; a 3 llu. *radcud* P 3, 8.

(iii) Y Trydydd Rhediad.

Ffuriau YBH i'w chwangu at ddyfyniadau WG: *genyt* 893, *ganthun* 635, 1803; *ôztha* 1563 (LIC *ôzthaô*). A'r rhai blaenaf, cf. *genyt* P 9, 42^b, *genym* ib. 53^b ac ag *ôztha: yda ef* LIDW 11^a; *yda cyw. ydau* Ll I, 57, 94; *ita cyw. itaô* WM 229, 440; *kantha cyw. kanthau* Ll I, 102; *kantha* P 44, 17. Ymddengys *a=av (aô)* fel atsain o gyfwerthedd orgraffyddol a ac *au (=aw)* yn AN.

Sylwer ar *ganthun* am goll -t pellach yn yr -n flaenorol. At ffurfiau WG bwrier hefyd *gynnym* WM 25, *gantuyn* P 20, RWM I, ii, 292, 343, *ganthuynt* RWM, ib. 345; *wrthuwch* P 14, 124, 159.

(iv) Rhediad y.

Gyda dyfyniadau WG rhodder eto o YBH *imi* 332, 388, etc. (9), *iti* 2829, 3537, *yt* 198, 235, etc. (25), *ydaô* 75, 132, *ini* 621, *yn* 4001, *udan* 511, 513, etc. (6).

Noder coll -t yn orgraff *ndun*. Am *ydaô*, cf. WM 390; Ll I, 10, 12, 28, 33, 34, 94, etc. (yn fynych); ceir hefyd amryw yn P 14.

§37. GEIRWEDD YBH

Gan y bwriedir i *Eirfa'r* argraffiad hwn fod yn gyflawn, nid oes eisiau ond galw sylw at ychydig o nodweddion cyffredinol geiriau'r testun.

(a) Geiriau Ffrangeg

Nodwedd eiriol bennaf y testun ond odid yw lluosogrwydd ei fenthyciadau HFF. Wrth gymharu YBH â *Boeve* (yr unig destun AN sydd fyth ar gael), gwelir ddarford i'r cyfieithydd ugeiniau o weithiau gario drossod yn gorfforol y geiriau HFF a oedd o'i flac a'u rhoddi yn y cyswllt cyferbyniol yn y trosiad Cymraeg. A phe buasai'r cyswllt y gweithiodd y Cymro arno eto ar glawr, y tebyg yw y gwelid ddarford i'r benthyciadau HFF na cheir mo'u cyfartul yn *Boeve* ddyfod hefyd i'r fersiwn Cymraeg yn yr un modd. Yr oedd y geiriau hyn oll yn sicr yn hysbys

ar lafar eisoes i foneddigion y Deau oblegid nid eglurir ond un ohonynt: *dzomónt fef yó hynny llog diruabz y meint 353, a gauas llog vaó z a elóit dzomónd 3177*. Rhoddaf isod ddoesbarthiad bras o'r benthyciadau hyn. Gosodwyd seren o flaen y geiriau na ddigwydd yn *Boeve* ond a allai fod yn y cynsail a ddefnyddiwyd gan y cyfieithydd. Y mae'r rhai di-seren i'w gweld yn y testun HFF a orosodd. Ceir cyfeiriadau llawnach yn yr *Eirfa*. Lle rhoddir gofynnod o flaen benthyciad tybiedig cynigir fel rheol resymau dros y dyb yn y *Nodiadau*. Efallai y myn rhai nad arferais y nod hwnnw yn ddigon mynych. Dichon fod hynny'n gywir, ond fe gydnabyddir hefyd na allwn oll gytuno ar darddiad pob gair ac na ellir efallai ddisgwyl i olygiadau'r neb a roes flynyddoedd lawer i'r HFF fod bob amser yr un ag eiddo'r sawl y mae'r HFF yn bwnc dieithr iddo.

(i) *Geiriau Castell, Llywodraeth, Rhyfel, ac Urdd y Marchogion:*

*actón, admiral (emir), allúyd, iarllóft, ?*arl(l)úyffab (ffozd), bachler, bach(y)ler(y)ei, baner, barón, ícozn, cozon(a)be, cozonhau, ?cozueu, c6z, *c6zt (=plas isod), c6zteis, *cynfallt, dany, *dart, dzomónt, duc, duces (duciad), duces, uot (ffordd danddaerol), ffil (penglog), ffozest, ffozest6z, ffozesthyr, *ffustab, duffust, *geol, g6alop, helym, helmeu, íubet (crocbren), íznei, l6t6n, ?*minheu (llys), mozc, m6nei, mul, paleis, palfrei, *paylet (skull-cap), plas (tir glaswelltog o flaen grisiau castell), ípzeid (anrhaith), poz(h)c6lis, *p6ys (cadwyn gosb), *quire, r6nfeit, *ryuel, ryuelu, ryuel6z, ryuelhyr, f6ler, f6mer, f6merau, (baich; ceffyl pwn), fynyscal, fynsgal, fyr, traytur, traitur, trait6z, treffoz, ?*troffaol (pastwn), tr6ffau, ymdzyffab, t6z, tyroed, yfkyuala, yfg6ier, yfquiereit, yspardum, yfp6z, yspodol, yflabyl, ?yflauell (ystabl), *yflonder, flonder(d), yflondard6z.

(ii) *Bwyd, Diod, Llestri, Dodrefn:*

*celerdy, (g6in) claret, *coftreleit, *ffol (goblet), (bara) ?grut, llat, lamp, meinc, *mozter (pounding vessel), *pl6me(n) (pair), profandyr, saóffer, f6per, f6peru, tunelleu.

(iii) *Geiriau Eglwys a Swyngyfaredd:*

?benedicite, *coniuaric6n, ?affr6m, offrymu, palmer.

(iv) *Dillad, Defnyddiau:*

(cr6yn) ?*gra, (g6ife) vliant, mantell, (penguch) b6zk6in.

(v) *Anifeiliaid, Ymlusgiaid, Adar:*

arag6n (ceffyl o uchel waed), dany, íl6pardot, pertris, coluuyr (neidr).

(vi) *Enwau Lleodedd, Cenhedloedd, a Phersonau.*

Ar wahán i ryw ddwsain, geiriau HFF yw'r rhain oll; gw. dan *Enwau Lleodedd ac Enwau Personau*; e.e., alman, almayn, b6l6yn, egipt, etc.

(vii) *Geiriau Anodd eu Dosbarthu.*

(a) Mewn rhyw wedd neu'i gilydd, fe geir yn *Boeve* y geiriau a roddir dan 1. yn y paragraff hwn, ond y mae'r rhai a osodwyd dan 2. yn absennol:

1. ?a6z, barreu, citeá, cri, ?fame (gwraig), fflast, fflaylu, ffl6n, ffol, ffolneb, grad (gris), g6arant, (h)onys (mellgedig), ledir (ledir, leger), l6t(t)6n, ímat (tralodius), mozc, o (á), pilia6, pilidic, putein, rubalt, s6ic6zn, trua6nt, truanfayth; 2. ?auozy (yn wir), ?aruer (penderfyniad), babhaf, bod (bodd), ?bygylu, (kennad)-6ri, ?clodeft, glodeft, costi, c6byl, c6plau, c6tta, kyffestfu (curo), kyffyr, ?dir6ylyr, r6yfra6, ?ehgyr, eíffoes, eíff6ys, íuacrayth, ffragheid, íffryfya6 (germain), glo, gogan, goganus, ?hagy, herlot, ?llauyn (tegwch), ílles, llet, llinin, ?mel(afc6zn), ímyynu (ewyllys), íoia, parabyl, ?parannu, ?peirannu, rodyab, ruglau, f(f)on, fozi, f6mp, ta6lbozt, ?trebelit, ?tym, ?ymgeina6, ?ymgreina6, ?yfcayluffya6, yferin.

(b) *Geiriau Saesneg.*

Ceir yn YBH nifer bychan o fenthyciadau HS, geiriau, yn 6l fy syniad i, a ddaeth drosodd i'r Gymraeg cyn y cyfnod Normanaidd: ?abad, ?bozdeu, cuffan, cuffanu, d6ft, hoffaneu, hur, huryab, iarll, iarlls, iarllaeth, íloft, pozthmon (-man), pzes, fidan, ímacht, ítalu, tapyr, taryan. Gellir abad o'r Lladin eglwysig.¹ I bord 'board, plank', a ddigwydd mewn testunau HFF, awgrymwyd hefyd darddiad Hen Norwyeg.² Ymwrthodais á chynnwys *offrom* yn y rhestr o eiriau HS am y credaf y gellir ei dynnu, yn fwy didramgywydd efallai, o'r AN **ofrom* nag o'r HS *offrung*.³ Cysylltiodd rhai *fmacht* á'r Wyddeleg.⁴ Wrth astudio'r darlenniadau, tybiais ddardod i eiriau AN a geid yn y cynsail, nid amgen, e(s)ter 'bod, trigo, etc.'; *dunke* 'oblegid hynny'; *soens* 'yr eiddo ef'; *li* 'iddo ef' <illi; ddefiro yng nghof y cyfieithydd y geiriau HS *eten, thanken, soens, lie*, ac o hynny, inni gael *b6yia, diolcho, veibon, kellydeu* yn lle'r iawn gyfatebiaethau.⁵

(c) *Geiriau Lladin 'Dygedig'.*

Efallai y dylid galw sylw at ychydig fenthyciadau Lladin 'dysgedig' a Christionogol: ?abad, benedicite (ond yn HFF hefyd), carb6nculus, llugyryn, marmoz, padziarch (eithr ceir *patriarcho* yn y testunau HFF), pagan, ?palmid-6yden, yfgraf, yforya.

(ch) *Geiriau Cymraeg Hynafol.*

Dyry'r testun fagad o eiriau Cymraeg hynafol ac y mae llawer ohonynt yn brin hyd yn yr oesoedd canol a rhai na thrawyd arnynt hyd yn hyn mewn testunau eraill: *allo, anch6anec, yg(c)(h)haneec, amdygyabdyr, amyfcawyn, anodyfyn, argyff6z, argyíbed, argyíedu, arllóft*

¹ Gw. J. Loth, *Les Mots latins dans les Langues britanniques*; H. Lewis, *Fy Eiflen Ladin yn yr Iaith Gymraeg* (Caerdydd, 1943).

² Gw. E. G. R. Waters, *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan* (Oxford, 1928), t. clxxxii.

³ Gw. T. H. Parry-Williams, *The English Element in Welsh* (London, 1923), t. 42 a'r n. ar 3181 yn YBH.

⁴ Gw. Parry-Williams, *ib.*, t. 81 a'r n. ar 3004 yn YBH.

⁵ Gw. §12 (b), (vi).

(gw. (a) (i)), *blóg*, *blygder*, *blyghau*, *bocfach*, *bocfachu*, *bóyllóz*, *bygylaó* (gw. (vii), (a)), *clabóz* (carthwr ffosydd), *clodyeu* (ffosydd), *clodeft*, *glodeft*, (gw. (vii), (a)), *cozfeu* (gw. (a), (i)), *coftacki*, *creu* (gwaed), *cyfur* (cyble), *kyghozymt*, *kygroysfozd*, *kyfeyll*, *chlbaen* (strategem), *chuinsa*, *deirydeit*, *deupeinaó*, *deyouein* (galar), *didzo*, *diuachellaó*, *diffryt*, *dilifyn*, *dilikaó*, *dinaftref*, *dibycyat* (gwisg), *duruig*, *dzycyzerth*, *dzycyzerthu*, *dzythyll* (bywiog), *dzythyllóch* (llawenydd), *dzyhstáó*, *dzyffust* (gw. (a), (i)), *duladaó*, *dóythaó*, *dýgarnfo*, *eaón*, *egroffen*, *ehcybyr* (lsg. -d-), *eritheól*, *fflôch*, *ffroemoli*, *galon*, *germein*, *glan* (bryn), *glafchberthin* (chwerthin yn groch), *godzie*, *gozalbenus*, *góathiroed*, *yffýbaethiroed*, *glibayeit*, *glibgocaf*, *glureicyangh*, *gýdlódyn* (hydd), *hayach*, *hengleiryth*, *hidleit*, *llacyn* (pryd, gw. (vii), (a)), *llamfachus*, *llebas*, *llóz*, *macrayth* (gw. (vii), (a)), *marth*, *maróybedyl* (LIC *maróygychbedyl*), *medzu* (taro), *melafózn*, (gw. (vii), (a)), *pedýrann*, *mozóymbreic*, *oduch*, *ofnocau*, *palledic*, *parannu* (gw. (vii), (a)), *peirannu* (gw. (vii), (a)), *penguch*, *penyadur*, *pererinfon*, *petlbararen*, *raclban* (y than flaen), *redecuagyl*, *truglau* (gw. (vii), (a)), *rybchedic*, *rygyghac*, *farlach*, *tróymfychein*, *ontuabc*, *ymáifregu*, *ymáiar-chenu*, *ymgáarnhau*, *ymgeinaó* (gw. (vii), (a)), *ymgelydus*, *ymgeinaó* (gw. (vii), (a)), *ymgybreinyaó*, *ymhóyth*, *ymoglyt*, *yfgythred*.

(d) *Tuedd i Wefusoli.*

Yr oedd tuedd gref yn y cyfnod canol i wefusoli e mewn gwahanol sefyllfaoedd a'i throi'n y = (y *dywyll*). Adlewyrchir hyn yn helaeth yn YBH lle'r ymglyfnewid y ag e yn fynych, nid yn unig mewn geiriau brodorol ond hefyd yn y geiriau HFF. Felly, cawn *clynychaó* 3221 gyda *cleuychu* 3787; *yffeirat* 2467, 2470, *yffeireit* 921 wyneb yn wyneb ag *effeirat* (*effeireit*) 925, 1273, etc. (6 gwaith); *llybhenyó* 3575, ond *llebhenyó* 1487, 4196, etc. (11 o weithiau); *yftronat* 4016 wrth ochr *estroni* 385; *ylyllus* 23 gyfarwyneb ag *elyllus*, *elyllys* (yn aml); *ymgelydus* 3701. O rai geiriau ni cheir ond ffurfiau ag y-; mewn 24 o esiamplau o amserau *esymnaf*, er enghraifft, *yf-* yn unig a geir (troes y LIC 13 o'r rhain yn *ef-*). Eto yn y 9 esiampl o ffurfiau *estymnaf*, *yf-* yw'r sillafiad bob tro. Ag *yf-* yr ysgrifennir *yfcaelus*, *yfcayluff* (*yfaó*, *yfeymic*, *yfgeired*). Yn *llythyzeu* 3631, yn ymyl *llythyzeu* 3634, dichon y ceir y gwrthwyneb (gw. n. ar 3631), ac, yn bur sicr, yn *begythyab* (4 gwaith) a *begythyab* yn erbyn 5 esiampl *á by-*. Canfyddir yr un duedd i droi *e-* yn *y-* yn y geiriau HFF: *byfant*, 1450 (*beant*); *yfgyier* 1884 (*escuier*); *yfpardun* 450, etc. (**espartun*, *asporun*, *esperun*, etc.); *yfpór* 3647 (*espíe*); *yftabyl* 1061, etc. (*estable*); etc.; ond *treffoz* 2766 3643 (*tresor*). Gwelir enghreifftiau tebyg yn y WM: *ardychate* 38, 466; *klyuychu* 45 (ddwywaith); *dyffroi* 387 yn gyfochrog *á deffroi* 388; *yleni* 92; cf. P 9, 15^b *clydyueu*; P 5 xxi^b *pyzffeythóyd*; etc. Gwelir yr un osgo i droi *en-* yn *yn-* lle bo *en-* yn amrywriad ar *en-*; cf. *ymyded* 3475 wrth ochr *enyded* 2944; *ymydedus* 3644 gyfarwyneb ag *enydedus* 3872. Yma hefyd, gellid meddwl, y perthyn *ynyal* 27.

(dd) *Gwamalrwydd i Gytsain.*

Nodwedd arall ac un a welir hefyd yn llawysgrifau'r mynachdai mwyaf deheuol yw absenoldeb a gwamalrwydd i *gytsain*. Megis fyth yn iaith y De, cedwir hi'n gyson yn YBH ar ddechrau gair: *iaith*, *iaón*, etc., a hyd

yn oed yn *ierch* (llu. *iósch*); eithr, yng ngwrthwyneb i arfer Deheubartheg lafar yr oes hon, cedwir hi hefyd yn fynych yn nherfyniadau geiriau: *kiniaó*, *neithyaó*, *trigyaó*, etc. Heb gyfrif ond geiriau cyffredin a gadael allan y gair *iofan* (ceir 90 o hwnnw), digwydd 239 o enghreifftiau o *i gytsain* yng nghanol gair. Yr orgraffau yw y ac i; digwydd 212 o'r cyntaf a 27 o'r ail. Lle'r arferir *i*, y mae sillaf yn cynnwys i yn blaenori: *kiniebi*, *llitiaó*, *triciaó*, etc. Unwaith gwelir *j*: *bedydjit* 2164. O bryd i'w gilydd trewir ar y gwamalrwydd mwyaf a cheir *bzenhinaeth* a *bzenhinaeth*; *ffrystyab* a *ffrystaó*; *byzyab* a *byzab*; *tygyab* a *tygab*; etc. O flaen -u, -ir-, -yffant (-*affant*), -y (-*e*) cyll yr *i* gytsainiol: *dienydu* (LIC *dihenydyu*); *dihenydir* (LIC *dihenydyr*); *tzgyffant*; *adzigy* (LIC *adzigy*), ond *adzigye* 1909; a *vegtyhy* 2694; etc.

Yr esboniad a goleddir yn gyffredin ar y gwamalrwydd hwn yw i'r *i gytsain* wedi affeithio ohoni lafariad y sillaf flaenorol gadw ei hunaniaeth yn Ne a Gogledd Cymru, eithr iddi o dipyn i beth ddihoeni ar dafor y Deheuwy'r a diflanu i raddau mawr cyn amser y llawysgrifau canoloesol hynaf.¹

Yn ôl y ddamcaniaeth hon, ni fyddai'r enghreifftiau o'r *i gytsain* uchod onid olion o'r hen draddodiad deheuol. Os cywir y dyb mai'n raddol y collodd yr *i* yn y De, yna dichon iddi gael help i fynd ar ddi-fancoll gan y gwrthnaws a ddangosid at bob *i gytsain* HFF Ffrainc gan HFF yr ynys hon (cf. *baniere* > *banere*; *mortier* > *morter*; *somier* > *somer*, *sumer*; etc.), iaith a fu byw ochr yn ochr â'r iaith Gymraeg yn y Deau am dair canrif. Tueddaf, serch hynny, i awgrymu esboniad arall, sef i'r tafodieithoedd y tarddodd yr Wyndodeg a'r Ddeheubartheg ohonynt ymddwyn at yr *i* gytsainiol gyntefig mewn ffyrdd gwahanol. Yn yr Wyndodeg estynnodd yr *i* ei heffaith yn ôl dros y gytsain i lafariad y sillaf flaenorol gan ei throi'n ddipton, eithr heb gollu ei gwahanfodaeth ei hun yn y ddeusain newydd. Yn iaith y De, o'r tu arall, ymddengys i'r *i* ymlithro'n ôl dros y gytsain oedd o'i blaen ac ymddoddi'n hallol yn y ddipton newydd megis y gwnaeth *i gytsain* y Lladin Isel pan aeth hwnnw yn HFF: *paria* > *paire*; *basiat* > *baise*; *palatiu* (= *palatiu*) > *palais*; *oratiōne* (= *oratiōne*) > *oreison*; **ostria* (Ll Cl. *ostrea*) > *huistre*; etc. Os y dyb hon sydd gywir, yna rhaid priodol'r enghreifftiau o *i gytsain* a geir yn YBH a thestunau deheuol eraill i ddylanwad yr iaith lenyddol.

(e) *Y Gytsain Anorganig.*

Dylid galw sylw at *i* arall a ddigwydd yng ngeirwedd YBH, nid amgen, yr *y* anorganig a welir yn *dóylyab* 216 (*dóylyab* sydd yn yr enghr. eraill (26) ac yn y LIC); *dyglydyab* 168 (pob es. arall (35) ac un y LIC heb -y- yn y terfyniad); *tylyab* 193, 363 (17 o enghr. ac eiddo'r LIC heb yr -y-). Tebyg y perthyn *dzigyaó* a rhai eraill yma hefyd. Ceir ond odid enghraifft o'r *i* hon eisoes yn LIDW 24^b: *er eyddiau*. Gwelir hi, yn sicr, yn *cheurieith* (*cyureith*) BM 13, AL II, 900; ac yn *ffynhyan* WM 249, 255; *ffynyan* RBB 400; *awmaythyan* P 9, 54^b; *ecyan* (*yfant*) Ll I, 62; *cóymant* AL I, 416; ac yn aml yn SG: *wnaethyan* 2, 49; *uelyodun* 2; *anthoyot*, 29, 43.

¹ Gw. J. Morris-Jones, WG, tt. 38-39; Ifor Williams, PKM, tt. 131-4.

45; *ehelaethyach* 41; etc. Yn hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg wedi colli Normandi aeth ysgrifenyddwr a chopiwr Lloegr Ffrangeg i efelychu Hff y Cyfandir a daeth bri ar yr *i* gyfandirol a ddihoenasai yn AN. Ond o hir anghyfeindra â hi (gw. uchod), ni wyddid mwyach sut i'w defnyddio yn iawn ac aethpwyd i'w lleoli ar amcan yn unig. Ceir atseiniau o'r camddefnydd a wneid ohoni yn rhai o'r benthyciadau AN yn Gymraeg: *tum(m)yon* AL II, 800, 825 wyneb yn wyneb â *tumon* LIDW 35b, Hff Ffrainc *timon* 'coes'; *milyeinyeid* SG 193, 320, Hff Ffrainc *villain, vilein*, etc.; *tworneimeint* ib. 47, 53; etc., ochr yn ochr â *tworneiment* ib. 82, Hff Ffrainc *tornement*; etc. Ac, i'm tyb i, atseiniau ohoni wedi ymledu i orgraff CymC yw'r *i*, y yn *cheurieith, dōlyyab*, etc. uchod. Delwedd y gwamadrwydd ymhellach mewn CymC yng ngholl *i* yng nghanol gair fel *arant* (aryant) AL II, 897; *aranheit, arameit* ib. 888; *llōydannus* WM 451, ac ar flaen gair megis yn *aun* am *iaun* LIDW 21a; *arll* cyw. *iarll* WM 619; etc.

(f) *Casgliad.*

Yn y penodau sy'n dwyn y teitl Awdur, Copiwr a Dyddiad (§6 a §7), gwneuthum gynnig ar sail tystiolaeth geirfa'r testun i benderfynu'r ardal a roes fod i'r ferstwn Cymraeg o YBH; ac o edrych yn fanwl ar seing rhai geiriau credais allu awgrymu (a) fod y cyfieithydd yn hanfod naill ai o Went neu o Forgannwg; (b) ddarod i'r copi a draddodwyd inni yn *Llyfr Gwyn Rhydderch* fynd drwy ddwylo gŵr o Ogledd Penfro.

V. CYSTRAWEN

Yn y sylwadau a ganlyn nid amcener at nemor ddim mwy na galw sylw at nifer o bwyntiau cystrawennol a nodwedda'r testun ac at debygrwydd rhai ohonynt i gystrawennau'r testun Anglo-Normaneg y cyfieithwyd ohono ac eiddo'r Hen Ffrangeg yn gyffredinol.

§38. CENEDL GEIRIAU

[Yn unol ag arfer ysgolheigion canoloesol Ffrainc a Lloegr (cf. Waters, *The Voyage of St. Brendan*, xlxxv et seq.), trafodaf genedl geiriau dan Cystrawen.]

(i) Yn *Ystoria Bawn* ceir awgrymiadau y byddai cyfieithwyr weithiau yn cadw cenedl y geiriau Hff a drosent yn rhy hir yn eu pennau ac o hynny yn eu rhoddi i'w cyfystyron CymC. Hyn sy'n cyfrif, fel y tybiaf, am genedl anarferol ambell air yn y testun ac am y petruster a ddangosir ynghylch cenedl rhai eraill. Os cywir y golygiad hwn, byddai'n rhesymol tybio ddarod dylanwadu ar genedl llawer gair Cymraeg a welir yn y cyfieithiadau o'r Ffrangeg gan genedl y gair a oedd dan lygad y cyfieithydd yn ei wreiddiol neu yn ei glust o glywed ei ddarllynydd yn ei yngan. A chan yr addysgid y cyfieithwyr a'r copiwr cynnar yn ysgolion yr Anglo-Normanaisid ac y siaradai llawer ohonynt yr Hff yn feunyddiol ar ôl

gadael yr ysgol (yn y cestyll, etc.), ai gormod awgrymu y dichon fod ôl cenedl geiriau Hff wedi disgyn inni nid yn unig drwy waith y cyfieithwyr eithr hefyd drwy waith copiwr ein testunau brodorol, ac y dyldid cymharu'r anwadalwch a'r datblygiadau a welir yn y peth hwn mewn CymC a'r hyn a fyddai yn yr un rhan ymadrodd yn yr iaith arall a arferid am ysbaid tair canrif mewn rhannau helaeth o Gymru a'r Gororau?

(ii) Yn AN er y ddeuddegfed ganrif aeth *-e* (=y *dyzeill* Gymraeg) yn wannaid iawn ei sain. Obligid hynny esgeulusid ei hysgrifennu lle gwelid hi gynt ac o'r tu arall chwangedid hi at eiriau na bu hi erioed yn rhan ohonynt. Felly, er hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg, gwelir y tryblyth pennaf yn y fannod amhendant AN. Yn Llsgr. D sy'n cynnwys tua hanner stori *Boeve*, er enghraifft, gwelir *un* yn lle *une* (g. yn lle b.) 24 o weithiau gyda gair b., tra na cheir ond 19 o enghreifftiau gyda'r ffurf f. reolaidd *une*: *un chambre* 2731, *un nuit* 966, *un colure* 967, *un corde* 1049, *un ece* 1246, *un lue* 1237, etc., yn lle *une chambre, une nuit*, etc. I'r gwrthwyneb, trewir ar *une* am *un* (b. yn lle g.) yn fynych; cf. yn Llsgr. B o *Boeve*: *une tertre* 1185, *une prestre* 2142, *une conte* 2149, *une cop* 2360, *une ruge mastin* 3667, lle disgwyld *un tertre, un prestre*, etc. Gwelir anwadalwch y fannod amhendant yn y testunau AN yn gyffredinol a chodai ymhobman o'r ffaith nad oedd yr un gwahaniaeth mwyach rhwng ynganiad y fannod f. *une* a'r fannod w. *un*. Amrywiol llawer o eiriau yn eu cenedl eisoes cyn i'r *-e* fynd yn fud.¹ Chwanegodd ei mudandod genedl w. at genedl f. aml air a chenedl f. at genedl w. amryw; aeth y gair *une aigle* (*aquila*) hefyd yn *un aigle* nid yn unig yn ei orgraff eithr hefyd yn ei holl gystrawen. Yr un modd, aeth *isle* (*insula*), *arbre* (*arborum*), *lutre* (*lutra*), etc., yn w. yn ogystal â b. O'r tu arall, enillodd aml air genedl f.: *dolor* (*dolorem*), *honur* (*honorem*), *mer* (*mare*, g. yn Llad. Isel); etc.

Bwrier at yr ansicrwydd hwn a ddeilliai o amhendantwrwydd sain a ffurf y fannod amhendant yr amhendantwrwydd pellach a darddai o waith yr AN (gan ddilyn tafodiaith Picardi) yn arfer ffurfiau g. y fannod bendant (*le neu li*) o flaen enwau b. Yn y modd hwn gwelid *le (li) baner* am *la baner(e)*; *le (li) table* am *la table*; *le (li) tour* am *la tour*; etc. Yr oedd defnyddio *le neu li* yn lle *la* yn ffrwyth datblygiad seicolegol yn y Bicardeg. Ffasiwn oedd yn AN ail hanner y ddeuddegfed ganrif (e.e., *Quatre Livres des Reis*), eithr ffasiwn a aeth erbyn y ganrif ddilynol yn arfer gref gan ddwyn dryswch pendant i genedl geiriau. Er enghraifft, dyrr llagrau *Ipomedon* (XIII-XIV), cân a sgrifennwyd yn Henffordd Gymraeg y cyfnod (Credenhill), esiamplau lawer: *le campagne, le flauwe, le jurnée, le matinée, le nuit, le lance, le ley*, etc., am *la campagne, la flauwe*, etc.² cf. yn *Boeve le mein* 776, *le tere* 3539, *le quise* 1230 am *la mein, la tere*, etc.

Os ymddrysa'r Anglo-Normanaisid eu hunain fel hyn yng nghenedl geiriau oherwydd y datblygiadau y soniwyd amdanynt, yn sicr, ni allai petruster y Cymry a ddysgai AN fel ail iaith fod fymryn yn llai; a hawdd

¹ Cf. J. Vising, *Étude sur le Dialecte Anglo-Normand du XIIe Siècle* (Disa., Upsala 1882), tt. 96 et seq.; E. Walberg, *Le Bestiaire de Philippe de Thaün* (Lund, 1900), tt. lxxi et seq.; G. G. Laubscher, *The Syntactical Causes of Case Reduction in OF* (Elliott Monographs, 7, Princeton, 1921), ch. 1; etc.

² A. Stimming, *Boeve*, t. xiii.

credu y buasai cenedl geiriau yn broblem a'u dilynai ymhob cynnig ar siarad AN ac y buasant yn adlewyrchu'r anwadalwch cyffredin yn eu gwaith yn trosi AN i Gymraeg.

Awgrymaf, gan hynny, y ceir adleisiau o'r petruster y cyfeirir ato yng nghenedl geiriau AN mewn tri o leiaf o'r benthyciadau yn *Ystoria Bowen*, nid amgen, *geol*, *lamp*, *plómen*:

geol. Deirgwaith y mae *geol* yn f.: yn yr *eol* 824, 983, 986; deirgwaith hefyd ymddengys yn w.: *ay ddóyn yr geol* 981; *diegis o2 geol* 1177; *mynet yr geol* 1208.

lamp. Os gellir dibynnu ar absenoldeb *h-* yn 1214 (y mae *h* weithiau'n ansicr yn YBH), aeth *lamp* yn w. o waith y cyfieithydd neu gopiwr yn meddwl am *li* neu *le lampe* yn hytrach nag am *la lampe* (y genedl arferol ar y Cyfandir).

plómen. Eglur nad yw *plómen* namyn y gair AN *plumé(e)* (= *plwmé*) 'cerwyn (at)blwm' wedi ei gludo drosodd yn gorfforol o'r testun y cyfieithid ohono (cf. 404, 957, 1145, etc.) ac i rywun fwrw -n ato er mwyn ei Gymreigio megis y gwnaethpwyd, mae'n debyg, yn *cxwmen* (Hff *guerne* 'iar'), (ond gw. n. ar 2743); *siaspi(n)*, *siespin* (Hff *chaspé*); *ffeirin* (AN *feire*, Hff *Ffraine foire* 'pwrcas'). Seiliwyd y *plóme(n)* ar *le* (*li*) *plumé=la plummé(e)*.

Ceir peth tebyg lawer gwaith yn y benthyciadau Hff mewn testunau eraill; e.e., yr *antur hwnn* SG 8 wedi ei sylfaenu ar *li* (*le*) *antur=Queste* (F) 10 *Li aventure* (o'r Llad. Isel *adventura* b.); y *tabyl* SG 155 (ddwy-waith), 162, 163 (ddwy-waith), y *tabyl hwnn* 163 (o weld neu glywed *le* (*li*) *table=Queste* (S) 180, 189, 190 *la table*; y *turnel* SG 316 (bedeirgwaith) o weld neu wrando ar *li* (*le*) *turnel* (= *turnel*)=*la to(r)nel(le)*, *tu(r)nel(le)*. Gyfarwyneb â'r gair hwn yn Potvin 184 ceir y benthyciad AN *la curce* a gariwyd drosodd fel gair g.: y *kyff* (nid y *gyff*) SG 316 (o ganfod neu glywed, mae'n debyg, *le* (*li*) *curce* y gwreiddiol). O'r un achos, mi dybiaf, yr aeth y benthyciad Hff *reuel* yn w. yng Ngogledd Cymru ac yn f. yn y De. Os yn y De yr ysgrifennwyd Ll I, dengys *er ryvel honno* 39 i'r gair fod yn w. yno hefyd unwaith. Efallai i *la guerre* (HA *uerre*) ei helpu i fynd yn f. Yr enghraifft orau y gwn i amidani o'r pwynt hwn yw'r un a ddigwydd yn SG 1, lle troswyd *une . . . damoisele* 'pendefig ieuanc, unbennes' yr holl lsgrau Hff adnabyddus (gw. y 13 sydd yn Fournival) drwy *ubenn ieuanc*, *ubenn*, a *mackwy*. Yr esboniad, mi gredaf, yw i'r cyfieithydd weld neu glywed *un damoisele* a'i gymryd am y gair g. *un damoisele* (hüb -e) 'pendefig ieuanc nad oedd eto'n farchog'.

O waith y cyfieithydd yn rhoi cenedl yr enwau AN a oedd yn ei wreiddiol i'r cytystyron Cymraeg yn ei gyfieithiad y ceir ond odid *cledyf*, *mayn*, a *mur* unwaith yn f., *gyrua* a *ffon* unwaith a *gôife* ddwywaith yn w. Dyma'r esiamplau:

G. yn mynd yn f.:

cledyf: 1031 *ar gledyf hefyd*=B 991 *e l'espee* (<*spatha*) *ensement*.

mayn: 2706 *a chaffel mayn . . . a bôz6 boón a hi*=B 2332 *une pere trove . . . a Boun la rue* (eithr dichon iddo led-gofio hefyd am *carrec* ac am *la rocher* (2384)=*le r.* (1942).

mur: 3883 *yr llyfnet vo y mur . . . mi a af dzofli*=B 3422 *. . . est le mur monte* (o feddwl am *la mur* neu o bosibl am *gwael*); am *mur* g., gw. SG 411.

B. yn mynd yn w.:

gyrua: 2897 *tri gyrua*=B 2490 *iiii arpens* (g. yw *arpent*).

ffon: 4160 *yna y kymeth boón ffon bzes ac ae trewis teruagaónt ac ef*=B 3665 *Hil prist un mace si fiert Tervogant* (o ymddyru rhwng un *mace* ac *une mace* neu o'r cof am *bastun* neu am *pren*). Ond cf. am *ffon* i y *dzom* 2004.

gôife. Yr hyn a geir gyferbyn â 757 y *gôife las* (?y *gôife glas*) yn B 738 yw *mon bliaunt* (sylwer ar y rhbl. g. *mon*), ond *ceste bliaunt* (gyda'r ans. dangosol b.) sydd yn B 745 gyfarwyneb â 762 y *blife odidac homo*. Anodd credu nad adlewyrchiad o gymysgedd AN yn ei wreiddiol yw'r hon a welir yn *Ystoria Bowen*. Digwydd y *blife* eto yn 759, eithr *gôife . . . gôzabl* sydd yn 3212 ar sail *al neu a le lei de home* (gw. uchod) = B 2774 *A la lei de . . .* Da cofio hefyd fod *abit* yn w. a b.: *er abit honn* P 14, 6^a; *yr abit wenn* YCM², 21; *yr abit honno* RBB 230; ond *yr abit hwnn* SG 48, 53; RBB 127; etc.

Ni fynnwn wasgu fy safbwynt yn ormodol, eithr tueddaf i gredu i rai o'r geiriau a ganlyn hefyd ddyfod dan ddylanwad cenedl yr enwau cyferbyniol a arferid yn barhaus yn AN Cymru a'r Gororau:

bzeich. B. yn 1405, eithr g. yn P 7, 111, 172; P 8^a, 41; Ll I, 28; SG 234, 411; etc.; yn wreiddiol enw diryw.

kyfranc. B. yn 465, 576, ond g. yn P 7, 26^a (deirgwaith), 30^a; P 8^a, 27. Y geiriau cyfatebol yn AN oedd *estur* g. a *bataill(le)*, *bateil(le)* b. Cadwyd y blaenaf gyda rhan o'i hen arwyddocad yn *yrteir* a cheir y *vateil* yn fynych yn ein testunau canoloesol, e.e., yn SG 63, 67, 100, etc.; etc. Sylwer ar y petruso yn y *vzby(dy)r honno* P 9, 12^b.

chôbedyl. G. yr untro (2998) y gellir bod yn sicr; cf. RM 178; RWM I, 11, 340; SG 55; etc. Y gair AN beunyddiol am *chôbedyl* oedd *la novel(le)* fel *news* yn Saesneg heddiw. *Novel(le)s* sydd yn B 2246, 2369, 2998, 3740 gyferbyn â *chôbedyl*, *chôbedle* 2598, 2750, 2752, 4246, a dyna sydd yn *Queste* (S) 61=SG 55; etc. Tybed ai *la novel(le)* sydd yn gyfrifol am droi *chôbedyl* yn f.? Gair diryw gynt.

dambéin. G. yn 3190; cf. P 7, col. 60; P 8^a, 9.

dillat. Yr oedd *dillat* yn meddu ar ei hen genedl a'i hen rif (cf. *dyllat eurenynes er lun y penyto endau* LIDW 11^a) yng nghymddalw'r llinau 227-30: *a chymryt dillat y mab ae ùychu yghaet yr hôch . . . as vóz6*, ond troes copiwr y v hir yn b, gan roddi inni *ae bôz6* a gwneuthur *dillat*

yn llw. (gw. n. ar 227). Troes y LIC yntau *ae llychu* yn *ae gôlychu* a chadwodd *ae bôzô*. Llu. hefyd yw *dillat* yn 2240 *achub* y *dillat* . . . *ac eu gôfcaô* (=LIC). Cf. hefyd *dillat* *gwymyon* SG 5. Troesai'r gair, gan hynny, o fod yn un. yn LIDW ac yng nghynddelw'r LIG yn llw. erbyn diwedd y drydedd ganrif ar ddeg. Pa ddylanwad, tybed, a'i troes? Gan iddo oroesi ymlaen i'r cyfnod AN, prin y gellir cysylltu'r datblygiad â'r HS llw. *clâdas* un. *clâd*; yn y cyfnod HFF neu AN, y gair a ddaw i'r meddwl gyntaf, yw'r un a ddigwydd ddwywaith gyferbyn â 224-30 yn B 236-7, sef, *les dras*: *si ensenglenta le(s) dras a le enfant*. *Quant Sabot out fet les dras ensenglenter . . . les fist il lier* 'he dipped the lad's clothes in blood. When he had had the clothes dipped in blood . . . he had them tied . . .' Yr oedd *les dra(p)s* yn derm cyffredin am ddillad yn HFF ac, fel y gwelir, yn llw.: *dra(p)s de lit* 'dillad gwely'; *l'enfant en ses dra(p)s* 'y mab yn ei ddillad'; *dra(p)s de religioun*, *dra(p)s religios* 'y dillad mynachaid'; *dras rices et emperiaus* 'dillad cyfoethog ac ymerodrol'; etc.; gw. d.g. *drap* yn Ste-Palaye. Yn gyffelyb, yr oedd y llw. *les habits* hefyd yn boblogaidd am yr un peth.

dimas. G. yn 1188, 1468. Eisoes yn f. yn GrapC 106; P 8^a, 23; P 10, 17^e; etc.; cf. Ll I, 81 *emlad ar dynas* . . . *ae chywarffangu* cyw. *ae chy* . . . Ai caer ai ynteu la forteresse a'i troes yn f.? Unwaith enw diry.

edebit. G. yn 2637. A gafodd la *promission* ran yn nhroi'r gair yn f.?

grad. Gwaith copiwr yn edrych ar *grad*, am y tro efallai, fel gair estron yw'r esboniad ar 2933 *ar grad o vein marmo2* (LIC *ar rad*), oblegid er cael *gl* [=sl] yn fynych am *l*- (cf. *ar glan themys* Ll I, 52; *kyn glewchet* ib. 19; *o glewder* P 44, 3; etc.), ymddengys bod *gr*- am *r*- yn brin iawn.

ghalch. B. yn 644, eithr g. yn WM 476 a 622, efallai drwy gydwyddiad â'r HFFi *espreu(i)er*; cf. *megys fperuar neu vchedyd* P 5, xxiii^b.

ghayô. G. yn 456, 594; cf. SG 183, 184; yn YBH cyfetyb i *la la(u)nce* 14 o droeon (437=B 429; 451=B 443; 592=B 581; etc.) ac i *la hante* 3266, 3600, 3974 (=B 2831, 3139, 3498). Anodd credu na chafodd *la la(u)nce*, un o'r geiriau mwyaf poblogaidd yng ngeirfa'r AN, beth effaith ar genedl y gair hwn.

ghairyoned. B. yn 3027; cf. WM 29.

gwys. G. yn 1738: *deu uys*; cf. *avuydaffant y2 gwys honno* P 10, 7b; *y gwys honno* BrDg 136, 159, 167. Ond *teir gôys* eisoes yn Llgr. L (diwedd XIII) AL I, 396, 546; *or wys a umel righyll* ib. 394; *y wys honno* RBB 200, 201. Un o' ciriau pwysicaf y llysoedd barn AN oedd *la semunse* (*semonce*). A ddylanwadodd y gair hwn ar genedl *gwys*?

lle. G. yn 3133: *y kyfryô le hómô*; cf. WM 10; P 14, 3^b (deirgwaith); P 8^a, 49; RB 170; etc. Ond b., fel y tybir, oedd *lle* ar y cyntaf megis yn WM 4, *y lle hau*; *y lle honno* P 7, col. 58, 182; P 8a, 81. A drowyd *lle* yn w. o' fynych glywed ac arfer yr AN *leu*? Ceir orgraff AN (*leu*) am *lle* yn LIDW 48^b. Gw. hefyd n. Ifor Williams yn PKM 102.

llethenyd. G. yn 1614. B. yn P 14, 110: . . . *yth lewenyd barhaus*. Y gair cyffredin yn AN oedd *la joie* a hwnnw a geir yn B gyferbyn â *llethenyd* YBH 8 waith (cf. 1444=B 1092; 1487=B 1385; 1559=B 1442; etc.).

llys. B. yn 2983, 3550; cf. LIDW 8^a.20; WM 5, 30; RBB 150; SG 7; etc. Eithr onid oes rhaid ystyried gwaith -s yn troi *d*- yn *t*- fel yn *Naftwo* P 7, 16^a; etc., g. yw yn *llys tywyffogaôl* 4289 (cf. B 3775 *paleis principé* g.). Os dylanwadai geiriau cyfystyr yn AN, fel y tybiaf, ar ciriau CymC, yna helpid *llys* i gadw'n f. gan *la curt a la meson*, ond gwesgid arno i droi'n w. gan *le paleis a le hostel*. Saif *llys* yn YBH 22 o weithiau am *le paleis* B (cf. 255=B 259; 268=B 267; 1485=B 1386; etc.).

marthyzolyaeth. G. yn 4131=B 3637 *martir grant* g. Am -aeth g., cf. hefyd *ar ryw anedigaeth hwnnw* P 8^a, 44; P 10, 29^a.

mil. B. yn 1236, 1247, eithr *try myl* P 44, 3. G. yw'r gair cyferbyniol yn AN: *un mil, un mil(l)e*.

milltir. B. yn 2907, 3726; cf. P 7, 25^b; P 8^a, 26; P 10, 18b; SG 88, 193; ond tri *milltir* GrapC 102; *milltir kynreic* SG 189.

penguch. B. yn 545: *p. bôzhôn*; cf. SG 268 *ar (y) bennguch*=Potvin 114 *desus la coiffe*. Yr oedd *la coiffe* yn sicr yn air cyffredin i bob marchog Normanaidd; gw. n. ar 545.

ryuel 3994. G. yw *revel* yn HFF megis yn iaith y Gwyndydd heddiw; b. yw yn y De; ceir yr esboniad yn (i) a (ii) uchod; gw. n. ar 3994.

sarhaet. B. yn 806: *f . . . uab2=B 780 grant vilté* (*grant* b. megis *grandem*). Yr oedd *la vilté* (*vilted*) yn air poblogaidd yng ngeirfa foedal y Normaniaid a thebyg i'w genedl f. helpu i gadw *sarhaet* yn y genedl honno.

trallaôt. B. yn 638; cf. *a thrallaut vair* P 14, 53. Yn LIC=638 g.: *tr . . . p2aff*.

troet. G. yn 1918, 1939, etc. G. fyth yn y De yn *troed pladur: trôd da*; ond y *drôd dde*, y *drôd (h)with* bob amser.

tôyll. G. yn 1018, 2103; cf. *y tôyll hómô* RBB 219; ond b. yn P 7, 34^b; SG 405; etc. Yn 1018 *o2 tôyll ar bzat=B 973 cel treivoun a 2103 y t. hân=B 1884 iceo treson*. A fu *tre(i)so(u)n* g., tybed, o help i *baat* i droi *tôyll* yn w. yn gyfan gwbl?

Ni ellir penderfynnu cenedl yr enwau eraill yn *Ystoria Bouen*.

§39. Y FANNOD

(i) *Proclitiaeth* (WS 2 (iii); WG 192-3). Yn YBH ysgrifennir y fel gogwyddair unwaith ar ddeg yn unig; yn y manau eraill (697 o engir.) ceir ysbasau: ysbas blewyn (15); ysbas 1 (149); ysbas 2 (388); ysbas 3 (145).

Dim ond yn *ozdiôed* y gwelir y ffurf ag 2 (r) â'i phwys ar y gair dilynol; ymhob lle arall (439 o es.), saif y ffurfiau ag r (2) ar wahân: ysbas 1 (28); ysbas 2 (222); ysbas 3 (189).

Am yr arfer yn ein testunau CymC cynnar, cf. y daflen a ganlyn:

LL:	Fel Gogwyddeiriau	Gydag Ysbasau
(a) i (y, e)	151	34
(b) ir (yr)	325	110

BB:	Fel Gogwyddeiriau	Gydag Ysbasau
(a) i (y, e)	5	73
(b) ir (yr)	11 (5 ar batrwm y rifgaid 35.7)	21

LIDW:	Fel Gogwyddeiriau	Gydag Ysbasau
(a) e (y, i, j, a)	1091 (e=1061; y=28; etc.)	117
(b) er (yr, ir)	52	881

(ii) *Enclitiaeth* (WS 2 (iii); WG 192-3).

Oddieithr yn o *ymôbzatnt* 1468, y ffurf dalfyr. r (2) sy'n dilyn yr unsyllafion arferol (gw. WG 192). Ar ôl yr arddodiad yn ceir y fel enclitig (yny) 43 o weithiau, ond ysgrifennir y ddeuar ar wahân 24 o drocon: ysbas 1 (16); ysbas 2 (8); ysbas 3 (2). Nid ysgrifennir yr byth ynghlwm wrth yn flaenorol (gw. 10, 60, 427, 824, etc.). Noder yny yz amfer hōnnō 3420 a trōyr moz 3119, 3178.

Cf. yn+bannod yn y testunau canlynol:

	Fel Enclitig	Gydag Ysbasau
BB iny (yny, ini)	14	in y 2
LIDW ene (eny)	31	en e (en y)24

Nid dyma'r lle i drafod y pwynt hwn yn llawn, ond fe welir wrth (i) uchod fod gosodiad WS 2 (iii), sef, 'Mediaeval scribes usually joined the article to its noun, thus *yty for y ty*' (cf. WG 192) yn anghywir.

Yn mhroclitaiseth y fannod mewn CymC adlewyrchir dull yr Anglo-Normaniaid o sgrifennu'r fannod bendant HFF; cf. *La Vie de Saint Alexis* (Llsg. I., canol XII): *lifecles, lipedre; ledregret, lepedre; lamedre, lanef*; etc.; ac awgrymaf mai oddi wrthynt hwy y cymerwyd y ffasivn drosodd. Yr un sain lafarog oedd i'r fannod HFF *le* (y ffurf *par excellence* yn AN erbyn y XIII g.) ag i'r fannod Gymraeg. Benthyciodd ein tadau orgraff y fannod HFF (yn LIDW; etc.¹); beth, ynteu, a fuasai'n fwy naturiol iddynt nag ysgrifennu'r fannod Gymraeg fel gogwyddair megis yr ysgrifennid y fannod HFF yn yr un *scriptoria*! Da cofio yma mai ar y ffinwsgl Ffrengig y seilwyd ein hysgrifien ganoloesol.

¹ Gw. dan Orgraff, 116.

Ar ôl yr unsyllafion, a, de ac en ysgrifennid y fannod HFF fel gogwyddair (e.e., a+lo>al>au; de+lo>del>deu>du; en+lo>enl>el>eu), eithr weithiau yn HFF y Cyfandir, ac yn arml iawn yn AN, ni thalfyririd o gwbl a cheid a le *hostel*, a le *matin*; de le *palefrey*, de le *roi*; en le *chef*, en le *cors*; etc. Ymddengys y ceir adlais o'r dull olaf yn o *ymôbzatnt=oz m.* . . . 1468; cf. o y *testion=ioz t.* . . . LIDW 23³. Ffasiwn AN arall oedd gadael llafariad y fannod heb ei thorri ymaith hyd yn oed lle'r oedd yn fud yn y mesur fel yn le *ordre*, le *angel*, *loret*, etc.=*l'ordre*, etc. yn *Voyage of St. Brendan*; etc.¹ Tybed a oes a fynno hyn ag arfer ein copiwyd o ysgrifennu y mewn brawddegau fel *llawen fu yr amheradur YBH 97; tozri yr holl kadoyneu ib. 1141; etc.*? Cyfrifais 144 o enghreifftiau o gadwraeth yr y hon yn *Ystoria Bown*.

(iii) *Bannod gydag Enwau Cyffredin*.

Efallai bod cof am y gystrawen HFF yn achos cadw rhai enghreifftiau o'r fannod gydag enwau cyffredin; e.e., y *iubet* 628 (B 613 le *gibbet*); y *baed coet* 49, 121, y *baed* 139 (B 143 le *sengler*); y *cri ar lleuein* 3687 (B 3219 le *noise e li hus*); *bzathu* . . . ar *yfparduneu* 641 (B 629 *broche des esporouns*); *ny hentoyf oz bileineit* 724 (LlC o v. . .); a *chlybat* . . . y *ffon* 3357 (B 2916 *oyt la noise*); ac *yuet y gōin a ozugant* 3577 (B 3119 le *vin demandent*); *yny hol yd yttoed y teir mil yn dyuol* 1247 (ni bu sōm am y miloedd hyn o'r blaen). Yn *llosgi y tan cyw. llosgi tan* 2498, ceir y fannod gydag enw haniaethol, o gof, ond odia, am le *ffe*u. Cf. hefyd y *nep ac hamones ef yw eni ymplith y dynyon* P 14, 132; *writh ueibion y dynyon* ib. 159; *trwy hallonnoed e dynyon* Ll I, 60; *ymadaw ar gristonogaeth* SG 335; a *chostabe y bilaein* AL, I 498, Llsg. Q (Llsg. L ach . . . b.).

(iv) *Bannod gydag Enwau Priod Lleoedd*.

Anwadal yw'r arfer gydag enwau gwledydd a chyfandiroedd: *yr almayn* 10, 2600, or *almaen* 2610; *oz inde* 1664; eithr yn 1663-4 hefyd o *nubie*, (o) *carbari*, o *aufric*, o *afie*, ac o *thafelcy* 2906. Yn gyffelyb, *yr india*, *yr egrop*, ond *affric* yn WM 457.

Gydag enwau trefi: *yr calys y doeth* 92, ond a *elcēt calys* 90; *ymôbzatnt* 1468, eithr ymhobman arall (14 o weithiau) hebddi.

(v) *Bannod gydag Enwau Priod Personau*.

Ceir y fannod efallai yn yr *abat* 2682=B 2315 *Oube*, eithr dichon i'r cyfieithydd gymryd *abe* ei gydddelw fel 'pennaeth mynachdy'; gwelir hi yn sicr yn *oz arabieit* 3711.

(vi) *Bannod gydag Enwau yn y Cyfwr Cyfarchol*.

Yn wyneb absenoldeb treiglaid, tybiaf i'r fannod gollu yn *march heb ef* 2909 (B 2501 '*Chival*', *dist Boves*); ac yn *March. marz abeth yth garaf* 3034 (B 2600 '*Chival*' . . . *mult eus ai ben amé*); eithr gall hyn fod yn etel-ychiad o'r gystrawen HFF a adawai allan y fannod weithiau gydag enw

¹ Gw. E. G. R. Waters, *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan*, 1. 147.

yn y cyflwr cyfarchol megis yn B uchod ac isod, ond ai cadwai y rhan fynychaf fel yn *La meie gent* . . . *chevalchiez* ChdeR 3295; etc. Cadwyd y fannod yn 1539 *Y palmer heb hi* (B 1425 *sire palmer*). Dyry'r SG 366 enghraifft lle ceir y fannod *rhwng* dau enw yn y cyflwr cyfarchol: *arglwyd y marchawc*, cyfieithiad llythrennol pur sicr o *Sire le chevalier* y gynddelw (*Sire* yn unig sydd yn Potvin 255). Am enghreifftiau o'r fannod rhwng enw ac ansoddair, gw. isod.

(vii) *Bannod Afraid gydag Enwau yn y Cyflwr Genidol.*

Mewn tair enghraifft ceir bannod o flaen enw+enw arall yn y cyflwr genidol penodol: *yny iarllaeth giôn* 28; *rei o2 marchogyon y llys* 415 (LIC o u . . .); *tozri y paladyr y glawy cyw. t. paladyr* . . . 455; efallai y *dan* (?) *kastell bzatmônd* 3588 (LIC *dan g* . . .).

Ceir enghreifftiau o gystrawen sy'n ffinio ar y gystrawen hon eisoes yn LL: *arhit imor hafren* 236; *opem iriu inif teireru* 242; *adis ir eccluiſ niffien* 242; *o blain irallt coit guent* 262; y mae'r esiamplau o'r gystrawen â dwy fannod yn lluosog yn y ddwy ganrif ddilynol yn enwedig yn y testunau cyfreithiol; cf. LIDW: *ir suydguyr ebrenyn* 5^b; *er escubaur ebrenyn* 5^b; *escapaneu glau ebrenyn* 7^a; y *kyd ar dysleyn ebrenyn* 10^b-11^a; *er efeyryat eurenynef* 11^a; y *kyd ar dryffsaur ebrenyn* 11^b; *eryghyll ebrenyn* 13^a; *in i lau* (=illau) *eregnat* 17^b; *eperchenauc emoch* 31^a; *eperchenauc er eferybyl* 47^a (dilewyd y fannod afraid bron bob tro yn BM 4 wrth gopio P 29); BM 4 (Fac. BBCh 64): *meffuryeu y tyred yrynyf hon*; WML: y *dzyffsaur y newad* 6; y *ty nessaf yr yfeubaur y bzenhin* 10; yr *effeirat y urenhines* 12; AL: y *guas ystauell y brenhin* I, 354 (Llsg. T); *nalid y guastraut aueyn y vrenhines* I, 354 (Llsg. Q a T); y *teulu y brenhin* I, 382 (Llsg. Q); y *sloydogyon y llys* I, 388 (Llsg. P a Q); etc.; etc. Y maent yn niferus hefyd yn y testunau llenyddol: *ar y kic yr ederyn* WM 140; *ar y dzôs yneud* ib. 152; y *bzenhin y diodeifeint* ib. 154; y *llieinyeu y bôz* ib. 227; y *guas ystauell y iarll* ib. 400; *un o2 yfweineit y bzenhin* ib. 445; *o2 yfpeyl er rey lladedygyon* P 44, 13; y *ryeni y mab* P 14, 122; y *mein ar gwyd yr eglwyſſeu* P 7, 51^b, *yn yz eglwys gzon yr arglwydes veir cyw. (sylwer) o yn eglwys gzon* . . . ib., id.; *llys yr iarll y campeo* WM 643; *o2 gradeu y temyl* P 5, xv^a; yr *hymeyf y temyl* ib. XVI^a; *mi aaf yr purdan padric* HM II, 195; *hyt y tywysogyon yr offeireit* ib. 251; *o2 hymeyf y bobyl* ib. 253; y *tywysstauc yr offeireit* ib. 254; yr *hymeyf y bobyl* ib., id.; *yn ymyl y porth y dinas* ib., 310; *tu ar porth y castell* ib. 317; *yny dwnyr y grawn* P 8^a, 25; *yny diwed y dyd* ib. 30; *yg kylch yr eglwys feint rwm* ib. 81; *Deu . . . o2 deudec gogyuurd y pagannet* P 9, 26^a; *drwy y gysymydedigaeth y dwy bleit* SG 117; y *decuet rad y nef* ib. 128; *mareduad uab owein y clotuozuffaf vzenhin y bzytanyeit* RBB, 264; y *meibion ieuaf yz arglwyd rys* ib. 341; *o2 goedieu yr haf* ib. 344; y *henedloed yrynyffed* P 18, RWM I, ii, 341; *o'r deudec province yr Arglwyd Kan FfyBeO* 54; *tu ar pozth y castell* JsC 3 (xv), 61^b.

Clywir y gystrawen â dwy fannod weithiau ar lufar pan chwanager mewn math o *anacoluthon* enw yn y cyflwr genidol at enw a flaenorir yn barod gan y fannod: *i orffen y trefniadau* . . . yr *eglwyſ*; (*hy*)*hi sy'n gwneud y gwaith* . . . y 19; *yn y gwaelod* . . . y fuddai; etc.

Dichon mai o waith dynion yn brawddegau'n ddifyfyr fel hyn y tardd-odd y gystrawiaeth gyda'r fannod ddiangen. Os felly, onid yw'n syndod mai yn y cyfnod canol y bu fwyaf blodeuog? Sylwer hefyd ar waith copïwr P 7 uchod yn cywiro'r gystrawen arferol trwy chwaneu ail fannod. Esboniad mwy tebygol yw ddarfod ei hentyca o ddull mynegiant y cyflwr genidol yn Hff. Yno, oddieithr gydag enw priod fel yn *le corn Rollant* ChdeR 1768; *l'espee Launcelot* BN 123, fol. 205^a; etc., yr oedd dwy fannod yn anheggor; cf. e.e., yn *La Loi Guillaume* (XII): *le paleis l'evesque; le frere le duc; le desmene le comte; la besoigne l'abé; la curt le rei; les serors la reine*; etc.; etc. Clywai ein cyndadau y gystrawen hon yn feunyddiol yn y cylchoedd Anglo-Normanaidd a phrin y caffai ein cyfieithwyr yr un wyneb memwrn AN hebbdi. Bwrier at hyn y mynych enghreifftiau ohoni a geir yn LIDW lle gwelir cymaint o olion Hff. Ac ni ddirywir yr esboniad ychwaith gan yr esiamplau o'r LL a luniwyd yng nghanol dylanwadau Ffrengig ac a gynnwys olion AN yn ei ysgrifen ac yn ei orgraff. A hyd yn oed pe daethai i lawr o'r cyfnod cyn-Normanaidd, anodd credu nad enillasai fri newydd oddi wrth fodolaeth y ddwy fannod yng nghystrawen gyffredin iaith y barwniaid.

I ategu'r golygiad uchod gellir galw sylw at waith cyfieithydd neu gyfieithwyr y SG yn trosi'r de genidol Hff (weithiau gyda'r fannod) yn llythrennol i'r Gymraeg: *gospoer o veir* 35=*uespres de notre dame Queste* (F) 46; *offeren o veir* 169=*la messe de la glorieuse mere dieu Queste* (F) 245; y *weic wedu o gamalot* 209 (darll. gwahanol yn Potvin 47); *yn eu hanuon y gastell o gamalot* 209=*le fet mener el chastel de Kamaaloth* Potvin 46; y *castell o gamalot* 209=*le chastiaus de Kamaaloth* Potvin 47; *offeren or yspryt glan* 141=*la messe del saint esprit Queste* (F) 167; y *lachawdyr or byt* 191=*li Sauviesres du monde* Potvin 25; *gwassanoeth or meirw* 304 (ddwywaith)=*le service des morz* Potvin 169.

(viii) *Bannod+Ansoddair mewn Cyfosodiad ag Enw Blaenorol.*

Lawer tro ceir bannod a ddilyniir gan ansodd. yn gwnouthur cyfuniad a weithreda fel ansoddair syml: (a) ar ôl enw a flaenorir gan rh. blaen; (b) ar ôl enw priod. Wele'r esiamplau: (a) y *chnaſt y gŷyn* 1842 (=LIC), *am ffon i y dzom* 2004 (=LIC); *dy ben di yr maſz* 2008 (=LIC), 2691 (=LIC; B 2321 *vostre gros test*); *vygheuaer dec* 3316 (=LIC *v.chm. y dec*; B 2875 *Bele soure*); *vy merch y dec* 3547 (=LIC; B 3095 *bele file*); *vy meibon y tec* 3736 (=LIC; B 3270 *Bel fia*); *vy mab y tec* 4353 (=LIC; B. 3831 *Beau fia*); *wynthaf y tec* 4356 (=LIC); (b) *luoz ez gris* 2680 (llsg. I . . . o2 gris); B 2313 *Yvori le Gris*); *arondel yr dzythyll* 2884 (llsg. yn dz . . . B 2480 *Arundel le destrier abricez*); y *nerthu boân y clotuozus* 4017 (llsg. b. *clotuozus*; B 3537 *Boun li aloſt*).

Dyry testunau eraill enghreifftiau tebyg: (a) y *nyz ebocan* LIDW 2^a (BM 4 *ay vyf y bychan*); *tefeſtiolayht ehoantaf* ib. 24^a (BM 4 y *z.gyntaw*); *eny lau edeheu* Ll I 28 (RBB *yny lau deheu*); *modylyuad llad pozre y map ehyw en dyal y map e maro* ib. 40; *Gozwynyadon y vzaſt ef yr hynaf* ib. 57; *vy mraſt . i . y tec* P 5, xxiii; *dy gledyf y da* ib. cxxx; *may haſteler dy cledyf di yr* (llsg. yn) *da* P 9, 12^a; *yny erathu yny wreic y deheu* P 8^a, 32; y *tab yr hynaf* WM 191; *merch y dec* BSKatrin 33; *vymbzaſt y tec* ib. 38;

vy *chwaer y dec* SG 120; *cymraet y tec* ib. 130, 413; *vy nei y tec* ib. 324, 365; *yny lla6 hi yr asseu* AL I, 520; *em plyth y weythredoed e lleyll* L11, 52; ... *ym bzait y ku* RP 1203; (b) *Och dau tec=7y tec* SG 147; *Latonslot tec* =?L. y *tec* ib. 151 (ddwywaith); *ef aelwir castell y bel=7c. le bel* ib. 236 (Potvin 78 *chastel de la Pelote*). Estyniad o'r uchod, mae'n debyg, yw'r un a welir yn SG 199 *Ema y mae y kycearwydyt yn dywedut adaw o walchmei y fforest hagyr. a dyuot yr dec=Potvin* (Berne) 35 *Ici ... li contes ... dit que misires Gauvains a trespassé la male forest et est entrez an la plus bele forest et an la grant et an la haute*.

Serch na welir mo gystrawen (a) yn y dyfyniadau a roir uchod o *Boeve* nac yn y *Queste del Saint Graal* nac yn y *Perlesvaus* sydd ar gael, eto digwydd niferus esiamplau ohoni yn y testunau HFF; e.e., *ChdeR* 2250 *ses blanches mains, les beles; Boeve* 1249 *tuon pere le poestifs*; ib. 3195 *ta femme le franc*; ib. 3349 *mun pere li alosez; Otinel* 338 *m'espée la tranchant*; ib. 1132 *vostre ami le senez*; ac o (b) cf. *ChdeR* 2321 *le gentilz reis, li magnes*; ib. 2807 *Karlemagne li vielz; Boeve* 838 *Engleterre le graunt*; ib. 1292, 1401, 2023, etc.; *deu le dreiturer*; ib. 1649 *deu le pussant*; ib. 3197 *merci deu le grant*; ib. 1730 *Boun li sené*; ib. 2247 *Almayne le grant; Otinel* 1338 *Naines li barbez*; ib. 1773 *Otineli li menbrez; Queste del Saint Graal* (S) 18 *alains li blans; yuains li aoutres*; etc.

Yn wyneb yr enghreifftiau hyn, anodd credu nad o'r HFF y cymerwyd y ddwy arwedd ar y gystrawen yn (viii) ac ategir y dyb gan gymeriad y testunau Cymraeg y ceir hi ynddynt (gw. t. lix). Ceir model yr estyniad yn amlwg ddigon yn y dyfyniad a roddir o Potvin.

Sylwer, er hynny, bod hanner yr enwau yn y cyfuniadau a ddyfynwyd o destunau Cymraeg yn y cyflwr cyfarchol yr hyn a ragdybia gystrawen Anglo-Normaneg megis (*ma*) *file, la bele: (mun)fiz, le bel*; etc., cystrawen na chofiaf ar hyn o bryd ei gwled. Onid yw'n bodoli, rhaid tybio i'r cyfuniadau hyn ddyfod dan ddylanwad bannod y cyflwr cyfarchol (gw. uchod) neu i'r Cymry yn yr ardaloedd dwyieithog, o fynych glywed ac arfer cyfuniadau fel *Siré Cher, Preré Cher, Mestré Cher*, etc., fynd i deimlo'r -é (=y *dywyll*) fel y fannod Gymraeg ac iddynt yn yr iaith lenyddol ei mynegi drwyddi. Am esiamplau o waith dyn yn ymddrysu yn ei ymwybod ieithyddol, gw. §12, (b), (v); gw. T. J. Morgan, *Y Treigladau*, t. 117, am *tad y cu> tadcu*; etc.

§40. BANNOD AMHENDANT

Yn ôl canonau gramadegol y beirdd, nid oes fannod amhendant yn Gymraeg (cf. WS 4; WG 192): ac eto i gyd rhaid addef bod rhywbeth anghyffredin o debyg iddi yn YBH. Ystyrier y brawddegau a ganlyn: *a minne a af y edzych a gyuarfo ami vn gloylodyn* 1812=B 1645 *mes joo irvai garder ... si joo pus trouver un cerf corant; a bo6n a at vynat* (llsgr. a *atgaenat*) *ar6ndel y varch ac vzathu ac yfarddneu. a chyzchu un admirat ac vzathu ac thay6* 3599=B 3138 *E Boves let course Arundel l'abrice, devant les autres fert un admiré*. Cadwodd y LJC y darlleniad cyntaf eithr chwangedd *oed y en6 ar ôl admirat* yn yr ail am iddo, ond odid, gael y gystrawen yn ddiieithr. Digwydd eraill sy'n ddigon tebyg: *dyro ym vn tsalyeit o f6yt* 1362=B 1285 *donex a moi le manger sanz plus une fez*; ond gwna

une fez 'unwaith' y rhifol yn bosibl; *mi a rod6n vy march am holl arneu yr haner vn dozth o vara glbenith peillit* 1352=B 1275 *dist Boves ... ke il dorreit ... tuz les armes ... e le destrer auci ... por la meyté de un pain de forment bulté; ac y m6mbzaf6nt y herda6d yn vn i6znei* 3894 (cf. B 3314 *vindrent a un jorné, gw. n. ar 3894*); yma hefyd y mae'r rhifol yn bosibl. Ceir enghraifft go sicr o'r un gystrawen yn RBB 243 *A chrytra6 y2 ynys oll aozuc. y fyllu a gyuarffe6 vn gloylodyn ac ef*.

Ai fel bannod, gan ddilyn y gramadegwyr HFF (cf. L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français* 283), ai fel rhifol y dylid ystyrier yn un a ddigwydd yn y cyfieithiadau CymC o ymadrodd negyddol sydd yn yr un ansawdd megis yn *ny cheiffaf gennyti ti 6berth vn geinabe* 3239=B 2806 *Ne voile de le vostre le vaillant de un dener?* Ceir hanner dwsin o'r rhain yn YBH ac wmbredd mewn testunau CymC eraill; gw. *Negyddiaeth dan Adserfau yn Cystrawen*, §48.

Rhwng y rhifol *un=* un yn unig' a'r fannod amhendant nid oes ond prin un datblygiad semantig o bwys, sef yw hwnnw, 'rhyw, a certain, quidam' (cf. datblygiad y Llad. *unus* yn yr ieithoedd Rhwmawns). Nid y rhifair yn sicr mo'r un uchod yn yr enghreifftiau cyntaf; gellid, dan raid, ei gymryd i olygu 'rhyw', ond gan mai bannod amhendant ddiamwys a gyfieithir, bod un yn hollol afraid yn Gymraeg, ac i un gael ei wrthod gan gopiwr y LIC yn=1812, awgrymaf mai rhesymol derbyn yr enghreifftiau fel benthyciadau o arfer gystrawennol HFF.

§41. BANNOD DDOSRANNOL NEU GYFRANNOL (L'Article Partitif)

Yn o2 rei 2788 dyry YBH yr hyn a ymddengys yn gyfieithiad llythrennol o'r fannod ddostrannol (*l'article partitif*) des yn HFF: *erchi a ozuc y varchogyon ay yfquiereit o2 rei debzaf ymgeira6* (arall yw darll. B). Arferid des gyda plus ac ansoddair ac arferir ef fyth i gyfleu yn Ffrangeg y radd eithaf arbennig (*the absolute superlative*) megis yn *Il m'arriva une aventure des plus extraordinaires* a gellid, gan hynny, pes mynnid, draford y pwnt dan Cymhariaeth.

Dengys SG 207 esiampl debyg: *seith gastell or rei goreu o gymry*. Am atsain o'r fannod ddostrannol yn yr un., cymh. *heb annon dim or bwyt udunt* SG 55; *Ac nyt anuones ... dim or bwyt ytt* ib. 69; *dillat aued ymdanei hitheu or hynn goreu* ib. 106=*Queste* (S) 129 *just achemez des plus beles robes del monde*.

§42. DYNODI MEDDIANT

(i) *Drwy Fannod ac Arddodiad Rhedadwy*.

Rai troeon ceir bannod ac ardd. rhedadwy yn dynodi meddiant lle buasid yn disgwyl rh. blaen: *ac vedzu ar den y yf6y6d yny aeth y vzeich ddeheu ida6 ymdeith* 1406=B 1326 *le brace desire li ad il coupé* (yn llythr.) 'he cut off for him the right arm'; y *gyt ac y darfu ida6 y fiedi bzathu*

y march . . . 1333=B 1255 *Kant Boves out deus ici priez* 'When B. had thus prayed to God'. Cf. *gŵedy daruot idaŵ y ginyab* RB 176; a *pharedur . . . ae trewis yny dorres y breich deheu idaw* SG 316=Potvin 183 *mès Perceval . . . li donna tel cop . . . qu'il li trancha le braz* (yn llythr.) 'but P. dealt him such a blow . . . that he cut off for him the arm'; *arthur adrewis dynnawt arnaw. yny tyrr y breich deheu idaw* SG 378=Potvin 269 *li rois le fiert de si grant air qu'il li trancha le braz* (yn llythr.) 'the king strikes him with such impetuosity that he cut off for him the arm'. Cf. B 2942: *La lance al duc brise meynenant* (yn llythr.) 'He at once breaks the lance to the duke; bannod hithau yw'r y (y bayŵ) yn ef a dozres boŵn y bayŵ ydaŵ (llsgr. yndaŵ) heb odzic 3383. Yn yr un modd, geilw B 2926 *l'escu li perse* (yn llythr.) 'he pierces for him the shield' am inni gywiro yr esiampl yn 3367 a darllen yny *dyllŵys* (llsgr. *ballŵys*) *idaŵ y lluruc* (llsgr. y *luruc*). Gwall, yn bur sicr, yw *ballŵys* (gw. n. ar 3367) a dichon mai llithr yw'r l- am ll-. Dan raid, gellid tybio mai rhagenw blaen yn hytrach na bannod sydd yn y ddwy esiampl olaf, ond y mae darll. B a'r enghreifftiau eraill yn ffafrio bannod. Ond weithiau wrth droi'r gystrawen HFF hon gadewir yr arddodiad allan megis yn *adaruot tozri melafŵzn y vordŵyt* 3910-11=B 3440 *le mestre os de sa guise li est brisé* (gw. n. ar 3910) a SG 302 *nyt ygaellusawd lawnslot y taraw ynteu yny eyd y vordŵyt yr mae(s)*=Potvin 167 *li rendi l tel cop qu'il li trancha la cuisse à toute la jambe* (yn llythr.) 'he dealt him such a blow that he severed for him the thigh from the (rest of the) leg'. Yma myn ein hymwybod ieithyddol, ar yr osgo cyntaf, ddeall y *vordŵyt* fel 'his thigh'; gw. isod.

Hyd y sylwais, ni ddigwydd yn YBH yr un enghraifft lle dynodir meddiant drwy'r ardd. y 'to'+bannod+o de, 'from, of'; ond dyma un o'r SG: *pa ryw gastell yw hwnn racho. Arglwyd heb ynteu castell yr (=y+yr) wreic wedo o gamalot* 203=Potvin 41 *'quex chastiaus est-ce ci?' 'Sire, cest li chastiaus à la vesve dame,'* cf. efallai *kyntestet yr oed yntaraw. ac ydoed ygaet yn ffrydyeu yn dyuot oe drwyn ac oe eneu y arglwyd y corsyd* ib. 209=Potvin 46 *il les done* (i.e. *les cous*) *si granz et si orribles que le sanc raie au seignor des Mores* (er cael au (=à+le) yn y testun HFF); cf. hefyd *maŵ y duw* (=m. *Duw*) P8^a, 42.

(ii) *Drwy Ragenw Blaen ac Arddodiad Rhedadyw.*

Ar wahân i'r HFF, ein tuedd fuasai dehongli'r y yn y ddwy enghraifft olaf o YBH yn (i) uchod fel rhagenwau blaen a'u lleoli gyda'r esiampl a gymerydd o'r SG 302 o dan y pennawd hwnnw. Fel enghraifft bur sicr o'r gystrawen gyda'r rhagenw blaen ac arddodiad, gellir dyfynnu 2724 *ac ae dsoffabŵl yd arllŵyffabŵl ffozd idaŵ* (LAC *arllŵyffabŵl ffozd idaŵ atmaeth*)=B 2347 *Ore me lessez fere chemin* 'now let me clear a way for myself' lle mae *idaŵ* yn cyfleu'r rhagenw atblygol datif *se yn se lesser fere*; cf. *se frayer une route*; etc.

Fel y gwelir, nid yw'r gystrawen yn (i) namyn cyfieithiad llythrennol o'r dull ymadrodd HFF ac ymddengys mai adlais o'r HFF yw'r hon a welir yn (ii).

§43. Y PRIOD-DDULL o2 byt, etc. AR ÔL
GRADD EITHAF ANSODDEIRIAU

Rhagflaenir enw a ddibynna ar y radd eithaf yn nhestunau CymC gan o megis y blaenorir enw yn yr un sefyllfa yn HFF gan de. Dyry YBH amryw enghreifftiau: *gozeu mozŵo2 o2 byt oed copart* 2071; *vn o2 gilyr deŵ2-af or byt* 2158; y *marchogyon grymuffaf* o2 *dyrnas* 4043 (arall yw cystrawen B yn y rhain). Cf. SG y *marchawc goreu or holl vyt* 4=Queste (S) 6 *li mieudres cheualiers del monde*; un or *gwyr teckaf or byt* 7=Queste(S) 9. *des plus biax cheualiers del monde*; namyn yr *marchawc a vo goreu or holl vyt* 18=Queste (S) 22 *sil nest li mieudres cheualiers del monde*; hefyd SG 48, 78, 83, 312; etc.=Queste 53, 90, 101; Potvin 180, etc. Ceir digon o esiamplau o'r fath nid yn unig yn y cyfieithiadau, eithr hefyd yn y testunau brodorol. Geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at *A oes . . . kynghoz o2 byt* WM 28 ac *O fan o'r byd* MA² 339^a ac awgryma y gellid dosrannol (partitive) brodorol o o2 byt.

Fel y gwelir wrth gymharu'r SG â'r Queste uchod, y mae'r ddwy gystrawen yr un ffund yn hollol ac ymddengys mai'r Cymry oedd y benthyccwyr. Os felly, rhaid efallai edrych ar ym+bannod fel y gystrawen frodorol; e.e., *nyt oed yn y byt dyn dzuanch y chyffyr no hi* YBH 1535; *teckaf dyn yn yr holl vyt* SG 366; etc. Ond gall mai *gallicisme* yw'r gystrawen gyda de yn HFF, sef cystrawen a etifeddyd o'r Hen Adeg.

§44. Y RHAGENWAU PERSONOL

(i) *Y Person Cyntaf.*

Mi a Ni. Yn 3233, o efelychu'r cynysgu rhifau yn yr ail berson (gw. isod), trewir ar y llu. lle buasid yn disgwyl yr un: *a pha en byt tithen. Syr bachler tebic byt y ōr ar ormod herdet. ac y velly yd ym heb ynteu yn ōr*, cyfieithiad llythrennol o'r testun AN fel y dengys B 2798 *'e vus, he estes, sire bachelor? Mult resemblez traveleiz e penes? 'Si sumes, dist Boves, 'sachez de veritez?'*

(ii) *Yr Ail Berson.*

(a) *Ti a Chwi.* Dyry YBH ddwy esiampl debygol iawn o *chwi* am ti. Dyma'r un debycaf: *ymhoel dzathkeuyn lŵlŵn ny rodŵn i yroch chŵi nac yr ych ffyd egroeffen. ac onyt ymhoely mi a rodaf ti dyrnabŵl. Y gyi ac y clyŵ amoftraŵ copart yny tegythyabŵl . . . 2107-12* (yn y llu. y mae darll. B. 1887-8); esiampl arall bosibl yw: *pŵy dy enŵ dŵ . . . girat arglwyd . . . yŵ ey enŵ. ŷe ryuelŵyr yŵch i ac a gymero da yr rythelu ac os ef mi ac rodaf yŵch ōzth ōch eibyllus yr rythelu o honaŵch i ar y bŵlein . . . 2282-88=B 2015-17: 'Gerraud', dist l'ampereur, 'este vus souder?' 'Oyl' ce dist Boves . . . 'mester averat de grant ben gayner' 'Girart, ai rhyfelwr ydych chwi?' 'Ie', meddai Bown . . . 'eisiau ennill da lawer a fydd arnaf'.*

Rhag i neb dybied bod y cyfnod yn rhy fore i arddangos peth o'r fath (y bymthegfed ganrif yw dyddiad hyn, yn ôl WG 270), wele nifer o enghreifftiau cynnar diarnwys a dibetrus: *canyf y dused hwnn yd adolych-afŵawch chwi yn ni . . . yfgruenwv attawch chwi . . . Ni fedzuffaf i yfgruenwv awch bzodyryaeth chwi . . . ni ay hawonaf yuech. A chany allus*

awch atodurdawt chwi megif y hysgrivennaffawch chwi ataf i . . . wrth hymny dyallet dy ynni di na bo . . . bych hirhoetlawc agrymuf y ryngych bod duto P 8^a, 20 (Annerch Turpin i Leoprant); *A chany allawd ych atdardawt chwi val y hysgrivennaffawch ataf . . . Ac 62th hymny dyallet ychfynny2 chwi . . . buchedoccaa a grymhaa val y ragho bod y du6 P 5, lxxxv^a (amrywiad ar yr un annerch); minneo a giglef bot nebun pei afgelut ti ewo yn adurn brenhinatol. ef a orffwyfsei aboch ryuic chwi oll, Pererindawt Siarlymaen, LIC, col. 605 (cf. P 5, cx^a a P 9, 57^b dy holl vocfach di; P 7, 16^a dy ryuic di); Sagamor heb y brenhin. a velly ditheu. beth a wnewch chwi. Arghwyd heb ynteu . . . SG 390 (yn y llu. y mae darll. Potvin 283); chwi aorchymynnysawch ymi anuon yn ysgrivennedic ywch yr hymn . . . Hyspys yw y gwaf i hymny . . . o arch ych tatolyaeth chwi . . . oth arch ti. namyn dirgeled ych tatolyaeth . . . Minheu a gwplaf ych gorchymyn chwi HM II, 189 (Annerch y Brawd Henri i Henri Abbad ar ddechrau Purdan Padrig); os Duto a ryd hoedyl ymi. heb ef. mi a atebaf ych enryded. ac ych rodyon P 5, cxxiii^a (Gwenwlyt sy'n siarad â Marsli ac yn diolch am ei roddion); a govyn idaw pa le y kaffei ef ymcolet ar brenhin . . . kerdwch ragoch heb y marchoc yny weloch llen o bali . . . P 7, 18^a; y2 y g6z aihwneath ar y del6 hom. o2 gell6ch dywedut . . . WM 500; Mahumed ac apolo ar d6yau ereill awyfenethy di udunt ath anrydedho di warfhi ac ath gatw6 d6y6 ganhozh6y y rei a c6playffam ni awch kenad6zi ychwi P 9, 44^b (=P 5, cxxi^b). Ar 6l galw ti lawer gwaith ar Arthur yn SG 192 cawn yr unbennes foel yn 193 yn dywedyd wrtho . . . ual y gwelwch chwi; eto ef a zyd yt heb y blaean gwystlon o veibion boneddigion deocanneib yw d6cyn genwch i ffrainc CwrtM II, 131; omid y raimochi (ei wraig yn siarad â Siarlymaen yn Pererindawt) ib. 72. Ac yn olaf, dyma enghraifft o ferf lu. gyda rhag-enw un.: ac ny elwch di y gwpplav ewo ay kwpplav P 8^b, 14=ac ar ny ellych di . . . P 8^a 16. Gallai elwch, mae'n wir, fod am elwch ac yn wall am ellych, ond -w- a dorrodd y copiwr heb os nac onibai.*

O ba le y daeth y ffasiwn newydd hon i'r Gymraeg?

Fel cyfrwng ymddiddan arferai HFF Ffrainc yr ail berson llu. ond odid yn amlach na'r ail berson un. a chymysgid y ddau rif yn awr ac eil-waith yn yr un ymadrodd. Ymddengys i'r llu. ennill mwy bri fyth yn yr AN (cf. *Le Pèlerinage de Charlemagne* ac enillodd yr arfer o gymysgu'r rhifau hithau boblogrwydd amgen. Erbyn dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg aethai cymysgu llu. ac un. yn un o neilltuolion pennaf y dafodiaith hon. Dyma esiamplau nodweddiadol a dynnwyd o'r *Mystère d'Adam* (llsgr. c.1250) lle maent yn niferus: *A m'imagene t'ai fait de tere. Ne me devez ja moveir guere* 'Ar fy nelw y lluniais di o bridd y ddaear. Ni ddylech chwi byth ymryson â mi' 5-6; *Tun seigneur aime e si od lui te tien, Por nul conseil ne guerpisez le mien* 'Câr dy arglwydd a glŷn wrtho, Nac ymadwch â'm cyngor i am yr un cyngor arall' 70-71; *De cest jardin tei dirrai la nature: De nul delit n'i troverez fulture.* 'Dywedaf wrthyt natur yr ardd hon: ni chewch yno ddiffyg dim hyfrydwch' 89-90; *Manjue le, n'aies distance* 'Bwyta ef, na fydded arnoch oim', 275; etc.; etc. Cymerer eto y ddwy esiampl a ganlyn o *Fouke Fitz Warin*,¹ testun a gyfansoddwyd ar y Gororau neu efallai y tu mewn i Ogledd Cymru yng nghanol y drydedd

¹ *Fouke Fitz Warin . . . edité par Louis Brandin (Paris, 1930).*

ganrif ar ddeg (llsgr. xiv): *Dy moy, fet Payn, vous, lede creature* 5; *po9 resembles tu ton pere qu'est si hardy e si fort, e vous estes coward* 14. Y mae yn Boeve yntau niferus enghreifftiau o'r un nodwedion (cf. *que tu me lessez* 1043) a thebyg y ceid wmbredd ohonynt yng nghynddelwau AN *Ystoria Bown, Pererindawt Siarlymaen, Y Seint Greal*, etc., ac awgrymaf mai o gyfathrach â'r Anglo-Normaneg ar lafar ac ar lyfr y treiddiodd yr arfer o roi'r ail berson llu. am yr ail berson un. ac o'u cymysgu i'r Gymraeg.

Fe arferid yr 2 lu. am yr 2 un., felly, ddwy ganrif ynghynt nag y tybiai J. Morris-Jones (WG 270).

(ii) (b) *Ti a chwi.* Yma, efallai, y dylid galw sylw at waith siaradwr yn troi'n sydyn o gyfarch ei gyd-ymddiddanwr ac yn mynd rhagddo i siarad er budd rhywun sy'n gwrandao ac yna yr un mor sydyn yn troi'n ôl i gyfarch ei gyd-ymddiddanwr cyntaf: *affe9 ym byryut yr eilheith a uei thell. thelly ychydic y gellit dy vol6 a mi a v6n beth yffyd yn y r6yfra6. ryiffel neith6yr y kuffeneit dy theic 2571-6*; hefyd o bosibl (gw. n.) yn 3050-3 *os ef a geis dy yrru y ar y tir a ryuu ym tat. i. a phe6 be6n . i. g6edy mynet hyt ar bed6yrannu y mo2 mi a deufaf y nerthu ef ac gynyfkaydu. eithyr hynn nac ymdiret ti y mi byth hyt pan y heydych dy hunan.*

Ni cheir mo'r troad stylistig hwn yn y manau cyfatebol yn B ac nid oes gennyf gof i mi ei weled yn HFF.

§45. Y CYMAL ENWOL

(i) *Arddodiaid Diangen (am ac o) ar Flaen Cymal Enwol.*

(a) *Am.* Ddwywaith neu dair ceir *am* o flaen bot ar ben cymal enwol ar ôl berfaul nad ydynt yn golygu 'gorchymyn': *kelthyd a dythedy ditheu am ey moti yn dzu6nt neu yn rubalt 280 (=LIC)=B 280 mes de ceo mentes tu mult apertement, quant me apellastes ribaud e truaunt; kelthyd a geny am ymoti yn vilein trua6nt 723 (=LIC) (dim cyfatebol yn B); efallai hefyd yn a marth id6w am nath lad6d 2581 (=LIC)=B 2234, ja seit il he de tot ne xus tua; ond dichon mai achosol yw am yn yr olaf.¹*

Y mae'n arferiad yn HFF i ddechrau cymal enwol gyda'r arddodiaid de megis yn os *mismes reprannent de ceu kil uni a tort dit; Fil le conte Aimeri, qui de 60 se vantat, Que icete grant ece qui si bruit en cel val. Qu'il, la fer6it eissir tote de son chenal*; etc. Pery'r gystrawen gyda de mewn bri yn Ffrangeg heddiw: *on ne vous blâme pas de ce que vous êtes allé le soir; il était morifié de ce que cette scène se fut passée chez lui*; etc.² Efallai mai efelychiad o'r gystrawen HFF a geir yma. O ba le bynnag y daw, y mae'n sicr nad cystrawen bersonol i'r cyfieithydd mohoni, oblegid cadwdd y LIC hi bob tro.

¹ Gw. Melville Richards, *Cystrawen y Ffrangeg Gymraeg* (Caerdydd, 1928), t. 137.

² Gw. W. Meyer-Lübke, *Grammaire des Langues Romanes*, III, *Syntaxe*, (Paris, 1906) t. 655.

(b) O. Unwaith (2786) ar flaen cymal enwol sy'n wrthrych berfenw arferir o cwbl afraid: *medylyab a ozuc boón o vynet y ymbelet ar bzenhin* (=LIC). Digwydd *penser de* 'meddwl am, rhoi bryd ar', yn aml yn HFF ac yn B megis yn *si pensunt de fraper* 2339 'rhoddant eu bryd ar daro dyrnodiau'=YBH 2713-15 *medylyab gallel (eu) maedu* (gw. n.); ac yn sicr cyfieithiad llythrennol o'r *de ar òl penser yw'r o* a geir yma ar òl *medylyab*. Atgoffa J. Lloyd-Jones fi y ceir *m. o* yn y Farddoniaeth: *O weddiaw a modd wylaw pawb meddylid* MA² 337^a; *Meddylia oth ra a'th rad i'th brydydd* ib. 340^a; ac o *traethu am a tr. o.* Tueddaf i gredu ddarfod i gydnabyddiaeth y Cymry á'r *de* HFF ffafrio datblygiad o mewn gwahanol gystrawennau.

(ii) *Pwysleisio Rhan o'r Cymal Enwol Drwy (y)taó.*

Pan bwysleisier rhan o'r cymal e., y ffurfiau cysylltiol arferol yw y *mae* (12 waith), *mae* (4 gwaith), *may* (2 waith), ond ceir y *taó* yn 1542 *bei nath lhelón yny díkkyat hón mí . . . a dylbedón y taó* (LIC *panyó*) *ti oed boón* a digwydd *taó* syml yn 3789 *a medylyeit añaeth taó* (=LIC) *hir y buafsei yn llylyab y vzenhinyaeth*. Ni cheir na *panyó* na *panió* (cf. P 14, 171)¹ yn YBH.

Am esiampl gynnar arall o'r cysylltair deheuol hwn, cf. P 45, 60 y *dywaót taó un genedyl oed vey ru. ar bzyttanneit*. Clywir *ta* yn fynych o flaen cytsain mewn rhai manau heddiw. Mewn un ardal, sef ym mhlwyfi gorllewinol Cantref Buellt, arferir *taí*, croesiad amlwg o *ta(w)+mai*.

§46. Y CYMAL PERTHYNOL

(i) *Cymysgu a ac y, yd.*

O'r cymysgu hwn dyry YBH lawer o enghreifftiau a ellid eu chwaneu at y rhai sy'n hysbys:

(a) *Trewir ar y fel goddrych lle buasid yn disgwyl a:*

ae yr ystabyll y doeth ef ac y gytae y daó ef ar o gynylich ar march. y march adyrcheff y dzaet ol ac y trekis (LIC *adzelhis*) *iuo2 yg cledyr y ddlyuron* 1071;

a bzatmóna a ymozdilbedadól a boón ar bën glan ac y dylbot (LIC a *dylkatól*) *ózthaó* 1248-50;

ar gó2 hazyr afluayeid hómno zgyt ac y gilyl ef boón. y dylbot (=LIC) *yn vechl* 1983;

bzice o vzisteu. glóis o gaerloyó. a clarice o leicetre (?a) oed truan ganthunt ac a vynnyni y dianc. ac y dybedaffant (LIC *Ac a d . . .*) *ózth y bzenhin* 3012-15.

¹ Gw. hefyd n. Henry Lewis yn *A Concise Comparative Celtic Grammar*, (Göttingen, 1927), ff. 323-4.

Yn y drydedd enghraifft y tebyg yw i'r cyfieithydd wrth roi'r cysylltiad *y gytae y* yn anacolwthaidd lle saif adael y goddrych *ar gó2 hazyr . . . yn yr awyr, fel petai, yna ei anghofio a mynd yn ei flaen gydag y gytae y* yn uchaf yn ei ymwybod. O'r tu arall, anodd credu y buasai'r cysylltair *y gytae y* sydd mor bell yn ôl yn yr esiampl gyntaf yn aros yn ddigon hir yn yr ymwybod i beri i neb ysgrifennu y *trekis* yn hytrach nag *adzelhis*.

(b) *Ceir yd* (unwaith) ac *y* (yn aml) fel gwrthrych lle disgwylasid *a: nachaf boón yn dyuot yr lle yd adalffei bonfei* 1853;

kanysh ahómó a gallei (=LIC *y g . . .*) *lneuthur y llyó y mynhei* (LIC a *uynnei*) *ar y hóyneb* 3217;

Duó yr hómna anet or vozóyn lhyry . . . ac auu teir blyned . . . ac a dzyk-estaból deugein . . . ac y góerthaóól (=LIC) *itadas yr ideóon* (?'whom J. sold to the Jews' neu ?y=y+y=ae; cf. 3542-7 dan (c) isod) *yr dec arugeint aryant . . . ac a diódefaból agheu . . . ac a uu varó ac a gládyt. ar trydyt dyd y kyuodes* (=LIC) *o veiró. ac y daó* (=LIC) *dydbzaót . . . boet of ath iachao dí . . .* 2802-14; cf. *oz kaffeí veddic y gyuanhei y afébn* WM 141.

¹ Tebyg fod y gynddelw AN y gweithiai'r Cymro arni fel B (gw. isod) yn anwadalu yn y paragraff hwn rhwng cymal perthynol a brawddeg semi ac efallai i hynny arwain y cyfieithydd i amrywio yn yr un modd, peth a helpid hefyd ond odid gan y cymal adferfol *ar trydyt dyd*. Dyma destun B. 2409-19: *Deu vus salve . . . ke pur pecheurs fu de la pucele nez, en la terre seynte trente ans penez, quarante jurs juna pur son poeple salver, pus li trai Judas pur sule trente deners, a Jveys fu baile pur son cors tormenter, en la crois pur nus deignoít morer e pus son cors en sepulcre poser, dedeus les trois jors fu resuscité, a jur de jugement nus vendra tuz juger; cil salt le roi . . .*

(c) Eto, mewn brawddegau annormal yn dechrau gydag adferf deuir ar draws a lle buasem yn disgwyl un o'r geiryddau *y, yd*:

Yna y darchafyffant y fómereu ar y meiryech ac a yfgynaffant (LIC *yd ef.*) *hóynteu* 1742;

ac yna y kyuodes fabot ac a elóis (LIC *y g . . .*) *ar boón ac a erchis* (LIC *yd e . . .*) *idaó talu teymget* 2826-7;

ac yna y tozraffant eu cróyn gra ac a dódaffant (LIC *y d . . .*) *y meibyon ymptyc y rei hynny* 3156;

ac yna y kymerth boón hóynt ac a dzylybóys (LIC *y d2 . . .*) *yn dzyllen . . . ac y deuth iofan ac a gyhyrdad ac aeth ac a aeth* (LIC *yd a . . .*) *dóylaó mynógyl idaó ac y gafynnóys idaó* 3542-6;

ac yna yd yfkyynaóól (LIC *yd aeth boón*) *yr ystauell vzenhinaóól. a góiscóól ymdanaó lluruc a helym dífleidreic ac a búfcaóól mozghei y gledyf . . . ac yd yfkyynaóól* (LIC *a ef . . .*) *ar aróndel* 3591-4;

ac yna y neidaóð kostaócki koch o honaó ac a ffoaóð (LIC y ff . . .) 4163;

Ac yna y peris galó ar yr archeſcob ac a dylbaót (LIC y d . . .) ózthaó 4338¹

(ii) a Berthynol yn Ategu Ry.

Seithwaith chwaneir a berthynol fel cynheiliad at y geiryn ry: *llys a ryfuafſei* 256; *gó2* . . . a *ryfu* 694; *ſabot a ryfuafſei* 2180; *marchaóe a ryfuafſei* 2543; *ffon* . . . a *ryuu* 2850; *tír a ryuu* 3051; *lleóbenyd* . . . a *ryuu* 3478.

(iii) Coll a Berthynol.

(a) Gyda ffurfiau Bot.

Ceir y rh. perthynol a o flaen oed 27 o weithiau, ond hepgorir ef 18 gwaith: a *deló lleó oed yny daryan* 559; a *haner milltir oed yn llet y dóſyr* 1305; *tebic yó y march oed gan bzatmónd vy mraót* 1381; ac y mae'n ab-sennol hyd yn oed yn y cymal gwahansangol á thzannoeth (oed *duó ful-góim*) y *kyuodes* y *bzenhin* 2858; cf. hefyd 2064, 2424, etc. Rhoddyd a gydag oedynt chwegwaith, eithr deirgwaith hepgorwyd hi: ar *pzyueit* hynny oedynt yny ofalu 988; a *phymthec bzenhin a dellynt y danaó ac oedynt* llyr *idaó* 1036; Y lygeit oedynt gymeint ar *dóy ſaóffer wóyaf* 1967.

(b) Gyda berfau eraill.

Collir yr a unwaith: ar *pozth cólis yſtygaffant* cyw. a y . . . 4134 (LIC a e . . .). Cf. yz *honn adornhawó ef o eur ac aryant* P 7, 50^b.

Gwaith copiwr yn ymddrysu yn nhebygrwydd y rhagenw i'r llafariad ddilydol, bid sicr, yw'r esboniad yma.

(iv) ac a gyda gwerth Rhagenw Perthynol.

Ymddengys y digwydd ac a gyda gwerth rh. perthynol syml yn ae *ryuéllyr yóch* i ac *agymero da yr ryóbelu* 2285.²

(v) Cymal Perthynol Traus yn Dynodi Amser.

Cf. *yſruan aamfer ym ganet* i 1533; ar *amfer da a deuth y ganet deu* vab *idi* 3138; etc.

(vi) Ffurfiu Abladol yn Dynodi Amser.

Cf. Y *perthryd dyd yd yttoed ef yn kerdet y ghelei palmer* 859; á *noſleith* yd oed ef yn *kyſgu* y doeth *pzyf gbenóynic* . . . ay *vzathu* 1011.

¹ Am enghreifftiau chwaneol ac esboniad Henry Lewis ar y pwynt hwn, gw. *Dedu y Bys* (Caerdydd, 1928), t. 126; BrDg, xxxviii; *A Concise Comparative Celtic Grammar*, t. 244.

² Ar y gystrawen hon, gw. Henry Lewis, BHCs, X, tt. 300-1.

(vii) Rhagſlaenyddion Arbennig.

O safbwynt hanes yr iaith efallai y dylid crybwyll yma y trewir ar y *gó2*, *gó2*, yr *hóm(n)* yr *hon(n)*, etc., eisoes fel rhagſlaenyddion i'r rhagenw perthynol a:

(a) (i) y *gó2* a: *ieffu griff* y *gó2* a *diódefaóð* 796; *arglóyd vzenhin nef a dayar* y *gó2* am *ghnaeth* 1085; *garſi* y *gó2* a *dyllyei* 1745. Cymh. *duó* . . . y *gó2* a P 9, 9^b; *uab duw byw y gur* a P 14, 155; *iesu grist or nef y gur* a SG 62; *duó y gó2* a RBB 189; P 10, 5^a; etc.

(ii) *gó2* a: ddwywaith gadewir y fannod allan: *gióm iarll gó2* a *las* 2132; *copart gó2* am . . . 2355.

(b) yr *hóm(n)* a: *Duó yr hóm* a *anet* 2802; *gióm* . . . yr *hóm* a *garut ti* 2820; a hefyd yn 2874, 3048, 3305, 3481. Ceir y *rei* a yn 2781; arferir yr *hóm* a ac y *rei* a hefyd o flaen y ffurfiau traws yn 2948, 3963, 1163. Y mae'r SG yn dryfrith o enghreifftiau o yr *hwann* a, etc. (cf. 31, 35, 43, etc.).

Ni welir yn YBH yr un esiampl o'r rhagſlaenydd *hóm*, *hyn*, etc., heb yr (ar batrwm *que am ce que* yn HFF) megis yn *ethol hwann* a *vynnych* P 8^b, 14; *ozody ditheu idaw ef hyn a edeweiff* P 7, 26^b; a *phan wybo hynn* a *oed yny llythyr* P 8^a, 57; etc.

(viii) Rhagenw Perthynol gyda Rhagſlaenydd Awgrymedig.

Digwydd llawer enghraifft o a lle na cheir rhagfl. wedi ei fynegi'n ffurfiol a byddai efallai yn werth dyfynnu'r geiriau HFF a geir yn *Borew* gyfarwyneb ag a:

a *vynhei gret* . . . ac a *vynhei heb ohir* y *vedydyab* 4149-50=B 3656-7 *Ke cristienté voit aver . . . il fuit baptiser* 'Y neb a fynno gael Cristionogaeth . . . hwy a'i bedyddiant ef';

ef ae *byzyabó* a *gyhyrdaóð* ac ef 3602 (LIC a v . . .) (dim pendant yn B);

ofit yt a *holych habó* 343=B 343 *quei demaandez tuz?* 'beth a holwch chwi?' (gw. n.);

mil o lurygeu da gloyóon ac a *berthyn* o *helmen* 3760=B 3293-5 *quinz* *mil de blanc haubers* . . . et *autretant de* . . . *heumes* 'pymtheng mil o lorigau gwyn a chymaint á hynny o helmau';

duó ath iachao diac a gerych 3424=B 2976 *Deu eus saue e han he eus avez!* 'Duw a'ch achubo chwi a'r cwbl oll a feddwech!';

a *menegi idi* a *ryóhelfei* 3912 (dim pendant yn B 3441).

Cf. *hyt na cheffóch byth óerth vn geinabe* ac *yffyd yny dzef* 3277 (arall yw darll. B); yr *yffyd yiti ny ónatein á* hynny 3317=B 2876 *jeo ne le frui par han he eus avez* 'nia gwnaf er y cwbl oll a feddwech'.

Ai yma y perthyn a *chopart* a *gigleſfi yó y enó zó2?* Cf. *heróyd* a *gigleſfi*. 3132.

§47. RHAGENWAW AC ANSODDEIRIAU GOFYNNOL

(i) *y py dió*. Yn yr enghraifft a ddyry YBH o'r hen gyfuniad hwn dengys yr y fod yr ymwybod o'i werth datif ar drai: *Edzychŏch heb y bobn y py dió yd oedeŏch yn credu* 4164=B 3668 *Ore veez, dist Boves, en cui* (llsgr. ky) *estes creant* 'Now, just see, said Bown, in whom you are believing'. Cf. *Otuel: ni a adnabyđon y bydiw y bo gorderch dec idaw* YCM² 49=*Otinel* 199 *Lá verra on cui* (llsgr. qui) *aura belle amie* 'There we shall see to whom there will be a fair paramour'; *A hir y buant heb oybot . . . y bydió y dam-ŏinhei y uuduŏgolyaeth onadunt* RBB 162. Yr esiampl yn YBH yw'r gyntaf y gwn i amdani i chwaneu y a'r gyntaf efallai i rannu'r gair. Ysgrifennir yr hen enghreifftiau i gyd ynghlwm (*pađiu, pađyđ, pyđiđ*, etc.) ac ni cheir y nes dod ohonom ymlaen i'r testunau a nodwyd uchod.

Dichon mai gwaith yr arddodiad y 'to' yn ymestyn ei ddylanwad yw'r esboniad. Dylid, serch hynny, gadw mewn cof mai'r gair cyfystyr a arferid yn Hff oedd *cui* 'to whom' (o'r datif Lladin *cui*), gair a ddefnyddiwyd hyd ail ran y ddeuddegfed ganrif heb yr un arddodiad i'w helpu: *O filz, cui ierent mes granz eredites, St. Alexis*, 11.401 'O fab, i bwy y bydd fy etifeddiaethau cang?' *Cil cui vos obeissex* Villehardouin § 146, etc. Eithr tuag ail hanner y ddeuddegfed ganrif ac yn enwedig wedi i'r Rhediad Enwol Hff ddechrau dadfeilio, aethpwyd i roddi arddodiad yn gynheilid iddo a cheir a 'to' yn fynych o hynny ymlaen: *Diex a cui il s'atendoit* Joinville § 16; *ceux a cui joustice apartient* ib. § 824; *Li dus a cui samble mout grief, La Chastelaine de Vergi* ll. 141; *vostre oncles a cui est donnee, Le Vair Palefroi* ll. 789; etc. Ni byddai'n rhyfeddod yn y byd gweld y cyfieithwyr o'r Hff o leiaf yn troi *pydió* yn y *pydió*, y *bydió* ar ddelw *cui* yn mynd yn *a cui* yn yr iaith arall yr ymgydnabyddent a hi yng nghylchoedd bywyd beunyddiol.¹

(ii) *pan . . . pan*. O'r gystrawen: *gofyn yr mab . . . o ba le pan hanoed . . . o loyyr pan hanbyf* 378-85, gyda *pan* yn y cwestiwn a *pan* yn yr ateb, dyry YBH bum esiampl: 876-8; 1509-11; 2129-30; 2280-81. Ond deirgwaith nid ailadroddir *pan*. Yn ei le yn 1663 gwelir: *mi a deuthum o nubie* ac yn 2324: *o hamton byf* i. Yn 2076 ni cheir yr un ateb i'r cwestiwn. Yn 3281, mewn brawddeg anunion, ceir yr ail *pan* heb y cyntaf. Yr oedd y gystrawen hon, gan hynny, yn colli tir.

(iii) *póy bynnac lbreic*. Peth na sylwais arno yn unman arall yw rhoi'r enw ar ôl y geiriau *póy bynnac* yn hytrach na rhyngddynt²: *póy bynnac lbreic y bei y ghwregys hōnnó ymdanei ny dđodei óz o2 byt y laó erni er y chllenychu* 1047; ac awgryma gwaith y LIC yn cadw'r drefn heb ei newid nad gwall copiwr mohono. Ni cheir dim pendant yma yn B 1002, eithr ymddengys y gystrawen *póy bynnac + enw + y* (r.pth.) fel graffitiad ar y gystrawen Hff *quel(que) + enw + que* (r.pth.) megis *En quel(que) leu que ele*

¹ Gw. J. Strachan, *An Introduction to Early Welsh* (Manchester, 1909), tt. 48-9; J. Morris-Jones, WG, t. 293; K. Nyrop, *Grammaire Historique de la Langue Française*, II, t. 404; L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français*, tt. 178 et 180.

² Am rai tueddiadau deheuol yn hyn, gw. J. Morris-Jones, WG, t. 293.

soit (llythr) 'ymha bynnag le y bo hi'; Chrestien de Troyes, *Chevalier au Lion* ll. 4346; *En quelque leu que il alassent* Villehardouin §13; *an quel que leu que vos ailliez* Chrestien de Troyes, *Li Contes del Graal* 597-9.¹

(iv) *Rhagemcolion*.

Sylwer ar yr *vn . . . y gilid=y neill* (lleill) . . . y llall; y *dyllat* yr *vn ózth* y *gilid* 3812, cystrawen sy'n debyg i efelychiad o'r Hff *l'un . . . l'autre*; cf. B 3346 *Dist l'un a l'autre*.

§48. ADFERFAU

(i) *Negyddiaeth*.

Hyd tua'r ddeuddegfed ganrif, yn fras, mynegid negyddiaeth yn Hff drwy arfer *ne* syml gyda'r ferf. Yna aethpwyd i gryfhau'r negydd hwn drwy chwaneu geiriau cyflenwol fel *pas* 'cam, step', *point* 'pwynt', *mie* 'briwsionyn', etc. Ond dulliau ymadrodd yn dynodi swm neu faint negyddol oedd y rhain. Yn fuan wedyn, ac yn sicr yn hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg, daeth i fod ac ar raddfa eang ddulliau ymadrodd negyddol a fwriedid i ddynodi ansawdd. Mynegid y syniad gwael a goleddai dyn am ddyn, newydd, etc., mewn pris pendant eithr gwatwarus iawn trwy ddefnyddio enw peth dibwys a rhoi o'i flaen bron bob tro y fannod amhendiant (*un, une*) er mwyn pwysleisio ymhellach ddiwerthedd y gwrthrych y cyfeirid ato. Yr enwau mwyaf arferol oedd *aguille* 'nodwydd', *ail*, *alie*, 'garlleg', *bouton*, *butun*, 'botwm', *cive* 'math o wynwynyn', *den*(*ter*) 'ceiniog', *esperon* 'ysbardun', *festu*, 'gweltyr, blewyn (o borfa)', *figue* 'figysen', *g(u)ant* 'maneg', *nois* 'cneuen', *oef*, *uef* (ll. *oes, nes*, etc.) 'wy', *paris* 'ceiniog Paris', *peis*, *pois* 'pysen', etc.²

Wedi i'r pryd bywyd yn y cestyll gerdded ymhell a thra oedd y gwahoddedigion yn aros yn llawen am y seigiau *de luxe* (ceid llawn ddwsin o seigiau ymhob gwledd), ymddyfnyddid yn aml mewn chwarae bach lle'r esgus fynegai'r naill ei ddirmyg at y llall drwy arfer termau negyddol fel y rhai a ganlyn: 'Rhoddaf gymaint o bris arnat ti ag ar chwarter cneuen ac nid wyt werth un geiniog, un bysant, un geiniog Paris, etc.', chwarae a droi o bryd i'w gilydd yn chwerveidd.³

Buasa'r chwarae hwn, yn bur sicr, yn help i wneuthur termau negyddiaeth Hff yn boblogaidd ymhlith pendefigion Cymru. Pa sut bynnag am hynny, un o newidiadau cystrawennol amlycaf CymC yw gwaith y cyfieithwyr yn trosi'n llythrennol i'n hiaith ni yr arfer Hff o chwaneu'r enwau cyflenwol hyn wrth fynegi negyddiaeth. Arferid cryn ryddid gyda'r rhain a bydd fersynau o'r un stori yn fynych yn defnyddio termau gwahanol. Felly, cawn *Boeve* 1060 mewn un llsgr. yn

¹ Ar y gystrawen Hff, gw. A. Darmesteter, *Cours de Grammaire Historique de la Langue Française*, IV, t. 16; L. Foulet, op. cit., t. 190.

² Cf. L. Foulet, op. cit., tt. 282-4; F. Brunot, *Histoire de la Langue Française*, I, t. 258; G. Dreyling, *Die Ausdrucksweise der Uebstribenen Verkleinerung im Altfranzösischen Karlepos* (Marburg, 1888).

³ Gw. León Gamiar, *Chevalerie*, t. 641.

rhoi . . . *un oef pilé* 'un wy piliedig' ac mewn un arall yn rhoi . . . *un dener demoné* 'un geiniog fath'; etc. Petai'r cynseiliau HFF y troswyd ein testunau ohonynt ar gael, y tebyg yw y caem gyfatebiaeth go lythrennol rhwng y termau cyfnerthu yn y ddwy iaith. Eithr yn y cynddelwau sydd yn aros ceir bagad o esiamplau lle mae'r gyfatebiaeth yn yr ail dem yn llythrennol ddigon.

Yn YBH digwydd trosiadau o bump o'r termau HFF, sef yw'r rheini, *aguille*, *dener*, *gant*, *oef*, *parsis*:

aguille: *ny chebch om da vryth ðerth vn notlbyd* 623 ac, yn gyffelyb, yn 1229. Eithr yn y gynddelwau sydd ar glawr cyfwerthedd 623 yw *ne averez* . . . *le vailant d'un parsis* B 608 'ni chewch . . . werth un geiniog Baris' a chyfartal 1229 yw *ne averez* . . . *vailant un festu* B 1169 'ny chewch . . . werth un gwelltyn';

dener: B 2441 *Ne requer de le ton le vailant d'un dener!*=*kany cheiffeis .i. genthi gœrth vn geinaic* 2838. Ceir y gyfatebiaeth hon bedair gwaith, sef yn 1110, 2838, 3239, 3277=B 1060, 2441, 2806, 2840;

gant: B 1797 *jeo ne me preyse le vailant de un gant*=*ny volaf fuhunan ðerth vn uanec* 2009;

oef: B 1060 *n'en durrai jeo mie vailant un oef pilé*=*ny rodôn yrof ôy pil-tedic* 1114;

parsis: gw. uchod.

Cadwodd cyfieithydd *Otinel* lawer o'r termau hyn:

alie: O. 143 *ne valt pas une alie*=*na thal vn arlegen* YCM² 48. Cf. ib. 70 (lle ni cheir ond ne . . . nient yn O. 819) a 113;

bouton: O. 62 *Ne vos prise .i. bouton*=*nys careief o werth vn brotton* YCM² 44;

denier: O. 1689 *Ne li valut . . . un denier*=*na thalwys . . . idaw vn geinaic* YCM² 100;

esperon: YCM² 93 *na thal . . . werth un yspardun*. Arall yw'r darll. yn yr *Otinel* a gyhoeddwyd, sef *Ne vauti. deners monéz* 'nid yw werth dwy geiniog fath' O. 1443;

festu: O. 1567, 1681 *ne me prise un festu*=*na chymellach vi o werth vn blewyn* YCM² 96; *na thalwys . . . vn blewyn* ib. 99;

oef: O. 1385 *ne vaut .i. aux pelez*=*na thal . . . tri wy pil-tedic* YCM² 91;

peis: O. 830 *ne li valt un peis*=*Ny thalwys idaw . . . vn byssen* YCM² 71.

Dyma rai enghreifftiau pellach yn Gymraeg o'r ffasiwn HFF:

Eisyons ny thal nytwyd dy espussot li arosas ef SG 201; *Lawnlot ny roi nytwyd yr yd oed hi zny dywedut* ib. 371; *ny roi nytwyd yrof* ib. 393.

Geiriau eraill a geir yn Potvin 38, 261, 295, sef. *ne . . . geires*; *ne . . . riens*; a *prisser moins*; ond nid y fersiwn sydd yn Potvin yw cynddelw uniongyrchol ein SG ni.

(ii) *Adferfau o ans.+a+beth*.

Digwydd aml enghraifft mewn CymC o'r priod-ddull lle'r arferir ansoddair +a+enw gyda'r cyplad megis *gleb abeth adebz abas yb boôn* 466; *ys debz abas byt i boôn* 488. O'r tu arall, y mae'r esiamplau lle defnyddir yr ansoddair +a+beth yn abladol, hynny yw, gyda gwerth adferfol, gellid meddwl, yn brin, canys ni roddir yn WS 178 ond dwy enghraifft gydag a. Yn rhyfedd, y mae'r priod-ddull hwn fel ambell idiom brin arall yn nodweddiadol o YBH. Ceir wyth ohonynt ac nid ymddengys ddarfod i neb alw sylw atynt: *a cham a beth y medzeis. dodî cy holl garyat ar boôn* 2461=B 2136 *com cele pucele feytes fere folie* 'how you made this maiden commit a folly'; *ys dâc a beth y diolcheifti imi ey llafur* 783=B 760 *e vus avez malement rendu mouin louer* 'you have ill requited my service'; *hir a beth yd byt yn triciaô* 1848=B 1675 *trop fetes demorer* 'too long do you tarry'; *maôz a beth y dylyôn i dy garu di* 671=B 659 *bien vus dei tener cher* 'right well should I love you'; *maôz abeth yth gereis ac yth caraf* 1494=B 1390 *tant vus solai amer* 'I used to love you so much'; *maôz abeth yth garaf* 3034=B 2603 *mult vus ai ben amé* 'much have I loved you'; *pâaf abeth y glûnheeis i* 1106=B 1056 *mult sui enfeblé* 'much am I weakened'; *Ymryt abeth y glûnaethost llad dy vacôcy erof i* 2570=B 2224 *Fol estes redoscez, kant vostre meylur ami pur moi avez tuez* 'you are stupid to have killed your best friend for my sake'. Cf. *Oia curtain* . . . *maôz abeth y dylyôn .i. dy garu di* P 5, lvii^b, col. 2.

(iii) *Adferfau drwy Gymal Perthynol*.

Weithiau yn YBH ceir cymal perth., nid amgen, a+ffurf o *Bot*, yn trosi adferf neu gyfwerth adferf yn HFF: *yd archaf it nam gettych zny poenu hyn auo hûy* 1089=B 1043 *longement 'yn hir'*; *o dooy auo nes* 1285=B 1220 *plus pres 'yn nes'*; *a ffei zny byryt . . . auoi ðell* 2572=B 2226 *mels 'yn well'*. Cf. *a vo nes* SG 56=*Queste* (S) 62 *plus en avant 'yn nes ymlaen'*; ac yn y testunau brodorol: *auo nes* WM 63; *a vo hûy* P 44, 3 (ddwywaith); *a vey hûy* ib. 27; etc.

(iv) *Adferfau o Ansoddeiriau Dwbl*.

Un o nodweddion amlwg YBH yw hoffter y cyfieithydd o ansoddeiriau dwbl (ynghlwm neu ar wahân) wrth arfer yr ans. yn draethiadol:

a mi athi a ryuelôn yn gadarn ðygyr ar yr amheraôdyr 248=B 253 *leau-ment 'loyally'*;

ac yn ehafyn ðygyr gafyn yr amheraôdyr 288=B 288 *com baud 'as a bold one'*;

ac erchi oy varchogyon kyuodi all . . . ac gymryt ac rýymaô yn durnig gadarn 950=B 909 *mult estreitement 'very tightly'*;

Sef albaeth y marchogyon . . . rhyrnau y dzaet yn gadarn ddiogel 957 (ailadroddiad o 950);

ynteu ae gedymdeithon yn lliadae dazif a ymhoylyffant dzacheuyn 1799=B 1634 *morne e dolent* 'sad and doleful';

Y lleo arall ae achubaed yn lliadae thenbysmic (LIC yn thenbysmic) 1935; cf. B 1734 *he mult fu ire* 'which was furious';

ar march yna ae duludaed yn gadarngrif y ryddaed ar dayr 2031; cf. B 1818 *mes le destrer . . . sur sa ventre estut* 'but the horse . . . remained on his belly';

yd oedynt yn diffeithaod kyfoeth yr amheraedyr yn fenedic llychyr 2198 (dim yn B);

ae y velly y delis y glwregis yn gryf fenedic yn y dolyaod 2438; cf. B 2116 *a sey le tret* 'she pulls it to her';

ac yn ehofyn llychyr menegi idaod y gennat62i 2554=2206 *hardyment* 'boldly';

tydi a ledeist yn gambadae pechadurus giôn iarll 2558 (LIC yn g. bechadurus)=B 2216 *a tort* 'wrongfully';

ynteu a deuth yn unyd laoen 2771=B 2387 *volunters e de gre* 'willingly, and of his own accord';

arabeyit yffyd yn chwberodc yny ymlit 3962=B 3485 *par cent* 'in hundreds' (gw. n. ar 3962).

Yn gyffelyb, cawn ef mewn un cyswllt yn arfer ansoddeiriau cyfansawdd ar batrwm y rhamantau:

amyldeu o varchogyon gleu de62 anhygar gryf yffyd gyt ac ef 2550 (LIC *anhegargryf*)=B 2203 *jeo su aforce . . . de bons chevalers, ke sont fors e menbrus* 'I am reinforced by good knights who are strong and robust'; cf. Gereint WM 390 *march uchelde6 . . . cadarnidrut . . . aphestric wastladuach ganthaod; henhadu doeth62ud dyfkeidelaon . . . ib. 409; etc.*

§49. CYSYLLTEIRIAU

(i) Cysyllteiriau Cydradd.

a, ac='ond'. Ceir llawer o enghreifftiau o'r cysylltiad hwn yn cyfateb i *mes* 'ond' yn B: *ac ny thozres y groen rac y galettet* 1826=B 1659 *mes tant fu li quier dure he ne puit perser* 'but so hard was the hide that he could not pierce it'; *ac ny tydat boon ydeirydeit idaod* 2123=B 1900 *mes il ne sout he il fu de son parente* 'but he did not know that he was of his kin'; cf. hefyd 1837=B 1668; 3295=B 2857; etc.; a SG 316 *apharedur*=Potvin 183 *mes Perceval*; ac SG 340=P 219 *mes*; etc. (yn aml). Ceir yr un poeth yn y testunau brodorol megis yn *Kidhuch*, WM 489 *Mi a rodaf y carcharab62 iti ac ny darparryffwm y rodi y neb*.

(ii) Cysyllteiriau Isradd.

(a) *can, canys*. Disodlwyd *can* gan *canys* fel cysylltair o flaen berf wyth o weithiau: *a chan ys kymereifli* 293; *canys diffeithaod* 890; *canys ny phallaod* 3504; cf. hefyd 894, 1273, 1496, 1534, 2253; gw. WG 443.

1. (b) *kan* 'pan'. Ymddengys ddarfod i'r cyfeithydd gymryd *kan(t)* 'pan' AN drosodd ddwywaith; yn 2664 *kan felleist yth gydymdeithon ar y dyznaod kyntaf*=B 2301 *kant a primer coup faylis a tele compaynie!*; ac yn 3075 *kan yttym yn colli y marchae goreu o gret*=B 2641 *kant nus perdrum nostre meilleur amis*; gw. *pan* isod.

2. *mal* y 'cyn wired ag y'. Tybiaf i droswr YBH weithiau gadw'r cysylltair HFF *se, si* (=ainst 'felly') 'cyn wired ag y' yn rhy hir yn ei ymwybod ac o hynny iddo ei drosglwyddo'n llythrennol draw ac yma i'r Gymraeg: *Mal yn glwres du6 heb y . b. ny onaf hynny* (llsgr. *mi aonaf h.*; gw. n.) 2741=B 2361 *Nun fray, dist Boves, si deu me pusse eyder!* 'Ni wnaf hynny, meddai boon, felly helped Duw fi, h.y., cyn wired ag y dymunaf ar i Dduw fy helpu'. Ceir, gellid meddwl, yr un ffurf llw poblogaidd a'r un *se, si* (mewn araith anunion) gyda *val* y yn *ac ae bay6 goffot arnaod ae vedzu val y mynnaod du6 yny sauyn* 452; *ac val y mynnaod du6 ar kynt llad petbar o nadunt* 477. Odid nad y *se, si* hwn a awgrymodd *mal* yn *ac mal* y *glwelas yr admiral y llythyzeu. ny oaffryffaod hyny doeth . . . hyt ym6mba6ond* 3633? 'cyn wired ag i'r admiral weld y llythyrau ni orffwysodd . . .'¹

3. *mel*=*malfei* 'as though it were': *a daruot tozri melaf62n y voz6oyt* 3910 (LIC *mel a.*); ond gw. n.

4. *ar veffur* 'with the intention of'. Defnyddir y cysylltiad anarferol hwn droeon: *ae achub ar veffur llad y ben* 649; cf. hefyd 1097, 1837, 1927, 2024, 2035, 3385.

5. *pan* 'since'. Ymddengys i *pan* yn 197, etc. gymryd drosodd un o ystyron *quan(t)* HFF, nid amgen, 'since'; gw. n. ar 197.

6. *y ta6, ta6*; am y rhain, gw. dan Y Cymal Entool.

§50. Y FRAWDDIG

(a)

(i) a(c) *Afraid*.

Yma, ond odid, y dylid sôn am y ffasiwn sydd mewn bri mawr yn YBH o arfer ar ddechrau brawddeg seml y cysylltair *a* (*ae*) heb fod galw yn y byd amdano. Heigia'r enghreifftiau yn y testun ac ni welir nemor o dudalen hebddynt: *a hitheu a barei yr iarll . . . mynet. So=Hitheu . . . a minneu aaf auo2y yno yn voz6 128=Minneu . . . ac yny llat honno yd oed bzenhin . . . 365=Yny . . . Trewir ar ac eiffoes 13 o*

¹ Ar gystrawen *se, si*, gw. L. Foulet, op. cit., tt. 306, 316.

droeion: *ac eiffoes yn y kysfamer hōnnō* 10, 61; *ac eiffoes mi aaf y holi tref ynhat* 264; *ac eiffoes ny byd g'bell a gey* 963; etc. Eithr ni ddyry'r holl stori ond 5 enghraifft o eiffoes heb ac o'i flaen: *eiffoes os marchaōc bonhedic cōzteis ef* 1022; *eiffoes ny bu copart vncam o bedeftric 6zthaō* 2494; *eiffoes tra yttōed boōn yn ymdān ar bzenhin* 2895; cf. hefyd 3090 a 4335 (*eiffōys*). Ceir 9 esiampl o *ac ar hynny* (162, 2714, 3288, etc.) ochr yn ochr ā 15 o *ar hynny* heb gysylltiad (326, 933, 1032, etc.). Digwydd *ac ar hynnt* 11 o weithiau (319, 446, 645, etc.); eithr ni chyfrifais ond un *ar hynnt* 1760. Gwelir a *phan(n)* (a *fan(n)*) 89 o droeion=*Pan(n)*: *affan gogleu y iarll* 39; a *ffan yttōedynt yn y ffozest* 138; a *ffan gogleu ermin hynny* 497; etc. Yn wir, ni cheir ond 3 enghraifft o *pan* wrtho ei hun ar ddechrau brawddeg drwy gydol y testun: *Pan duhunadō yfgynnu ar y varch* 1196; *Pan gogleu boōn hynny* 2696; *pan gogleu fabaot y amouyn* 4198. Yn gyffelyb, gwelir *ac yna* gymaint ā 202 o weithiau: *ac yna y dolaryallid yn uaōz am cleuyt y iarll* 116; *ac yna y dythaōt y iarll* 145; *ac yna ymygyrchu a llnaethant* 154; etc.; eithr ni cheir ond 30 o esiamplau o *yna* wrtho ei hun: *Yna y dybaōt* . . . 156, 500, 572; *Yna ymbahamu allnaethant* 899 (cf. hefyd 1179, 1402, 1475, etc.). Gellid dal ymlaen yn hir i luosogriau enghreifftiau.

Gwelir esiamplau o'r arfer yn dew ar dudalennau'r cyfieithiadau eraill o'r HFF: *Otwel, Rolant, Y Seint Greal*, etc. Yr un modd, y mae defnyddio'r cysylltiad diangen yn un o hynodion amlycaf arddull y testunau brodorol. Fe'u ceir eisoes droeion yn y *Darn o Bramwen* (P 6): *Ac ar henny* WM 279.5; *Ac y mae mallolōch* . . . ib. 279.8; *Ac adaō hōnnō a dodi y llab* ib. 280.20. Eto yn y *Darn o Manawydan* P 6: *Ac y gyd ac yt ant yr berth* ib. 281.2; *A phan ygei y gōyr arnaō* ib. 281.10; ond *pan doeth er gaer* ib. 282.2; etc. Pan gymharer dau gopi o'r un stori ā'i gilydd, fe welir fod yr arfer wyneb yn wyneb ā'r cysylltair yn beth mympwyol hollol. Cf. e.e., *Yna y dygōdyōys hi yny marlōc* P 4, WM 119=P 14 WM 286 *Ac yna y lleuygaud yuam*; P 4, WM 123 *Ar hynny llyma y gozres* . . . P 14, WM 288 *Ac ar hynny nachaf y gozres* . . .; P 4, WM 126 *Ynteu peredur a gychwynōys ymdeith*=P 14, WM 289 *Ac ynteu beredur a gerdaō* radiaō; etc.

Gan mai yn y cyfnod Normanaidd yr ysgrifennwyd y copiau cynharaf a feddwn o'n testunau hynaf (*Cyfreithiau Hywel Dda, Y Mabinogion*, etc.), ni ellir penderfynu pa un a oedd arfer a ac ac diangen yn nodwedd o gystrawen Gymraeg yn y cyfnod cyn-Normanaidd ai peidio. Yr hyn sy'n sicr a dymwad yw fod CymC a HFF yn y defnydd a wnāt o'r cysylltair na eilw rhesymeg amdano mor debyg i'w gilydd ag y gallant byth fod. Chwanegir e(i) yn HFF neu gadewir ef allan yn union fel y gwneir ag a ac ac mewn CymC. Cf. *E la feste comence* . . . BN 123, 198^b=*La feste* . . . *Queste* (S) 8; *Launcelot regardēt* BN 123, 198^b=*lancelot* . . . *Queste* (S) 8; *Loz comença a fere* BN 123, 200^b=*lors* . . . *Queste* (S) 19; *Loz lōr demanda* BN 123, 201^b=*lors* . . . *Queste* (S) 21; *Kaunt le reis* . . . BN 123, 197^a=*Et quant* . . . *Queste* (S) 3; *E kaunt* BN 123, 197^a=*Quant* . . . *Queste* (S) 3; *E kaunt* BN 123, 197^b=*Et quant* *Queste* (S) 5; etc. Gellid dyfynnu miloedd o enghreifftiau tebyg o'r ddwy lsg. hyn. Dyma bedair esiampl sy'n dangos mympwy copiwy'r llsgrau B a D o *Boeve*: D 937 *Kant il out mangē*=B 937 e *kaunt il out mangē*; D 1049

par un corde descendī=B 1049 e a *une corde descendī*; D 1054 *Chaytvement est Boevs redrescē*=B 1054 E *hastivement se est Boefs redrescē*; D. 1050 *Boevs li veit*=B 1050 E *Boefs le veit*; etc. Yn aml adlewyrchir yr e a ddigwydd yn *Boeve* ym mrawddegau cyfatebol YBH: *Boeve* 1028 e *ausi cum il chaist*=YBH 1074 a *chyt ac y dygōydaōd yn enkil rac y march*; *Boeve* 1033 e *en sa chaumbre si le fount cocher*=YBH 1078 *ac y* (=y+y *yftauell y ducpōyt ef*; *Boeve* 1098 e *Boefs se est par tut regardē*=YBH 1150 *ac edzych yn y gylch allnaeth*; *Boeve* 1176 e *ly roi Bradmūd trebien se arma*=YBH 1239 a *gibedy ghwisgaō am bzatmōnd y arueu*; *Boeve* 1336 E *Boevs mange, com il just devē*=YBH 1422 *ac ynteu a fōytaōd yn raōth megys dyn difynōyr*; *Boeve* 2040 E *cil . . . si passent la grant mer*=YBH 2316 *ac radun yd hōylyffant*; *Boeve* 2057 e *ele li contredit, car multi fu senē*=YBH 2343 a *hitheu val moōlyn gybir aegōzthodes*. Ynghwrs y testun ceir llawer o gyfatebiaethau fel hyn yn y modd y defnyddir y cysylltairiau. Anodd credu y gallai ein copiwy'r a addysgid yn yr ysgolion Anglo-Normanaidd osgoi dyfod o dan ddylanwad yr arfer gystrawennol HFF hon.

(ii) *Cytundeb y Ferf ā'i Goddrych*.

Ceir enghreifftiau niferus yn YBH o gytundeb y goddrych ā'r traethiad mewn rhif a pherson:

(a) *Enw yn Oddrych*:

1. *ac yn ol boōn y herdyffant mil o varchogyon* 1770;
2. *y2 aōz honn ym lladant y bōyftuait hyn* 1850
=B 1676 *ore me vodront ceo bestes estrangler*;
3. *trānoeth y boze y doethant y varchogyon ac vacōyēit gyghylc dōbz yr yftauell* 2441
=B 2120 *Les chevalers se levent . . . a la chambre venent ou estoit lur seynur*;
4. *yna y chibardaōd boōn ac y chibarddyffant paōb oe gedymdeithon* 2593
=B 2242 *A dunc ryntent li petis e li grant*;
5. *ac yna y dybeddyffant y ierill myn y lōryoned ghwir a dylybedy* 3026
=B 2596 *Les contes dyent: 'Certes, il dist veyr'*;
6. *ac yna yd adolygdyffant y ierill yr bzenhin tyghu y llat idaō* 3028
=B 2597 *E tant unt le(s) contes le rei priē, ke Boevs ad la tere forjurē*;
7. *a chyrrchu eu llettyeu a ozugant boōn a therri* 3290
=B 2852 e *Boevs e Terri sont a l'ostel alē*;
8. *ac y eu llettyeu yd aethant y marchogyon deōzon* 3730
=B 3266 a *lur ostel eunt chevalers vaillant*;
9. *ac yn hynny yd aethant yr egylyon ar eneit yr nef* 3806
=B 3341 *l'alme aporent li angle a deus*;
10. *pei delynt hoillhyr y dinas ygyt ny ellynt hōy y dychauel* 2105.

Cf. ymhellach:

1. *sef yd oydynt yn edzych arnun yn ymguffanu y ddeu62 a rydhayffei ynteu o garchar* 801;
2. *Sef yd oydynt yn góaranda6 arna6 y ddeu 62 a . . .* 1092.

(b) *Y Rhageno Perthynol yn Odárych:*

1. *y ddeu 62 aoedynt yny lbarchad6* 1093;
2. *tozri yr holl kad6yneu heyrn aoedynt arna6* 1142;
3. *a fferi yr gl6yr aoedynt yn cad6 bo6n dyuot y ymbelet ac ef* 1209.

Noder hefyd y brawddegau agymerodd a drwy gydweiddiad á brawddegau lle mae'r a yn rhan ymadrodd hanfodol:

ar pzyuet hynny oedynt (LIC *aoedynt*) *yn y ofalu . . . yn tynych* 988;
Y lygeit oedynt (LIC *aoedynt*) *gymeint ar d6y fa6ffer v6yaf* 1967;
ar marchogyon a gerdaffant radunt 3118;
eu g6elyeu aoydynt bara6t 3256=B 2823 *le liz sont fez.*

(c) *Gyda Thraethiad neu Ddibyniad ar Flaen Brawddeg:*

1. *kedyrn oedynt eu llurugeu* 3823
=B 3355 *les haubers sont fors;*
2. *a chedeirn oedynt eu llurugeu* 4079
=B 3588 *haubers sont fors;*
3. *Tec oedynt y bydinoed aozchynnyga6d bo6n* 3392;
4. *da y tral6eint y ffreinc* 4103
=B 3614 *Bien firent Francois.*

Cafwyd dau esboniad gwahanol ar y gystrawen hon, y naill gan J. Morris-Jones a'r llall gan Henry Lewis.

Ambeuai J. Morris-Jones¹ a allai'r cytgodd Ariaidd rhwng berf a goddrych orosi yn yr iaith naturiol am chwech neu wyth ganrif yn wyneb nerth y datblygiad adnabyddus (3ydd un. o flaen goddrych llü.) ac awgrymai mai arfer gelfyddydol oedd y goddrych llü. a fabwysiadwyd gan y Gymraeg o dan ddylanwad gramadeg Lladin. Tybiai mai gair eglurhaol oedd yr enw, gair y gellid ei esbonio y rhan fynychaf naill ai (a) fel gair eglurhaol raeun cyfosodiad á'r goddrych rhagenwol (e.e., *kan ethynt uy hereint* 'since they have gone, my kinsmen') neu (b) fel gair yn y cyflwr abladol yn dynodi mesur (e.e., *kyuodi a orugant, paob o ynuer y llys* 'they rose, all the host of the court').

Yn anfodur i'r esboniadau hyn, gellir eu cymhwyso gyda phob addaarwydd at gystrawen yr HPI, iaith lle bu cytundeb y ferf á'i goddrych mewn rhif a pherson yn beth normal erioed. Nid ydynt, gan hynny,

¹ *Welsh Syntax*, t. 191.

yn cadarnhau mewn gwedd yn y byd y golygiad mai tyfiant Cymraeg canoloesol cynnar yw'r gystrawen nac o'r tu arall yn gwanychu dim ar yr athrawiaeth (gw. isod) ddarfod i'r hen gystrawen Ariaidd orosi'r canrifoedd. Dyma ychydig esiamplau o ystordy *Boeve* wedi eu cyfieithu yn unol ag esboniadau WS:

Esboniad (a):

1. B 2242 *A dunc rystrent li petis e li grant* 'then they laughed, those of low and high estate'; am gyfwerthedd YBH, gw. (ii) (a) 4. uchod;
2. B 3266 *a lur ostel vunt (les) chevaliers vailant* 'to their lodging they went, the brave knights'; am fersiwn YBH, gw. (ii), (a) 8. uchod;
3. B 2758 *a loins alerent misires e Terriis* 'afar off they went, my lord and Terri'=YBH 3190 *mynet a ozugant bo6n atherri yr coet y dzo;*
4. B 3211 *ore s'en arment li princes e li ducs* 'then they arm themselves therewith, the princes and the dukes'=YBH 3678 *a heb ohir g6is6al aozugant eu haruen ymdanunt.*

Am enghreifftiau pellach, cf. B 781, 1081, 1786, 1986, 3043, 3341, 3546, 3672, etc.

Esboniad (b):

1. B 560 *a dunt se armerent tuz ceus de la cit6* 'then they armed themselves, all those of the city'=YBH 569
Sef atnaeth pa6b oz dinas yna g6is6al ymdanunt;
2. B 2759 *lors vindrent tuz ses Sarzins* 'then they came, all those Saracens'=YBH 3192 *ac yn hynny dyuot oz faraffinyeit racco;*
3. B 2923 *oveske li venent quinze mil arm6* 'with him they came, fifteen thousand armed (men)' (abs. yn YBH);
4. B 3557 *La noise oyarent cels de la cit6* 'the noise they heard, those of the city'=YBH 4038 *eu fon a gigele niuer y dinas.*

Cf. hefyd B 3043-5, 3515, 3765, etc.

Eto nid yw esboniadau WS yn gweddu oddieithr i esiamplau fel y rhai a roddir o YBH dan (ii) (a) uchod. Ni ellir cymhwyso'r un ohonynt at yr enghreifftiau o ferf luosog yn y cymal perthynol fel y sawl a osodwyd dan (ii) (b) nac at y rhai lle caffer y traethiad ar ddechrau'r frawddeg fel yn (ii) (c) nac ychwaith at y teip a welir ar ôl *Sef* ar odre (ii) (a).

Yn wrthwyneb i John Morris-Jones, dangosodd Henry Lewis¹ ddarfod i gystrawen gyffelyb i'r hen gystrawen Ariaidd orosi yn Hen Wyddeleg ac y ceir enghreifftiau Cymraeg mor gynnar á *Llyfr St. Chad*, yn *Juvenctus*,

¹ *Datblygiad yr Iaith Gymraeg* (Caerdydd, 1931), tt. 117-19; *A Concise Comparative Celtic Grammar*, t. 145, Note; *The Welsh Sentence*, tt. 16 et seq.

ac yn yr *Hengerdd*. Priodola ef ei pharhad wyneb yn wyneb â'r datblygiad (3ydd un. o flaen goddrych llw.) nid i ddylanwad gramadeg Lladin ond i'r pwysigrwydd mawr a roddid ar arfer hen idiomaau yn enwedig gan y beirdd.

Wrth esbonio goroesiad y gystrawen hon, cytunaf y dylid rhoi lle pwysig i'r parch a delid gan feirdd a llenorion i'r hen idiomaau. Eithr ni allaf yn fy myw lai na chredu na helpwyd yr hen gystrawen i ymgynnal yn llenyddol gan waith y cyfieithwyr yn cario drosodd i'r Gymraeg ferfau lluosog gyda goddrychau lluosog. Soniwyd droeon am ddylanwad posibl cyfieithu o'r Lladin; a phan drawer ar ferf lluosog lle buasid yn disgwyl berf unigol, am Ladin y meddylir o hyd. Ni ddaeth i feddwl neb gyfeirio at ddylanwad posibl y cyfieithu helaeth o'r HFF a'r cynefindra llafar parhaus â'r iaith honno lle'r oedd y cytgordd rhwng berf a goddrych yn hollol yr un fath. Eto bu dylanwad gramadeg HFF yn llawer dyfnach ar bobl Cymru fel corff na dylanwad gramadeg Lladin. Nid oedd y Lladin, ar y cyfan, yn y cyfnod canol onid iaith llyfr i *ran* o'r mynaich yn unig. O'r tu arall, bu'r HFF yn iaith llyfr a llafar i fynaich, pendefigion, gwyr y gyfraith, etc., yng nghestyll ac abatai Cymru a'r Gororau am dair canrif. *Gweld* y cytgordd dan sylw mewn hen femrynau yn bennaf a wna'i y *literati* mynachaid Cymreig; ond gwelai a chlywai yr *intelligentsia* Cymreig yr un cytgordd yn ail iaith Cymru, nid amgen yr HFF, ddydd ar ôl dydd. Ac o'r urddau mynachol, onid y Sistersiaid a chwaraeodd y rhan bwysicaf o ddigon yn ddiwylliannol ym mywyd Cymru am gannoedd o flynyddoedd? A phwynt gwerth ei nodi: rhoddai'r Sistersiaid lai bri ar ddyngu Lladin na'r un urdd arall. Yn wir, gwaherddid dysgu Lladin i'r brodyr llyeg (y *conversi*) a phan gofier fod dwywaith neu dair mwy o frodyr llyeg nag of ynaich ymhob mynachdy Sistersiaidd¹ ac mai HFF oedd iaith llawer iawn o'r rheini², awgrymaf mai'r HFF sy'n gyfrifol i raddau helaeth am barhad y gystrawen lle ceir yn Gymraeg gyntundeb rhwng y ferf â'i goddrych a darfod rhoddi gormod o bwyslais ar y dylanwad Lladin.

Pan roddai cyfieithydd YBH yn ei destun Cymraeg ferf lluosog gyda goddrych lluosog ni wna'i ond cario drosodd gystrawen a oedd yn ei mywybod, cystrawen a welsai'n fynych iawn iawn yn ei gynddelw (gw. dan *Esboniadau* (a) a (b) uchod) ac un a glywsai'n barhaus ar wrefusau'r Normaniaid y troi yn eu plith yng nghylchoedd bywyd. I mi, gan hynny, eflychiadau rhonc o'r gystrawen HFF yw'r esiamplau yn YBH.

Y mae'r un peth yn wir am gyfieithiadau eraill a wnaethpwyd o'r HFF, megis *Y Saint Greal*. Dyma ychydig enghreifftiau allan o lawer a ellid eu dyfynnu o'r olaf:

ac uelly hevyt yr oedynt y gedymdeithyon SG 86
= *autresi faisoient si autre compaignon* *Queste* (S) 105;

A phan doethant y teirw drachefyn SG 92
= *Quant il (li torel) reuenoient* *Queste* (S) 112;

¹ D. H. B. Cranage, *The Home of the Monk* (Cambridge, MCMXXVI), tt. 31 et 39.

² H. E. Butler, *The Chronicle of Jocelin of Brethelond* (Nelson's Medieval Classics, London, 1949), tt. 33, 40.

y dyllynt y marchogyon SG 96
= *doüent li chevalier* *Queste* (S) 119;

herdet a wnaethant y marchawc ar morynyon ymeith SG 267
= *li chevaliers et les damoiseles . . . chevauchent* Potvin 112;

cf. hefyd 85, 92, 123, 191, 245, etc., etc.

(b)

Yma efallai y dylid dwyn ar gof y gwelir ffurfiau cwmpasog yn y Pres., yr Amh., y Gorff. a'r Gorff.; gw. dan yr amserau hyn.

(c)

Yn 3950 ceir berf lluosog gydag enw torfol fel goddrych: *rif o nadunt ae hymlityaffant*, cystrawen a welir yn fynych yn HFF gyda *gens, gent: ne m'en porroient forjugier malweise gent*; gw. L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français*, 201. Tybed at adlais o'r gystrawen HFF a welir yn 3950? Arall yw darll. B yma.

§51. Y GODDRYCH DAN REOLAETH Y (NID O) AR ÔL BERFENW

Mewn CymC pan gymero berfenw le berf gwyddys y lleolir y goddrych, os enw fydd, ar ôl y berfenw a rhoddir ef fel rheol naill ai dan reolaeth yr arddodiad o neu'r arddodiad y; os rhagenw personol fydd y goddrych, cymer yr arddodiad eu ffurfiau personol. Ceir yn nhestunau'r cyfnod ddigon o enghreifftiau o'r gystrawen gydag o, eithr y mae'r un gydag y yn brin iawn yn y testunau a ddarllenir fynychaf. Galwyd sylw at dair enghraifft yn y *Pedeir Keinc*,¹ un yn *Kulhwch ac Olwen*² ac un yn *Brut y Tywysogyon*³ (P 20), 200b. Yn wyneb y prinder nodedig hwn diddorol nodi fod y gystrawen gydag y yn un o nodweddion amlycaf YBH. Dyma'r enghreifftiau y creffais arnynt: *llad deu a ffo yr petibar ereill* 479 (LIC 02 p.); *Ysgymu y boön ar y march* 557 (LIC es. aozuc b . . .); *disgymu y boön ae achub* 648 (LIC abnaeth b . . .); *kymryt ofyn mab2 y ezadmlnd* 943 (LIC o v . . .); *a disgymu y vn onadunt ar hyl raf* 1095 (LIC o . . .); *medylyab y boön bei haei y march a oed y danaö* 1288 (LIC alnaeth . . .); *Yna agozi y safyn yr lleö* 1927 (LIC 02 ll . . .); *ymhoelut y carfus dzacheityn* 2584 (LIC ym . . . aozuc c . . .). Digwydd y gystrawen ddwsin o weithiau yn y ffurfiau personol: *kyuodi idab ynteu* 733 (=LIC); *kymryt idab ynteu y vot yn kyfgy* 771 (=LIC); *ymhoelut idab ynteu dzachefyn* 1217 (=LIC); *dyrchafel y ffon idab ynteu* 2018 (=LIC); yn bur sicr hefyd: *yd adolygaffant . . . yr bzenhin (kymytau) tyghu y llat idab* 3030 (gw. n.); ac o bosibl *a menegi idab y mod y gozuc iuo2 ac ef* 4028 (gw. n.); *kymryt idi hithe y mab* 345 (=LIC); *gofyn idi hitheu poy aroyfey y wifc . . . idab ef* 762 (=LIC); *a dyuot idi hi roedi* 773 (LIC d. aozuc hi); *ucheneidab idi*

¹ Gw. Henry Lewis, BBCS, IV, t. 183; Ifor Williams, PKM, t. 211.

² Gw. T. J. Morgan, BBCS, IX, t. 197.

³ J. Lloyd-Jones yn ei *Adroddiad* ar YBH i Fwrdd y Waag.

hitheu 2430 (=LIC); tygu llyein *ma6z udunt* *gynteu* 813 (=LIC); *kyuodi udunt h6ynteu* 1890 (=LIC); *ac yn dyuot udunt or egl6ys y kyhyzda6d ac 6ynt iofian* 3183 (=LIC); *a g6edy daruot v6yta* 3292 (*e cil mangerent* 2854); gw. n. ar 3292, ar 3355 a 4029.

Ym mynychdra'r gystrawen hon yn YBH gwel Melville Richards 'a literary trick',¹ dedfryd y caf anhawster i'w derbyn. Yn ystod fy hir gymdeithas â'r cyfieithydd creffais ar lawer o'i nodweddion, ond, hyd yr wyf yn cofio, ni sylwais ar ddim a wnaeth i mi feddwl yr ymhyfrydai fwy na mwy mewn ystrywiau llenyddol. Tueddir fi yn hytrach i gredu y ceir yma un o hynodion tafodiaith y trosrwr ac y gallem benderfynu o ba le'r hanoedd pe gwyddem ymha lafariaith y defnyddir neu y defnyddid i (y) fel hyn.

Buddiol hefyd efallai fyddai nodi y digwydd yn YBH amryw esiamplau lle ceir enw person fel goddrych ar ôl berfenw cyflawn heb fod o dan reolaeth arddodiad (gw. BCS IV, 183, 14(b)): *yna kyuodi jebaot y vyny* 324 (=LIC); *Dyuot iofian at y that* 1016 (=LIC); *Yna kyuodi bo6n y vyny* 1875 (=LIC); *Yna difgynnu bo6n y ar y varch* 1912 (=LIC), 2033 (=LIC); *Yna cyuodi copart y vyny* 2054 (=LIC). Cf. hefyd yn *Kulhwch*: *Kyuodi yna hei* WM 470; *Dyuot hei . . . y my6n* ib. 488; *g6edy difgynnu arthur yz tir* ib. 499; etc.

§52.

Ceir sicwens teilwng o sylw draw ac yma: *a ffei nas differei du6. ef a dozrei . . .* 983-4 (LIC *dozraffi*); *ac o beut vo26yn yr hyt honno ryueda6t ma6z y6* 1601-3=*e si tus fussez pucele, se serroit a merveil* 1478; gw. n. ar 983.

§53. BRAWDDEG ANNORMAL GYNNAR

Ochr yn ochr â'r hen idiom Geltig gyda'r 3 un. ar ôl a berthynol: *neu minneu a lado* 941; *ryuell6yr . . . ac a gymero* 2285; *os mi a gymer* 4046, ceir enghraifft gynnar o frawddeg seml wedi cymryd yr a gydweiddol â'r ferf yn cytuno mewn rhif a phers. â'r goddrych: *Yn llathen heb y bo6n a minneu a gymeraf y 62ogaeth ef* 2053. Gw. WS 187.

§54. CYMYSGU ARAITH UNION AC ANUNION

Yma ond odid y dylid galw sylw at waith y cyfieithydd yn cymysgu araith union ac araith anunion, gan adael y *mae* ar flaen cymal enwol lle diagwyliid *not*, yn cadw'r rhagenwau blaen 2 un. yn ddigymwedd, eithr yn troi'r arddodiad rhedady â'r ferf yn unol â'r rheol: *ac y dybedaffant 6zth y bzenhin ymae gogan ma6z a g6at6ar ida6 am y g6z abelfant yn g6asfaethu gyr dy vzon ac oth fuol dyuot a mynet* 3016.

Rhwystrodd y gystrawen hon gopiwr y LIC a newidiodd hi drwy chwaneu *oed* ar ôl *g6at6ar*. Yn B 2587 rhoddir y geiriau a ddywedir wrth y brenin mewn araith union: *Diunt al roi: 'Vus nos volez escharnier, nos li vezum devant vos server, o vostre coupe aler e reuener . . .'* "Dywedant

¹ *Études Celtiques*, V, l. 52.

wrth y brenin: 'chwi a fyynnwch ein gwatwar ni, ni a'i gwelwn yn gwasanaethu ger eich bron, yn myned â'ch cwpan yn ôl a gwrthol' . . .". Os yn *oratio recta* hefyd yr oedd y geiriau olaf hyn yn y gân AN y cyfieithai'r Cymro ohoni, yna y tebyg yw mai . . . *g6at6ar in(i) am y g6z a theffam* oedd darll. YBH ar y dechrau (gw. n. ar 3016). Ond dichon fod y gymysgedd yn y testun AN y cymerwyd YBH ohono. Cf. SG 270 *Yna paredur aorchymynnawd udunt . . . mynet att y vam ae hannerch. a dywedut y deuaf ef yno gyntaf ac y gallei. a dywedut idi vy mot yn iach*, cymysgedd a ddeilliodd mae'n debyg o waith y storiwr HFF yn troi o araith anunion i araith union Potvin 115; *Et je vos comment, fet Perceval, que vos alliez à ma mère prochiennement, et li dites . . . que je sui sainz et heitez* 'A gorchymynnaf i chwi, medd Peredur, ar fyned ohonoch (= 'that you should go') at fy man yn fuan, a dywedwch wrthi . . . fy mod yn iach a hapus'.

Cf. (?*dythed6yt*) y *mae* (=y *uot*) yn *llys ida6 a el6it calys* 89; gw. n. Cf. *hanys herl6yd a gigelef .i. nat ia6n bot g6z yny kyfry6 le h6nn6* 3133 (LIC *nyt i*).

§55.

Am bleonasiaeth neu'r duedd i fynychu cyfystyron yn arddull *Ystoria Bown*, gw. II (b).

§56. h YNG NGHYSTRAWEN Y FRAWDDEG

(i) O flaen enw dilynir y rhagenw mewnol *m* ddwywaith gan *h* (1351, 4049); unwaith (1366) hepgorir hi. O flaen berf arferir *h* untro, ac untro gadewir hi allan (2914). Esgeulusir hi hefyd (yn 2463) o flaen berfenw.

Yng ngwrthwyneb i WG 279 (5), ceir esiampl o *h* ar ôl -s fewnol: *ac nys hatteba6d neb* 1212 'and none answered him' (LIC *nys a*).

(ii) Gyda'r rhagenw mewnol *g*. un. -e (-y) defnyddir *h* bedair gwaith (446, 526, 1383; 418), ond fe ddigwydd un eithriad sicr: *y lle6 ae achuba6t* 1935 (=LIC) ac o bosibl ddau, eithr gw. n. ar 3069.

(iii) Gwelir *h* 16 o weithiau ar ôl y rhagenw blaen *b*. y ac nid oes ond dau eithriad i'r rheol: *ac yd arthbed6yi iofian y6 yflauell* 3552 (=LIC); *yna y kyffeffa6d (Iofian) ac y dythab6t y ethyllus* 4342 (LIC *y h*).

(iv) Yn llu. i ni cheir ar ôl *yn* ond ffurfiau heb *h*: *yn arueu* 1710 (LIC *h*); *yn yn ol ni* 1777 (LIC *h*).

(v) Gyda'r llu. 3 cawn 34 o esiamplau o *h*, 24 ar ôl *eu* a 10 ar ôl *y*; ni welir ond un eithriad: *yny erbyn* 3638 (LIC *yn eu h*).

(vi) Ar ôl *ar* o flaen *ugein(t)* ni threuir ar *h* ond dwywaith: *degmil arugeint* 3597; *dec admiral arugeint* 4114. Ceir 6 enghraifft hebddi (538, 965, 2805, 2809, 2881, 3587), eithr y tebyg yw y golygai'r copwr i'r *r* yn y gân hon fel yr *r* mewn manau eraill gyflau *rh*. Cf. *arugeint* WM 81; *arugein* P 7, 5° (ddwywaith); *ar rugeint* Ll I, 39; P 44, 18; P 84, 25, 26, 31, 81, 82; etc.

BYRFODDAU

A RHESTR O'R LLYFRAU YR YMGYNGHORWYD Â HWY

[Nid ystyriais fod eisiau nodi'r byrfoddau a arferwyd am y rhannau ymadrodd a manion cyffelyb yr aeth eu harwyddocâd erbyn hyn yn hysbys i bawb a ymwnef â gramadeg Cymraeg.]

- Anwyl (E.) *The Verbal Forms in the White Book of the Four Branches of the Mabinogion*, Kuno Meyer Miscellany, Halle, 1912.
- AA *Kymdeithas Amlyn ac Amic*, J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1909.
- AB *Archæologia Britannica*, Edward Lhuyd, Oxford, 1707.
- A, BA *The Book of Aneurin, Facsimile & Text*, J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1908.
- AC *Annales Cambriae*, Egerton Phillimore, yn *Y Cymmrodor*, IX, 152-169.
- AlmC *Almaeneg Canol*.
- AL *Ancient Laws and Institutes of Wales*, I-II, Aneurin Owen, London, 1841.
- AN Anglo-Normaneg, sef yr Hen Ffrangeg a siaredid yn Lloegr ac yn Ne Cymru a'r Gororau o'r Gonwest Normanaidd ymlaen ymhell i'r bedwaredd ganrif ar ddeg.
- Anwyl (B.) *Spurrell's Welsh-English Dictionary*, Carmarthen, 1913.
- Aucassin *Aucassin et Nicolette*, Herman Suchier, *Traduction Française par Albert Coisson*, Paderborn, 1906.
- Barton (F.T.) *The Master of Game and Gun Dogs*, London, 1913.
- Beues *The Romance of Sir Beues of Hamtoun (EETS)*, Eugen Kölbing, London, 1894.
- BB(C) *The Black Book of Carmarthen*, J. Gwenogvryn Evans, Pwllheli, 1906.
- BBCh *Facsimile of the Chirk Codex of the Welsh Laws*, J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1909.
- Bloch (O.) *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*, I-II, Paris, 1932.
- Boeve *Der Anglonormannische Boeve de Hamtoun*, Albert Stimming, Halle, 1899.
- BBCS *The Bulletin of the Board of Celtic Studies*, Cardiff, 1921-.
- BGw *Buched Gwenfrewi yn Llawysgrifau Peniarth 27, 225, etc.*, yn y *Llyfrgell Genedlaethol*.
- BM Llawysgrifau Cymraeg yn yr Amgueddfa Brydeinig.
- BN Llawysgrifau Hen Ffrangeg yn y *Bibliothèque Nationale* ym Mharis.
- Boje (Ch.) *Über den Altfranzösischen Roman von Beuve de Hamtoun*, Halle, 1909.
- Bourcier (E.) *Éléments de Linguistique Romane*, Paris, 1946.

- Brockstedt (G.) ... *Florent-Studien*, Kiel, 1907.
 BrDg ... *Brut Dingestow*, Henry Lewis, Caerdydd, 1942.
 Brendan ... *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan*, E. G. R. Waters, Oxford, 1928.
 Brev. Domesd ... *Breviate of Domesday*, Record Office yn MS. B o'r *Annales Cambria* (Rolls Series, 1860), J. E. Lloyd, *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion*, London, Session 1899-1900.
 Brunot (F.) ... *Histoire de la Langue Française*, I-V, Paris, 1905-1924.
 BStK, B St Katrin ... *Vita Sancti Tatheï & Buchedd Seint y Katrin*, H. I. Bell, Bangor, 1909.
 BT, T ... *Facsimile & Text of the Book of Taliesin*, J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1910.
 B(r)T ... *Brut y Tywysogyon, Peniarth MS. 20*, Thomas Jones, Caerdydd, 1941.
 Butler (H. E.) ... *The Chronicle of Jocelin of Brakelond*, London, 1949.
 CA ... *Canu Aneirin*, Ifor Williams, Caerdydd, 1938.
 Calmette (J.) ... *La Société Féodale*, Paris, 1923.
 Cân R ... *Cân Rolant yn Ystoria de Carolo Magno*, Stephen J. Williams, Caerdydd, 1930.
 Castets (F.) ... *Turpini Historia Karoli Magni et Rotholandi*, Paris, 1880.
 ChdeR ... *La Chanson de Roland, Reproduction photographique du Manuscrit Digby 23 de la Bodleian Library d'Oxford*, le Comte Alexandre de Laborde, Paris, 1932.
 Chev., Chevalerie ... *La Chevalerie*, Léon Gautier, 1896.
 Chotzen (Th. M.) ... *Recherches sur la Poésie de Dafydd ab Gwilym*, Amsterdam, 1927.
 Ciampi (S.) ... *De Vita Caroli Magni et Rolandi*, Florence, 1822.
 CLIH ... *Canu Llywarch Hen*, Ifor Williams, Caerdydd, 1935.
 Computus ... *The Computus Fragment*, ZCP, viii, 408; BBCS, III, 245-272.
 Constans (L.) ... *Chrestomathie de l'Ancien Français*, Paris, 1906.
 Cranage (D. H. S.) ... *The Home of the Monk*, Cambridge, 1926.
 CLJLI ... *Cyfranc Lludd a Llewelys*, Ifor Williams, Bangor, 1910.
 Cwrtn ... *Cwrtnawr MS. II*, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
 Cylchgrawn ... *Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, 1939-
 CymC,D ... *Cymraeg Canol*, Diweddar.
 Cymmr ... *Y Cymrodor*, London, 1877-
 D ... *Gw. dan TWD*.
 DapG ... *Barddoniaeth Dafydd ap Gwilym*, Lluidain, 1789; *Gwaith Dafydd ap Gwilym*, Thomas Parry, Caerdydd, 1952.
 Dauzat (A.) ... *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*, Paris, 1938.
 DFI ... *Darn o'r Efestifal*, Henry Lewis (Cymdeithas y Cymmrodorion), London, 1925.
 DGG ... *Cynwyddau Dafydd ap Gwilym a'i Cyfoestyr*, Ifor Williams a Thomas Roberts, Bangor, 1914.
 Delisle (L.) ... *Étude sur la Condition de la Classe Agricole et l'État de l'Agriculture en Normandie au Moyen-Âge*, Paris, 1903.

- Demay (G.) ... *Le Costume de Guerre et d'Apparat d'après les Sceaux du Moyen Âge*, Paris, 1875.
 De Nugis C ... *Walter Map's 'De Nugis Curialium'*, Translated by Montague R. James, London (Honourable Society of Cymmrodorion), 1923.
 DgC ... *Llawysgrif Dingestow Court yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol*.
 Dict. du Mob. ... *Dictionnaire Raisoné du Mobilier Français de l'Époque Carolingienne à la Renaissance*, I-VI, Viollet-le-Duc (heb ddyddiad).
 Dom i (C) ... *Cottonian MS., Domitian o'r Annales Cambriae*; gw. dan *Brev. Domesd.* uchod.
 Dreyling (G.) ... *Die Ausdrucksweise der Uebertriebenen Verkleinerung im Altfranzösischen Karlsepaß*, Marburg, 1888.
 Druitt (H.) ... *A Manual of Costume as Illustrated by Monumental Brasses*, London, 1906.
 Du Cange ... *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis, conditum a Carolo du Fresnoy Domino du Cange, Ed. nova*, L. Faure, Niort, 1883 ff.
 EC ... *Études Celtiques*, golygydd Joseph Vendryes, Paris, Les Belles Lettres, 1936-
 ECH ... *English Court Hand, A.D. 1066 to 1500*, Charles Johnson and Hilary Jenkinson, Oxford, 1915.
 EEW ... *The English Element in Welsh*, T. H. Parry-Williams (Cymmrodorion Record Series), London, 1923.
 EETS ... *Early English Text Society*.
 E Lh ... *Edward Lluyd*.
 Evans (D. Simon) ... *Gramadeg Cymraeg Canol*, Caerdydd, 1953.
 Épopées Françaises ... *Les Épopées Françaises*, I-IV, Léon Gautier, 1878-94.
 EWS ... *Early Welsh Script*, W. M. Lindsay, Oxford, 1912.
 Falc'hun (F.) ... *L'Histoire de la Langue Bretonne d'après la Géographie Linguistique*, Rennes, 1950.
 Foerster (W.) ... *Kristian von Troyes Wörterbuch zu Seinen Sämtlichen Werken*, Halle, 1914.
 Fouke ... *Fouke Fitz Warin (Cl. Fr.)*, Louis Brandin, Paris, 1930.
 Foulet (L.) ... *Petite Syntaxe de l'Ancien Français*, Paris, 1930.
 FfyBrO ... *Ffordd y Bratw Odrig*, Stephen J. Williams, Caerdydd, 1929.
 G ... *Geirfa Barddoniaeth Cymru Gymraeg*, J. Lloyd-Jones, Caerdydd, 1931-
 Gaimar, I, II ... *Geffrei Gaimar, L'Estorie des Engleis* (Rolls Series), T. Duffus-Hardy & Trice Martin, London, 1888-89.
 Gamillacheg (E.) ... *Etymologisches Wörterbuch der Französischen Sprache*, Heidelberg, 1928.
 Gim(W)L ... *A Glossary of Mediaeval Welsh Law*, Timothy Lewis, Manchester, 1913.
 GutO ... *L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, I-11, E. Bachellery, Paris, 1950-51.
 God., Godefroy ... *Dictionnaire de l'Ancienne Langue Française*, I-X, Frédéric Godefroy, Paris, 1880-1900; mewn un gyfrol gan Bonnard a Salmon, Paris.
 GPC ... *Geiriadur Prifysgol Cymru*, Caerdydd, 1950-.

- GrpC *The History of Gruffydd ap Cynan, the Welsh Text, etc.*, Arthur Jones, Manchester, 1910.
- Gray *Anatomy Descriptive & Applied*, London, 1926.
- GrP *Gramadegau'r Penceirddiaid*, G. J. Williams ac Evan J. Jones, Caerdydd, 1934.
- Guto'rG *Gwaith Guto'r Glyn*, Ifor Williams a John Llewelyn Williams, Caerdydd, 1939.
- Gwydd. Gwyddeleg.
- HA Hen Almaeneg.
- Harleian Llawysgrifau Harley yn yr Amgueddfa Brydeinig.
- Hemon (R.) *La Langue Bretonne et Ses Combats*, La Baule, 1947.
- Hendr, H. *Llawysgrif Hendregadredd*, John Morris-Jones a T. H. Parry-Williams, Caerdydd, 1933.
- HFF, FFD Hen Ffrangeg, Ffr. Diweddar.
- HGCr *Hen Gerddi Crefyddol*, Henry Lewis, Caerdydd, 1931.
- HG Hen Gymraeg.
- HM, HgMSS *Selections from the Hengwrt Manuscripts*, I-II, Robert Williams, London, 1876.
- HS Hen Saesneg.
- HS Geiriadur o waith Henry Salesbury mewn llawysgrif a ddyfynnir gan Lhuud.
- HstKM *Historia Karoli Magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin*, C. Meredith-Jones, Paris, 1936.
- HistRBr *The Historia Regum Britanniae of Geoffrey of Monmouth*, Anton Griescom, London, 1929.
- Horn *The Romance of Horn*, Mildred K. Pope, Oxford, 1935.
- HW *A History of Wales*, I-II, John Edward Lloyd, London, 1911.
- IEW *An Introduction to Early Welsh*, John Strachan, Manchester, 1909.
- Handfield-Jones (R. M.) (& A. E. Porritt) *The Essentials of Modern Surgery*, Edinburgh, 1940.
- Itinerary *The Itinerary Through Wales, etc.*, yn *The Historical Works of Giraldus Cambrensis*, London, 1881.
- Jackson (K.) *Language and History in Early Britain*, Edinburgh, 1953.
- JsC Llawysgrifau yng Ngholeg Iesu, Rhydychen.
- Joinville *Jean, sire de Joinville, Histoire de Saint Louis, Credo et Lettre à Louis X, Natalis de Wailly*, Paris, 1874.
- Jos *Chardry's Josaphat, Set Dormanz und Petit Plet*, J. Koch, Heilbron, 1879.
- Kitze (A.) *Das Ross in den Altfranzösischen Artus- und Abenteuer Romanen*, Marburg, 1888.
- Kölbing (E.) *Studien zur Bevisstoga*, 1894.
- Körting (G.) *Latäinisch-Romanischer Wörterbuch*, Paderborn, 1907.
- Kjeltman (H.) *Miracles de la Vierge*, Paris, 1922.
- Lancelot Lac *Le Livre de Lancelot del Lac yn IV, V a VI o'r The Vulgate Version of the Arthurian Romances*, Oscar Sommer, Washington, 1909-1913.
- Larousse *Dictionnaire d'Ancien Français*, Paris, 1947.

- Laubscher (G. G.) *The Syntactical Causes of Case Reduction in OF* (Elliott Monographs), Princeton, 1921.
- LBS *The Lives of the British Saints*, S. Baring-Gould & John Fisher, 1907-1913.
- Lewis (H.) *Datblygiad yr Iaith Gymraeg*, Caerdydd, 1931; *A Concise Comparative Celtic Grammar* (H. L. & Holger Pedersen), Göttingen, 1937; *The Sentence in Welsh* (The Sir John Rhys Lecture, British Academy), London, 1942; *Yr Eiflen Ladin yn yr Iaith Gymraeg*, Caerdydd, 1943.
- Loth (J.) *Vocabulaire Vieux-Breton*, Paris, 1884; *Les Mots Latins dans les Langues Brittoniques*, Paris, 1892; *Remarques et Additions à l'Introduction to Early Welsh de Strachan*, Paris, 1911; *Questions de Grammaire et de Linguistique Brittonique*, Paris, 1911.
- LL *The Text of the Book of Llandŷ (Liber Landavensis)*, J. Gwenogvryn Evans & John Rhys, Oxford, 1893.
- Luick (K.) *Historische Grammatik der Englischen Sprache (Band I, Abteil I)*, Leipzig, 1921.
- LIC, I Lladin Clasurol, Isel.
- LI Llawysgrifau yng nghasgliad Llanstephan, yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol.
- LIA *Llytyr Agkyr Llandŷiovevi yn The Elucidarium and Other Tracts in Welsh*, J. Morris-Jones and John Rhys, Oxford, 1894.
- LIC *Testun Ystoria Bown de Hamton yn Llyfr Coch Hergest*, col. 845-928 a phan na chyfeirir at RB neu RBB.
- LIDW Gw. BBCh.
- LIG *Llyfr Gwyn Rhydderch*, Peniarth 4 a 5, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- LIO *Orgraff yr Iaith Gymraeg*, Caerdydd, 1928.
- LISChad *The Book of Saint Chad yn The Book of Llandŷ*, xliii-xlviii; gw. LL.
- MA² *The Mycraean Archaeology of Wales*, Denbigh, 1870.
- Maitland (F. W.) *Year Books of Edward II* (Selden Society).
- Menger (L. E.) *The Anglo-Norman Dialect*, New York, 1904.
- Meyer-Lübke (W.) *Grammaire des Langues Romanes*, I-IV, *Traduction Française*, Paris, 1890-1906; *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935.
- Moisy (H.) *Glossaire Comparatif Anglo-Normand*, Caen, 1889.
- Morgan (T. J.) *Y Treigladau a'u Cyttrauon*, Caerdydd, 1952.
- Morris (M. T.) *A Glossary of the Demetian Dialect of North Pembrokeshire*, 1910.
- Morris-Jones, (J.) *Taliesin*, yn *Y Cymmrodor*, xxviii, London, 1918.
- M, Mostyn *Testun Ystoria Bown de Hamton yn Llawysgrif Mostyn 135 yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol*.
- Nutt (A.) *Studies on the Legend of the Holy Grail*, London, 1888.
- Nyrop (K.) *Grammaire Historique de la Langue Française*, I-VI, Paris-Copenhague, 1899-1930.
- O, Otimel *Otimel yn Les Anciens Poètes de la France*, F. Gaessard et H. Michelant, Paris, 1858.
- Orpen (G. H.) *The Song of Dermot and the Earl*, Oxford, 1892.

- P Llawysgrifau yng nghasgliad Peniarth yn awr yn y Llyfrgell Genedlaethol.
- Paris (G.) *La Vie de Saint Alexis, Poème du XIe Siècle*, Paris, 1872.
- Parry (T.) *Hanes Llenyddiaeth Gymraeg*, Caerdydd, 1944.
- PKM *Pedeir Keinc y Mabinogi*, Ifor Williams, Caerdydd, 1930.
- Pedersen (H.) *Vergleichende Grammatik der Keltischen Sprachen*, Göttingen, 1909-13.
- Pèlerinage *Karls des Grossen Reise nach Jerusalem und Constantinopel*, Eduard Koschwitz, arg. newydd gan Gustav Thureau, Leipzig, 1907.
- Perlesvaus *Le Haut Livre du Graal, Perlesvaus*, I-II, William A. Nitze, Chicago, 1932-37.
- Pope (M. K.) *From Latin to Modern French with Especial Consideration of Anglo-Norman*, Manchester, 1934.
- Potvin (Ch.) *Perceval le Gallois*, Mons, 1866.
- Prou (M.) *Manuel de Paléographie Latine et Française*, Paris, 1910.
- Queste (F.) *La Queste del Saint Graal*, F. J. Furnivall, London, 1864.
- Queste (S.) *Les Aventures ou la Queste del Saint Graal yn The Vulgate Version of the Arthurian Romances*, VI, Oskar Sommer, Washington, 1913.
- Quicherat (J.) *Histoire du Costume en France*, Paris, 1875.
- Quicherat (L.) *Dictionnaire Latin-Français*, Paris, 1913.
- RB *The Text of the Mabinogion and other Welsh Tales from the Red Book of Hergest*, John Rhŷs and J. Gwenogvryn Evans, Oxford, 1887.
- RBB *The Text of the Bruts from the Red Book of Hergest*, John Rhŷs and J. Gwenogvryn Evans, Oxford, 1890.
- Richards (M.) *Cystrawen y Ffravaldeg Gymraeg*, Caerdydd, 1938.
- R *Antiquae Britanniae Thesaurus, being a British or Welsh-English Dictionary*, Thomas Richards, Bristol, 1753.
- RC *Revue Celtique*, Paris, 1870-1934.
- Richter (E.) *Beiträge zur Geschichte der Romanismen*, Halle, 1934.
- Robinson (F. N.) *The Irish Life of Bevis of Hampton* (ZCP, VI), 1908.
- RP *The Poetry in the Red Book of Hergest*, J. Gwenogvryn Evans, Llanbedrog, N. Wales, 1911.
- RW Y Canon Robert Williams, Rheithor, Rhydycroesau, golygydd a chyfieithydd *Bewn o Hamton yn Selections from the Hengwrt Manuscripts*, etc.
- RWM *Reports on Manuscripts in the Welsh Language*, J. Gwenogvryn Evans, London, 1898-1910.
- SaesC Saesneg Canol.
- Schultz (A.) *Das Höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, I-II, Leipzig, 1879.
- Seb. Evans *Geoffrey of Monmouth*, translated by Sebastian Evans, London, 1904.
- Sechs Bearbeitungen *Sechs Bearbeitungen von Karls des Grossen Reise nach Jerusalem und Constantinopel*, Eduard Koschwitz, Heilbronn, 1879.
- SE *A Dictionary of the Welsh Language*, Carmarthen, 1888-1906.

- SG *Y Seint Greal yn Selections from the Hengwrt Manuscripts*, Vol. I, London, 1876.
- Ste-Palaye *Mémoires sur l'Ancienne Chevalerie*, Paris; *Dictionnaire Historique de l'Ancien Langage Français*, La Curne de Sainte Palaye, Paris, 1875-1882.
- Stimming (A.) *Das gegenseitige Verhältnis der französischen gereimten Versionen der Sage von Beuve de Hanstone* (Toblerband), Halle, 1895; *Der Anglonormannische Boeve de Hautmonte*, Halle, 1899.
- Suchier (H.) *Les Voyelles du Vieux Français, Traduction Française par Ch. Guerin de Guer*, Paris, 1906.
- TA *Gwaith Tudur Aled*, I-II, T. Gwynn Jones, Caerdydd, 1926.
- Tanquerey (F. J.) *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français*, Paris, 1915; *Plaintes de la Vierge en Anglo-Français*, Paris, 1921.
- Teilo *La Vie de Saint Teilo yn Add. MSS. 17275 yn yr Amgueddfa Brydeinig*.
- Thompson (E. M.) *Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford, 1912.
- Thurneysen (R.) *Keltoromanisches*, Halle, 1884.
- Tobler-Lammatzsch *Altfranzösisches Wörterbuch*, Berlin, 1915-.
- T-Cym, Trans. Cymmr. *The Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion*, 1892-.
- TW *Dictionarium Duplex, Latino-Britannicum*, Thomas Wiliems, y Ffrisgw, tair cyfrol mewn llwygrif yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru, gwaith a olygydd ac a gyhoeddwyd yn 1632 gan John Davies yn ei *Dictionarium Duplex wedi iddo ddileu ohono lawer o eiriau prin megis dyluto, morteymaric, yfnacht*, etc.
- TWD *Antique Linguae Britannicae . . . et Linguae Latinae, Dictionarium Duplex . . . Londini . . . Impensis Joan. Davies . . . 1632.* Gw. TW uchod.
- Vendryes (J.) *Le Langage, Introduction Linguistique à L'Histoire*, Paris, 1921; *The Zaharoff Lecture 1930—La Poésie Galloise des XIIe-XIIIe Siècles dans ses Rapports avec la Langue*, Oxford, 1930; *Choix d'Études Linguistiques et Celtiques*, Paris, 1952.
- Viollet-le-Duc (E.) *Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe Siècle*, I-VII, Paris, 1873, ff.
- Vising (J.) *Étude sur le Dialecte Anglo-Normand du XIIe Siècle* (Diss.), Upsala, 1882; *Le Purgatoire de Saint Patrice*, Göteborg, 1916; *Anglo-Norman Language and Literature*, Oxford, 1923.
- Villehardouin *Villehardouin, La Conquête de Constantinople*, I-II, Édité et Traduite par Edmond Faral, Paris, 1938-39.
- Wace *Le Roman de Brut*, I, II, Ivor Arnold, Paris, 1938-40; *Maître Wace's Roman de Rou et des Ducs de Normandie*, H. Andresen, Heilbronn, 1877-79.
- Walberg (E.) *Le Bestiaire de Philippe de Thain*, Paris, 1900.
- Waters (E. G. R.) *The Anglo-Norman Voyage of St. Brendan*, Oxford, 1928.

BYRFODDAU

Watkin (M.) ... *The French Linguistic Influence in Mediaeval Wales* (Cymdeithas y Cymmrodorion), London, 1920; *Albert Stimming's Welsche Fassung in the Anglonormannische Boeve de Hauttone, an Examination of a Critique yn Studies presented to M. K. Pope*, Manchester, 1939.

Weekley (E.) ... *Etymological Dictionary of Modern English*, London, 1921.

WG ... *A Welsh Grammar, Historical & Comparative*, J. Morris-Jones, Oxford, 1913.

Williams (G. J.) ... *Gramadeg Cymraeg Gruffydd Robert* . . . Caerdydd, 1939; *Traddodiad Llenyddol Morgannwg*, Caerdydd, 1948.

Williams (R.) ... *The History of Charlemagne (Y Cymmrodor, XX)*, London, 1907.

WLI ... *Barddoniaeth Wiliam Llŷn*, J. C. Morrice, Bangor, 1908.

WM ... *The White Book Mabinogion*, J. Gwenogvryn Evans, Pwllheli, 1907.

WS ... *Welsh Syntax, An Unfinished Draft*, John Morris-Jones, Cardiff, 1931.

Wulff (F.) ... *La Chronique dite de Turpin, Deux Anciens Textes Français*, Lund, 1879-80.

YBH ... *Ystoria Bowen de Hamton*, Morgan Watkin, Caerdydd, 1958.

YCM¹ ... *Ystoria de Carolo Magno*, Thomas Powell, London (Cymdeithas y Cymmrodorion), 1883.

YCM² ... *Ystoria de Carolo Magno*, Stephen J. Williams, Caerdydd, 1930.

ZCP ... *Zeitschrift für Celtische Philologie*, Halle, 1897 ff.

ARWYDDION SEINEGOL

<i>Arwydd</i>	<i>A sgrifennir yn YBH</i>	<i>Fel yn</i>
<i>a</i>	a	cath
<i>æ</i>	a	kæth a glywir ym Morgannwg ac mewn llain gul o Harlech i'r Gororau
<i>b</i>	b	bat
<i>k</i>	k, c, qu	kat, coch, quire
<i>x</i>	ch	bóch
<i>d</i>	d	deló
<i>ð</i>	d, dd, t, th	trydyd, roeddi, bedyt, thangoffych
<i>e</i>	e	peth
<i>v</i>	v, u, f, ff, ŵ	(y) vaó, auon, barf, offyn, ryŵelu, etc.
<i>f</i>	ff, f, ph	ffa, fob, pha
<i>g</i>	g	gof
<i>ng</i>	g, ng	bligaó, llog, llong
<i>dž</i>	g, i, di	egipt, iubet, lledir
<i>h</i>	h	hóy
<i>i</i>	i, y	llit, llyt
<i>í</i>	y, i	dóylyáó, iach
<i>l</i>	l, ll	calon, callon
<i>ll</i>	ll	lle
<i>m</i>	m	amós
<i>n</i>	n	bydin
<i>o</i>	o	fon
<i>p</i>	p	pob
<i>r</i>	r, z	tir, moz
<i>s</i>	f, ff, s	fef, eiffoes, ocs
<i>t</i>	t, tt	tat, atto
<i>th</i>	th	(y) that
<i>ü</i>	u, ó	bu, triftaó; y sain wefusol a geir yn Ffrangeg, a glywid gynt ar raddfa eang yng Nghymru ac a arhosodd hyd yn ddiweddar yn ardal Caerdydd (Llysfacn, Groeswen, etc.)
<i>u</i>	ó, u, v	dóz, gleu, vada
<i>y</i>	ŵ, u	gŵaeth, guafat
<i>y</i>	y	(a) daiggy
<i>oe, ø</i>	y, e	dynyon, kenedel, emedeu

CYWIRIADAU

- Tud. 6, ll. 326. Rhodder *felerdy* yn yr amrywiadau.
 „ 9, „ 575 y *dyleech*. Darllener *yd eleóch*.
 „ 39, „ 2488 *priodyfsei*. Darllener *priodyffai*.
 „ 40, „ 2559. Darllener 2550.
 „ 53, „ 3457 yn *llaóen*. Darllener *yn llaóen*.

Historia Gwyn De Hamtwn

W^hamtwn yd oed iarll
 aelóid Gíon ac aruer aóu'
 aeth na vynhei gweic nny ieu'
 eingtid. agwedy hynny pann
 5 ymdzeiglaóð parth a heneint y
 gwregkahaóð. Sef gwreic a vyn'
 naóð gwreic ieuank tu daó y
 voz. a honno a oyd yn karu góð
 ieuank arderchaóe a oed amher'
 10 aódyr yn yr almayn. ac ciffoes
 yn nykfamfer hónnó y kauas
 hi veichogi o racywededic gíon
 y góð pzaíóð. a ffann rydyuu am'
 fer mab aanet aelóid boóu. ar
 15 mab hónnó a rodet ar vaeth ar
 varchaóe kyuoethaóe a elóit faba'
 oth. a góelet o z íalles y iarll yn
 llithraó y amdzynder heneint
 y dazyngy ay yfcayluffyaó o ga'
 20 ryat y racywededic amheraódyz
 ieuanc. ac yftrywyaó a wnaeth
 pa vod y gallei góplau y fereh'
 aóí damunedic y wyllus ymdanaó.
 Sef y mod y yftryyaóð dyuyn'
 25 nu kennat at yr amheraódyr
 ac erchi idaó dyuot yn oet dyd
 teruynedic y ffozest ynyal a oed
 nny iarllaeth gíon yn gyuaos
 yz kaftell yd oedynt yn pzeffóy'
 30 lyaó yndaó a niuer maóz o varch'
 ogyon aruaóe gyt ac ef. ac ym'
 dirgelu yno adywedut yparei
 hitheu yr iarll vynet yn oet
 y dyd hónnó a niuer yfkyuala

gyt ac ef heb aruen megys y 35
 gallei llad y iarll. achyflenóí eu
 damunedic ferch o hynny allan.
 ac uuudhau a ozuc yr amheraódyz
 y hynny oll. a ffan gígíeu y iarll
 hynny. sef a wnaeth hitheu kym' 40
 ryt arnei y bot yn glaf o ozhróm
 heint a dywedut na bydei vyg
 ony damweinei idi gaffel ychóant
 o gic baed koet a oed nny ffozest
 racywededic. ac yn oet y dyd y 45
 góydat hi vot yr amheraódyr
 yn ymdirgelu nny ffozest honno
 annoc a wnaeth hitheu yz iarll
 vynet y hela y baed koet. 49

50 **W**Nhamtón yd oed iarll
a elóit glón ac aruer
a wnaeth na uynnei
wreic yn yieueigtit. A gue
dy hynny pan ymdzeiglað
55 parth a heneint y gózeicka
að. Sef wreic a uynnað
gózeic ieuanc tu dzað y voz.
A honno a oed yn karu góze
ieuanc arderchaðc a oed am
60 heraðdyr yn yr almayn. Ac
eiffoes nny kyfamfer hón
nó y kauas hi ueichogi o rac
dywededic glón y góze pzi
aót. A ffan dyfu amfer mab
65 aonet aelóit boón. Ar mab
hónnó a rodet ar uaeth ar
varchaðc kyuoethaðc aelóit
fabaoth. A góelet oz iarll
yiarll yn lithrað parth ac
70 amdzynder heneint y dze
mygu ae yfkaeluffað o gary
at y racywededic amherað
dyr ieuanc. Ac anuon kennat
a wnaeth at amheradyr yr
75 almaen ac adolbryn ydað
yr ycharyat hi yuot ef a ni
uer o varchogyon aruaðc
ygyt ac ef duð kalanmei
yn flozeft yiarll yn ymgu
80 dyað yndi. A hitheu a barei
yr iarll ac achydic o niuer yf
cyuala mynet yr flozeft. Ac
y nna y gallei ynteu llad pèn

3

Peniarth MS. 5

4

53 Ieuengtit. 54 pann. 55 alae. 56 gózeic. 59 —a. 60 almaen.
62 —hi; oazacywededic 64 death. 66 naeth att. 70, 71 dzemygu
aomc ae yfkaeluffað. 74 att amheraðdyr. 75 idað. 76 yuot efvot.
78 —y. 79 yz. 81 ychydic; yfkaeluffað. 82 vynet. 83 yna; lad.
86 gýnteu. 91 gennat. 93 bronu. 96 genadól. 98 amós. 100 aryant
idað yn ychóanec. 102 att; wýyahaf. 104 archyffil hi ida. 107 att. 109
bedyllu hi yn pobpeth. 112 oet. 113 glannei. 114 gleuyt. 116 glaf;
dohuryað y iarll. 117 o gleuyt.

y iarll ae anuon idi hitheu
yn anrec ac o hynny allan y
gellynt hýnteu bot ygyt 85
yn dideruyfc. Y gennat ager
daðd yr almaen ac a ouyn
naðd yr amheraðdyr. y mae
yn llys idað a elóit calys. 90
tu ac yno ykerdaðd y genat
ac yr calys y doeth a dygý
dað ar bèn ylin rac bzon
yr amheraðdyr a chyffarch
guell idað ac yn dirgeledic 95
menegi y gennadólidað.
allaßen fu yr amheraðdyr
óth y gennat arodi amós
idað achymeint ac auynnei
o eur ac aryant yn yghóanec. 100
Ac erchi idað mynet dzache
fyn at y wreic wýyahaf agarei.
a dywedut idi y gónaei ef
pobpeth oz a archyffil hi idað
ef yn oet ydyd. Ar gennat 105
adoeth dzacheuyn hyt yn
hamtón at y iarll a mene
gi y gónaei yz amheraðdyr
y he wýllus hi ym phobpeth
oz a archyffil idað. allaßen 110
uu hitheu oza wenus a ryóyz
genthi y doei oed ydyd. A
nos clanmei ykymertth y
iarlls cleuyt arnei ac y dy
waðt óth y iarll y bot yn
115 claf. Ac yna y dohuryaðd yn
uaðc am cleuyt y iarlls ac

y dywaðt óthi. A oes dim
aallo góaret it ac obyð na
120 chel yr a gofto roes arglóyd
heb hi pei kaón beth o gic y
baed coet yn ir mi agaón
iechyt. A ódost ti pa le y keit
kyuot ar vaed coet. gón ar
125 glóyd heb hi yn yn flozeft ni
vch pèn y moz y mae baed
coet medei y flozeft wýr ymi.
A minneu aaf auozy yno yn
voze. Sef a wnaeth hitheu
130 yna kyuodi ynny feuyll adodi
y dýlað am y vynóyyl aro
di kuffian ydað. A thrannoeth
y góiscaðd yiarll ymdanað ac
ykymertth y daryan ay wáyð
135 ae gledyf heb arueu yn ang
chóanec ac ar y pet wýryd mar
chaðc yd aethant tu ar flozeft.
A ffan yttoedynt yn y flozeft
yn keiffað y baed ykyuodes
140 yz amheraðdyr oe llechua ac
y dywaðt óth yiarll y vchel
dyret hengleiryth ragot mi
aladað dy bèn ac a baraf crogi
boón dy vab ath wreic agyme
145 raf y minneu. Ac yna y dy wa
ót y iarll yghozfi a rodaf yn
erbyn dy gozfti y amdifin
vyg wreic am mab a ffebei gyt
ami luoffogróyd o gedernyt
150 yfcaelua a beth oed gennyf
dy uygóth. ac os vy llad a deruyd

ym yn dibechaðt ym lledir.
Ac yn y dziadaðt y doðaf vy
ymdiret. ac yna ymgyrchu a
wnaethant ar iarll a uyrroýt 155
yr llað. Yna y dywaðt ef hen
óze gýf vi a thithen góze ieuanc
óyt. Ac yna kyuodi ynny feuyll
a wnaeth athunnu y gledyf
megys góze deðc ac ymlad yn 160
vychyr ar amheraðdyr. Ac ar
hynny ykyuodes pet wá
cant marchaðc y vynyð ae
gyrchu ae vzathu degmrath 164
allad y dzi chedyndeith. a ffe
bei aruaðc óth y wýllus ef
a diaghei hyt yn hamtón.
A góedy yozuot ef dygýdydað
a wnaeth ar bèn ylin rac bzon
yr amheraðdyz ac erchi tru 170
gared idað ac yftynnu y gle
dyf idað a chynnuc y holl gyfo
eth idað dieithyr y wreic ae
vab yr na ledit. na uynnaf
yrof a duð heb ef achyuot y 175
uynyð a wnaeth yr amherað
dyr athynnu chedyf allad
pèn glón iarll. Ac yn diantot
y anuon yn anrec yr iarlls
a hitheu auu leðen óth yr 180
anrec ac a dyðot óth y gnat
kýmner varch afryfta yn er
byn yr amheraðdyr ac arch
idað dyuot racdað yn llaßen 184
Ac a vozy ni a wnaðen yn podas

5

Folio Cxxxix

6

119 itt. ac oz 121 lithen; y. y. 123 di. 124 Gón. 125 yn an. 126 y
baed. 127 flozeft. 132 idað. 134 a wnaðc. 135 achóanec. 136 be
dózyd. 138 phann. 141 yn uchel. 145 y minneu; inheu. 146 vyng
cozff. 147 di. y amdifin. 148 vyggwaeic; pheibel. 149 gedernit.
150 yfcaelua. 152 ymi. 157 gýf. 159 thynnu. 162 pet wárcant.
164 deg brath. 166 e wýllus. 167 di hael. 168 dygýdydað. 173 dyethyza.
175, 176 —ef achyuot uynyð a wnaeth. 180 laðen. 181 dywaðt. 182
kymner.

an neithya⁶². Ac ynteu a doeth
 racda⁶ yn llawen ac val y dy⁶
 wa⁶t y iarllles hynny a⁶na⁶
 ethp⁶yt. A chyt ac y kicleu bo⁶
 190 6n rylad y dat fei a⁶naeth
 ynteu kymryt dazcyzuerth
 ynda⁶ alleuein yn uchel ac
 6yly⁶a⁶ a chy⁶zchu y vam a⁶na⁶
 eth a dy⁶wedut 6zthi. oiabut⁶
 195 tein dzuan p⁶ouad⁶o⁶y paham
 y pereifti llad gi⁶on vyn dat
 i. ag⁶wa⁶e uinneu pan rodes
 yr argl⁶oyd du⁶o yt yp⁶z⁶yt ar
 llauyn yn gyndecket ac y
 200 rodes canys o a⁶cha⁶s h⁶ny
 yllas vynhat. Sef. Ac myn
 yg⁶6⁶ a⁶net o⁶z vo⁶z⁶yn 6yry
 os ef ary⁶d ymi hoeydyl h⁶yt
 pan all⁶oyf marchogaeth a
 205 goifca⁶ arueu mi a⁶wnaf bot
 yn eduar my⁶on dygallon pe⁶r
 ri llad gi⁶on vynhati. Sef a
 6naeth hitheu dyrchael y
 llad a thara⁶o y mab hyn⁶dy⁶
 210 g⁶oyd yn ll⁶6⁶o y ben ar la⁶6⁶
 y neuad. Sef a⁶naeth dat⁶
 maeth y mab fabaoth oed y
 en⁶o a marcha⁶6c de⁶6z kyuoeth⁶
 a⁶6c oed kyuo⁶di⁶y vyny ac ach⁶
 215 ub y mab ae dyrchael y vyny
 r⁶6g y d⁶6yly⁶a⁶o athu ae lys
 mynny mynyt ar mab. Se⁶
 ba⁶oth heb hitheu reit vyd it
 ty⁶gu yr a⁶6z⁶hon y pery hedi⁶o

7

Pemiath MS. 5

8

186 usitha⁶z. 189 kiglen. 193 gyla⁶. 195 bsovad⁶cy. 196 di; v⁶yn-
 tat. 198 itt. 201 v⁶ynat. 203 hoedyl. 204 pan. 205 goifca⁶. 206—peri.
 207 v⁶ynat; —i. 209 y⁶z. 211 ta⁶maeth. 214 uyny⁶. 215 uyny⁶d. 216
 d⁶6yly⁶a⁶. 217 mynet. 218 itt. 219 tyng⁶hu. 219, 220 hedi⁶o llad] dihenyda⁶o.
 221 v⁶lgher. 222 minneu argl⁶oydes heb ef. 223, 224 Sabaoth agymherth
 y mab. 225 a chyt a⁶o] ac na⁶. 228 g⁶olychu ygg⁶wa⁶t. 230 y my⁶on. 232
 gara⁶. 233 ach⁶wa⁶. 234 v⁶ynkygho⁶z. 235 itt. 237 itt heb y. 239
 uugelleid. 240 yn[y]; p⁶ymtheng. 241 hynn heiba[6]. 242 6lat. 243,
 244 yf⁶yd gedymdeith achyfiellit. 247 attaf. 250 itt.

llad y mab h⁶on neu ditheu 220
 a grocker neu a v⁶lger yn vy⁶
 a mineu argl⁶oydes a⁶wnaf
 hynny yn llawen. y mab a
 gymerth faboth ac a⁶eth ac ef
 tu ae lys ehun a chyt ac y deuth
 adzef peri llad h⁶och a⁶naeth 226
 faboth a chymryt dillat y mab
 ae 6lychu yg⁶wa⁶t yr h⁶och.
 Ag⁶oedy hynny yr⁶o⁶ma⁶o ygyt
 ae b⁶6z⁶o my⁶on d⁶6yry ma⁶z. Ac
 yna y dy⁶wa⁶t faboth 6zth y 231
 mab mi ath caraf yn va⁶6z o
 achos dy dat. Ac 6zth hynny
 byd di 6zth vyghygho⁶z i ac ef
 adda⁶o lles yt o hynny. Mi a⁶
 naf heb y mab yn llawen. reit 236
 vyd yt heb faboth cad⁶o vy 6yni
 yny 6eirgla⁶6d obaz. A chymryt
 g⁶wa⁶ifc 6geileid d⁶6z⁶o ymdanat
 hynny el y pymthec ni 6arna⁶6t
 hyn heibya⁶6. Ac g⁶wa⁶edy hynny
 mi ath anuonaf y 6lad arall 242
 at iarll kyuoetha⁶6c yf⁶yd gy⁶
 6eillitl achedy⁶h⁶deith g⁶wa⁶han⁶
 reda⁶6l ymi. A phan ellych 245
 d⁶6yry arueu a marchaogaeth
 dabze attaf ui. a mi athi ary⁶
 uel⁶on yn gadarn 6ychyr ar
 yr amhera⁶6dyr. Argl⁶oyd dat 249
 du⁶o a dalo yt aminneu a⁶wnaf
 hynny yn llawen. Trannoeth
 y boze y mab a⁶eth ygyt ar 252
 6yn yr 6eirgla⁶6d. Sef a⁶naeth

ef edzych ychydic ar ylla⁶o deheu
 255 affan edzych ef agly⁶6ei yn llys
 aryfuaffei llys y dat y fa⁶6l ger⁶
 deu aglodeft a farllach ar neith⁶
 a⁶6z y vam ar nys cly⁶6f⁶ei kyn
 no hynny y kyfelybz⁶6yd. Sef a
 260 6naeth y mab anryuedu yn va⁶6z
 beth oed hynny a dy⁶wedut oia ar⁶
 gl⁶oyd nef truan abeth y⁶6 hyn
 vy moti doe yn vab iarll kyuoeth⁶
 a⁶6c ahedi⁶o yn 6ugeil 6yn ac eif⁶
 265 foes mi aaf yholi tref ynhat yr
 amhera⁶6dyr achymryt [y] 6ugeil⁶
 ffon gadarn ynyla⁶o acherdet tu
 ar llys a⁶naeth ef. ac yr pozth y
 doeth achy⁶6arch g⁶wa⁶ell yr pozth⁶
 270 a⁶6z a⁶naeth ef ac adol⁶6yn ida⁶o
 yell⁶6g y my⁶on y ym⁶wa⁶let ar am⁶
 herad⁶6y⁶z ae gedymdeithon. Ac
 anheil⁶6g uu gan ypoztha⁶6z ym⁶
 adzodyon y mab a dy⁶wedut a⁶na⁶
 275 eth d⁶6y dicyoue⁶in ffo ymdeith
 herlot rubalt truant bychan 6yti
 a ma⁶6z y⁶6 dydzuanfayth a mab
 y butein 6yt. g⁶wa⁶ir a g⁶wa⁶edy
 ti vy moti yn vab y butein. kel⁶
 280 6yd a dy⁶bedy ditheu am vy moti
 yn dzua⁶6nt neu yn rubalt. a dyr⁶
 chaf llad ac ay ffon y dara⁶6o ar 6wa⁶
 thaf yben yny eheta y emennyd
 yghylch y glufteu ay yf⁶6yden.
 285 Acherdet racda⁶o a⁶naeth y mab
 yn y vyd yghynted y neuad rac
 b⁶6z⁶on yr amhera⁶6dyr ae gedymdeithon

9

Folio Cal

10

254 deheu ida⁶. 255 yny. 256 lys. 260 enryuedu. 262 hynn. 265 v⁶ynat.
 266 uugelleid. 270 —a⁶naeth ef. 274 —a⁶naeth. 275 troy y; ymeith. 276
 trua⁶nt; 6yt ti. 277 dzuanfaeth. 278 buttein. 279 di; buttein. 282 aefona.
 283 benn. yny eheta. 284 yg⁶kyllch; ae. 285 rada⁶. 286 ygynted. 288 rodaffei.
 291 neilla⁶. 292 kan nys rodaffei. 293 kymereifti. 294 v⁶yn tat o⁶ hach⁶wa⁶. 295
 et⁶wa. 301 ffon. 303 deirg⁶6eith; benn. 304 lly⁶6ygn. 305 lishen; uchel. 306
 traetur. 307 uyny⁶d. 309 att y datmaeth. 311 v⁶ygga⁶o. 313 ach⁶wa⁶. 314 benn.
 317 aphel; v⁶ynkygho⁶z. 320 v⁶ygrog⁶. 321 ofynhan.

Ac yn eholyn 6ychyr gofyn yr am⁶
 herad⁶6dyr p⁶6y a royffei gennat ida⁶o
 ef y dodi y d⁶6yly⁶a⁶o am v⁶yn⁶6yly y 290
 6wa⁶reic a⁶oed ar y neilla⁶o neu o⁶ chuf⁶
 fanu kanys royffei ef. canys y vam
 ef oed hi. Achanys kymereifti vy
 mam i y dzeis allad vynhat o⁶ hach⁶
 os hi. mi a⁶wnaf uot yn eduar yth
 gallon di hynny et⁶wa. ta⁶o herlot 295
 ffol heb yr amhera⁶6dyr. Sef a⁶na⁶
 eth y mab yna lli⁶dy⁶a⁶o a fo⁶zri ac rac
 lli⁶t tardu yg⁶wa⁶t d⁶6yry yeneu ae
 d⁶6y ffoen. Ac eiffoes dyrchael y
 ffon a⁶naeth y mab adyrchaf llad 300
 ar ben yr amhera⁶6dyr ae dara⁶o
 teirg⁶6eith ar yben yny dyg⁶6y⁶d⁶
 a⁶6d ynteu alle⁶6ygu. Sef a⁶naeth
 hithe y iarllles dodi llef uchel ac er
 chi dala y traytur. Sef a⁶naeth 305
 rei o⁶z marchogyon kyuo⁶di y vyny
 athr⁶oy vn athr⁶oy arall diagk y mab
 affo at y datmayth a⁶naeth. Sef
 a⁶naeth fabot gouyn ida⁶o paffo 310
 a⁶oed arna⁶o. o lad vy llyftat heb
 y mab. v⁶ygga⁶o yn herlot trua⁶nt
 a⁶naeth ac oachos hynny mi a
 rodeis tri dyrna⁶6t ida⁶o ar yben
 ac om tebic i nys gozuyd. Cam a
 6naethof⁶t heb y feba⁶o⁶t a cherydus 315
 6yt abei buaffut 6zth vyghygo⁶z
 ny chyuaruydei athi na thralla⁶6t
 na gof⁶t. Ac ar hyn⁶t ef ada⁶o dy vam
 di a hi a beir vy lli⁶di neu v⁶ygrog⁶. 320
 Sef a⁶naeth y mab yna ofnoca⁶

rac kyuaruot trallaot ae dat
maeth agellóg dagreu ac 6yla6.
Ac yna kyuodi febaot y vyny
325 a chymryt y mab a mynet oegu
dya6 yr celderdy. Ar hynny na
chaf yr iarllas yn dyuot yn
vn oz gwraged kyweiraf agóif
gocaf atheckaf rywelfei neb
330 a6naeth bo6n rac kyuaruot
gofut ay datmaeth kyuodi oe
lechua adyuot rac b6on y vam.
llyma viui ofit yt a hollych ha6l
nyt oes dim adilyych y holi ym
345 datmaeth kymryt idi hithe y
mab agal6 deu varcha6c attei
arodi y mab yn eu lla6 ac erchi
udunt mynet ac ef yr bozthua
ac o cheynt neb ay pzynei y weir
350 thu. onys keynt y lad. Gynt ager
dyffiant roedun tu ar bozthua
ar mabigantu ac ynybozthua
yd oed daom6nt fef y6 hynny
llog dirua62 y meint ahonno a
355 oed la6n o farafinieit kreula6n.

II

Peniarth MS. 5

12

324 uynyd. 325 oel y. 327 y. 328 góifgockaf. 329—atheckaf; ry] o2 a.
330 eiryoeit. 332 y mi. 333 aelledeis ef; di. 334 —y. 335 uacu. 336 ae. 338
dywedy di. 341 ae. 342 baonn. 343 vyui; it. 345 tatmaeth; hitheu. 349 ae.
350 keffynt; gerdaffant. 351 raedunt. 352 gantunt. 355 farafinieit creula6t.
356 farafinyit a bzyraffant. 357 ped6arp6ys. 359 dyrchauaffant. 361 gof6ang.
363 6yla6. 364 achas6. 370—a. 373 haelder. 374 megys. 378 iethyd opale.
381 kyndecket. 382 chasettel ymab y. 383 nae. 385 loyger; hen6yf. 386
vynat. 387 6iryon. 388 hoedyl ym.

y farafinieit abzynyffant ymab
yn dzut nyt amgen yr ypett6ar.
p6oys o eur coeth. Aguedy pzyru
ymab h6yl a dyrchafyffant a h6-
yla6 a6naethant yny doethant
360 hyt yn egypt. Ac yno gef66g h6yl
a6naethant ab666 agozeu allan.
Ar mab heb ozio6ys yn 6yly6
na dyd na nos o achos agheu y
dat a hiraeth yn ol y 6lat. Ac yny
6lat honno yd oed bzenhin ac
365 Ermin oed yen6 ag62 guynll6yt
oeda6c oed. A baraf hir oed arna6
hyt ar gledyr y d6yruon ac vn
verch oed ida6 a iofian oed y hen6.
Ac yr dechreu byt hyt yny hamfer
hi ny bu a ellit y chyffelybu idi
o bzyt allafyn ahaylder a dit6eir-
deb vegys y clyweir rac lla6. Ac
yr bzenhin h6nn6 yd anreg6yt
y mab. ar bzenhin afu la6en
6zth yr anree agofyn yr mab
375 d66y iethid o bale pan hanoed
athygu y vahom y du6ef na 6el-
fei eiroet nac o bell nac o agos
mab kyndecket ac ef athygu o
chrettei y vahom na ellit y 6a-
hanu y 6ztha6 nay efroni yr a
dywettei neb. Ar gl6yd heb y mab
o loygyr pan han6yf i a iarll oed
385 vynhat a gí6n oed yen6 ac alas
yn 6irion. a minneu os du6 a
ryd hoydyl imi yny v6yf perch
eur march ac arueu mi adialaf

390 ynhat yn deupeina6c. Sef a6na-
eth y bzenhin yna truanhau 6zth
ymab agofyn ida6 p6y oed yen6.
Ar gl6yd heb ynte bo6n y6 vy en6
bei crettut i ymahom vyn dy6 i
395 ys da 62 vydut ti. ac nyt oes imi
etiued namyn vn verch ahonno
am bzenhinaethi a rodaf it yr
ymada6 ath griftonogayth. Ar
gl6yd heb y mab na daly adlo am
400 hynny yr yffyd o dir a dayar a da
gan y farafinieit ar paganieit
nac yr dy verch ditheu yn y66a-
nec nyt ymada6n i am griftonoga-
eth nac a ieffu grift. ac nys gozfo
405 a amdireto neu agetto y vahom.
A vahab heb y bzenhin guafat ia6n
y6 dy gallon ac ana6d y6 dy dzoffi.
achyny 6edyych di vahom mi a
vynnaf itti 6affanaethu om ffol
410 arna6i pob amfer. affan elych yn
oetran g62 mi ath vzdaf yn var-
cha6c vzda6l ac ath 6naf yn fyn-
gal ar vy holl gyuoeth ac yn ben
yftondard66 im. Sef a6naeth rei
415 oz marchogyon y llys daly kyghoz
uynt 6zth y mab rac y an6ylet gan
y bzenhin a meint y karei a fozri
6zth y pozthmyn ay hanuonyffe
yno. Guedy mynet y mab yn pym-
420 thegm66yd neu yn vn arbymthee
nyt oed reit oz byt 6as ieuane gry-
uach na thegach na furueidach noc
ef. Ac nyt oed yny llys vn marcha6c

I3

Folio Cxli

I4

390 vynat. 393 ynteu; en6 i. 394 Pei; —i; uahumet; du6. 395 y ml. 397 ha-
nhinyeth. 398 ymada6 chona[ti] ath criftonogaeth. 401 farafinyeit. ar paganieit.
402 ygh6aneec. 403 criftonogaeth. 405 ymdiretto. 406 Ha. 407 ana6d ia6n.
408 chynny. 409 omjo. 410 phann. 412 fyny6gal. 413 penn. 415 ouarchogyon;
dala. 416 ann6ylhet. 418 aehannouaffei. 425 kannydilangei. 430 6phei
431 ynyweir. 432 ueirch. 433 fyl6]veffur; armunt. 436 ynteu. 437 6ae6;
yeh6aneec. 438 efgynnun. 439 kiglen bot. 441 henn. 442 yno eifted. 443 letat.
444 yny. 451 6ae6. 454 g6ae6 tr6y. 455 —y. 456 g6ae6.

yr ygruyet a veidei ymdara6
neu ymdzech ac ef kany diaghei
425 yr vn yn difarhaet y 6ztha6. Ac
yn yr amfer h6nn6 y dam6eina-
6d dyuot baed coet yr kyuoeth
ar 6lat. ah6nn6 nyt arbedei nac
y ua62 nac y vychan. A bei kyuar-
430 ffei 66 ac ef vgein marcha6c kyweir
o veirycharueu ny ddodei y baed
fyl6 arnun m6y noc ar ypertris
c6tta. Ac yn vynyth y clywei bo6n
dywedut am y baed h6nn6. Sef
435 a6naeth ynte dydg6weith kymryt
y 6ay6 ac gledyf heb arueu yghua-
nec ac yfgynnun ar am6s da acher
det raed66 tu ar lle y kicieu vot
y baed. Sef a6naeth iofian merch
440 y bzenhin kyuodi y beu y t62 vchaf
oz kaftel ac yn eifte ac edzych ar
bo6n yffozd y kerdei kanys y ledrat
garu ef yd oed hi. Ac yr coet yn
lle yd oed y baed y doeth ef. ac ar
445 hynt y baed ae harganfu ac ygyt
ac y g6yl tr6ynfychein ac agozi
y safyn ac yn diannot achub y g62
a6naeth. ynteu val guas de62
gle6 a vztha6d y march ac ys
450 parduneu ac ida6 ac ae 6ay6 gof-
fot arna6 ac vedzu val y mynna6d
du6 yny faun ac ar yhyt yny aeth
y g6ay6 d66y y gallon achan h62d
y baed yn dyg6yda6 tozri y pala
455 dyr y g6ay6 yn dzylle. Sef a6na-
eth bo6n yna difgynnun yar y varch

athynnu y gledyf allad pen y baed
 ae ddodi ar dzyll y paladyr a guedy
 460 hynny yfgynnu ar y march achym-
 ryt dzyll y paladyr yny la6 ar pen
 arna6. ac ymhoiut dzacheuyn
 tu ar llys a6naeth ef yn llawen.
 Ac yd oed iofian yn edzych ar y
 465 gyfranc. ac yna y dy6at hi oi a
 argl6yd gle6 abeth ade6z a6as
 y6 bo6n ac onychaf y caryat ef
 ny byd ym hoydyl ac ny allaf vot
 yn vy6. Arhyn nachaf dec ff0zef6z
 470 ar dec emys yn arua6c 6edy ry-
 dygu kyfyoed yrygthunt adu-
 una6 ar lad bo6n yny achub. Sef
 a6naeth ynte yharos acheiffa
 y gledyf ac neufata6ffe i heb gof
 475 yn lle ylladyffe i pen y baed. ac
 yna adzyll y paladyr ymlad ah6y
 ac val ymynna6d du6 ar hynt
 llad pet6ar o nadunt. ac ymhen
 talym elch6yl llad deu affo yr
 480 pet6ar ereill ay dianc ynteu yn
 ddiurath. ac yna y dy6ot hithe
 oi vahom gle6 abeth y6 bo6n a
 ffa 6ed y bydaf uy6 oe garyat
 ef onychyt fynya ami. ynte bo6n
 485 adoeth tu ar llys ar pen ganta6
 ac aamrega6d y bzenhin ac ef a
 llawen fu y bzenhin 6ztha6 ac a
 dy6ot 6ztha6 ys de6z a6as 6yti
 bo6n a mahom athreffa6o ac ath-
 490 iffero rac pob 6z6c. ac yna mynet
 y dzo i yben y castell agog6yda6
 ar vn 02 bylcheu ac edzych. Sef

15

Peniarth MS. 5

16

458 -y; cledyf; penn. 460 -hynny; uarch. 461 penn. 462 ymchoelut. 465 dy-
 6at. 467 garyat. 468 im hoedyl. 469 hynny. 470 g6edy. 471 kyfyoet yryg-
 thunt. 473 ynteu eu. 474 ada6fei. 475 penn. 478 pet6ar; ympen. 479 02. 480
 ae. 481 dy6at hitheu. 482 oia. 483 bydaf. 484 chytynnya; Ynteu. 485 penn.
 488 dy6ot dy6edut; 6yt tl. 489 athdiffero. 491 penn. 493 ygo6lei. 494 baga-
 nyet. 497 mynynt 6y. 499 digrovein. 500 dy6at. 502 -di. 503 acmynnaf.
 505 itt. 506 im gytyfynnyo; ae. 507 hi g6edy hynny; ba6a. 508 kaffaf. 509
 beun. 511 udunt. 513 udunt. 517 itt. 518 beun. 520 ac 6ynt6y. 522 yny.
 523 penn. 525 ch6ech; pet6ar. 526 ff0ffant. 527 attunt.

a6yl bzenhin damafcyl. a bza6-
 m6nd oed y en6 a chan mil o bagan-
 neit ygyt ac ef ac yn begythyaf 495
 Ermin vzenhin ac yn tyghu y
 mynyn h6y y verch ef. affan gi-
 gleu ermin hynny bzeid na thozre6
 ygallon rac diciouein a blygder.
 Yna y dy6ot bza6m6nd yn uchel 500
 ermin heb ef dyro di ymi dy verch
 di oth vod. ac omgomegy mi a6h
 ay mynaf othanuod. ac ny adaf
 nathir na dayar nathref nachaf-
 tell itti 6edy hynny. Aguedy dar- 505
 ffo ym gytyfynnya6 ahi mi ay rodaf
 hi yr dyn ba6haf om holl gyfoeth
 os othanuod y cahaf. difgynnu a
 6naeth Ermin o ben y castell aga-
 l6 y varchogyon ygyt a datcanu 510
 udun ymadzodyon bza6m6nd ae
 gedymdeithon ac eu byg6th. ago-
 fyn kyghoz udun a6naeth. Sef
 a6naeth iofian y verch dy6edut
 yn gyntaf mi a6n gyghoz da vza6a 515
 bo6n yn varcha6c vza6al ac ef a
 6na nerth ma6z it achanbozth6y.
 kanys ydyd arall yd oed6n o ben
 y t6z yn edzych arna6 pan y hach-
 uba6d dec ff0zef6z ah6ynt6y yn 520
 arua6c ac ynteu heb dim arueu
 guedy ryada6 y gledyf heb gof yn
 lle y lladyffe i pen y baed. ac eiffoes
 adzyll y paladyr aoed yny la6ief
 alada6d huech o nadunt ar pet6ar 525
 affoyffant. a minneu ac hurdaf ef.
 bo6n ael6wit attun ac ermin a /

dy6ot 6ztha6 mi ath vza6af yn
 varcha6c vza6al. aguedy hynny
 530 ti aar6edy vyftonderd i ymlaen
 vygallu. mi a6naf dy e6wyllys
 di argl6yd ymhobpeth her6wyd
 ygall6yfi o6eu. ac yna y hurda6d
 ermin ef yn varcha6c vza6al ac
 535 y g6wifca6d arueu ymdana6 nyt
 amgen. act6n da dilis yfgafyn
 alluruc d6y dyplic yr hon ny f6-
 yfei dec arugein o f6nei y 6lat.
 ac nyt oed araf a allei argy6ed
 540 y vn o hynny tr6y y lluruc. ac ar
 vchaf hynny quire diogel. achyn-
 falt hoffaneu lluruc achrimogeu
 am y dzaet ay yfgeired ac ar 6ar-
 thaf hynny yfparduneu eureit.
 545 am y ben y dodet penguch b6z6uin
 affaylet. ac ar 6arthaf hynny he-
 lym eureit echdy6wynnedic. Ague-
 dy hynny y rodes y bzenhin cledyf
 ida6 ac y g6wifga6d ymdana6. ac
 550 ny bu eiroet ygyftal kan ny fylei
 ac ny flygei yr affutit ac ef. ac nat
 oed 6ell yneb y vot yn arua6c noc
 yn noeth 02 y tre6it ac ef. a mozglei
 oed y en6. A iofian a rodes march
 555 ida6 ac ar6ndel oed y en6. ac ny bu
 na chynt nag6edy ygyftal na y
 gynfuanet. Yfgynnu y bo6n ar y
 march achymryt y daryan adel6
 lle6 oed yny daryan a honno a dodet
 560 ar yr yfg6yd affeu ida6. ac yna y
 dy6at iofian 6ztha6 ymh6yth na
 urath y march onyt yn 6edeid

17

Folio Cxlii

18

528 dy6at. 530 yftondard i ymlaen. 531 vyggallu. 532, 533 argl6yd heb y bo6n
 ympob peth 02 ygall6yf o6eu. 535 g6wifga6d. 536 dilys yfca6n. 537 dyblic. ya henn;
 l6yfei. 538 arugeint. 540 d6y y lluruc. 541 quire da. 542 lluruc. 543 ae e6geired.
 545 beun. 546 phialet. 547 ecity6wynnedic. 550 eiroet. 551, 552, 553 -ac nat oed
 6ell . . . tre6it ac ef. 556 nae. 557 Efgynnu a6as bo6n. 559 aoed. 561 Ymp6yth.
 563 dyleyus. 564 beun. 565 anlyedus. 573 yftondard. 575, 576 megys pei e6ech gyt
 ami. 579 meirch; 6naethant. 580 eu. 581 berchein meirch. 583 yftondard. 584 du6
 eiry6et. 586 neur. 588 ymg6yreina6. 591 ae. 592 6ae6. ae; ymperu6d. 593 dyar
 y dzylleu. 594 g6ae6. 595 dyg6y6dod. 597 dy6at.

c

[itt trigya6 gartref] no dyuot yma.
 [Ac ymchoelut at yg]edymdeithon
 600 [adygedut 62thunt.] argl6ydi byd6n
 [dakansy niaga6f] -fam dechreu da
 [ac nyt oes na] ffr6yth na nerth
 [yny bopyl] a6el6ch racco. 6h6
 [ynteu ni] -fer bzadm6nd afu
 605 [argyff6z] ma6z arnunt o6elet
 [llad eu hy] ftondar66z rac eu bz6n
 [ar gle] 6af o nadunt afynnei y
 [uot] gartref. yna ymgyrchu a
 [6na] ethant. ac ar yr ymgyuaruot
 610 [ky]ntaf ef alas pet6arcant 66yr
 [bzadm6nd. 6guedy hynny bo6n
 [a]dynna6d moglei ygledyf ac
 yfgathru ac ef vegys paladur6z
 yn llad y6weirglad6 penneu ya
 615 lon ac eu d6yla6 ae bzeicheu a
 fob kyfry6 ayla6t 6z agyuarfei
 ac ef ae gedymdeithon. ynteu
 yn vyehyr le6 yn llad pa6b 6z a
 gyfarfei ac 6ynnteu. 6c yna y dy6
 620 6t bzadm6nd yn vchel 6zth y6yr
 lled6ch ini niuer ermin yn ebz6yd.
 6c onys lled6ch ny che6ch om da
 vyth 6erth yn not6yd. Sef a6
 naeth bo6n yna glafch6erthiin
 625 ady6edut bzadm6nd beth a vyn
 neifti yr 6lat hon ae tybyeit kael
 iofian. byd kynt ykey dy grogi 6zth
 y iubet pony 6ely dy daruot llad
 canm6yaf dy holl allu. beth a d6c
 630 ithir ygh6anec kyn hanner dyd
 neurydaroed llad holl allu bzad
 m6nd ac ynteu ehunan ac ychydic

19

Peniarth MS. 5

20

603 6el6ch ch6l. 606 baonn. 607 ghe6haf. 610 ped6arcant. 612 tyinna6d mozgl6i.
 613 megys. 615 ac eu] ae. 616 aela6t. 619 dy6a6t. 621 yni. 626 di; honn. 627
 Ys byd gynt. 628 di. 629 d6eithya. 630 kynu. 631 neurdaroed. 633 -y. 635
 gantant. 637 bligha6. 639 pzaaf. 643 llamhyftan. 648 -ac; y6a6naeth. 649
 benn. 651 benn. 652 dala. 653 ped6arcant cited. 654 thyzed. 655 vynnaf.
 656 honat. 658 hyun. 661 dalhel. 663 y; goaethiroeduo 664 aellyga6d. 665,
 666. y den garchara6d aedynt ygkarchar gan bzadm6nt. 667 ymchoelut.

o niuer ygty ac ef yn oledzat ar
 hyt dyfryn affoyffiant a deu o 6yr
 ermin yn garcharozyon ganthun 635
 adarpar oed gan bzadm6nd peri
 eu bliga6 yn vy6 ag6aethiroed
 du6 na blig6yt. kans tralla6t
 bzaf abaryffiant y bo6n 6edy 6
 hynny. 6guedy g6ybot o bo6n ry 640
 ffo bzadm6nd bzathu ar6ndel ar
 yfparduneu achynt yreda6d y
 dana6 noc yd ehettei y llamyften
 neu yr 6alch pan ehettunt gyn
 taf. 6c ar hynt ymozd6es a6na 645
 eth a bzadm6nd arodi dyrna6t
 ida6 yny dyg6yda6d ynteu yr
 lla6z. ac yna difgynnu y bo6n ae
 achub ar vefsur llad y ben. Sef a
 6naeth bzadm6nd dyg6yda6 ar 650
 ben ylin ac erchi na6d athruga
 red achynic y 6zogaeth ida6 adaly
 ydana6 pet6arcant cited atheir
 mil yr6g keftyll athyroed ae holl
 gyfoeth yam hynny. Na vynaf 655
 heb y bo6n namyn g6za ohonot
 yermin achynnaf dygyuoeth
 ydana6 ef o hyn allan. 6minneu
 a6naf hynny yn lla6en arodi
 y 6zogaeth ae gywirdeb yn lla6 660
 bo6n ydallei o hynny allan y
 dan ermin. 6c yna ygellyga6d
 bo6n ef oy 6lat a guathiroed
 nas lla6a6d. a bo6n a rydhaa6d
 yddeu varcha6c a odynt yghar 665
 char. a cham a6naeth. 6guedy
 hynny ymhoylut dzacheuyn /

a6naeth bo6n aegedymdeithon
 yn ryd gyt ac ef. adyuot a6naeth
 670 ant hyt rac bz6n ermin. 6c yna
 y dy6ot bo6n 6ath ermin ma6z
 a beth y dyly6n i dy garu di bo6n
 6gal6 y verch a6naeth ac erchi
 idi mynet y dynnu arueu bo6n
 675 y ymdana6. ag6edy hynny my
 net ya yftauell y v6ytta ag6af
 fanaythu arna6 yn didla6t. 6
 hynny a6naeth hitheu yn lla6en.
 6guedy b6yta iofian ady6ot 6
 680 6zth bo6n. argl6yd tec heb hi ny
 chela6 ragot ac ny allaf ygelu bei
 yfmynn6n lla6er deigr y a6yleis
 i alla6er nos y colleis vyghyfigu
 oth garyat ac ymh6yth na 6zthot
 685 titheu vygharyati ac os g6zthody
 ny byd ym na hoydyl na by6yt
 namyn o dicyouein mi a vydaf
 var6. 6unbennes dec na dala
 adlo am hynny can ny 6eda.
 690 nyt oes nac amhera6dyr na bz6
 hin na iarll 6z ath6elei neu ath
 ym 6ypei ny bei dda gantha6 y
 6reica arnat. 6bzatm6nd vreu
 hin g6z arbennic kyfoetha6c a
 695 ryfu yth geiffa6 ac ny thyga6d
 ida6. aminneu g6z g6lat arall
 6yf heb na chaftell na thref na
 thy ym hel6. ac 6zth hynny h6y
 rach ytycei ag6aeth y g6wedei
 700 ym ymgyfelybu ath thydi. 6
 unben tec bonhedic na 6zthot vi.
 kans gw6ll y6 genhyf tydi vnben-

21

Folio Cxliii

22

671 dy6a6t ermin 6zth bo6n. 672 -bo6n. 676 g6afanaethu. 679 b6ytta; dy6a6t.
 680, 681 nyskelaf. 681, 682 pei afmynn6n. 683 vygkyf6u. 686 im na hoodel. 687
 digyonein. 692 ganta6. 695 thygya6d. 696 minheu. 699 tygry. 700 -ath
 thydi. 701 vnben. 702 dydi vnben. 703 pheika6en vzenhin. 704 bzenhinaeth.
 707 megys. 709 ychyuodi yuynyd. 710 -a6naeth. 711 -y; lit; dy6a6t. 712
 di. 713, 714 ganta6 y6reica. 715 megys. 716 ti; glad6z. 718 megys. 719 -vada6.
 723 dy6edy di amvymot yu. 724 ovileineit; am6s da. 725 rodaift di ymi. 726
 vacraeth. 727 ym. 728 enulleis. 729 urenhinaeth. 734 nynyd. 735 ky-
 737 lli6ya6c.

oed ef am ymadzodyon iofian. Sef aŵnaeth hitheu ygyt ac y
 740 kyuodes oe lleŵygu kymryt
 eduarŵch am rydyŵedut ohonei
 y moz ferth ac y dyŵot 62th boŵn
 agalŵ ar vzaŵtŵayth idi ac erchi
 idaŵ mynet at boŵn ac adolŵyn
 745 idaŵ dyuot dzacheuyn y ymdidan
 ahi ac o rydyŵeddyfŵei hitheu dim
 auei 62thŵyneb ganthaŵ ef. hi a
 ŵnaei iaŵn idaŵ 62th y varn ae
 eŵyllus ehun y gennat aeth
 750 at boŵn ac a dygŵydaŵd ar ben
 y lin rac bzon boŵn amenegi y
 gennadŵzi idaŵ aŵnaeth ac a
 dolŵyn idaŵ mynet y ymŵelet
 aiofian. nac af y rof a duŵ heb
 755 ynteu. ac o achos dydyfotti ar y
 gennadŵzi honno kymer y
 gŵifc las racco bzethyn odidaŵc
 yŵ oz parth dzaŵ yr m^o a gŵife ef.
 Y ŵife agymerth y gennat athra
 760 chefyn at iofian y doeth amenegi
 idi na ddoi ef y ymŵelet a hi. go
 fyn idi hitheu pŵy a royfŵei y ŵife
 odidaŵc honno idaŵ ef. boŵn heb
 ynteu. Myn mahom vyn duŵi
 765 kellaŵy oed dyŵedut y vot ef
 yn vilein. achan ny daŵ ef y ym
 ŵelet a miui miui aaf y ymŵe
 let ac ef. a roecddi ykerddaŵd hi
 ynyddoeth yr ty yd oed boŵn yn
 770 daŵ. ac ygyt ac ygyul ef hihy yn
 dyuot kymryt idaŵ ynteu y vot
 yn kyfŵu a chŵanu yn vchel a/

23

Peniarth MS. 5

24

738 —ef. 740 lleŵygu. 742 y moz] moz; dyŵaŵt. 743 uraŵtuaceth. 744 att; ac] y.
 746 rydyŵeddyfŵei. 747 oz suel. 748 —idaŵ. 749 eŵyllyl. 750 att. 751 haonn.
 755 ŵchaŵn. 757 ŵifc. 760 denth. 762 rodaffel. 764 —i. 766 chany. 768 euo.
 8e uodl. 770 ygyt ac] ual. 772 kyfŵu. achŵygu. 773 dyuot aozue hi rael. 777
 ym. 780 vnbenna. 782 aŵifon. 783 di ymi. 787 agyt ac] ac nal. 790 dyŵaŵt.
 791 6athŵy. 792 ca. 793 lit. 794 yghŵanec mi aymŵadaŵ. 796 ympeun. 798 —ti.
 799 eifŵed. 801 oedymt; armut. 804 6ynt agyzaŵffiant. 805 dyŵedaffiant; bot.
 806 kellaŵy. 807 ytoed ef yn kityfŵu.

ae verch ar oleu ac yn gŵneuth
 ur y eŵyllus ohonei. Sef aŵna
 810 eth ermin yna lliŵiaŵ ac o lit tyn
 nu gŵallt y bŵn agofyn udunt
 a oed ŵir hynny. tygu llyein ma
 62 udunt 6ynteu y vot yn ŵir
 ae ryŵelet onadunt hŵynteu.
 815 may ych kyghoz chŵitheu heb
 ermin kanyŵ o faraf y lad neu
 ygrogŵ kynt y bydaf varŵi nac
 ef o achos y vot y vot yn vab
 mayth im a meint ycaraf ef. mi
 820 aŵn gyghoz da heb vn onadunt
 peri ohanati ygriuenno llythyr
 at bzatmŵnd ac erch yny llythyz
 kymryt y amdygyaŵdyr aeddodi
 yn yreol gatarnaf yny helŵ ae
 825 laŵnueich o heyrn arnaŵ ac na
 ellygit odyno hyt tra vei vyŵ.
 ac erchiŵ boŵn mynet ar llythyz
 at bzatmŵnd achymryt yŵ yn
 teu ar ygriŵtonogaeth nas dan
 830 gofŵei y llythyr hŵnnŵ y neb o
 nyt y vzatmŵnd ehun. a minneu
 aŵnaf hyuny heb yr ermin.
 ar llythyr aŵnaetŵbŵyt ac ar
 boŵn ygŵleit ac ynteu adoeth
 835 racdaŵ. ac ermin a dyŵot 62th
 aŵ reit vyd it heb ef kymryt y
 llythyr hŵn amynet ac ef hyt
 yn damaŵeyl at vzatmŵnd ac er
 chi idaŵ gŵneuthur kymmeint
 840 ac yŵyld yny llythyr athygu yth
 di ac ar dyfydlonder na than
 gofŵyŵ y llythyr y neb onyt y

25

Folio Cxliiii

26

808 —ar oleu. 809 eŵyllus. 810 lliŵyau. 811 benn ae varyf. 814 —ae ryŵelet o
 nadunt hŵynteu. 815 Mae aŵch; chŵi heb ya. 817 —i. 818 ŵchaŵr; —y vot. 819
 maeth. 821 ti. 822 att; erchi. 824 gadarnaf. 827 uynet. 828 att. 835 dyŵaŵt.
 836 lit. 837 hŵnn. 838 att. 840 yth grifŵtonogaeth. 845 moeffŵch. 849 it bal
 hŵei. 850 yŵaŵn. 852 megys; di. 854 eŵynnu. 858 pedŵeryl. 859 ydoel.
 861 pœnu. 862 ginyau. 868 chyanŵei. 870 ŵnaet. 874 anyan. 875 —o. 876
 Nyŵkelaf. 877 loegya.

vzatmŵnd ehun. a minneu aŵnaf
 hynny yn llaŵen heb y boŵn. 844
 moyffŵch y llythyr am march am
 cledyf im. nac ef heb yr ermin
 ryanefmŵyth yŵ dy varch di a
 rydzŵm yŵ dy gledyf. ac 62th hyn
 ny mi a baraf yt palfrei efmŵyth
 achledyf yŵafyn megys ygellych
 yn ddirŵyŵtyr kerdet ragot yn 851
 llaŵen vegys y mynnych ti ar
 glŵyŵ heb y boŵn y llythyr a gym
 erth ac yŵygnnu ar ypalfrei a
 ŵnaeth a mynet racdaŵ ar dyd 855
 hŵnnŵ educher athramnoeth ath
 radŵy y bu boŵn yn kerdet heb
 iddaŵ na bŵyt nadiaŵt. Y petŵy
 ryd dyd y doeth ef yd ytoed ef
 yn kerdet yŵelei palmer yn 860
 eifŵed dan vziŵ pœn ac yn kym
 ryt yginiaŵ affedeirtozth maŵz
 o uara gŵenith crŵn rac y vzon
 a dŵy goŵtreleit o ŵin. ac ygyt 864
 ac y doeth ar ogyfuch ar palmer.
 kyfarch gŵell aozuc ypalmer
 iddaŵ ac adolŵyn idaŵ diŵynnu
 achinŵei gyt ac ef. a hynny a
 ŵnaeth ynteu yn llaŵen abŵe 869
 yta yn raŵth aŵnaeth boŵn rac
 meint y neŵyn ar palmer yny
 roŵi idaŵ ynteu yn ddiŵlaŵt ry
 buchedic. Sef aŵnaeth boŵn
 gŵedy gŵellau yannan dŵy
 chwethlin gofyn yr palmer o 875
 pa le pan hanoed. ny chelaf
 ragot heb y palmer. o loegyŵr/

pan hanôyf ac yn hamtôn ym
 ganet afebaot yô enô vynhat
 880 gôz deôz kyuoethaôc oed pan
 deuthum yôzthaô. ac yr ôlat
 hon y deuthum inneu ygeiffaô
 mab aôwerthôyt yr ffaraffin-
 ieit o hamtôn a boôn oed y enô.
 885 Neur groget y mab adyôwedy
 di yfflaôer o amfer. Sef aôna-
 eth y palmer yna dodi llef
 ac ôylaô adyôwedut dzôy dzyc-
 yruerth oi a arglôyd duô beth
 890 aônaf i bellach kanys diffeith
 haôd vy mraôtuayth am ket-
 ymdeith. A varchaôc heb y
 palmer ay llythyr yffyd gen-
 yt ac os ef dangos im kanys
 895 gallei uot dy angheu ynyllyth-
 yr heb ôybot it. na thangoſſaf
 y rof a duô heb y boôn ny ônai
 vy arglôyd i hynny yr trych-
 ant cited or eidaô. Yna ym-
 900 ôahanu aônaethant amy-
 net ddôylaô mynôgyl. a boôn
 ayfgyrnaôd ar y varch athan
 ganu kerdet racdaô yny doeth
 hyt yn damaſcyl. âr dinas
 905 hônno oed gyoethaôcaf di-
 nas ar y dayar. Sef achos oed
 hynny nyt oed nathôz nathy
 na chaer yn yr holl dinas ny
 ddarffei y eu toi oll o eur ac
 910 ariant. âc ar bën ytôz vchaf
 oz kaſtſell yd oed delô eryr ôe-
 dy ry uyrô o eur coeth ac y

27

Pemarth MS. 5

28

789 vyntat. 880 pann. 882 honn. 883 faraffinyeit. 886 yz yf. 890 kann
 diffeithôyt. 891 mraôtuath am kedymdeith. 893 ae; gennyt. 896 itt. 897
 ônael. 899 citte. 902 efgyrnaôd. 905 gyoethockaf. 906 achaf. 909 -y.
 911 keſtyll. 911, 912 yryvôz. 914 karbonculus. 915, 916 yz tywyllet nei
 yn. 917 eglural. 919 deuth. 921 amcan; effeireit. 923 vn] ef. 924 ae.
 929 attunt. 930 kedymdeithon ôynteu. 931 ach fon. 931, 932, 933 boôn yô
 hônno. vy arglôyd i. ac ymae arnaſ yofyn ef yn vaôz. 934 ygyt ac] ual. 937
 aomc. 939 vmpenn. 940 itt; Darle. 941 hôn heb olir. neu viuueu. 942
 benn; hôn. 943 o; aelôd.

rôg y ddôy grafangk yd oed ma-
 en carbônculus ahônno aoleu- 914
 haei y dzeff hyt nos yr ythyôy-
 llet yn gyn oleuet ac y goleu-
 haei yr heul pan uei eglurhaf
 ar aôwyr yn diôybyr. Yr dinas
 y myôn y doeth boôn affan daô
 ef aglyôei y myôn temyl yn 920
 canu amcan y vil o yffeireit oe
 dedyf hôy. ynteu a doeth ymy-
 ôn ac vn agymerth mahom ac
 ay tozres yn ddzylleu. ac ac vn 924
 oz dzylleu taraô vn oz effeireit yn
 y dozres y vynôgyl. ſef aônaeth
 yrei ereill oll ffo at vadmônd a
 menegi idaô dyuotyat y marchaôc
 attun athozri mahom allad vn
 oe ketymdeithon hôynteu. Teôch
 affon heb y bzadmônd boôn vy 931
 arglôyd i yô ef ac ymae arnaſ
 yofyn. âr hynny nachaf ynteu
 boôn yn dyuot. ac y gyt ac y gôyl
 bzadmônd ef kyuodi yny erbyn
 aônaeth achyuarch gôell idaô 936
 aônaeth agofyn beth aônaei oz
 uot arnaô ef dyuot yno. Myn
 vy phên heb y boôn mi aônaf
 yt y ôybot. Darllein y llythyr 940
 hôn heb olud minneu alado dy
 pên ar cledyf hôn. kymryt ofyn
 maôz y vadmônd ac nyt oed ay-
 laôd arnaô ny bei yn krynu. a
 chymryt y llythyr aônaeth ae 945
 darllein agôwedy y darllein lla-
 ôen iaôn fu. achymryt boôn

erbyn ylaô deheu ac erchi oy var-
 chogyon kyuodi oll yn eu feuyll
 950 ae gymryt ae rôymaô yn duruig
 gadarn. a menegi udun erchi o
 ermin idaô ef peri crogi boôn yn
 vchel o achos kyt gyfgy o honaô ef
 aioſian y verch. Sef aônaeth y
 955 marchogyon yn ebzôyd y achub
 achadôyneu heyrn rôymaô y dzaet
 yn gadarn ddiogel a dodi pôys
 am y vynôgyl a bôyffei pymthec
 llat o ôenith. ac yna y dyôot bzaf-
 960 mônd ôzthaô bei na bei vygozuot
 o honot othôayô ath cledeu am
 bot yn ôz it mi abarôn dygrogi
 yn diannot. ac effioes ny byd gôell
 agey. mi abaraf dy ddodi ym geol
 965 ac y may deg ôzyt a rugein o dyf-
 ynder yndi. ac ny chey yno gône-
 uthur dim oz auo da genhyt dieithyza
 nadzed yth vzaithu afryuet ereill
 gôenôynic. affetôararen tozth o
 970 vara grut agey beunydy hyt tra
 vych vyô heb dim ygôanec. reit
 yô imi arglôyd vot ôzth dy vynnû
 di ath ôwyllus. mi ath bozthaf di
 heb y bzadmônd yr vnôweith hon
 975 yn dda. agôwedy hynny ny chey
 ddim onyt megys y dyôwedeis i
 gynne. âc yna tozri y vôyt idaô
 aônaeth bzadmônd. agôwedy bôy-
 ta o honaô erchi aônaeth bzaf-
 980 mônd yr gôeyr y gymryt ay ddô-
 yn yr geol. ahôynteu aônaeth-
 ant hynny. ac yn llôrô y benn

29

Folio Cxlv

30

948 oe. 951 udunt. 953 achaf. 959 dyôwôd. 960 pany bei; vygozuot. 961
 honat oth ôaôd athgledyf. 962 itt. 964 geſſy. 965 mae; arbugeint. 966 chey di. 967
 gennyt; dyeithyza. 968 natred. 969 gôennôynic. apheôyzen. 970 geſſy. 971
 yghôanec. 972 ymi arglôyd heb y boôn. 973 ôwyllus. 974 honn. 976 mal. 977
 gynnev. 980 ae. 983 ôaelaôd. 984 dozraſſei. 985 kynu. 987 gôennôynic. 988 aedynt.
 991 pedzogyll. 992 ymdiffyn; ae. 995 oz. 997 oe. 998 dyôwôd. 1000 -i. 1001
 honn; peder peidihangôn. 1006 haedyllû i arnaô ef. 1007 vmpoent ual hyn.
 1008 cledyf; emilleis; baenhinyaeth. 1009 dyôwôd. 1010 ymadzon. 1011 noſſoeth;
 kyfû. 1012 gôennôynic. 1013 ae; ygkneôdillin. 1015 ae. 1016 ae. 1017 att.

ybyryôyt yôaelot yreol affei
 nas differei duô; ef adozrei y vy-
 nôgyl kyn y vot hanner y ffozd. 985
 Yn yr eol honno yd oed amylder
 acholubyr affryuet ereill gôenôy-
 nic. ar pzyuet hynny oedynt yn
 y ofalu ac yny vzaithu yn vynyeh.
 Sef y caus ynteu dan y dôylaô 990
 troffaôl petrogyl cadarn ac ahôn-
 nô ymdiffin rac y pzyfet ac eu llad
 oll hayach. a hyt tra fu ef yn yr
 eol honno ny chafas ef vnydy tra-
 yan y ôala o vara adôfyr o mynei
 ynteu dan y dzaet y kaei a deu 996
 varchaôc a offodet oy ôarchadô
 ynteu. a dydgôweith y dyôot boôn
 oi a arglôyd duô llaôer trallaôd
 agofut yd ôyfi yny gaal yn yr 1000
 eol hon. ac myn pedyr peidiagôn
 odyma mi a ddygôn ygozon rac
 ermin. a mi arodôn idaô dyrnaôd
 yn yghôanec hyt na dyôwettei
 vyth ôedy hynny vngeir ôrth 1005
 arall. ny haydyſſôn arnaô peri
 vymphoini vel hyn. canys om
 cledeu i ydenilleis idaô bzenhin-
 aeth arall. athrôy ôylaô ydyôot
 boôn yr ymadzodyon hynny. a 1010
 noſôweith yd oed ef yn kyfgy y
 doeth pzyfi gôenôynic acholubyr
 oed y enô ay vzaithu ygnheôwillin
 ytal. ſef aônaeth ynteu duhu-
 naô achael y pzyf ac ay dzôffaôl
 y dyffuſt ay lad. Dyuot ioſian 1016
 at y that agouyn boôn nyôydat

hi dim o2 tóyll ar bzat aŵnathoy
 dit ida6. ny chelaf ragot heb yr
 1020 ermin. ef aaeth y loygyr ydial
 y dat ac ny dda6 vyth yma dza
 cheuyn medei fef. eiffoes os ma
 rcha6c bonhedic 62zteis ef. ny
 at ef heb gof ac nys madeu y
 1025 ŵedei y vo26yn yn vneich a
 thr6m a gofudus oed genthi
 y hanfa6d am rygolli bo6n. a
 hi a ymgetŵeis yn diŵeir yn
 1030 hir o achos ygaryat ef. ac agets
 ŵeis y march ar gledyf hefyt yn
 y medyant hi. ar hynny dyuot
 bzenhin de6z kyuoetha6c ac iuo2
 oed y en6c mobzant oed y en6.
 1035 a phymthec bzenhin adellynt
 ydana6 ac oedynt ŵyr ida6.
 ah6nn6 a erchis y ermin y verch.
 ac ermin ae rodes ida6 yn lla
 ŵen a hitheu iofian gyt ac y
 1040 g6ybu y rodi y iuo2 dzycyruerthu
 aŵnaeth ac ny bu eiroot gyn
 dziftet ac yna. ac ar hynnt g6ne
 uthur g6regis fidan aozuc hi
 a chanu coniuacion ar y g6re
 1045 gys aŵnaeth hi addyfydoed
 kyn no hynny. fef y6 grym y
 coniuacion. p6y bynnac ŵreic
 y bei y g6regys h6nn6 ymda
 nei ny ddodei 6z oz byt y la6 erni
 1050 er y chŵenychu ac heb o lud iofi
 an aŵisga6d y g6regys ymda
 nei rac y chŵenychu o iuo2. 6c

1018 ŵnathoedit. 1019 ida6 ef. Nyfkelaf. 1020 loegya. 1022 ef. 1026 vnych.
 1027 gofadyus. 1030 achas. 1031 yuarch ae gledyf. 1035 dellynt. 1036 ac
 aodynt. 1041 eiryot. 1044 g6regis. 1045 dygyfloed. 1046 oed. 1048
 g6regis. 1050 yz y chŵenychu. 1051 g6regis. 1052 chŵenychu. 1053 gedym
 dithon. 1054 gychŵynnyfiant. 1055 ac 6ynt. 1056 y] hyt ym. 1057 deuthant.
 1059 ymet. 1060 ya. 1061 hi] iofian; elun; yftauell. 1063 hasarn. 1065
 benn. 1067 uarchogaeth. 1068 gedernit. 1069 yftauell. 1069, 1070 ac nal y
 deuth ar ogyunch. 1071 dyzchata6d. 1071, 1072 ac adas6is. 1075 benn. 1076
 tozres yn anhegar. 1080 uedegynnaethu. 1082 ygkarchar. 1085 daear. 1087
 ympanus croc.

ynteu iuo2 ae getymdeithon a
 gychŵynnyfiant tu a mobzant.
 a iofian ygyt a h6ynt. a hitheu 1055
 heb deŵei yn 6yla6. ac y mobzant
 o2 diŵed y doethant. Jofian aberis
 ar ŵein y march ygyt a hi ac nyt
 oed neb a veidei mynet yghyuyf
 y march er pan gollafei bo6n onyt
 hi ehunan. 6c y my6n yftabyl y 1061
 r6ym6yt y march a d6y gad6yn
 hayarn. ac nyt oed neb a ueidei
 y ŵaffanaethu onyt oz foler uch
 y ben b626 y bzofandyr ida6. fef
 a ŵnaeth iuo2 medylya6 y myn. 1066
 nei marchogaeth y march d6y
 ygedernyt ae gryfder ef. 6c yr
 yftabyl y doeth ef ac ygyt ac yg
 da6 ef ar ogyuy6ch ar march. y 1070
 march a dyrcheif y dzaet ol ac y
 treŵeis iuo2 yg cledyr y dd6yuron
 yn y dyg6yda6d ynteu yr lla6r.
 achyt ac y dyg6yda6d yn enkil
 rac y march y treŵeis y ben 6zth 1075
 y mur yny dozres yn anhygar
 affei nas differei y ŵyr ef y ma
 rch ae lladyffei. 6c y yftauell y
 ducep6yt ef a medygon a ducep6yt
 atta6 ae vedeginaythu yny fu iach.
 Agŵedy bot bo6n chuebyned 1081
 yn g6byl ygharchar y dechreuis
 ef ymdifregu a ieffu grift. a dy
 ŵedut oi a argl6yd vzenhin nef
 a dayar y g6z amgŵnaeth ac 1085
 amffurua6d ar y de6l ac am
 pryua6d yn ddzut ymbzen crog

yr creu y gallon id archaf it nam
 gettych yny poeneu hyn auo h6y
 1090 nam6yn vygrogi neu vy mliga6
 neu vy rydhau inheu o dyma. Sef
 yd odynt yn g6aranda6 arna6
 y ddeu 6z aoedynt yny ŵarchad6.
 ac y dyŵetyfiant h6y. ef ath grogir
 1095 di traytur auozy. Adifgynnu y vn
 onadunt ar hyt raf yr gŵayret
 ar ueffur d6yn bo6n yr lla6z
 uchaf. ygyt ac y gŵyl bo6n ef yn
 difgynnu. Sef aŵnaeth ynteu
 1100 kyuodi yny feuyll yny erbyn.
 achyt ac y da6 y g6z yr lla6z ar
 ogyfuch a bo6n dyrchaf lla6 ay
 dd6zn yn gayat athara6 bo6n
 ar uon ygluft yny dyg6yda6d
 1105 ynteu yr lla6z. Oi a argl6yd nef
 heb y bo6n p2af abeth y gŵanhe
 eis i kanys pan ym byr6yt i
 yma gyntaf abot yg cledu ym
 lla6. achant pagan oz parth arall
 1110 ny ro6n i geina6c erdunt h6y
 yll cant. ar yr vn dyrna6t bych
 an y pagan h6n y dyg6ydeis in
 heu yr lla6z ac ony ddialaf ineu
 y dyrna6t ny ro6n yrof 6y pili
 1115 edic. a dyrchael y dzoffa6d y vy
 ny aŵnaeth athara6 y pagan
 ac ef ar y ben yny vyd y em6nyd

1088 itt. 1089 poen h6nn. 1090 namyn vygerogi. 1092 oedynt. 1093 ydoedyn.
 1094 dyŵelfiant 6ynteu. 1095 daetur; o. 1096 yŵaeret. 1098 ygyt ac] 6nual.
 1099 difgynnu atta6. 1102 dyzchael lla6 ae. 1103 gaet. 1108 vyg cledyf.
 1109 arall im. 1110 yadunt 6y. 1111 ar] 6c. 1112 h6nn; l. 1113 inheu. 1115
 uynyd. 1117 benn. 1118 ygkylech. 1119 cledyf. 1120 ro6n; ac. 1123 uynyd.
 1125 dechymygu. 1126 digan ef. 1127 vyn. 1128 ygythost dygedym
 deith. 1131 cledyf. 1132 ac y gallei odyuch. 1133 cledyf. 1134 cledyf. 1139
 ary. 1141 gad6yneu. 1143 eiryot. 1144 neitya6d. 1145 troetned att. 1146
 neitya6d. 1147 honno] yno.

yghylch y troffa6l ac ynteu yn 1118
 var6 yr lla6z. achael cledu y pa
 gan o bo6n yna ay dynnu allan.
 ar hynny gal6 oz marcha6c arall
 ar ygedymdeith ac erchi ida6
 ffryfta6 a bo6n y vyny 6zth y di
 uetha. Sef aŵnaeth bo6n yna
 dachymygu kelŵyd a dyŵedut 1125
 ryda6m 6yfi ac ny digan ehunan
 ynd6yn adabze ditheu oe gym
 o2th ef. ni aŵnaf hynny yn lla
 ŵen. a difgynnu aŵnaeth ef ar
 hyt y raf yr gŵaeret. Sef aŵna
 1130 eth bo6n yna tozri y raf ar cledu
 yn vchaf y gallei o duch y benn
 adyg6yda6 y g6z ar vlaen y cledu
 yny aeth y cledu tr6y y gallon
 ac ynteu yn uar6 yr lla6z. athri
 diŵarna6t kyn no hynny ny 1136
 cha6ffei ef dim b6yt. 6c yna gue
 dia6 aŵnaeth ac ymdifregu a
 du6 y rydhau o dyma. Aguedy
 gŵedia6 o hona6. tr6y nerth yr 1140
 argl6yd du6 tozri yr holl ka6y
 neu heyrn aoedynt arna6. 6c
 ny bu laŵenach ynteu eiroot
 noc yna ac o leŵenyd y neida6d
 uch y b6n pymthec troedued at 1145
 y not y neida6d. ac nyt oed un ofyn
 yno arna6. affozd ehag oed honno/

ar hyt yffozd honno y kerdaod
ynydoeth yberued ydinas.
1150 ac edzych ynygylch aŵnaeth
affan edzych yd oed yn nos a-
ffaob yn kyfgy ac yn yftauell
y gŵthaŵ y gŵlelei lugyrn athap-
reu yn llosgi. ac idi yd aeth ef
1155 ac nyt oed o2 byt o2 gulach noc ef
kanys culhau aŵnathoed y gna-
ot yny carchar ac nyt oed ohonaŵ
ynteu onyt croen ac efeyrn ae
ŵallt oed gyhyt ac y doei hyt y
1160 fodleu yn yr yftauell y gŵlelei
varch yn bŵyta yyt ac amylder
o arueu ac amraualyon ŵifgo-
ed yrei yd oed arnaŵ yheiffeu.
ac ny ŵelei dim bŵyt yr hyn
1165 achŵenychei. ac ar hyn y gŵif-
caod ef ymdanaŵ dillat ac arueu
heb neb ae kymhozthei onyt eh-
nan. a gŵedy gŵifgaŵ ymdanaŵ
o2th y eŵylllys digaŵn o arueu
1170 kymryt cledyf aŵnaeth ac yf-
gynnu ar ymarch vegys mar-
chaŵc yfgyfyn. ac adaŵ ydinas
adyuot tu ar po2th
aŵnaeth. ar gŵylŵyr a ouyn-
1175 yffant idaŵ pŵy oed ef. gŵg ŵyf
i y bzatmŵnd a boŵn a diegis o2
geol yr aŵzhon. a minleu agym-

35

Peniarth MS. 5

36

1148 ac ar. 1151 edrychaŵd. 1152 phaŵp ynkyfau. 1154 idi y2 yftauell. 1158
efgyzn. 1161 -y. 1162 amrynaelion ŵifcoed. 1164 hynn. 1165 chŵennychei.
1168 gŵifcaŵ. 1171 megys. 1172 yfgaŵn. 1174 ofynnaffant. 1176 dihengis.
1177 aŵa honn. a minneu. 1178 ymchoelut dacheneyn. 1180 ŵynneu. 1181 att;
goachynynnaffant. 1185 gyngroeffozd. 1186 ditro. 1188 damafgyf. 1189
dilanfyfiei. 1190 pa; enkilyei. 1191 dyŵaŵt. 1194 gyfgyf. 1196 chyfau.
1198 veint; chaŵffel. 1204 Ymchoelŵch in att.

mynet yr geol afferi yr gŵyr
aoedynt yn cadŵ boŵn dyuot
1210 yymŵelet ac ef. ar macŵy aeth
hyt yr eol ac aelŵis ar y gŵyr.
ac nys hattebaŵd neb. Sef aŵ-
naeth ynteu yna ennyynu lamp
ay ellŵg o2th linin hyt y gŵaelot
1215 yr eol. ac yno y gŵlelei y gŵyr
ŵedy rylad ac heb dim o boŵn.
ymhoylu idaŵ ynteu dzachefyn
at y eŵythyf ar menegi idaŵ
rylad yŵyr adanc boŵn. a ffan
1220 gigueu bzatmŵnd hynny ef alidi-
aŵd ac a dduaŵd yn gyn dduet
ar glo. achymryt troffaŵl yny
laŵ ac achub mahom ydŵ ay
vaedu yn gadaŵn ar troffaŵl
1225 bzeid nas tozres ydylleu. ac
yna y dyŵot o2thaŵ. ony chafi
boŵn hediŵ nyŵnaf ddim yrot
ac ny chey om da yn dzagyŵyd
ŵerth vn notŵyd. a gŵedy dar-
1230 uot idaŵ y vaydu y dyŵot yn
vchel. gŵifgŵch ymdanaŵch var-
chogyon yn ol boŵn yd aŵn yny
gozdiŵedom. ac ediuar yŵ gen-
hyf na chroget ys llaŵer dyd.
1235 hŵynneu y marchogyon a ŵifgyf-
fant ymdanu atheirmil yd
oedynt o riuedi affaŵb onadunt

37

Folio Cxliii

38

1210 macŵy. 1212 attebaŵd. 1214 ae; y gŵaŵlaŵt. 1215 gŵlelei ef. 1216 ŵedy
euilad; voŵn yno. 1217 Ymchoelut; dzachecheuy. 1218 att. 1220 lidyaŵd.
1223 ae. 1225 ylyn. 1226 dyŵaŵt. 1228 chey dim. 1229 ŵerd. 1230 vaedu
y dyŵaŵt. 1233 gennyf. 1235 ŵynneu; ŵifgaŵllant. 1236 ymdanunt. 1239
vzatmŵnt. 1241 ympell. 1242 ae. 1244, 1245 bzynnaffit y ggrandon. 1246
-ac; yneu hol ŵynneu. 1249 glann. 1250 ac adyŵaŵt; Ymchoel. 1251 dza-
chuy. y gŵyŵy. 1252 di; chynn. 1253 innen. 1254 ymchoelut. 1255 li-
dedic; -l. 1257 llynn. 1258 itt vgy goznot. 1259 edrychaf. 1260 itt.
1265 cledyf. 1267 ae.

athalym oz emennyd yndi hyt
yn eitha ymaes ac ynteu yn
1270 varó yr llaó. ac yna y dywot
boón ózthaó yrof a duó bza-
mónd da yd ymgarfuóyt athi
cansy kefeift dy vzaó yn effei-
rat gan efgob kyftal ac y kefeift
1275 kansy tebic óyt y effeirat yr
aózhon. Ar hynny nachaf gran-
don y nei ar march da yn dyuot
attaó. ac ef adyóat ózth boón
yn vchel. kyn mynet na bóyt
1280 na diaóat ym péni ti a vydy yg
groc. a vackóy heb y boón ogó-
ney ygyghoz ti a ymhoyly dzath
gefyn ac adygy dy eóythy
atref kansy effeirat yó neóyd
1285 vzaó ac ym kyffes o doy auo
nes mi athónaf am cledeu
yn diagon idaó. ac yna medyl-
yaó y boón bei kaei y march
aoed ydanaó na bydei arnaó
1290 wedy hynny ofyn neb. ac yna
kymryt góayó bzaótmónd aó-
naeth agoffot ar grandon ac
ef ae vedzu yndaryan yn
y dozres ydaryan ac yny aeth
1295 ygóaeó tróydaó ynteu athróy
y holl arueu yn y dygyóyd ynteu
yn varó yr llaó. ac yna y dif-

1268, 1269 yndi yeithaf. 1270 dywóat. 1274 efcob. 1275 offeirat. 1276 honn.
1277, 1278 y nei yndyuoat yar varch da attá. 1278 dywóat. 1279 kyn. 1280
ygroc. 1281, 1282 oz gómei vygyghoz ti a ymchoely dzacheuyn. 1284 offei-
rat. 1285 oz doydithu. 1286, 1287 athónaf yndiagon idaó am cledyt. 1288
yáónaeth; pei kaffel. 1291 góaeó. 1299 amygaón. 1301 arnaó yna. 1302
phaóp. 1304 lann; hanner. 1305 aoed. 1306 bont. 1308 boón yna. 1309
óaeó. 1313 ofynoockaaó. 1315 oia ó. 1317 ymethleem. 1318 ae a; ympraenn.
1319 ae. 1320 odyua. 1323 -y. 1324 aó; eifted. 1326 ar vyó ac ar veiró;
góethaóed. 1327 itt.

gynnaóed ef yar y varch ac y
kymerth y march da ac yn am-
yfgafyn yd yfgynnaóed arnaó 1300
ac heb vnofyn yna arnaó y ker-
daóed raeóda affaób yny ymlit
ynteu. ar hynny y doeth ef y
lan dófyr maóz abaner mill- 1304
tir. ^{oed} y ^{oed} let oed yn llst y dófyr
ac ny fafei pont yny dófyr. ny
allei na llóg nac yfgraf arnaó
ynteu. fef aónaeth boón dodí
arllóft y óayó yn y dófyr y edzych
aoed dófyn ac yn diannot y dó- 1310
fyr a duc y góaeó y gantaó olaó
boón kyn gadarnet oed y dófyr
ahynny. ac yna yd ofnoceaóed
boón yn vaóz ac y dechreuis 1314
óediaó adyóedut. oi a arglóyd
duó vzenhin paradóys aanet
oz vozóyn óyry ymbethlem
adiodefaóed agheu ymphren
croc yr yn pzynu ni aygladu
ac o dyuo yd aeth y anteithaó 1320
uffern ac y tozres y dzysfeu ac
auadeuaóed y veir vadien y
y houered ae ffechodeu. ac yn
naóz ymae yn eifte ar ddeheu
y tat a dydbzaóat adaó y varnu 1325
ar vyó a maró heróydy eu góeith-
ret ac y gozchymunnaf it ieffu

grift vyeneit am cozzf
kansy góell genhyf vy
1330 modi yny dófyr nom kael
or pagannieit raco ym
verthyzu ózth y heóyllus
ac y gyt ac y darfu idaó
y wedi bzathu y march
1335 ac yfparduneu aelityaó
ae gymhell yr dófyr.
ar march ar y neit kyn [taf]a
vyryaóed dec troetued [arhu]ge
in yny dófyz. a thróy [ner]th y
1340 wedi achedernyt y m [arc]h dzóy
dzallaóat a gofut dzóod [yd] ayth-
ant. a gówedy eu dyuo [t] dzóod
nyt oed oz byt óz laóenach
noc ef. Sef aónaeth y march
1345 yna ymyfygyt wedy yny dygó-
ydaóed boón pedeir troytued
y ózthaó. eilweith yfygnnu
ohonaó ar y march athygu
myn y góz ampzynaóed ym
1350 pren croc yn llaóen mi arodón
vy march am holl arueu yr
haner vn dozth o vara góe-
nith peillit. ac yna guedy di-
angk boón dzóod. hóynteu y
1355 paganneit y trift afaóen
a ymhoelyffiant dzachefyn.
Ynteu boón agerdaóed racdaó

yny doeth y emyl castell o vein
marmoz. ac ar ffenestyr or caf-
tell y góelei óreicyangk dec
yn gogóydaó. oi a arglóydes 1361
dec yr y duó y credy di idaó dyro
ym vn walyeit o fóyt. a varch-
aóe heb hitheu ouer yó it dy y
ymbil a mi am vóyt kansy cri-
taón óyt ti am arglóyd inheu 1366
ys y gaóz deóz dihafarch a mi
aaf ar hynt yerchi idaó rodi
yt dy giniaó adzóffaó heyn-
nyn. myn duó heb y boón ony 1370
chaf vóyt óreicda mi a vydaf
varó. Sef aónaeth hitheu my-
net at y caóz amenegi idaó
rydyuoat marchaóe- attei 1374
abegythyáó dóyn- -bóyt
y dzeis arnei. mi aaf y ym wé-
let ac ef ae dzoffaó heynyn
agaflach agymerth. ac at boón
y daó. agofyn idaó o ba le y 1379
ducefi y march yn lledzat. te-
bic yó yr march oed gan baat-
mónd vy mraó. góir a dywé-
dy heb y boón. mi ae hurdeis
ddoe or tu yma y damafcyll
am cledeu yn effeirat ac om 1385
tebic ny digaón ganu effe [ren]
vyth. Sef aónaeth y caóz [yua]

1329 góell yó gennyf. 1330 dófya hónn. 1331 paganyeit raco. 1332 mer-
thyzu; heóylls. 1335 lidyaó. 1336 gymell. 1338 arhugeint. 1340 chedernit.
1341 aethant. 1344 -noc ef. 1346 troetued. 1350 prenu. 1352 hanner. 1353
peilleit. 1355 paganyeit yndzift. 1356 ymchoellafant. 1358 ymyl. 1360 góaeic
ieuanic; -dec. 1361 -a. 1363 im. 1364 itt. 1365 miul. 1367 yfyd. 1369
itti dy ginyaó ae dzoffaó heynyn. 1373 att. 1377 heyazyn. 1378 att.
1379 deuth; idaó ozkaóz opale. 1380 lletrat. 1381 aoed gan vzaótmónt.
1385 cledyt ynoffeirat. 1386 canu.

dyrchael y dzoffaól y vyny a
cheiffaó taraó boón ac ef ac nys
1390 metraóó namóyn y march yn
yddygóyd yn varó yr llaóó a
boón yn ehóydyr agyuodes y
vyny ac a dynnaóó y gledyf ac
yn lliitiaóe aoffodes ar ycaóó
1395 a fei metraffeí ef ay traóffeí
tróydaó. Sef aónaeth y caóó
yna y vóóó ar gafflach ae vedzu
yny uozdóyt yny aeth y gafflach
tróy y vozdóyt. ac elchóyyl dyr-
1400 chael y dzoffaól a cheiffaó taraó
boón ac ef ac nys metraóó na-
móyn gan y yftlys yr llaóó. Yna
y goffodes boón arnaó ynteu
ae ve- dzu ar ben yyfóóyd
1405 yny aeth y vzeich ddeheu
idaó ymdeith ac yn gyflym
ytreóis y freich affeu ymde-
ith ac yn ol hynny y ben ae
deu dozet ae eneit agymerth
1410 y kythreuleit yn ddidadleu.
Ac yna yd aeth boón y myón yz
ac y derchis yr óreic dóyn bó-
yt idaó. a hitheu a dywót y cai
ddigaóó ac nyt oed uaóó y
1415 díolchei idi yr hynny. Yna y
duc y óreic idaó bara peilleit
[da] yr hyn a oed reit idaó achic

43

Peniarth MS. 5

44

1388 uyny. 1390 namyn. 1392 ehóybyz. 1393 uyny; tymaóó. 1394 lliidiaóe.
1395 af medaaffeí ef ae. 1400 cheiffaó. 1401 medaóó. namyn. 1404 benn. 1406
ymeith. 1407 ureic affeu idaó ymeith. 1409 deudao. 1411 yz castell. 1413
dywaóó y cai ef. 1415 efidi. 1416 bara góenth. 1417 hynn; —a. 1422 vóyt-
taoó. 1424 fynnóy. 1429 dywaóó ef. 1430 óreic. óreicda moe. 1431 idaó
ef; —ac; Bógnny. 1433 y gkaeruffalem. 1434 att. 1435 —aónaeth; bechodou.
1438 faraffinyeit. 1443 dibengis. 1445 ymlityóyt. 1446 vztatmónt. 1447
dibengis ef.

góarthec ac yn ol hynny
kic garanot ahóyeyt ague-
dy hynny amylder o gic man-
adar. a gówin claret digaón 1421
ygadarnet. ac ynteu afóy-
taaóó yn raóth megys dyn
difynóy affeth diryued
o[ed] hynny hir y buaffeí heb 1425
v[óyt.] Aguedy bóyta digaón
oh[onaó] ac yuet ky medaóólder.
yg[ryf]-der oll ae leóder agafaf
dza[chef]yn. Ac yna y dywót ózth
y ór[eic] noes im varch. a march
arod[es] hithieu idaó. ac yfgyanu
aóna[e]th ynteu ar y march a 1432
cherdet raedaó hyt ygharufa-
lem at y padziarch. a chyffefu
ózthaó aónaeth y holl pechodeu
amenegi idaó paóed yllas y 1436
dat. affaóed ygóerthyffit yn-
teu y faraffinieit. affaóed y bu-
affeí yn góaffanaethu yermin
vzenhin. affaóed y kyhudyffit
ynteu ózth y bzenhin. affaóed 1441
yhanuones ynteu oegarcha-
ru at vztatmónd. affaóed y di-
egis ynteu oz karchar. affaóed
yd ymlityóyt. affaóed y llada- 1445
óó ynteu bztatmónt. affaóed
ydiegis dazóy y dófyr. affaóed/

ylladaóó ycaóó. Se aónaeth y
padziarch yna truanhau ózthaó
1450 arodi idaó mil a deugein byfant
o eur dilifyn achymryt ygen-
nat ae vendith. a medylyaw a
ónaeth yd ai yymóelet aiofi-
an kyn y vynet y hamtón. a-
1455 cherdet raedaó tu ar eift oe cheif-
faó hi yn llys y that ac nyt yttoed
hitheu yno. namóyn y mamó-
rónt gyt ac iuoó. affan vyd ef
ddydgóweith yn kerdet y kyfar-
1460 fu ac ef marchaóe a hyfyps yr
adnabu paóó onadunt y gilid
ac y ddóylaó mynóóy yd aeth-
ant ac ymddidan careóic a
ónaethant. Ac o z dióed boón
1465 aofynnaóó Jofian idaó. y may
heb ynteu óedy y rodi y vzen-
hin kyfoethaóe ac iuoó yó yeno
o ymóózaónt. dinas arbennic
oed hónnó ac o mynny ymóe-
1470 let ahi. tu ac yno ymae reit
it vynet. nynnaf y rof aduó
heb ynteu. min- -heu a va-
nagaf yt yffoóó kanys
gón yn dda. duó adalo it
1475 heb y boón. Yna y menegis
yffoóó ac y derchis idaó mynet
tróy y dinas aelóir nuble.

45

Folio Calix

46

1448 Sef. 1450 deugeint befaónt. 1451 dilifyn. 1452 nendyth aozuc boón.
1453 ael. 1454 kynny. 1457 namyn yn móózaónt. 1461 baóó; gilyd.
1463, 1464 —ac ymddidan . . . ónaethant. 1465 mae. 1466 oz. 1471 myn-
naf. 1472 minneu. 1473 itt. 1474 mi ae gón; itt. 1475 móózaónt. 1481
hyt ymóózaónt. 1484 y gyt gyt. 1485 thazgyraffeí. 1490 chyffeyll yn ymyl.
1495 garaf. 1496, 1497 innu kan kolleisi dydi. 1499 díwygyat. 1501 gí-
nyaw; Tí ageffiy. 1502 agreffaó. 1504 —idaó. 1505 ymolchi. 1507 llyna;
bóyta.

ac o dno y gartage. ac o dno
ti aówely móóózaónt. Ac yna
ymóóhanu aónaeth- -ant. 1480
Agówedy dyuot boón yma-
móózaónt y klyówei- dyóe-
dut ry vynet iuoó ae holl
nifer y gyt ac ef y hela. ac na-
thriciaffeí heb yn llys ar 1485
castell onyt Jofian ae bzaóó-
ónaeth. Adiruaóó leóenyd a
gymerth ynteu o glybot hyn-
ny. Athu ar llys yd aeth ef
a chyffeyll yn emyl y llys a 1490
ónaeth heb vynet y myón.
Sef y clyówei Jofian yn óylaó
yn vhel ac yn dyówedut. oi
a boón de hamtón maóó abeth
yth gereis ac yth caraf. affa- 1495
óed y bydaf vyó inheu canys
colleis i didi. Sef aónaeth
ynteu yna truanhau ózthi.
Ac yna yn níóyeyat palmer
yd aeth ymyón yr llys. ac erchl
y giniaó y íofian. ti ae key 1501
yn llaóen heb hitheu achro-
yffaó ózthyt a dyuot o honei
ehunan arodi dófyr idaó y
ymochi a hitheu aóaffanaeth 1505
aóó ac arodes idaó yn didlaóó
bóyt allyn. Aguedy bóyta

hi a dech- reuis ymddidan ac
 ef agouy n o ba le pan hanoed
 1510 affa- -le y ganydoed. o loygyz
 pan ha -nóyf ac yno ymganet.
 Sef a ŵnaeth hitheu yna
 kymryt diruaó leŵenyd yndi
 agofyn yr palmer aatŵaynat
 1515 marchaóe o loygyr aelŵit boón
 de hamtón iatŵen yn hyfpys
 heb ynteu. car imi oed ytat ve
 gys y dyŵetpóyt imi. ac nyt
 oes ŵlóydyn etto yr pan ygue
 1520 leis i ef yn liad caó2 deó2 abzen
 hin kyfoethaóe yn ygwanecc. ac
 y may ef yny ŵlat yn iach laó
 en. ac yn dial y dat yn ffenedic
 ŵedy rygymryt gŵreic dec von
 1525 hedic kyfoethaóe ae ffriodi. gŵ
 gŵreic heb Jofian. ie yfŵeir
 heb ynteu. Sef aŵnaeth lith
 eu yna dygýdaó yr llaó2 alle
 ŵygu. aryued fu na bu uaró.
 1530 ágŵedy y chyfodi o2 lleŵycua
 lleuain aŵnaeth yn vchel
 adyŵedut yftruan aamfer
 ymganeti ac yfdaóe a dyn y
 thyghetuen óyfi kanys colleis
 1535 i boón. ac nyt oed yn y byt dyn
 dananach y chyflyr nohi na
 móy y dzycyruerth. ac yna

47

Peniarth MS. 5

48

1510, 1511 O loeger panhenóyf heb ynteu. 1514 atŵaenat. 1515 loeger. 1517
 y mi; dat ef megys. 1518 dyŵetpóyt im. 1519 ettóa yzpanu. 1521 yghwanecc.
 1522 mae. 1526 heb y. 1534 kanys] kan. 1539 -adyŵedut. 1540 pei. 1541
 dyŵygyat. hónu. 1542 panyó. 1543 kigleu. 1544 uynych. 1545 gennyt. 1546
 -ii. 1553 a dybygy di heb hi am. 1553 yó; nat. 1554 -y. 1556 dyŵaó2
 1558 kiglev. 1562 att. 1563 dyŵaó2 óathaó. 1566 achaó2; ennóí.

edzych yn graf aŵnaeth hi yn
 óyneb y papmer adyŵedut. y
 palmer heb hi bei nath ŵelón 1540
 yny díŵygyat hón mi agredón
 ac adyŵedón y taó ti oed boón.
 na vi heb ynteu a mi ae kicleu
 ef yn dyŵedut yn vyneich am 1544
 y march. ac a ydió hónnó genhyt
 ti. och heb hi y mae y march yna
 ac nyt oes neb o2 llys yma a
 veido mynet yny gyfyl yr pan
 golles boón yarglóyd. ár hynny
 y doeth ybzaótuath hi attei ac
 y gofynnaó2 hitheu idaó beth 1551
 adybygei ef am y palmer ae
 boón. ef ae nyt ef ac erchi idaó
 mynet oe yedzych. ac ynteu a 1554
 aeth ac ar hynt a doeth etti dza
 chefyn ac addyŵot ózthi ymae
 boón oed y palmer ygyt ac y
 cicleu y march enŵi boón kym
 ryt lleŵenyd aryfic yndaó a
 ŵnaeth agŵeryru yn vchel 1560
 ozaŵenus aŵnaeth. a hitheu
 adoeth at y palmer ac a
 dyŵot óztha pony chly
 ŵy di y- ryó ryfic ac 1564
 ynni y mae y march yny gym
 ryt yndaó oachos clybot enŵi
 boón vnŵeith. clyŵaf heb ynteu

a mi aaf oe edzych ac aŵybydaf
 a atto im y varchogaeth ac at y
 1570 march yd aeth ac ar hynt ygyn
 nu arnaó aozue. ar march yna
 ŵedy cael yarglóyd a fu ryfu
 gus llamfachus acherdet góa
 lop y danaó ar hyt ykó2t aŵna
 1575 eth yn y doeth at Jofian. ahith
 eu dzaóy y hólaló adyóot yna
 ózth y palmer. y naó2 ygóni
 yn ŵir y mae tydi yó y gó2 mó
 yaf agereis ac agaraf. ac yd
 1580 oedón yfllaŵer o amfer yn da
 munaó y ŵelet ar yr ieffu grift.
 dífgyn yr llaó2 allyma dy varch
 yt ath gledyf ti ae key. ár góy
 des heb ynteu y cledyf dyro
 1585 ym ac ragoŵ ykerdaf inheu tu
 alloeyr. nyt y uelly y byd na
 myn pan elych di. minheu aaf
 gyt athi. ár glóydes heb ynteu
 gat ehunan bzenhines gyuoeth
 1590 aóe óyt ti a minheu gó2 tlaó2
 óyf. ac my ieffu grift iaónach
 oed ym dygaffau noth garu.
 kanys dy dat a beris ygharchi
 aru yg charchar dzaóe llaŵer
 1595 o amfer. affeth arall heuyt y
 nos arall ykyffeis i ózth y
 padziarch ac ynteu aozchymyn
 naó2 im na chymerón ym
 gŵreica onyt mozóyn. athith
 eu yd vyt feith mlyned yn gó2 1600
 byl gyt ac iuo2 dy ó2 ac o bent
 vozóyn yr hyt honno ryueda
 ót maó2 yó. áunben tec heb
 hitheu myn y gó2 adylyafi
 yŵediaó yn ŵir mi a dyŵedaf 1605
 na bu kyt knaó2 hyt hyn eto
 y rof i ac iuo2. ac aón ygyt y loy
 gyr. agŵedy darffo vy medyd
 yaó onym key yn vozóyn om
 vn crys gyr vi ymdeith. yn 1610
 llaŵen heb ynteu. ac yna dif
 gynnau aŵnaeth ef a mynet
 dólaló mynógyl aŵnaethant
 amaó2 yd ymgerint alleŵe
 nyd paaf a gymerth paó2 o 1615
 nadunt vegys y digaón paó2
 y óybot. ár hynny y gŵelyn
 iuo2 ar y bymthecuet o vzen
 hined yn dyuot ohela. a mil
 y ró2 lleŵot alleópardot age 1620
 óffynt y dyd hónnó o helaó
 ierch a beid coet nyt oed neb
 aŵypei eu riuedi. vgyt ac y
 gŵyl Jofian iuo2 yn dyuot
 triftau yn bzaf aŵnaeth hi 1625
 ac óyalaó agaló ar bonfiei y
 bzaó2faeth adyŵedut ózthaó

49

Folio Cl

50

1568 aaf oel af y. 1569 att. 1570 yfgyntu. 1572 ryuygus. 1575 att.
 1576 tróy; dyŵaó2. 1577 gónu. 1581 ar yzleffu grift yŵelet. 1583 itt;
 keffy. ár glóydes. 1585 im; innen. 1586 Nyt uelly ylyd heb ylofian.
 1587 minneu. 1590 minnen. 1591 myn. 1592 hn. 1593. 1594 vygkarcharu
 yg karchar dzaóe laóer. 1597. 1598 oachymynllwys y minnen na. 1599 gŵaiecka.
 1601 o2. 1603 oed. á vubenn. 1606 gyt; hynn etto. 1607 loegy2 1608 vym.
 1610 vncrys gyr vi ymdeith. 1615 -agymerth paó2. 1616 megys; paó2.
 1617 góelynt. 1618 pynthecuet. 1622 ierch] eirth. 1625 aŵnaeth hi yn bzaf.

Weldy racco iuo yn dyuot a mae
 dy gyghoz ditheu kany ma6z
 1630 y6 vy ofyn nacha6n gyfur y
 diagk. nac 6yl di heb y bonfei
 y kyghoz gozeu a vetr6yf mi
 ay rodaf. vnbza6t yffyd yiuoz
 y my6n y castell a el6eir dabi
 1635 lent abzenhin kyuoetha6c y6
 abaligra6nt y6 y en6. aguedy
 y del iuo2 y my6n aet bo6n
 atta6 a managet ida6 bot y
 vza6t yny castell. abot bzen
 1640 hin arall allu praf gantha6
 yn ymlad ac ef. ac ony chai
 nerth yn ebz6yd. y gozuydit
 ef ac y keit y castell heb olud.
 achyt ac y cly6o ynteu hyn
 1645 ny ef a vyd tr6m gantha6
 y vzyt ac aluydda ar hynt.
 ac ef ae holl allu gyt ac ef
 agerdan tu a dabilent ac ny
 thric gyt a ninheu 6edy hyn
 1650 ny onyt y chydic o nifer. ac
 yna ygall6n ddiagk yn da.
 llyna gyghoz da heb y bo6n
 ar g6z a6naeth y ffuruauen
 athifero ditheu rac pob d26c.
 1655 6r hynny na chaf iuo2 ar
 bzenhined ereill oll yn 6y
 uot ymy6n yr llys achela

a dangoffes idi hi ar hynt. 6g6e
 dy hynny edzych ar bo6n a6na
 eth ef agofyn ida6 o bale pan
 hanoed ac o pale pan dathoed y
 palmer. 6rgl6yd heb ynteu
 mi a deuthum o nubie. varbari.
 oz inde. o aufric. o afie. ac ny bu
 umi yn dabilent kany cha6n
 1665 ffozd y my6n. fef achos oed bzen
 hin l6mbardi ae holl allu yffyd
 yghylch y castell ac idzac y6 y
 en6 de ualri. 6rg6z bieu y caf
 tell yffyd ymy6n. ac ony cheif
 1670 nerth a chan6zth6y yn ebz6yd
 ef ageir y ty arna6 ac ynteu
 a difetheit. Ygyt ac y kicleu
 iuo2 hynny tarddu ygw6et
 tr6y y eneu ae d6yffroen. Ma
 1675 hom heb ef of g6z dinetha vyd
 vy mra6t i ny bydaf vy6i 6e
 dy hynny. ac erchi y ba6b g6if
 ga6 eu harueu. ac eu ffozd agy
 meryffant racdunt tu ac abilent.
 6bzenhin a ede6eis ef ynyol
 1681 y 6archad6 Jofian all6yt oed.
 agarfi oed y en6. 6 mil o varch
 ogyon a ede6wit gyt ac ef. G6e
 dy gw6let o Jofian ada6 garfi
 1685 oe gwarchad6 hi tr6m oed gen
 thi y bzyt adz6c oed y chyffyr.

51 Peniarth MS. 5 52

1628 iuo2. 1630 vyj dy. 1632, 1633 gozeu oz a6ypp6yf i mi aerodaf itt. 1633
 yffyt. 1641 chael. 1645 ganta6. 1648 gerdant. 1649 ninnen g6edy.
 1651 yna] yuelly. 1654 athdiffero. 1658 ef idi. 1660 pale. 1663 o varbari.
 1666 achae6. 1668 ygkylch. 1671 chanhozth6y. 1672 ykaftell y arna6.
 1673 difetheir; kiglen. 1677 vynu baa6t. 1678 ha6p. 1679 gymeraffant.
 1680 tu adabilent.

Sef a6naeth bonfei yna dyuot
 attei ae ddidanu a dy6wedut 6zthi
 1690 y pari ef idi diagk y nos hon
 no 6llyma y ffuruf y diga6n.
 Mi a at6wen lyffe6wyn ac ae caf
 faf yn y 6eirglod obzy ac nyt
 oes 6e6 neb oz a yfo dim oe fud
 1695 ny bo med6 a mineu aaf oz lle
 ac a vedaf p6n march oz llyffeu
 ac ar uarch y dygaf yman. a
 guedy hynny mi ae bzif6af i
 my6n mozter ay fud yn ehela
 1700 eth a 6yryaf yny tunelleu
 g6in affan vo garfi y chuinf
 yn 66peru dechreu nos mi a
 6affanaethaf arna6 ae getym
 deithon or gw6in h6nn6 yn e
 1705 halaeth ddi6la6t. 6c yna y
 gw6ely di efo ae getymdeithon
 yn dyg6ydd6 yr lla6z o vedda
 6t ac yn kyfcu vegys moch.
 6gw6edy hynny mi a bo6n a
 1710 wifg6n yn arueu ymdanam
 atitheu a wifgy ymdanat. 6
 gw6edy hynny ni agerd6n ra
 gom. achyn duhuna6 garfi
 ni a vyd6n ymhell o dyman
 1715 ac vegys y dy6ot bonfei hyn
 ny a6naethp6yt. 6gw6edy
 med6ei pa6b ae dyg6yda6 yr

lla6z ae kyf6u h6ynteu a ym
 gw6eiryffant ac a wifgaffant
 ymdanun. 6gw6edy hynny
 1720 bo6n ael6eis ar Jofian abith
 eu adoeth atta6 ac ady6ot
 6ztha6. 6rgl6yd heb hi a dyg6n
 dec 66mer yn lla6n o eur gyt
 ani y ffozd y kerdom. na dyg6n
 1725 heb y bo6n pei ett6n i yn loe
 gyr 6edy daruot im llad vy
 llyftat diga6n odda achyuo
 eth aga6n 6zth vy e6yllus.
 g6ir ady6wedy 6rgl6yd heb
 1730 y bonfei ac eiffoes reit vyd
 it rodi lla6er dyrna6t kyn
 no hynny a hurya6 marchogy
 on y gyt athi 6zth ryuelu ath
 lyftat. 6c 6zth hynny y mae
 1735 da in dd6yn yr eur. ar dia
 reb ady6weit gw6ell vn kan
 yrth6y da no deu uys. yn
 lla6wen heb y bo6n agw6ne6ch
 ch6itheu. Yna y darchafyf
 1740 fant y 66mereu ar y meirch
 ac a yf6ynaffant h6ynteu.
 achymryt eu ffozd ac racdun
 ykerdyffant. trannoeth y
 boze y duhuna6d garfi y g6z
 1745 a dylyei cad6 Jofian. affan
 duhuna6d ryuedu a6naeth

53 Folio Cl 54

1689 didanu. 1690 parei; gael dianc. 1691 ffuryf yparaf. 1693 6eir
 gla6d. 1695 minne. 1696 -ac; p6nn. 1699 6e; ehlaeth. 1700 tun
 nelleu. 1703 gedymdeithon. 1706 gedymdeithon. 1708 megys. 1710 wif6n
 yn harueu. 1711 thitheu. 1713 chynn. 1714 ympell. 1715 megys y
 dy6a6t bonffei. 1717 pa6p. 1718 ymg6eiraffant. 1720 ymdanunt. 1722
 deuth; dy6a6t. 1723 ni a. 1726 pei at ue6n i yn lloeger. 1729 gaff6n;
 e6yllys. 1734 -y. 1737 kanhozth6. 1741 meirch. 1742 6c yd6f6yn
 naffant 6ynteu. 1743 ffozd racdunt. 1744 -ykerdyffant. 1746 ga6d.

paham y gŵnaethyffit yn ve-
dô. ac edzych aŵnaeth ynteu
1750 ar y vodzôy. ac yn y vodzôy yd
oed maen carbônculus gloyô
affôy bynnac aŵgypei gŵneu-
thur conjuracion arnaô. y ma-
en a vanagei idaô pob peth oz
1755 aouynnei idaô. Sef aŵnaeth
garfi yna gŵneuthur coniu-
cion ar y maen. ac ef aŵlele
yndaô yn amlôc rydaruot yr
palmer dôyn iosian yn llath-
1760 rut. ar hynt y dhunaôd ef y
gedymdeithon ac erchi udun
ŵifgaô eu harfeu ar firôft a me-
negi udun rydaruot yr palmer
y rodyfflynt idaô y fôper y nos.
1765 gynt mynet a iosian yn llath-
rut. abei gôypei iuoaz hynny yf-
dâc aŵyr eu dihenyd vydem
ni. ac ar firôft y gôiffcaffant hôy-
nteu ymdanunt. ac yn ol boôn
1770 y kerdyffiant mil o varchogyon.
boôn a bonfei ae hargenuydant
yn dyuot yn eu hol. ac yna y
dyŵot boôn. myn vyphen mi
aymhoŵlaf dzacheuyn ac aro-
1775 daf dyrnaôft ygarfi yny voy
ben yn eithaf yr maes hyt na-
del yn yn ol ni ac nabo reit y neb

55

Peniarth MS. 5

56

1748 gônathodit. 1751 gloeô. 1753 coniu-
raciôn. 1754 bop. 1756 coniu-
raciôn. 1761 ndunt. 1762 ŵifcaô. 1763 udunt. 1766 aphei. 1768 gôiffcaffant gyn-
ten. 1770 kerdyffiant. 1771 harganvuant. 1773 dyôaôft; vmpenn. 1774
ymhoelaf. 1776 penn; y. 1777 hol. 1778 —byth. 1779 megys. 1783
onadunt] armunt. 1786 ymerbynyeit; haner. 1788 rodaf; —gyghoz. 1793
kyngoz. 1795 cy. 1799 ymhoelaffiant. 1801 yll; yttoedunt. 1802, 1803
bôyllsân gantunt yŵaethiroed. 1804 dyŵaôft; trôy. 1806 uot.

ofyn y vygôth byth ŵedy hyn-
ny. ac amozglei vygcledyfi ve-
gys y gŵeloch ŵedy hynny mi 1780
aladaf penneu y bobyl racco
yny gafô hollgôn yŵlat digâgn
o vôyt onadunt. arglôyd heb y
bonfei llyna vedôl ffol y mae rac-
co o nifer hyt na allei vndyn 1783
ymerbynyeit ac eu haner ac
na chymar di arglôyd yn lle
dzôc mi a roda gyghoz yffyd ŵell.
Mi a vedzaf on blaen gogof bzaf
a meith yô dan y ddayar. agŵe- 1790
dy yd elom y myôu yr ogof nyn
keif neb ac ny byd reit in ofyn
neb. ar kyghoz hônnaô aŵnaeth
ant ac yr ogof yd aethant. vnteu
garfi afu yn eu keiffaô hôy yn 1795
llaŵer lle ac nys kafas. ac ny
chyuarfu neb ac ef oz aôypei
dim y gathunt. vnteu ae gedym-
deithon yn lliadiaôc dzift aym-
hoilyffiant dzacheuyn. a hôyn- 1800
teu yn tri yn diogel a odydnt
yn yr ogof ac nyt oed dim bôy-
llôz ganthun yffyŵaethiroed.
ac yna y dyŵot iosian dzôy
yhôylaô ôzth boôn. kymeint 1805
yô vy neŵyn ac na allaf bot
yn vyô y nepell rac y veint.

ymkyffes heb y boôn llyna
beth trôm affeth toft gennyf
1810 i bot yn gymeint dy neŵyn
di a hynny. aminneu aaf y
edzych agyuarfo a mi vn gôyd-
lôdyn. a adaôaf bonfei yth
ŵarchadô yn ydelof dzachefyn.
1815 duô adalo it arglôyd ac yr vyg-
charyat inheu na vit hir dy dai-
gyan. na vyd heb y boôn. a-
bzathu y varch ac ymdeith yd
aeth ef. bonfei a Jofian adaigyf-
1820 fant yno. ar hynny na chaf
ddeu leô ŵenwynic litiaôc yn
y hachub. Sef aŵnaeth bonfei
yna gôifgaô y arueu ac yfgyn-
nu ar y varch achymryt y ŵa-
1825 yô yn y laô agoffot ar vn or
lleôot ae fedzu ac ny thozres y
groen rac ygalettet. hôynnteu
ylleôot adoethant o bobparth
idaô ar neill ae lladaôd ef ac
1830 ae lleôas. ar llall y varch. ygyt
ac y gŵyl hitheu hynny dechreu
lleuein yn vchel aŵnaeth ac
nyt oed aelaôft arnei ny bei yn
cryn rac ofyn ylleôot. Sef
1835 aŵnaethant hôynnteu ygyt
ac y clyôfant y hachub hi ar
veffur y bôyta. ac ny at eu

57

Folio Clâ

58

1814 delôyfi. 1815, 1816 arglôyd heb hitheu. ac ya uynkaryat ymneu arnat ti
na vit. 1818 ymeith. 1819 dzagyffiant. 1821 ŵennwynic litiaôc. 1822 achub.
1823 efgynnu. 1824 ŵaeô. 1828 pobparth. 1832 —yn vchel. 1835 ŵynnteu.
1836 clyôffiant. 1838 hanyan. 1839 ettiued. 1842 gôynnu. 1843 frydyeu.
1844 yryngtunt. 1845 benn. 1849 trigyaô. 1850 bôyftulleit. 1851 hynny;
gôely vyth. 1852 ŵedy. 1856 bonfei. 1858 acoz.

hannyan udunt llad neb neu
y vôyta oz auo ettiued y vzen-
hin. rôygaô ygôifc vliant aŵna- 1840
ethant achan eu heŵined. ar
hyt y chnaôft ygôyn y redei y
gŵaet yn frytyeu ae chymryt
y rygthun a mynet a hi yn y
aethant y ben creig uchel. a- 1845
thrôm oed genthi y challon ae
medôl adechreu côynuan aŵna-
eth hi a dyŵedut. oi a boôn. hir
a beth yd ôyt yn triciaô. yr
aôz honn ym lladant y bôyft- 1850
uilet hyn ac myn gŵely yn
gôbyl gŵedy hynny. ar hynny
nachaf boôn yn dyuot yr lle
yd adaôffei bonfei a Jofian ŵe-
dy rylad danyz o honaô. aŵan 1855
edzych ef aôyl bæich bonyfei
yno ac oz parth arall ef aŵyl
y dzoet. oz tu arall ef aŵlele
mozdôyft y varch ae dzoet ŵe-
dy rybilliaô hyt yr efgyn. 1860
Sef aŵnaeth vnteu yna galô
ar Jofian ac erchi idi dyuot
y ymddidan ac ef. a gŵedy
nas gŵyl ac nas kigleu y dy-
gôyddaôd vnteu y ar y march 1865
yr llaôz ac y lleŵygaôd ac os
dzôc oed dzycyruerth boôn

gŵaeth oed bei gall* dzycyruerth
y march herŵyd yffynôyr ~~ffyn~~
1870 ef yn gŵeryru ac yn cladu ydda*
yar ae dzaet affôy bynnac a
vei yn edzych ar nadunt. tru*
an vydei yn y gallon yr kadar*
net vei gŵelet eu dzycyruerth.
1875 Yna kyuodi boôn y vynyd ady*
uot yn y anfaôd ehun ae leôder
ac yfgynnu ar arôndel y varch
acherdet racdaô ac edzych ar
ygreic aŵnaeth. affan edzych*
1880 ef aŵyl y lleŵot a Jofian yryg*
thunt yg charchar. Sef aŵ*
naeth iofian llefein ygyt ac
ygŵyl boôn. ac erchi idaô di*
al agheu boufei y yfgôier.
1885 Mi aŵnaf hynny heb y boôn.
athi aallut yôybot yn hyfpys
y dialaf. ef a vyd reit yr lleôot
vynet dzôy vy nôylaô. Ygyt
ac y clyô ylleôot ynteu yn
1890 dyŵedut kyuodi udunt hôyn*
teu y vynyd. Sef aŵnaeth
iofian dodî y dôylaô am Ƴvy*
nôgyl yneill ae attal herŵyd
ygallei oreu. Sef aŵnaeth
1895 boôn erchi idi y ellôg. na ell*
ygaf heb hitheu hyny darŵo
yt llad y llall. myn duô reit

59

Peniarth MS. 5

60

1868 — bei gall*. 1869 fyunnôy. 1870 daear. 1874 dzycyruerth. 1880, 1881 ygkarchar yryngtunt. 1886 — y. 1888 vyn dôylaô. 1890 ôynteu. 1896 yny. 1897 itt lad. 1897 duô heb ynteu. 1898 itt; achafô. 1899 vôyf. 1900 yggôyada. odyŵedôn; oz. 1903 tydi adalyffei. 1904 inueu. 1905 inuen. 1906 griftonagaeth. 1909 ymeith; daigyy. 1910 arglôyd heb hitheu. 1911 ath differo. 1915 gledyf. 1918 deutroet vlaen. 1919 nedzu yny. 1923 gledyf; benn. 1924 ac ny. 1925 kallettet. 1926 benn. 1927 oz.

vyd it y ellôg. fef achos yôy*
pan uofi ym gŵlat ac ymplith
ygŵyrda. o dyŵettôn i neu o 1900
bofachun rydaruot im llad
deuleô; titheu adyŵedut y
mae ti adalyffei yneill hyt
trafum inheu yn llad y llall.
ahynny nys mynnôn inheu 1905
yr yr holl griftonogaeth. ac
ôzth hynny ellôg ef. ac onys
gellygy ymkyffes miui aaf
ymdeith. athitheu a dzigye
yna. Gellygaf arglôyd aieffu 1910
grift athiffero rac eu dzôc. Yna
diŵgynnu boôn yar y varch
rac kyuaruot dzôc ar march.
â chyŵreinyaô y daryan ar y
yfgôyd affeu a thynnu ygle* 1915
deu. Sef aŵnaeth yneill or
lleôot or blaen yachub adyr*
chael y ddeudzoet vlayn a
goffot ar boôn ae vedzu ar
y daryan. yny dozres y dary* 1920
an yn dzyllau. Sef aŵnaeth
ynteu boôn goffot ar ylleô
ae gledeu ae vedzu ar yben
ac ŵnaeth y dyrnaô hônno
dim argyŵed yr lleô rac ca* 1925
llettet croen yben. Yna agozi
yfafyn yr lleô ar vefur tagu/

boôn. Sef aŵnaeth ynteu bo*
ôn dzôy y lit ae angerd goffot
1930 ar ylleô ae vedzu ynyfafyn
ynyaeth ycledeu ar yhyt a
thrôy y gallon ac heb olud
tynnu y gledyf aŵnaeth ef.
ar lleô adygôydaôd yn varô.
1935 Ylleô arall ae achubaôd yn
llitiaôc ŵenôgynic ac a rôygaôd
lluruc boôn hyt nat oed ŵell
hi no henbeis lom doll dzæule*
dic. a dyrchafel y deudzoet !
1940 ulaen aŵnaeth ef a cheiffaô
goffot ar boôn. Sef aŵnaeth
boôn yn dzebelit yna goffot
arnaô ynteu ae vedzu ar y
ddeudzoet yny aeth y dzaet
1945 athalym or bzeicheu yôzth y
cozff. ac yn y dygôyd ynteu yr
llaôz. â gŵedy hynny y côpla*
aôd boôn ŵaffanaeth ylleô
yn dda digaôn. â gŵedy dar*
1950 uot idaô llad y ddeuleô yfgyn*
nu ar arôndel aŵnaeth ac edzy*
ch ychydic oe vlaen aŵnaeth
affan edzych. ef aŵyl ar diŵyc*
yat dyn ryô aniuail gobzaff
1955 y veint ar nys gŵelfei ei roet
ygyffelyb. affon hayarn bzaaf
oed yny laô. ac ny allei degŵyr

cryf ydôyn uncam rac y thrym*
et. ar y yftlys yd oed yfpodyl
dzom vnuiniaôc yrôg ydeu 1960
lygat yd oed teir troetued eha*
laeth athal maôz amhyl a du*
ach oed noz muchyd. athrôyn
praff froenuoll oed idaô. achô*
effeu hir lymyon yfcyrnic. 1965
gŵallt yben oed vegys raôn
meiryth gre. Y lygeit oedynt
gymaint ar dôy faôffer vôyaf
ryŵelfei neb ei roet hôy oed
yddanned noc yfgithred y 1970
baed coet hôyf y yfgithred.
ageneu gobzaf oed idaô affan
dyŵettei dan agozi yfafyn
vegys hen ellgi bôn aneglur
agharueid y dyŵedei. â bzeich* 1975
eu hirion cadarn. ac eŵined
caletlym. achlyngalettet oed
y eŵined yn ŵir ac nat oed
mur maen yny griftonogaeth
nys diŵreidei ef yn gôbyl 1980
yn vn dyd. âr gôz hagyr af*
lunyeid hônno ygyt ac y
gŵyl ef boôn. y dyŵot yn vch*
el reit vyd it tóyllôz bzaôz
ymhoylut dzathgefyn arodi 1985
iofian vy arglôydes im a du*
goft yn llathrut. Sef aŵnaeth

61

Folio Ciiii

62

1931 cledyf. 1933 — ef. 1936 — llitiaôc; ŵenôgynic. 1939 deutroet. 1944 deutroet. 1953 dyŵygyat. 1955 eiroyet. 1956 flonn. 1957 — oed. 1962 amyf. 1963 muchud. 1965 yfgyrnic. 1966 benn oed megys. 1967 meirch; aoedynt. 1968, 1969 deu faôffer vôyaf oz aŵelfei neb eiroyet. 1970 yfkithzed. 1971 hôyaf. 1974 megys; bôn. 1983 dyŵaôl. 1984, 1985 itt dôyllôz bzaôz. ymchoelut dzachenyn.

bofn anryuedu yn wa6z pzafer
 yg6 ae afluneideit achwerthin
 1990 adywedut tydi vilein heb y bofn
 yr y du6 y credy di ida6 dywet
 ym ae kymeint pa6b yth wlat
 i athidi kymeint myn vynduoi
 teruygaunt. Affam fumi ym
 1995 gwlat hoynt adywedut na
 bydei ohonaf inheu dim meint
 byth ac rac kewilid yd edeweis
 yg wlat ac y deuthum yr wlat
 hon ac yg6zheis y iuo2 o m6m
 2000 bzaont ac y guefneitheis yn
 gywir. athitheu adugoft y wreic
 ef yn llathrut ac myn mahom
 vy nu6i mi avziwaf dy ben di
 yn dazlleu am fion i y dzom.
 2005 Ta6 pagan ath fon heb y bofn
 agozmod y6 dy vocfach oll a-
 ffan ymladom onyladafi dy
 ben di yr ma6z am cledu. ny
 volaf fuhunan werth vnuaneec.
 2010 Ac heb olud bzaithu ar6ndel ac
 ysparduneu agoffot ar yg6z
 du a chopart oed y en6 ae vedau
 ygledyr y d6yuron ae wlay6
 hyn y dyrr y paladyr yn dzyll
 2015 eu ac ny chyffroes vn ayla6t
 ar gopart yr y vedau m6y noc
 yr na metrit ac yna dyrchafel

63

Peniarth MS. 5

64

1988 enryuedu. 1989 g6z. 1991, 1992 - dywet ym. 1993 ti
 athydi; -i. 1994 teruygaunt heb ynteu. aphan. 1995 bynt. 1996 inneu. 1997
 kewilid. 1998 vgg6lat. 1999 honn. 2000 goeffeneytheis. 2003 vyndu6;
 beun. 2004 fionn. 2005 bagau. 2006 oll olawer. 2007 phann. 2008 cledyfi.
 2009 vybunan. 2013 wa6. 2014 yny. 2015 acelaet. 2017 metrit. 2018
 fionn. 2026 deutoet. 2027 d6yuron. 2028 ygyueir. 2031 dayar. 2032
 gopart. 2035 gledyfi. 2036, 2037, 2038 Ac yna ydywa6t Jofian. kopart g6zhaa
 y bofn. achymwr griftonogaeth. 2040 chanys. 2041 inneu. 2042 cledyfi. 2045
 datfina6d y coesyd o bopparth.

yffon ida6 ynteu a b6z6^{bofn} ahi ac
 rac daet y diuachella6d bofn ny
 medza6d namyn derwen. a hon
 2020 no adi wreida6d ac adygyda6d
 yr lla6z gan y dyrna6t. ac ar hynt
 doddi yla6 ar d6zn y yfpodol a
 wnaeth ef ar ueffur tara6 bofn.
 2025 Sef a wnaeth y march yna dyach
 auel yddeudzoet ol agoffot ar
 yg6z du ygledyr y dd6yfron
 ae dara6 yghyueir y gallon yn-
 y dygydda6d ynteu yr lla6r.
 2030 ar march yna ae duluda6d yn
 gadarn gryf y rydda6 ar dayr
 hyt na allei copart yn vnaed
 kyudi nny feuyll. Yna difgyn-
 nu bofn yar y march athynnu
 ygledeu ar ueffur lla6 penn
 2035 copart. Sef a wnaeth iofian
 yna dywedut ac echi y copart
 g6zhaa y bofn achymryt crifo-
 nogaeth. ny wna ef hynny heb
 y bofn. achan nys g6na. myn
 2040 yg6z y credaf inheu heb y bofn
 mi aladaf y ben am cledu
 yn ddiannot. Sef a wnaeth
 copart yna dywedut yn vchel
 nny datfina6d y coyd yd o pob
 2045 parth. ac adol6yn y bofn nas
 lladei. a dywedut y bydei 6z ida6

ac y kymerei criftonogaeth yn
 lla6en. ny allaf credu it heb
 2050 y bofn. gelly yfgwir heb y iofi-
 an. mi a vydaf warant y byd
 g6z fydlaw it. Yn lla6en heb
 y bofn aminneu agymeraf y
 6zogaeth ef. Yna cyuodi copart
 2055 y vyny ac heb olud rodi y 6zoga-
 eth y bofn a wnaeth. Agwedy
 hynny bofn ayfgynna6d ar y
 varch a Jofian ayfgynna6d ar
 y march hitheu. a chopart aga-
 2060 uas yffon ac ae kymwrth. Ague-
 dy hynny hoynt agerdyffant
 radd6n yny doethant hyt y
 mo2. ac yn y bozthua yd oed llog
 ahonno oed la6n o faraffineit
 2065 athr6y y mo2 yd oed yn eu bzyt
 vynet tu ar criftonogyon. ac y
 gyt ac yggelfant hoy copart
 lla6en fuant adywedut a
 wnaethant y mae detwyd y
 2070 damweina6d udunt. kanys
 gozeu mo2a6z o2 byt oed copart
 ah6nn6 ae dygei hoynteu yn
 diogel tr6y yr mo2. Ygyt ac y
 doeth copart ar ogyfuch a hoy
 2075 gofyn udun p6y oydyn ac o
 bale pan hanoydyn. ti a6doft
 ac anatwaenofit ni yn hypys
 canys faraffineit ym ni. Ede-
 6ch yllog ar hynt. ac yna ae
 2080 fion y kyffeffu ynaeth y he-
 mennyd oc eu penneu yfa6l

65

Folio Cluii

66

2048 griftonogaeth. 2049 allaf i gretu itt. 2052 itt. 2055 uynydd. 2057 efgyn-
 na6d. 2058 efgynna6d. 2060 fionn. 2061, 2062 bynt agendaffant raddunt.
 2064 faraffimyeit. 2066 criftonogyon. 2067 gopart. 2069 ymae'mae. 2071
 gopart. 2072 bynteu. 2073 tr6y2. 2074 ac by. 2075 ndunt; oedyn. 2076
 pa; hanoedynt. 2077 hatwaenofit. 2078 faraffimyeit. 2079 ar hynt heb y
 copart. 2080 emennydd. 2088 dodes my6u. 2092 raddunt. 2093 phann y-
 toedynt tu ac am hanner. 2094 y; amontraf. 2096 -y. 2100 ef gyt a bofn.
 2102 uyndu6. 2103 itt; h6nn. 2105 -yny llog aydyrchael. 2106, 2107
 amontraf. vmochoel dzacheuyn l6tt6u. 2109 a6chiffyd ua. 2110 ymochoel; itt.
 2111, 2112 montraf gopart. 2114 urenhinyeth. 2115 arhod.

y gan copart. ac yna ymŵaha-
 nu aŵnaethant. a boŵn ae ge-
 dynteithon ahŵlyffant rac
 dun yny doeth yr bozthua yf-
 2120 fyd yn emyl bŵlŵyn. ar dyd
 hŵnnŵ yd aeth efgob yozym-
 deith yr bozthua. ac eŵythy-
 oed ef y boŵn. ac ny gydat boŵn
 yddeirydeit idaŵ. ar hynny
 2125 nachaf boŵn yn dyuot yn er-
 byn yr efgob. achyt ac y daŵ.
 yn agos kyuarach gŵell idaŵ
 aŵnaeth. yŵ efgob aouynnaŵd
 y boŵn o ba le panhanoed. o lo-
 2130 egypt arglŵyd panhanŵyf. ac
 yn lloegy ym ganet a mab
 ŵyf y giŵn iarll gŵa alas yn
 gam ac yn bechadurus. grof-
 faŵ duŵ ŵzthyt anŵylnei cal-
 2135 lon ac eŵythy it ŵyfi. Pŵy
 heb yr efgob y vozŵynŵreic
 ieuagk yffyd gyt athi. arglŵ-
 yd heb y boŵn ny chelaf ragot
 hi am karaŵdi yn vaŵa amin-
 2140 neu ae kereis. ac o achos hyn-
 ny mi afuum ygharchar feith
 mlyned. ac ynaŵ ykymer
 hi bedyd acriftonogaeth. ac
 yd emeŵdeu a mahom y duŵ.
 2145 diolŵch y duŵ hynny heb yr
 efgob ahediŵ mi ae bedydyaf
 hitheu. ar hynny nachaf co-
 part yn dyuot ac yn gytru
 y meiry ch a oed arnunt eu/

pynneu our ac aryant oe via. 2150
 en. Y gyt ac y gŵyl yr efgob co-
 part moz anfurueid ahynny
 dyrchael y laŵ y vyny ac rac
 y ofyn degŵeith yd ymŵynaŵd.
 agofyn y boŵn paryŵ gythreul 2155
 oed hŵnnŵ. ny chelaf ragot ar-
 glŵyd eŵythy. gŵas ym yŵ
 ac vn oz gŵyr deŵzaf or byt oll
 yŵ. gŵas heb yr efgob nyt ef
 aŵnel duŵ y dyuot ef ymllys 2160
 amiui yn dzagyŵyd. daŵ oz byd
 da genhyti arglŵyd ani avyn-
 nŵn y vedydaŵ ef hediŵ. paŵed
 anŵylnei y bedydyt ef. canys
 pei delynt hollŵyr y dinas 2165
 y gyt ny ellynt hŵy y dyrcha-
 uel ef oz bedyd leftyr. affan
 ŵyl copart yr efgob ef ady-
 bygaffei may bugeil oed yr
 efgob am y ŵelet yn neŵyd 2170
 eillaŵ agŵedy tozri y ŵallt.
 ac yna ymdidan aŵnaeth
 yr efgob ae nei adyŵedut
 y vot ef yn varchaŵ deŵz
 pan enillei ef y ryŵ ŵas hŵn- 2175
 nŵ. a menegi idaŵ rydyuot
 y varŵyŵedyl ef ae dienydu
 yn ŵaradŵydus oz faraffinieit
 at febaot y datmayth ae athro
 y gan vab fabot aryfuaffei 2180
 ymplith faraffinieit yn y ge-
 iffaŵ ynteu. ac o achos hyn-
 ny ydechreus febaot ryuelu/2183

67 Peniarth MS. 5 68

2116 gopart. 2117, 2118 gedymdeithon ahŵlyffant racdunt. 2120 ymyl.
 2121 efcob. 2123 eŵ yz efcob; ŵydyat. 2126 efcob. 2128 efcob. 2129 pa.
 2130 panhanŵyf heb y boŵn. 2133 gam] ŵirion; bechadurus. Caŵffaf. 2134.
 2135 annŵylnei callon heb yz efcob. 2135 itt. 2136 efcob. 2138 nyŵkelaf. 2139
 minneu. 2140 kereis hi; achaf. 2141 uum ygkarchar. 2143 chaiftonogaeth.
 2144 ymedeu. 2146 efcob. 2147 gopart. 2149 meirch. 2151 efcob. 2153
 uyny. 2154 -y. 2156 Nyŵkelaf. 2157 eŵythyz heb y boŵn; ymi. 2160.
 2161 llys i amul yn yŵ yn dzagyŵyd. 2162 gennyt arglŵyd heb y boŵn. 2163
 -ef. 2164 annŵylnei heb yz efgob y bedydyitel. 2168, 2169 debygaffei mae.
 2175 enillei. 2177 uarŵy-chŵedyl ef. aedilhenydyr. 2178, 2179 faraffinieit.
 att; datmaeth. 2181 faraffinieit. 2182 achaf.

ar yr amheraŵdyr. ac eiffoes ny
 2185 allaŵd ymerbrynneit ar amher-
 aŵdyr. ac ŵzth hynny y gozfu ar-
 naŵ adaŵ y ŵolat ae gyfoeth. a
 mynet y caŵtell cadarn aŵnath-
 oed y myŵn ymys yn y moz ac
 2190 ny cheit y caŵtell hŵnnŵ yn dza-
 gyŵydaŵl hyt tra barhaei ŵoyt
 yndaŵ. can ny ellit ymlad ac ef
 o vn ŵozd. ac or caŵtell hŵnnŵ y
 dygei febaot ae allu kyrcheu y
 2195 gyfoeth yr amheraŵdyr gŵeith-
 hyt dyd. gŵeithu hyt nos ac
 yŵelly yd oedynt yn diffeithaŵ
 kyfoeth yr amheraŵdyr yn fe-
 nedic ŵychytr. ac ogŵney vyg-
 2200 gyghoz ti ae ey attaŵ oe gymozth.
 aminheu arodaf yt yn nerth
 pumpeant marchaŵ yn gyŵeir.
 Duŵ adalo it arglŵyd aminheu
 aŵnaf hynny yn llaŵen. agŵe-
 2205 dy yr ymddidan hŵnnŵ hŵynt
 agerdyffant racdun tu ar llys
 ac y eglŵys y dzindaŵt yd aeth-
 ant. a ioŵian yn diannot a vedy-
 dyŵyt. ac ar copart ygelŵit.
 2210 ac ny ellit y dodi ef yny betydy-
 leftyr rac y veint. namŵyn ke-
 rŵyn uaŵ agyrchŵyt ae llenŵi
 o dŵyr. ŵef aŵnaeth y dynnyon
 ae delynt ŵzth vedyd keiffaf
 2215 y dyrchael. ac yna y dyŵot
 ynteu / ofer yŵ yŵch ŵchlafur
 gedŵch ym vyhunan mynet

y myŵn adŵch chŵitheu adŵ-
 dŵch ŵch dŵylaŵ arnaf. ni aŵna-
 ŵn hynny yn llaŵen heb y dy- 2220
 nyon ac nyt oes kyghoz ŵell
 no hŵnnŵ. Yna y byryaŵd ef
 neit yny gerŵyn yn llozŵ y
 dendzoet. ac oer iaŵn oed y dŵf-
 yr. ac yna yd ymgeinaŵd ef 2225
 ar efgob ac y dyŵot beth a-
 vyny di fugeil bilein ae vy
 modi i yny dŵyr hŵnn ryhir
 yd ŵyf grifaŵn gellŵg vi ymde-
 ith. ac ar hynt y kyfodes ef yn 2230
 y feuyll ac y byryaŵd neit y ma-
 es or gerŵyn yn hoeth lumun.
 affŵy bynhac ae gŵelei ef yna.
 ny ŵelas eirot delŵ ar dyn
 kyn haeret na chyn dybzytet 2235
 a honno. ac nyt oed deŵic y dim
 onyt y gythreul yn keiffaf enei-
 deu ŵzth eu poeni. ac achub y
 dillat aŵnaeth ef ar hynt. ac
 eu gŵeiffaf. agŵedy hynny yr 2240
 neuad yd aethant oc eu bŵyt.
 agŵedy bŵyta boŵn a ymgy-
 ŵeiraŵd ac aŵeiffaf ymda-
 naŵ athu alloegy y kymert
 y hynt. ar efgob a rodes idaŵ 2245
 yn nerth vegys y dyŵedaffei
 pumpeant marchaŵ kyŵeir.
 Y gyt ac y gŵyl ioŵian hynny
 ellŵg y dagreu aŵnaeth ady-
 uot at boŵn adyŵedut ŵzthaŵ 2250
 may goganus oed idaŵ y hadaf

69 Folio Clo 70

2185 allaŵd ef ymerbrynneit. 2188 gaŵtell. 2195 gŵeithu. 2197 -y. 2199
 oz gŵney vygkyghoz. 2200 gymhoath. 2201 minneu; itt. 2203 itt arglŵyd
 heb y boŵn. aminneu. 2205, 2206 ŵynt agerdaŵant racdunt. 2209 gopart.
 2210 bedydeŵya. 2211 namyn. 2213 dynyon. 2215 dyŵaŵt. 2216 Our
 iaŵn yŵ yŵch aŵch llaur. 2217 im; vynet. 2218, 2219 ymyŵn. adŵdŵch chŵi-
 theu aŵch dŵylaŵ arnaf i. 2221 gynghor. 2223 gerŵyŵn. 2224 deutroet.
 2226 efcob; dyŵaŵt. 2229 ymeith. 2232 yn noeth lumyn. 2233 bynnac ac
 ac. 2234 eiryot. 2235 hackret; dybzytet. 2237 eniteu. 2239 -ef. 2240
 gŵeiffaf. 2241 oŵj y. 2242 ymgeinaŵd. 2244 kymmerth. 2246 megr. 2251
 mae.

hi yny ol ymplith tywyffogyon
a marchogyon kanys gallei ry
damhweinao gwneuthur an'
2255 uod arnei achytgyffeu ahi na
chymyr yn dŵc arnat heb y bo'
on aadaoaf copart gyt athi yth
warchadô. ac ef athifer rac pob
ryô ofut ac argywed. yn llaſen
2260 arglôyd mal y mynnych di. a-
minheu aodylygaf yr arglôyd
duô gallei o honaf inheu yny
delych ditheu dzachefyn. ac
yna mynet dôylaô mynôgyl
2265 aŵnaethant. âguedy hynny
efo ae gedymdeithon ayfgyrn.
yffant ar eu meirych ac ager-
dyffant tu a loegyrt. ac yna
ydywot ef ôzth ygedymdeith-
2270 on. kyn yn mynet at febaôt
ni aadn y ymwelet ar amher-
aôdyr. a mi ae tŵyllaf vegys
ygweloeh. yn llaſen vegys
ymynnych ti. ni ae gwnaon.
2275 Raedun ykerdyffant yny doeth-
ant yhamtôn. ygyt ac ygôyl
yr amheraôdyr hōy adon oed
yenô. ef adoeth yn eu herbryn
ac edzych ar boôn aŵnaeth
2280 agofyn idaô o bale pan hano-
ed. panhanôyfi arglôyd offreic
ogafell digon. pōy dy enô di
heb yr amheraôdyr. girat ar-
glôyd heb ynteu yô vyenô.
2285 ac ryuelôyrt yôchi ac agymero

71

Peniarth MS. 5

72

2255 chytgyffeu. 2256 yn] un. 2257 mi adawaf gopart. 2258 athdifer. 2260
arglôyd heb lîthen; di bît. 2261 minnen aodylygaf; gaffel; inneu diogelrôyd am
hynny yny. 2266 efgynnaefant. 2267 meirch; gerdaffant. 2268 lloeger. 2269
dyôed. 2270 Kynn an; att. 2272 ef megys. 2273 llaſen heb gynteu. megys.
2274 di. 2275 Raedunt ykerdyffant. 2277 amheraôdyr ôy. 2280 pa. 2281 ar-
glôyd heb y boôn offreic. 2283 Girat. 2285 yôch chō. 2286 aeja. 2287 aôch
ewyllys. 2288 -i; llaſen yffyd ym herbryn. 2292 ym gowlu. 2294 -it;
uakōy heb yzamberaôdyr. 2299 lloedi y dînas dastyd. 2301 gwêithen. 2302
gwêithen; -y. 2303 ym diffeithaô. 2304 -ti; arglôyd heb y girat. 2305 y
mêrth. 2306 minnen. 2308 gwstall; aeja. 2309 lîr heb ynteu. 2310 lîr yn
aer heb ynteu. 2311 hon] hong. 2312. 2313 kedymdeithon inheu. 2313
geffōch. 2314 llaſen heb ydon. 2316 kymmeint ac anymaffant. 2317 raedunt
ydhôylaffant. 2318 ymyl.

2320 hōy. ef adoeth yn eu herbryn. a
gofyn y boôn o bale pan hanoed
affale y ganydoed. Nyrt ymgelaf
ragot arglôyd athro boôn o ham-
tôn gyf i ac ygyt ac yclyô febaôt
2325 hynny y achub aŵnaeth a dodi
yddôylaô am y vynôgyl ac guffa-
nu yn vnych ac ny bu gynlawe-
net febaôt eiroet ac yna. ac nyd
haôd traethu na menegi yllewe-
2330 nyd agymertth paôb onadunt.
ac oe bōyt yd aethant agwaffa-
naeth flôch didlaôt rybuchedic
agaôffant. Ymhoelôch in at iofi-
an aedeôlit yg colon gyt achopart.
2335 Iarll or wlat yno ddydgweith
aedzyhaôd ar Jofian. ahoffa yn
y byt fu ganthaô aedeôlit y thec-
et. ac enynnu aŵnaeth oe chary-
at hyt na ôydat or byt beth a-
2340 ŵnai rac meint y carei amyn-
ch ydoi ynteu oe gozderchu hi
ac ygyntic idi pob kyfryô dda
or aallei ddyd y damunaô. a
hitheu val mozgyn gywêir aegôz-
2345 thodes ef ae dda yn vntuaô heb
vynnu dim ganthaô. guedy gwê-
let o honaô ef na thycy ei idaô
kynnic da. nae gozderchu. vtyg-
aôd ynteu ymyneit ef hihi oe
2350 hanuod kanys kai oc eu bod.
mîlys heb y jofian gat vi yn
llonyd ac yn hedôch ny mynaf
i didi yn daagywôyd nac yr da/

73

Folio Civi

74

2321 pa. 2325 -y. 2328 eiryoet; nyt. 2330 onadunt ymerbyn ygôyl. 2331
yeu. 2332 -rybuchedic. 2333 Ymhoelôch in att. 2334 oedeôlit. 2337 gan-
taô y thecket. 2338 enynnuv. 2339 ŵydyat. 2340 ŵnai. 2341 doe; -yn-
teu; y. 2344 diweir. 2346 gantaô. 2347 thrygyl. 2348 da idi. 2350 kannys
kai oc bod. 2352 mynaf. 2353 dydi. 2356 differ] handiffyn. 2358 ygcopart.
2360 att gopart. 2363 ympell. 2365 medzei ef yffōd yno. 2366 adonai ef
yn gyuarwôyd idaô. 2367 mîlys. 2368. 2369 yfcrasf ydhôylaffant raedunt. yw.
2372 odyra. 2376 y. 2378 gopart. 2381 henn; gôedi ef. 2382 ymhoelut. 2384
ael. 2386 gyfca; chyd.

nac yr dim arall. ac nyt oes arnaf
dyofyn tra vo iach copart gŵr 2355
amkeidô ac amdiffer yr dy vy-
gythein di oll yn diogel. Ygyt ac
yclô ef mae yghopart ydoed y
holl ymdiret hi. Yna y doeth ef
at copart athrôy ueuyl ac yftryô
yannerch malfei ygan boôn ac 2361
erchi idaô vynet y ymwelet ac ef
hyt y castell aoed ymhell yny moz.
a chredu aŵnaeth copart idaô a
dywedut na medzei yffōd ago-
fyn idaô addoi yn gyfarwôyd. af 2366
yn llaſen heb y mîlis. ac ymyôn
yffraf yd aethant. ac raedunt
yd hōyllyffant yny ddoethant
hyt y castell. ac ar hynt copart 2370
aeth y myôn. ac ygyt ac yd aeth
ef ymyôn. mîlys odyuays aga-
yaôd y poeth a barreu heyrn
ac a chadôyneu heyrn yn gadarn
ddiogel hyt na allei neb dyfot 2375
onyt agozit ody allan. Ynteu
copart aeth racdaô ac ympob
lle yny castell y ceiffaôd ef boôn.
agwedy nas casaf ef aeth y 2380
ben y tŵa ac odyno ygwêlei mî-
lys yn ymhoelut dzachefyn.
Sef aŵnaeth copart yna gofyn
y mîlys pa le yd ai. mi aaf heb
ynteu y bziodi Jofian ac ygyt 2385
gyffu ahi. ygyt ac yclyô copart
hynnyllidiaô afozri aŵnaeth.

ac heb olud ac eŵined caletlym
 dechreu cladu y mur ac oz ddiwed
 2390 trôydaô yd aeth abôzô neit
 yn y moz heb olud aŵnaeth
 adechreu nofyat. affan vyd
 y velly yn nofyat. ef aŵyl llog
 yn agos idaô. ahonno oed laôn
 2395 o bozhmyn. Yna y dyŵot ef
 yn vchel. arglôydi gedôch im
 vynet ymyôn ylllog attaôch.
 Ygyt ac y harganfuant hōy
 y kythreul hōnnô yn dyŵe
 2400 dut. yn ŵir y tybygyfynt y
 maë kythreul oed ef. ac rac
 y ofyn bôzô neit yny moz a
 ŵnaethant. Ynteu aæth yr
 llog. athu ar tir yd hōylaôd.
 2405 Yr vndyd hōnnô yd aeth ken
 nat at boôn amenegi idaô
 yr holl gyfranc rydaruot y
 milys iarll priodi Jofian oe
 hannod. Ynteu boôn aŵifgaôd
 2410 y arueu ar ffrôst ac ayfgy
 naôd ar y varch arffozd tu
 achlōlyn agymerth heb neb
 ygyt ac ef. a gŵedy daruot
 y milys pziodi iofian oe han
 2415 uod. y nos honno y peris ef
 y dōyn hitheu y yftafell. a
 guedy ydyuot hi ymyôn yd
 erchis ef cau dzôs yr yftauell
 od y vaes ahynny aŵnaeth.
 2420 pgyt. aguely maôz ehalaeth
 uchel ŵedy eu dyrchael ar

pedeir ffozch oed idaô. ac y hōn
 nō y kymbhellaôd ef arnei vy
 net. ynteu ar eiftdfa oed ar
 ogyfuôch hayach ar erchwyn
 2425 ygôz aeiftedaôd ymndiarchenu
 amaôz iaôn oed y ffrôst ygôplau
 y eŵyllys ar iofian. Ygyt ac y
 gŵyl hi y ffrôst ef. ucheneidaô
 idi hitheu yn uchel. ac eiffoes
 2430 dyuot cof idi ygôzegis ae gym
 ryt ae ŵneuthur yn rededua
 gyl ac yn ehut hōimôth y dodes
 dzôs y ben am y vynôgyl. ac heb
 olud yr parth arall yr gŵely
 2435 y byryaôd neit yr llaôz affen
 y gŵeregis yny llaô. ac y velly
 y delis y gŵeregis yn gryf fene
 die yny dōylaô yn y dagaôd
 ygôz. ac yny dozres afgôz y
 2440 vynôgyl. trānoeth y boze y do
 ethant y varchogyon ae vac
 cōyent yghylech dzôs yr yftauell
 ac erchi y milys kyfodi y vyny
 canys talym oz dyd oed. hitheu
 2445 a dyôot. ofer yô gchfon mi ae
 tegeis yr neithōyr. Yna ytoz
 ryffant dzôs yr yftauell ac y
 kymeryffant iofian ac yrōym
 yffant y dōylaô yn galet. ac yd
 2450 aethant ahi maes or dinas
 ôzth y llosgi. athan maôz agy
 neuôyt. ac ygyt ac y gŵyl hi
 hynny. ymdifregu ar arglôyd
 duô aŵnaeth ac adolōyn y vot/2455

75 Pomarth MS. 5 76

2392 nofyat. 2393 -y. 2395 dyŵaôt. 2398 ôy. 2400 tebygaffynt panyô.
 2402 ofyn ef. 2405 Ynyr un; ydoeth. 2406 att. 2409 ŵifcaôd. 2410 efgynnaôd.
 2413 -y. 2421 y. 2424. 2425 ŵeidaôed ar ogyfuch. 2431 gymrut. 2433 chē
 môth. 2434 beun. 2435 phenn. 2437 ac nelly. 2438 dellis. 2440 tozres afôcôn.
 2441 dentant. 2443 yghylech. 2444 uynyd. 2446 dyŵaôt; aôch. 2447; 2448
 tozryffant ôynteu. 2449 kymeraffant; rōymaffant. 2451 y maes. 2452 llofil.

yn dzugaraôc ôzth y heneit kan
 daroed barnu ychozff. a gylaô
 alleuein aŵnaeth. athrōy ydzye
 yruerth y dyŵot oi a arglôyd
 2460 ieffu grift truan abeth ym
 derô. a cham abeth y medzeis.
 dodî vy holl garyat ar boôn.
 ac ynteu ym yfgayluffaô ac
 yn gadel vynyenydyaô heb
 2465 ôybot idaô ac nyt ymŵelôn
 bellach ygyt. ac erchi effeirat
 aŵnaeth. ac yffeirat agauas.
 affaôb or ae gŵelei yna. yr
 kadarnet vei ygallon adzu
 2470 anhaei ôzthi. yr yffeirat ae
 kyffeaôd yn gōbyl ac ae hetel
 lis yn hir rac truanet gantaô
 y dienydu. ar hynny nachaf
 boôn yn dyuot abugeil yn
 2475 kyuaruot ac ef. Sef aŵnaeth
 ef gouyn yr bugeil beth a
 ŵneit ar tan maôz aŵelei
 ef yn llosgi. peth truan heb
 y bugeil. llosgi mozōyn dec o/
 2480 achos tagu yr iarll ohonei ae
 priodyffeit hitheu oe hannod.
 Nyt ymbyôyti heb y boôn
 ylllosgi hi abzathu ar gndel
 ac yfparduneu athu ar tan
 2485 y kerdaôd. ar hynny nachaf
 copart or parth arall yn dy
 uot. ac ymherued y maes
 yn ymguaruot ar bugeil.
 agouyn yn vchel idaô paachos

yllogit tan kymeint ac yd
 oedit yn y llosgi. ygyt ac y gŵyl
 y bugeil ef. dechreu dygarnffo
 ac yn vynyech uchel y dyŵedei
 benedicite benedicite. eiffoes
 ny bu copart vncam o bedeftric
 2495 ôzthaô arodi tacua idaô
 uyn yfityr ar achos yd oedit
 yn llosgi. tan kymeint ahôn
 nō. arglôyd yr ygôz [an pzynaôd]
 yd archaf dy dzugared. mozōyn
 2500 alofgr yn ytan racco abzodet
 ddoe oe hannod. na lofgr myn
 vyphen i hyt tra barhaôyf yn
 vyô. ac yn ol boôn ar hnt
 kerdaôd ef ac at ytan ydoeth
 2505 ant. a boôn adynnaôd mozglei
 ygledeu ac ahōnnô yd eillaôd
 penneu y ffaôl agyuarffeit ac
 ef yar y cozffozoed. Ynteu co
 part pob ddec ylladei ynteu
 ae ffon. Yna y dyŵot boôn
 2510 ôzth copart coffa y duffuft yn
 ddihauarch. mi aŵnaf hynny
 yn llaŵen. a gŵedy darnot
 vdunt llad y bobyl heb diagk
 2515 y nemaôz onadunt. boôn aæth
 at Jofian ac a doares yrōyme
 a oed ar y dōylaô ac aerchis
 y copart mynet yerchi palfrei
 y iofian at yr efgob. ar march
 2520 agahat gan yr efgob heb olud.
 aguedy dyuot copart daache
 uyn ar march ganthaô. iofian

77 Folio Cloii 78

2457 ac. 2459 dyŵaôt. 2461 deryô. 2463 yfcaelluffaô. 2464 vynydhenydyaô.
 2465 ymŵelôn ni vyth. 2466 offeirat. 2467 offeirat. 2469 trugarhael. 2470
 offeirat. 2471 hettelia. 2473 dihenydyv. 2480 achaoô. 2481 pziodaffei. 2487
 ymperued. 2489 achaoô. 2490 llofgr. 2491 ac ygyt. 2495 gopart. 2497 achaw.
 2499 Arglôyd heb y bugeil. 2502 doe. 2503 vnyppenni. 2505 att. 2506 tynnaôd.
 2507 gledyf. 2508 fadl. 2510 bob dec. 2511 ffon; dyŵaôt. 2512 -ôzth;
 eudyffuft. 2514 yn llaŵen heb ynteu. 2517 att. 2517. 2518 rōymen oed. 2519
 gopart. 2520 att.

adodet ar ý march ac rædun y
 2525 kerdyffant yn y ddoethant y gaf-
 tell febaot. y gyt ac y gwyl febaot
 Jofian. mynet ddôyla6 mynôgyl
 idi allaſen fu ôzthi. ac yno y tric-
 yffant h6y yn f6i6zn. Ynteu fe-
 2530 baot aberis cadarnhau y cestyll
 ac atſneuthur y muroed ar key-
 ryd. adyfnhau y clodyeu yghylch
 y caſtell hyt na allei neb na dy-
 uot y my6n na mynet allan
 2535 heb ygennat ef. ð dydgweith
 yboze ygelw6s bo6n ar vn or
 marchogyon acharfus oed y
 en6. ac yn or gwyr gleſaf a
 de6zaf oed ef. ðc—erchi ida6
 2540 mynet hyt yn hamt6n at yr
 amhera6dyr. adywedut ida6
 ymae bo6n oed ef en6 y march-
 a6c aryfuafſei yn ymddidan
 ac ef y nos arall ac ea t6yll6ys.
 2545 ðc yn yghſanec dyſwet ida6
 y peirana y grogi neu y dieny-
 dya6 dihenyd ny bo gw6ll ida6
 no h6nn6. canys oetran g6r
 yffyd arna6 ac y diga6n ſwiſga6
 2559 arueu amarchogaeth. ac am-
 ylder o varchogyon gleu de6z
 anhygar gryf yffyd gyt ac ef.
 Ygennat aæth hyt yn hamt6n
 at yr amhera6dyr ac yn ehofyn
 2555 6y chyr menegi ida6 ygennat-
 6zi heb gelu dim. ac yn yghſa-
 nec ygennat. ty ði aledæft

79

Peniarth MS. 5

80

2524, 2525 rædunt ykerdaffant. 2528 idi aſnaeth. abot ynullaſen 6zthi. 2528,
 2529—ac yno y tric-yffant h6y yn f6i6zn. 2531 atne6ydu. 2532 ygkylch. 2533
 hyl mal. 2544 an. 2546 paraſ; dihenyda6. 2549 yffyd arnaſ heb ef ami
 allaſ g6iſga6. 2552 anhegargryf; gyt a mi. 2554 att. 2555 gennad6zi. 2557
 ygennat adyſbaot. 2558 bechaduryus. 2560 itt. 2562 la6. 2563, 2564 namyn
 marchy. 2566 dyg6yda6ys; yn uar6. 2567 utonn. 2568 efgynnv. 2570 ynuut.
 2571 ynoſ; am. 2576 G6randa6. 2578 attat ti. 2579 da6w6s. 2582 lada6d
 yna; gennyt. 2584 ymchoedut oanic carus. 2585 att. 2587 lladyffei. 2588
 achæ6. 2589 —yn keiſfa6 y veduz ef. 2590 dyſbaot. 2592 ryffel.

kynnohynny. ac yna ychſward-
 a6d bo6n ac ychſwardyffant;
 pa6b oe gedymdeithon. abzeid
 2595 nadyg6ydyffant yr lla6z rac
 chſwerthin. Ynteu yr amhera-
 6dyr agymmerth goual ma6r
 o achos y chſwedleu rygly6ſſei.
 ac anuon gennadeu y bzydein
 2600 at y bzenhin. ac yr almayn. ac
 adol6yn nerth achanhozth6y can
 nybuafſei eiroet kynreittet ida6
 ac yna y kennadeu a aethant
 rædun ae kennad6zi aſnaeth.
 2605 ant ac adol6yn y v6nhin pry-
 dein dyuot ehun gyt ac allu.
 ynteu yn llaſen adoeth agallu
 praff gyt ac ef y r6g marchogy-
 on afedyt. ac amylder o gwyr
 2610 ameirch adeuth or almaen.
 ðc y hamt6n y doethant. Yn-
 teu do6n a elw6s y allu y gyt
 ac erchi vdunt teſi agſaran-
 da6. ðc yna y dyſbot ef argl6y.
 2615 ði ch6i a6da6ch yn hyfyps bot
 febaot yn ryuelu arnaſ yffla6-
 er o amfer ac yn diffeitha6 vy-
 ghyfoeth yn bzaſ. ac yna6r
 y deuth bo6n de hamt6n a
 2620 llaſer o varchogyon gyt ac ef
 yn bozth ida6 ah6nn6 yn vab
 ieuagk a bereis y ſwerthu yr
 faraffinieit. ðc y gyt ac ef ymae
 ar ddel6 dyn ry6 aniuell go-
 2625 bzaſ. a thebygach y6 ef y gyth-

reul ymhell noc y dyn. ach6-
 part agicleuſi y6 y en6 ac
 ny dda66n neb ymerbyn-
 neit ac ef rac y de6zet. a mae
 6ch kyghoz 6ehchi 6zth hynny. 2630
 Ni a66n gyt athi ac adall6n
 bo6n a febaot achopart ac ae
 dyg6n yn vy6 hyt yman ve-
 gys ygellych y dienydu 6zth
 dy cſyllus. ðc yna y kymmerth
 2635 yr amhera6dyr dirna6z leſe-
 nyd am yr edeſit h6nn6. ðc
 yna yd aethant y ſwiſga6 ym-
 danun eu harueu agſwed
 gwſiſga6. rædun ykerdyffant
 2640 tu acaſtell febaot ae llu
 aranyffant yn dd6y vydin.
 ð bzenhin prydein a oed yn
 tyſwyſſya6 y vydin vlaen.
 ðr amhera6dyr y vydin ol.
 2645 Yn y herbyn h6ynten y deuth
 febaot. a bo6n ae niuer or
 caſtell. ac y teir bydin yran-
 yffant ygallu. ð febaot ado-
 det y dyſwyſſya6 y vydin
 2650 vlaen. ð bo6n yr eil. achopart
 y tryded. ac yghyueir pob
 can6z or eidun. y doed gyt
 ar amhera6dyr mil o gwyr.
 ðc yna y kerdæ6d febaot
 2655 adegmil gyt ac ef or blaen.
 ðc yn y herbyn ynten y deuth
 bzenhin prydein ac y trel6s
 fabaot ef ar y daryan ac na bu

81

Folio Cxviii

82

2594 ba6p. 2595 dyg6ydaſſant. 2598 achæ6s. 2599 krenaden. 2600 att;
 almaen. 2601, 2602 kany buafſei eiroet kynreittet. 2604 rædunt. 2610
 doeth. 2612 do6n] yz amhera6dyr. 2614 dyſbaot. 2617 unyngynoeth.
 2619 doeth. 2623 faraffinieit. 2625—ef. 2626 ympell. 2627 gſi6d.
 2628 ymerbynyeit. 2630 a6chkyghoz ch6i6hen 6zth hynny. 2631
 Ni a66n gyt athi heb 6ynteu ac adall6n. 2633 yma megra. 2634 eu dihe-
 nydu. 2635 cſyllus. 2638 ymdanunt. 2640 goiſca6. rædunt ykerdaffant.
 2642 ramnyffant. 2643 aod]oed. 2646 eu; 6ynteu y doeth. 2648, 2649
 deir bydin y ramnyffant eu llu. 2652 dzyded; ygkymeir. 2653 canu6c or
 eidun. 2659 ny.

6

2660 amdiffyn idaó oe agheu mal
kynt rac y dyznaót hómno. Æc
yna y dyóaót fabaot o nerth y
ben. haha felón lóth ath melltic
co dóu kan felleift ythgydym.
2665 deithon ar y dyznaót kyntaf.
Agóedy hynny y tynnaóð faba-
ot y gledyf ac erbyn y dyznaót
ny farhaei dim. ac y velly y peris
ef y2 vydim gyntaf dygýdaó.
2670 A phan óelas yr amheraódyr
hynny nyd oed arnaó vn chéer-
thin. A phan y óelas boón ef
ynymod hómno. ef a dyuryffya-
óð atta ar aróndel y varch. ac
2675 ygyt ac ef fózn o varchogyon
aruáo ac nyt oedynt vynt no
boón. aboón yna a vzathaóð a-
róndel ac ayftynnaóð y daryan
ac ary dyznaót kyntaf a rodes.
2680 ef aladaóð Juoz ozgris ac abat
o vózi. A phan daruu idaó llad
yr abat y bzathaóð y varch. A
fabaot ac óyr gyt ac ef. ac yna
y buant laóen. ac ny bygylaóð
2685 neb o nadunt yny lle y bei. ac yna
yd arganu boón yr amheraódyz
ac yllaóenhaóð tróy éóyllus
dóce. adyóedut ózthaó. myn duó
traitur os tí adieinc ath vyóhyt
2690 o dyna ny atto duó y mi uynet
o dyma ony chaffaf dy benn di yr
maó. Æc yna y dyóaót yr amhe-

[raódyz ózth] boón. A [lóttón] póy a
[uegythy] di mo [z] gladarn a hynny
os ymlad a vynhy di dabre yr maes.
2695 Pan gígleu boón hynny ny bu ky
lyóenet eiroet. ac y kylyaffiant er
gyt dóy faeth y ózthy llu. ac yna
boón ayftynnaóð y daryan ac agy-
merth y óeac. ac a vzathaóð yr am-
2700 heraódyr yghanaól y daryan yny
glóyuaóð yn vaóz ar yr amheraódyz
ac y tozres y gledyf ac y tramkóydaóð
ac mal kynt kyuodi aozuc yn gyflym
2705 abózo neit a chaffel mayn y dan y
dzoet abózo boón ahi yn dic ae ve-
dzu yny daryan yny dozres yn dóce.
ac yna boón a dynaóð mozclei ygle-
dyf ac a dzeóis yr amheraódyr ac ef
yn gyflym. a phan óelas yr almayn
2710 óyr hynny dyuot a ónaethant yn
ganhozhóy eu harglóyd ac ae dodaf-
fant ar y varch a medyláo gallel
eu maedu. ac ar hynny nachaf cop-
part yn dyuot ae dzoffaól ef vydin
2715 gantaó ac eu bózópob dec pob deudec.
Æc yna y dyóaót boón ózth coppart.
vygharedic. i. heb ef pony óely di lle
mae yr amheraódyz ar yr amós
2720 góeló ys da a beth oed yti uynet
oe róymaó. Arglóyd heb y coppart
mi aónaf dy yvnuu di. ac yna y
kerdaóð coppart raedaó ac ae dzof-
faól yd arllóyffiaóð ffozd idaó. ac nyt
2725 arbedaóð neb yny doeth hyt at yr

83 Peniarth MS. 5 84

2663 benn; ymellidico. 2664 duó. kan fleyleift ythgedymdeithon. 2667 ac yn
erhyn. 2668 ac nelly. 2669 vydin. 2671 nyt. 2676, 2677 —ac nyt oedynt
vnt no boón. 2678 eftynnaóð. 2684 ny] y. 2687 éóyllus. 2689 dzaetur os
lydi; vyóyt genuyt. 2693 áth. 2695 uynny. 2696, 2697 kyn laóenet eiroet. Æc
y kylyaffian erit. 2699 eftynnaóð. 2701 yghanaól. 2704 ual. 2705 maen. 2706
ah] ac ef. 2708 dynnaóð mozclei. 2710 phann; almaenóyza. 2712 yeu. 2713 —y.
2714 gopart. 2715, 2716 ac vydin ac ae dzaoffaól gantaó. Æc yn eu bózo hep dec
hep. 2717 gopart. 2718 Vyngharedic. 2720 ytti. 2721 yróymaó ef; copart.
2722 di am hynny. 2723 copart. 2724 —yd; arllóyffiaó; idaó aónaeth. 2725 att.

amheraódyr ay gymryt a mynet ac
ef yr castell ac róymaó yn galet. a
diuryffyaó dzacheuyn yn ganhozhóy
oe arglóyd. a phan óelas yr amheraó-
2730 dyz dariuot dala eu harglóyd trift
uuant kany ellynt parhau y nep-
pell agózhau aozugant y boón.
tróy yftynnu eu cleuydeu idaó ac
eu dala aozucpóyt ac eu hanuon
2735 yr kaftell. adyuot aozuc boón yr
kaftell a phan deuth arogyfuch a
don. don a dyóaót ózthaó. arglóyd
heb ef nythyckya y mi erchi truga-
red namyn vygalanas a vadeuón
2740 it pei ar yr vn dyrnaót y lladut v-
phen. Mal ymgóares duó heb y. b.
mi aónaf hynny. a heb odzic y peris
boón dóyn plómen achladu póll yny
dayar adodi y plómen yny póll ae
2745 lenóí o blóm bózé achymryt don ac
vózo myón hómno. ac yna y dyóaót
boón. y naóe y digaón fyr don ym-
dzoichi. ac o2 byd anóyrt arnaó ym-
dóymet. ac yna y redaóð nebuu at
2750 yr arglóydes y venegi idi chóedleu
y ózth don ychymar. a phan gígleu
hi ygenhat yn dyóedut y chóedleu
hynny. hi ae byryaóð achyllell ne-
óydlif a oed yny llaó ac ae medzaóð
2755 yny galon ac ae llaðaóð. ac y dzigha-
óð hitheu y benn y tóe vchaf ac y
byzaóð neit o dyna yny dozres y
mynógy. a phan gígleu boón hōny

85 Folio Clix 86

2726 ae gymryt aónaeth. 2728 dyuryffyaó. 2729, 2730 y2 almaenóyza. dala. 2733
eftynny y cledyfeu. 2738 thykya; trugared itti. 2739 vyggalanas. 2740 itti; —y;
vypenn. 2742 ac. 2743 plymenn. 2744 blymenn. 2745 llennóð. 2748, 2749
annóyrt arnaó ef ymdóymet heuyt. 2749 att. 2752 gennat. 2753 gallun; ac y] ac
a. 2757 byzaóð; tozres. 2758 phann. 2759 óydaó ef. 2760 yna y goroógyfymaóð
boón. 2761 kyanhellis. 2762 óz. 2763 dathoed. 2765 dazf homo. 2766 thayfoa.
2767 clynyon. 2772 unbennas. 2777 eudogyn. 2778 yvfu; ynyón. 2780 emillaól.
2781 annant. 2783 hall aelóit. 2784 emull; emylded. 2785 yfquiertat. 2789 —y.
2790 ymaratoyffiant. 2791 eigrunnaóð.

nyt óyalaóð dim yr hynny. ac nyt
aeth ózth y haglad. ac yna góeryf-
2760 kynnaóð y dylyet ac y kynhelis mal
y dylvei góe deóe kadarn athélu eu
góaffanaeth yr niuer adothoed gyt
ac ef. O dyna y deuth pozhmyn y
dzef y erchi trugared y boón ae an-
2765 regu o leftri athreffo2. Agóedy dar-
uot idaó gozchyuygu y elynnyon
ef a gyrchaóð y ózeic vóyaf agarei
yr garrec óeth yfiodi ac anuon yn
ol efcoob colóyn. y óneuthur eu pzio-
2770 das ac ynteu a deuth yn uuyd laó-
en. agóedy y dyuotyat. yr vnbenhes
a aróedóyt yr eglóys ac y gónaeth-
póyt eu pziodas ac adazef y deuthát
ac eu bóyt agymeraffiant agóedy
2775 bóyt ymolchi aozugant ac o dyna
erchi y góin agóedy yuet dogyn o
honunt ygyfygu yd aethant ac my-
ón aóe da y góeithredaóð ahi ka-
nys deu vab aenillaóð yna y rei
2780 annuont glotuo2us pan deuthant
myón oetran. ar neill aelóit gi.
ar hall miles. Æc eiffoes ny bu di-
boen udunt enill clot ac emydet.
Æc yn hynny dióarnaóð medyláo
2785 aozuc boón o vynet y ymóelet ar
baenhin. ac erchi aozuc y varcho-
gyon ay yfquiereit o2 rei deósaf
ymgóeiraó ygyt ac ef. ac yna yn
gyflym yd ymparatoaffiant óeth
2790 y arch. y iarll ayfkynnóys ar y varch

ac raddunt ykerdaffant. ny odfyf
 fyffant yny doethant hyt yn llun-
 deint. achyt ac ef petoarcent o
 2795 varchogyon de6zon clotuozus. a-
 g6edy dyuot bo6n y lundein ef a
 gymerth y lletty gozeu yny dzeff.
 Ag6edy hynny ykerda6d ef a fa-
 baot y ymgeis ar bzenhin ac y ca6-
 2800 fant ef y my6n yftauell o uein mar-
 moz. ac yna ykyuarchaffant well
 ida6 yny mod h6nn. Du6 yr h6nn
 a anet or voz6yn 6yry yrom ni
 pechaduryeit. ac auu teir blyned
 2805 ar dec arugeint ar y dayar yn di-
 odef penyt. ac adzyw6sta6d deu-
 gein niwerna6t yr amdifim y
 bobyl. ac y g6ertha6d iudas yr ide6-
 on yr dec arugeint ariant ypoeni
 2810 ae firowylla6. ac a diodefa6d agheu
 ymphaen croc. ac a uu var6 ac agla-
 d6yt. ar trydyt dyd ykyuodes o veir-
 r6. ac y da6 dydbza6t y varnu arn6
 ni oll. boet ef ath iachao di ath va-
 2815 r6neit. vygharedic. i. heb y bren-
 hin py vn 6yt apha le yth anet.
 Myn vy fiyd heb y bo6n mi ady6e-
 dai it. bo6n ym gel6ir. ac yn ham-
 t6n ym ganet. a mab oed6m y gi6n
 2820 iarll hamt6n yr l6n agarut ti yn
 va6z gynt. Creffo 6zthyt heb y bzen-
 hin ad6c yma guffan ami adly-
 6n dygaru. ac yna ydyfymna6d
 y bzenhin ygyfoeth ay dlyet ida6.
 2825 a bo6n adala6d diol6ch ida6. ac yna
 ykyuodes fabot ac ael6is ar bo6n

ac aerchis ida6 talu teyrnget yr bren-
 hin yn gyflym oy athzo. heb y bo6n
 du6 a diolcho iti ny thalaf. i. teyrnget
 ida6 ym by6t. Poynt oed pecha6t a
 2830 thruan a ryued g6edy llad o don vyn-
 hat ae gle dyf. rodi vy mam ida6 am
 dylyet agodef vy nehoh inheu. ac 6zth
 hynny hyt pan ia6nhaer hynny oll
 nythalaf. i. teyrnget. Yna y dy6a6t y
 2835 bzenhin. dy vam di a 6naeth hynny
 poet du6 ae dialo erni hynny kany
 cheiffeis. i. genthi g6erth vn geina6c
 oz eidi. a minheu arodeis it dy dlyet.
 G6ir a dy6edy du6 a dalo yt heb y. b.
 2840 Yna y dy6a6d y bzenhin. bo6n heb ef
 mi adeleis yt dygyfoeth ath geftyll
 ath dinaffoed kyfoetha6c ath bozth-
 myn. ath gedernyt. agi6n dy dat am
 kara6d yn 6edus. a d6ze y teleis y b6yth
 oe vab. Argloyd heb y bo6n kany edi-
 2846 uar y6 genhyt mi ae madeuaf it a
 madeuit du6 it. heb y bzenhin da y dy-
 6edeist. ac yna gal6 ar Gas yftauell
 atta6 kymer yffon heb ef aryuu y
 2850 gi6n dy hamt6n g6z clotuozus a
 dozo y bo6n y vab ar ffon honno
 eur koyth y6. ac yna ygel6is y bzen-
 hin ar bo6n arodi yffon y bo6n tr6y
 dy6edut 6ztha6. mi ath 6naf yn ben-
 2855 haf yn lloygyr. Argloyd ti arodeist
 yfyn a medyant im du6 adalo it.
 Athsannoeth oed du6 fulg6in y ky-
 uodes y bzenhin ac ydannoones yn
 ol bo6n ac yr egl6ys yd aethant. a
 2860 chyn mynet yr egl6ys y gwifa6d

2792 odfyfaffant. 2793 llundein. 2794 pedbarcent. 2795 clotuozuffyn. 2799
 ac 6ynt ae ka6ffant. 2805 arhugent. 2806 dyw6sta6d. 2807 amdifim. 2809
 arhugent; bo6n. 2811 ympeu. 2812 trydyd. 2813 uarnu. 2814 poet; di.
 ti ath. 2815 Vyngkaredic. 2816 parn6y ti. 2817 aj ac. 2818 itt. 2819 oed6n.
 2820 h6nn. 2821 Caella6. 2822 dyly6n. 2823 eflyna6d. 2824 aedylyet. 2826
 ac ygel6is. 2827 aj yd; teyznet. 2828 — yn gyflym oy athao. 2829 itti athao. 2830
 lla6 ef; becha6t. 2831 vyntat i. 2832 dlyet amdehol inneu. 2837 ne! a. 2838
 6erth. 2839 minneu; itti. 2840 itt. 2841 dy6a6d. 2842 itt. 2844 gedernit. 2846 y.
 2847 genyt; itt. 2848 madeuyt du6 itt. 2850 ffon. 2851 da. 2852 dyzo. 2853
 oeth. 2854 ffon. 2855 beua6t. 2856 lloegya. argloyd heb y bo6n. 2857 ae talo itt.
 2858 fulg6in. 2861 chynn; g6l6a6d.

y bzenhin ygozon am y benn. a
 bo6n ae kymh6yffa6d am y benn.
 ac efcob gris agant yr efferen ac
 2865 yr alla6z yd aethant ac ar benn
 eu glinyeu yd offrymaffant tr6y
 euyllus da. ac ygyt ac ef tyw6yffo-
 gyon clotuozus. Aguedy yr efferen
 y marchogyon a ymdanaffant y
 2870 rygthunt. ac y dyw6daffant. Argloyd
 heb 6ynt. yfulg6yn y6 h6nn. ni a
 dly6n marchogaeth yn meirch a vo-
 ont yn f6i6n. g6ir a dy6edut. heb
 y rei tr6y dyghu y du6 yr h6nn a
 2875 rodo diftri6 arnunt. ac yna deu o
 honunt a varchoccaaffant deu varch
 dzythyll tu ar poath. y neill o honunt
 oed acherdedyat uchel gantha6. Ar
 llall yn rygygha6c. ac uchel oed y dyd.
 2880 ac ef avyry6yd o benn y t6z dec gaf-
 lach a rugeint. ac yna y marchogyon
 a ymptyryaffant y gynt. ac ar y
 plas peri ar6ein ar6ein eu meirch.
 ac yna y doed ar6ndel yn dzythyll
 2885 yn lla6 bo6n. ac yfkynnu aozuc. b.
 y my6n kyfr6y ae gozfeu eurent. ac
 ymdidan aozuc ar bzenhin. Athra yt-
 toyd ef yn yr ymdidan h6nn6 y march-
 ogyon ereill adgaffant hynt o vlaen
 2890 bo6n yn lledzat. ac yna nyt ymarbe-
 d6ys neb o honunt ae gilyd. ac yna
 yggahard6ys y bzenhin 6ynt hyt
 nathozrei neb o honunt aelodeu y gi-
 lid. Argloyd heb y bo6n am folineb

y dy6edy ny ellir hynny. eiffoes tra
 2895 yttoed bo6n yn ymdidan ar bzenhin
 y marchogyon araculaenaffant. tri
 gyzua march ymblaen bo6n. ac yna
 bo6n tr6y digoueint bzathu ar6ndel
 ac yfparduneu dan y voli. yffozd a
 2900 gymerth hyt pann gyuodes d6ft y
 ffozd ae v6z6 y gan y g6ynt yn 6ybyr
 rygtha6 ar g6y6 g6yr. 6el6ch heb y
 bzenhin meint y kam y mae yny
 6neuthur yr march ac nybu hir hyt
 2905 pan ede6is ef y deu varcha6c o 6af-
 66yn agos y deir milltir. ac yny di6ed
 ef ae hede6is oll. ac ymdidan aozuc
 heb ef bethadaruu it. d6ze min du6
 2910 ykerdeist hyt hyn. kany pann er-
 lityaffam y r6nffieit clotuozus. a
 phan ledeis. i. tenebaes. yna ti ae he-
 de6eist. ac yna kyntaf ti am urdeist.
 aphan gigleu y march y argloyd yny
 2915 voli yn 6ell noc y kanas oe bzouu.
 y ffozd agymerth arada6 y kerda6d
 hyt na bu eirot ederyn aallei y gan-
 lyn oacha6s y kanma6d aozuc y ar-
 gloyd arna6 ny odfyf6yffa6d hyny
 2920 deuth ar gyffini6d tref ytat. ac yna
 feuylla aozuc y march ac edycha6zuc
 bo6n ar y tir yny glych ac adnabot
 y vot yn dyuot y dzeff ytat. oe adu6
 tat kyuoetha6c heb y bo6n llyma y
 2925 tir y dlyei uynhat bot yn geit6at
 tr6y nerth du6. ac yna yparaf. i.

2864 offeren. 2865, 2866 benn engllyeu. 2867 cheylla. 2868 offeren. 2869 ym-
 didanyllant. 2870 rygtunt. 2871 fulg6yn y6 hynn. 2872 dlyly6n; an. 2873 — o6t;
 ady6ed6ch. 2874 tynglu. 2876 uarchockayffant. 2878 cherdetyat; ganta6. 2880
 vyay6t. 2881 arhugent. 2881, 2882 yna yd ymbennyaryaffant ymarchogyon ygyt.
 2885 ygyannu. 2886 yneurent. 2887 yttoed. 2889 dngant. 2890 lletrat; ymarbedad.
 2893 gilyd. 2898 o vlaen. 2899 ydicyuonau. 2900 noli 6nnaeth. arffad. 2901 pan.
 2902 ynyz. 2903 tyngia6. 2904 ymae bo6n. 2906 6alf6in. 2910 itti myndu6
 da6c. 2911 hynn; pan. 2912 ni yrn6y6it. 2914 gntaf. 2917 ac. 2918 eiroyet.
 2920 yuy. 2921 doeth ygeffnyd tref ydat. 2924 dat. O. a. 2925 dat hollgyuoetha6c.
 2926 uyntat i; geit6at arna6.

2930 2935 2940 2945 2950 2955 2960

2929 enó ys enryded. 2930 ymhoelaó. 2931 oafioffiaó nny doeth. 2932 dif-
 gynnv. 2933 rad; marmo. 2934 doeth.fabaot aitaó. 2935 gyfocft. 2936
 ennilleis. 2937 —noc; acennillóys; genedyll. 2939 chlónnychu. 2942 loegy. 2943
 honat ti. 2944 hónnó. 2945 ltt. 2947 kynghozóa. 2950 Dyao. 2951 im. 2952
 dat; dat. 2955 y uarchi aozuc. 2957 ual. 2958 —yn dyuot. 2959 paóed. 2961
 ual. 2962, 2963 marchogyon heb y boón. ac hnt ar vynthir. 2964, 2965 marchokeeis
 ac achennilleis. ac yna ymynnaf 29euthur caftell. 2967 minnen. 2970 —o; dat.
 2974 att. 2976 deutroet. 2977 emennyd. 2978 neitaó. 2979 ymauellaó. 2980
 kaffant. 2981, 2982 ac ydodaffant ymab arnei. 2983 gbeiróyt. 2990 diguaó. 2992
 ltt.

91 Peniarth MS. 5

mal y bu. diolóch y duó hynny heb
 y bzenhin. Mi aozchyuygeis y march.
 ogyon. 2 hnt ar uynhir uy hunan y
 marchokeeis. ac ae henilleis. 2c yna
 mi aónaf gaffell. a hónnó a allwaf
 aróndel. o enó aróndel vy march.
 2c minheu heb y bzenhin agadarn.
 haaf hynny yn llawen. 2c góedy góy.
 bot o vab y bzenhin hynny mynet
 oboón y lys y tat. ef ar deugein
 marchaóe ygyt ac ef ae aethant
 yr yftauell lle yd oed march boón.
 2c góedy eu dyuot yr yftauell dy-
 neffan aozuc mab y bzenhin at y
 march. a dyzchauel aozuc y march
 y deudaoet. ac daraó ar y benn nny
 vyd y menyd ygytch y glufteu
 ac yny neidaó y lygeit oe benn.
 2c yna ydymyauellaó y góeyr
 ac ef ac y kaófant yn varó. 2c yna
 y gónaethant elo. ac ae dodaffant
 arnei. ac y dan leuein dyuot a ozu-
 gant yr llys vzenhinaó. ac y dy-
 óedaffant. arglóyd vzenhin d. 2c
 yth gyweiróyt. march boón alad-
 aó dy vab. a phan gogleu y bzen-
 hin hynny ynuydu aozuc. 2c arglóy-
 di heb ef kymeróch boón. mi a
 uynnaf y grogi. kanys maóe ym
 digyaó. 2c arglóyd heb y boón nyt
 velly y góney di os da gennyt.
 Mi aónaf iaón it. 2c th dy vod.
 vy arglóyd athaó. y boón 2c th fabaot

92

2995 3000 3005 3010 3015 3020 3025

dos y edzych peth aónaethpóyt. 2c
 nys gohiryáó fabaot hyny deuth
 hnt y lletty. 2c phan deuth y mab
 a óelas yn varó. 2c yna y doeth
 fabaot at boón ac y dywaót y chóe-
 dyl hónnó idaó. Syr heb y boón ys
 d. 2c ach. 2c dyl yfyd genhnt. 2c phan
 gogleu boón fon y bzenhin ae mo-
 dóz hóynteu. ef adywaót bot yn-
 well ganthaó kolli y dylat athzef
 y dat no godef y fmachteu hóynt
 arnaó ef. 2c yna y dywaót y bzen-
 hin 2c th boón. lóttón heb ef gat
 ym hedóch. 2c erchi y varchogyon
 heb ohir y dala. 2c yd ymauella-
 fant ac ef. a dywedut aozuc y bzen-
 hin y krogit ac na 2c th. ac na ro-
 dit ar vechniaeth. 2c phan daruu
 udunt y dala. bzice o vziteu. glois
 o gaerloyó. a clarice o leicetre
 oed truan ganthunt ac a vynnnt
 y dianc. ac y dyóedaffant 2c th y bzen-
 hin y mae gogan maóe agóat. 2c
 idaó am y góe a welfant yn góafa-
 naethu gyr dy vzon ac oth fuol dy-
 uot a mynet. 2c 2c th hynny nyt iaón
 it peri y lad. 2c pha ny bei daet y ma-
 rch ae glotuozeuffet ni a vnyem y
 diuetha. 2c phan gogleu boón hynny
 góztheb aozuc vdunt a dywedut
 y gynniur tiryod ym góafanaetha-
 ód. i. y march yndunt ny adón. i. di-
 uetha y march. 2c yna y dyóedaffant

93

Folio Cxi

y ieirll myn y 2c th yoned góir a
 dywedy. 2c yna yd adolygaffant y
 ieirll yr bzenhin tyghu y wlat
 idaó arodi y tir y fabaot. a hynny
 agynytahaó y bzenhin yn uyud.
 2c yna yr arwedaó boón aróndel
 allan ac yd yfeynnaó arnaó. ac y
 dywaót 2c th. march. maóe abeth
 yth garaf pann yttóyf yn kolli vyn
 dinaffoed am keftyll oth achaós
 acherydus vo adidarpó. kanys di-
 gaón aenilleis. a digaoón aenillaf
 o. 2c kaffaf iechyt ac einoes. 2c yna
 y kymerth y gledyf ae daryan.
 a chymryt y gennat gan y bzenhin
 y góyd y varóneit. a phaóe yn edzyeh
 arnaó. hen a 2c th. ieuéinc. 2c
 ymhoylut at y bzenhin a dyóedut.
 reit vyd y mi mynet ragof kany
 allaf trigyaó yny wlat honn. na-
 myn gozchymyn yd 2c th it na ettych
 heb góe fyneyit 2c th fabaot yr húa
 agaraf yn vaó. 2c myn duó holl
 gyooythaóe os ef ageis dy yrru y
 ar y tir aryuu ym tat. i. 2c pha beón
 . i. góedy mynet hnt ar bedóyrann
 ymo. 2c mi a deuf y nerthu ef ae
 gynyfkaoyd. eithyr hynn nac ym-
 diret ti y mi byth hnt pan y hey-
 dych dy hunan. 2c yna yd ymho-
 les penn y varch y 2c th y bzenhin
 dan y vzaethu ac ysparduneu. 2c
 yna y dywaót. duó ath nertho.

94

2994 beth. 2995 ynydoeth. 2996 phann. 2997 deuth. 2998 att. 3000 gennyt.
 3002 bynteu. 3003 gantaó. 3004 fmachdeu óynt. 3006 ymanalyffant. 3013
 leyceftya. 3014 dnan gantunt. 3015 acyl. Aca. 3016 góatthar oed. 3017
 góafanaethu. 3018 geyz dy vzon. 3020 ltt. 3021 vynnem. 3024 yz yge-
 niuer. 3024, 3025 góafanaethaó y march. 3027 huzimad. 3031 gannattaó. 3033
 efgynnaó. 3037 aedidarpó. 3038 ennilleis; ennillaf. 3041 ygan. 3042
 yggóyd y varóneit. 3044 ymhoelut att; dywedut 2c th. 3047 góochymyn;
 ltt. 3049 garaf; hollygnoethaó. 3052 wedy; hollyzan. 3053 ef ac
 sabaoth ac y. 3054 gynyfkaoyd. 3055 pann. 3056 ymhoelut. 3059 dywaót
 sabaoth.

3060 eithyr na bydaf llawen byth ym
bywyt am gollu vy mab maeth.
Yna ykerdadod boon raddad hyny
deuth yhamton at iosian. agalo
aozuc attao y holl varchogyon ac
3065 erchi udunt goneuthur y fabaot
y athzo. ac yna y dywedaffant y
mae ofer yd oed yn dywedut. yn
oir heb ef y gozuyd arnaoch hynny
kauns y bzenhin ae yftynnaod ida6.
3070 Agahardadofy gyf ineu oz wlat.
Argloyd heb iosian beth adaruu
it. ac ynteu adywaot vy marchog
gyon yn gyla6. ac yna y dywedei
pob vn 6zth ygilid. mat yn ganet
3075 kan yttym yn colli y marcha6c go
reu o gret. Yna ygelois iosian ar
boon agouyn ida6 p6y aarwedunt
gyt ac gynt a phabeth. Argloyd heb
y fabaot. terri vy mab ac fcoart.
3080 aant gyt athi. Achy6ynnu aozugat
ac yr moz yd aethant. ac ygh6lyn
y doethant yr tir. Ag6edy bot yno
wers yn f6l6zn medylyao aozuc my
net raddad. ac yna y gounn6ys co
3085 part y bo6n beth a6naei ymdana6
ef. ynteu adywaot y mae y ada6
gyt a fabaot ac y rodei tir deu varch
a6c ida6 y ymbozth arna6. ac ynteu
ae diolches ida6 ar y eir. ac a ymhoy
les yn dzift ac yn irlla6n. eiffoes y
3090 dydaedi6 ar nos a deuth. y kymeth
y toyll6z y ffozd a raddad y kerdad

hyny deuth tr6y y moz y mambza6nt.
ac mal y harganu y bzenhin ef gal6
arna6 aozuc agouyn ida6 pale bu
3095 assei yn trigya6 yn yr hyt y bu. Ar
gl6yd heb ynteu ny chelaf ragot mi a
fuum ys bl6ydy n yn keiffa6 y palmer
alettyeift ti. ac ae g6eleis. Yr mah6n
py le y kefeift ef heby bzenhin. yn llo6
3100 gyr argloyd yny lle y mae tir ma6z
ida6. ac o achao6 g6eithret dybzyt a
ozuc y varch nyt amgen nollad mab
y bzenhin y deholet ef oz wlat. ac 6zth
hynny moes ym gant oz faracineit
3105 de6zaf gyt ami oe geiffa6. kauns ky
uar6yd gyf i. a heb ohir y parann6yt
y kan6z ida6. a radunt y kerdaffant
hyny doethant hyt ygk6lyn a boet
dzyc diwedudunt. ac yna bozeug6eith
3110 yn toze y kyuo6es bo6n ac y deuth
fabaot attao y gymryt kenyat y vynet
y wlat. ac ynteu ae kenhada6d. ac yna
bo6n atherri a ymdzylffaffant o eur
ac aryant. ac ar y tir y bu ganthunt
3115 k6ynnan ma6z athrift6ch 6zth ym
wahanu gynt ar marchogyon a fabaot.
Ar marchogyon a gerdaffant radunt.
hynt bo6n uu mynet tr6yr moz tr6y
dzalla6t. ag6edy eu dyuot yr tir yf
3120 kyntu aozugant ar eu meirch clot
uo6us a marchogaeth yny doethant
y ffozest. a iosian yn marchogaeth
yr6g bo6n atherri. ac yna dyuot
amfer ythymp idi. ac moz yg uu
3125

95 Peniarth MS. 5 96

3062 yny. 3063 doeth; att. 3065 goneuthur pob peth ynu6d y. 3066 dywede
affant gynteu. 3070 gahardadofy gyf innu. 3071 heb y. 3072 itt. 3073 yffyd
yn. 3074 bop; gilyd. 3075 kaun. 3078 phabeth a6neynt. 3079 mab i. ac
y fcoart. 3080 ymhoelen. 3091 doeth. ac. 3092 ac. 3093 ynydoeth; hyt
ymaba6nt. 3095 pale y. 3097 nyfclaf. 3098 unu yzyl. 3099 di. 3100
pale; di et; lloeger. 3103 6naeth. 3105 faracineit. 3107 Ac heb ohir y perit.
3108 canno6; ac. 3109 yny; ygh6lyn. 3110 bozeug6eith. 3112 ygennyat.
3113 raddad y wlat; kenhada6d. 3115 gantunt. 3116 g6ynnan. 3120 yfgyntu.

erni dodi llef aozuc. Argloydes heb
auynny di ymi dzigya6 gyt athi
yth kad6 ac y gylat dy vab ac y 6neit
thur yr hyn auo da genhyt ti. a mi
3130 arodaf vy ll6 ym bywyt na byd llei
yth karaf nochynt. Argloyd heb hi
ny vynhaf. kauns herwyd agiglef. i.
nat ia6n bot g6z yny kyfry6 le h6n
n6. dos ti ythwae agat rofi aieffu
3135 grift ar argloydes veir 6zth efcoz.
66ynt aymhoelaffant y 6zthi tr6y
dolur athaift6ch. a hitheu adzigya6d
ehunan. ar amfer da a deuth y ganet
deu vab idi. a chan y g6anhet hi ny
3140 all6ys leuein pan doeth copart ar
faraffineit etti ae chymryt ac ada6
y deu uab yny lle y buaffei y my6n
deil yn ymgreina6. a mynet a ozu
gant ahi ganthunt tua m6mbaa
3145 6nt. a boet ieffu ae diftry6o. ac ym
phen taly m nachaf bo6n atherri
yn dyuot y geiffa6 iosian. achlybot
y meibyon yn germein affryfya6
a6naethant adywedut ry6yr yd ym
3150 yn kerdet. a phan deuthant lle yd
ada6font iosian. ~~Oy a iosian py du~~
nachaf y g6elynt y meibyon my6n
y deil. a heb dim o iosian. Oy a iosian
py du yd aetho6t ti. moy yth karaf
3155 no dim oz a6naeth du6. ac yna y
tozaffant eu cr6yn gra ac adodaf
fant y meibyon ympl6c y rei hynny.
ac y kymeth bo6n y neill. atherri

y llall. ac yfcynnu ar y meirch ac y
geiffa6 iosian o vzenhinyaeth y
gilid yd aethont. ac am nafca6ffont
dic uuant athrift. te6i 6eithon a
6na6n am bo6n. adywedut am fa
baot mal yd yttoed yny yftauell
yn kyfuc. ef a 6welei bzeud6yt mal
3165 nat oed hof gantha6. Sei ry6 vzeu
d6yt a6elei. kant ole6n yn achub
bo6n ac yn d6yn y varch rac bo6n.
ac o dyna ef a 6elei y vynet y feint
gilys y geiffa6 trugared. aduhuna6
3170 aozuc. a menegi y wreic yr hynn a
6elfei. a hitheu a erchis ida6 nas
kymerei yn dz6c arna6 a dy6edut
daruot y bo6n colli iosian ageni
deu vab idi. ac yna fabaot agymeth
3175 hynny deuth y feint gilys. a phan
deuth yr dywede6ic le. yr egl6ys
agyza6ad ac y offr6m yd aeth ac
vgein o gydyndeithon gyt ac ef
oe wlat. ac yn dyuot udunt or eg
l6ys y kyhyza6ad ac gynt iosian.
a phan y g6elas fabaot. llawen uu.
3180 Argloydes heb ef. mae bo6n atherri.
Syr heb hitheu ym6aranda6 a mi.
Ef a damchweina6d geni deu vab
ym my6n ffozest. athra ytto6d6n
yny dam6ein h6nn6. mynet aozu
3190 gant bo6n atherri yr coet y dz6l.

97 Folio Cxxii 98

3126 heb ybo6n. 3128 gad6. 3129 hynn; gennyt. 3131 gara6; heb hitheu. 3132 nys
myntaf. 3133 nyt. 3134 di yth chwae. 3135 ac ar. 3136 gynt aymhoelaffant.
3138 doeth. 3141 faracineit; chymryt a6naethant. 3143 mynet. 3144 gantunt.
3145 a phoet; ympann. 3148 meibou. 3150 deuthan. 3151 eded6ynt. 3152 meibou.
3153 ac heb; Oiaiosian heb y bo6n. 3154 di; gara6. 3156 ac y. 3157 meibou. 3159
yfgyntu ar eu meirch a6naethant. 3161 gilyd yd aethant; ka6ffant. 3165 vzeud6yt.
3166 ganta6. 3176 g6ift. 3178 oallo6yfla6d. 3179 ynydoeth; phann. 3182 gedynd
deithon. 3187 ym6aranda6. 3189 im ymy6u; yttoed6n.

ac yn hynny dyuo2 oz faraffinyeit
 racco. am dóyn ganthunt. ðe faraf-
 cinyeit ynt arglôydes. ie heb hitheu.
 3195 Wely di ýtôyllô2 a beris boón y ve-
 dydyaó. Sef aozuc fabaot. dyzchael
 y fionn atharaó y traytô2 ar y benn
 yny dygôydaódn yn varó. ac o lef
 vchel. erchi aozuc fabaot yr pere-
 3200 rinyon taraó y farafcinyeit. ac yna
 y pererinyon ac eu fyynn adzaóflant
 y farafcinyeit. aphozthmyn y dze2 a
 deuthont. ac yllas y farafcinyeit oll.
 ðc heb ohir y kymerth fabaot iofian
 3205 heb yr hitheu. yn digelwýd dywët ym
 paWéd yd arwedy ui tróy y gWéledi
 hynn. heb y fabaot na vit arnat
 vn offyn ti aWifky Wífe gô2 ymdanat
 ac yn aruer gô2 ti a gerdy. heb hit-
 3210 eu nyt affreit ym ymoglyt. ðc yna
 fabaot a gymerth gWífic perein ym-
 danaó. ac ymdanei hitheu gWífic ad-
 fôyn gô2aó. ðc yna yd aeth iofian
 3215 ui aozu hi llyfeyn. ac ny Welas hi
 erroyt llyfeyn Well. kanys ahónnó
 agallei Wneuthur ylyg y mynhei
 ar y hýyheb aechozff. ðc radcunt y
 kerdaffant heb ozfôoys y geiffaó. b.
 3220 atherri. áhýt ymratfiozt y deuthant.
 ðc yna y clynychaódn fabaot. ac ý bu
 feithmlyned athzimis kyflaón yn
 glaf. ac yn hynny dydgWéith dechzeu
 medylýaó am boón aozuc iofian.

achanu idaó. ac edzych ar hynny aozuc
 fabaot yn graff. hýnt boón ryuelór 3226
 uu atherri pann doethant y maes or
 koet. kyhóad ac óynt ffozefô2 côzteis
 ac amouyn ac ef aozuc yny mod hónn.
 Py vn óyt varchaóe adfôyn. myn vvg- 3230
 cret heb ef ffozefô2 óyf. á pha vn óyt
 titheu. Syr bachler tebic óyt y ór ar
 ormod kerdet. ac y velly yd ym heb
 ynteu yn óir. gWreic a uu y mi ny anet
 ychyntecket ac cholli a Wneuthum. 3235
 ac ózth hynny trift óyf. ár deu vab
 hynn aanet idi. dozo yneill attaf vi
 a mi a baraf y vedydyaó ae vagu. ac
 ny cheiffaf gennyt ti Werth vn gein-
 aóe yr hynny hyny delych dzacheuy 3240
 heb y ffozefô2. adiolch idaó aozuc boón
 canWéith. agouyn a Wnaeth y ffozefô2
 pyenó adodit arnaó gi ohamtón. y
 dinas ar y mo2 heb y boón ac yn gyf-
 lym dóe yr eglôys. ac ymiachau aoru 3245
 gant ac radcunt y kerdaffant. ðc yna
 y kyhydaódn pyfcozô2 ac óynt. ac y rod-
 affant y mab arall attaf ar vaeth a
 degmo2c ganthaó. ðc y peris ynteu
 y vedydyaó. ðc yfkynnu ar eu meirch 3250
 aozugant ac ymiachau. ac ny orffôy-
 ffaffant hyny deuthant y dze2 a oed
 gyfagos. achymryt eu lletty aozugant.
 á phan daruu vdunt bôyta ac yuet
 dogyn. ac eu meirch dogyn. eu góelyeu 3255
 aoydynt baraó. y gyfgu yd aethant.
 ar boze pan uu eglur y dyd edrych

* yn hy garfi poethman or dze2. ac yn
 efmóyth y kaófant

99 Peniarth MS. 5 100

3192 dyuot oz faraffinyeit. 3193 gantunt. 3194 ynt óy arglôydef heb y fabaot. 3195
 Wdy racco. 3197 traetur. 3198 dygôyd. 3200. 3201. 3202—ac yna . . . farafcinyeit.
 3203 doethant attunt; faraffinyeit. 3204 kymmert. 3206 di ui; góladoed. 3208
 Wígy. 3210 nyt oed; im. 3210. 3211. 3212. 3213 —ac yna . . . gô2aó. 3215
 llyfeyn aozuc hi. 3216 eiryoet llyfeyn. 3217 aly; llúw auynnei. 3220 doethant.
 3221 clynychaódn. 3227 pan. 3229—aozuc. 3230 Pavn óyt ti. 3231 óyf i. 3233 ger-
 det. ae nelly ydóyf. 3234 ac ny. 3235 clyndeket. 3237 Dyzo; attaf i heb y ffozefô2.
 3240 yny. 3241 —heb y ffozefô2; idaó hynny. 3242 gannWéith. 3247 pyfô2aó;
 rodyffant. 3249 gantaó. 3250 yfkynnu. 3251 —ac ymiachau. 3252 ynydoethant.
 3253 gyfagos udunt. 3254 bôytta. 3256 oeddynt; gyfca. 3258 ynty; poethman.
 3259 kaófant.

3260 aWnaeth boón allan. agWleet aozuc
 ef penyadur ac amkan y vil o Wyr
 gyt ac ef yn arfaó. ðc yna yd achu-
 baódn boón vdunt yn gyntaf ar aón.
 del y varch cloturús. ac yn gyntaf
 3265 ytreóys ef yr hón a oed yn dóyn y
 máer. áhýt tra barhaaódn y Wáyó ef
 ae troes óynt y agheu. átherri vegys
 marchaóe da aladaódn arall. ac agym-
 erth y amós herwýd y afóyneu ac ae
 3270 rodes y lettyó2 yn hur y letty. a phéi
 na damcheineí dyuot boón. ef a yf-
 peilyffit y dze2 ac ae llofeyffit. pann
 deuth boón ac eu hynmlit o lef lef vch-
 el. dyWédut ózth Wyr y dze2. ef ac an-
 3275 reithr ony bydóch ffenedic yn aóch
 ymdiffyn tróy deórder hyt na cheffóch
 byth óerth yn geinaóe oc yflyd yny
 dze2. ðc yna ymWan aozuc boón ac
 ymhoylut aozugant oll at y tryWyr.
 3280 ar tryWyr hynny aozugant. ac ny
 óydynt o py le pan hanoydynt na
 phale ygenyffit. a digyaó aozuc boón
 ózth y bobyl hynny. atharaó penn y
 iarl yerygt y arnaó. ae anuon yn
 3285 anree yr vnbennes bioed y dze2. á
 góelet aozuc hitheu y dyrnódeu aro-
 des boón a hóf uu genthi a bô2ó y
 charyat arnaó ef aozuc hi ac ar hyn-
 ny y teunyaódn y gyfrageu. achyrchu
 3290 eu llettyeu aozugant boón atherri.
 á pharaó oed eu bóyt gan eu llettyó2.
 á góedy daruot vdunt vóyta ac yuet

dogyn ef aathoed yrei ereill yr llys
 a díoloch maó2 aozuc hi yr marchó-
 gyon ae hanregaódn. á góell uaafei 3295
 genthi pei kaóffoedei y tryóy rae-
 dyWédedic yr arglôydes a anuones
 y lynyfcal yerchi vynet yn ebzóyd
 y gyrchu y marchogyon. ac ynteu
 aaeth ac ny ffynnaódn raedaó. á
 3300 phan gigleu hi na doent. hi a aeth
 ehunan hyt attunt. á phan y gWé-
 las boón hi yn dyuot ymgymhóyffaó
 aozuc. á hitheu agyuarchaódn Well
 idaó val hynn. duó yr hónn an kre- 3305
 aódn ath iacha di vygharedic. mi a
 anuoneis attaf y adolóe yt dyuot
 attaf. athitheu a diogeiff. árglôydes
 nys medylýeis. namyn os gallaf yn
 voze mi agychWynnaf o dyma y geif- 3310
 faó iofian vvgWreic agolleis kyn
 echdoe y boze. ðc y duó y díolchaf
 deu vab aedeWís y mi. heb yr vn-
 bennes ryued yó hynny. á thitheu
 kymer vi yn Wreic it os mynhy. 3315
 vyghWaeer dec heb boón peit a hynny.
 yr yflyd ytti ny Wnaón. i. hynny a
 bot yn dóylló2. athróy hynny tyfu
 kynhen y rydynt hyt pann digiaódn
 bob vn ohonunt. ac y begythaódn 3320
 y vzenhines peri llad y ben. árglôy-
 des heb boón gWaranandaó arnaf vi
 tróy yr amot hónn yma mi ath gy-
 merhaf yn Wreic ym. ony chaffaf
 gyuot ar Jofian ody vyón y feith 3325

IOI Folio Cxviii IO2

3261 pennyadur. 3263 aróndel. 3265 treóis; hónn. 3266 ac; Waeó. 3267 megyn.
 3272 ac alofgyffit. Pan. 3273 oc eu. 3274 dze2 aozuc. ef achaureithy. 3276 amdifyn;
 chaffoch. 3279 ymchoelut; att. 3281 pale pan hannhoedyn. 3282 ganyffit. 3284
 ergit. 3286 rodei. 3289 terunyaódn ykyfrageu. 3292 vóytta. 3296 genthi. 3298 ac
 erchi idaó mynet. 3301 doynt. 3306 iachau di vvg caredic. 3307 adolón itt. 3308
 árglôydes heb y boón. 3310 noze auooy. 3311 vyggóamie; kyn. 3313 im. 3315 itt
 os mynny. 3316 vyghWaeer ydec heb y. 3317 itt. 3319 kymen; paandigyaódn. 3320
 pob. 3321 benn. 3322 heb y; arnaf. 3323 gymeral.

mlyned hynn. a petwar mis. ac yn
llaŵen heb hi da y dywedy. ac ar hyn-
ny yteruynôys yr amryffon ryg-
thunt. ac y gyfau y nos honno yd
3330 aethant. a thranoeth y boze y kyuo-
des y iarlles athros y bont yr eglôys
yd aethant. ac archeb cob gris agant
yr efferen ac aŵnaeth eu priodas.
a phann daruu yr efferen y llys
3335 agyzaaffant. dôuyr y ymolchi a
gymeraffant. ac eu bôyt yd aethant.
a marchogyon vâdolyon advôyn
yn gôafanaethu arnunt. agwedy
bôyt yderchi boôn yr ieirll vynet
3340 arlleilltu y rodi vdunt rydideu. a
dyuot o honunt hōynteu y rodi gô-
rogaeth idaô ynteu. agôedy daruot
udunt talu teyrngat agôzogaeth
idaô ydyd aediô ar nos adyuu. y
3345 gyfau yd aethant ody vyôn paleis
bzenhinaôl. a thranoeth pan dôyr-
haaôd ydyd yd aeth duc uafcal ay
wyr ac agyhyraffant.
aduc dofris. ac ygyt ac yd aethant
3350 y ryuehu ar arglôydes y dzeff. ac ygyt
ac gynt ydoed pymtheg mil o wyr
aruac. agyrru eu meirch aozugant
megys gwyr kyndeiraôc. ac ny oazfôyf-
faffant hynny doethant yr dzeff
3355 trôy diftryô y ŵlat heb trugarhau
ôzthunt o dim. ac yn voze y kyuo-
des boôn achlybot aozuc y fion. a
phan vōybu ef yr yftry. ef aozchy-

103

Pemiarth MS. 5

104

3326 phedwar, 3328 rygtunt, 3330 thaannoeth, 3333 offeren, 3334 phan; offeren,
3335 dyfôz, 3336 ac yeu, 3338 gôafanaethu, 3339 erchis, 3340 neilltu, 3341
gynteu. arodi eu, 3344 doeth, 3346 bzenhinaôl, 3347 ac, 3348 gyhyzdaffant, 3349
gyt yd, 3351 pymtheg mil, 3354 yny, 3355 diftryô, 3357 chybot; fonn, 3358
oachymynnôys, 3362 yfygnnu, 3363 yfygnnu, 3365 ymbiaen achuc, 3371 ac yd,
3374 gilyd, 3376 emillaôd; ar rei, 3378 marchockaôd, 3380 ymlidyaôd, 3381 ym-
choelaôd, 3382 att, 3383 ŵaeô, 3385 -aozuc, 3386 ac; c, 3387 att, 3388 ymlid-
yaôd, 3391 tozres.

mynôys y wyr gôifcaô eu harueu.
agôelet aozuc y llurugeu ar helmeu 3360
yn difcleiraô. ac ygwifcaôd ynteu y
gledyf. ac yfeynnu aozugant ar meirch,
ac yfeynnu yn gyntaf aozuc boôn ar
arôndel achyt ac ef terri marchaôc
clotuozus ac ymlaen achub y foze ac 3365
daraô yny holtes y daryn ac yny
ballôys idaô y luruc. ac yny aeth yn-
teu yr llaôz yn varô. ac yna terri a
achubaôd athrôy vaôzed y daraô yn
y dygôydaôd yn varô yr llaôz. ac yna 3370
y dodes boôn kri ac erchis y varcho-
gyon clotuozus ac eu cledyfeu aôchus
taraô dyrnodeu da. a phob vn yn my-
net dzos y gilid. a maôz uu yr ymlad
gan y kadeu trymyon. niuer y dzeff
aenillaôd y maes. a rei ereill agilyaf-
fant y yftlys bzyynn. ac o vlaen y ni-
uer y marchocaaôd boôn. a therri.
ny bu hōyza. ef aladaôd agos y deu-
gein. ac yna boôn a ymlidyaôd duc 3380
uafcal. a phan ymhoelaôd penn y
vareh at boôn. ef adozres boôn y
ôayô yndaô heb odzic ac yny aeth
ynteu yr llaôz. ac yna tynnu mozglei
y gledyf aozuc ar vefur llad y benn. 3385
ac yna erchi trugared aozuc ac yftry-
nu y gledyf at boôn. ac ynteu ae kym-
erth. ac odyua yd ymlidyaôd ef duc
dofris ac ae trewis ar y luruc dyrnaôd
maôz bzaef. ac ar yr helym yr eil dyr- 3390
naôd yny dozres yn deu ac yny dygôy-

daôd ynteu yn varô. Tec oedynt y
bydinoed aozchyuygaôd boôn. ac ar
hynny y teruynaôd y vâzôydyr. ac
3395 yna yd aethant yr llys ac eu bôyt
agymeraffant. a maôz ykarei boôn
yr vnbennes uonhedic. a feith mly-
ned y buant ygyt. ac ny bu kyt kna-
ôd rygthunt môy no chynt. adydgôe-
3400 ith mal ydoedynt velly galô aozuc
yr vnbennes ar boôn. adybygydi
caffel vy holl eŵyllus. i. ual hynn.
ef ar allei y mi y gaffel heb y boôn.
ŵeithon teŵi aônaôn am boôn. a
3405 menegi am fabaot nyt amgen no
dyuot gwaret idaô oegleuyt diolôch
y duô. agalô ar iofian aozuc ni aâôn
ygeiffaô vy arglôyd. iaôn adywedy
heb hitheu. ac yna yfkynnu aozu-
3410 gant ar eu meirch ar ffôz agerdaf-
fant. adyuoat aozugant diŵarnaôd
am aôz ofper y dinas vâdedic aelôit
amulis gôedy keiffaô eu harglôyd
ar dzaôz yr holl vâz vzenhi-
3415 nyaeth. ac yn hy vâza ôz dinas
kymryt lletty aozugant. ac yna
yd aeth fabaot yr llys. a phan deuth
y myôn kyntaf dyn aŵelas boôn
yn eifted ar veine. a chyr y laô y ôzeic
3420 vōyaf agarei yny yz amfer hōmô
kany ôydat dim yôzth iofian. a
chyzchu attaô ef aozuc achyfarch
gôell idaô yny mod hōm. arglôyd
duô ath iachao di ac agerych. ac
y na y gouynnaôd boôn ôzth fabaot. 3425
Py le yth anet. arglôyd heb ef. pe-
rerin o vzenhinyaeth arall ôyf. i.
ac yny dinas yd ôyf ys dydyeu.
adyuoat attat ti yerchi nerch yr
duô. athitheu vygharedic heb y. b. 3430
ageffy digaôn. a galô aozuc ar terri
adyôedut ôzthaô. aŵely di tybyc-
ket ef y fabaot. adyzo vōyt idaô.
mi arodaf digaôn it gann debyc-
cet ôyt ym tat. duô adiolcho yt
3435 heb fabaot. Ef adyôedit ym gôlat
dy uot ti yn vab y mi. ac yna ydi-
olches terri y duô ŵelet y dat. a
reded at boôn adyôedut ôzthaô
ymae fabaot oed y pererin. ac yn 3440
gyfilym yd achubaffant attaô ac
yd amouynaffant ac ef am iofian.
ac ynteu adyŵaôd y gôydat chôed-
leu y ôzthi a menegi y bot yn hy
ôzda yn lletty. ac yna mynet aozuc 3445
boôn a therri a fabaot tu ae lletty hi.
a hitheu aymolches ôz lliô a oed erni
hynny ydoed yny lliô ehunan. a phan
doeth boôn. a therri etti ychymryt
aozugant ae harŵein. gyt ac gynt 3450
hyt at y duces. a phan ygwelas y
dukes hi moz dec ac ygwelas a moz
adfôyn. gouyn aozuc y boôn ae y
ŵreic bzaôd ef oed honno. ie arglôy-
des heb ef. kymer di dy ŵreic heb 3455
hi. adyzo y minheu terri. mi aônaf
eô hynny yn llaŵen. ac yna yn llaŵen

105

Folio Clixiii

106

3398, 3399 gyt cnaôtaôl yryngtunt, 3401 debygydi heb hi, 3402 eŵyllus, 3403
im, 3407 aozuc. adyôedut, 3408 arglôyd heb ef; a] y, 3409 yfygnnu, 3415 ynty,
3416 eu lletty, 3420 ynyz, 3421 ŵydyat, 3422 -ef, 3423 idaô aozuc; hōm yman,
3426 Pale ythanet ti; ynteu, 3428 dinas hōm, 3429 nerth, 3430 uygkaredic,
3432, 3433 di tebycket ypererin y, 3434 itt heb ynteu gan, 3435 itt, 3436 heb y,
3439 att, 3442 amouynaffant, 3444 ynty, 3445 ôzda yny dinas y lletty, 3448 yny
ytoed, 3451 att; phann, 3452 ac, 3453 ae y] ae, 3456 minnen, 3457 llaŵen heb
yboôn.

haad pob vn o2 g6zaged 6zth y gilid.
 ac yna y deuth tatmaetheu y mei-
 3460 bon ar meibon gyt ac 6ynt yr llys.
 ac yna y bu6yt la6en 6zthunt. kan-
 ys menegi aozucp6yc vdunt vot. b.
 yny dinas. Y ffozef6z yn gyntaf
 a death agi y vab maeth ganta6.
 3465 ac ny bu h6yzach y pyfcod6z nem-
 a6r noe ynteu. 6r ffozef6r yn ar-
 6ein gi gyr yla6. ar pyfcod6r yn
 ar6ein miles. aphan y g6elas bo6n
 6ynt. gal6 aozuc arnunt. alla6en
 3470 uu 6zthunt pan y g6elas. a mynet
 d6yla6 m6n6gyl vdunt ych6anec
 y ganweith. a diol6ch y eu tatmaeth-
 eu yn va6z. aphriodi y dukes aozuc
 terri. alla6en uu iofian o achos
 3475 ynyrded terri. 6c ynydyd h6nn6
 iach alla6en oed y meibon. 6g6edy
 eu b6yt y chw6are yd aethont a ma6z
 uu y lle6enyd ar clodest a ryuu
 ganthunt. 6 g6edy daruot y bo6n
 3480 eu g6ahanu. y chw6are ta6ibozt yd
 aethant yr h6nn a dyfcaffit yn da
 vdunt. 6c yna gal6 aozuc bo6n ar
 vn oe 6afanaethwyr ac erchi ida6
 d6yn dogyn o arueu gloy6on ac
 3485 yzda6 tatmaetheu y meibon yn
 varchogyon urdolyon. arodi y pob
 vn ohonunt. pet6(a)remys. a dig-
 6n o eur ac aryant. 6g6edy hynny
 kennat agymeraffant. 6c yna y
 3490 deuth pa6b or bar6neit ar dukes

107

Pemiath MS. 5

108

3458 gilyd. 3459 doeth. 3461 lla6en. 3462 ozucp6yt. 3465 pyfcod6z y. 3471
 myn6gyl. 3473 dukes. 3474 acha6. 3475 enryded. 3477 aethant. 3478 oed;
 glodest. 3479 gantunt. 3480 y; ta6lb6rd. 3481 dyfcaffit. 3483 6afanaethwyr.
 3486 bop. 3487 onadunt bed6ar. 3490 pa6p; dukes. 3491 rodi y; derri. 3492
 ynni yn yferiennedic. 3494 ermin. nyt amgen. 3497 kennaden. 3500 ygyt gyt. 3501
 yf66r. 3502 vi i. 3504 im eiryoei yn lle. 3505 im. 3506 trigya6d; yny. 3508
 a bo6n sennill6ys merch. 3512 -kennat agymeraffant. 3514 yfeynnu. 3515 march;
 pymthegmil. 3517 orfo6wyffiant yny doethant. 3519 att. 3521 benn.

ar ieirll y rodi g6zogaeth y terri
 yny megys y dy6edir yni yn yf-
 criuennedic. Bellach y dy6ed6n
 am ermin. bot iuo2 vzenhin yn
 ryuelu arna6. a hynny agigleu bo6n. 3495
 6gal6 ar terri aozuc. ac erchi ida6
 anuon kenhadeu ar hyt y 6lat
 y gynnull pymthegmil o varcho-
 gyon de6on clotuo2us y vynet
 ygyt ac ef. Syr heb y terri mi aaf
 gyt athi. nac ey yfcuir heb y bo6n.
 3500 ot anuonaf vi ar dy ol dyzet titheu.
 namyn fabaot a vynnaf gyt a mi.
 kany5 ny phalla6d ym eirot lle
 y bei reit ym 6ztha6. 6 phagyhyt
 bynnac y trig6ys bo6n yn ciuil. ef
 aennilla6d terri vab oe 6weic bzaia6.
 6c ydennill6ys bo6n verch oe 6z6ic
 ynteu. 6 bo6n oed en6 mab terri.
 6c yna y derchis bo6n yr marchogyon peri
 tr6ffiau eu 6mereu. kennat agy-
 meraffant. apheri y veibon
 yfeynnu ar eu meirch. a iofian
 -ae merch. 6chyt ac 6ynt pym-
 thegmil o varchogyon arua6. 6c
 ny ozffoyffiant hyny deuthant
 hyt ymrat6z. 6 chennat a anuo-
 naffant oc eu blaen at ermin vzen-
 hin y venegi eu dyuodyat. 6c yna
 yd oed ermin g6edy dzigya6 y ben
 y t6z yr amfer ydoedynt yn dyuot.
 6c arganuot bo6n yn dyfot a phym-

thegmil ygyt ac ef o 6wyr arua6. 6c
 3525 yna gal6 aozuc ar yeirll ae var6-
 nyeit. ady6edut 6zthunt y g6elei
 bydinoed mar6a6l. 6c ar hynny na-
 chaf y genhat yn dyfot ac yn mene-
 gi yr bzenhin y mae bo6n oed h6nn6
 3530 ae niuer. ac erchi ida6 nat ofynoc
 caei. 6c yna y diolches y bzenhin
 y du6 y 6elet yny mod h6nn6. 6phan
 deuth ar ogyfach ac ef dyg6yda6 a
 ozuc ar ben y linyeu rac bzon bo6n
 3535 ady6edut 6ztha6. fyr or g6neuthum
 dim g6zth6yneb. mi a6naf ia6n.
 Syr heb y bo6n. mi a uadeuaf iti
 eithyr ny byd kyfundeb byth yrom
 hyt pan gaffaf dial ar ygwyr am
 3540 kam kuhudaffant yn bechadurus.
 heb y bzenhin ti ae keffy 6ynteu.
 6c yna y kymeth bo6n h6ynt ac
 ae dzylly6ys yn dzylleu. ac y deuth
 iofian ac agyhyrda6d aethat ac a
 aeth d6yla6 myn6gyl ida6 ac y go-
 3545 fynn6ys ida6 a oed gyfundeb yry-
 da6 abo6n. bu vy merch ydec heb
 ynteu. 6rgl6yd da y daruu yt heb
 yr hi. kany5 gozeu marcha6c o gret
 3550 y6. Odyna yd aethant yr llys vze-
 nhina6l. ac yd ar6wed6yt iofian
 y6 yftauell yn hard o bzyt. 6c odyna
 y gal6affant ar 66per. y bar6neit
 ar meibon a deuthant radunt oc
 3555 eu ftauelloed. 6 phan y harganuu
 y bzenhin y meibon gal6 aozuc ar-

nunt. ac 6ynt a deuthant atta6
 yn lla6en. 6c ynteu a aeth d6yla6
 myn6gyl vdunt. agouyn aozuc
 p6y henaf o nadunt. yn 6wir heb
 3560 y milys henaf y6 gi. athi aelly y
 6ybot. kany5 m6y y6 y gozff ef.
 a phedzoglach. 6c yna b6z6 aozu-
 gant eu mentyll y 6zthunt a re-
 dec a 6naethant ar hyt y llys. a
 3565 gi a ragoza6d ar milys yn ygw6a-
 nec y 6zyt. ac eu harganuot a 6na-
 eth y bzenhin h6ynt agal6 arnunt.
 Gi. heb y bzenhin mi ath 6naf yn
 vzenhin cozona6c. am holl vzenhi-
 nyaeth a rodaf yt. 6rgl6yd os da
 genhyt nyt velly y g6ney dozo
 ym tat os da genhyt. kany5 da
 y keid6 ef. ac nyt 6yf varcha6c vr
 da6l inheu. a ma6z uu y lly6enyd
 3575 auu yny llys y dyd h6nn6. ac ynet
 y g6in aozugant. 6 phan oed gyf6u
 arnunt y gyf6u yd aethant. 6weith-
 on te6i a6na6n am ermin. a dy-
 6edut am Juoz vzenhin kadarn
 3580 py 6ed yd amones y 6wyr y6aran-
 da6 y 6zth. h. a bo6n. a fabaot a
 milys. agi a Joffian pzaia6 bo6n.
 6g6edy kael chw6edieu y 6zthunt.
 6c yna anuon aozuc ar hyt ygw6-
 3585 ledi y gynnull lln. 6c yna y deuth-
 ant degmil a rugeint o 6wyr ar-
 ua6c hyt ar 6wirgl6d y dan kaf-
 tell bzatm6nd. a ma6z oed y ffon

109

Folio Clav

110

3524 -y. 3525 ar yeirll ae uar6neit. 3527 vydinoed. 3528 gennat. 3529 -y. 3532
 phann. 3534 benn; baonn. 3536 g6zth6yneb ytherbyn; ia6n itt. 3537 ae mndeuaf
 itti. 3538 na. 3539 gaff6y. 3540 kamkuhuda6ant. 3542 kymmerth bo6n 6ynt.
 3543 oei y; doeth. 3544 that. 6c yd. 3548 itt. 3549 -yr. 3555 yftauelloed; phan
 arganuu. 3557 doethant. 3560 hynaf. 3561 hynaf. 3562 ef no ml. 3566 ych6anec.
 3567 6ahyt. 3568 y bren ndunt agal6. 3571 -yt; 6rgl6yd heb ynteu. 3572 gennyt;
 namyn dyro. 3573 gennyt. 3575 inneu; lle6enyd. 3577 6naethant; phann. 3578
 gyf6u ozff6wys. 3581 pa6ed. 3582 y 6ath bo6n asabaoth. 3584 6hedieu y 6zthunt.
 3585 -6c yna; g6ladoed. 3587 arlugeint. 3588 ar y; gaffell. 3589 lln.

3590 a oed ganthunt. ac yna yd yfknaoð
 yr yftauell vzenhinaoð. agôifcao
 ymdanað lluruc ahelym difcleire
 dic ac a wifcaoð mozglei ygledyf
 ar y yftlys. 3595 ac yd yfkynnaoð ar
 3595 arôndel y varch myôn kozueu eu
 reit. ac y gyt ac ef yd oed degmil ar
 hugeint yn aruaoc aboôn aatôae
 nat arôndel y varch ae vzathu
 ac yfparduneu. achyzchu un admi
 3600 ral ae vzathu ae wêayô nny byry
 aôd yn varô yr llaoð. athra baraa
 ôd y wêayô ef ae byzyaôd agyhyr
 daôd ac ef. a fabaoat a gyzaôd arall
 ac ae lladaoð. ac yna boôn adodes
 3605 cri. ac aerchis y wêyr eu ffuftaô. ac
 ôynt a wnaethant ôzth y wêyllus.
 vna y dechreuôyt y vzoÿdyr hyt
 pan dzylyôyt y llurugeu. ahollti
 y taryaneu hyt pan uu dzôc yiuoz
 3610 y kyhôzdyd y dyd hônnoð. kanys pypm
 thegmil o wêyr aruaoc agolles. ac
 yna yd ymhoelaflant tu amônba
 ônd. a boôn. a fabaoat ae hymlidiaôd.
 ac ny thgygaôd. ac ymhoelut aozu
 3615 gant y bzadmônd dzacheuyn. athec
 oed y vydinoed aozchuyygaôd boôn.
 ac yna y deuth ermin yn erbyn
 boôn ac adywaôð ôzthaô. O boôn
 heb ef. maôz yô dy glot. ac y myôn
 3620 yr llys yd aethant. ac eu diaruu
 aozugant. Chôedyl iuoz uu galô
 ar y fynfyfal attaô agouyn kyghoz

idaô. Ti ôzeanc heb ef. dozo gyghoz
 ym am vyz wêyr agolleis. Arglôyd
 heb ef. ti ageffy gyghoz da. anuon o
 3625 honot hyt yn babilon heb oet at yr
 admiral y venegi idaô ac y erchi idaô
 dyuot a phymthec bzenhin cozonaoc
 gyt ac ef. achyt aphob vn vgein mil
 o wêyr aruaoc. llyna gyghoz da heb y
 3630 Juoz. ac yn diohir g wneuthur llethy
 reu ac anuon kenhadeu hyt yn babi
 lon. ac mal y gwêlas 34 yr admiral
 y llythyzeu. ny ozffôyflaôd hyny doeth
 ef ar pymthec bzenhin gyt ac ef. ac
 vgein mil gyt aphob vn hyt ymôn
 bzaônd. a phan wêlas Juoz ôynt ll
 3635 wên uu a mynet nny erbyn achyf
 arch gwêll vdunt ac eu creffaôu ac eu
 kymryt y gyt ac ef yr llys. a menegi
 aozuc udunt yr hynn a wnaethoed
 ermin aboôn idaô. llad y wêyr adgy
 y dzefoz yn lledzat aiofian y wêreic
 ynrydedus. vna y dywaôð yr admi
 3640 ral. aelly di bzou hynny. gallaf heb
 yiuoz. kozff yn erbyn kozff. da y dyôedy
 heb yr admiral. yd oed y boôn yspior
 yn gwârandaô ar nadunt. a phan
 wêlas hônno y darpar aoad gan y
 niuer hônno ymhoelut y bzatfôz
 3650 aozuc. a menegi y boôn ac ermin y
 darpar aoad ganthunt. a phan gi
 gleu boôn hynny. chôerô adolurus
 oed ganthaô. ac heb ohir anuon ken
 nat hyt yn ciuil at terri. a phan
 3655

III Peniarth MS. 5

II2

3590 gantunt; yfknaoð] aeth boôn. 3591 gôifgaô. 3592 difgleiredic. 3593 wifgaôd.
 3594 ac acfygynnaoð. 3595 myôn. 3599 admiral oed yeno. 3600 waeô. 3601 barhaaôd.
 3602 waeô ef avyzyaôd. 3603 y. 3606 wêyllys. 3610 pymthegmil. 3612 ymhoelaflant
 tu amônbaônt. 3613 ae hymlityaôd. 3614 ymhoelut. 3615 vzaatfôz. 3616 bydi
 noed. 3617 doeth. 3618 Oia. 3619 maôz abeth. 3623 wraenc; dyzo. 3624 im am
 nyggôz. 3626 honat hyt ym; att; -yr. 3630 heb ya. 3631 llythyzeu. 3632
 kenadeu hyt ym. 3634 nny. 3636 ym mônbaônt. 3637 y gwêlaf. 3638 yneu her
 byn. 3639 grefaôv ac. 3640 -y. 3643 dzayfoz ylletrat. 3644 ynrydedus] bziaôd.
 3646 ya iuoz. 3650 hynny. ymhoelut y vzaatfôz. 3651 ac y. 3652 gantunt. 3653
 dolurus. 3654 gantuaô; kenadeu. 3655 att.

gigleu terri hynny ny ozffôyflaôd na
 dyd na nos pymthegmil o wêyr arua
 ôc gyt ac ef. a boôn y vab y gyt ac ef.
 hyt pan deuthant y vzaadmônd.
 3660 a phan wêlas boôn ôynt llawen uu
 ac yfkynnu ar arôndel amynet yn
 eu herbyn adyot at terri y dan
 chôerthin agouyn idaô aoad iach
 y wêreic. iach heb ynteu duô a dalho
 3665 yt. athri meib yffyd y ni. myn vym
 phen heb y boôn bodlon ôyf am hyn
 ny. a mynet dôylaô mynôgyl idaô
 aozuc. a mynet raedunt hyny deu
 than y llys. a phan y gwêlas iofi
 3670 an llawen ahyfryt uu. Milys agi
 a deuthant y dan redec attunt. alla
 wên uu terri pan y gwêlas ôynt.
 ac yna y dywaôð terri ôzth boôn.
 Syr heb ef par yth varchogyon clot
 3675 uozus yfcynnu ar eu meirch kany
 oedon ni vynet tu amônbaônd. ka
 ny dyly neb or aelei y ryuelu bot yn
 diaô. a heb ohir gôifcaô aozugant
 eu harueu ymdanunt. ac yfcynnu
 3680 aozugant ar eu meirch dzzythyll
 a marchogaeth aozugant hyt dyd a
 hyt nos. a phan deuthant y vônba
 ônd llueftu aônaethant a phan gy
 uodaffant y boze. ny welynt neb a
 3685 ymgyffelybei udunt. ac yna kyrchu
 pzeid aozugant y maes oe muroed.
 ac yna y kyuodes y cri ar lleuein
 arnunt. ac y deuth yn yghwanec y

deugein mil o wêyr aruaoc or dinas
 or farafcinyeit. ac o vlaen y rei ereill
 3690 fraôcônyeit. ac o ragu tozuoad o ge
 nedyl a elwêir donnes. ac o lef uchel
 oedynt kyrchu y criftynogyon. a
 phan gigleu terri hynny. bzathu
 y varch ac yfparduneu a tharaô
 3695 dymnodeu maôz ar eu penneu. a
 boôn yn dyuot attaô ac yn llad y
 farafcinyeit aelôit roffons. y vzoÿ
 dyr a barhaaôd yn vaôz ar y ffelô
 nyeit a llawer lluruc a dzylyôys
 3700 ac a vziôys a boôn yn ymgelydus
 am arôndel rac y ragôns. a tharaô
 vn ar y ben hyny dygôydaôd yn va
 rô maes oe gyfryô. ae gedymdeith
 on nyt ymarbedaffant megys ba
 3705 ronyeit deôzon. Maôz uu y vzoÿdyz
 a balch. a maôz yd oed boôn atherri
 yn dareftôg o nadunt. a fabaoat nyt
 oed lôfyr canys y neb adzaôei marô
 vydei. ac ar hynny nachaf iuoz yn
 3710 dyuot a phymthegmil oz arabieit
 y gyt ac ef. ac yna y kyhyrdaôd boôn
 ac ôynt ar arôndel y varch ac y tyu
 naôd mozglei ygledyf a rodi dymn
 deu maôz ac ef ar eu taryaneu hyt
 3715 pan fyrrhynt. neu ôynteu aledit
 yn gyflym. a gôffot aozuc ar iuoz
 ac ynteu a erchis y naôd. ac erchi
 y dala ac na ledit. mi a wnaaf hynny
 heb y boôn. ac nny vzoÿdyr yd oed
 3720 fabaoat atherri yn rodi dymnodeu

II3

Folio Cxxvi

II4

3657 nos nny gauas. 3658 ao aboôn; -y. 3659 y doeth hyt ymbestfôz. 3661 yf
 gynnau; mynet] dyuot. 3662 att. 3664 dalho] diolcho. 3665 lit; vmpenn. 3668 nny
 doethant. 3671 doethant; redec] chôerthin. 3675 yfgyrnu. 3676 oedon] wdan;
 mômbaônt. 3677 uot. 3678 ac; gôifgaô. 3679 yfgyrnu. 3681 ac. 3682 doethant
 y vônbaônt. 3688 -yn. 3693 -oedynt; criftynogyon. 3695 yfparduneu aozuc.
 3698 elwêyt. 3703 benn nny. 3704 ymaes. 3705 baroneit. 3707 maôz] llawer. 3712
 ygyt] gyt. 3718 erchi idaô.

diarbet. ac yna y bzathaod yr admiral condin athroy lef vchel erchi aozuc yr crifstynogyon clotuoos rodi
 3725 dyrnoded yn iaon. affo aozugant y paninonys. atheir milltir oed yn hyt yllu. a hyt yn macubzaond yfo yffant. ac yna yd ymhoyles boon ydinas bzatmond ac y eu llettyeu
 3730 yd aethant y marchogyon deozon. ac ymdiaruu aozugant. ar meibon aredaffant at eu tatden y dynnu y harueu. ac aarchaffant y tat góif coed ac arueu. ac erchi idaó eu hurdaó
 3735 yn varchogyon canys maó ym achryfyon. vy meibon y tec ry dyner yó aóch knaod y dóyn arueu trymyon. aphan voch gryfyon chwí ageffóch ar vzyr arueu heb y boon. ac yna
 3740 ydoed boon atherri a fabaot aiuoó ar veinc yn eifded. Peth heb y bzenhin mómbzaont agymery di o ~~g~~ werth dzoffo i. ac nymdihenydych. myn vymphen i. heb y boon. nyth
 3745 dihenydir. tyghu aóney fiodlondeb ac enó ygwerth. athyghu aozuc ef ydóyeu ef y vahón. ac appolin. atheruagaónt y bydei unyd ef óath y heóyllus óynt. ac yna yd enóis
 3750 y bzenhin fomp o dda. nyt amgen no chan meirch achan pón armunt o eur ac aryant. athrychant góely o eur ac aryant. achymeint arall o gylchedeu achluftogeu. a phetóar

cant o ffioleu ac eu clozyeu armunt. 3755
 a phum mil o lieineu bozdeu o eur gwedy reftru. a phum cant o leóot. a phump cant o airtth. a mil o fómereu eureit. a mil o lurygeu da gloyóon ac aberthyn o helmeu. ahynny arodaf it yr caffel vy myóyt. ac a vydaf i. ryd óeithon. Myn vymphen heb y boon ti a dzigy yny óelóyf i. y da. ac yna galó aozuc Juoz ~~af~~ genhyat attaó. ac erchi idaó vynet hyt ymómbzaont at y dirgeledic was yftauell fabaot. ac erchi idaó anuon attaó y da radýwededic. a menegi y vot yn caffel y rydit ae vóyt yr hynny o da. ac yna y kerdaó y genhat radcaó hyny deuth at fabaot. a rodi y llythyr yny laó. ac edzych aozuc yny llythyr ae darllein. a dywedut óath yr admiral y gozchymyn a deuth attaó. a diolóch y mahón aozugant. a dygynull aozugant y treffoz y gyt a deg mil o páó móneit a anuonet y hebazóg ydywededic amryuaylon daod. ac yn da ganthunt y gaffel yr kyuychanet a hynny o werth ac vn dyd y doethant hyt y maratnónd. a boon ae herbynny aónd óynt. agellóg iuoó aozugant achollet maó uu hónnó y boon. góedy hynny mal y treithir rac llaó. óeithon y traythón o Ermin vzenhin. atheóí am iuoó. Cleuychu aozuc

115 Peniarth MS. 5 116

3722 dmiral. 3724 crifstynogyon. 3727 ym macubzaont. 3728 ymchoel. 3729 bzatfóst. 3732 tadeu. 3733 eu harueu. ac ydarchyffant. 3734, 3735 — ac erchi . . . varchogyon. 3737 enaó. 3739 — ar vzyr. 3740 ac iuoó. 3741 eifded. Beth. 3743 ac namdihenydych. 3744, 3745 vmpenn heb y boon nythienydyr. namyn tóng y góney fydlondeb. 3746 enóis; thynge; ynteu. 3747 dóyóeu; apolin. 3748 unyd; hebóyllu. 3749 enóis. 3751 accanpón. 3753 argymcint. 3754 phedóarant. 3755 aradunt. 3756 plump. 3757 gwedy; a phump. 3761 itt. 3762 Mynn vymphen. 3763 dalgyy. 3764 gennat. 3766 ymómbzaont att. 3771 gennat; ynydoeth. 3772 att. 3773 aozuc ynteu. 3775 gozchymyn; diolóch hynny. 3776 y vahumet. 3776, 3777 ódygynull y treffoz y gyt aozugant. 3779 amryuaylon. 3780 gantunt. 3782 hyt ymbzaotaf. 3784 — góedy. 3785 — hynny; treythir. 3786 traethón.

ermin ac ymyón lloft yd oed yn ozówei daó. a medyveit aónaeth taó hir y
 3790 buaffeí yn llyóyaó y vzenhinyaeth a diolóch aozuc y duó. ac erchi peri dóyn gi vab boon gyr y vzon. a dywededut aónaeth y gónaei ef y boze yn ~~af~~ vzenhin. a miles yn duc ac
 3795 yvelly y dofparthaf i. vygkyuoeth. aphan gígelf boon hynny óyala a oazuc. afferi dóyn y bzenhin yr eglóys ac anuon yn ol yr efcob y gyffellu arydit agauas oe holl bechodeu a
 3800 dygymot a duó. ac yna yd vadoyt gi a boon vab terri ac vgeint o uachleryeit gyt ac óynt. O dyna peri dóyn y gozon achozonhau gi. o honei. ac óath hynny ydoedynt efcyb ac a
 3805 badeu. amaóz uu yr offróm a doeth yr allaó. ac yn hynny yd aethant yr egypton ar eneit yr nef. Bellach ymae gi. vab boon yn vzenhin cozo náe. a miles yn duc clotuoos. ac
 3810 yny dyd hónnó y cladóyt y bzenhin. ógóedy yr aglad yd yfcynnaffant ar eu meirch. ac y dywóat yr vn óath y giliid. ymoel tu ar maes adabze y ymóan a mi. aphan óelo yn tat ni
 3815 hynny cannoledic vyd ganthaó. ac yna y góelit dyrnoded gan varchogyon ieueinc. aphan óelas boon yr ymóan. hóf uu ganthaó. athyghu myn vymphen heb ef. bachylereit
 3820 da vyd y rei hynn oz bydant vyo.

ac yd ymerbynnant ac eu kyffely byon. tozri aozugant eu góeóyr. kedyrn oedynt eu llurugeu. nyt argywedáod neb ohonunt ar y giliid. yr arglóydes veir heb ef y gozchymynaf ymdiffyn ym vy meibon. ac yna ydywóat boon olef vchel gedóch ar hynny bellach. aphan gígelf y meibon eu góeóhard. óynt agyzchaffant y llys yn gyflym. aphan óelas eu tat óynt yn dyuot. mynet yn eu herbyn a oazuc. aphan yttoedynt yn mynet. ef a deuth fabaot at boon y erchi kennat. Arglóyd heb ef mi auy naf genhat y vynet ym gólat y ymólet am gózeic ac am tir am dayar canys feith mlyned yflyd yr pan yttóyf gyt athi. hóde heb y boon y vantell honn o eur. a dóc ythózeic. ac anrecca y gennyf i. hi oz fiol hon. cany chafat eiroet fiol óell no hi. ac yna yd ymiachaaó a boon ac ar niuroed. ac yn rith pererin y kerdaó. ae fíozd agymert hyny deuth hyt yn ciuil at terri. ac o dyna y deuth fíozd at y pab y gymryt y benyt am y ttrygaó aozuc y óath y vzeic bziaónt yn yr hyt y bu. o dyna yd aeth hyt yn feint gilis. ac yna yd aeth yr llong a dyzchattel hóyl a dyuot y hamtón aozuc pan yttoedyt yn canu kloch hanner dyd.

117 Folio Clxxii 118

3795 yvelly] uelly. 3796 gígelf. 3801 ugein. 3802 O dyna] Ac yna. 3804 efcyb. 3811 efgynnaffant. 3812, 3813 dywóat un oameibon óath y llall. Vmoel. 3814 óel. 3815 gantaó. 3818 gantaó. Athynge. 3819 vmpenn. 3825 gilyd; ef y boon. 3826 gozchymynaf ymdiffyn. 3828 bellach] óeithon. 3831 y góelas y tat. 3833 yttoedynt. 3834 doeth; att. 3835 nymaf. 3836 gennat. 3838, 3839 pan deuthum o loegya. Hóde. 3841 honn. 3842 chaffat eiryoet. 3843 ymiachaaó fabaoth. 3845 yny] hyt pau. 3846 terri y nab. 3847 deut; att. 3850 gilya. 3852 pann. 3853 yttoedit.

ac yn ymyl pozth y llys y deuth. ac
 3855 yna y kyhyrdaod y wreic aroboaot
 y vab ac ef. ac erchi lletty yr duo
 aozuc vdunt ac yr mōyn fabaot
 Wynnloyt. nyth nekeir heb yr arglōy.
 3860 des. ac yna mynet ygyt ac ef yr
 neuad heb odzic. ac yna y dywaot
 fabaot oethi. arglōydes heb ef dy
 annerch y gan fabaot ae deu uab.
 ac y gan terri dy vab. ac y gan iofi.
 an. aphan gogleu hi hynny llaoen
 3865 uu. agofyn idaō aozuc hi aatway.
 nat fabaot. Atwen heb ef. ac yna
 craff fynyeit aozuc hi ar y eneu
 ae adnabot. amynet dōylaō mynō.
 gyl idaō aozuc hi. weithon ydyoedon
 3870 am fabaot y vot yn hamtōn ar lan
 y moz. Bellach ymhoelut aōnaōn
 at boōn yr enrydedus ryuelōz ac
 eaōn. Y iuoōz yd oed enritheōl. a vi.
 bitus oed y enō. ahōnnō aganei
 3875 amryuaelōn canueu y digrifhau
 iuoōz vzenhin. ac yn hynny galō a
 ozuc iuoōz arnaō. a dywedut oethaō.
 digaōn agigleu oth ganueu di o gelly
 di dōyn march boōn y mi yn lledzat.
 3880 mi arodaf it gestyll adinaffoed.
 heb yr ynteu. myn mahōn ti ae
 keffy kanys yr llyfnet vo y mur ac
 yr vchet mi aaf dzofti. ac yna yker.
 daōd roddaō ar hyt y ffozd yny deuth
 3885 y vzatmōnd. ac yna yd yfkynnaōd
 yr muroed achauu megys ederyn.

119

Peniarth MS. 5

120

3854 yn] y ; y lys ydoeth. 3855 yno ; robaot. 3858 neckeir. 3860 neuat. 3865 at-
 waemat ef. 3866 ynteu. 3871 ymchoelut. 3872 att. 3873 ehaōn ; enritheōl. 3875
 ganueu. 3878 gogleu. 3879 -di. 3880 itt. 3883 uchet vo mi af. 3884 racdaō ;
 doeth. 3885 vzaftōz ; yfgyinnaōd. 3886 yr] ar y. 3887 yftaucl. 3888 aliōed. 3889
 dōyil. 3890 att. 3892 yfgyntu. 3896 ymae. 3898 dōyweu. 3899 yftaucl. 3902
 bœam. 3904 digyweint. 3911 duhunaō y wreic aozuc. 3912 dywaot liitheu. 3913
 trigyaō y oethaō. 3915 heb y. 3918 oaffōyffiaōd. 3919 vzaftōz.

Odyna ef a doeth yr yftabyl heb odzic
 ac agozi y dzōs heb geiffaō vn allōyd.
 agwelet arōndel aozuc. athrōy tōyll
 y ganueu kael o honaō dyuot at y
 3890 march arydhau y dzaet oz rōym
 a oed arnunt. ac heb odzic yfkynnu
 arnaō ac y mōmbzaōnt y kerdaōd
 yn vn iōznei. a phan y gwelas y
 3895 bzenhin llaōen iaōn uu. a dywe-
 dut mae dzōc y kyfaruūōyt a boōn.
 a thygu hynny y vahōn ac y apolin
 y dōyeu ef. a thannoeth y boze pan
 doeth gweiffon boōn yr yftabyl ac na
 weffant y march. maōz oed eu hofyn
 3900 ac eu tuchan. adyuot a ozugant
 gyr bzoōn boōn ac erchi naōd athzū-
 gared idaō. a phan gogleu boōn dōyn
 y varch. bzeid nat ynuydaōd o digo-
 feint. Teōi weithon aōnaōn am
 3905 boōn adywedut am fabaot a oed
 gyt ae wreic yn y yftauell yn kyfcu.
 a gwelet bzeidōyt aozuc yny fyd.
 nyt amgen. no gwelet boōn yn
 3910 alarus. a daruot tozri melafōz
 y vōzdōyt. a duhunaō aozuc y wreic
 amenegi idi arywelfei. ac y dywaot
 arglōyd heb hi ryhir ydōyt yn trigy-
 aō. y wreic neu y varch agolles.
 Och heb fabaot / dzōc ym daru. ac
 3915 heb ohir kymryt y bererin fionn ae
 balmidyden ac ymiachau ae dylōyth
 aozuc. ac yr moz yd aeth. ac ny ozōyf-
 faōd yny doeth y vzatmōnd. aphan

3920 y gwelas boōn ef llaōen uu or dyuoty-
 at. ac yna y kōynaōd boōn oeth faba-
 ot. athro heb y boōn vy march aduc
 pōyt yn lledzat ac yn ōir yt. ymae
 ef gan iuoōz vzenhin. yffōywaeth heb
 3925 fabaot ryhir uu vyn trigyan. ef a
 gymther yfionn ac oz llys y kerdaōd.
 y ffozd agymther ny ozōyffiaōd hyny
 deuth y dinas iuoōz. ac yna dydgōeith
 y gozffōyffiaōd hyt pzyt gofper. ac
 3930 yna dyuot aozuc gweiffon y meirch
 ac eu meirch yr dōfyr. aphan ōelas
 fabaot oynt yn dyuot da uu gantaō.
 a phan ōelas ef arōndel. y adnabot
 aozuc. adyuot yn eu herbyn. achyf-
 3935 arch gwelld vduint yny mod hōnn.
 mahōn aōch iachao. y kyfryō amōs
 nys gweleis eiōet. ymhoel y bedze-
 in y racōan mi ae gweleis heb y
 gwās ti ageffy y welet oll. ac ymho-
 3940 elut pedzein y march at fabaot. ac
 yna yfynnu aozuc fabaot ifgil y
 gwās yn amyfcaun y adyachauel
 y fionn aōnaeth atharaō y gwās
 a hi yny dygōydaōd yn varō yr
 3945 llaōz. a rei ereill a varehocaaffant yr
 llys. a menegi y iuoōz dōyn arōndel.
 a thritaō yn vaōz aozuc. ac olef vchel
 erchi o honaō y yghōwanec y cant
 yfynnu ar eu meirch ac eu hynlit.
 3950 ac yna rif o nadunt ae hynlityaffant.
 hynnt fabaot uu marchogaeth arōn-
 del racdaō. ahōynt yny ymlit pob

121

Folio Clixviii

122

3920 dyuodyat. 3923 lletrat ; -ac yn ōir yt. 3924 yffōywaeth heb y. 3927 oaffōyffiaōd
 yny. 3928 doeth ; yno. 3934 aōnaeth. 3936 amōs ahōnn. 3937 eirnoet. ym-
 choel. 3939 ymchoelut. 3940 att. 3941 yfynnu. 3942 amyfcaōn. 3945 ar rei ;
 uarchockyffiant. 3947 aornec ynteu. 3948 yghōwanec ygant. 3949 efgynnu. 3952 ac
 oynteu yny ymlit ef bop. 3953 bop ; aiofian mal ydoed. 3955 -aōzuc. 3957 att.
 3959 yeh. 3960 ōlfaō ymdaunt euharueu ; ganhozthōyfaō. 3963 marchogaeth. 3970
 tidi. 3971 ar yhelym. 3972 luruō. 3974 ōaō. 3975 gehyadaōd. 3976 ydēfygna-
 naōd. 3978 dyuotyat. 3979 rathur. 3980 kyhyrdaōd. 3981 achaōz ; ac uelly y
 gōnaethont. 3983 y baōp. 3984 gehyadei ; bot yndarefnygadic.

cant pob mil. a iofian myōn yfta-
 uell uchel athrōy ffeneftyur uchel
 yn edzych allan ac arganuot aozuc
 3955 wreic fabaot ar arōndel yn dyfot.
 yna mynet aozuc iofian at boōn a
 gi y mab. a dywedut oethunt. arglōy-
 di heb hi perōch aōch holl niuroed
 3960 gōlfaō arueu y vynet y ganozthōy-
 aō fabaot. canys arabyeit yffyd yn
 chōwērdic yny ymlit. ac y mae ynteu
 yn arōein arōndel yr hōnn yr oe-
 dut yn dzift oe achaōs. ac oeth hyn[ny]
 arglōydi dyuryffōch. ac yna y gōl-
 3965 caffant agos y vgein mil ar vzyz.
 ac y kymther y bzenhin y amōs. a
 milys y varch ynteu. ac yna yky-
 hyrdaōd y bzenhin afabur ac y dy-
 waot oethaō. ae ti fabur a erlid[yeyft]
 3970 fabaot. ac yna ef ae treōis ar y dary-
 an hyt y eneu. a baiōaō y lury[c hyt]
 na allaffant dim o amdiif[yn idaō]
 a thra barhaaōd y waō [y byzyaōd]
 pob un oz agyhyrdaōd ac efi. ac yna
 3975 yr yfynnaōd fabaot ar amōs f[abur]
 ac arbet arōndel aozuc kany ōy[dyat y]
 oeth dyuodyat boōn yr maes. a mi[lys]
 a duc ruthyr y admiral ac ae lladaōd.
 ae yna y kyrchaōd boōn vab terri
 3980 kaōr ac ae lladaōd. ac y velly y gōna-
 ethant pob vn yny geyfir megys
 marchogyon deōzōn peri paōb or
 agyhyrdei ac oynt vot yn daryfytg-
 edic udunt. ar bzenhin yn eu hannoc
 3985

ac gynt yn uuyd 62th y ozchymyn
 ac y velly y parhaad y vz6ydyr
 hyt pzyt gosfer. ac o nifer Juoz ny
 diegis dyn eithyr cant. alla^{Wen}
 3990 uu rieni y meibon gan y g^Welet
 ae tat. a dianc aozuc pa6b o niuer
 bo6n yn iach hyt y castell. yna y ky-
 merth bo6n kyghoz py^Wed y gallei
 kynhal ryuel yn erbyn iuoz kanys
 3995 ma6z y6 y allu. a dy^Wedut 62th y
 vab aozuc. dz6c vyd yn hynt yn ry-
 uelu yn erbyn gallu kymeint ac
 yffyd yn erbyn ony cha6n nerth.
 ac 62th hynny anuon6n gennat
 4000 at terri duc ciuil yerchi ida6 dyfot
 yn ganhozh6y. Y genhat aeeth
 racda6 hyt pan deuth ~~h74-34~~ hyt
 [att] terri. a menegi aozuc y uot yn
 [gen]nat gan bo6n ae annerch y
 4005 [gan]tha6. ac adol6yn ida6 dyuot
 yn ganhozh6y. Myn vygret heb
 [y]terri mi aaf yn vfyd. ac yn an
 [uo]n kennadeu ar hyt y byt yozch-
 [y]myn udunt dyuot atta6 yn oet
 4010 dyd byzr. ac yn yr oet dyd ef a deuth
 atta6 pet6sar dices. a degmil o
 Wyr arua6c gyt a phob vn on-
 dunt. ag^Wedy eu dyuot y gyt ef
 ady^Wat 62thunt. a rgl6y-
 4015 di heb ef reit vyd ym vnyet y
 vzenhinyaeth yftrona6l y nerthu

123

Peniarth MS. 5

124

3986 6ynteu yn ufud ; oachymun ynteu. 3987 ac uelly. 3989 dihengis dyn dyleithyz.
 3990 eu g^Welet. 3991 a6naeth pa6p. 3993 kyngoa.pa. 3994 kynnal. 3995 oed. 3996
 an. 3998 yn an herbyn onychaff6n. 4000 att. 4001 in ; gennat. 4002 deut ; -hyt.
 4004 ygan. 4005 ganta6. 4006 y ganhozh6ya6 ; vygret. 4007 ufud. ac yna anuon.
 4008, 4009 hyt ygyuot y erchi y^Wya dynot. 4011 ped6sar duc. 4016 efrona6l. 4017
 bo6n. marcha6c. 4018 ida6 ef ; efcynna6d. 4019 radunt a6naethont dz6y. 4020
 amryuaylon ; yny. 4021 doethant hyt ymratf6t. 4022 bzatf6t ; ymy6n t6z uchel.
 4023 bar6neit. 4024 att ydat. 4025 dat. 4026 du6 hynny heb ef ; di6gynna6nt.
 4028 g6nathoed. 4029 aozuc terri ; 62tha6. 4032 bzofad6y. 4034 kenhadu] a6naeth.
 4036 deuthant ; e6yllys. 4037 bzatf6t. 4038 megys k6n kyndeira6c. 4040, 4041
 aozuc niuer y dinas ar bzenhin eu harru ymdanunt. ac yfgynt. 4044 deyanas.

varcha6c ny bu eirot. agozeu 6yf
 inheu om holl kenedyl. ac 62th hyn-
 4050 ny ni a ymgvhyrd6n. Ja6n a dy^Wedy
 heb y bzenhin damafkyl. ac yna yf-
 cynnu ar eu meirch ac ym^Wan yd
 aethant. a bo6n a yfcynna6d ar y
 varch yn gyflym. agal6 aozuc iuor
 4055 yn vchel ar bo6n ac erchi ida6 aros
 ychydic a dy^Wedut 62tha6. Syr heb
 ef y mae gyt athi kynulleitua va6z
 o var6neit y dinas. ac y mae gyt
 a minheu bzenhined ad admiralys.
 4060 a ma6z vyd hynny g6edy ymgvmyf-
 cant. ac 62th hynny ymgvhyrd6n
 myn du6 os mynh6n. ac os mi a
 ledir neu aozuydir. ef a vyd tygbe-
 dic it pymthee bzenhin am tir am
 4065 dayar yn ryd y titheu aminheu ym
 m6mbza6nt. a g6ztheb aozuc bo6n
 ida6 a dy^Wedut mae da oed ganta6
 hynny. ac ar hynny dyrchael eu
 d6ylal6 ac ymgadarnhau hyt pan
 4070 oed diogel gantunt. ac yn gyflym
 yd aeth y marchogyron y w6fca6 arueu
 ymdanunt h6ynteu ac eu meirch.
 ac yna y kerdaffant ar lleilltu. ag6e-
 dya6 aozuc bo6n ar du6 yr h6nn ny
 4075 dy^Wat6t kel^Wyd. ac iuoz a oed yn g6e-
 dia6 ar mah6n ac apolin. ac yfcynnu
 aozugant ar eu meirch arodi dyrno-
 deu ma6z mynych ar eu taryaneu

125

Folio Clxix

126

4048 eiryot. 4049 inneu ; genedyl. 4050 ni ny ni ; ydy^Wedy. 4051 dama6gyl ; yfgyntu.
 4053 yfcynna6d. 4057 kynulleitua. 4059 minneu ; ac admiraes. 4060 g6edy yd.
 4062 ya m6yn du6 os mynh6n. 4065 minneu. 4073 g6edia6. 4075 -a. 4076 vahumet.
 atheruaga6nt. ac. 4079 chedyrn. 4080 thoaraffant ; yz un. 4084, 4085 mein yarnel.
 ac hyt pan aeth. 4087 -ag^Wedy . . . march ; Ynteu iuoz. 4088 di6gynna6d. 4089
 da6c ar march. 4090 di6gynnu. 4091 -ma6z ; bo6n ar y helym. 4094 bo6n yna. 4095
 uyn6gyl. 4098 ymchoes. 4099 att. 4101 ofnocka6d. 4102 att. 4103 tre6ynt.
 4106 dama6gyl.

408

408

409

409

410

410

4110 admiral. a boon o hamton aladaod
arall. ac enkyt un a6z y teunoyt
y v2oydyr. ac yna ar llann auon
yd ymgynullaffant y farafcinyeit.
ac yna y delit dec admiral arhug.
4115 int a dec mrenhin. ac ae dugaffant
ganhunt y v2atmond. ac yna y
dywaot y baron penhaf o honunt.
o myn6ch choi caffel tir m6mbzaont
reit vyd y6ch caffel arueu y pau6-
4120 neit. canys clotuo2us y6 marchogy.
on ffreinc myn arueu. ami agyt
unaf a choi. ac aggedaf os myn6ch
y du6 creaodyr. ac a6zthodaf mah6n
vyn du6 atheruagaont. ac y velly y
4125 dywaot heuet y pypmthee mrenhin
ac ar y geir h6nn6 y bzathaffant eu
meirch tu ar llys. ac yn gyntaf y ba-
[r6]n penhaf y m6mbzaont. ac yny ol
[yn]teu gi vzenhin. a chyt ac ef pym
4130 [theg]mil yny ganlyn. ac ody vaes
[y]doed bjon yn g6neuthur marth.
[y]zolyaet[h] ma6z. a phan w6las y
[pau6]neit hynny trift uuant. ar po2th
[col]j. yfytgaffant. agi ody vy6n a
4135 chyt ac ef mil o varchogyon clotuo2us.
a phan w6las y pau6neit gynt yn
dyuot ylys iuo2. fo aozugant ac
nyt arbedaffant na ma6z na bych
an eithy a all6ei ar vedic o nadunt
4140 ny w6lei na mam na mab. a heb
ohir nachaf hen bo6n yn dyuot atta6
ae niuer gyt ac ef. ac yna yd aeth

127

Peniarth MS. 5

128

4111 teruyn6yt. 4113 ymgynullaffant y farafcinyeit. 4115 bzenhin. 4116 gantunt y
v2atf6at. 4117 pennaf; -o honunt. 4118 O2 myn6ch. 4119 gaffel. 4121 gyttunnaf.
4122 myn6ch. 4123 -y du6; uabumet. 4124 Ac uelly. 4125 -heuet; pypmthee
bzenhin. 4128 pennaf ym m6mbzaont. 4134 eftyngaffant. 4139 eithy2 a welynt ar
ureint medgyon onadunt. 4140 -ny w6lei . . . mab; ac. 4145 itt. 4146 uratf6at.
4147 g6yboduf. 4149 uynnei. 4150 uynnei. 4152 6athodaf deruagaont. 4153 Ac
uelly; ygyt] gyt. 4155 deruagaont. 4156 ef yny; haonu. 4157 na6zhydic. 4158 eiryet;
firoyth. 4159 honn. 4160 ytre6is. 4161 f6yn f6yn. 4163 a] y. 4166 Ac uelly; an
4168 ymy6u. 4169 nluen; ac heb y. 4170 pedwar. 4171 bo6yt. 4172 eu; ac eu] ac
4173 kyneffafyeit. 4174 doethant. 4175 eiryet.

gi vzenhin yn erbyn bo6n. adywedut
6ztha6. fyr heb ef y bo6n du6 a dalo
it. ac yna anuon aozugant yn ol
iofian y v2atmond. ac yn ol efcyb ac
4145 yfcolheigon g6ybydus hyt nathrigy.
ei neb heb dyuot. ac yn ol bzenhin
damafcyll heuyt. ac avynhei gret
ar gyhoed ac a vynhei heb ohir y ve
4150 dydya6. heb y bzenhin damafcyll mi
a vydaf grifta6n ac aozthodaf teruy-
gaont. ac y velly y dywaot pa6b y gyt
ac ef. Yna y dywaot bo6n y dyg6ch
yma teruagaont. ac y goffodaffant
4155 yny feuyll rac bzon bo6n. mah6n
heb y bo6n ti a6zdeff ma6zhydic. auuoft
eiroet g6na hedi6 f6oytheu ma6r.
ac yna y kymerth bo6n ffon bzes ac
a6 tre6is teruagaont ac ef. ar efco6
4160 a vryr6ys d6fyr f66yn arnut. ac
y na y neida6d kofta6cki koch o hona6
ac affoa6d. Edzych6ch heb y bo6n y
py di6 yd oede6ch yn credu. heb y
bzenhin damafcyll d6z6 yd oedem
4165 yn credu. ac y velly y g6wnaeth yn
tadeu kyn no ni. Y neb agre6a6d
my6n kekwydeu madeuit du6 vdunt.
a ninheu heb y bzenhined. a heb y
petwar admirales ny chred6n ni yn
4170 by6yt vdunt. ac anuon aozugant
yn ol y g6zaged ac eu meibon. ac ereill
yn ol eu tadeu ac eu kyneffueieit ac
6ynteu adeuthant yn llawen. ny bu
eiroet yfcolheic yr daet darllea6dyr
4175

vei a allei enwi eu ruedi gan veint y
gynulleitua. a ma6 uu y ryueda6t
meint a vedydy6yt. kanys petwar mis
y parhaa6d y bedyt. ac efco6 yn pregethu
4180 udunt. ac 6yla6 a ozugant o ediuar6ch
affu6ta6 cledyr eu d6yuron yr gogony.
ant y du6 ac yr trift6ch yr dia6l. Y na6r
y g6berende6ch am bo6n. Anuon aozuc
yn ol y pab. ac ynteu a doeth atta6 yn
4185 vuyd achyt ac ef deu efco6 ac yfcolhei-
gon ereill llawer hyt ym6mbzaont.
a phan doeth y pab yna dyuot aozu-
gant yny erbyn ma6r a bychan.
ac vchel oed y dyd y nyt amgen no
4190 du6 fulgwyn. peri d6yn y gozon rac
6yneb. ar pab ac bendiga6d. ac ae
dodes ar benn bo6n ymla66z. ac
ar y ol ynteu cozonhau iofian. ama6z
y drythyll6ch ar lle6enyd auu yna.
4195 a phan tytoedynt y velly yn eu
lle6enyd y nachaf pedeir kennat
yn dyfot rac bzonn y brenhin ac
yn amouyn fabaot. pan gogleu
fabaot y amouyn. mi heb ef y6 yr
4200 neb yd yty6ch yny amouyn. heb
y kenhadu y brenhin lloegyrr adieti-
ueda6d roboant dy vab. ac yna dolu-
rya6 aozuc yn va6r a dywedut y mae
d6z6 oedhynny. ~~ac yna y fabaot~~
4205 ~~mal y mynych~~ Syr heb y bo6n tu a
bo6lyll mal kynt. argl6yd heb y fa-
baot mal y mynych. ac yna yderchis
fabaot yr kennadeu mynet ar v2ys

129

Folio Clax

130

4176 enn6i. 4177 gynulleitua. ama6z. 4178 pedwar mis. 4179 bedyt. 4183 g6zande6ch.
4185 utud. 4186 ac hyt ymratf6at y doethant. 4187 yno. 4189 -ac vchel. 4190 ful-
g6ynn. 4194 y] uu y. 4195 phannyttoedynt nelly ar eu. 4199. 4200 -yr neb. 4201 ken-
nadeu; dietiueda6d. 4203 -y. 4207 mynych di. 4209 att; att. 4210 bot. 4211 deli
ef; kennadeu aymhoelaffant. 4213 ac uelly. 4214 chy6hynn. 4216 ym6mbzaont. 4218
etto. 4219 itt; loegyrr. 4220 roboant; llawen heb ynteu. 4221 oachymyn. 4222 s6an6thant.
ac yna. 4223 amilya y uab. atherri due ciull. 4226 att. 4228 doethant. 4230 roboant.
4231 en. 4232 bo6n gynt. 4233. 4234 lti heb ef 6zth roboant. Myn du6 argl6yd mrenhin
heb ef ml. 4235 lloegyrr. 4236 aozed im. 4237 penn. 4239 hyfardaneu. 4241 w6lei dyn
siryet eu.

at y w6reic ac at y vab roboant y
erchi vdunt vot yny caffell hyt
pan delei. ar kenhadu aymhoelaf
4210 fant heb vn gohir. a ma6r uu y lle-
w6nyd ymplith y bar6neit. ac y velly
y parhaa6d mis kylla6n. a chy6yn
nu aozuc y pab. a thrigya6 aozuc bo6n
4215 y m6mbzaont. ac yna y doeth
terri y erchi kennat y vnaet ywlat.
nyt ett6a heb y bzenhin. reit vyd
yt dyuot gyt ami y loegyrr y gan-
hozth6ya6 roboa6t. ac yn llawen
4220 6zth dy oachymyn. ac ymbarat [toi]
ac yna yd arweda6d gyt ac ef c[an]
mil o varchogyon arua6c clotuo[aus].
ac yna y kyche6wynn6ys bo6n [uil6a].
atherri duc. amilya y vab. ah[yt] yg
4225 h6l6yn y doethant at yr efco [b. ac]
odyna yd aethant y eu lloge[u. a]
h6yla6 yny denthant hy[t yn ham]
t6n. a phan w6las g6r[6ic] sabaot
aroba6t gynt yn dy[uoet] mynet
4230 yny herbyn a ozug[at]. Aphan y g6elas
bo6n. amouyn ac gyn[t aozuc] Pabeth]
adaruu yti 6z bonhedic. [myn du6]
argl6yd vzenhin m[i] ae dywedaf itt.]
bot brenhin lloegyrr g6[edy] d6yn y]
4235 meint kyuoeth oed ym. myn vy
phen heb y bo6n ni ae gozuyd6[n].
Sef aozuc rei or dze6f o nerth trae[t]
eu meirch ac eu fparduneu mynet
hyt yn llundein a menegi am bo6n
4240 aelu hyt na w6las dyn eiroet y kyffel[yb]
oueint.

aphan gogleu y bzenhin hynny
 ruglau y dal aozuc. ac anuon ar hyt
 4245 lloygyr yn ol y varoneit. a phan
 glyffant y chwedleu dyuot aozu-
 gant yn vfyd ac na ozffoyffiant
 hyny doethant hyt yn llundein.
 agweddy eu dyuot at y bzenhin
 4250 ef adywaot undunt dyuot boon
 ac yn vzenhin cozonaoc. athyby-
 gu yd gyf y mae y ryuelu a mi
 y deuth. ac y mae arnaf. i. ouyn
 agheu. ac oeth hynny vn verch
 4255 yffyd y mi yn etued y mi ae rodaf
 y vab ef os kyghozoch. Y dywe-
 daffiant oll mae da oed y kyghoz
 [h]onn6. ac anuon a wnaeth efcob
 [llu]ndein. a phetwar ieirll ar ken
 4260 [nad]6zi y anmerch boon ac y gynt
 [nic h]ynny ida6. ac y hamton y
 [doetha]nt ac anmerch boon y gan
 [y bzenhin]. amenegi ida6 am y
 [gyfathz]ac h raedyuededic. ac
 4265 [ual y doeth] y euythred ar ogyf-
 [uch ac ef.] ef a aeth d6yla6 myn6
 [gyl undunt.] argloydi heb y boon
 [diolch6ch ida6] yn va6z y ewyllus
 [ny 6]lydon na bei dic 6rthyf.
 4270 Nac yttio yfcuir na vedylia.
 ac yna yd aeth boon ariuedi
 vgein mil o varchogyon de6zon
 gyt ac ef. ac yna y doeth boon
 ar niuer hynny hyt rac bzoonn
 4275 y brenhin. ac yna yd erchis y

bzenhin ida6 dyuot d6yla6 m6-
 n6gyl ida6 amynet aozuc ady6e-
 dut aozuc y bzenhin 6ath boon.
 mi arodaf vygharedic verch yth
 anrydedus vab. a diolch aozuc
 4280 boon ida6. ac yna yd erchis etwert
 vzenhin ar ffroft y boon peri dyfyn-
 nu milys y vab hyt rac y vzon can-
 ys vygharedic verch arodaf ida6.
 yn wreic ides pziat. ac yna yr
 4285 egl6ys yd aethant y wneuthur
 eu pziotas. ac efcob llundein a
 gant yr efferen. ac odyna yd aeth-
 ant yr llys tywffloga6l. ac yna
 y gel6sis etwert vzenhin ar milis.
 4290 dyret yma heb ef. mi a rodaf it
 vy merch am bzenhinaeth gyt
 ahi. ac yny dyd h6nn6 yd aeth
 eneit y bzenhin oe gozf ac yd aeth
 yr eneit y dazugared du6. a g6yla6
 4295 aozugant y cozf hyt trannoeth
 ac y cladaffant. ac y trig6ys milys
 yn vrenhin. ac yna yd ymgynull-
 affant y gyt ieirll a baroneit. a
 goedy b6yt y rodaffant g6zogaeth
 ida6. weithon y mae boon o ham-
 4300 ton yn vzenhin cozonaoc ae
 deu vab yn vzenhined dioloch
 y du6. agoznot ar eu gelynyon.
 ac y trigaffant y gyt pynpthee
 4305 niwamaot. ac yna y gozchymyn
 6ys boon y vab y fabaot ac ynteu
 herwyd y barabyl adygha6d yny

131 Peniarth MS. 5 132

4244 rugla6. 4245 lloegy2. 4246 glyffant. 4247 ufud. ac ny ozffoyffiant. 4248
 hyt pandethant. 4251 -ac; thebygu. 4252 gyf i heb ef mae. 4255 ettiued;
 -y. 4256 kynghozoch ch6l. ac y. 4257 gynteu oll ymae. 4259 phedwar; gen-
 nad6al. 4263 bzenhin aozugant. 4267 bo6. 4268 ewyllia. 4269 bydoni; die ef
 6athyf. 4270 yf6ir heb gynteu. 4273. 4274 -ac yna. . . hynny. 4276
 myn6gyl. 4277 aozuc ynteu. 4279 vygkaredic. 4280 anrydedus uab di. a dioloch.
 4281 ida6 hynny; etwart. 4282 -y boon. 4283 y vab; uab boon; urom. 4284 uyg-
 karedic; -ida6. 4285 -8c. 4289 dywffloga6l. 4290 etwart; milys. 4291 it.
 4292 bzenhinaeth. 4295. 4296 g6ylyat y cozf aozugant. 4297 cladyffant; tri-
 gy79a. 4298 ymgynullaffant. 4300 eng6zogaeth. 4305 trigyaffant; pynpthee.
 4306 gozchymyn6ys. 4308 dyg6d.

vy6yt na bydei balledic ida6. ac yna
 4310 y kerda6d boon vzenhin racda6 hyt
 yn hamton. ac yr bozthua y doeth.
 ac y eu llogheu. ac yna y kymerth
 terri gennat y vynet y wlat ar
 nos honno yd aeth boon y dinas
 4315 col6yn. athrannoeth y boze kym-
 ryt y genhat aozuc boon a cherdet
 deuthant hyt yn ruuein y dinas
 da. ac yna yd oed archefcob oe vzen-
 4320 hinaeth ef ae vab. ac yn dzebelit
 y doeth y vab atta6. ac yr mor yd
 aethant. ac ny ozffoyffiant nyny
 deuthant hyt yn m6nba6ant. a
 phan deuthant yr llys yd oed y
 4325 vzenhines yn glaf gozweida6c.
 a phan welas hi y hargl6yd gal6
 arna6 aozuc. argl6yd heb hi claf
 iaon gyf. ac ny pharhaaf nepell.
 a phan gogleu y brenhin hynny
 4330 ynydyd hayach aozuc. ady6edut
 argl6ydes or bydy var6 di / min-
 heu a vydaf uar6 gyt athi. argl6-
 yd heb hi p6y agynheil dy gyfoeth-
 eu 6urdedic. argl6ydes heb ef nym
 4335 ta6c o honunt. eiff6ys diochaf y
 du6 y mae im tri meib aallant
 kynhal vyghyfoethu. ac yna y
 peris gal6 ar yr archefcob ac ady-
 waot 6zha6. g6na ozchymyn vy-
 4340 argl6ydez. mi a wnaaf argl6yd yn
 vfyd. ac yna y kyffella6d ac ydywaot

y ewyllus. athra yttyodyd yn
 hynny ef a atheoed boon y edzych
 y varch. a phan doeth yr yftabyl
 ef a welei y varch yn var6. ac yna
 4345 yd ymhoela6d dan 6yla6. ac yna
 y doeth y vab atta6 y hyfrydu. ac
 val kynt abaeid na cholles y fyn-
 6wyr. ac y deuth y mab at y vam
 ady6edut 6zthi. vy mam heb ef
 yd 6yt yn llad vynhat. kany
 kymeint y6 y duchan ac na bu
 eiroet ygymeint. vy mab y tec
 heb yr hi gal6 ar boon yma. ac
 yna yreda6d y mab yn ol y tat
 vynthat y tec heb ef bazylia a[tt]
 4350 vy mam. a phan welas boon [hi]
 y kymerth ef hi r6g y vzeich[eu].
 agozchymyn aozugant gi eu [mab]
 y du6 ac ar hynny y teruy[naffiant]
 4360 6yll deu. ac y doeth yn [yghwanc]
 y gant o egylyon y d6y[eu eu henei]
 deu yr nef at du6. E[u g6yla6 a]
 ozugant y nos honno [hyt trannoeth].
 ac nyd oed da gan gi [vrenhin eu]
 4365 cladu 6ynt ymplith [dynyon]
 ereill. ef a beris wneu[thur yfria]
 o vein marmoz. a pheri [y uzenhined]
 vzedic ac efcyb d6yn y kyr[if y2 eg]
 l6ys a baraffet ef ehun y wneu[thur]
 4370 yn en6 feint la6zens. ac yna y
 cozona6yt gi o gozon m6nba6ant.
 ac y velly y teruyna yftoza boon.

133 Folio Clxxi 134

4311 ydoethant. 4312 llongen. 4316 gonnat. 4317 amryuaelon 6ladoed yny. 4319
 yno; vrenhinaeth. 4321 doet. 4323 doethant hyt ym m6nba6ant. 4324 doethant.
 4325 ozweida6c. 4328 Gyf i; yneppell. 4330 a wnaeth. 4331 mnenen. 4333. 4334
 gynnell dygynoethu dithu. 4335 da6; Eiffoef diolchaf. 4337 kynnal vvg kyuoethu.
 4338 peris ef; a] y. 4339 ozchymun. 4341 ufyd heb ef; kyffella6d hi. 4342 y
 he6yllia; yttyodynt. 4343 aeth. 4346 ymhoel6s. 4347 oe hyfryttan. 4348 mal;
 fynn6ya. 4349 ait. 4350 ac ydywaot 6zthi. 4351 vyn tat. 4353 eiroet. 4354 heb
 hi. 4355 dat. 4356 vyttat. 4358 kymerth yr6g. 4359 gozchymun. 4361 oy eilhan;
 doeth yghwanc. 4363 att. 4365 nyt. 4367 g6nauthur. 4370 buryfiet; g6nauthur.
 4372 kozonha6yt. 4373 8c uddy; boon o hamton.

NODIADAU

Prif amcan y Nodiadau hyn fydd datrys meddwl y testun. Trafodir ynddnt ddarlleniadau, geiriau, ymadroddion, etc., ond ni sonnir nemor am orgraff, treigladau, ffurfiant, nac ychwaith am gystrawen, oni byddo beirniadaeth destunol yn galw am hynny. Ceir penodau neilltuol ar y pynciau hyn yn y *Rhagymadrodd* a rhaid chwilio yn y rheini am y wybodaeth a geisir. Er enghraifft, lle dymner am sylwadau ar nodweddion orgraffol fel *-d* yn *elôd* 2, coll *-r-* yn *ialles* 17, *-si-* yn *ieuieingtid* 3, *-eu-* yn *bozeugôeth* 3010, y yn *llyô* 'colour' 3217, rhaid edrych am *d* ac *r* dan *Y Cytseiniaid* ac *e* ac *i* dan *Y Llofariaid* yn y bennod ar orgraff. Yn gyffelyb, rhoddir yr hysbysrwydd dyladwy am ffurfiau yn *Ffuriant*, am nodweddion cystrawennol yn *Cystrawen*, am hynodion llythreniad y treigladau dan *Orgraff y Treigladau*.

Dyry'r LIG o rannau agoriadol y testun (=B 1-125) ddau dalfyriad amryfal. Gwnaethai'r troswr canoloesol y cyntaf yn rhy fyr i'w fodloni ei hun a lluniodd un newydd mwy datblygedig, ac, yn rhyfedd, rhoes y ddau ar gof a chadw. Ymddangosa'r crynodeb llawnaf yn ddelfrydol ar gyfer llyfr RW, ond ystyriodd ef y dylid eu cymysgu. Felly ar drothwy ei argraffiad gesydd ddeuddeg llin a fenthycasai o'r talfyriad hwyaf (=YBH 50-73), yna rhydd naw a gymerwyd o'r byrraf, ac yng nghanol y rheini, rhwng *erchi idad* a *dyuot* (=YBH 26), dyry yr *ycharyat hi* a dynasai o'r braslun mwyaf ei faint (=YBH 76); ac i gael pob manyluch, cymer *duô calannei* o'r olaf (YBH 78) i'w roi yn lle yn *oet dyd tenymedic*, darll. y crynodeb byrraf (YBH 26). O'r gymysgedd hon y gwnaethpwyd y cyfeithiad a adnabu'r estron.

1, 50. Ni cheir yn y llsg. yr *Y* fawr a brintwyd yn y testun. Gadawodd y copiwr le iddi, eithr ni ddaeth y rhuddellwr at ei orchwyl nac yn y naill dalfyriad nac yn y llall.

2-4. *ac aruer almaeth na cynhei lreic yny ieuieingtid*. Rhaid gwrthod 'and he made a rule . . .' RW, oblegid prin y gellir dywedyd i ddyn wneuthur *arfer* 'habit, rule' i beidio â phriodi'n ifanc. Nid oes dim pendant yn B, eithr rhoesai *arbitrium* 'penderfyniad; dedfryd; ewyllys, mympwy; etc.' amryfal ddatblygiadau yn HFF: *arvire*, *arvere*, *arveire*, etc. Ceir *arvere* yn AN (gw. F. J. Tanquerey, *Plaintes de la Vierge*, Paris, 1921) a dyry testunau cyfoes *arvale* (cf. G. H. Orpen, *The Song of Dermot and the Earl*, Oxford, 1892) ac *arvale* (gw. Du Cange d.g. *arva*). Esboniad Du Cange ar *arvale* yw 'malum propositum' a byddai 'penderfyniad ffôl' yn gweddu'n dda i'r cyswllt yn YBH. Ar ôl ail hanner y ddeuddegfed ganrif *aruer* (heb *-e*) fuasai'r ffurf yn AN ac efallai mai honno wedi ei chymryd drosodd i'r testun Cymraeg sydd ger ein bron. Gair gwahanol, mae'n debyg, yw'r *arfer* a welir yn yr enghreifftiau a ganlyn: YBH 3209 *ar yn aruer gôz ti a gerdy*=B 2774 *A la lei de home tus fiai joo wester* 'yn null gŵr y dilladaf chwi'; SG 191 *aned yn marchogaeth ar aruer yegwier*=Potvin 25 *chevauchoit au fuer d'écuyer* 'marchogai yn null ysgwier'; SG 352 *a haff eu genthi y aruer*=Potvin 237 *si li plest mult li entres et la contenance de lui* 'his manners and bearing pleased her immensely'; SG 369 *Kynhabig eu haruer y dyn*=Potvin 258 *qui ont viere d'hommes* 'who have the image (appearance) of men'. Gallasai ystyr adnabyddus *arfer* ddatblygu'n hawdd o'r arlliwiau a geir yn y dyfyniadau hyn. Dichon bod *aruer* yn meddu'r holl ystyrion hyn yn AN ac i'n cyndadau ei fenthycu gyda'i wahanol feddyllau ac mai benthyciad o'r amr. *arvel(e)* yw 'arvel, a design'

a ddyry ELh yn AB 213 ar sail HS. Efallai bod y gair *aruer* a ddigwydd yn YBH 2, 51 yn y testun AN a ddefnyddiai'r cyfieithydd ac iddo ei gymryd drosodd i'w fersiwn o'r lle'r oedd fel y gwnaeth â llawer iawn o eiriau o'r un ffynhonnell ynghwrs y stori; cf. ac *nys gorf fo* = B 405 *Honi seit de son cors; p6ys* 957 = *buies; beth a vynnneifi* 625 = B 611 *quei veniste; etc.*

3. *ieueingtid*; cf. *ieueigtit* 53 a gw. §16, e.

7. 57. *Sef glbreic a vynnabd glbreic ieuank tu d2ab y v02*. Tueddaf i edrych ar tu d2ab y v02 fel ymadrodd ansoddeiriol yn ansoddi glbreic ieuank ac nid fel ymadrodd adferfol yn goleddfu *vynnabd*. Os cywir hynny, buasid yn disgwyl o2 o flaen tu megis yn WM 466 *Meibon ll6ch llabwcymyab o2 tu drab y v02 terwyw*; RBB 274 *nyt amgen saefon afreinc . a chenedloed ereill o2 tu d2ab y v02*; ib. 395 *tywyffab6 yfcotlont o2 tu h6nt y humby2; ar6n o gyueilyawc o2 tu d2aw y dyui BT, 284b*.

10. *eiffoes*. Yn wahanol i WG 437, tynnaf *eiffoes, eiff6ys, eiffyoet, eif(f)ioes* o'r HFF *ei(n)fois, ei(n)fois* 'cyn hynny; ond, yn hytrach; er hyn oll; yn chwanea, heblaw hyn; yn fuan'; (cf. Ste-Palaye, Godefroy, a Tobler-Lommatzsch). Pa un ai o **antius ipsum* (*tempus*) ai o **antelus* y tardd y gair, cae6dig oedd yr o yn HFF fel y dengys y nodiant *eiff6ys* mewn CymC (cf. *lhwis* fyth yn Morgannwg), a diammau mai o gae6dig oedd o *eiffoes* pan fenthycwyd y gair i'r Gymraeg ar y cyntaf. Gwan oedd yr n yn HFF (gw. Godefroy dan *chamsil*) a cholodd yma o flaen ff megis yn y benthyciadau *cysur, cynuro* (cf. HFF *co(n)uir, co(n)uirer*; (gw. n. ar 1536); *Aff6 = Anff6 = Anjou Amlyn ac Amic* 28; cf. hefyd *maer* cyw. *maner* (*baner*) 3266. O'r ffurfiau adnabyddus ni ddyry YBH ond *eiffoes* (14 o droeion) ac *eiff6ys* 4335. Ceir ffurfiau ag i gyteiniol mewn llawer testun arall; e.e. *eiffyoef* P 14, 10b, 12b; *eiffioef* ib. 80, 82, 84; *eifioef* ib. 106, 174; *eiffyoef* LI I, 1(3), 9; yn aml yn DCourt (cf. t. 9); yn SG 370, 383, 390, 403, etc., etc. Ceir *eiff6ys* yn WM 28, 75, 441, 472; P 5, lxxxiiiia; *Cott. Titus, DXXII* 10a; etc. Bedair gwaith yn YBH (1022, 2494, 2895, 4335) saif y gair wrtho ei hun; unwaith ar ddeg blaenorir ef gan ac (cf. 10, 61, 264, 962, etc.). O ddyward ond odid y fflasiwn HFF o roi et diangen ar ddechrau brawddeg (gw. *Cystrawen*, §50 (a)), rhoddid a neu ac hollol ddiystyr ym nlaen brawddeg mewn CymC. Nid yw presenoldeb ac gydag *eiffoes*, gan hynny, o ddim pwys i'r ystyr. Y meddwl mwyaf cyffredin yn YBH yw 'er hyn oll' a dyna'r ystyr yn 10. Ceir yr arlliw hwn ddeuddeg gwaith; chwe gwaith o'r deuddeg y gair cyfatebol yn B yw *mes* 'ond', a gellid, pes mynnid, gyfleu'r ystyr yn bur addas yn yr holl esiamplau hyn drwy 'ond'. Yn gyffelyb, *mes* a welir yn *Perceval le Gallois* (arg. Ch.Potvin, Mons, mccccxvi) am *eiffyoet* y SG; cf. SG 370, 383, 390, 403, 405, 409, 418, 419 = Potvin 260, 274, 283, 296, 298, 303(2), 312, 314. Sail *eiff6ys* 4335 yn *Baete* yw *uncore* 'er hynny'. Yr hyn a gyfetyb i *eiffyoet* SG 127 yn *La Queste del Saint Graal* 190 (arg. F. J. Furnivall, Roxburghe Club, London, mccccxv) yw *toutes voies* 'er hynny'. Yr ystyr sy'n gweddau orau o bosibl yn 3090 yw 'yn fuan': *eiffoes* y *dyd a ed6 ar nos a deuth*; cf. *eiffoes* yn *Peredur* WM 138 = *yn chwinmath* WM 620. Gorau cyfieithiad o *eiffoes* 300 efallai yw 'ac yn chwanea'. Ni cheir dim yn B yn cyfateb i'r ddwy enghraifft hyn. Am esiampl bellach o'r ystyr olaf, cf. *gur prud a chybyd eiffyoet* P 14, RWM 328 = *Kar avers fu sur tute ren* 'cansy cybyddylid fu yn anad dim' (cf. H. Kjellman, *Miracles de la Sainte Vierge*, Paris, 1922). Ni ddylid felly gyfyngu'r meddwl mewn CymC, fel y gwneir, i 'nevertheless'. Er enghraifft, byddai 'yn hytrach', gellid meddwl, yn well eboniad ar *eiffoes* yn *ni a am eiffoes y dyuot* WM 73 ac 'yn fuan' yn gystal eglurhad â dim ar *eiff6ys* WM 28; *g6ylat abnathont gyntu dalym o2 nos. ac yn*

hynny *eiff6ys* *hyn hanner noff kyfau abnath pa6b*. Yn 6l hyn, glos fyddai *hyn hanner noff* ar *eiff6ys*. Ceir *ein6is* yn Chretien de Troyes, *Yeain* (*Chevalier au Lion*) 564 gyda'r ystyr sydd iddo heddiw yn Gymraeg i bob diben: *come j'avoie fet ein6is* 'as I had done already'. Am ddatblygiad sernantig tebyg i eiddo *ei(n)pois*, gw. n. ar *val kynt* 2660, yn mynd i olygu 'er hynny'.

15-16. *a rodet ar waeth ar varchab6 kyuoethab6*. B. 225 *Chevalier fu riches*. Noder yr arddodiad ar ar 6l rodi yn 15 a 66. Dyma'r unig esiamplau o'r hen ar yn YBH y LIG a throes y LIG hyd yn oed hwn yn *att*. Ceir ugeiniau o ar = at yn Gereint a *Kulwech* P 4; gw. hefyd Henry Lewis yn *Mélanges Linguistiques offerts à M. Holger Pedersen*, Aarhus, 1937 ac yn *Rhagymadrodd* BrDg. Cyfetyb *Kyuoethab6* yma i *riche(s)* 'mighty, powerful' a rhaid gwrthod 'wealthy' RW. Cf. *kyuoethawc* SG 173 = *puisanz* Potvin 3; SG 382 = *de grant poivre* Potvin 274.

18. *llithra6 y am6zymder heneint*. Cf. yn *am6zymmu ac yn llefcu ac yn deneffau ar heneint* WM 409; *g62 am6z6m oeda6* ib. 413; a *phan edoed ef en llythraw parth a heneint* LI I, 33. Yn yr oesau canol rhoddid yn aml yn Ffrainc ferch ifanc fonheddig yn wraig i hen wr ac, yn 6l y *chansons de geste*, yr oedd y meddwl o gael hennid yn gymar bywyd yn un o bethau atgas merched pendefigion y cyfnod; cf. L. Gautier, *Chevalerie* 386.

19. y *dzymygu ay yfcayllyffab6*. Y mae iechwedd YBH yn dryfrith o eiriau ac ymadroddion cyfystyr fel yn *pridas an neithyab6* 185; *ll6yab a fozi* 298; *ny byd ym hoydyl ac ny allaf vot yn v66* 468; etc.; (gw. §116 (f)). Yn gyffelyb, cyfystyron yw *dzymygu ac yfcayllyffab6* yma, fel y dengys *le teneit en despit* 'held him in contempt' B 35. Y mae i *yfcayllyffab6, ysgaelussab* ystyr arall yn YBH ac amryw eraill yn nhestunau'r cyfnod. Dyma, efallai, y rhai pwysicaf: (1) 'to attach little importance to, to slight': *ti ac hygaelusy hi* SG 393; *arthur ysyd yn ysgaelussaw y hall viltcyr* ib. 428 yn cyfateb i *metre an nonchal6ir* Potvin 285 a 323; (2) 'to leave off, to set aside; to forsake'; *nyt ysgaelussawd ef y valchder* SG 379 = *Briais . . . ne delata mie son orgueil* Potvin 271 'B . . . did not desist from his pride'; y *neb a ysgaelussaw kyngor* SG 429 = *qui le conseil de . . . esboigne* Potvin 324 'who sets aside the counsel of . . .'; ac *nas esgaelussawd ef yr neb v02 uedul* SG 317 = *ne nu deloiez por nule penside* Potvin 185 'do not forsake him for any idea whatsoever'; cf. hefyd SG 322 *nyt y . . . = anhaucier* 'to pursue' Potvin 191; (3) 'to fail, omit, not . . . to do (make)': *daw a unel ytt vedru y gosyn . . . yr hawn a ysgaelussawd y llall y dywedut* SG 201 = *or vos d6int Diex voulant6 . . . de faire la demande que li autres chev6liers ne vout feire* Potvin 38 'may God now give you the will . . . to make the request that the other knights had not the will to make'; ef a dylyit *ysgaelussaw guneuthur cwrteisi ytti* SG 352 = *l'am se doit bien de la cortoisie targier* Potvin 236 'one should omit (lythra, 'defer') to do courtesy; *nyt ysgaelussawd* SG 302 = *ne meschoi* Potvin 167 'did not overlook'; (4) 'to forget': ac *ynen ym yfcayllyffab6* YBH 2463 = *me avex obl6i* B2129 'you have forgotten me'; ac ef a ym *ysgaelussawd* SG 306 = *Artus . . . l'oublia* Potvin 173 'A . . . forgot him'; *nac ysgaelussa vi* SG 54 = *ne mobias pas* *Queste* (S) 60 'do not forget me'; cf. *yd ysgaelusseist* SG 275 = *oublastes* Potvin 137 'you forgot'; *nyt ysgaelussawd* SG 415 = *n'obl6e mie* Potvin 309 'he did not forget'. Yr oedd y ffin rhwng yr arlliwiau hyn yn denau iawn weithiau fel y dengys *ne metre an oubli ne an nonchal6ir* Potvin 185 = *na at . . . yn ebrnygus . . .* SG 317.

Ceir gair tebyg o ran ffurf ac ystyr i *yfcayllyffab6* (*yfhaelussab* 71) yn HFF, nid amgen, *excliss(i)er, esclucier, escluser*, 'to squirt water or mud at s.o.' ac yng nghylfyddyd rhyfela *excliss(i)er* oedd saethu d6r a llaid o beiriant (*exclivoire*) i wyneb y gelysion a geisai danseillo murisur' castell; *exclucier* stad oedd ei thorri

i fyny yn fân rannau (gw. Ste-Palaye a Godefroy). Os o'r HFF y daw'r gair dan sylw, ymddengys mai'r ystyr ffigurol cynharaf oedd 'dirmygu, diystyru' ac mai arlliwiau deilliedig o hynny yw'r ystyrion eraill.

22. *pa vod y gallei gôplau y . . . yfilyllus ymdanaû.* Cf. 1947, 2427. Tynnaf *côplau* yn ei holl ystyrion o'r HFF *complir* (<**complire*, LAC *complere*) 'to achieve, accomplish, finish' gyda'r *m* drwynol ysgafn wedi colli o flaen *p*. Ffurf Morgannwg yw *capla*. Digwydd yn HFF air arall tebyg iawn ei sain ond gwahanol ei arwyddocâd a'i darddiad, nid amgen, *combler* (<*comulare*) 'to pile up, heap up', gair a roes fod i *co(m)ble*, AN *cu(m)ble*, *cu(m)bel* (gydag *u=w*) fel enw ac ansoddair. Golygai'r enw 'accumulation, fulness; ðhe whole' a'r ansoddair 'heaped up; full to bursting; ðwhole, complete, entire'. O'r geiriau olaf hyn, yn bur sicr, y daeth *côplau* a *côbyl*, eithr oherwydd agosrwydd rhai arlliwiau o feddwl dechreuodd y flurfiau â *-bl-* ddylanwadu ar y rhai ð *-pl-* megis yn MA 75^a na *chôbl-hauodd*, amr. *chnaplaodh* (gw. G) yng Ngeiriadur D; etc. Tebyg y ceid y ddeuir arderfod *de(l) cu(m)bel*, ar batrwm *del tot*, er nas gwelais, ac efallai mai ar hwnnw y graffwyd o *gôbyl* a welir mor am yn RBB, SG, etc.

24-25. *Sef y mod y yftryaûd dywynnu hennat at yr amheraûdyr.* Gan y cedwir *gŵreic* yn ddi-dreigl ar ôl *Sef* yn *Sef gŵreic* a ymnaûd 6; *Sef gŵreic* a ymnaûd. Kicua WM 38; *Sef gŵreic* a ffynnydys goleudyd ib. 452. *Sef gwed y rannaffant* DCourt 53; buasid yn disgwyl *Sef mod* . . . , ond cf. *Sef ŵreic* a ymnaûd 56 am ð *Sef y ŵreic*. Ymddengys yn debyg felly mai datblygiad o fath o lithr yw'r fannod a geir yn dilyn *Sef*.

y *yftryaûd*. Bu yma, i bob golwg, ryw lithr. Naill ai fe golodd *-d* o *yd* o flaen *yftryaûd* neu fe gariodd y copwr y gyfwerthedd *ſt-* = *ſt-* (cf. WM 280 *ſtlyr*, *ſtryw* = WM 53 *yſtryb*; etc.) i flurfiau *ystryaf*, ond gan dorri un *y* yn ormod; cf. *Seilti ſcaûtroet* WM 463.11 wrth ochr *Seilti yſcaûtroet* ib. 463.21; *iudu* *ſcaûriath* P 5, vi^a; ac eu *ſpardameu* YBH 4230. O'r tu arall, cilawgyrma J. Lloyd-Jones y gallai'r y gynnwys rh.pers. = 'it'. Yn wyneb *yftryaûd* a *ſmaeth* 21, tuedd dym i dybio fod y cyfieithydd yn y fan hon yn chwarae ar y cyfystyron *yſtryaûd* ac *yſtryaûd*; cf. RBB 138 y *yſtryaûd* y *ageu* = MA^a 579 y *yſtryaûd* y *a*.

Yn ôl R, ystyr *dywynnu* yw 'to summon to appear, to cite, to call in,' ystyr a gadarnheir gan gyfieithiadau'r oesoedd canol; e.e. *a dywynnaûd* SG 21 = *ti remont* *Queste* 29; *par di dywynnu* . . . ib. 32 = *nous voulons . . . que vous mandes . . .* ib. 42; y *wynnaûd* *velſ* *dywynnu* *attaw* *hubyl* o *seiri* y *wlat* ib. 133 = *manda* *salement* *tous les carpentiers de sa terre* ib. 198. Yr oedd cymal fel *attei* ac *amun* yn sicr unwaith rhwng *hennat* ac *at*, eithr o ddal ar at yn lle ar *attei* syrthiodd y cymal hwn allan; cf. B 46 *Ele apele un messenger*.

26-7. *yn oet dyd teruymedic*. Meddai oet ar bedwar ystyr mewn CymC: (1) '(appointed) time, (limit of) time'; cf. SG 327 *welldy yma yr oet yn dyneſſau* = Potvin 196 or *et li termes aprochiez*; WM 4, 7, 22, 27, etc.; (2) 'delay'; *heb oet* 366 = B 3162 *sans demorer*; (3) 'respite, breathing space': *mi a gefeis ytti oet* am *dyuot* *racho* SG 327 = *je vos ai pris respit* Potvin 197; cf. hefyd WM 169, 170, etc.; (4) 'course, space' fel yn 26 ac yn *yn oet y dyd honnû* 33; *yn oet y dyd y gloydat* hi . . . 45. Chwanegir *dyd* o bryd i'w gilydd at oet yn ystyrion (1) a (3); cf.: y *oachymyn* *ubunt* *dyuot* *attaw* *yn oet dyd byzr*. ac *yn yr oet dyd ef a deuth* *attaw* *peubar duces* . . . 4009-10; *yny delych di yr oet dyd a gymereis i drossot* SG 327 = *três qu' à icete oure que vos soiez revenues, au jour que je vos ai pris respit* Potvin 197; *hediu yd oet yr oet dyd idaw dyuot y gywrauw y eir* SG 348 = *Ja est hui li jorz* *venez qu'il doit aquiter sa fiance* Potvin 232; cf. RB 189; RBB 342; *Sef oet dyd*

ytyd ytti ympenn y deugeimust dincarnact SG 327 = *je vos ai pris respit . . . très qu'à XL jorz* Potvin 197. I *jor(s)* 'day', fel y gwelir, y cyfelyb oet *dyd* bron bob tro yn SG, a chan bod *jo(u)r(s)* 'day of battle' yn un o dermau mwyaf adnabyddus ffwdaliaeth, a bod 'gohiriad' hefyd yn un o'i ystyrion, tybed ai cynefnidra ein hynafiaid â *jo(u)r(s)* a fu'n achos i chwaneu *dyd* at yr hen flurf *synl oet*? Gan na phwyaleisair yr ail elfen ymhob esiampl yn 'amser penodedig' (cf. *a pona oet a chyfnot y del riannon it* of WM 27 'Fixe le terme et le moment . . .') Loth. *Mab. I*, 105), dichon y dydd edrych at *teruymedic* fel yn golleddu'r ddeuir oet *dyd* a dimad 'at an appointed day' am y cwbl, onid e, rhaid deall 'in the course of an appointed day'. Tueddaf at y blaenaf.

28. *yny iarllaeth giôn*. Am y fannod ddiangen gyda'r cyflwr genidol, gw. 339, (vii).

34. *a niuer yfhyuala gyt ac ef heb arueu*. Tynnais *yfhyuala* gynt (cf. *TrCym* 1919-20, 62) o'r HFF *esquevala*, *esquevale*, flurfiau Picarddaidd ar *eschevelé* 'dishevelled'. Ni newidiais fy meddwl. Am *-e* accenog (= *è*) yn cyfnewid ag *-a*, cf. *vertat* am *vertet*; *guardar* am *guarder*; *costas* am *costes*; *la mar* yn lle *la mer*; (gw. H. Suchier, *Voyelles Toniques du Vieux Français*, Paris, 1906, 41, 42; M. K. Pope, *From Latin to Modern French with special Consideration of Anglo-Norman*, Manchester, 1934, §1208); ac yn y benthyciadau *cuta* <*cu(r)ta* = *cu(r)te* (gydag *u=w* a'r *r* edwinol AN; gw. n. ar 434); *taplas* = *taples* RBB 203, 205; *pica* ? pock-pitted; *haggard*; dotted (of shy) ym Morgannwg <HFF Picardi *piqua* = *piquû* 'worm-eaten; spangled' (cf. *ciel piqué d'étoiles*), a chydag accen wahanol, *troussa* = *trousse* SG 214 *oe arueu gwedy eu trussyaw yn troussa ar y geuy* (Potvin 52 *trouste a son col*) a'r gair *Gwenhwyseg pia* 'mackpie' a geir efallai hefyd yn *Llwyn(y)bia* (gw. ar 434). Prif orchwyl a mwyaf pryder iarl yn yr oesoedd canol oedd ymladd. Yn y twrneimeint, y rhyfeloedd, a'r ymladdau, gwisgai bob amser arfau amddiffyn am ei ben (gw. YBH 545-7), ond yn amser heddwch pan oedd ddiŵraw yn ei gastell yn derbyn ymwelwyr, yn gwrandao ar *jongleurs*, etc., neu ar ei stad gyfagos, yr oedd yn bennoeth, â'i wallt hirllas (cadwai pawb wallt hir hyd XIIIe) yn hofran o glych ei glustiau (cf. *Viollet-le-Duc, Dict. du Mob.* III 192 a gw. darluniau yn L. Gautier, *Chevalerie* 384, 512, 553, 509, 651, 849); mewn geiriau eraill, yr oedd yn *esquevala* (*yfhyuala*, *yfgyfala*, *yfgyfala*) <*excapillatum*. O fynd yn bennoeth fel hyn pan yn ddibryder y deilliodd, fel y tybiaf, y gwahanol ystyrion eydd i'r gair yn Gymraeg: (1) 'unarmed'; (2) 'off one's guard, at ease'; (3) 'happy'; (4) 'in secret'. Os yw'r tarddiad a gynigaf yn gywir, y mae'r ystyrion hyn oll yn hen ac er na chofrestrir (1) na (3) yn D ac R, y tebyg yw eu bod eisoes wedi rhithio, fel petai, yn HFF fel y dengys y brawddegau ganlyn:

Lors i quart Herchambaut, la chambre a deffermée.

Liens trouva la dame treoute esquevalée.

'Chwilia H. yno; agorodd ddrws yr ystafell.

Oddi mewn cafodd hyd i'r iarlles yn gwbl ysgyfal', (*Deon de Malence* arg. Pey, *Anc. Poètes de la France*, Tome II; yr ail lin hefyd yn Godefroy).

La sont les. iii. dames-caucune escaveles.

'Yno yr oedd (llythr, y mae) y pedair iarlles pob un yn ysgyfal'. (gw. Godefroy)

Par d'encoste ung grant feu treoute esquevelée.

'Yn ymyl tân mawr yn hollol ysgyfal'. (gw. Godefroy).

O *yfgyfala* yr hanoedd y b. *yfgyfalhai* WM 243 a'r amrywadau enwol *yfgyfal-olch* ib. 209, *yfcaualoch* ib. 417 ac *yfgyfalonch* YCM² 9. Accenid *esquevala* ar yr a olaf ac yn ysgyfalduch briwydd -*uch* at y flurf lawr, eithr chwanegwyd -*ch* yn y lleill at *esqueval*, flurf a gollasai ei therfyniad ar batrwm *demand* am

demaundé; ost am *osté*; report am *reporté* (gw. F. J. Tanqueray, *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français*, Paris, 1915). Dylanwad *gafael* o bosibl sy'n cyfrif am yr *ae* ganolog yn *ysgyuaelach* YCM² 89; *ysgyuaelaf* RBB 138; etc.; a'r dyb mai'r radd eith. a ddynodid gan yr *-a* ond odid sy'n esbonio'r *-f* yn yr olaf a'r cyffelyb; cf. *gôz diuethaf* RB 152 wyneb yn wyneb â *gôz diuetha* YBH 1676. Yn ôl yr esboniad a gynnigir yma, y mae *ysgyuala* a *heb arueu* yn gyfystyron; cf. B 90 *la dame vus enverra son seigneur desarmez*; cf. *Guillames a sa teste desarme* (gw. God. d.g. *desarmer*). Ar hoffer YBH o eiriau cyfystyr, gw. n. ar 19. Pe gellid tynnu *dirgrif* o *di-* neg. Cym.+Hff *greve* 'botasau haearn milwrol, greaves' cawssem i raddau yr un datblygiad semantig; neu pe cymerid *greve*='rhaniad (yn y gwallt)', caem yr un arlliw yn union ag yn *ysgyfala*. Yn PKM 155 ceir golygiad gwahanol i'r un a roddir yma.

41-2. yn glaf o *ozthrom* heint. Cf. *clefychu . . . o ozthrom* heint Ll I, 94; *clefychu o ozthrom* heint RBB 138, 108.

52. *ae aruer* *athnaeth*. Gw. n. ar 2.

56. *Sef* *lbreic*. Gw. n. ar 24-25.

57. *gôzeic* *ieuanic* tu *dzaô* y *voz*. Gw. n. ar 7.

70-71. y *dzemygu* ac *ysghaeluffaô*. Gw. n. ar 19.

81. *ysgyuala*. Gw. n. ar 34.

88. *ac a ouynnaôd yr amheraôdyr*. Buasai a *ofyaôd* 'and visited . . .' yn gwedd'u odiaeth i'r cyswllt, ond dengys B 74 *si lui demaunde ou est le emperur* bod y darll. yn ddfieus fel y saif a bod rhaid edrych ar *ouynnaôd* fel berf anghyflawn; cf. *boôn a ofynnaôd Iofian* 1465; a *throy y lliit gouyn boôn y mab y febaot a linaeth* 330; *Dyuot iofian at y that a gouyn boôn* 1017; cf. WM 25, 26, 29, 490(2), 491. Yn gyffelyb, *amouynnaf*: *kanyz mi ae hamouyn* RP 579, 580; *llysoedd a gwleddoedd a 'mofynnant* MA 293. Ond ochr yn ochr â'r gystrawen hon arferir *gofynnaf* ac *amouynnaf* fel ferbau cyflawn+am(ym): *nac amouyn ymdanaô* WM 128, etc. Yn Hff arferir *dema(u)nder*, a *dema(u)nder pur*; *e a son pere le out sovent demaundé* B26; *Le roi se leve si ad Boun demandé* ib. 2462; *A tant fit Booes pur ces fiz demander* ib. 3007. Gan mai'r un yw'r ystyr, tybed ai *dema(u)nder pur* fu patrwm *amouyn am a gouyn am* yn Gymraeg? Gw. n. ar 3764.

89-90. y mae yn llyis *idali* a *elôit calys*. Rhwng a *ouynnaôd* ac y *herdaôd* crear presennol y mae beth syndod, ond yr oedd cynysgu'r presennol a'r gorffennol blith draphlith yn yr adroddiad yn un o brif hynodion cystrawen Hff, cystrawen a eflychir, ond odid, yma; â *calys* am *calais*, cf. *Oger ly danyz am Oger ly danaiz* P 9, 23^b. Dichon, serch hynny, i rywbeth fel *dyllbeddyt* ddiffannu o flaen y mae (gw. y mae=y vot 3016 a 354); cf. B 74-5 *si lui demaunde ou est le empereur . Cil diut he il fut a Rotefor asis* 'ac ef a ofyn iddo pa le y mae'r ymherodr. Hwn a stebodd ei fod yn trigo yn R'. Yn ôl y dyb gyntaf, dyllid efallai ddarlenn a *elôit* yn lle a *elôit*; nid oedd ond y dim lleiaf yn aml rhwng r a t; cf. a *gyhyraffant=a gyhyraffant* 3348 (LIC *gyhyraffant*); *nynd oliuet a m.oliuer*; etc.

Yn YBH 90, 92 yn unig y ceir *calys* 'Calais', un o'r prif borthladdoedd yr eid drwyddynt ar y ffordd o'r wlad hon i farchnadoedd Picardi a threfi Ffrainc ee yn fwr. *Rotefor*, tref na phenderfynwyd ei safle sydd yn B, a *Rifous* yw darll. *Sir Beauv*. Am atgof pellach o arfordir Ffrainc yn YBH, cf. *bolôyn* 'Boulogne' 2120=B 1895 *Colonia*.

96. *menegi* y *gennadózi*. Tynnaf *kennadózi* o *kennat* +AN -*uric*, (u=w), Hff Ffrainc, -*oric*.

98. *amôz*. Yn y testunau Hff gelwid ceffylau ar wahanol enwau yn ôl y defnydd a wneid ohonynt. Ceffyl y brwydrau a'r twrncimeint oedd y *destr(i)er* (<*dextrarius*) a elwid felly am yr arweinid ef oddiamgylch gan y gwastrodion ar y tu deau i'r ceffyl a farchogent hwy eu hunain, yn union fel yr arweinir meirch heddiw. Peth anarferol oedd i neb farchocôu'r *destr(i)er* namyn yr iarll ei hun, ond defnyddid ef o bryd i'w gilydd gan genhadon ar deithiau pwysig. Arferir *cheval* yn fynych hefyd am y ceffyl brwydro. Y ceffyl a farchogid ar deithiau hamddenol gan frenhinoedd a barwniaid yn amser heddwch, gan negeseuwr o bwys, a chan wragedd o uchel waed, oedd y *palefrei* (*palefroi*). Ar daith weddol ddiberygl âi'r marchog ei hun ar gefn y *palefrei*, gan esgyn ar y *destr(i)er* os digwyddid iddo gyfarfod â gelynyon; ceir enghraifft o hyn o newid ceffylau yn ChdeR 1000-1: *Laisent les muls e tuz les palefreiz, Es destriers miment . . .* YCM² 139 *ac adaw y palefroi, a chymryt eu henys* 'a gadael eu ceffylau cyfrwy a chymryt eu ceffylau brwydr'; nid 'ceffylau pwn' fel y dywedir yng Ngeirfa Stephen Williams (o ran hynny, 'cheval de voyage' yw esboniad argraffiad Léon Gautier o'r ChdeR y dyfynna Williams *palefreiz* ohono). Ceffyl tynnu, ceffyl gwaith, ceffyl y gŵr o'r wlad, oedd y *ranci(n)*, *ranci(n)* (< **runcinus*). Defnyddid hwn weithiau i hela a chyferbynnid ef yn ddirmygus yn yr hen gerddi â'r *destr(i)er*. Arferid y *so(m)m(i)er* i gario pynnau ar ei gefn: pebyll, cofrau, dodrefn a chyfreidiau o bob math yn amser heddwch a rhyfel; cf. *sumereu* P 14, 65 = *pymairch* (sic) ib. 117. Cymysgid weithiau y *ranci(n)* â'r *somm(i)er*, ond, fel rheol, yr oedd y gwahaniaeth yn bendant. Fel anifail marchogaeth yr oedd i'r *palefrei* gystadleuyddion, nid amgen, y *mul*, anifail a ffefrid gan y pendelgesau, a'r *hacknei* (cf. SG 58). Ni fynnai barwniaid yr ocsau canol farchogaeth ond ar ystalwyn; yr oedd mynd ar gefn casg yn beth dianrhydeddus yn eu golwg. Gedid y cesig i ddynion cyffredin, i farchogion a ddiraddiesid, ac i weinyddu gwaith distadl o gylch y fferm, etc. Ymhlith y Cymry, o'r tu arall, marchogid cesig gan y mawrion; cf. *kassac arthur* WM 497, 506. Rhoddid bri mawr ar liwiau'r ceffylau, yn enwedig liwiau'r march rhyfel. O hynny aeth rhai liwiau, e.e. *ferant* (*afferant*) 'haearnfrith, glas-lludw'; *vairon* (*voeyron*) 'â chlych gwyn neu welw am y llygad'; *baucant* (*baucant*) 'ag ysmotiau gwyn arno (o ba liw bynnag y bo'r blew)' i olygu'r 'march rhyfel' neu'r *destr(i)er*. Yr oedd i'r meirch rhyfel deithi niferus a phendant: *cyflymdra*, *nerth*, *dealltwriaeth*, etc., *teithi* y *cawn* o bryd i'w gilydd gip o olwg arnynt yn YBH; yr oedd eu pris yn y farchnad hefyd yn hysbys ac os collid un ohonynt yn rhyfel y brenin, etc., *telid* ei werth i'r perchennog. Oblegid hyn gelwid y ceffylau hyn yn *chevaus de pris*, *ch. prizes*, etc. Cf. L. Gautier, *Chevalerie*, Paris, 1896, 722, etc., Du Cange dan *Equus appretiatu* a *Ste-Palaye* d.g. *Cheval*; A. Kitzé, *Das Ross in den Altfranzösischen Artus- und Abenteuer-Romanen*, Marburg 1888, 3-12.

Pa eiriau Cymraeg a arferir i fynegi'r mathau hyn o geffylau yn YBH? Saif *amôz* bob tro am y march rhyfel. Seithwaith cyfieitha *destrer* (98, 438, 724, 1240, 2719, 3269, 3967); yn 3967 3976, 4344 cyfetyb i *afferant*. Mewn 60 esiampl troisr *destrer* yn *march* (450, 554, 562, 565, 845, 847, etc.); 38 o droeon cyfateb-*march* yw *cheval*, sef y ceffyl *par excellent*, h.y. y *destr(i)er* (2009, 2930, 2935, 2975, 2985, 3020, etc.). Ddwywaith (73, 205) *march* sy'n cyfateb i *cheval*, sef y ceffyl buan, y ceffyl hela. Wythwaith arferir *march* i droai *palefrei* (902, 1161, 1171, 1197, 1298, 2520, 2523, 2524). Dim ond unwaith y ceir *march* gyferbyn â *ranci(n)*, sef yn 1696; ond ailadroddir y gair (er mwyn arddull) yn 1697 lle na cheir dim cyfatebol yn B. Dim ond untro hefyd (1741), a hynny mewn

darll. petrus, y digwydd *march* am *somer*. Yr hyn sy'n ddiddorol yw na welir *ceffyl* yn unman yn YBH. Llawn mor ddiddorol yw nodi na fenthycwyd yr un esiampl o *destrer* na *cheval* yn wyneb tair enghraifft o *palfrei* (849, 854, 2519), tri o *sómer* (1724, 3512, 3758), un o *rómff(eit)* (2912) ac un o *mul* (2089). Ymddengys oddi wrth hyn mai *ceffyl* brwydr a thaith yn unig oedd yr *amós* ac mai i hynny yn bennaf hefyd y defnyddid y *march*, er y disgwyliid i hwn wneuthur gwaith y *runcil(n)*, a'r *somer* yn ogystal, ochr yn ochr â'r gaseg, mae'n debyg. Ni cheir yn YBH yr un cynnig i gyfleu lliwiau'r meirch rhyfel megis y gwelir yn *Kulhwch: ar orôyd penlluchloyt = sur un fer(r)ant* (gw. M. Watkin, BBCS, xiv, 14-5). Y mae lle i greu nad ymddiddorai'r troswr ym mater *ceffylau* (gw. §6, (ii)). Y tu allan i YBH noder *march* arueu SG 58 = *destrier Queste* (S) 64 a *gwagwynwarch* SG 223 = *destrier Potvin* 62 a *gwafelcyn* WM 253; *hacknei* SG 59(3), 252 = *roncin Queste* (S) 65, *Potvin* 96. Oddi wrth dair enghraifft yn *Historia Peredur* gellid meddwl, serch hynny, mai *ceffyl* y gelwir yr anifail a wnaï orchwylion o isel radd yn y cyfnod hwn; cf. y *heffyleu* a gywedei gymmut *udunt*. *Ac a dygei blyt a llyn o2 kyfanhed yr ynyalch. A cheffyl bzychaelô yfycznic kryfaf atebgei agymerth* WM 119. Am yr anifail hwn y dywaid Kai yn WM 122 *ry aghyweir y doethof* o *varch ac arueu*. Yng nghyfreithiau Hywel Dda, Dull Dyfed, yr oedd y *sómer-varch* (< *somer = swmer* 'pwn' + *march*) radd yn is na'r *rónsi* ac o lai gwerth yn y farchnad; cf. XIII *Rónsi wheugeint atal*. XIV *Sómervarch petuar rgeint atal* AL, I 570. Yn y Gogledd, o'r tu arall, yr un oedd eu gwerth: *runcy neu sumner-uarc cxx a tal* LIDW 31b; ac efallai y cymysgid galwedigaethau'r ddau hyn, ohlegid ceir yno *geffyl* is ei radd fyth: *gweyntuarc*. lx. ib., id.; AL I 262 *Gweyntuar-arch* (a *lusco harr ac oc*) *trugeynt*.

103. *a dybedut idi*. Gthg. y *dylbaót órth* 115, 2541, etc., a gw. yr *Eirfa*.

104. *archyffei cyw. archaffei*. Am -*aff*- ac -*yff*-, gw. §31, A, (ch), (ii).

105. *yn oet y dyd*. RW 'on the day appointed'; awgryma B 114 *a memes le jur* ei fod yn agos i'w le. Tuedda J. Lloyd-Jones at 'yn ystod y dydd (apwyntiedig)'.

110. *a llathen uu hitheu o2albenis*. B 118 *grant joie ad demend* 'displayed great joy'. Dan *alacer* dyry TW *goravenus, llawen, calonoc . . . bycioc o yfpryt ne fymnyr . . . ac o dan laetitia*, rhydd *hoen, digriftoch medhul, gorhoen yn y medhul*; yn gyffelyb D a TR. Ymddengys felly ein bod yma eto wyneb yn wyneb â phar o'r cyfystyron sydd mor gyffredin yn YBH (gw. n. ar 19). Yn SG 57 cyfetyb yn *llawen oravenus i lies et ioiaus* 'joyful and glad' *Queste* (S) 63, a cheir y ddeuir gyda'i gilydd yn WM 89; P 5, cxxxix; P 9, 12b; etc.

111. *a ryôy2 genthi ydoei oed y dyd* 'and too slowly to her mind the appointed day approached', nid 'and too slow in her opinion was the day appointed' RW; gw. n. ar 105.

121. *pei hatm beth o gie y baed coet yn ir*. Am enghreifftiau pellach o'r fannod gydyd enwau yn dynodi dosbarth, gw. §39, (iii). B 129 *char fresche de sengler*. Yn SG 252 *narch coet* ac yn SG 206 *moch coet* a geir am *cengler(s)*, *Potvin* 96, 44; cf. *narch* P 10, 32 = *hach* YCM² 39 = *porcinam*, Meredith-Jones, HistKM 177; cf. *moch* (-yn) *ôd* 'wood lice' ym Morgannwg. Arferir *baed* = 'wild boar' RBB 340.

123-4. *pa le y heit kyunt ar voad coet. Cael cyfod ar un* 'to know where one dwells or is conversant' TR; B 132 *vozes vas ou jeo purrai un sengler troveri* 'A wyddoch chiwi pa le y gallwn i gael hyd i faedd coed?' Cf. *Goddoch chi ble gallen ni godi* (gwmi) *sgwarnog?* cf. 59.

Y mae awgrym yn un o lsgrau *Sir Beues* yr edrychid ar gig y baedd coed fel meddyginiaeth ar gyfer clefydau neilltuol (cf. *Sir Beues of Hamtoun* edited by Eugen Kölbing, EETS, II, 229). Yr oedd cyflawnder o gig hallt yng nghestyll yr oesoedd canol a chyferbynnir *char fresche* 'cig ir' â'r cig hwnnw o bryd i'w gilydd yn yr hen gerddi Firangeg. Hoffai'r ieirll yn anod dim gig eu helfeydd eu hunain a hoffaf cig yn y byd ganddynt oedd cig y moch gwylt, y *beid coet* a helient gyda phleser mawr; gw. L. Gautier, *Chevalerie* 183, 703, 833.

134. *y kymerth y daryan*. B 139 un *escu a son col*. Tybiaf i'r gair *tarian* a fenthycwyd (tua'r ddegfed g.) o'r Norwyeg *targa*, neu'r HS *targe* -a (cf. EEW 33) ac a olygai 'round shield' fynd i olygu 'shield' yn unig megis y digwyddodd yn HFF Lloegr i *targe* a fenthycwyd o'r un fynhonnell. Yn Ffrainc gyfandirol pan gymerth y darian hirgron (tua XII) le'r darian gron rhoddwyd heibio'r hen fenthyciad Tiwtoneg ac aethpwyd i bwysu fwyfwy ar eiriau fel *escu(t)*. Yn gyffelyb, buasid yn disgwyl i'r Cymry wrth fabwysiadu'r arf amddifyn yn ei wedd Ffrengig newydd roi heibio'r benthyc Tiwtoneg a chymryd amdano un o'r enwau a roddid arno gan ei ddyfeiswyr. Rhwystwyd hynny, gellid meddwl, gan waith HFF Lloegr yn glynu drwy gydol y ddeuddegfed ganrif at *targe* (cf. *La ChdeR*) yn hytrach nag arfer *escu(t)*, etc., i raddau mwy; (cf. *Boeve* 218 *la targe nocele*). Eto i gyd, anodd credu na ddaeth i'n rhan rai geiriau o'n cyswllt â'r arf newydd. O'r llinau niello a roddid ar y darian hirgron yr aethpwyd, mi gredaf, i alw *tarian* yn *eurgrwydyr* (am es., gw. G), a thybiaf mai o'r HFF *ais, aes, eis* 'board(s)', asgwrn cefn y darian, y daeth *aes* i'r Gymraeg; cf. Ste-Palaye: *On faisait ordinairement les écus, les boucliers d'ais ou d'ès jointes, que l'on couvroit d'un cuir*. Rhan amlwg o'r darian oedd y *boucle, boele, bougle* 'partie centrale d'un bouclier' (Godefroy), cf. *bogel* YCM² 70 (*Otinel*, t. 29 *bucle*), WM 7; b. y *dar*. WM 7, YCM² 70, etc.; ac o'r buchigyn *boquete, bouquete*, etc., a olygai'r un peth, y daeth *bucted* atom. Efallai hefyd i'r HFF *escu(t), escu(t)* helpu i gadw'n fyw yr hen air Cymraeg *ysgwyt*.

137. *yd aethant tu ar ffozeff*. Darll. *yd aeth* ac anwybydder 'they' RW.

142. *dyret hengleirych ragot*. B 145 *Venez, veillard, avaut*. Cf. TWD d.g. *decrepitus* 'henaidd, hen ddynaid . . . cleirch . . . hengleirch'; a d.g. *capularis* 'a fo ymron ei elor, ym min ei bwll; hengleirch'.

149. *lluoffogryd o gedernyt*. B 157 *si nus fusinus plus compainnus* 'pe baem ni yn lwy o gymdeithion'.

150. *yfcaelus a beth oed gennyf*. B 158 *vostre menace préiserei petit* 'ychydig o bwys a roddwn ar eich bygwth'. Am esiamplau pellach o *oedd* = *byddai*, gw. *Bot* yn yr *Eirfa*.

159. *tunnu*. Tebyg fod y ac v bron yn unfurf yn un o'r cynseiliau megis y maent yn LIDW, etc. (gw. ar 336-7) ac i dafodiath y copiwr olaf ei helpu i fynd ar gyfeiliorn, gw. §6, (i), 3.

161-3. *y kyuodes petharcant marchaoc y vynyd*. Ni ellir derbyn 'four hundred horsemen arose' RW, fel y dengys *B mes set cent chevalers vindrent dunc poinaunt*. Ystyr *poindre* yw 'rhuthro ymlaen' a dyna'n sier yw meddwl *hyuodi y vynyd* yma ac yn 175. Cf. hefyd 214 *Sef a linaeth datmaeth y mab . . . kyandi y vynyd* = B 223 *Le mestre a le enfant est sailli avaut* 'Tatmaeth y llanc a lamodd ragddo'. Digwydd *hyuodi* yn 139 gyda'r un ystyr: *y kyuodes yn amheradodyr oe lechua* = B 144 *e lui faus emperur est sailli avaut* 'a'r flais ymherodur a ruthrodd ymlaen'. Cf. hefyd 307, 324, 341 a WM 7 *marchaoc a gyuodes y vynyd* 'a horseman came

forward, approached'; WM 211 *nachaf ynteu yn kyuot* 'and he came forward'; etc. Camgyfieithiad RW ond odid a wnaeth i Kölbing ddywyded: 'the whole passage being evidently corrupt in the Celtic', *Beues* 232.

172. *y holl gyfoeth*. B 184 *Quant ke ai par mi le mund* 'y cwbl a feddaf yn y byd'; felly, *kyfoeth*, debygid, eisoes yn yr ystyr sydd iddo heddiw.

175. *a chyuoet y uynydd*. Gw. n. ar 161-3.

182. *affryfla yn erbyn yr anheraôdyr* 'brysia i fynd i gyfarfod â'r ymherod'. Cf. y priodd-dduill Ffrangeg *aller, venir, à la rencontre de qn.*

185-6. *yn priodas an neithyaôz*. Deuair cyfystyr yn fynych; cf. *nuptiae* . . . 'priodas, neithiawr' TW; *nuptus* 'priodas, neithiawr' ib.; *nuptialis* . . . 'a berthyn i briodas neu neithior' TWD. Un gair sydd yn B 204 *demein fram les noces*; ceir yr un gair, *nueches*, yn *Queste* (F) 113 am *neithyator* SG 79, ond yn 134 digwydd *nueches et feste* am n. SG 89; ac eto *feste* yn unig yn *Queste* 142 gyferbyn â y *neithyator ar wled uawr* SG 93. Awgryma *woozy* mai pâr o gyfystyron sydd yma hefyd, ond dichon mai 'yfori ni a wnawn ein priodas ac a ddechreuwn ein gwledd' yw'r ystyr, golygiad a ffeifrir gan *hyny el y pymthec niwbarnaôt hyn heibyaô* 240 a chan 255-9. Y mae'n sicr yr arferid *neith(y)aôz* fel cyfartal *gwledd* yn nhestunau'r cyfnod canol, cf. y *ulôdydn homo y pziodes henri vzenhin vech iarff pziouns*. Ac y *gônath y neithaôz yn llundein y nadolic gôedy kynnullaô efcyb a chamuôyaf leivl a barneit Hoeger* yzyt RBB 367; *Ac yna y gônathôlyt pziodas llywelyn ac elianoz yskaer wynt. ac etwart vzenhin Hoeger yn cofi y wled ar neithaôz* RBB 381. Rhwng Llŵchwr a Thawe, ddeugain mlynedd yn ôl, math o 'meat tea' oedd *nithor* a gynhelid bob noswaith waith am bythefnos neu fwy ar ôl priodas yn nhŷ rhieni'r eneth er mwyn helpu'r pâr ifanc i brynu dodrefn neu 'stafell'. Weithiau cynhelid 'cwrw bach' ynglyn â'r neithiorau hyn, hynny yw, gwerthid cwrw heb drwydded i'r sawl a'i mynnai. Arferid hefyd y gair *paste* am *nithor*, ac yng Nghwm Llŵchwr clywid *medd* am yr un peth.

191-3. *llewein yn uchel ac ôlyyaô*. B 209 *plure a mout haut soun* 'wyla â llef uchel'. *Llewein* yw gair cyffredin y De am *wylo* a dengys yr esiampl a geir yma fod yr ystyr yn hen. Ei ddeall yn ei feddwl gogleddol a wnaeth i RW roi 'cried out' yn ei drosiad.

Am yr arfer o ddefnyddio cyfystyron dyblyg a thriphlyg yn YBH, gw. n. ar 19, 110, 184, etc. Am yr y yn -yô, gw. I *Gytsain* dan *Orgraff*, §18.

194-5. *oi a buttein dzuan pziouadly*. B 211 *Pute ordre prové*. Cf. hefyd *pziouadly* 715=B 699 *reprové*; 4032=B 355 *esprové*; yn SG 312=*bien séu et esprové* Potvin 179; *credadwy: ony bei gristawn credadwy* SG 333=*se il ne crut fermement en Dieu* Potvin 204. Dangosir cyfystyriaeth -adwy ac -edig hefyd yn y geiriaduron; cf. *Probatas* . . . 'profadwy, profedig; a gafwyd prawf ohonaw' TWD. Digwydd yr un gyfystyriaeth yn HFF rhwng -able ac -(e) (<atus, -ata). Tybed a allai'r arfer Gymraeg o roi -adwy am -edic fod yn efelychiad o'r fflasiwn HFF o ddefnyddio -able am -(e)?

197-9. *a gflaw sinneu pan wodes yr arglôyd duô y y pzyt ar llawyn yn gyndecket ac y wodes*. Cf. *a dylhadu y wot ef yn warchaôz deôz pan enillei ef y ryô llus hânô* 2175=B 1936 *ore sui ben ke was estez chevaler menbré, quant tele garson avez gwyné* 'yn awr y gwyr i'n dda eich bod yn farchog dewr gan i chwi ennill y fath was'. Ochr yn ochr i'r ystyr 'when', medd *quant* yn HFF ar y meiddwl 'since, as' ac ymddengys i gyfieithydd YBH yn y ddwy enghraifft uchod (ac o bosibl yn 3035)

drosi i *pan* yr ystyr 'since' o'r *quant* a oedd o'i flaen. Fel rheol, cyfieithir y *quant* hwn drwy gysylltiad achosol megis yn *Achan ys kymereisfi cy mam i y dzeis a llad vynhat oe hachos hi. mi a Onaf* . . . 293=B 204 *e kaunt a moi ne volez congé demaunder, jee vos frai* . . . Ceir esiamplau eraill draw ac yma o *pan(n)* 'since'; cf. e.e. *py gyfryô ôz yô atôch tat chwi pan allo lleaffu patô uelly* WM 152.

y pzyt ar llawyn. B 214 *mar fustes a bele* 'gwae dithau dy fod mor brydfert'; cf. *ny bu a ellit y chyffelybu idi o bzyt a llafyn* SG 373. B 371-5 *il out une file, que bele fu e sage . . . plus fut ele colouré he rose en umbrage . . . Mes si bele ne fu en secle donk vicaunt* 'yr oedd iddo ferch deg a chall . . . tecach o bryd na'r rhosyn yn y cysgod . . . nid oedd neb cyn deced yn byw yn ei hoed'. Os yw *llawyn* yn ddilys, dichon, yn wyneb lluosogrwydd cyfystyron yn YBH, mai'r un ystyr sydd iddo ag i *pzyt* ac y gellid deall 'pryd a thegwch' (cf. *pryt a thegôch* Ll I, 40). Ond gan na ddigwydd *llafyn* yn y geiriaduron nac yn unlle arall, hyd y gwn i, gomau peth o bosibl fyddai darllen naill ai *flawyn* 'genau; ymadrodd' neu *llatyn* o'r HFF *latin* 'gair teg; cyfrwystra; cynllwyn'. Yr oedd *f* hir yn ddigon tebyg i *l* weithiau; cf. *floryata* SG 45 am *floryata=hebergie* *Queste* 60; *hoefleu* am *hoefleu* LIDW 13; *prol* am *prof* GrapC 138; *ef a wef yn lle ef awelef* WM 642; am yr ystyr 'genau; ymadrodd', cf. y Lladin *os, oris*. Eto, digon posibl oedd darllen -*ti*-fel *u*, canys yr oedd yr arwydd *t* yn fyr iawn mewn rhai llythrennau a dau ohonynt yn ddigon tebyg i *u*. Nid yw'r *tt* am *t* seagl o nemor pwys, achos fe ddyblid cytseiniaid yn hollol fympwyl yn AN ac yn Gymraeg hefyd o ran hynny; er ail hanner y drydedd ganrif ar ddeg yr oedd y am i yn ddigon cyffredin yn y ddwy iaith; cf. YBH *llyt* (*llit*) 330; *llyô* (*llio*) 3217. Yn LIDW; P 3; P5; Ll 1; etc.; heigia *y=i*. Sieryd *sage* 'call; cyfrwys' yn B o blaid *llatyn* a'i ystyron. Tueddaf fannau at y naill neu'r llall o'r ddau ddarll. olaf heb allu dewis yn bendant rhyngddynt.

212-4. *fabaath oed y enô . . . oed*. Darlener y geiriau hyn fel petaent rhwng cromfachau.

217. *mynnu mynyt ar mab*. Darlener *m.mynet*, gyda'r LIC.

221. *neu ditheu a grocker neu a viliger yn wyô*. B 230-1 . . . *que tu fras uncore lui le enfant tuer, lequed tu vodras, pendre ou eschorcher* . . . 'y peri y dydd hwn ladd y plentyn, yr un a fynnych di, drwy ei grogi neu ei flingo'. Somnir am yr un dewis yn 1090 *namôyn wygrogi neu wy mligat*—B 1044 *he jee ne sei fet pendre ou vif eschorcher*; cf. hefyd 338 *Mi a baraf dy ôllygô neu dy* (llsgr. *ath*) *lofgi*—B 339 *vus serrez ars ou pendu* 'fe'ch llosgi neu fe'ch blingir'. Myn Kölbing (*Beues* 234) i'r cyfieithydd canoloesol gamddeall y gwreiddiol, ond y mae gwaith hwnnw yn ddifai. RW sydd i'w ficio. Am ryw reswm neu'i gilydd, ceir cymysgedd ryfedd o'r cyswllt hwn yn HM II, 519, IV.

222. *a mineu arglôydes aônaf hynny*. Rhodder gwahannod o boptu i *arglôydes*.

223. *y mab a gymmerth faboth*. LIC *Sabaath a gymmerth y mab*. B 226 *En ses bras prist le enfant*.

226. *hêch*. B 234 *porc* 'mochyn'. Cf. YCM² 39 *huch=twrch* P 10, 33^b=*porcina* Ciampi 57. Gw. n. ar 121.

227-30. *a chymryt dillat y mab oc ôlychu . . . ne bôzô*. LIC ar *gôlychu*. Yr oedd *dillat* yn y cyfnod canol weithiau yn un., weithiau yn ll.; cf. *ayllat eurynef er hun y penytio endan* LIDW 118; *ac aêch idaw dillat o yagarlat affyryr o grwyn gra yndant* SG 211. Dichon fod yma adlais o'r gwamalyrwydd hwn. Onid e, rhaid tybio un o ddeubeth: (a) i ryw gopŵr ddarllen *bôzô* yn *be wôzô*;

neu (b) iddo gymryd *blŷychu* = *glŷychu*. Ysgrifennid *b* yn unwedd *â* *v* yn fynych yn rhai o lsgrau'r drydedd ganrif ar ddeg, cf. LIDW *eblydŷyn* 4b, *duybluyt* 7a; Ll I y *brat* (y *vrant*) 27, *Ren paladyr bras* 32, etc.; P 5, viia *crift bab dau*; *dy bŷyt* SG P II, 147a; a cheir rhai olion yn YBH: *dec vzenhinaeth* 704 = LJC *dec b2* . . . ; y *vydinoed* 3616 = LJC y *b* . . . ; *mamraont* 1457, 1481 = LJC *móbrant*; etc. Gwelir hefyd lawer o gymysgu ar *w* a *gw* yn yr un cyfnod. Cyfrifais 260 o enghreifftiau yn LIDW: *tredet gweyf* (*gweyth*) 27b; *a guana* 17b = BM 4 a *tona*; *a guato* 18b = BM *awato*; etc. Yn Ll I y maent yn niferus: *e gwlat* 8b, 9a, ond *ewlat* 67; *egwed honno* 5b; etc. Cf. yn YBH y *glŷifc las* 757; *glŷifc adfŷyn glŷaol* 3213; *amryuaelon glŷledi* 4317 = LJC *lŷladdoed*. Y mae *dillat* yn llu. yn 2240, *achub y dillat* . . . ac eu *glŷifgaŷ* (= LJC); gw. ar *dillat* yn *Cystrawen*, §38.

229. *A gŷedy hymny y rŷymaŷ ygyt*. Dim ond inni dybio i ryw gopiwr, o graffu ar *dŷfyr maŷ* yn 230, adael allan *am wayn maŷ* ar ôl *ygyt*, cawn ddarll. yn cyf-ateb i B 229 a *une grant mole les fist tier* a syrth beirniadaeth *Stimming* (*Einleitung* xxv) i'r llawr. Cofnodir y geiriau coll yn 335-6: *ac a rŷymeis linin am y vynŷyŷ ef . ac am wayn maŷ ac ay byrteis y myŷn dŷfyr maŷ anodyfyn*.

235. *ef a ddol les yt o hymny*. Edrych *les* yn debyg iawn i fenthyciad o'r HFF *les* 'gift; the amount of one's benefit under a will'; gw. *Godefroy dan lais a laise*. Ond cf. Gwydd. *less* 'advantage'. Yr eithaf, felly, yw tybio i'r ddeuair gyd-gyfarfod mewn CymC.

237. *heb faboth*. Cf. *heb mab cyw. heb y mab* 236; ar wahân i'r ddwy enghraifft hyn, *heb y neu heb yr* a geir drwy'r stori o flaen enwau a *heb* syml gyda rhagenwau; gw. *hebu* yn yr *Eiŷfa*.

238. *yny lleirglad*. Hefyd yn 253 = B 244, 257 *en un pré*. Ymddengys mai'r ystyr cyntaf oedd *dŷl* a amgylchynid ac a ddyfirheid gan *glawdd* 'ffos' (gw. *guer-claud* VocVB); yna unrhyw 'ddŷl irlas'. Cf. *pré Queite* 139 = *llannerch* SG 358; *mont bele prairie* 'dŷl deg odiaeth' *Potvin* 105 = *gweirglawd* SG 325; YCM² 64 *gweirglawd* = *prez Otinel* 23; *gweirglawd* YCM² 67 = *prairie Otinel* 733. Yng ngogledd Penfro *guerglo* (llu. *guerglodd*) yw cae â phorfa dda ynddo a nant yn rhedeg drwyddo; cf. *Larousse: les prairies demandent une irrigation régulière et abondante*.

239. *glŷifc lŷgeileid*. Am *w* = *eu*, gw. dan *f* [e] yn *Orgraff*, §18.

240. *y pynthec niŷarnaŷt hyn*. Yn ôl y testunau HFF, pery'r wledd briodas neu'r neithor weithiau wyth, weithiau bymtheng niwarnod; gw. *L. Gautier, Chevalerie* 450; *E. Kölbing, Amis and Amiloun*, n. ar 100. Yn ychwanegol at B 246 ceir sŷn am wledd yn parhau pythefnos yn *Evec et Enide* 2120; *Aiol* 8325; *Godefroy de Bouillon* 550; etc.

242. *y ŷlad arall*. Yn ôl *Beus* (L) 278, Cymru oedd y wlad arall: *Then see wyll to Wales wend*.

243. *yŷfyd gyneilt a chadymdeith gŷahanredaŷl ymi*. *B ke est mon prié* 'sydd gyfaiŷl mynwes im'. Cf. *at y dŷrgeleide ŷus yŷfauell fabur* (llsg. *faboot*) 3766 = B 3302 a *Fabur, mon chamberlen prié*; y *gur hitheu oed wahanredolaŷ guas yrtavell* . . . y *graffud* . . . *GrappC* 114; *Kedemuleithau gŷahanredaŷl graffud* ib. 132; y *wahanredaŷl gyfeillr* RBB 283. Ymddengys mai ystyr cyntaf *gŷahanredaŷl* oedd 'ar wahân' fel yn *ef a ŷnaeth glŷidit gŷahanredaŷl y dop un P5, xviii* ac

mai datblygiad o'r ystyr hwnnw yw'r arlliw 'ar wahân i bawb', hynny yw, 'intimate, close, bosom' a geir yma a'r arlliw pellach, nid amgen, 'secret, clandestine' a welir yn a *gŷahawd aozuc ef attaw yn wahanredaŷl Iorwerth vab bledynt P 20, 97*.

245. *A phan ellych dŷyn aruen a marchogaeth*. Cf. 204-5. Er y disgwyliad yn gyffredin i feibion y gwŷr mawr allu marchogaeth erbyn eu bod yn seithmiwydd oed (cf. *Gui de Nanteuil* 116; *Hervis de Metz* 5464-7), cyfeirio yr ydys yma ac yn 204 at dyfu'n ddyn ac at ystad marchog, urddas a gyfrennid pan ddeuai dyn ifanc 'i'w oed', sef o'r deuddeg i'r un ar hugain. Yn Ffrainc yn yr oesoedd canol cynnar deuai bachgen 'i'w oed', a siarad yn fras, yn ei bymthegfed flwydd. Eithr o dan ddylanwad Cristionogaeth a'r gyfraith Rufeinig tueddid i ohirio cyfnod 'oed cyflawn' ac yn y diwedd i'w osod yn yr ugeinfed neu yn yr unfed flwyddyn ar hugain (gw. *L. Gautier, Chevalerie* 240-3). Yn B 250 cawn *taunt que diez quinze aunz ou seze accompli* 'hyd oni fyddoch yn bymtheg mlwydd neu yn un ar bymtheg', geiriau na cheir eu cytystyr yn YBH 245-6. Deuai bechgyn 'i'w hoed' yng Nghymru, yn ôl *Lloyd* (HW II, 588), yn bedair ar ddeg. Tebyg mai'r cof am ddeuddeg oed y byd Ffrengig a wnaeth i Gerallt ysgrifennu *puer tunc duodeennis* wrth sŷn am Lywelyn ab Iorwerth a thynnu gwŷ *Lloyd*. Ystyr cyffredin *poer deuz cheval seer* 'gallu eistedd ar farch' wrth gyfeirio at fechgyn oedd eu bod wedi tyfu'n ddynion; gw. *F. Bangert, Die Thiere im Altfranzösischen Epos*, 8. Cf. *oetran* 662 411, 2548 a *dyuot myŷn oetran* 2782 a gw. *perchen march* (*meiryck*) 388, 578, 581.

248. *yn gadarn lŷychyr* 'strongly and valiantly' yn hytrach na 'strongly' yn unig fel RW. B 252 *com pruz e hardi* 'yn lew a chalonnog'; cf. *TW alacer* . . . *bywioec o yŷpriet ne ŷynwyr, gwychr; strenuus* . . . *nerthol, cryŷ, gwychr, pybyr, glete, deur bywioec*; gw. §48, (iv) dan *Cystrawen*.

255-7. *ef a glyŷei . . . y faŷl gerdeu a glodeŷt a farllach* B 260 *si oi . . . gramnt joie et grant dedut e noise e grant feste* 'ef a glyw lawenydd mawr a gorfoledd mawr a dadwrdd ac afiaith'. Cf. a *maŷt un y lleŷenyd ar clodeŷt a ryuu* 3478. Cylfystyr-on, felly, fel yr ymddengys, yw *glodeŷt*, *farllach* a *lleŷenyd*. Tueddaf i oŷrhain *glodeŷt* (cl-) i **glotet* yn AN 'revelry', gair a ffurfiwyd o deulu *glateis* 'noise' (gw. *Godefroy* wedi ymgroesi o ran ystyr â ffurfiu rhedadwy AN *glot* 'glutton; ʔgluttony'. Yn iaith Iafar Picardi golyga *glout(e)* un anodd ei fodloni ar fater bywyd, 'one fond of delicacies' (gw. *Godefroy*). Ceid amryw o'r rhain: *glotz*, *glotex* (= *glotets*), *glotes*, etc. Am -*z* = -*t*, cf. *tempes, tempies, tempest* ac am *cl* = *gl* - cf. *clap, glop*, etc. Os cywir y dyb hon, d galed (nid *did*) oedd -*d*- ar y dechrau a rhaid credu iddi fynd yn *dd* dan ddylanwad *galedd* a *galedda*. Hefyd yr oedd -*d*- yn cyfnewid a -*t*- yn HFF ac mewn CymC; cf. *Sodant a Satans*, gw. *Godefroy dan Soudan* 'Sultan'; *Göŷffret petit* WM 433 = *G. pedyt* P 6, part IV (t. 217); *gozdual* WM 386 = *gozdual* RB 245; *etyrud* BM 4, LIDW, Fac. 62, 77 ac *elynet* ib., id., 71, 76; *llidiaŷ* YBH 2387, *llithaŷ* 810; etc. Dilyner 'revelry and riotous mirth' RW.

264. *ac eiŷfoes*. B 264 *mer 'ond*, nid 'however' fel yn RW; gw. n. ar 10.

265. *i holi tref ynhat*. B 265 *ma tere chalanger* 'hawlio fy stad (yn ôl y ddeddf)'. Y mae i holi efallai dri ystyr yn ein testunau canoloesol: (1) 'hawlio (yn ôl y gyfraith)', yr un a geir yma ac yn fynych; e.e. *holi y gywoyth aozuc* WM 304; *holi y weteic yr Hall* HM II, 323; *holi teyznet* RBB 206. Y mae'r ystyr hwn yn ddigon hysbys (cf. GML); (2) 'cyhuddo, edliw', meddwl a ddigwydd efallai yn eŷt yr a *holych, haŷl* 343 'if thou hast a charge to lay, lay it' ac yn sicr yn *A phci mysi*

ath neckaei di o hynny ti a allut ty holi I geyr bronn duw dyd bravt SG 96 = *Queste* 147 et se iou de che vous faillioe . . . vous m'en pourries apeler al grant iour de tuse; *A unbenn heb y paredur beth a holi di yr morynyon hynn* SG 321 = Potvin 190 *Ha, sire chevaliers, fet Perceval, que demandez-vous a ces II damoiseles?*; *A gofyn a ozuc owein py beth a holiyt y2 uoz6yn* WM 258 (gw. Godefroy a Ste-Palaye d.g. *apeler a demander*; (3) 'dal digofaint; casáu; gwneuthur drwg'. Dyma'r meddwl ond odid yn nyt oes dim a dyllych y holi ym datmaeth 344 = B 345 *Ne forfestes mon mestre, dame, taunt ne kaunt 'Na wnewch, arglwyddes, ddim drwg i'm hathro* Cf. *A ryued eu gan y marchatec beth a holi baredur idaw* SG 262 = Potvin 106 *Et li chevaliers . . . li demande . . . que vos ai-je meffet? 'A'r marchog . . . a ofynnodd iddo . . . pa ddrwg a wneuthum iti? 'A unbenn heb ef beth a holiis ytti. a phaham y mac cas genmyt vyui* SG 184 = Potvin 16 *Sire chevaliers, por quoi me haex vos? 'Arglwydd farchog, paham y casewch fi? 'Ha warchatec heb ef beth a holut ti y mi. pa d26c adigoneis i ytti* WM 232; *nit yttoyd6n i yn holi dim iti ib. 8* (disynnwyr fyddai holi 'hawlio' yma ar 6l dweud *A fob un ohonunt yffyd ha6l6z ar y pilyd a hynny am dir adayar*). Ymddengys i holi ennill yr ail ystyr, yn rhannol o leiaf, o dan ddyllanwad dau ystyr *dema(u)nder* 'to demand; to accuse', ystyrion cydnabyddedig yn nhiriogaeth HFF. Gw. Ste-Palaye dan *demandar*. Hyd y gwn i, ni allodd neb sylw o'r blaen at (2) a (3) uchod yn Gymraeg.

276-7. *herlot rubalt truant*. B 275 *fix a putein, ribaud*; cf. *tal6 herlot ffol 296 = B 302 Fol, har vus teizez!* 'you idiot, hold your tongue!; *tygal6 yn herlot trua6nt 312 = B 310 il me apella truaunt*; cf. hefyd SG lle ceir *herlot 196 a 246 = vallez, vallet* 'youth, lad' Potvin 25, 89. Yr un modd, *herlotwaz* SG 252 = *vallet* Potvin 96. Eto digwydd *vallez* yn Potvin 19 = *gwaz ieuangk* SG 187. Dyna'r ystyr yn sicr a roddir i *herlot* yn D, R, ac yn RW, ystyr AN, mac'n debyg. Ond yn HFF Ffrainc yr unig synnwyr a geir (gw. Godefroy) yw 'knave, rascal, scamp'. Pa un sydd yma? Ystyrir mai cyfwerthedd *herlot* yn 276 yw *fix a putain(!)*, nad oedd i fol ond meddwl diraddiol, 'ynfyd, etc.', bod *ribald* yn golygu 'un o wehilion cyndeithas' ac yr arferid *truant* 'trempyn, cardotyn carpiog', o bryd i'w gilydd fel ei gyfystyr: *Laiss6s ce truant, ce ribaut* (Chrestien de Troyes, gw. Larousse, *Dict. d'Ang. Franc.*). Yr oedd y geiriau hyn oll yn ystrydebol yn yr oesoedd canol ac anodd gwybod faint o wenwyn personol a roddid ynddynt gan y sawl a'u harferai. Ymddengys i'r llanc gymryd *herlot* yn ei feddwl tramgwyddus ac iddo deimlo enllib bwriadol yn *rubalt* ac efallai wawdiath o'i *6ufe 6geileid* (cf. 239) ac o'r trueni o ddaethai arno yn *truant* a *truangfayth* (gw. isod). *bychan 6yti a ma6z y6 dydzuanfayth*. B 276 *Mult estes petit e vi estes fort truant* 'stripling and downright ragamuffin that you are!'. Prin y mac 'wretchedness' RW yn cyfleu'r sen sydd yn *tzuanfayth*. Buasai 'disreputableness' yn nes i'r meddwl, o bosibl. *Lumpig* 'ragged, shabby' yw gair Stimming am *truant* yma.

tzuanfayth. O *truans*, cyflwr enwol *truant* yn HFF+ *ayth*, neu rhaid edrych ar f fel gwall am t; am air cymysgryw arall, cf. *celerdy* 326.

278. *g6hir a geny cyw. dylbedy*. Cf. 337, 722 *kellyyd . . . a geny = B 338, 706 vus mouitez 'chwí a ddywedwch getwydd'*. Tueddidi fi unwaith i ddarllen . . . a *ageny* (cf. ar *pozth ed6is yffygaffant 4134*) a chysylltu *ageny* ag *yngan(u)* (? > HFF *enganner* 'dweud yn fychanus; idweud). Ond ceir *Oz g6hir ageny di* P 7, col. 512; P 8, 12; *G6hir ageny di*, P 8, 42; a *geu a geny di* P 7, col. 162 a P 8, 701 ymddengys, gan hynny, fod *geny* yn ddilys ac mai ag 2 un. *prea. canaf* y mac 6 llymyn. Yn y LJC *dylbedy* yw'r darll. bob tro. Yn HFF arferid *chanter* 'canu' gyda'r ystyr 'dweud, siarad, mynegi' (cf. Ste-Palaye a Godefroy) ac edrych canu (*g6hir*,

kellyyd, geu) fel efelychiad o'r meddwl hwnnw. Sylwer mai yn y cyfieithiadau o'r HFF y digwydd yr enghreifftiau a ddyfynnwyd. Clywir *chanter* gyda'r ystyr 'dweud' neu'n hytrach 'baldorddi' yn Ffrangeg llafar o hyd ac efallai bod yr ystyr gwawdus yn hen ac i'w ddeall yn *kellyyd (geu)* a *geny* uchod.

280. *kellyyd a dylbedy dithes am vry moti*. Cyferbynnir *g6hir* a *dylbedy* ti *vy moti* 279. Am esiamplau eraill o am yn mynegiant *oratio obliqua*, gw. §45 dan *Cystrawen*.

281. *a dyrchaf lla6 = dyrchafael ll.* Hefyd yn 301, 1102. Y mac terfyniad i'r berfenw yn yr enghreifftiau eraill; cf. 300 a 301 lle ceir *dyrchauel* a *dyrchaf* yn ymyl ei gilydd. Ni chroniclir *dyrchaf* fel berfenw *dyrchafael* yn WG nac yn D; ond cf. *dyrchaf a gosod* D ac *ymldrychaf* DFF 192, a gw. *Geirfa* J. Lloyd-Jones.

286. *yny vryd yghynted y neuad*. B 287 *mounte li enfes en le paleis en haut* 'dring y llanc i fyny i'r paleis'; cf. *neuad 2241 = paleis B 1979 ac yn YCM² 54, Otinel 13*. Ond *neuad 3860 = la sale B 3390 megis yn SG 249 = Potvin 93*. At *la sale*, *prif ystafell y paleis*, y cyfeirir hefyd yn 286 a 2241. Cyn y nawfed ganrif ar helw brehinoedd ac ymerodron yn unig yr oedd *paleis*, eithr wedi tyfu o ffrwdiaeth a chymysgu penaduriaeth 6 meddiannau mynnodd dugiaid, ierll, etc., hefyd *haleis* iddynt eu hunain. Lle ceffid *paleis*, safai ar ei ben ei hun y tu allan i dŵr y castell a meddiennid ei lofft gyntaf gan *la sale* 'y neuadd'. Mewn mannau llai eu bri ceid y 'neuadd' ar lofft gyntaf y tŵr ei hun. Yn y *sale* y gweinyddai'r barwn gyfiawnder ac y derbyniai wrogaeth ei wŷr. Yno y clywid y *jongleurs* yn canu, y chwaraeid gwyddbwyll, ac y cymerid bwyd. Petrual-hir oedd y neuadd ffrwdal-aidd ffrychaf a rhennid hi yng nghyfeiriad yr hyd yn ddwy neu dair rhan gan restr neu ddwy o golofnau ac yr oedd iddi *uwch gyntedd ac is gyntedd* (gw. darlun o *sale* Paleis Wartburg yn L. Gautier, *Chevalerie* 521). Y *paleis* a'r *sale* oedd arwydd awdurdod a llywodraeth. Cyfieithir *paleis B 3385 yn llys yn 3854 ac yn 3345* cymerydd ef drosoed: *paleis bzenhina6l = B 2906 paleis princip6 = llys tyff6ffogad6l 4289*. Fe wellir bod pwyntiau o debygrwydd rhwng *la sale*, *la grant sale* a *neuad* testunau Cymraeg yr oesoedd canol. Ar *sale (a paleis)*, gw. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire d'Architecture* VII, 1-4; Léon Gautier, *Chevalerie* 518-22, 604-5. Ar *neuad*, gw. GML a PKM 131. Yma desallr 'until he was at the upper (raised) end of the hall', nid ' . . . the entry of the hall' fel yn RW.

288. *yn ehofyn 6yehyr*. Gwell fyddai 'boldly and strenuously' nag 'undaunted he bravely' RW, a barnu wrth B 288 *il parla com band* 'llefarodd fel un hy'; gw. n. ar 248 ac o dan *Cystrawen*, §48, (iv).

289. Darlener *royffei* fel yn 292 yn lle *royffei* a lithrodd rywsut neu'i gilydd i'r testun printiedig.

292. *hanyz*. LIC *kan nys*.

293-4. *A chanys hymereisli vy mam i y dzeis*. Am enghreifftiau pellach o *hanyz* yn disodli *kan* o faen berf, gw. 890, 894, a §49 yn *Cystrawen*.

y dzeis. B 298 *estre mon cong6* 'heb fy nghennad'. Y mac'r ystyr a geir yn B, er nas cofnodir yn y geiriaduron a'r geiriau, yn gweddu i'r cyawlli yn well na'r un arferol a chadarnheir ef gan a *royffei gennat 289 = B 292 dona cong6* a chan *hanyz* (h.y. *kennat*) *royffei* ef 292 = B 204 *ne volez cong6 demander*. Am arlliw arall o feddwl, cf. y *dzeis* SG 59 = *malcoisment* 'yn ddyrynnawus' *Queste* 79. Yn 1376 y *dzeis = par grant force* 'drwy nerth mawr' B 1296; a *force* a geir hefyd fel rheol yn *Queste* a Potvin gyferbyn 6'r geiriau. Cf. *d6yn y drein* SG 413 = *zawir*

Potvin 307. Defnyddir y *dreis* ac o *dreis* yn ddiwahaniaeth yn y testunau canoloesol; cf. e.e. SG lle ceir o *dreis* 59.5 ac y *dreis* 59.11=*par force Queste* (S) 65; digwydd y *dreis* yn aml yn BT (P 20).

299. *tardu y gibaet dzby y eneu as ddyffroen*. B 304 *tut le sanc li fremist* 'berwodd ei waed drosodd'; ceir yr un ymadrodd yn 1674=B 1528 *tut le sanc li mue* 'symud ei holl waed'; ac eto yn SG 184 *ar gwaet yn tardu allan fford eu ffroeneu ac eu geneueu*=Potvin 16 *li sans roie* (Berne *ist*)*fors au roi Artus, parmi la bouche et parmi le nez* 'llifa (Berne, à) gwaed Arthur allan drwy'r genau a'r trwyn'. Ni chafodd dau ddarl. YBH ffafir yng ngolwg Stimming (*Einleitung* xciv) a gwél ynddynt naill ai destun AN llwgr neu ddiffyg ysgolheictod AN digonol ar ran y cyfieithydd gwreiddiol. Ni welaf i nemor ddim o'i le nac yn narll. YBH nac yn nhrosiadau RW ('the blood burst through his mouth and his nostrils; the blood gushed . . .'). Fe wyddys bod cynhyrfu a llidio yn codi gwasg y gwaed, ac os tyr gwythien yn uchel yn y ffroenau o'r herwydd, fe lifa'r gwaed i lawr nid yn unig drwy'r trwyn ond hefyd i'r genau. Ar hyd y Deheudir fe ddywedir am ddyd a gafodd *haemorrhage* bod ei waed wedi torri.

300. *Ac eiffoes*. Yma 'yn chwaneg'; gw. n. ar 10; nid 'nevertheless' RW.

307. *kyuodi y vyny*. Gw. n. ar 161-3.

320. *a beir ey llad i neu vygrogi*. B 324 *me vodra decoler* 'a bair fy nhorfynylul'. Felly *llad* yma yw *llad pen* 'to behead'. Nid oes synnwyr yn 'will cause me to be killed or hanged' RW; cf. 816-7; o *ffaraf y lad neu ygrogi*=B 789 *si jeo le feize tuer*; ni cheir *llad* 'to behead' yn y geirlyfrau; cf. *eillaó* 2507.

324. *kyuodi febaot*. Gw. §51 a'r n. ar 161-3.

326. *celerdy*. Dylasai *felerdy* y LIC fod yn yr amrywiadau.

328. *en oz ghraged kytheiraf a góifgocaf a thechaf*. B 328 *ele fu bien vestue de une paille Grecieis, les boucles de ses soulers sunt o or freis* 'she was well dressed in a mantle of Grecian brocade; the buckles of her shoes were adorned with gold embroidery'. Ymddengys yn sicr mai'r un ystyr sydd i *kytheir* yma ag i *góifgocaf*. Felly 'one of the best attired and best dressed and fairest women' yn hytrach na 'one of the most perfect . . .' RW. Er cael 'attired' a 'dressed' fel ystyrion i *cywair* yn SE, ni ellir tynnu'r arlliw a geir yma o un o'r esiamplau a ddyry ef (at *muer* 'war-band' y cyfeiria *kytheiraf* WM 5). Rhydd yr arlliw hwn gadarnhad pellach i olygiad Ifor Williams (BBCS III, 55) mai *cywair* ac nid *cywair* sy'n cyfateb i *cóir* mewn Gwyddeleg. Ni chofnodwyd *góifgocaf* yn y geiriaduron, ond bydd enghreifftiau yn Rhan VIII o *Eirfa* J. Ll-J.

330. *gouyn boim*. Gw. n. ar 88.

332. *beth a oeynny di imi o2 mab*. Buasid yn disgwyl *am y mab*. Dwg y gys-trawen hon ar gof inni *dema(nder de qn* 'to enquire about, to ask after' yr HFF; gw. Godefroy.

333. *megys y hercheifl i*. Cf. YCM² 143 *ual y herchis*.

334. *llimin*. Benthyciad o amrywiad ar yr HFF *ligne*.

336-7. *dóifyn mabz amodyfyn*. B 337 *ene* 'dwir; afon'; gw. n. ar 1304. Mewn rhai llagrau megis LIDW, P 45, y LJC, etc., nid oes ond y dim lleiaf rhwng flurf v (=u) ac y; gw. Fac. LIDW 6^a, 7^a, 19^a a'r Fac. gyferbyn â th. xiii yn RBB;

cf. *arglyides* AL II, 894; *dyadaffey* cyw. *dyadaffey* P 5, viii^a; *gwaiffanaethyr*=*gwaiffanaethyr* P 14, 109; *fulgyn* WM 386, *budygaól* ib. 409; y *gellógyn* P 9, 21^b. Darll. *anoddefyn* a chym. *anydyfnach* am *amodyfnach* P 8^a, 38 ac *nyl oed anydyfnach* y *gibaet* *edant yn eu hymlit*. Am feiau ysgrifol tebyg yn YBH, cf. a *chynfallt* 542 am a *chenfallt*, *nyrú* 912 am *uorú*, *canyrthdy* 1738 am *cawrthdy*. Ai o *anoddefyn*, drwy gollu -f-, y daeth *anoton* BB 38.9; *anodon* RBB 154? Ystyr *anoddefyn*, yn amlwg, yw 'dwfn iawn'.

337. *a geny*. Gw. n. ar 278.

338. *Mi a baraf dy llygaól ath lofgi*. B 339 *vus serrez ars ou pendu* 'fe'th losgir neu fe'th grogir'. Gan y rhoddir dewis ar ddull yr angau yn B ac y sonnir am ddewis yn YBH 320 *ey llad neu vygrogi*, y tebyg yw yr estynnid yr un fraint yng nghynsail YBH ac y dylid darllen *neu dy lofgi*. Prin y gallai'r iarlles dybied y byddai Sabaoth yn malio a losgid ef ai peidio ar ôl ei fingo!

339. *y mab*. Dealer *vy mab*=B 332 *mun fix*.

343. *llyma viui ofst yt a holych haól*. Rhodder gwahannod ar ôl *viui* ac ar ôl *holych* a dealer naill ai 'Here I am, if thou hast a charge to lay, lay it', neu ' . . . if thou hast a demand to make, make it'. Efallai mai'r blaenaf sy gywiraf (gw. n. ar 265). O ddarllen *ofst fel o lit*, mae'n debyg, ymddrysoedd RW yma a rhoes inni: 'Here I am with wroth to thee, if thou makest any demand'.

345. *hymryt idi hithe y mab*. B 346 *La dame prent son fix* 'The lady seized her son', nid 'the youth' RW; am *idi*=*ohoni*, gw. dan *Cystrawen*, §51.

353. *dzomónt*. Llong gyflym oedd hon, llong rhyfel, a llong môr-ladron yr oesoedd canol, disgynnydd y *naxos longa* Rufeinig, yn ôl Ste-Palaye; cf. *dzomónt* 3177; un o'r ychydig eiriau HFF a esbonnir yn y testun.

357. *yr y petharpóys o eur coeth*. Nid 'for four pounds of pure gold' RW, eithr 'for his weight in pure gold four times'. Cf. B 359 *quater fez pur li son pois de or donerent*.

365. *hiraeth yn ol y llat*. B 366 *dolour entrine* 'galat dwys'. Y flurf lawn yw *enterine*< **integrinum*<*integrum* 'cyflawn', ond, ymddengys i'r cyfieithydd weld yn y sillaf ganol y gair *tere* 'gwlad; etc'.

373. *o bzyt a llafyn*. Gw. n. ar 198.

390. *yn deupeinaloc*. B 391 *mult cher* 'yn ddrud iawn'. Yn y trosiad HFF o *Groncl Turpin* (arg. Wulf, II, 75) cyfwerth *deupeinawc* y testun Cymraeg (cf. YCM² 175) yw a *double* 'yn ddyblyg'. Cf. TW *duplicarius miles* 'milwr yn caspael ei gyfloc yn dhau penio'; *duplex* 'dyplig . . . dau-pennawc'; (wrth olygu 'TW gadawodd D y gair allan). Gwrthoder, felly, 'in two ways' RW a dealer 'twofold, doubly'.

395. *da óz*. 'worthy man; brave knight', nid 'good man' RW. B 396 *pruz hom* 'gwrda'. Ymddengys mai cyfieithiad llythrennol yw *da óz* o *prodome*. A oes esiampl arall o *da óz* am *gózda*?

399. *na daly adlo am hynny*. Cyfieithiad yw *na daly* (=dala) *adlo* o *lessez ester*. Cf. *na dala adlo am hynny* 688=B 678 *iceste fol amour pur dien lessez ester* 'er mwyn Duw gedwch lonydd i'r cariad ffîol hwn' ac, yn ôl arfer mynych y canu HFF, alladroddir hyn bron yn yr un geiriau yn B 681 *pur dien lessez ester ceste grant foleson* 'er mwyn Duw gedwch lonydd i'r ffîolneb-mawr hwn'. Yn

ffodus, troes y cyfieithydd *lessez ester* mewn ffyrdd eraill; cf. B 1469 *Dame, dist Boves, tut ceo lessez ester* = YBH 1589 *Arglwydes heb ynteu gat ehunan*; B 2060 *Miles, dist Josian, lessez moi ester* = YBH 2351 *Milyes heb y iofian gat vi yn llonyd ac yn hedôch*; B 2875 *Bele soure, dist Boves, ceo estre lessez* = YBH 3316 *rygchwaer dec heb boôn peit a hymny*. Yr ystyr, felly, yw nid 'entertain no animosity for that' RW, eithr rhywbeth fel 'desist from thinking about that' neu 'Have done with that idea'. Fe welir oddi wrth hyn fod geirfa YBH yn ei hegluro ei hun. Gwelais innau felly ystyr *na dala adlo* yn gynnar ac ni allwn beidio â'i ddodi yn *Nodiadau* fy argraffiad o YBH a gyfwynwyd am M.A. Prifysgol Cymru yn 1913. Yn ddiweddarach cofais fod *dala âl am ryweth* 'to keep on returning to a point (often distasteful to the other party), to harp on about something' yn ymadrodd adnabyddus yn nhafodiaith Gorllewin Morgannwg a Dwyrain Caerfyrddin. Yr un yw'r meddwl, a gallasai'r *d* yn hawdd golli fel y gwnaeth yn *anal (anadl), banal (banadl)*, etc., ar ôl mynd trwy *ð* fel y gwnaeth o bryd i'w gilydd. Wedi i'r gair fynd yn *âlo*, ymddengys ddarfod i'r -o yn ymwybod siaradwyr y dafodiaith hon fynd yn arddodiad a dyfod i wrthdrawiad ag am mewn brawddegau fel *paid â dala âl-o am hymny* ac iddi, o gael ei hystyried yn gwneud yr un gwaith ag am, fynd ar ddfancoll. Rhydd y cyfatebiaethau newydd a dynnwyr o eirfa YBH, cyfatebiaethau na sylwyd arnynt o'r blaen, yn ogystal â *dala âl am*, gadarnhad i gasgliad Ifor Williams yn BBCS I, 116-8 ar ystyr *adlo* ('account'). Ategir hefyd ei farn ar feddwl na *chylfadio* ym SG 155 gan yr HFF: *biaus peres ihesu crist, ne me soit tourné a paine ne a dampnation. se ie vois aidier a chel pseudomme Queste 226* 'deg Dad Iesu Grist, na throer imi yn boenedigaeth neu'n ddamnedigaeth os af i nerthu'r gwrda acw'.

404. *ac nys gozffo a amâreito neu a gretto y vahom. LIC ac nys gozffo . . .* Trosiad RW yw 'and he will not prevail that trusts or believes in Mahomet'. Fe sylwir fod RW, ond odid ar sail y LIC (col. 851) yn camddarllen *gozffo* fel *gozffo* ac o gof efallai am *Lysr y Datguddiad* 11.7, 17, etc.: 'I'r hwn sy'n gorchfygu . . .', yn dehongli'r ffurf fel dibynnol *gorfyddaf*, yr hyn, wrth reswm, sy'n amhosibl. Er crystal y darll. o ran cysondeb â'r cyswllt, rhaid chwilio am esboniad arall. Yr ydym yn y gair cyntaf yn sicr wyneb yn wyneb â'r ffurf reolaidd (ag -s) ar y cyflwr enwol gwrywaidd un. o rangymeriad y berfenw HFF (*h)onir*, sef (*h)onis*, gair y mae amrywiad ohono i'w ganfod ar arian Prydain Fawr: *Honi soit qui mal y pense*. Nid yw'r ail namyn treiglod o'r HFF *cors (< corpus)*. Gadawyd y ddau i aros yn y cyfieithiad yn union yn y fan lle'r oeddynt yn y gwreiddiol AN. Yr agoriad i'r dryswch yw canfod mai -f hir ac nid -f sydd ar ôl *goz-* yn y llsgr. Unwaith y cysylltir y cyfuniad hwn â'r gair HFF *cors*, ni eill neb cynefin â ffurfiant HFF lai na gwelod, yn wyneb y cyswllt, mai llygriad yw *ac nys o ac onys*. Geill hefyd heb gymorth pellach edfryd y darll. y cyfieithid ohono: *Honis soit de son cors ki . . .* 'mellitiedig ei gorff fo'r neb a . . .'. Darll. B 405 yw *Honi soit de son cors ki en malun se ofse, gyda'r* rhangymeriad heb -s derfynol, megis ar yr arian. Darll. ac (*h)onis y gozffo a . . .*

409. *mi a cynnaf itti llaffanaethu am ffiof arnafi pob amfer; B 408 tu me serteras le jour de ma coupe 'ti a wasanaethi arnaf liw dydd o'm cwpan'. Amlwg mai rhyw ffurf ar *tofor* (nid *le jo(u)r*) yw sail *p. amfer*.*

411. *oetran g6z. Gw. n. ar 246.*

412. *yn fynfagal . . . ac yn ben yflondardôz. Y syn(y)gal oedd pen swyddog pob llys canoloesol. Ef a godai'r trefhi dyledus i'r brenin neu'r barwn, a weinddai gyflawnder yn onw'r pen, a siwai ynghyd y pendefigion i wasanaeth milwrol,*

a drefnai'r gwleddoedd, etc. Ef hefyd weithiau, fel yma, oedd y llumanwr, y gŵr mwyaf ei reng ar wahân i'r brenin yn nydd cad ac ymladd; cf. L. Gautier, *Chevalerie 561 et seq.*, a Viollet-le-Duc, *Dict. du Mobilier*, V, 176.

414-5. *rei oz marchogyon y llys. Gw. Y Fannod dan Cysrtrawen, §39, (vii).*

415-7. *daly kyghozwynt . . . a fozri 62th. B 412 en sunt mult corucé* 'were very angry with him'. Er gwaethaf y cysylltiadau, er dangos o ddwy linell ar olledd fod *kyghoz* (sydd ar ddiwedd llin) i'w ddarllen gyda *wynt* sy'n dilyn, ac er digwydd o 'cynghorfynt, invidia, livor, invidientia' yng ngeirlyfr Dr. Davies, a'r cyffelyb yn eiddo Richards, etc., eto i gyd, darll. RW oedd *daly kyghor wynt* a'i drosiad oedd 'held a council'!

Tueddaf i dynnu *fozri* o *rorer* (i) 'to be red' (*sor* 'brownish red'); (ii) 'to be red with ill-will', efallai gydag help *s'essorer* 'to let oneself go'; cf. *rougoier* (*rajoier* B 2318) (i) 'to be red'; (ii) 'to become red with ill-will, etc.'; gw. Godefroy.

421. *nyt oed reit oz byt llas . . . gryuach. Gellid, bid sicr, ddeall 'meddai'r gwas ieuanc ar bob cryfder corfforol . . . ac nid oedd galw (reit) am gryfder amgen na . . .'; cf. efallai P 9, 34^a canyt oyd reit perigyl hayach yny geitwadayth hono. Eto yr wyf yn duoddol i edrych ar nyt oed reit fel gwall copiwr am nyt oed greit (vreiz) (cf. *petwar marchaô arhugaint* WM 141; a *lynt* cyw. ac *lynt* ib. 191; *gloged* cyw. *gloged* ib., id.; *egrop < ecrop < eorop* ib. 457, etc.), neu i dybio i'r copiwr ddynewared y fflasiwn AN o esgeuluso v yn y cyfuniad -tr- megis yn *chuechef = cuvrechef* 'kerchief'; *poze = povere* 'poor'; etc., fflasiwn a ddilynwyd o bryd i'w gilydd yn yr orgraff Gymraeg: *hereith = kevreith* LIDW 17^a (ddwywaith), 21^a (ddwywaith), etc. (yn aml), *chueraw = chuevraur* ib. 8^b (ddwywaith), 13^a, etc., *heryu = kevyu* ib. 50^b, etc., *Bendigeitran cyw, Bendigeitran* RB 26. Yn *heffilôzn* am *heffilôzn* RB 145; AL II, 308, ymddengys y ceir yr un darblygiad seicolegol ag a welir yn AN, ond nid wyf yn awgrymu fod a fyndo'r nail â'r llall.*

428. *yr kyuoeth ar ðilat. Dau air cyfystyr, mae'n debyg, ac yn golygu 'ardal, bro' neu efallai 'bro enedigol'. Os felly, arlliwiau prin = B 420 *paiz*.*

429-30. *nyt arbedei nac y ua62 nac y vychan, ond 4138 nyt arbedaffant na na b.; yn B 421, 3644 esparnier a yw'r gyfwerthedd; gw. ma6z yn yr Eirfa. Tybed ai efelychiad o'r HFF yw *arbed* y? Yn BrDg 231 awgryma Henry Lewis ddyl-anwad *parcere*; gw. GPC.*

432. *ny ddodei y boed fylô armin. B424 ne les creidderit 'nid ofnai ef hwynt.' Ystyr *doei* sylw ar yma, gellid meddwl, yw *malio am*, nid 'to take notice of' fel yn RW; cf. *ny bu uwor gan goel dim ae tygwoth* SG 55 = *Queste* (S) 61 *cil ne prisoit mie granment son mandement* 'ni roddai hwn fawr pwy a ei orchymyn'; *ny bu vator iaten ganthaw ef walchmei* SG 357 = *il prisa moult patit monsignor Gauvain* 'ni syniai fawr am Walchmei' Porvin 244.*

434. *y pertris cotta. B424 un pertris. Nid ymddengys fod *cotta* yn chwangu'r un arlliw AT feddwl *pertris* gan fod yr adar hyn oill yn fyr eu cynffon. 'Tyonaf *cotta* o'r AN *cu(r)ta*, amr. ar *curté*, rhang. gorff. *curter* (u = w ymbob un) 'to dock (tail of horse, dog)'. Ystyr *curta, curtis* felly yw 'docked, short-tailed'. Yn HFF Efrainc *escourter, escourte, FFD écourter* -e. Am -a = -e yn y rhang. gorff., gw. n. 34 ar *yfeyuata* a noder fod *r* yn wan iawn yn AN ac yr esgeulusid ei hygrifennu yn fynych (e.e. *sewise = serwise; lemes = lermes; sebens = sebens*; etc.; gw. E. G. R. Waters, *Voyage of St. Brendan 162*); collai'r rhagddodiad hefyd yn barhaus megis yn *forcent = esf. Brendan 1414; luigner = esf. ib. 456 A; maier = em = ib.**

221 A; etc. (gw. Waters, op. cit., clxxxiii). Benthycodd y Ddeheubartheg y gair *cwt* 'cynffon' o ffurf AN *ā -t-*; cf. *coete* 'cynffon fach'; ffurf AN gynnar yw *code*. Am ffurf *f*, cf. *heynyauc cotta* 'clipped penny' LIDW.

442. *ac yn eifle*. Darll. *ac yno e . . .* Colodd o dan law copiwr oblegid ei theb- ygrwydd i *e*; cf. yn cyw. *yno (ef a welei)* WM 627.

447. *trōynfychein*. Yn *ōl* RW, 'snotting'; *gronder* 'to growl' a fabwysiedir gan Loth (RC xxxiii, 410), ond *greffer* 'cloddio'r ddaear *ā*'r crafangau' sydd yn B 339. Yn CLIH 197 cyfeiriodd Ifor Williams at *ffuch* fel sail *-fych-* yn y gair hwn, eithr nid oedd ganddo ddim goleuni i'w dafu arno. Dan *nasi orbiculus* rhydd TWD 'blaen y trwyn, trwyswch'. Tybed, felly, nad *f* oedd yng nghynddelw YBH y LiG ac mai gwall copiwr yw *-f-*? Yr ystyr, gan hynny, mae'n debyg, fyddai 'troi'r ddaear *ā*'r swch, turio, twrio', ystyr hollol addas i'r cyswllt. Y LIC a roes y ddwy *-ff-* yn y gair.

448. *achub y gōz*. O amryfal ystyrion *occupo* ni chofrestrir yn y geirlyfrau Cymraeg ond 'to seize, to take hold of' (yn llythr. a ffīg.). Dyry YBH un arall a geir yn Lladin (cf. (4) isod) a rhai eraill nas ceir: (1) 'to seize' 214 (*prist*), 955 (*pernent*), 1836 (*pernent*), 2238; (2) 'to hurry to (a person)' 2325 (*saut a li* 2049), cf. *achub* at 3441 (*ignelement se sont entrebeyez* 2993); (3) 'to hurry to (a person) with evil intent, to harm, to charge' 448, 472 (*venent . . . poignaut* 464), 1262 (*cynt . . . tost* 1197), 1822 (*vindrent . . . coraunt* 1653), etc., cf. *achub* y 3262 (*'en issit* 2828); (4) 'to attain, to strike' 519 (*defiez* 520) 3167 (*asaitez* 2733), 3365 (*ferir* 2925), 3369 (*ferir* 2928).

451. *ac idab* 'and fell upon it' RW, neu 'and charged down upon it'.

452. *val y mynnaōd duō* 'as God willed' RW. Ceir yr un ychwanegiad yn 477, ychwanegiadau mympwyol yng ngolwg Stimming (*Einleitung* lxxxii), ond digon pwysig, gellid meddwl, yng ngenau mynach. Defnyddiai'r HFF ffurfiau *mene* 'arwain' yn fynych mewn ymadroddion tebyg; *com Dieu les menoit, en France* 'fel yr arweiniodd Duw hwyt i Ffrainc' *Vie de Saint Teilo* 10.29; *comme aventure le menoit Queste* (S) 141=SG 116 *mal yr oed y dyngheuen yn y hebrwg*. Tybed a ydym yma ym mhresenoldeb *myynu + mener* 'to lead'?

455. *tozri y paladyr y gŵayō*. Gw. §39, (vii).

466. *gleō abeth adeōz abaz yō boōn*. Geiriau cyfystyr fel y dengys B 453 *com Boefs ad chere hardie* 'y fath wyneb hy sydd gan Bown'. Yn 482 ceir *gleō abeth* wrtho ei hun yn cyfateb i *cum Boefs est hardis* B 483 'glewed yw B'.

470. *dec emys*. Gw. §21, (i).

470-1. *lbedy rydygu kyfyoed . . . a duanaō ar lad boōn*. Ymddengys fod *tygu kyfyoed* a *duanaō* yma yn golygu bron yr un peth. B 463 *Sa mart unt juré* 'hwy a dynghasant ei farwolaeth'. Am *dd* y saif *d*, gydag ychydig eithriadau (gw. §18, *dd*), yn ograff y LiG a *-t* a geir fel rheol am *-d* (gw. ib. *d*). Yn *ōl* hyn, y peth mwyaf naturiol fyddai deall *kyfyoed* fel llw. *kyflu* megis y gwnsath SE. Meddai llw ar y llw. *lysein*, *lysein* a dichon fod iddo un yn *-oed*; cf. *tygu llysein* 812; *tyghu com lyein* HM II, 290. O'r tu arall, yn erbyn ei gynnyrd fel llw. saif *kyfyoed* y LIC lle mae *-t* yn golygu *-d* a'r ffurf debyg *kyfyoet* YCM² 44. Cynnig J. Lloyd-Jones yn G mai gwall am *kyfyoed* (*gyda -d = dd*) yw. Y mae 'mutual oaths' RW yn ddigon agos i'r meddwl.

472. *yny achub*. Gw. n. ar 448.

474. *neufataŵſſei heb gof*. B 471 *mes il le oblia* 'ond ef a'i gadawodd dros gof'.

477. *val y mynnaōd duō*. Gw. n. ar 452.

479. *a ffo yr petŵar ereill*. Gw. §51 dan *Cystrawen*.

483. *oe garyat ef* 'on account of his love', nid 'with his love' RW.

484. *ony chyt fyntya a mi* 'if he does not become my lover'. B 484 *si il ne seit mes amis* 'ony ddel yn gariad im'; cf. 506. Nid yw 'unless he agrees with me' RW yn cyflue'r meddwl.

491. *y dzoi y ben y castell*. Yr oedd ar ben mur llydan y castell canoloesol lwybr helaeth a amgylchynai'r holl adeilad ac yn nyddiau heddwch arferid y lwybr hwn i rodio ynddo gan aelodau'r teulu, a chan eu gwahoddedigion (cf. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire d'Architecture* I, 332; Léon Gautier, *Chevalerie* 478-480). O gerdded yn hamddenol o gylch y castell fel hyn, mae'n debyg, y datblygodd yr ystyr sydd i *troi* yma, nid amgen, 'to stroll, to saunter', ystyr nas cofnodir yn y geiriaduron. Cf. *ac y doeth ynydoed yn troi yn y gaer gōedy bōyt* WM 145., gw. hefyd PKM 286.

495. *begythyāō*: ffurf dafodieithol, yn bur sicr, waith anodd credu y ceid *e* am y *dywyll* bum gwaith yn yr un gair; ond cf. *begythyāō* SG 252. Ni chofnodir mo'r ffurf ag *-e-* yn GPC.

506-7. *guedy . . . ym gyfnyntyaō a hi*. Nid 'when I shall have settled with her' RW, eithr 'when I shall have had intercourse with her'. B 507 *Josiane girra delez le moum costé*. 'I. a orwedd wrth fy ystlys'; cf. 484.

mi ay rodaf hi yr dyn baōhaf. Cynigiais yn *Trans. Cymm.* 1919-20 mai benthg o'r AN *bou(e)* oedd *baō* a thybiaf o hyd fod hynny'n gywir.

522. *heb gof*. Gw. ar 474.

530. *ti a drūbedy vy flonderd i ymlaen vy gallu*. Gw. ar 412.

533-62. *Ac yna y hurdaōd ermin ef yn varchale vadaōl*. Tybiai awduron yr hen gerddi arwrol Ffrangeg, heb reswm, bid sicr, y bodolai ymlith yr anfyddloniaid Urdd Marchogion fel ymysg y Cristionogion. Yn Ewrob ceid tri dull o wneuthur marchog. Yn y cyntaf, y dull barbarsidd cyntefig, gwisgid y cleddyf ar glun y marchog newydd (hanfod y seremoni) gan farchog urddol: tad, arglwydd, neu frenin, fynychaf; ac ef a roddai'r unig yngor: 'Bydd ddewr'. O tua dechrau'r ddeuddegfed ganrif ymlaen rhoddid hefyd weithiau fonclust nerthol gyda'r cyngor. Yn yr ail treuliai'r gŵr ifanc noswaith gyfan mewn eglwys i'w baratoi ei hun o ran ysbyrd ar gyfer cyfrifoldeb yr urdd. Bendithid y cleddyf gan offeiriad, ond gŵr lleyg eto a hongiai'r cleddyf wrth wregys y dyn ifanc ac ef a lefari'r cyngor, cyngor newydd bellach: 'Car Dduw'. Yn y trydydd sath yr urddiad yn hollol eglwysig, *beneditio novi militis*. Yr esgob sydd nid yn unig yn bendithio'r cleddyf ond hefyd yn ei roi. Daw'r fonclust hitau—ar ffurf cyffyrddiad ysgafn—oddi wrth yr esgob ac ef sy'n datgan: 'Bydd farchog'. Y ddau ddull cyntaf yn unig a geir yn yr hen gerddi. Arwedd ar y cyntaf a weir yma yn urddiad Bown; gwelir yr ail yn urddiad Galaath yn SG 2. Gw. Léon Gautier, *Chevalerie* 269-76.

536. *actón da dilis ysgafyn*. Amr. HFF yw *actón ar auqueton* < Arabeg *alquoton* drwy *alcoton* y Profwsal. Siaced o groen dwbl neu ddefnydd sidanaidd dwbl trwchus gyda chotwm neu garth rhwng y ddeudrwh ac wedi ei chwilio ynghyd. Rhoddid hi weithiau ar ben pilyn arall o dan y llurig; cf. SG 330 *ac ae trevis ynteu ar y ysgwyd deheu yny dyrr y luric ac acton* (Potvin 200 yn wahanol). Yr oedd ysgafnder, yn wyneb pwysau'r arfau eraill, yn nodwedd bwysig ohoni. Enw mwy adnabyddus ar yr arf amddiffyn hwn oedd *gambison*; gw. Ste-Palaye d.g. *auqueton*; Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du Mobilier* V, 437-49.

537. *a lluruc dōy dyplic*. Nid oedd y rhifol *deudyblic* byth yn cytuno ag enw benywaidd a ansoddi; cf. *a deu dyplic aerva* LI I, 5^b; *deudyblic flām* P 14, 148; cf. *kyllell deuviniawe* SG 176; am esiamplau gyda *lluruc*, cf. YCM²; *lluruc deudyblic* 60. 17-8, 88. 25-6, 91. 31-2, 100. 13, 101. 18; *penlluruc d.* 94. 24-5. Tybiaf mai *dov dyplic*, fel yng ngorll. Morg., oedd yng nghynddelw'r LIG ac i'r copiwr ddeall yr *o fel ó a'r v=y* o feddwl efallai am foment am *lluruc*. Yr oedd bron yn amhosibl gwahaniaethu rhwng *o ac ó* mewn rhai llsgrau, e.e. yn P 3 (gw. RWM I, 11, 304). Am olion eraill o'r Wenhwyseg yn YBH, gw. §6, (i), (2) ac am waith copiwr yn cynysgu *v* ac *y*, gw. ar 336. Gweid llurigau'r oesau canol o fod-rwyau mân a thyn yn bachu yn ei gilydd. Yn y rhai gwyachaf yr oedd y modrwyau'n ddyblyg a pho orau'r gwneuthriad, ysgyfnaf oll oedd y llurig (gw. J. Guichard, *Histoire du Costume* 151.) Deallaf 'a coat of mail of double thickness which did not weigh thirty coins of the realm' nid 'a two-folded breastplate which thirty of the money of the country would not weigh' RW. Yr oedd ysgafnder yn un o rinweddau pennaf y llurig hithau; gw. n. ar 536.

539. *nyl oed araf a allei argylhed y yn o hymny trōy y lluryc*. Deallaf 'there was not a weapon that could do harm to one (i.e. to a knight) on that account (i.e. the double thickness of the mail) through the hauberk'. Amhendang yr RW '. . . that could injure one of them . . .' Gwrthoder 'breastplate'. B 536 *par arme trenchant ne poeit estre empiré* (h.y. y lluryc).

540-1. *ar ochof hymny quire diogel*. Y mae'r *e* yn fod yn *quire*. Yn ôl Godefroy, golyga *cuire* ddarn o ledr a wisgid ar uchaf y llurig a disgrifia Viollet-le-Duc y *cotte d'armes* fel hugan o we neu o ledr a roddid o ddiwedd y ddeuddegfed ganrif ymlaen ar warthaf y llurig neu'r *gambison* (gw. *actōn* uchod). Sonia Viollet-le-Duc a Léon Gautier am lurig ledr a wisgid weithiau yn Ffrainc ac yn fynych yn yr Almaen fel *devis* yn lle'r llurig fodrwyog, eithr nid ar uchaf y llurig honno (gw. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du Mobilier* V, 72, 73, 78, 284; ib. VI, 88; Léon Gautier, *Chevalerie* 717). At y llurig ledr olaf, fel y tybiaf, y cyfeirir yn *Otincl* 1167 *Mult ont les cuers de grant ire embraxé = a thyllu eu quireu* YCM², 83. Am yr orgraff *à qu-*, cf. *quyr* yn *Pouhe Fitz Warin* 19, 21, arg. L. Brandin, a *quir* yn Ste-Palaye d.g. *cuir*; etc.

a chynfallt. Darll. y gair hwn gyda'r un sydd o'i flaen a rhodder y diweddmod sy'n ei raglawnu ar ei ôl. Nid oes a fynno *hynfallt* ag *hoffaneu lluryc*, geiriau sy'n dechrau brawddeg newydd. I'r fantell ganoloesol (HFF *mantel*, *mantau*) y mae'r dilledyn hwn debycaf. Ystyr yd y fantell o dan wahanol enwau (*ballium*, etc.) yn bilyr hunfodol i benedig o'r cyfnod Rhufeinig i lawr. Yn yr oesau canol yr oedd cymryd y fantell yn amod derbyniad i'r urddau milwrol; gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* IV, 100, 109. Léon Gautier, *Chev.* 307n.; M. Watkin, BBOS, XIV. Awgrymais uchod (at 336) y dylid darllen a *chynfallt*. Benthg efallai o amr. ar *ca(i)nuil* 'math o wasgod lian' + *t* y cyflwr enwol AN; gw. §7 (iii), a Godefroy d.g. *chainail*.

542. *hoffaneu lluryc a chrimogeu*. Cysyllter y rhain â'r geiriau sy'n dilyn a deallaf 'mailed stockings and grieves upon his feet and legs'. Dechreuwyd rhoi platiu heyrn ar hosanau llurig tua chanol y drydedd ganrif ar ddeg, yn ôl Viollet-le-Duc (*Dict. du Mob.* V, 482). Yn SG 223 digwydd a *chrimogeu heyrn = unes chaucez de fer* Potvin 62.

544. *yffardaneu eureit*. Dim ond marchog urddol a allai wisgo yspardunau euraid; rhai gwyn a wisgai'r ysgwier (cf. Léon Gautier, *Chev.* 198 n.). Tynnaf *yffardun* o'r HFF; ni cheir y ffurf *â-d-* yn y geiriau HFF cyfandirol a thebyg iddi ymddatblygu yn AN drwy gydwyddiad efallai ag *espardeute* 'darn o haearn'; gw. Godefroy.

545-7. Ceir yma y tri arf amddiffyn a roddid ar y pen: *penguch*, *paylet*, a *helym*. *penguch bōzakōin*. Y mae'r *i* mor sicr a hawdd ei gweld ag yn *bzenhin* 548. Gwrthoder felly *burkum* a 'burkum' RW. Gwisgid cap o liain, o wlan, neu o sidan yn dynn am y pen cyn rhoi arno yr un pilyn amddiffyn arall. Rhai o'r lliciniau hysbysaf yn Ffrainc yn yr oesau canol oedd lliciniau Bwrgwyn, *les toiles de Borgoigne* (gw. Ste-Palaye d.g. *Borgoigne*; Léon Gautier, *Chev.* 722 n.); cf. *penguch pōzakōin* WM 236; *penngūch pōzakōin* RB 172; etc. Ymddengys mai gwrywaidd oedd *penguch* i gopiwr yn gyffredin. Eithr yma thaid tybio naill ai y gwyddai'r copiwr gyfystyriaeth *bōzakōin* a *Borgoigne* neu fod y gair yn fenywaidd iddo; benywaidd yn sicr yw *penguch* yn SG 269 *ef a dorres y helym ar benn-guch. ar hic ar croen yn y tyd y cledyf deu let bys yn y benn*, oddieithr inni fynnu diwygio ar yn *ae* = Potvin 114 *li done si grant cop amont el hianme dens la coffe del hauberk qu'il li an fausse les mailles et tranche de la char II doie*; gw. Cenedl *Geiriau* yn *Cystrawen*, §38.

a ffaylet. *Palet*, yn ôl Ste-Palaye, yw math o benwisg lurigog; yn ôl Godefroy, math o arfogath pen. Ymddengys y saif am yr un peth â *camail*, sef y rhan o wisg y marchog a guddiai'r pen a'r ysgwyddau. Gwneid hi yn yr oesau canol cynnar o liain dwbl neu groen gyda modrwyau metal wedi eu gwau arni ac yn ddiweddarach o'r un defnydd â'r llurig. Ni cheid hi ar wahân i'r llurig ond yn anfynych cyn diwedd y drydedd ganrif ar ddeg. Hongiai ar yr ysgwyddau pan nas gwisgid am y pen (gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* V, 244-7); cf. *paeledeu* WM 435 (= P 6, iv *paeledeu*). Cyfystyr aml i'r *paylet* mewn testunau Cymraeg yw *penffestin: trōy y helym. ar penffestin. ar penguch pōzakōin* WM 236. Daw *penffestin* o *pen* + amr. ar yr HFF *fustaine* 'defnydd cotwm cadarn wedi ei frodwau', Llad. canoloesol *fustanum* = *lana de ligno*; gw. O. Bloch, *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*; Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 372.

548-53. *rodes . . . cledyf . . . ac y giūfzald ymdanā*. *Ceināra l'ēpēs* 'gwisgo'r cledyf' (cf. n. 533) oedd hanfod serenoni'r urddol, a thrwy gydol yr oesau canol yr oedd y tri gair hyn yn gyfystyr â 'gwneuthur yn farchog'. Gwarafunid cario'r cledyf hyd yn oed i ysgwier. Dyma arf y marchog urddol uwchlaw pob arf. Bydd yn gydymaith bywiol iddo drwy ei oes ac yn angau prydera rhag disgyn ohoni i ddwylaw annheilwng; cf. annerch Rolant i Durendard yn YCM² 156-7 a gw. L. Gautier, *Chev.* 18, 19, 270 *et passim*. *mozglei oed y enō*. Yr oedd i'r cleddyfau enwocaf eu henw priod: *Durendard* neu *Durendard* yw cleddyf Rolant; *Joyeuse* yw eiddo Siaclymaen; etc.

555. *ny bu . . . y gyflal nay gynyfaunet*. Gw. n. ar 98.

557. *Yffynnu y boēn*. Gw. am y *o* dan *Cystrawen*, §51.

558. *delô lleô oed yny daryan*. Paentid ar y tarianau mewn lliwiau disglair luniau llewod, eryrod, croessau, etc., nid fel peisiau arfau ond fel addurniadau mympwyol; cf. J. Quicherat, *Histoire du Costume* 133, 134.

561. *ymhōyth na urath y march onyt yn lbedeid*. B 551 *gardez ke* . . . 'see to it that . . .'; cf. y. *na lizhot titheu vygharyat* i 684=B674 *jeo vis voil prier que vis ne* . . . 'I pray you not to'; y. *taô oflon* 781. Yr ystyr yma yw 'prithce, please', ystyr adferfol sy'n lled brin, hyd y sylwais; am esiampl adferfol arall eithr gyda meddwl gwahanol, cf. LIDW 50^a *Oderuyt roy pedh em puyth ac naf kouenho dranoeth*. Gwelir *pōyth* ei hun yn 2845=B 2448 *guerdon* 'tal am wasanaeth a roddwyd, am weithred dda, etc.', yr ystyr adnabyddus. Ymddengys mai arwyddocid cyntaf *ymhōyth* oedd 'fel ad-daliad' ac efallai, mai dyma'r arlliw yn 684 uchod yn ogystal ag yn LIDW 50^a (= 'on loan' AO). 'Trewir ar dan y bwyth yn SG 24 lle cyfetyb ond odid i *mout uolontiers* 'very willingly' *Queste* (S) 28; ar y *puyth* sydd yn Llsgr. Q AL am *em puyth* LIDW 50^a. Gyda gair yn y cyflwr genidol nid oes brinder esiamplau: *ymhōyth y gelōyd Sachs* B 12=P5, lxv^b am b. y 8.; geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at *ymp*, hynny 'in remuneratione' LIA 9-1-2; cf. hefyd *ymp. eu braduryaeth* GrapC 148.18; etc.

566. *bonclusta ui*. B 556 *si le mei tollez* 'cymerwch ef oddi wrthyf'. Chwardd Stimming (*Einleitung* xciv) am ben 'give me a box on the ear' RW, eithr heb achos yn y byd, yn sicr. Pan orffennid urddo dyn ifanc yn farchog yn Ffrainc o'r unfed ganrif ar ddeg ymlaen rhoddid iddo *la colée* 'y gernod filwrol', cernod echrudus, heb fod gan y marchog newydd hawl i dalu'r pwyth. Yng ngeiriau Lambert d'Ardres *dedit ei militarem, non repercutiendus, alapam*. Oherwydd ei chreulondeb, ac o dan ddylanwad yr eglwys, mae'n debyg, rhoddwyd y gernod heibio yn Lloegr Ffrengig, ond gwyddai pawb yn sicr am yr hen arfer. Awgrymaf yn wyneb hyn mai *domez mei la calée* 'rhowch imi'r fonclust' oedd y darll. a gyfieithodd y Cymro ac, er gwaethaf Stimming, y mae'r darll. yn un da ac yn cynnwys ergyd chwareus. Cf. *bonclust Otinel*, YCM² 94=*colée Otinel* 1492. Cf. L. Gautier, *Chev.* 270, 271, 273 *et passim*.

568. *y hmyerth boôn cozn maôz ac y cant*. B 559 *corne un corn*. Yr un offeryn cerdd oedd y *cozn maôz* a'r *olifant* (*eliffant* P 9, 594 YCM² 158, *eliphant* P 5, cxxxiii a P 10, 54^b), sef y corn rhyfel a gariar barwniaid ac a ganent i alw ynghyd eu gwyr ymladd. Benthyciad o'r HFF yw'r *eliffant* ac onid benthyciad o'r HFF yw *corn* diau i'r defnydd a wnaethid ohono gan y Normaniaid roi bywyd newydd yn yr hen fenthyg o *cornu* mewn CymC.

575. *vegys ydylelech*. Yr oedd cornel uchaf deau col. 18 y LIG yn ddiffygiol o'r dechrau ac ynghwrs y blynyddoedd syrthiodd ymaith. Llenwais y bwllch o'r LIC, eithr wrth edfryd mewn print y llythrennau coll, rhoddwyd, drwy ryw amryfuedd, -ech yn lle -lech. Yn y LIC *vegys pei elelech* a geir ac ymddengys mai *vegys ydylelech*, gyda'r ddeutair olaf ynghlwm, oedd yng nghysail y LIG ac i'r coplwr ymddyrysu o feddwl am bres. 2 llw. *dybyaf* (cf. *chwaithu a dydylech* LI I, 104, 261) a rhoddid inni'r darll. presennol. Dylid efallai ddarllen *vegys yd elelech*; onid e, dyma enghraifft arall i'w bwrr at yr esiamplau prin sydd gennym o'r m.p.a llw. o *dybyf*, yr hyn sy'n llai tebygol.

588. *yna ymgylhrynyab yny gyfry ac yflynnu y dzaet yny lharthofleu*. Dyma'r paratoad arferol cyn cyrchu gelyn; cf. "Pour charger avec la lance . . . l'homme d'armes se dressait sur ses étriers, s'arc-boutait sur le haut du trousssequin de la selle, penchait le corps en avant et plaît fortement le bras droit"; Viollet-le-Duc, *Dict. du M^ob.* VI, 165. Golyga *ymgylhrynyab*, felly, 'to hold oneself firmly'.

Cf. *ymgadarnhau yn y gwarthafleu* YCM² 80=*Otinel* 1090 *Forment s'afichent cil legier bacheler*, 'these aspirants (to knighthood) hold themselves firmly in the stirrups'; cf. 1914 a gw. Godefroy d.g. *affichier*; cf. *estymnu y warthafleu* SG 184.

591. *a chyrru rodefon*. Yr oedd yn arhydedd cael rhoddi'r ergyd cyntaf mewn brwydr, a'r gŵr mwyaf ei glod a gâi ddechrau; cf. L. Gautier, *Chev.* 749.

623. *ny cheöch . . . lberth vn nothyd*. Gw. *Negyddiaeth* dan *Cystrawen*, §48.

624. *Sef albnaeth boôn yna glafchberthin*. B 609 *Boefs . . . si jetta un mult grant ris* 'Boefs a wnaeth chwerrhiniad mawr iawn'. Felly, nid 'to smile' RW. Chwerrthin trystfawr, iachus, oedd chwerrthin y barwniaid, *le gros rive qui fit voir toutes les dents* 'y chwerrthin croch a ddadenhuddai'r holl ddannedd'; *ce gros rive épais et bête* 'y chwerrthin mawr, bloesg, a di-enaid hwnnw'; (cf. L. Gautier, *Épopées françaises* III, 258, 264-5; *Chev.* 670). Ymddengys yn debyg mai dyma hefyd ystyr y gair *glafchwerthin* yn *Glaf chwerthin* *heiltweyredyc aozuc* LI I, 22; *glas chwerthin dignus engiriaclchweru* WM 423 ac yn P 6 iv, ib. t. 212. *Llais glas gole* yng Ngorllewin Morgannwg ydyw llais cras amhersain.

625. *beth a vynnelfti yr llat hon*. Y cyfieithiad llythrennol fyddai 'what didst thou want in this country?', ond meddwl digon anffodhaol a roddai hynny. Addasach synnwyr ond gwaeth gramadeg yw 'what wouldst thou in this country?' RW. Yr oedd yr hen fynaiach yn aml yn gweithio'n barau, y naill yn darllen a'r llall yn cyfieithu, ac ymddengys i'r cyfieithydd o glywed *veniste* ei gynsail ei gymryd fel gorff. un. 2 *mynnaf a'i roi yn ei destun*; cf. B 611 *quei veniste vus quere en icoo pais* 'beth a ddaethost ti i'w geisio yn y wlad hon?' Am amryw enghreifftiau tebyg o waith y cyfieithydd yn ymddyrysu, gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymroeg â'r Geste de Beun de Hamtone*, §12^b.

637. *a gbaethiroed dul na bligōyt*. Buasid yn disgwyl *nas* gydag -i fewnol, ond cf. hefyd *ny chyffroes vn aylaû ar gopart yr y vedzu mōy noc yr na metrit* 2017; *yn ol boôn yd aôn yny gozdiûbedom. ac eduar yô genhyf na chroget . . .* 1232-4. Ni chyfetyb dim yn B i'r llw yn y fan hon, eithr am a *gwaethiroed nas lladaûd* 663 ceir B 640 *A, dieus! quel damage, que il ne l'ut fet tuer!* 'Och Dduw, y fath golled (drueni) na pharodd ei ladd!' Ymddengys *gbaethiroed dul* yn debyg anghyffredin i gyfieithiad o'r HFF *damedeu* yn ei ystyr o 'niwed Duw, barnedigaeith Duw' (cf. *vat ent a Damedé!* 'Dos ymaith i ddannedigaeth'), ystyr a ddatblygodd o arfer yn wawdus ymadroddion fel *A Damedeu l'a commandé* 'ef a'i gorchymynnodd i'r Arglwydd Dduw' a hefyd, mae'n debyg, o gymryd yr elfen gyntaf yn *damedeu* (<*Dominum Deum*) yn lle'r gair *dan*, *dans* (<*dammum*) 'niwed', etc. Oa cywir hyn, nid *duw = dydd*, fel yr awgrymir yn WG 440, sydd yn y llw hwn. Gw. hefyd n. Stephen Williams yn YCM² 187.

642-44. *a chynt . . . pan ehttynt gyntaf*. Nid 'sooner . . . when they first fly' RW, eithr 'faster . . . when they fly fastest'.

648-9. *difgynnu y boôn . . . ar velfur llai y ben*; am y yn lle o, gw. §31; *ar velfur* 'ar fedr', cyfuniad a ddigwydd seithwaith yn YBH (gw. *Geirfa*) ond sy'n brin, hyd y sylwais, mewn CymC.

655-6. *Na vynaf . . . namyn gōza ahonot y ermin*. Yn *oratio recta* y mae cynnig Bradmwnd yn B 638-9: *metrai a tun baundown quater cent citis* . . . 'mi a roddaf dan dy awdurdod bedwar can dinas . . .' ac yn *oratio recta* hefyd y mae ateb Boefs: *ceo ne voil jōs pas granter, mas tu devoudras le homme Hermine* 'hyn ni

fynnaf fi ei ganiatáu, eithr ti a ddeui'n ŵr i Hermin'. Troes y cyfieithydd y cynnig i *oratio obliqua*, ond dyrr'r ateb mewn ymadrodd union yn hollol fel pe cadwasai'r ffurf union HFF ar y cynnig yn ei ymwybod. Rhaid, felly, edrych ar *namyn gôza* (=gôzha) . . . fel gwrthrych na *ynaf* a deall 'I shall accept nothing else than thy submission to Ermin'. Am *gôzha*=*gôzha*, cf. *Doêch y ôzha ymharlôyd* i WM 160; RB 227; gw. *Orgraff*, §18 am -n--nm--.

660. y *ôzogaeth* ae *gylhirdeb*. Am esboniad ar y ddwyran hyn, gw. n. ar 282a.

663. *guathiroed*. Gw. n. ar 637.

665. *ygharchar*. Yma 'yn rhwym'; cf. *delier* 'rhyddhau' B 653.

672. *maôz a beth y dylyôn i dy garu di*. Gw. ar *Adjerfau*, §48, (ii).

676. *mynet yz yflauell*. B 661 . . . en sa *chambre* 'i'w ystafell'. Yn ôl B, dylyd diwygio yz y, yn y6 y. Ond efallai y saif *yflauell* am *la sale*, yr ystafell *par excellence* a geid yn y castell; gw. ar 286.

680-5. *arglôyd tec*. Yn HFF arferid *beau*, *bel* gydag enw, hyd yn oed enw Duw (cf. B 1040 *Beau sire deus*), wrth gyfarch: *beau sire*, *bel fin*, *bele soure*, etc., ac i ddyngwared y Ffrancwyr yr aethpwyd i roi *tec* yn yr un sefyllfa mewn CymC. Weithiau ceid *d(o)uz* 'mwyn', neu *chier* 'annwyl' yn yr un cyfarchiad ac o hynny yn ddiau yr aeth *beau* i olygu 'annwyl' megis y gwelir oddi wrth y cyfieithiadau Cymraeg; cf. *garu nei* YCM² 62=*Otinel* 605 *Biaus niés*; *anôlynei callon* 2134=*B 1907 Bele neveu*. Ceir llawer enghraifft o *tec*=*beau* cyfarchiadau yn YBH, e.e., 688, 701, 776, etc. Gw. ymhellach dan *Cystrawen*, §39, (viii).

na *ôzthot* . . . *vygharyat* i. Yn y cerddi arwrol HFF y merched ifainc fydd bob amser yn mynegi eu serch gyntaf. Cf. L. Gautier, *Chev.* 236-7.

687. o *dicyouein mi a vydaf varô*. B 676 *de doel me covent morer e afiner*; *doel* 'galar dwfn a achosid gan farwolaeth, colli, neu ymadawiad un annwyl', yr unig ystyr sy'n gweddu yma i *dicyouein*.

688. *na dala adlo*. Gw. n. ar 399.

691-2. o2 *athibelei neu ath ôypei*. B 685 *si il veient vostre fasoun* 'os gwelant eich pryd'. Ymddengys *thelei* a *gôypei* yn debyg yma i gyfystyron 'who would see or make thy acquaintance'. Yn nhestunau'r oesau canol yr oedd y ffin rhwng *gwybod* ac *adnabod* yn llai pendant nag y mae hi heddiw; cf. *myuy heb ef a ônn ôas* *Leuagh* BuchDd 112. Ond ymddengys na sylwyd o'r blaen ar *gwybod* 'to make one's acquaintance'.

693. y *threica arnat*. B 685 *que il ne vus deïrunt* 'na chwenychont chwi'.

694. a *ryfu*. Am esiamplau eraill o *a* o flaen *ry*, gw. *Ffuriant*, §35.

698-700. *hôyrach y tycyri* . . . *ym ymgffelybu ath thydi*. Yn wynab ny *thygôd idau* 695, ystyr amlwg *hôyrach* yw 'anos'. Y mae *hôyr*, felly, yn golygu nid yn unig 'araf', ond hefyd 'anodd', meddwl nas cofnodir yn y geiriaduron. *Ymgffelybu* yw 'to marry into a family; to take in marriage; to take as lover or paramour'; cf. *Ny er tebygu ohonaf ef na bei dellog y iachelarôy ymgffelybu at ef* (sef priodi ei ferch) RBB 26; *Ny dlydnyf J. yma vnbennaf eb y peredur yngodev gwreicca*. *Namyn y gwisffion tec* *moleis J. yn y llys*. *ymgffelybent ar mozynyon val y nymyrynt* WM 639; *ymgffelybet þaðð ohonafch ae gilyd mal y mynho* ib. 155; RM

223. Gwrthoder, gan hynny, 'and according to that I should probably prevail, and worse would it become me to compare myself with thee' RW a dealer 'and therefore I should find it more difficult and it would be less becoming to marry into thy family'; gw. hefyd *G* dan *Kyffelyb*.

703. oth *vnbeis*. B 689 *en vostre cote* 'à dim andanoch ond y dilledyn nesaf i'r croen'; *om vn crys* 1609, B 1488 *nue en ma cote* 'heb ddim andanaf ond y pilyr nesaf i'r croen'; cf. *A chyfodi* . . . a *ozuc peredur oe gryz ae ladedôz* WM 139; *Ac* . . . y *kyvodes* *oe gryz ae ladedur* ib. 621 ac, am yr ystyr, yn *noeth onyt y lamdyr* SG 71=*Queste* (S) 79 *tous nus fors de ses braies* 'yn noethlymun ar wahân i'w drowser llydan'. Ymddengys mai arwyddocâd llythrennol o yma yw 'with drowser llydan'. Ymddengys mai arwyddocâd HFF (<*apu(d)*) y ceir amryw esiamplau ddylanwadwyd arno gan yr arddodiad o *HFF* (<*apu(d)*) y ceir amryw esiamplau diamwys ohono isod, esiamplau wedi deillio weithiau, fel y tybiaf, o'r lle'r oedd-ynt yn y testun AN y cyfieithid ohono: *vygozuot* . . . oth *llyayô 961*=B 917 *o le espeie*; *om cledu i yd enilleis* 1007=B 963 *o l'espeie*; *anrecca* . . . *hi o2 ffol hon* 3841; *oth fuol dyuot a mynet* 3918=B 2580 *o vostre coupe*; *o lef vchel* 3273=B 2836 *o haute vois*. Ceir o *lef v.* yn 3198, 3692, 3827, 3947=*a haute voice* B 2766, 3244, 3359, 3473; cf. hefyd o *nerth y ben* 2662=B 2299 *en haut se crie* 'he shouts at the top of his voice'; P 5, lxxxix *om dylala om hazneu=a'm d* . . . YCM² 15; *o vn dymaut y lladei* RBB 190. Ni chyficiair WG (409) ond at un enghraifft yn ein barddoniaeth gynnar: *kymynynt o dur* RP 1042, ond ceir mwy yno, medd J. Lloyd-Jones yn ei adroddiad. Yn rhyddiaith y cyfnod, cf. Coll. Titus D. xxii (XIV² neu XV¹) *Ar saôl a drigant mylon fyrfiler y cred* . . . a *drywaer ochlthyfey* 4² (gw. *Cymm.* IV, 110, 114). Y mae'n air byw iawn fyth yn nhabodiath Morgannwg: *torri ffon o gylleth*; *lladd gwair o blatur*; etc. Y tebyg yw bod o=*d* yn ffasynol mewn llenyddiaeth ar hyd y Deheudir i gyd i raddau mwy neu lai yn yr oesau canol ond iddo ym Morgannwg, lle'r oedd dylanwad y Ffrancwyr yn gryf, dreiddio i'r iaith lafar a chael yno ddinas barhaus. Cyn y buasai cyfieithydd YBH yn ei arfer mewn cymaint o fannau, y mae'n rhaid fod y Cymry yn ei ddeall eisoes. Meddat o yn HFF ar amr., *sef, od, ot (d a t=ô)* ac yn ôl barn copiwr BM 4 (34), ceir enghraifft o *od* yn LIDW 20^b, oblegid ei ddehngliad ef o'r geiriau: *oduref eu llawneu yw urth vref* . . . Gwn y gofyn ysgoheictod diwedd-arach am ddarlenn (*gioduref*=(*gioderyf* (*Cymm.* XXVIII, 47); eithr nid yw hynny yn dirymu'r pwynt o gwbl. Gw. n. ar 1609.

703-4. *no bei kaôn bzenhin* . . . *dec vzenhinazth*. LIC *dec b2*. Gw. n. ar 227.

707. *dilûab a duaô veyys glo*. B 693 *si taint cum carboun* 'â'r un liw â glo'. Yn wyneb y niferus gyfystyron a ddryr YBH (cf. 686, 691-2, 709-10), tybed a ydyw *dilûab* yma yn golygu'r un peth â *duaô*? Ceir *gloe* gyda'r amr. *gloze*, *glawze* 'charcoal, faggots, log', yn HFF ac ymddengys mai oddiyno y deilliodd ein *glo* ni megis hefyd y ffurfiau *Llydaweg* (*glou, gloon*) a *Chernyweg* (*glou*); gw. Godefroy. Ceid *glo* heb -e efallai yn y ddeuddegfed ganrif; cf. *Astellam summarî et gloam quadrige ad portam Archarum, Léopold Delisle, Études sur la Condition de la Classe Agricole et l'État de l'Agriculture en Normandie au Moyen-Age* 367.

709. *yehkyuodi*. Gw. §19, (iii), (b).

715. *vexys bilein*. Benthyciad o *vilein*; ceir amryw ffurfiau yn y testunau canol-oesol: *bilaen* AL I, 346, 366, 382, etc.; *bilan* AL I, 350; etc.; â e- yn trai'n b-, cf. e- yn mynd yn m-: *mileinyeit* 225, 237; *mileindro* ib. 255.

722-3. *hellfyd a geny am ymoti*; gw. ar 278 a 280.

724. *ac amós a roysffosti imi*. Y duedd gyntaf yw edrych ar *ac fel* bai copiwr am ar a darllen ar *amós* (cf. *ryen* am *crwyn* LIDW 102; *onyt roen* LIC=YBH 1158 *onyt croen*; etc.) Ond awgryma *un destref me donastes* B 709 mai *ac* oedd yn y cyfieithiad ar y dechrau ac mai gorff. ac nid perff. yw *roysffost* (cf. WG 342).

725-6. *ny mynaf dy uacrayth yrdáo*. B 710 *jeo ne vodrai mie ke daunger me feissez*. Yn ôl Stimming, *faire daunger* yma = 'gwneuthur anawsterau', ond methaf â gweld bod hynny'n gweddu. I'm tyb i, gwell yw cymryd *da(u)nger* = 'cweryl' (Ste-Palaye) neu 'tramgwydd' (Godefroy). Yr oedd Iosian newydd draethu geiriau sarhaus wrth Bown am ei deulu a byddai 'ni fynaf i chwí gweryla â mi', neu 'ni allaf ddiodeff fy nhrangwyddo gennyh' yn esboniad eithaf boddhaol ar ddarl. B. Byddai 'quarrel' neu 'insult' hefyd yn taro'n llawer gwell nag 'instruction' RW am *macrayth* neu *bacrayth*. Yn HFF Picardi *bequer* fusaai'r flurf ar *bechier* 'curo â'r big; beio ar; dweud yn ddrwg am' HFF Canolog. Benthycodd AN lawer o dafodiaith Picardi (cf. J. F. Tanqueray, *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français*, 839 et seq.) ac os daeth *bequer* i'r AN, cafodd yn fuan yr amr. *bece* ar batrwm *bouter, boutre; jeter, getre, gettre; lutter, luttre*; etc. (gw. Stimming, B. xxix). Os o'r AN y daeth y flurf Bicardaid hon i'r Gymraeg (cf. *carco* 'gofalu am' Morgannwg < *carquer*, HFF Canolog *charg(t)er*; *tañbord* < *taulebort*; gw. n. ar 3480, etc.) gallai *bacrayth* ddeillio o'r berfenw + *ayth*. Digwydd *becrath* yng Ngorllewin Morgannwg gyda'r meddwl 'afonyddwch', e.e. *gad dy fecrath* 'cease bothering me' (wrth siarad â phlentyn); *mae'n ddicon i fecru dyn* 'it is enough to drive one silly'. Eithr tybed nad camdardd. rhyw gopiwr o'r HFF *bequerelle* 'geiriau sarhaus' a oedd yn y gynddelw AN sydd ger ein bron wedi'r cyfan? Am bethau cyffelyb, cf. n. ar 404, 957, 972, 1095, 2080, 2911, 2916, 3279. Digwydd *vacherie* 'spite, malice, dirty trick' yn HFF Canolbarth Ffrainc er y ddeuddegfed ganrif, gair a fusaai'n *vacherie* yn y Bicardeg. Bellach, tueddaf i dynnu *bacrayth* o hwn + *ayth*; am yr ystyr, cf. *mileindra*.

733. *kyuodi idáo ynteu*. Gw. Cystrawen, §51.

742. *y moz ferth*. LIC *moz f*. . . Am esiamplau o y fel llafariad ymwrthiol, cf. BB 105.3 ar y *rad* (ar *rad*); LIDW 174 o *eguel ydeuan*; P 14, 159 y *nef ar ydaer* (= *a'r ddaer*); P 8^a 13 *ac aueh y kledyoc* 'your swords', etc. Y maent yn niferus yn nhestunau'r cyfnod a dengys P 9 hoffer o roi'r y hon gydag *ch: dan ychwerthin* 21^b; *ych anghen ychwi* 11^a; etc.

743. *galó ar vzaóllayth*. B 724 *un messenger apele ke estoit soun privé* 'geiliw ar negesydd a oedd gyfaill fflyddion iddi'. Yn 891 ceir *cy mraótuayth am ketymdeith* = B 852 *mon duz compaignous* 'fy nghydymaith mwyn'. Deirgwaith, yn 1486, 1550, 1627, y gair cyfatebol yw *esquier* = B 1384, 1435, 1496. Yn Ffrainc codid y penideng ifano hyd tua deuddeg oed yng nghastell y teulu. Yna gosodid ef y rhan amlaf o dan ofal meist'r llymach ac enwocach na'i dad: gyda barwn enwog, gyda theyrn y dalaith, neu, os gellid, gyda'r brenin ei hun, i dderbyn dyng mewn milwriaeth a moes. Gelwid yr addysg hon yn *nourrir* 'meithrin' a'r un a feithrinid yn *nourri*. Cadwai'r *nourri* mewn heddwch a rhyfel yn agos at berson ei arglwydd. Ar daith ef oedd yr *ysguier* (< *scutarius*) a gariai'r darian; ef a estynnai'r arfau i'w feistr yn y gad ac a warchadwai'r carcharorion (cf. YCM² 105). Yn amser heddwch gwni'i waith gwastrawd (cf. YCM² 109); âi ar negesau; gwasanaethai wrth fwrdd y teulu, derbynai'r ymwelwyr. Gwyddai am gyfrinon tŷ ei arglwydd; yr oedd y cyswllt rhyngddo â'i feistr yn un agos ac annwyl ac edrychai arno fel ail dad ac ar ei deulu fel ei wehlyth ei hun. Yr oedd amryw

ohonynt mewn teulu o fri; cf. YCM² 66: *Nyt oed ven marchatec ohomunt ny bei pedwar iscuier idau*. Cyfieithiad yw *braótuayth* yma, felly, o *nourri*. Nid oes sicrwydd fod *nourri* yng nghynddelw'r Cymro, ond ni ddichon fod amheuaeth y gwyddai'r cyfieithydd amdano. Cyfeirio at swyddau'r *nourri* y mae'r termau sydd yn B. Gw. Ste-Palaye, *Mémoires sur l'Ancienne Chevalerie* I, 3, 6, 28; L. Gautier, *Chevalerie* 186, et seq.

756-7. *y ghwífe las*. Yn wyneb *ghwífe adfóyn gózaól* 3213, gellid darllen efallai y *ghwífe glas*, ond y *ghwífe* 759, 763; gw. ar 227; cf. B 738 *bliaunt de saie*, y sidan a elwid *samit*, mae'n debyg, oedd hwn; os felly, *glas* = *gwyrd* yma oblegid gwneid y wisg flant o samit gwyn, gwyrd, neu goch, medd Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 358.

761-2. *gofyn idi hitheu = g. ohoni h.*; gw. Cystrawen, §51.

765. *hellfyd oed dylbedut y vot ef yn vilein*. Y geiriau sy'n cyfateb i *ghwífe las* a'r *lúife odidaóc* yn B 738, 745 yw *bliaunt de saie* a *bliaunt entaillé* a dim ond gwyr a wragedd o uchel radd oedd yn gwisgo *bliaunt*; cf. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 39 et seq.

771. *kymryt idáo ynteu = k. ohono y.*; gw. §51 yn Cystrawen.

773. *dyuot idi hi roedi = d. ohoni hi*; gw. Cystrawen, §51.

777. *ychydic ymdidan a vynnón y dylbedut órthyt*. B 757 *un petitot vodrai a vus ore parler* 'I shall want to tell you something (a little)'; cf. *y2 ymdidan gozeu* a *vypom ninnu ni ae dyvedón titi* WM 224; cf. *talú ymdidan* RB 163.7.8.10.

783-4. *ys dáóc a beth y diolcheifli imi*. Gw. Cystrawen, §48 (ii).

794. *mi a ymadaf a mahom*. Dengys *Mahun degerperai* B 767, fod darll. y LIG yn ddilys ac nad oedd eisiau i'r LIC ei newid i *ymbadaf*; gw. §5, (v), 1.

801. *sef yd oydynt yn edzych arnun*. Prawf fod yr amherffaith cwmpasog yn bur hen.

812-3. *tygu llyein . . . udunt = t. ll. ohomunt*; gw. Cystrawen, §51.

816-7. *y lad neu y grogi*. Gw. n. ar 320. B 780 *si jeo le feiste tuer* 'os paraif ei roi i farwolaeth'.

817. *nae cyw. noc*. Eisoes ar lafar ceid *nae* [= *nag*], ond gofynnai'r traddodiad llenyddol am ysgrifennu'r hen ffurf *noc*.

822. *ac erch yny llythy2*. Yn wyneb *peri* 821, y berfenw fusaai'r flurf naturiol yma megis yng ngwelliant y LIC. Dichon mai *erchy* oedd yng nghynddelw copiwr y LIG ac iddo adael allan -y o weld *yny* a'i dilynai; gw. *Orgraff*, §16.

828-30. *a chymryt y ló . . . nas dangoffei y llythyr*. Dengys *nas* a gwaith y LIC yn cadw'r gair fod yr -i fewnol wedi colli ei nerth yn gynnar yn yr iaith feunyddiol; cf. *nyz = ny* 1024, 1380.

840-1. *athygu yth ái ac ar dyfydlonder*. B 806 *eur ta lei te covent furer* 'chaid fydd it dyngu ar dy grefydd'; LIC *yth grifonogaeth ái ac ar dy ff*. . . Dichon mai darll. y LIC oedd yn y cyfieithiad ar y dechrau ac i ryw gopiwr ymddyrysu yn y ddwy -th a thybío mai llythrenn ddiwedol *grifonogaeth* oedd -th y gair

a'i blaenorai. O'r tu arall, gellir tybio gyda llawn cymaint o sail mai'r darll. cysefin oedd yth *dió ac ar* . . . (cf. *dió* 4164) ac i'r copydd ymddrysu o graffu am eiliad ar -e y gair *ac* oedd yn dilyn a chredu iddo dorri -*ó* y gair *dió*; cf. *erchi yr dy nató* cyw. *dyó nató* WM 435; *ita tymnu* cyw. *itabó t* . . . ib. 440 (yr oedd *e* a *t* yn fynych yn unwedd). Er cael *dyó* yn aml iawn (cf. WM 393, 396, 399, etc.) ochr yn ochr â *duó*, etc., y mae *dió* yn brin. Tybed, gan hynny mai dylanwad *dió* (= *dió*) HFF sy'n cyfrif am y ffurf *dió* yn Gymraeg? Sillafwyd y gair ag or-graff HFF yn sicr yn *diou* LIDW 17b.

846. *nac ef*. Cymh. na vi 1543; WM 416; *ae myui athuotoryand di o2 lloff* yr llawr. Na thi argloyd heb ynteu P 14, 128.

848. *palsrei efmóyth*. Am y gwahanol fathau o geffylau, gw. ar 88.

851. *yn ddiróysfyr*. Gw. ar 2574.

862. *y gimabó*. Ciniewid yn y cestyll canoloesol am ddeuddeg ganol dydd.

864. *a dóy gofreleit o lúin*. B 826 *e plein deus barils de mult bon piment*. Ben-thyciad o'r HFF *costrel+eit*; cf. Ste-Palaye *le costerel ou le jalon* (=galwyn) *de ein*; tebyg na chynhwysai mo'r *baril* ddim mwy; ar y mathau o win, gw. fy n. yn BBCS, XIV, 20-1.

865. *y doeth ar ogyfuch ar palmer*. Cf. *arriver à la hauteur de qn* yn FFD; cf. 2074, 2735 a gw. n. ar 935.

870. *a bóyta yn raóth alúnaeth*. B 833 *si mangue forment 'ef a fwyta yn awchus'*; cf. 1423 *ynteu a foytaóld yn raóth megys dyn difynóy*. B 1336 *E Boves mange com fust devé 'A B. a fwyta fel pe bussai wallgof'*. Yn ól D. *rhaóth* yw'r ffurf gysefin, eithr dengys a *thuth graóth ganthaó* WM 141 (RB 212 *ath. garó g. g.*) fod hynny'n anghywir. Ymddengys fod *graóth* i'w gysylltu ag *ymrawethu ózth* 'to wanton with' (Seb. Evans) RBB 119 = BrDG *ymrewydu ertth=lasciure* 'mynd i eithafion', datblygiad semantig digon naturiol.

872. *yn ddiólaót rybucheóic*. B 834 *mult leement 'yn galonnog iawn'*; gw. §48, (iv).

874. *dzóy chwethin*. Cydier *dzóy chls* . . . á'r hyn sy'n dilyn.

890. *kanyt diffeithhaóld*. LIC *kann diffethaólt*. B 852 *est a tort tué*; darll. *diffeithhaóld*, gan hynny; ceir *th ac ó* yn fynych am *thy, óy*, ar batrwm orgraff yr Anglo-Normaniaid (gw. Orgraff, §17). Noder *kanyt* am *kann* a gw. §49, (ii).

895. *gallei uot dy anghew ymy llythyr*. Yr oedd yn hen arferiad beri i ddyd gario dan aél llythyr yn gofyn i'r derbynnydd ladd y cludydd neu ei niweidio; gw. J. Vendryes, *Études Celtiques* IV, 114.

902. *a than gamu*. Bydd cludwyr negeasu yn aml yn canu yn y *chansons de geste*; gw. L. Gautier, *Chev.* 203, 457.

909. *ny ddarffei y eu toi o eur*. Gw. *Rhagemau Mecwol*, §28, (b). Am *o=a*, gw. ar 793.

911-2. *deló eryr . . . o eur coeth*. Rhoddid yr eryr aur ar do'r *paleis principé*, y llys tykoffogaf, fel arwydd o lywodraeth a gallu; cf. L. Gautier, *Chev.* 518, 522.

921. *amcan y vil*. B 879 *plus de un miller 'mwy na mil'*; cf. *amkan y vil o llyr* 3261; *amcan y vil o rivedi* P 7, 108 = *ygkylich mil* . . . P 8^a, 39 = *pres de 'tua' Wulff* 15; ac yn SG 82 = *Queste* (S) 100: *amcan y gant = bien iusqua.c.* 'gymaint á chant'; *ygkylich chwech chant = bien iusqua.c.* 'gymaint á phum cant'. Ystyr *amcan y ygkylich chwech chant* = *bien iusqua.c.* 'gymaint á phum cant'. Ystyr *amcan y vil* o *ansicrwydd* ar ystyr yr enw, y berfenw, a'r ferf. Y mae Gorwedd mwy o ansicrwydd ar ystyr yr enw, y berfenw, a'r ferf. Y mae iddynt yn y testunau rhyddiaith amryw ystyrion a chynigaf isod eu dosbarthu yn ól eu datblygiad semantig: (1) 'estimate, appraising, assessment': *fforest* . . . yn *gymaint ac na allei amkan arnei* SG 207 = *Potvin 45 ti grant qu'il n'an pot pas la quartie partie véoir ne savoir* 'so large that he could not see or know the fourth part thereof'; (2) 'the (computed) amount, that which; (the) number; sufficiency': *A vdoft ti pa amkan a dylý di y mi* WM 430; *hymryt y2 amkan a vynnei o hennw* P 7, 22^a = *yr hynn* RB yn *Sechs* B 17; *y2 amkan* P 7, 21^b = *y rivedi* P 8^a, 15 = *y rif* P 8^b, 15; RB yn *Sechs* B 15; P 5, lxxvii, col. 1; *góedy daruot bóyta ac yvet eu hamkan* RB 202; (3) 'extent, limit': *ar amcan pellaf a dangoffei idab o gedwis ynteu ganthaó*; (4) 'mark (to aim at), target; purpose': *ac eifled tra uu amkan ganilunt ac yfet* WM 130 (gw. *amcanu* 3, isod). Yn gyffelyb gyda'r berfenw a'r ferf: (1) 'to estimate; to scrutinize': *pump cant a mil, ual y gellit y hamkanu* YCM² 73 = *mil e cins cens, tant i pot hum aismer* 'a thousand and five hundred as far as one could estimate' *Otinel* 890; *A gweody daruot udunt edrych ac amkanu y gwely* SG 135 = *Queste* (S) 161 *quant il lorent asses regarde* 'when they had looked at it a great deal'; *amkana yn da* SG 342 = *Potvin 223 pren bien garde* 'be very careful'; (2) 'to assess amount, count': *ac o vreid y gallei neb eu kyfrif nae hamkanu* SG 174, berfenwau cyfystyr, fel y dengys *nonbrer* *Potvin* 4 a *nonbrer* *Berne*; *Bu arglyud heb hitheu, ar ny ellir eu hamkanu nac eu rifau* SG 188 = *Potvin 20 nonbrer, Berne nonbrer*, cyfystyrion eto; (3) 'to assess (distance), to aim at; to strike, to hit': *Paredur yna a amcanawd arnan* SG 411 = *Potvin 305 Perceval l'avisé* 'P. aims at him'; a *gwalmhei ac hamkanawd ynteu, ac ac trevis* SG 357 = *Potvin 244 Et mières Gauvains le consult très parmi le pia* 'and Sir Gauvain attained him in the middle of the breast' (*consievre* 'to attain by striking'; ymddengys wrth hyn mai cyfystyrion yw *amcanu a taro yna*); (4) 'to attain by the mind, to comprehend': *a phei asgwypei myt amcani hi hynny* SG 420 = *éle le dust ce que il pense, ele ne cuidast mie ce* 'even if she knew what he thought, she would not understand it at all' *Potvin* 314. Tybed a ddaeth *amcan* dan dylanwad yr HFF *amgan, engan*, 'arme de trait, arf a anellir' ? Awgryma (3) a (4) rywbeth o'r fath. Am *amcan* yn y beirdd, gw. *Geirfa* J. L.L.-Jones. Gw. hefyd GPC lle rhoddid datblygiad gwahanol o'r ystyrion.

923. *ac en a gymerth*. Darll. *ac ef* . . . ; o ragweid *ac en* 924 y daeth yn yma.

935. *kyuodi yny erbyn*. Cf. y priod-ddull Ff *aller, venir, à la rencontre de qn* 'to go, come, and meet s.o.'; cf. n. ar 865.

937. *a lúnaeth*. Ailadroddiad damweiniol ond odid o *a lúnaeth* 936.

938. *Myn vy phên*. Darll. *ty = tym* a gw. §10, (iii), (a), dan *Orgraff y Treigladau*.

940. *Darllein y llythyr*. Enghraifft gynnar o dylanwad y berfenw ar ffurfiau *darllenaf*; anghytunodd y LIC á'r newyddbeth a rhoes inni *Darlle*; gw. WG 382.

941. *neu minneu a lado*. Gw. *Cystrawen*, §53.

942. *hymryt ofyn . . . y wzadimód = o v2 . . . gw.* *Cystrawen*, §51.

950. *yn daruig gadarn*. B 909 *mult estreitement 'yn dynn iawn'*; gw. §48, (iv).

952. *peri crogi boŷn yn vchel*. Gw. ar 338.

957-59. *a dodi pŷys am y vynŷyl a bŷyffe pymthec llat o ŷenith*. B 914 *e al col li ferment un pesant carcaunt* 'ac am ei wddf clymant gadwyn drom', un o greulonderau cyffredin carcharau'r oesau canol; cf. L. Gautier, *Chev.* 509. Digon naturiol oedd i RW drosi pŷys yn 'weight', ond gwall yn sicr yw hynny, a rhaid gweld yn pŷys, y gair HFF *boies, buies* 'cadwyn; heyrn; llyffetheiriau', gair a ddigwyddai, yn ôl pob tebyg, yng nghyfeirdd AN y cyfieithydd ac a drosodd yntau i'w waith yn y ffurf *dodi bŷys* . . . 'Cywirodd' y copiwr pŷys yn pŷys (<pe(n)sun). Yn *Sermons de St. Bernard* etyb *bues i compedes*; gw. Ste-Palaye dan *boies*, Godefroy dan *buie*, a Du Cange dan *boia*.

pymthec llat o ŷenith. B 915 *quinze quarters de forment*. Ceir late yn Godefroy gyda'r ystyr *sorte de mesure* a gwelir *let*, *lez* yn Ste-Palaye yn golygu *mesure pour le poisson*; gw. hefyd Léopold Delisle, *Études sur . . . l'Agriculture en Normandie au Moyen-Âge*, 369. Ymddengys felly mai benthg o'r HFF yw llat gyda'r meddwl hwn.

961. *oth llayŷ*. Yma 'â'th wayw'; gw. n. ar 703.

964-96. Dengys y llinellau hyn bod cyfundrefn cosbedigaeth y cyfnod canol yn farbaraidd i'r eithaf a thebyg yw tystiolaeth llawer un o'r cerddi arwrol; cf. L. Gautier, *Les Épopées françaises* III, 251; *Chev.* 508, 509.

969-70. *a ffetbararen tozth o vara grut*. B 924 *e un quarter de un pain . . . de bren e de orge* 'a chwarter torth . . . o fran a haidd'. Cf. *pedwareran* P 35; RWM 1, ii, 368. Deallaf yr olaf fel *pedwaret* (*t=δ*) + *ran* a *petbararen* YBH fel y ffurf Wenhwysog *petwarat* (*t=δ*) + *ren*, gydag a flaen Morgannwg ar ffin e megis yn *cath* (*cath*) *tad* (*tad*) etc.; y llafariad a geir hefyd ym Meirionnydd a Phowys. Gellid crybwyll *pedŷyrann* 3052 a *pedwar raeneu* YCM² 66, *petŷazyraeneu* P 5, ciiiii^b, *petwaryraeneu* P 9, 19^b; ond gellir esbonio *pedŷyrann* 3052 = *pedryuan* a phrin y meddir gwasgu'r ystyr 'a quarter' allan o'r lleill.

Ar 'of gritty bread' RW ac nid ar *vara grut* y testun, fel y myn Stimming (*Einleitung* xcv), y mae'r bai yma. Ceir *grut, gru*, etc. yn HFF ac i mi nid yw *grut* yn *bara grut* onid un o'r ugeiniau o eiriau HFF a gymerwyd drosodd gan y cyfieithydd o'r cynsail oedd ger ei fron. Un o bŷis ystyr *grut*, yn ôl geirlyfr HFF Larousse, oedd *grain d'orge, d'avoine moulu, sans être réduit en poussière, et qui est séparé du son* 'blawd barlys (haidd) neu flawd ceirch wedi ei falu ac wedi ei wahanu oddi wrth y rhuddion (bran), eithr heb ei wneuthur yn llwch'. Dirmygair barwniaid fara *grut*, *bara barlys*, *bara rhyg*, etc. Dyma'r *panis armigerorum, panis vassallorum, panis serciantalis* (gw. Ducange d.g. *panis*) a gedwid i'r *yguerieit*, i'r *tlodion*, ac a defid i'r truciiniaid a oedd yng ngharchar (cf. L. Gautier, *Chev.* 410, 624). Ni fynnai'r castellwyr ond *pains buletés* 'bara peilleit', bara a wnaethid o gan gwyn ac a ogyrnid weithiau bedair gwaith. Rhoesai Bown ei farch a'i holl arfau am hanner un dorth o hwn ar ôl byr ar *sara grut* y carchar am saith mlynedd (YBH 1351-3). Dyrr Bosworth a Toller *grytta* 'groats, coarse meal' a rhydd Stratman *grûte* 'bran', ystyr *syn* cydfyned â'r rhai HFF. Cilawgryma Parry-Williams (EEW 30) darddiad HS i *grut*, ond am y rhesymau a nodais, ni allaf lai nag edrych arno fel benthyciad HFF diledryw. Rywaut, dihangodd enghraifft YBH rhag sylw awdur yr EEW.

972. *dy vynnŷ di ath eŷyllus*. B 926 *ore zeit a tun comand!* *Tut ceo me estoit jere cum vu vent a talent* 'yn awr, boed wrth dy orchymyn. Rhaid oedd i mi wneuthur y cwbl a ddaw i'ch ewyllŷ chwï'. Cf. *ni abraf dy vynnŷ di* 2722 = B 2346 *tut a voutre voler!* 'yn hollol yn ôl eich ewyllŷ chwï'; *dy vynnŷ di a wnaŷ .i.*

WM 410; *bit dy vynu dy* HM II, 252 = Matthew XXVI, 42 *gweler dy ewyllŷ di; ac na does dim oi vynnŷ ef nis llywafant* Cwrt. II, 140. Cyfystyron yn amlwg yw *vynnŷ* ac *eŷyllŷ*. 'Tueddaf i dynnu vynnŷ fel enw o'r HFF *menée, AN mené* 'gallu; ewyllŷ; nawdd'. O ran orgraff, ceid amrywiadau (e.e. *menae, manae*), eithr *mené* (gydag -e ar ffin i) oedd yr ynganiad o ddiwedd y ddeuddegfed ganrif ymlaen. Cf. *Mielz est que jo me mette en la manae e as mains nostre seigneur . . . que en la manae des humes* 'gwell i mi roi fy hun ym vynnŷ ac yn wlylo ein harglwydd . . . nag ym vynnŷ dynion' *Quatre Livres des Reiz* 217 (tua 1170); *humblement merci querra, En sa manae se metra* 'yn ostyngedig iawn y deisyf mult drugaredd, yn ei vynnŷ y rhydd ei hun', Wace, *Roman de Rou*, II, 6170, (tua 1174); gw. Ste-Palaye a Godefroy dan *manae*.

983-4. *affe nas differei duŷ. ef a dozei . . . LAC . . . ef a dozraffe*. B 941-2 *si dampné . . . ne le out iloc eide . . . il eut le col brisé; a ffe nas differei y lŷyr ef y march ae lladyffe* 1077; B 1030-31, *si ses chevalers ne l'ussent venu eyder le destre le ust tué*. Buasid, gan hynny, yn disgwyl *dozraffe*.

986-7. *amylder acholubyr*. Fel y dengys *amylder* o gic 1420 a B 945 *En cele presoun out vermin a plentez: serpens e coluers e altre vermin asez, collodd o nadzed ar ôl amylder*. Gwall copiwr hefyd yn bur sicr yw *acholubyr* am *acholubyr*, gair a gymerwyd drosodd i'r gynddelw o'r testun AN fel ugeiniau o rai eraill; am debygrwyd b a v gw. n. ar 227-30.

Sonnir am nadredd y carcharau hyn mewn niferus gerddi HFF; cf. L. Gautier, *Chev.* 508 et seq.

991. *troffald*. B 948 *bastun; bastun* hefyd a geir gyferbyn â 1115, 1222; gyfarwyneb â 1369 a 2715 digwydd *lever* 'barre de fer ou de bois' (Godefroy); cf. *lever* 2171 = *ffon* 2511; yn 1388 ceir *masue* 'pastwn', ac ym B 1377 a 1400 gwelir *fauart* sef, arf tebyg i filwg ar ben paladr hir. Cf. YCM² 46 lle saif am *bastun Otinel* 102; AL II, 584 *trassol* 'pole' AO; *erbynnaw dynawol y kledyf ar y troffald* P 84, 46 = Ciampi 48 *in baculo*. Amwg oddi wrth yr enghreifftiau hyn oll mai darn o bren ac nid o haearn oedd *troffald*, etc.; cf. hefyd *ae dz. heyrnyn* 1369, 1377; *faŷ heyrnyn* WM 467. Gan mai bar o haearn yw 'crowbar', ni ellir dilyn RW a rhaid deall 'truncheon, bludgeon'. Mae *troffol* (-*all*) yn debyg iawn i amrywiad HFF ar *tro(n)ŷon, troŷon* 'cyff; darn o baladr gwyw' ar batrwm *cordual* a *cordaux*; *conin* a *conil* 'cwnnigen'. Am goll n o flaen s, cf. *cyŷur* < HFF *co(n)s-ur*; *eisŷoys, eisŷoes* < HFF *ei(n)sŷois*. Onid dyma'r tarddiad, dylid ond odid ei gysylltu â'r geiriau *troŷ* 'darn briw o wayfffan'; *tro(n)saille* 'darn o bren; hop-pole'; *treŷillon* 'pastwn bychan'; gw. Godefroy a W. Foerster, *Kristian von Troyes, Wörterbuch* ac am *fauart*, *Viollet-le-Duc, Dict. du Mob. V*, 420 *et seq.*

995. Rhodder gwahannod o boptu i *adŷfyr* a darll. gyda'r hyn sy'n dilyn. Noder y rhydd y LAC *oz mynnei* am o m. yma.

1007. *vymphŷuini vel hyn*. Gw. dan *oe yn Orgraff*, §17. *Âr esiampl gynnar hon o vel*, cf. *efallai mel* 3910 ac yn sicr *vel yded* P 7, 22^b; *vel hynny* 3b, col. 234. Gan fod *trair* (*traher*) B 962 yn golygu hefyd 'diodddef; taro; bod ar fin marw, etc.' (cf. Ste-Palaye a Godefroy), y mae *poeni, er* gwaethaf Stimming (*Einleitung*, xcv), iawn crystal ystyr yma â 'bradychu'.

om cledeu. Gw. n. ar 703.

1012. *acholubyr*. Gw. n. ar 986.

1016. *Dynot iofian*. Gw. *Cystrawen*, §51.

1022. *medei fef*. Y mae dau esboniad yn bosibl. Naill ai fe dorrodd y copiwr yn gyntaf y *fe* lafar, yna chwangu -*f* a chrafu tipyn ar *f*-er mwyn edfryd y ffurf lenyddol, neu fe roes *medei fef* am *mede(i) efef*, sef yw hynny, llythreniad mwy neu lai cywir o 3 un. amh. o *meddaf* ynghyd â'r ffurf ddyblyg *efef* megis yr yngenid y cyfuniad yn ei dafodiath briod ef ei hun. Os y golygiad cyntaf sydd gywir, dyma enghraifft gynnar o *fe*; os yr ail, wele esiampl o *efef* i'w fwrw at Ll I, 48: *kanyt nyt efef ath ffoes ty*; ib. 114 *kanyt gwoeyffyon yweyenc oed parob namyn efef ehen*; a P 44, 11 *ac efef oed en tewyffavc arnadent*. Pa ddarll. bynnag sydd gywir, dengys yr esiamplau hyn nad yw'r *efe* dirmygedig, wedi'r cyfan, ond *efef* wedi colli ei -*f* a bod y gyfres ddwbl o'r rhagenwau personol yn gyflawn ymhob person. Camddarll. yw'r *efe* yn SG 98: *efe a doethpawt ac ef*. Sut mae esbonio'r eue yn BM 4, Fac. LIDW 135?

1024. *ny at ef heb gaf ac nys maeu ybriec v'gyaf a gar*. Noder *nyr=ny*; nid '... he will not: and the wife who loves most will not forgive him' fel RW, eithr 'he will not forget and he will not forsake the woman he loves most'; cf. *pa vn o2 deu a vynnuch ch'oi y vadeu*. *barraban heb oy* P 5, vii^b. Ond gan mai *oblier* 'anghofio' yn unig a geir yn B 988, efallai, wedi'r cwbl, mai'r un ystyr sydd i *maeu* yma ag i *gadael heb gaf*; os felly, dyma arlliw nas rhoddir i *maeu* yn y geiriau. Rhaid cofio yr heigia'r cyfystyron yn YBH (gw. 11b).

1029-30. *a hi a ymgethis yn dilheir yn hir*. B 990 *te garda chastement 'a ym-gsdwdd yn ddiwair'*. Y mae yn hir yn enllib ar Iosian, yn taro yn erbyn 1597-1611... *ony key yn v'oz'yn*... ac yn difetha pwynt pwysig yn y stori. Yn wyneb hyn, a chan yr heigia'r cyfystyron yn YBH, tueddaf i gywiro a darllen yn *d*. *ac yn ir* a thybio i ryw gopiwr fwnglera'r darll. cyntaf. Am *ir*, cf. *adeil ir arna6 WM 157*; y *fford*... *3xyd yn ir yn wastat SG 85=Queste (S) 103 la voie*... *qui est pleine... de verdor* 'the path... which is full... of greenness'; *glyn ir* P 5, lxxxvi^a=*Chr. St Denis IV, ch. II vauvert* 'green valley'=*glyn glas* P 8^a 23; P 10, 17^a; *nac ir na hallt WM 467*; *ar gwaed a fyd fyth yn ir er annyrded tragwyed i ti* BCGW, Ll 34, B 205. Buasid 'chaste' yn ddatblygiad naturiol o'r ystyrion hyn. Deallaf, felly, 'chaste and undefiled'. Amau'r priodoldeb o ddileu'r *h*-yn *hir* y mae J. Lloyd-Jones, ond dwg ar *gof*: *iraidd riain TA cxxxiv, 17*; *cyntio bun ireiddlan D. Llwyd (i Weirful)*; *ac arail merch deg iraidd* ib. (mar. Gruff.Fych.).

1031. *ar gledyf*. Gw. *Cenedl Geiriau*, §38.

1036. *ac oedynt*. Darll. *ac aedynt*.

1043. *a chanu coniración... adhyfydoed kyn no hymny*. Cyn y gellid esbonio *adhyfydoed* yn unol â'r athrawiaeth fel gorberfaith amheronol (cf. WG 328), byddai'n rhaid darllen *idi* o flaen *kyn*; ond gw. *Furfiant*, §31, (ch), (iii).

1047. *p6y bynnac threic*. Buasid yn disgwyl *p6y threic bynnac*; ymddengys yr edrychid yma ar *p6y bynnac* fel ansoddair cyfansawdd.

1049. *ny ddadei 6z o2 byt y la6 erni*. B 1003 *il n'i avereit homme en secle... hi... 1003*; cf. *nyt oed o2 b. 6z lalhenach noc ef 1343*. Ar 6l *ny(t)* yma grym *ana*, *nydd* i *o2 byt*=*'any'*, ac ymddengys yn debyg i efclychiad o *ne... en secle* megis yn B uchod; cf. *hefyd il n'avoit au siecle nulle maniere de couleur... Lanc. du Lac* (gw. Ste-Palaye); *s'avoit un blanc levrier Le plus bel del siecle... (gw. Ste-Palaye)*. Yr un yn hollol yw ystyr *siecle* (universe) a *byt*. Yn 2339 *hyt na 6ydat ar byt beth a llmai cyflea ar byt*, o'r tu arall, syniad adferfol='at all, in no

wise', ac edrych fel cyfieithiad o *le meins du monde* neu'r cyffelyb a geid efallai yng nghynsail AN y Cymro. Cf. *A oes kynghoz o2 byt am hynn WM 28*; *o fan o'r byd MA² 339^a*.

1071-1. *y march a dyrcheif y dzaet ol ac y trelhis*. Am gyfnewid aml yn nhestun y LIG rhwng y geirynnau a ac y, gw. §46 dan *Cystrawen*.

1081. *chueblyned*. Buasid yn disgwyl *feithml*, yma megis yn 1600 ac yn B 1038 a 1479.

1095. *ef ath grogir di traytur auo2y*. B 1047 *Par nostre deu Mahun! ensi pendu serrez; (D) Par Teroagant! traytur, e tu pendu serrez* 'myn ein Duw ni, Mahwn, crogi fydd dy ran di'; 'myn T., fradwr, dy grogi a gei'. Fel y gwelir, yn *Boeve* anochelrwydd y crogi yn unig a bwysleisir; nid oes sôn am yr amser. Hefyd yn 1205, lle gofyn Bratmwnd am weld y ceidwaid, ni cheir yr awgrym lleiaf am roi Bown i farwolaeth er bod *auo2y* 'to-morrow' wedi mynd heibio. Yn wyneb yr ystyriaethau hyn a'r cyswllt yn gyffredinol, rhaid derbyn beirniadaeth Stimming (*Einleitung* lxxxvi) fod *auo2y* yn yr ystyr o 'to-morrow' yn annerbyniol fel darll. Y mae YBH, fel y gwelwom droeon eisoes, yn dryfrith o eiriau HFF ac ni fyddai'n syndod pe bai *auo2y* yn un arall. Ymddengys yn debyg anghyffredin i Gymreigad gan ryw gopiwr a gafodd dramgwydd ganddo o'r geiriau HFF a *voire* 'yn wir, yn sicr' a geid, mae'n debyg, yn y testun Cymraeg. Am bethau tebyg, cf. *nys go2f fo 404*; *p6ys 957*; *ac y uot 1145*; etc. *Adigyfnyu y vn o nadant= o vn o...; gw. Cystrawen*, §51.

1102. *a chyt ac y da6... ar ogyfuch a boin dyrchaf ll66*. Gw. n. ar 805 a 281.

1106. *p2af abeth*. Gw. dan *Cystrawen*, §48, (ii).

1108. *ygcledeu*. LIC *vygledydf*.

1110. *ny rod6n i geina6c erdant*. Gw. dan *Negyddiaeth* yn *Cystrawen*, §48, (i).

1111. *ar yr vn dyrna6t*. Darll. *ac yr... gyda'r LIC*.

1114. *ny rod6n yrof 6y pilledic*. Gw. dan *Negyddiaeth* yn *Cystrawen*, §48 (i).

1127. *ynd6yn*. Darll. *vynd6yn* gyda'r LIC.

1132. *o duch y benn*. LIC *ody uch*; ag od yma, cf. *od u6ch y ben* P 9, 50^b; *o duch yr holl adar Sech B 12*; ni chofnodir *oduch* yn WF ac y mae'n ffurf brin yn y testunau rhyddiaith.

1139. *y rylhau 'i'w ryddhau'*; cf. *ar y r... y LIC*.

1145-6. *at y not y neid66t*. 'to the mark that he jumped' RW. Yn baleograffyddol y mae'r darll. *at y not* yn ddibetrus, ond galleid tybio y buasai'r geiriau *yna*, *ffozd ehag*, y *ffozd honno* a phresenoldeb *s6t* 'arched tomb' yn y tafodicioedd yn ddiagon i agor llygaid RW i ganfod mai *ac y uot* 'and into an arched way' oedd y darll. y pofynnai'r testun amdano, darll. a sierheir gan B 1093 *en une route sailli*. Odid na luddiwyd y rhicthor i weled y wers yr oedd galw amdani gan *u+o* am *f+o* ddechreuol, argraff gymharol brin yn y cyfnod (ni chynnwys YBH ond naw enghraifft). Sennir yn fynyech yn y *chansons de geste* am *s6t* danddearol a myn dychymyg y wein Ffrangig y ceid un ymhob castell yn Ffrainc. Darganfu Viollet-le-Duc rai (cf. *Diet. d'Architecture* III, 71), eithr creadigaeth ddisail yw'r rhodfa is y ddaear y rhan fynyachaf yn Ffrainc megis yng Nghymru.

1147. *ffozd ehag oed honno*. Er i gopŵr y LiG weld yn dda dorri at y not yn lle ac y uot gadawodd honno heb ei newid, pwynt a rwystrodd wr y LiC ac a wnaeth iddo droi honno yn yno.

1152-3. *yn ystauell ybztuab*. Ymddengys mai ystyr y *btzhuab* yma yw 'ychydig o'i flaen; wyneb yn wyneb ag ef'. Cf. B 1107 *iloks s'en wa* 'tuag yno yr â'. A ddichon hwn fod am *y *btzhuab*, sef y ffurf adferfol? Ond efallai i air fel *rymnaed* golli o flaen *ybtzhuab*; byddai'r meddwl 'some distance ahead of him' yn gwedu'n burion. Gw. ar 4161.

1160. *yn yr ystauell y gŵlelel warch*. Ymddengys yn sicr mai ystyr *ystauell* yn y cyd-destun yw 'ystabl' a rhaid tybio un o ddau beth: (a) y ceir yma un o hen ystyron prin y gair (cf. E. Lhuys, AB 221, 286); neu (b) mai benthyciad yw *ystauell* o'r HFF *estavelle* 'ystabl fechan' wedi ei gario drosodd o bosibl o'r cynsail AN (arall yw darll. B). Os hen ystyr, yna anodd peidio â chredu na helpiodd cydnabyddiaeth ein cyndadau ag *estavelle* yr hen ystyr i gadw'n fyw neu efallai mai'r gydnabyddiaeth honno a fu'r achos i'w adnewyddu. Cyfwerthedd *ystabl* 1061 yn y LIC yw *ystauell*; am *estavelle*, gw. Godefroy.

1161. *yn bŵyta y yt*. Gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boum de Hamtone*, §12 (b), (vi), 1.

1165-7. *y gŵfcaid . . . heb neb ae hymhozthei*. Dyma oedd *s'adouber*, se *do(u)ber*, gair a ddaeth (gydag ym am se) i'r Wenhwyseg ac a arferir yn feunyddiol heddiw yn y ffurfiau *ymdopi* a *myndopi* a chydai'r ystyr 'ymdaro, manage by oneself' ym Morgannwg; cf. efallai o ran ffurfhad *ymbil* < *se* (*a*) *piler*, se *peler* = *s'apeler*.

1171. *marchaŵe ysgafyn*, sef *m*. yn dwyn arfau ysgafn ar geffyl hoyw (cf. B 1115 *palefrei*) wedi ymbaratoi i fynd ar daith yn hytrach nag i frwydr; yn HFF gelwid hwn yn *chevaus leg(i)ers*, eithr ni cheir mo'r gair yn B; cf. 848-51 a gw. n. ar 98.

1181. Rhodder atalnod ar ôl *fryflab*.

1184-6. *ef a doeth y gygroeffozd*. LIC *gyngroeffozd*; B 1128 *cynt a un carfu* 'daeth i fan y cyfarfyddai pedair heol' (< **quadrifurcum*). Nid yw'r gair Cymraeg efallai lawn mor llydan, ond y mae'n lletach yma na *brivium* D. Gorau ystyr ond oddi yddai 'lle bo amryw ffyrdd yn ymgylfarfod'; cf. *yny doethant y le yr oed yr holl ffyrdd yn ymgynullau ygyt* SG 348 = *tant que il vindrent en une crois, là où voie forchoient* Porvin 231.

yd aeth ar ddiado 'he went astray' nid 'he went direct' RW; cf. B *forveier* 'collir ffordd' a TW dan *errare* . . . 'cyfeiriorni, crwydro, . . . mynet ar dhiaperot, dydroi, mynet ar dhdio . . .'; gw. hefyd G dan *didro*?

1200-1. *ac na chyfgyffei y nos honno ddim*. Ni rydd y *nos honno* 'that night' RW y synnwyr angenrheidiol. Treuliasai Bown y noswaith flaenorol yn ddi-gwsg wrth ddiac a rhaid wrth y meddwl 'y nos gynt, y nos a aethai heibio'. Darll. felly na *chafsei dim bŵyt tri diŵarnaŵt kyn no hynny ac na chyfgyffei y nos kyn no hynny ddim*. Camdarllenodd rhyw gopŵr y *kyn no olaf fel honno* a gadawodd ef neu ei olynnydd hynny allan fel gair di-fudd. Am debygrwydd *h a h*, cf. e.e. *hamyllau* a *hamyllau* LIDW 10^b; *heureyth* a *keureyth* ib. 212; *hic a hic* ib. 35^b; nid oedd ond y dim lleiaf chwaiith rhwng y ac v (=v) mewn aml isgr.; cf. *uyrŵ* am *uwrŵ* (*fuwrŵ*) yn YBH 912; *canrithŵy* am *canwrithŵy* ib. 1738 ac yn gyffwrdd yn LIDW; hefyd yr oedd v (=v) ac o yn amrywadau orgraffyddol hysbys; cf. *churo* BB 31.12, *hono*, ib. 102.7; *duo* P 14, 6^a; *gwawo* P 3, t. 8, 9, 10; etc.; etc.; gw. n. ar 336-7; cf. SG 247 (yr) *no gyntno hynny*.

1204. *Ymhoelŵch in at bztamŵnd*. Sylwer ar y Cyflwr Derbyniol Ethig a chym. 2333.

1205. *Yn wozedyd glas y dyd hŵnnŵ* 'gyda'r wawr y dydd h'. Cf. *Eboze glas dzanoeth* WM 73; *ar boze glas auozy* P 10, 11^a; *Y boze gan las y dit* BB 92.15; 108.5; *Ac val y bydynt y bozeŵ glas dyd yn ymdidan* LI 34 B 242.

1217. *ymhoeliu idab ynteu*. Gan yr yngenir -d yn *ymhoeliu* drwy gydol y Deau gan gynnwys Gogledd Penfro, rhaid tybio i'r copiwr ymddrysu wrth weld *idab* a chredu ddarfod iddo eisoes dorri deintol y berfenw; cf. *ymhoelut* 462, 667, 1178, etc. (13 o es.); eto i gyd cofier am *ac ymhoeliu pen y march* WM 250 = *Ac ymhoelut* . . . RB 183; *ac ymhoeliu Ieffu adzef* P 14, 13^a. Gw. n. Powel ar *ymhoeliu*, *Cymmwr* IV, 137.

idab = ohono; gw. *Cystrawen*, §51.

1229. *ny chey . . . ŵerth en notllyd*. Gw. dan *Negyddiaeth yn Cystrawen*, §48. (i).

1245. *yr y daffŵys o eur coeth*. B 1180 *quatre fies un pays de or pur ly dona* 'pedair gwaith ei bwysau o aur pur a roddes amdano'. Nid 'for three pounds of pure gold' RW, felly, ond 'for his weight three times in gold'.

1248. *62th yr afŵyneu*. O ddilyn esboniad RW 'by the reins', tybiodd Stimming (*Einleitung* xciv) ddarfod i'r cyfieithydd gwreiddiol gamddeall y testun AN oedd o'i flaen; yn B 1183 *grant eyre* 'ar garlam' a geir, a dyna'n hollol yw ystyr *62th yr afŵyneu*; cf. *elliŵg y uarch a ozuc 62th auŵyneu* WM 16; *yn dyuot tu ac attunt 62th yr afŵyneu* P 9, 21^a = *Otinel* 806 *E veit les contes brochier mut fierement*, 'a gwêl yr ieitll yn ysbarduno yn ffyrnig'; *yna yn diohyr y gellŵgŵys y pagannyeit hafŵyneu y meirch* P 9, 21^b = *Otinel* 811 *E il leissent curre sanz nul retenement* 'ac ymroddant i farchogaeth heb ffwrwyo o gwbl'; cf. a *thynnu auŵyneu eu ffraŵyneu attunt a tnaethant* SG 353; *Potvin* 238 *Le rois Artus fieri des esperans come bon chevalier* 'y brenin Arthur a ysbardunodd fel marchog da'.

1249. *bztamŵnd a ymozdibedaŵd a buŵn ar bŵn glan*. B 1185 *e Boefs tost ateynt a uno tertre mounter* 'ac a oddiwedda Bown fel y bydd yn dringo bryn'. Yn SG 50 cyfieithir *tertre Queste* (S) 55 *yn wastattir uchel*. Ceir enghraifft o *glan(n)* yn *Otuel*, YCM² 109 *Ac yna y dyrchauawd Chyariyu Amberwodyr y benn glann y earych ar y niuer yn y gylch yn dyfrchawawd aghu yr auŵydlonyon*. O'r geiriadur-wyr TR yw'r unig un, hyd y sylwais, a rydd yr ystyr a geir yma: 'is also used in some places for a hill. *Cynt y carodd dau dŵyn na dŵy Lann*'. Er gwaethaf pendantrwydd TR, cymmerth y ddau RW yn eu cyfieithiadau noddfa yn y gair 'bank' (HM II 531; *Cymmwr*, XX, 168). Dyma'r unig enghreifftiau o *glan(n)* 'hill' y gwn i amdanynt yn ein testunau canoloesol (dihangodd enghraifft *Otuel* rhag sylw Stephen Williams). Eithr os prin yr esiamplau yn y testunau, y mae'r gair yn ddigon hysbys ar hyd a lled y wlad mewn enwau ffemdyd, etc.: e.e. *Y Lan* yn ymyl Llanstephan, Caerfyrddin; *Y Lan* o'r tu deau i Talog yr yr un air. Ceir hanner dwsin ohonynt ar ffiniau Caerfyrddin a Phenfro: dwy rhwng Llan-glydwen a Llanboidy, un rhwng Llanboidy a'r TY Gwyn ar Daf, un rhwng Llan-boidy a Llangynin, ac un rhwng Llan-y-Llan a Llandysilio. Y mae *Pen(y)lan* yn enw digon cyffredin yn yr ardaloedd hyn; cf. hefyd *Pen-y-Lan* yn Llanddewi-Efeffydd. Yr oedd cylch y gair unwaith yn eang fel y deagys *Pen-y-Lan* yng Nghaerfyrddin. *Tan-y-Lan* ger Trefeglwys, Sir Drefaldwyn, etc.; cf. *dos* (*mys*) *i'r lan* = *dos* (*mys*) *i'fyrŵ*. A'r un gair yw hwn â *glan* yn *glan afon*? Bryncynau neu fryniau yn aml yw glannau afonydd.

1248-30. *a ymozdilbedad . . . ac y dylbot* Am waith y geirynau *a ac* y yn fleirio, gw. dan *Cystrawen*, §46, (i).

1267-9. *yny aeth ffiol y bin . . . yn eitha y maes*. B 1201 *ke il ly coupe tretut la coroune . . .*; 1208 *la ceruele ly espaunt* 'nes torri ohono ei gorun yn gwbl' . . . ; 'â ei ymenydd dros y lle'. Y duedd gyntaf yw cywiro ffiol yn ffiol, eithr dengys *TW pengloc, phiolen, afcarn y penn a D phiolen pen, creuan* (dan *calua*) fod ffiol yn ddilyn. Y *corun* oedd y rhan o'r pen a eillid yn ôl defod Eglwys Rufain, ac yn wyneb y cymariaethau cellweirus sy'n dilyn megis *tebic cyt y effeirat yr aôz hon* 1276; *effeirat yô nelyd vzaô* 1285, ymddengys mai *corun* yw ystyr ffiol yn y cyswllt hwn. Diddorol sylwi yr arferid *coroune* yn HFF am gorunfoledd ac y ceid y ddeuair *coroune et tonsure* am yr un peth (cf. *Ste-Palaye*.) Tybiaf mai benthyciad o'r HFF *fiol* 'bowl'; ?*rown of the head*' yn hytrach nag o'r Lladin *Canolesol phiola* yw ffiol; y *mae anawsterau* fonetig yn erbyn ei dynnu o'r Lladin *phiola*. Am yr ail ystyr, cf. *fiol* 'head, mug' mewn FID (*Harrap French & English Dict.*, I), meddwl sydd o bosibl yn hen.

yn eitha y maes. Gormodiaith yn sicr yw hyn, eithr yr oedd y cymal ar arfer yn y cyfnod fel y dengys *yny to y ben yn eithaf yr maes* 1776; *yny uyd y gledyf o lab y bzenhin bychan yn eithaf y maes y urthaô WM* 435=*y eithaf . . . P* 63iv; *a tharaô pen Moafle y arnaô hyt yn eithaf y mayr* P 9, 56a; P 5, lviii=*Otinel* 1004 *K'en mi le champ li fet li chief voler* 'hyd oni wna i'w ben hedfan i ganol y maes'. Gan ddarfod i'r-f gollu, buasid yn disgwyl yn *eithaf* *maes* a digon tebyg mai hynny a glywid ar lafar; cf. *pa gur yw y pozhaur=pa gur yw'r p.* BB 94.1, a gw. WG 193. Cf. *ac o dzellis kymint ac a gyuaruu ac ef ay taryan hyt y maes* P 9, 39b.

1272. *da yd ymgarfutyô athi*. Darll. *yd ymgarfutyô . . . B* 1210 *bien tus est rencontré* 'you are in luck's way'. Yr oedd yn arferiad gan y barwniaid Ffrengig i siarad yn wawdus neu'n dramgyddus â'r gorchfygedig.

1277. *ar march da*. B 1214 *sur son destrier priô; LIC y ar varch*. Ymddengys oddi wrth *son* 'his' y dylid dehongli m fel i u-1 ar i *march da*; cf. *ar varch da* 4019 (*son bon chival* 3538); os felly, dyma'r unig i=y 'his' yn YBH.

1282. *ygyghoz*. Dealler *ygyghoz* gyda'r LIC.

1285. *o do y auo nes*. Gw. *Adferfau* yn *Cystrawen*, §48, (iii).

1288. *medyliaô y boln=m. o b.*; gw. *Cystrawen*, §51.

1299-1300. *yn amysgafyn yd yfgyrnaô arnaô*. B 1231 *e tost mounte ius, le estru ne sout gre* 'ac esgyn arno'n hoyw heb ddiolch i'r warthaô'. Cf. *A'r iarl' a esgynnwyd arnao yn amysgawm heb ymauel a'r goryf* YCM² 108 (abs. yn *Otinel*); *yna yd esgynnwyd Rolant yn gyflym heb dodi y droet yn y warthauyl, nac ymauel a'r goryf* ib. 72=*Otinel* 869 *Li gons salt sur, K'd arçun ne se prent* 'Naidia'r iarl arno, oblegid ni chymmerafael yn y gorf'. Un o gampau hynotaf marchogion Ffrengig yr oesau canol oedd medru neidio o'r llawr i sedd y cyfrwy 'heb gyffwrdd â'r gwarthau' ac y mae'r canu arwrol yn llawn o gyfeiriadau at y peth; cf. *De plaine terre saillit ius Fromondius* 'o'r llawr gwasriad llamodd ar gefn Fr.'; *De plaine terre est es archons saillie* 'o'r llawr gwasriad llamodd i gorfau'r cyfrwy' (cf. A. Kitzé, *Das Ross* 40; A. Schultze, *Das Heftische Leben* I, 501; L. Gautier, *Chevalerie* 271, 277, 280, 327-9); at naid fedrus gyffelyb y cyfeirir ond odid yn yfgyrnu . . . *ûgig y ghas yn amysgawm* 1942=B 3465 *legerement salt derere lui ac efallai yn WM* 177: *Y neidai yntau yny gyfryô truchefyn*. Dyna'r enyd hefyd, mae'n debyg, yn 1172 *vagy marchuôc yfgyrnu=munte cum cheualer* 1135.

1304. *y lan dôfyr maôz*. B 1236 *venu est a un ewe* 'daeth i lan afon'; B 3621 *jeskes un ewe les Sarzimis collé=*YBH 4112 *ar llann auon yd ymgynullaffant y f. Arferid y gwahanol furliau a ddeilliassi o aqua ac *acqua* (*caue, ewe, ewe, aue, aigue, etc.*) yn HFF nid yn unig am 'ddwfr' ond hefyd am 'afon, llyn, môr, etc.'. Cf. *Otinel* 191-2 *Entre. ii. ewes est fremée et batie* 'rhwng dwy afon yr adeiladwyd Cf. *Otinel* 191-2 *Entre. ii. ewes est fremée et batie* 'rhwng dwy afon yr arwein- deudwr'; *Otinel* 325 *Entre. ii. ewes en ont mené Rollant* 'rhwng dwy afon yr arwein- asant Rolant'=YCM² 54 *ac a'e hebrygassant hyt rug y deu dôfyr ysyd yn herdet truy Paris. Y neill onadunt yw Sein, a'r llall a elwir Marin Uwaw; Otinel* 733 *Lez l'ewe del Ton, enmi la praerie=*YCM² 67 *ar hyt glan auon a elwoit Toon, y myau gweirglatod*. Buasid, gan hynny, yn disgwyl i'r cyfieithwyr drosi'r esiamplau o *ewe, ewe* yn YBH ac *Otuel yn auon bob tro*. Dyna y wnaeth troysydd *Otuel un- ewe, ewe* yn YBH ac *Otuel yn auon bob tro*. B 1253; etc.; cf. hefyd ystyr *dôfyr* ar batrwm *ewe, ewe*; cf. *dôfyr* YBH 1329=*ewe* B 1253; etc.; cf. hefyd SG 161: *Ac yna wynt a twelynt yr amser yn tywyllu=*Queste (F) 237 *si commença li tons a oscurchir* 'the weather began to be overcast'; ib. 6 lle ceir *gorffoys=*'to cease' o waith y troswr yn cynryd drosodd ystyr *remandre* *Queste* (F) 6.

Wrth fynd heibio, sylwer bod yr *awe* uchod yn debyg iawn i'r elfen gyntaf yn *acedur*, yn *IMundi* 45 (*flumibus*). Hefyd anodd gwrthod y casgliad nad yr *aigue* a ddyfynnwyd (ynganer *aig*) a roes *aig* gyda'r ystyrion uchod yn *Gymraeg*. Y *mae aigue* yn air cyffredin iawn yn y testunau HFF (gw. *Ste-Palaye, etc.*) ac yr oedd yn sicr yn hysbys i'n cyndadau canolesol fel yn *aigue couvant* *Queste* (S) 42=SG 118 *dawyr redegaw; par deus l'aigue* *Queste* (S) 6=SG 4 *ar drawr yr avon; si retournerent a l'aigue* *Queste* (S) 196=SG 167 *wynt a ymcholeasant tu ar mor; etc.*; a thebyg y trewir rywbryd ar enghraifft ohono yn ein rhyddiaith gymnar. Cymysgwyd ef â rhyw (*haig*) arall ynghwrs y canrifoedd. Gw. n. Ifor Williams ar *rhuwfo'r aig yn Dafydd ap Gwilym a'i Gyfswery*, 192, lle ceir esboniad gwahanol ar *aig* a hefyd GPC.

1304-5. *haner milltir oed yn llet y dôfyr*. B 1237 *deny lue out le ewe de lee*. Yn Hen Ffrainc yr oedd *lue, lise, etc.* (*leuca*) ddywywaith yn hwy na milltir (*milliare*), eithr yn Lloegr Anglo-Normanaid arferid y ddeuair yn gyflystyr; cf. *Quum leuca uualis mensura terram metientium apud Francoi constat de duobus millibus passuum* Inghulphi *Historia*, Coll. Fell I, 82; *Angli autem utuntur terram metiendo milliarum, et dicitur milliare quia constat de mille passibus; sed scire debetis Anglos . . . loco milliarum, leucas dixisse, sed milliarum intellexisse*, ib. 83 (gw. ymhellach L. Delisle, *Études sur la Condition de la Classe Agricole en Normandie au Moyen-Âge* 533). Y filltir ganolesol fyrraf o'r ddywy sydd yma, gan hynny, gellid meddwl. Oblegid yr amwyddedd a ddatblygodd yn ystyr *l(i)ue* yn y ddywywiad Ffrangeg aeth yr Anglo-Normanaid i alw'r filltir gyfandirol yn *l(i)ue galesche*, 'y filltir alaidd' (cf. *g.=gaulois* 'de France' yn *Codefroy*). O hyn, mae'n debyg, y tarddodd *m. Ffrengig* Dr. D. ac o gymryd *galesche* yn amryfys yn ei synnwyr arall (*galloir* 'Welsh') gyda chof o bosibl am filltir cyfraith Hywel (gw. AL I 184-5 a n. AO) y deilliodd ond odid *m. kymreic* SG 188, 195, etc. (*liewes galesches* *Potvin* 20, 30; Nitze 43, 54). Gw. n. ar *troetued* 1338.

Onid gair brodorol yw *lled* 'broadth' (cf. Gwydd. *lled* 'side'), gellid ei ystyried yn fenthyciad o'r AN *let* (gyda *d* galed); gw. M. Watkin, *HBCS*, XIV, 22.

1306-7. *ny allei na llôg nac yfgyraf arnaô*. Ymddengys bod berfenw *mugia* *nafyô* neu'r cyffelyb yn eisiau yn yr ymadrodd hwn, eithr dengys gwaith y LIC yn ymrwthod â chywirow ac esiampl WM 52 *ny eill na llong na llefytz arnaô* fnd absenoldeb y cyfryw ferfenw yn beth cydnabyddedig.

1308-9. *dodi arloft y llwyd yn y ddyfyr*. Amhendant yw B 1238. Os rhoes arroi HFF Ffrainc *arloi yn AN ac o hynny arlof mewn CymC (y mae'r ystyron yn cyfateb yn hollol), ymddengys y gellir tynnu arlllost yn gyfreithlon o amr. AN *arlost, *arlest=HFF Ffrainc arlost, 'handle, grip, etc. of a lance' (Ste-Palaye *poignée de lance*). Cf. *albrast* YCM² 53, 66 ac *arblastwyz* RBB 350; etc.; HFF *arbalette*, etc. Ond gw. GPC lle tynnir ef o ar+llost. Ar air milwrol fel hwn, anodd credu na fu yma ymgroesi.

1314-5. *ac y dechreuis fuediaô*. Er gwaethaf anwastadrwydd ffyrdd y barwn canoloesol, yr oedd gweddio yn rhan hanfodol o'i fywyd. Dyna a wna'i gyntaf bob bore ar ôl ymolchi a cheir arwyr yr hen gerddi yn mynd i weddi mewn treialon enbydus. Am esiamplau o'r gweddïau 'lleyg' hyn a thrafodaeth lawn, gw. L. Gautier, *Chev.* 536-48.

1319-20. *oy gladu ac odyno yd aeth*. B 1246 *e en le sepulchre fustes ensevelis* 'a'ch claddu yn y bedd'. Efallai i yny bedd golli ar ôl *ay gladu*; onid e, rhaid tybio un o ddeubeth: (a) mai gwall am *odyna yw odyno*; (b) bod i *odyno* yr ystyr 'then, afterwards' megis, o bosibl hefyd, yn 1478 *yd erchis idaô mynet trôy y dinas a elhîr nuble*, ac *odyno y gartage*=B 1376-7 a *Monbrant vus covent aler e a Cartage aucy* 'rhaid i chwi fyned i M. ac i Gartage hefyd'. Oni chollwyd dim, yna dewisach gennyf (b).

1331. *ym verthyzu*. Cywirodd y LIC yn ym m...

1333. *y gyt ac y darfu idaô ylbedi*. Gw. dan *Cystrawen*, §42, (i).

1338. *dec troetued ar hugein*. B 1257 *trente pez mesurez*. Yn ôl LIDW, 9 modfedd oedd hyd y droedfedd Gymreig gyfreithiol a chysylltid hi â lled y llaw: *teyr moduet yn llet palyu*, try llet palyu yn y troetued, gw. GMWL. Yn gyffelyb, cysylltid y droedfedd Ffrengig â'r llaw: *Spacium altarium, xij pedes manuales* (dechrau'r XIII); o *pedes et dimidium de alto ad pedem manum* (tua 1210); *trois piez à pié main d'espasse* (canol XIV), etc.; gw. Léopold Delisle, op. cit. 530-1. Tybed a ddylanwadodd y mesur Ffrengig ar droedfedd y cyfreithiau Gymreig? Gw. ar milltir 1304. Am allu i neidio fel nodwedd dda mewn march, cf. Léon Gautier, *Chev.* 725.

1353. *en doeth o vara gibenith peillit*. B 1275 *un pain de forment bulté* 'a loaf of bolted wheaten bread'. Cf. b. *peillit da* 1416. B 1334 *pain besquid* 'twice-baked bread'. Dyma fara'r pendefigion, bara a wnaethpwyd o flawd can wedi ei ogryn droeon (gw. ar 960). Gan fod i'r rhang gorff. *bultier* ffurfiau amrywiol: *béleté, beluté*, etc.; gan y digwydd yn AN enghreifftiau o rang gorff. heb -f (cf. *demaund=demaundé* a gw. ar 34); a chan y ceir amrywiadau ar yr enw cytras: *buletél, beletel*, etc. 'bolter-sieve', ymddengys nad yw *peill(e)it* namyn benthyciad o flurf AN megis **be(i)ll(e)it*. Am p- yn lle b-, cf. *pengôch pôzquin* RB 172 (< *Borgoigne* a gw. ar 545), ac am l+l yn rhoi ll, cf. *yllu o cillier, sillier* 'to bring the eyelids together'; *yflauell* 'stable' o *testavelle* (gw. LIC=1061 o YBH a'r n. ar 1160).

1360. *y gibeli ltreicyangh dec*. B 1280 *une bele dame* 'a fair lady'. Yn yr un cywiltl *tronie dame yn arglôydes* (1361) a *glbreicda* (1371); ni sonnir o gwbl ei bod yn *seume*; gw. Ifor Williams BBCS I, 15 et seq.

1363. *dyra ym yn thalyeit o floyt*. Gw. *Bannod Amhendant yn Cystrawen*, §40.

1365. *ouer yô it dy ymbil a mi*. B 1286 *de neint vus oi parler*. Ai ar se *pîler*, (*peler*) yn AN=s'apeler HFF Ffrainc 'to entreat, to invoke' gydag ym am se (cf. *ymdopi* Morgannwg <se dober) y seiliwyd ymbil? Gw. ar 1165-7.

1369. *a dzoffaôl heyernyn*. Darll. *ae d*, fel yn y LIC. Cf. B 1291 o *son grant lever*; am ystyr *dzoffaôl* gw. n. ar 991. O ddilyn WG 257, buasid yn disgwyl *heyernin*, eithr -yn a geir hefyd yn 1377 ac yn y manau cyfatebol yn y LIC; cf. hefyd *heyernyn* P 5 xxxvij^a; BBCS IX, 229.

1376. *Mi aaf y ymbelet ac ef*. B 1297 *jeo li irrai justiser*. 'minnau a af i'w gosbi'. Yn ôl Stimming (*Einleitung* xcvi), y mae *ymbelet* 'to visit' yn ddiystyr. Ni allaf gyuno. Yn 1367-9 dywaid gwraig y cawr yn wawdus *mi aaf ar hynt y erchi idaô rodi yt dy giniaô ae dzoffaôl heyernyn*. Ateb y cawr oedd *Mi aaf y ymbelet ac ef*, ateb, fel yr ymddengys i mi, sy'n hollol gydfyned ag ysbryd geiriau'r wraig. Eto efallai mai damwain sy'n cyfrif am y cytgor. Y darll. yn y llagr. AN yn bur sicr oedd *iustifer* gydag i=j- (cf. *iubet* YBH 628); o ddatllen ju- ceid yr hyn sydd yn B; o ddeall ui-, ceid *uistiser*, sef *vistiser* neu *vistiser*. Ni cheir mo'r gair gydag -is- yn y geiriaduron HFF, hyd y sylwais, ond digwydd *vister* ac yr oedd gair arfer barau o gyfystyron megis *oguer ac aiguis(i)er*; *pacter a pactier*. Ni buasai *vistiser* yn un syndod yn y cyfnod ac ni buasai dim yn haws na mwy naturiol na'i drosi yn *ymbelet*.

1392. *yn ehôydyr*. LIC *ehôybyr*. Y mae'r darll. i -d- yn y LIC yn hollol ddi-amwys, eithr gan na wyddys dim am y gair, a bod y LIC yn diwygio, gorau peth fydd dilyn darll. y LIC fel y gwnaethpwyd yn G. B 1313 *Boves laut a pe* 'B. springs to his feet'. Ystyr yn e. felly yw 'rapidly', nid 'boldly' RW.

1401-2. *ac nys metraôd namôyn gan y ystlys yr llaôz*. B 1324 *mes il falli si est versé* 'ond methodd a throes (y ddyrnod) i'r ddaear'. Ymddengys i *mynet*, oherwydd tebygrwydd ei ran gyntaf i ran olaf *namôyn*, fynd ar ddifancoll.

1411. *y myôn yz*. Chwaneger *castell*; cf. *est Boves en le chastel entres* B 1329.

1416-21. *Dyry'r llinellau hyn syniad am gyflawnder a nodwedd y pryd bwyd yng nghestyll yr oesau canol; y bara manaf ei flawd, yr helaethrwydd o gig, yn enwedig cig adar, poblogrwydd gwin. Bwyteid adar gwyllt ar raddfa eang; adar yr afonydd, y corsydd, y pysgodlynnoedd, etc.; gw. *Chev.* 638.*

1421. *a gblin claret digalôn y gadarnet*. B 1333 *e bon vin claré*. Yn ôl Ste-Palaye, *Mémoires* I, 45, cymysgedd o win a mêl oedd y *claret*; yn ôl A. Schultz, *Das Höfische Leben* I, i wneuthur *claret* rhoddid perlysiad ar ffurf powde gyds siwgr neu fel mewn sach o liam ac yna fe ddyfneid y gromysgedd hon â gwin hyd oni enillai'r gwirod y nerth boddhaol. Yr oedd y gwirod hwn yn gryf iawn a chodai'n hawdd i'r pen; cf. hefyd L. Gautier, *Chev.* 642-4 a gw. M. Watkin, BBCS, XIV, 20.

1441-2. *A ffalbed y hamsones ynteu os garcharu*. B 1352 *e com il fu a Damacle ewoeyez* 'a pha wedd yr anfonwyd ef i Damascy'. Ar ôl cael y llaw 1436, y *gberth-yffit* 1437, y *kyhudyffit* 1440, buasid yn disgwyl *hamsonet*, a thueddaf i gredu i ryw copiwr ddarllen -f fel -j; yr oedd f hir a t yn debyg iawn i'w gilydd; cf. *dyfeyn* (= *dyfeyn*) LIDW 98; *doethof* (= *doethof*) WM 288; *ymdref* (= *ymdref*) RWM I, 67, etc.; etc. Onid e, rhaid tybio i'r geiriau y *hamsôn* golli ar ôl *hamsones*.

1450. *daugein byfant o eur dilifyn*. B 1358 *trente e quatre besans de fu or esmeré*. Gair HFF yw *besant* yn golygu mwml Byzantium o aur neu arjan a oedd yn adnabyddus yn Ewrop er adeg y croesgadau. Amrywiol gwerth y bath hwn yn ôl

y lleoedd a'r amseroedd. Yn *Lancelot du Lac* (gw. Ste-Palaye) saif *besant am ialent* y TN, Matth. xxv, 15, a'r un modd yn y SG 42 lle ceir *besavent* droeon yn cyfateb i *besans* y *Queste del Saint Graal* (S) 46. Ceid ffurfiau yn *-ant* ac *-aunt* yn HPf a benthycwyd y ddwy gan ein cyndadau.

1451. *a chymryt y gennat ae vendith*. B 1359 *e li bonement a deu comandé* 'ac ef (sef y pab) a'i cyflwynodd yn gynnes i Dduw.' Ymddengys felly y dylid chwangu o *boón* ar ôl *a chymryt* neu'n fwy tebyg, y *boón*; gw. §51.

1457. *namóyn y mamóront*. Dilyner darll. y LIC *ym m...*

1460. *hyffys yr adnabu*. Gw. dan *Rhagenwau Perthynol* yn *Ffuriant*, §29, (ii).

1465. *a ofynnaóð Iofan*. Gw. n. ar 88.

1467-68. *iuoz... o ymóbzant*. Buasid yn disgwyl naill ai o *m...* neu *oz m...*; gw. *Cystrawen*, §39, (ii).

1471. *nynnaf*. LIC *mynnaf*. Yn aml yn AN nid oedd nemor o wahaniaeth rhwng *n* ac *m* a cheir adleisiau draw ac yma o hynny mewn CymC; cf. *nacc* = *macc* = *mach* LIDW 47b; *A minheu yn tri* WM 396; *a atem ni* P 5, xxxv; etc.

1473. *hanyz gón yn dda*. Noder ys fel gwrthrych y ferf.

1477. *y dínas a elbir nubie*. Darll. y *tblat a elbir nubie*. Er yn gynnar ac yn enwedig er dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg torrid *l* mor fyr ag *i* mewn rhai ysgrifenydd gan wneuthur y naill yn fynych yn gwbl unwedd â'r llall: *Cintlipuc* = *Cintlipuc* AC, *Cymmr*. IX, 147; *carnocalluun* = *carnocalluun* LL 247; etc.; camgymeriad rhywun oedd gwnethur *nubie* 'Nubia' yn *dínas*.

1494. *maóz abeth yth geris*. Gw. dan *Adferfau yn Cystrawen*, §48, (ii).

1499. *yn mihycyat palmer*. Yr oedd lletygarwch yn un o brif nodweddion y teulu barwnol a lletygarwch i'r tlodion, y meudwyaid, a'r pelerinion yn amad neb. Yr oedd rhyw 'ystyr hud' yn nyfodiad pob pelerin, a derbynid ef gyda pharch ac anwydeib mwy na maint. Pwy a wyddai? Gallai mai'r Iesu ar lun a delw crwydrin oedd yn ymweld â'r castell. Gwrandewid ar stori ei daith i Rufain neu Gaersalem yn ddiiflino hyd berfeddion nos. Canai'n iach bob tro ynghynt nag y durmunid. Gw. Léon Gautier, *Chev.* 556-8, 670-1.

1502. *a chroyffab ózthyst*. Gw. n. ar 2821.

1504. *a rodi dófyf... y ymochi a hitheu a thaffnaethab ac a rodes*. Am yr arfer o ymolchi'r dwylo cyn ac ar ôl bwyd, gw. ar 2775-76; am goll *l*, gw. dan *Orgraff*, §18; ymddengys i *arnaó* gollu ar ôl *thaffnaethab*.

1536. *dsuanach y chyffyr*. Ymddengys fod gwrthdrawiad rhwng yr ansoddair a'r enw yn ei ystyr arferol. 'Tynais eisoes y gair *cysur* o'r HPf *co(n)sir* (gw. n. ar 10) ac un o'i ystyrion oedd 'pryder a hiraeth serch' (cf. Ste-Palaye), ystyr a fyddai'n benigamp yn y cyswllt hwn; cf. *drychysyry* SG 252 = *feire deul* 'to moun' Potvin 95.

1541. *bei nath hrelón nny dílygyat hón*. B 1426 *si sel esclaveyne ne vis veys aver* 'if I did not see you garbed in this esclaveyne'. Math o orwng debyg i *smock-frock* heddiw oedd yr *esclaveyne*, eithr gyda llewys llydan a chwff, gwisg a hoffid

gan y pelerinion (cf. 1499) ac a fenthycwyd oddi wrth y dwyreinwyr (y *Sarain-heit*) tua diwedd y ddeuddegfed ganrif neu ddechrau'r drydedd ar ddeg; gw. Violette-le-Duc, *Dict. du Mof.* III, 349-353.

1542. *mi... a dybedón y taó ti*; cf. 3789 *medylyeit... taó hir y buaffei...;* gw. *Y Cymal Emvol yn Cystrawen*, §45, (ii).

1543. *na vi*. Gw. ar 846.

1548. *a veido mynet nny gyfyl*. Cf. Bayard, y march yn *Renau de Montauban*. Yn ôl yr hen gerddi, pan gollai'r meirch hyn eu harglwyddi ni chaniatant i neb fynd ar eu cefnau.

1554. *mynet oe y edzych*. Gw. dan *Rhagenwau Meenol*, §28, (b), I.

1558-74. Yn ôl awduron y cerddi arwrol, medd y meirch rhyfel, y *destriers*, (gw. n. ar 98) ar ddealltwriaeth, cof, a chyfeillgarwch hafal i ciddo dynion. Am enghreifftiau tebyg i'r hon a geir yma, gw. L. Gautier, *Chev.* 727-8 n.

1561. *a únaeth*. Ailadroddiad, mae'n debyg, o'r un geiriau yn y llin flaenorol.

1573. *a cherdet góalop*. B 1459 *galopant comence aler* 'he begins to gallop'. Cf. *Otuel* YCM² 85 *herdet a wnaeth, ar rwyd walhob y warch, y wrthaw=Otinel* t. 42 *si s'enva galopant* 'he goes away at a gallop'. Yn nhabodieithoedd Hen Ffrainc aethai'r *u*-yn y benthyciadau Hen Almaeneg a'r *u*-Ladin a ddaethai dan ei dyl-anwad weithiau yn *gu-*; weithiau arhosai'n ddiwyfnewid; weithiau datblygai *gu-* yn *g*-drwy gollu'r *u* wefusol. Ceid felly yn yr eirfa ganoloesol Ffrangeg dair ffurf ar y geiriau o'r dosbarth hwn; e.e. *guarant*, *warant*, *garant*; *guarnir*, *wornir*; *gornir*; *gualop*, *walop*, *galop*; cf. hefyd *Gualter*, *Walter*; *Guillame*, *Willame*; etc. O fod ar y dechrau yn wahaniaethau seinyddol aeth *gu-* (*gu-*), *w-* a *g-* yn nes ymlaen yn amrywiadau orgraffyddol. Daeth y nodweddion hyn drosodd i GymC yn y geiriau benthycyd o'r HPf, a pheth sydd fwy diddorol fyth, benthycodd y Cymry'r cyfatebiaethau fel arwyddion orgraffyddol. Dyna sut yr egluraf fi *glible* wrth ochr *guble* yn LL 182; *mynu* wrth *myul* *mingui* ib. 196; etc. Ceir wmbredd o enghreifftiau; yn LIDW: *egulat* 4^a, 15^b, etc., a *guana* 17^b (BM 4 a *tona*), a *guato* 18^b (BM 4 a *wato*), un *geyf* (*gweyf* = *gweyth*) 5^b, *teyr* *geyt* (*gweyt* = *gweyth*) 5^b; etc.; yn BB: *gelho* (*zuelho*) 7.6, *graget* (*guraget*) 30.10; *gint* (*guint*) 89.13, etc.; yn LI I: *pa gualat* 7^b, 9^a, *egulat* 9^a, 9^b, a *guoath* 2^a, 5^b, 7^a, etc.; yn P 44: a *guoath* 3, 4, 5, 12, *rygunathoed* 28, *ny gweydynt* 10, etc.; etc. Collasai *g* = [S] megis yn *petguar* (Ox. I) cyn y cyfnod canol (cf. WG 21) ac nid oes le i greu mai adleisiau o'r asin honno a geir yn yr enghreifftiau a ddyfynnir yma.

1576. *dóvy y hóylaó*. Anaddas yw'r geiriau hyn yn nhyb *Stimming* (*Einleitung* lxxxv), ond methaf â gweld paham. Y mae wyllo o lawenydd yn beth cyffroddia a cheir enghreifftiau o hynny yma ac acw yn y testunau HPf; cf. *si comença a plorer de joie* Potvin 307 = SG 413 *hi a wyltaud o leuencyd*; etc.

1581. *yn damunaó y thelet ar yr ieffu griff*. Rhodder atalnod ar ôl y *thelet* a darll. *ac yr ieffu griff*. B 1463, *Boten, par deul descendez!* 'Bowen, er mwyn Duw, disgynnwch!'. Am *r* = *c*, gw. ar 724.

1584. *y cledyf dyro ym*. Oddi wrth y cyd-destun ac oddi wrth B 1465 *mun branc me baillez!* 'y nghlleddyf rhowch im!', y mae'n amlwg y dylid deal *cygledyf*. Am *c* = *ng*, cf. *pymthee* *niharnat* 240 (LIC *pymtheng* n.), 4305; *dec nrenhin* 4125 (LIC *dec* *bz* . . .); *pymthee* *nrenhin* 4125 (LIC *pymthee* *bz* . . .). Am *c* = *g*, gw. *Orgraff*, §18 dan *ng*.

1586. *ragof y kerdaf inheu tu a lloegyrr*. B 1467 *en Engletere m'en iray*. Tybed a oedd *lloegyrr* i'r cyfieithydd yn golygu *Cymru* hefyd. Mewn rhannau o'r De y mae *Lloegr* heddiw ymlith y werin yn arwyddocáu *Cymru* a *Lloegr*, ond *lloegyrr*=*England* ym *Manawydan Vab Llyr* WM 63, 65, etc., cf. *lloegrwys* yn *Llyfr Aneirin*, etc.

1589. *gat ehunan*. Gw. ar 399.

1594. *yg charchar*. LIC *yg harchar*; gw. *Orgraff y Treigladau*, §19, (iii), (b).

1600. *yd vyt feith mlyned yn gôbyl gyt ac iuo2*. Ymddengys i *yf golli* o flaen *feith m.* oblegid gan fod *losian yn dal* i fyw gydag *luo2*, gofyn y gystrawen am *yf* yn ogystal â'r pres. o'r ferf; cf. 1580 *yd oedon yf llawer o amfer yn damunab* . . . lle'r oedd *losian yn dal* i ddymuno ar adeg benodol yn y gorff. yr hyn a ddymunasai am beth amser cyn hynny. Arall yw'r gystrawen yn 1594 *a beris ygharcharu* . . . *llawer o amfer*; am *côbyl*, gw. ar 22.

1601-3. *o heut uozôyn . . . ryuedaôt . . . y6*. Buasid yn disgwyl cytgorod angen; gw. n. ar 983.

1609. *om yn crys*. Sonnir am arfer debyg yng nghyfreithiau Hywel; cf. LIDW 26^a a 26^b; *O rodjr morujn y lur ae j hafael en gureic . . . ladher ekryf en keuc ae ygerdir*. Gan nad oes sôn am y ddefod yn nulliau Dyfed a Gwent (gw. AL I, 520, 750), tybed a geir yma yn Null Gwynedd fenthyciad o arfer Anglo-Norman-aidd? Gw. n. ar 703.

1621. *o hela*. Ailadroddiad damweiniol, o bosibl, o *o hela* 1619.

1622. *o ierch*. LIC o *eirth*. Yn ôl WG 40, *yrc* yw llw. *iôzch*, ond gyda ffurfiau eraill dyry D *yrch*, a dengys P 10, 36^b *yrch dof ac y yrch* 'his roe-deer' ib. 37^b bod llw. ag i- yn bodoli. Gall *ierch* (gydag e am y eglur, gw. WG 16), gan hynny, fod yn ddilys. O'r tu arall, *urces* 'eirth' sydd yn B 1494; gw. §5, (v), (20).

1634. *a eluir dabilent*. B 1501 *de Abilent*; 1506 *la cité d'Abilent*. Gadawodd y Cymro y gair i aros yn Gymraeg fel yr oedd yn y llagr. AN, eithr fel enw syml ac nid fel ymadrodd ansoddeiriol; cf. *tu a dabilent* 1648 ac *yn dabilent* 1665. Unwaith, serch hynny, digwydd *tu ac abilent* 1680.

1638-43. *a managet idaô bot . . . a bot . . . ac ony chai . . . y gozuydît ef ac y keit . . .* Brawddegau syml, uniongyrchol ac i gyd yn yr amser dyfodol sydd yn B 1503-9 a dyna a geir yn YBH o boptu i'r geiriau a ddyfynnir. Y peth mwyaf naturiol, felly, fyddai cywiro yn . . . *chai* . . . *gozuydir* . . . *y keit* . . . , ac os gellir credu ddarfod darllen *r fel t* yn y ddau air olaf (cf. *Orgraff*, §18, r), gellir hefyd gredu i hynny alw am droi *chai* yn *chai*. Aeth -r yn sicr yn -t yn *difetheit* 1670-3 lle mynegir y neges y sonnir amdani yma: *ac ony cheif nerth . . . ef a geir y ty . . . ac ynteu a difetheit*. Onid camdarlleniad aw'r eglurhad ar 1638, rhaid casglu fod ger ein bron *anacoluthon* ac i ryw air nas rhoddwyd newid yr amserau i'w ateb ei hun.

1646. *ef . . . a luydda ar hynt*. B 1508 *se armerut vitement* 'will speedily take up arms'; *luyddaô*, *luydda*, *luydda?*<AN *lutter* [lütser], HFF Ffrainc *lutter* 'to engage in strife, in combat'; *luydda?*<HFF *luite* 'strife, struggle'. Gw. *Goddefroy*.

1661. *y palmer*. B 1518 *Di moi, dont tu es* 'Dwyed im o ba le yr wyt'. Dilêc y *palmer*.

1662-5. Gw. ar 1499.

1663. *carbari*. Darll. o *carbari*.

1673. *difetheit*. Darll. *difetheir* a gw. n. ar 1638.

1674. *tarddu y gibaet* . . . Gw. n. ar 299.

1676. *af g62 diuetha vyd wy mraôt*. B 1531 *Si mun frere seit pendu* 'o chrogiwr fy mrawd'. Yr ystyr, mae'n debyg, yw 'gwr i'w ddifetha'; cf. *g62 diuethaf vydut* RB 152; *g62 llad* RBB 161; etc. Ceir yn HFF air tebyg, nid amgen, *devidd*, amr. **devida* (cf. *esquevale*, *esquevala* yn n. ar 34) yn golygu 'dead', sef rhang. gorff. *devidser*, yn ddiweddarach, *devier*, 'to die' (<*de+viita+are*). Onid gwaith copiwr yn ymddrysu oherwydd *v-* yn *vydut* yw'r esboniad ar -f yn *g62 diuethaf* uchod, dichon mai ei ymwydd o werth ansoddeiriol *devidd*, *devidd* sy'n cyfrif.

1690. *y pari*. LIC *parei*. Llithr copiwr neu efallai gof o gyfwerthedd i ac ei yn AN; nid hen amberff. mo hwn, yn sicr, oblegid buasid yn disgwyl affeithiad o'r a yn hwnnw. Am *i=ei*, gw. dan ei yn *Orgraff*, §17.

1695. *mineu a af o2 lle* 'I shall go immediately' nid 'I will go to the place' RW. Ystyr diamheuol o2 lle yw 'ar unwaith, yn ddi-ood'. Cf. *Je heb y gereint a uo yma o2 a dylyo uod yn vr y znyôl gôrhaed ita6 o2 lle*. A hynny a ozuc y gwyir oll WM 401=RB 257; *Nycheffs di naud eb yperedur ony friodyr ywreic h6n ozlle amynet lys arthur gyntaf ac ygellych . . . Armarchatoc a briodof ywreic ac arodes isret vynet lys arthur* P 7, WM 614; absennol o fersiwn P 4, WM 126, ac o un P 14, WM 289; hefyd yn bur debyg yn *Pur ditheu heb ef uynet y nyôl ymdeith o2 lle* P 4, WM 451=P6/jw, WM 225=P 6/iii, WM 285=RB 294; ac yn WM 49 (RB 34) a *dechreu o2 lle h6nn6 peri amon hantudeu lle*, gellid meddwl, ddarfod chwaneu *h6nn6* o waith y copiwr yn ymddrysu. Cyfieithiad yw *o2 lle*, mi dybiaf, o'r HFF *du lieu*; cf. *de lieu* 'yn union' (Ste-Palaye). Ymddengys mai'r ffurf frodorol yw *yny lle*, cyfuniad a welir yn fynych ddiagon; e.e. WM 192, 605, 620; RB 93, 94; RBB 30; RB 1424; BT (P 20) 95^b, 96^a, 106^a, etc.

1700. *yny tunelleu g6in*. B 1549 *en le tonels de vin*. Yr oedd ein cyndadau yn yr oesau canol yn gynefin â dau ddatblygiad o'r Hen Gelteg *tunnâ* neu *tunnâ*. Ar y naill llaw ceid y datblygiad brodorol a welir yn *tun(n)oll* (gydag *u=û* ac -ll=ll), ar y llaw arall ceid yr un a dyfodd ar dir Ffrainc o'r Hen Adeg (gydag -o neu, yn AN, *u=w*). Digwydd un o'r amrywiadau AN yn SG 316, nid amgen, *turnel* (fam *tunnel*) lle cyfetyb bedair gwaith i *cave* 'casgen' (<*cava*) yn Potvin 184. (Unwaith arferir *cave* ei hun, ar ffurf *kyff*, gydag *y=û* fel yn H8 ac *ff=vr*, er mwyn amrywio'r ieithwedd). Tebycaf peth yw mai *en le tonels* (= *tunnels*) *de vin* yn hytrach nag *en le tonels* (gydag -o) oedd darll. cynndelw'r cyfieithydd Cymraeg (yr oedd u yn llawer amlach nag o am ^u yn AN), ac anodd credu y byddai gwr mor chwannog i fabwyaiau yn ei drosiad y geiriau HFF oedd o'i flaen (gwnaeth hynny ddegau o weithiau) yn debyg o wneud mwy na dodi -en yn lle -t a rhoi inni *tunelleu* (= *tunnels*). Nid oedd rhai o'r copiwrwr cystal Anglo-Normanwyr â'r cyfieithydd (gw. n. ar *plys* 957, *awoz* 1095 etc.), a thybiaf mai un o'r puryddion hynny a droes -l yn -ll er mwyn Cymraegio'r gair yn *tunelleu*. Geilw John Lloyd-Jones fy sylw at *tunnel* RP 1340.23 ac at enghreifftiau diweddarach yn y Farddoniaeth. Yn y Rhyddiaith hefyd noder *tunell* LIDW 35^a, ffurf ag ôl ysgolheictod AN yn drwm arni. Ar *tunnâ* neu *tunnâ* yn rhoi

tonne, sail tonnel, tunel (=tunnel), twrnel yn HFF, gw. Thurneysen, *Keltoromanisches*; Camillscheg, *Etym. Wört. der franz. Sprache*; Bloch, *Dict. Étym. de la Lang. Française*.

1701. *affan vo garfi y chuinfa yn fôperu dechreu nos.* B 1550 *hant il serra nuit e il seient a soper* 'pan elli yn nos a phan font hwythau ar swper'. *Chuinfa* 'sero' D; dan *serò* rhydd TW 'yn hwyr . . . y chwinfa, yn y gogyfnos . . . gan gyflychwr'. Gyferbyn â *cyflychwr* eto D 'crepusculum, vespertinum'. 'In the Shropshire Welsh it signifies "In the close of the Evening"'. E Lh., AB 220. Ymddengys, felly, mai glos ar y *chuinfa* yw *dechreu nos* (=LIC). Ceir *ochuinfa* WM 474 = y *chünfuf* RB 116 ac *ychtünfuf* ddwywaith yn WM 427; gyfarwyneb â'r ddwy esiamp olaf dyry P6/iv *ochuinfa* hefyd. Yng ngeiriadur Anwyl rhoddir *chuinfa* lle'r amgrymir tarddiad HS.

1723-4. *Arglwyd heb hi a dygân dec fômer yn llain o eur gyt a ni.* B 1570 *nus frum charger d'is bon chevaux de fin or* 'ni a lwythwn ddeg ceffyl da ag aur coeth . . .'. Ymddengys oddi wrth B y dylid darllen ni a *dygân*; hawdd fuasai i ni gollu ar ôl hi.

Y mae i'r HFF *som(m)ier*, AN *sumer* (=stemer) neu *somer*, amryw ystyron: (1) 'ceffyl pwn'; (2) 'y pwn a gludir gan y ceffyl'; etc. Er gwaethaf B, dengys 1740-1 y *darchafysant* y *fômeru* ar y *meiryd* mai (2) a olygir yma. O'r AN *sumer* y benthycwyd *fômer* ein testunau canoloesol ac nid o *somier* y Cyfandir (gydag i *gytsain* ganolog) fel y myn Stephen Williams yn YCM², *Geirfa*; rhoesai *somier* *sômyer* neu *somyer*. Am y gwahanol geffylau a'u swyddogaeth, gw. n. ar 98.

1735. *ôth hymny y mae da.* Dywedasem ni heddiw . . . y *mae'n dda*; ymddengys felly fod y *mae* yma yn gyfystyr ag yr.

1737. *gibell vn hanyrthly da no deu wys.* Pan oedd cisiau dehongli u fel f ar ddechrau 416 yn ail ran y gair *kyghozuynt* (gw. dan 415), darlennodd RW hi fel *eo*, yn awr pan safu am *eo* (*guyis* = *guyis* 'summons'), myn ei chymryd fel f a rhydd inni o'r herwydd y cyfieithiad penchuban: 'Better is one good aid than two fingers'. Efallai, serch hymny, mai cenedl anarferol *guyis* (gw. WG 194) a ddug RW ar ddisberod. Dihareb gyfystyr, *mae'n debyg*, yw *Gweli vn hedy no deu adaw* P 19, 31. Darll. *hanerithly* a gw. ar 337. Cf. y *guyis hwno* BrDg ddwywaith a gw. n. Henry Lewis ar 136; cyfeiria J. Lloyd-Jones at *piu'r gwy*: TA CX.85; yr *guyis hwnno* LBS, IV, 423, 29.

1771. *ae hargenyddant.* LIC *harganvuant*. B 1608 *Boves les vit euer e Bonsejey l'equier* 'Bown a Bonflei a'u gwelsant yn dyfod'. Awgryma J. Lloyd-Jones ddylanwad y 3 un. *argenydd*, awgrym atyniadol iawn. Onid dyma'r esboniad, rhaid tybio i un a siarada'r Wenhwyseg lle'r yngenir a fel *ae* yn *cat* Deau Lloegr *aeu* i *ae* cyfarwydd â llythyrneth HFF lle mae *en* yn ymgynwied ag *ae* ysgrifennu *hargenyddant* (am *eo* = *eu*, cf. *twchod* WM 622; am y gorff. cf. y LIC a *tist* yn B) ac yna i olynedd droi *en* yn *an*, yr ail o yn y (y maent unwedd yn anl, gw. ar 336-7), a chwaneu *d*.

1775. *yn eithaf yr maer.* Gw. ar 1267-9 ac o dan Y *Fannod* yn *Ffuriant*, §20.

1778. *na bo reit y neb ofyn y rygôth.* Unwaith ar ddeg berfenw a geir ar ôl bot r. y; buasid, gan hymny, yn disgwyl *ofynhan*, ond cf. 1792 lle ceir *ofyn* megis yma.

1787. *na chymer . . . yn lle d26c.* B 1621 *Nu pernez pas en cors* 'Do not take this (remark) personally'. Awgryma *d26c* i'r cyfieithydd ddeall *tors* yn hytrach na *cors*.

1789. *Mi a weddaf . . . gogof.* B 1623-8 *jeo say . . . une cave . . .* cf. hefyd y *kyghoz gozeu a vetrôyf* 1632 = B 1500 *Bon conseil vus durrai; dybedud na medzei y ffôzd* 2365 = B 2071 *jeo vus pri ke vus me volez la mener* 'erfyniaf arnoch fy arwain i yno'. Ystyr *medru* yn yr esiamplau hyn, felly, yw 'bod yn gydnabyddus â, i yno'. Ystyr *chwaneu*'r ystyr hwn at y rhai a ddryr Ifor Williams yn *gwybod am*'. Gellir *chwaneu*'r ystyr hwn at y rhai a ddryr Ifor Williams yn *gwybod am*'. Gellir *chwaneu*'r ystyr hwn at y rhai a ddryr Ifor Williams yn *gwybod am*'. Cf. *kany* *atuaenat* y *fford* SG 302. *medru* = *gwybod* BBBS, V, 22, a *chym. ami adywedef* *ywch* *ygwydyon* i *chcehwi* a *ffabzwt* *ywch* *ganet* P 14, 124.

1801. *hlynteu yn tri.* Ar yn gyda'r rhifair y mae tri esboniad yn bosibl: (1) gellir tybio mai gwall copiwr yw yn am yll. Yr oedd l ac i gynt yn anl o'r un ffurf (gw. n. ar 1477). Yn gyffelyb, cymysgid aelodau u weithiau ag l: *giledic* = *ffur* (*galedic*) BB 78.3; *dyllallu* = *dynallu* (*diwallu*) LIDW 120; *arllaeth* WM 483 = *aruath* RM, 123; (2) gellir meddwl i'r rhagenw i llu: *ni yn tri, ni yn pedwar*, etc., ddylanwad ar 3 llu, megis y gwnaeth yr 2 lu, *ych* ar 1 llu, yng ngwaelod Dyfed (blaenau Tâf): *ni'ch tri, ni'ch pedwar* 'ni ein tri, etc.', ac ar y 3 llu, yng ngorllewin Morgannwg: *ni'ch dau, tri*, etc. 'hwy ill dau, etc.'; (3) gellir tybio y saif yn am *yu* (= *eu*), sef yw hynny, i 3 llu, y rhagenw blaen ddisodli yll, *ell* gyda'r rhifeiriau (coher bod y 1 ac 2 lu, yr un fath). Clywir n(h)to i tri ar lafar yng ngogledd Penfro ac yng Ngheredigion, a dengys SG 237 *kyuodmch* y *eu* eisoes am *awch*, *ych* gyda'r rhifol o'r 2 lu., h.y. yr oedd *eu* y rhagenw blaen wedi cael mynediad i'r gyfres *ffur* rhifolion yn y cyfnod canol. Am enghreifftiau pellach o *yu* = *eu*, gw. dan *Ffuriant*, §28, (vi).

1812. *a gyuarfo a mi vn gôydlôdyn.* Am vn fel *Bannod Amhendant*, gw. dan *Cystrawen*, §40.

gôydlôdyn. B 1645 *si jeo pus trover un cef corant* 'pa un a allwyf gael hyd i garw'. Yn nes ymlaen, YBH 1855, y mae'n taro arno, sef *ar dmyr* (<HFF *daim + i* > *dains*); yn B 1679 *deyme*; cf. hefyd *Mal ydoed gûlym goch yn hely yny ffozefl newyd . . . y dathôyt of a faeth y gan vn oe wyz ehun yn bôzê gôydlôdyn* RBB 398; y gair a gyfetyb i'r *gôydlôdyn* hwn yn Wace, *Geste des Normanz*, II, 10080, 10086 (arg. Andresen), yw *bises* = *biches* 'ceirw'; cf. *Brut y Sarozn* RBB 398. Yn gyffelyb, digwydd *gôydlôdyn* ddwywaith yn RBB 243 yn cyfateb i *deer* yng nghyfieithiad Sebastian Evans o'r Lladin. Gwyddai TW am yr ystyr hwn i'r gair ac o dan *cercus rhoes carwo, hydd . . . gwyddlath* . . . Nid atgynhyrchodd D yr olaf, un o'r am broffion iddo wrth olygu TW adael allan esboniadau gwerthfawr (gw. n. ar 390, 2030, 2136). Pan gofio am eiriau Gerallt (cf. *The Itinerary Through Wales*, Bobin's Antiquarian Library, 356): 'Here the monks . . . when they happen to look up towards the horizon, behold the tops of the mountains . . . and herds of wild deer feeding on their summits' o gylch Llan Nant Honddu, anodd gwrthod y casgliad mai 'carw' yw ystyr *gôydlôdyn* yn *Kulhwch*, WM 484 *guylltach naô mod yô hânno nos gôydlôdyn gylltas yny mynyd*. Onid 'carw, hydd' hefyd yw arwyddoedd *guyllôdyn* yn *Manawydan*, WM 65 (*gôydlôdyn* RB 47) yn hytrach nag 'anifail gwyllt', fel y myn Ifor Williams, PKM, 232? Yr un modd, ymddengys mai 'deer' ac nid 'wild animal' yw meddwl *gôydlôdyn* yn P 37, *Cymmwr*, XVII, 134 (ddwywaith). Dan *ferz* dyry TW *gwyddlath* a *gwyddlath* y naill ar ôl y llall, yr hyn a awgryma fod i *gwyddlath* hefyd yn ei

feddwl ef yr ystyr 'carw'. Yn *Math*, WM 90-1, anodd gweld, yn wyneb y cyswllt (cf. *daran ehoic*; yn *garb*; *carb*, ac *ehic*, ac *elein*), sut y gellir rhoddi i *gwyduilot* unrhyw ystyr arall ychwaith.

1839. *etiued y vzenhin*. B 1668 *enfant de rei* 'plentyn i frenin'. Nid 'heir to a king' RW, gan hynny. Cf. TW dan *vmgula* 'bach y dynnu etiwedh marw allan o groth y vam'; cf. hefyd TWD. Am *e*. 'heir, heirress', gw. 396, 4255; am yr ystyr 'sons, grandsons and greatgrandsons, regarded collectively; heir', gw. GML a G a'r n. yn PKM, 166-7; cf. *mab*=(a) 'plentyn'; (b) 'etiued'.

1840. *yglofe eliant*. Dim yn B 1669. Daeth y gair *bliant* i'r ieithoedd Rhwngaws tua diwedd yr unfed ganrif ar ddeg neu ddechrau'r ddeuddegfed ac o'r HFF, yn ôl pob tebyg, y benthycwyd ef i'r AlmC, y SaesC a ChymC. Yr oedd iddo am flurf: *bliant*, *bliant*, *bleant*, etc.; ond mewn CymC *bliant* yn unig a geir. Yn Hen Ffrainc math o bilyn uchaf, o diwnic, a wisgid gan wŷr a gwragedd pendefigaidd oedd y *bliant*, pilyn y cymerwyd ei batrwm o'r Dwyrain Canol yn ystod y croesgadau cynnar ac a wneid, y rhan amlaf, o ddefnyddiau gwerthfawr: *palie* (defnydd sidan drud o amryfal liwiau), *samiz* (defnydd sidan truchus, gwyn, gwyrdd, neu goch), *cendal* (sidan ysafnach a rhatach na'r samit o bob lliw, gyda llinau amryliw yn rhedeg drwyddo); ond weithiau llunidd y *bliant* o ddefnydd mwy cyffredin, *cotom* neu *ffestin* (ffivstian): *unum bliadum de fustanis* (*Cartulaire de Paray, Archives Nationales*, xi-xii s.). Addurnid gwddf, arddyrnau, a gwaelod y wisg â llain gul o frodwaith sidan neu *passementerie* euraid. Gydag amser, aethpwyd i arfer y gair am y defnyddiau y gwneid y wisg ohonynt; cf. *bliant* yn AlmC 'seidener Goldstoff' (Körting) ac ar wahân i YCM³, 104 *o'e bliant*=*Otinel* 1710 *De lor bliaus*, ac efallai i linell Prydydd y Moch (M. 214^a) *ymbliant gwyrt ac yn gwynn*, defnydd yw *bliant* bob amser mewn CymC: *crys allatdyr o2 bliant . . . athudeu o2 bliant coch . . . atholeu o wliant g6yn* WM 226; a *gweic o eliant ymdanai* SG 390=*ele meimes estoit vestue d'un moult riche drap de soie* Potvin 282 'she was herself dressed in very rich silk material'; etc. Gw. *Viollet-le-Duc, Dict. du Mob.* III, 38 et seq. 358; L. Gautier, *Chev.* 410-11.

1842. *ychnaüt y6yn*. Gw. Y Fannod dan *Cystrawen*, §39, (viii).

1851-2. *nym gūely yn gūbyl gūedy hynny*. B 1677 *jamés ne me verax sen ne enter* 'byth ni'm gweli yn iach a chyfan'. Ai i *jamés* 'byth' ai i *sen ne enter* y cyfetyb yn *gūbyl*?

1868. *gūaeth oed bei gall* dzycyruerth*. Crafwyd rhywbeth allan i raddau pell yn nherfyn *gall* . . . ; buasid yn disgwyl *-ei*, ond odid, eithr nid linell gyrhof *e* yn sicr yw'r linell sy'n aros; coes syth fel coes i ydyw a thylaf oddi wrth yr adfeilion mai syth hefyd oedd yr ail goes bithau ac y dylid darllen *gallu*. Ni cheir mo'r cymal yn y LIC a'r darll. cyfatebol yn B 1688 *yw E donc le vist Arundel le destrer* 'ac yna fe'i gwelodd Arundel, y march, ef'.

1869. *herthyd y6ynoyr*. Cyfieithiad llythrennol o *solom son saver* 'yn unol â'i ddealltwriaeth' B 1680. Priodola heiridd y cerddi arwrol yn ddeicethriad ddealltwriaeth anarferol i'r ceffylau a gwannt hwy'n gyfeillion deallus i'r marchog. Gwaith Arundel yn gwerytu a 'chladdu y ddayar' sy'n deffro Bown o'i lewyg; gw. n. ar 98.

1873. *kyuodi udunt h6ynteu=k. ohonunt h.* Gw. dan *Cystrawen*, §51; cf. 1912, 2054.

1887. *a thi a allut y cybot yn hyffys y dialaf*. Ymddengys y *dialaf* fel chwangediad damweiniol rhyw gopiwr.

1890. *kyuodi udunt h6ynteu=k. ohonunt h.* Gw. dan *Cystrawen*, §51.

1893-4. *herthyd y gallei oreu*. Cf. B 1703 *com out le pouer* 'fel yr oedd iddi y gallu'.

1899-1900. *ymplyth y gūhyrda*. Dealler *vygūhyrda*; B 1713 *mon baroné* 'fy marwniaid'; nid 'among the gentlemen' RW.

1907. *62th hynny ell6g ef. ac onys gellygy*. Cf. *Gallygaf* 1910 a gw. n. Ifor Williams PKM, 93 ar y rhagddodiaid *di-, go- ac e-+llwng*.

1912. *difgymu bo6n*. Gw. *Cystrawen*, §51.

1914. *A chyūreiny6 y daryan ar y ysgl6d affeu*. Dim yn B; yr ymadrodd cyffredin yn HFF oedd *embracier l'escu*, sef oedd hynny, *gwthio'r llaw a blaen y fraich drwy ddwy ddolen ledr* (yr *enarnes*) a geid y tu mewn a chodi'r darian modd y cuddiai'r holl wyneb; cf. L. Gautier, *Chev.* 715-16 a gw. ar 588.

1917. *Sef allnaeth y neill or lle6ot or blaen y achub . . . B 1723 Li lions venent ver Boun mult irez* 'Daw'r llewod tuag at B, yn lliidiog iawn'. Ystyr diamwysa *o2 blaen* yn 574, 583, 2656 yw 'in front, in advance, in the van'. Nid yw hynny'n gweddu yma, a rhaid gwrthod hefyd 'at first' RW. Ni welaf chwaith y gellir, heb dreisio'r meddwl, ddiardd *or blaen* fel cymal ansoddeiriol: '(y llew) a oedd yn flaenaf', megis yr awgryma J. Lloyd-Jones. Yn bur sicr, y darll. AN a welodd neu a glybu'r cyfieithydd oedd *Li lions venent ver B . . .* 'Daw'r llew tuag at B . . .' (yr oedd *vent* 3 un. a *venent* 3 llu. *venir* 'dyfod' yn ddigon tebyg o ran sain). Ar wahân i *or blaen* yn YBH a *mult irez* 'tra lliidiog' yn B, yr un, yn *fras*, yn ôl hyn, yw'r synwyr yn y ddau ddarl. Eithr yn sicr nid yw *or blaen* yn golygu'r un peth â *mult irez*. Y tebyg yw i'r troswr roi sylwedd ystyr y ddeuar olaf yn ystyr; cf. y disgrifiad o ymosodiad Bown ar y llew arall: *Sef allnaeth bo6n yn dzebelit* (= 'yn ddiatreg', gw. ar 1695) ac y mae'r cyd-destun yn ffafrio'r un *or blaen* yn debyg anghyffredin i gyfieithiad o'r adferf HFF *avant* 'vite, ar frys', neu o *tot avant* 'o flaen popeth, avant tout' (gw. Stee-Palaye). Daw un esboniad arall i'r meddwl. Tybed nad hanner cyfieithiad hanner *calque* yw *or blaen o'r HFF de plain* 'wholeheartedly, unsparingly' (gw. W. Foerster, *Kristian von Troyes, W6rt.*)? Os felly, y tebyg yw mai *or blaen* neu *or plain* a geid yng nghydsail y LIC ac i'r copiwr ei 'gywiro'. Y mae'r ystyr yn taro'n burion ac yn cydfynd â darll. B o fewn dim a dim. Ni byddai benthyciad o'r fath yn syndod yn y byd yn YBH. Efallai mai cymryd *or blaen*='heb ymdroi' fyddai orau, serch hynny; cf. yn y *blaen* 'ar unwaith' M. 2354, engh. a ddyfynnir yn G.

1924. *ac ūnaeth*. Darll. ac ny gyda'r LIC.

1927. *agozi y safyn yr lle6 . . . o2 lle6*. Gw. *Cystrawen*, §51.

1942. *yn dzebelit*. Dim pendant yma yn B; eithr cf. *Ac yn dzebelit y doeth y vob att6 4320*=B 3805 *Et Boves e son fin venent errant* 'A Bown a'i fab a ddeuant ar frys'; a sylwer sut y troswr *errant*=*yn dzebelit* uchod mewn *cyffylliadu* ersylli: *un mesager manda a Civola errant B 3185*=*ac hab odir amon honnat hxt yn ciuil 3654; Jekes la sale venent errant B 3390*=*Ac yna mynet y gyt ac ef yr nuaad heb odzie 3860*. A chan bod *venir errant* a *venir cozant* yn HFF yn golygu'n hollid

yr un peth, cf. *Miles e Gui sont corant venus* B 3205 = *Milys a gi a deuthant y dan redac attunt* 3671; *e il vint corant* B 3832 = *Ac yma y redaod y mab yn ol y tat* 4355. Deallaf fi *huawdyl a thrybelit* YCM², 117 fel cyfystyron; a *huawdyl yw'r synnwyf*, yn bur sicr, yn *Trybelit areith* BB 83.16 ac yn GrapC 138 *Paden yr y gyuaruydet ae drybelit a allei mynegi*. Ceir y gair weithiau gydag ansoddair arall lle mae'r meddwl yn fwy petrus; e.e. yn *wychy2 trebelit* RB 135; yn *graff drybelit* YCM², 117; yn *drybelit brud* BrDg 18; *marchateu gwyhyr trybelit* ib. 55. Noder had *trybelidiad* BB 4.6.

Edrych *trebelit*, *trybelid* yn debyg anghyffredin o ran ffurf ac ystyr i *trepillet*, *trepilled*, *trepelu* 'agitated, possessed by a demon' (cf. Ste-Palaye), hen rangymeriad gorff. *trepiller*. Buasai 'bywiog' yn ddatblygiad semantig digon naturiol o hwn, ond anodd gweld sut y gallai roddi 'craff' (gw. *Geirfa* YCM²). I gael 'egllur, golau, disglair' (cf. BrDg, 213), rhaid, gellid meddwl, gymryd *trybelydr* D fel sail, ffurf na welais mewn testun cynnar, a chysylltu'r gair â *pelydr*. Geill yn *dzebelit* yn hawdd fod yn ddim amgen na llythreniad Cymraeg o'r cymal adferfol *en trepillet* 'like one possessed'. Os dywedir fod y canu yn BB 1-6 yn rhy hen iddo gynnwys geiriau HFF, dywedaf finnow fod y meirch y sonnir amdanant ar d. 2-4 yn dwyn dau o hoff liwiau'r meirch Normanaidd—*gwelugan* a *goineu*; gw. M. Watkin, BBS, XIV, 14.

1945. *bzeicheu*. Dim pendant yn B. Collfarnodd Stimming y darll. (*Einleitung* xviii—ic) ar sail 'arms' RW, ond y mae'r testun yn ddifai, a phed arferasai'r cyfieithydd 'forepaws' neu 'forelimbs', ni chawasai'r Almaenwr dramgywydd. Am *bzeich* = 'paw', cf. SG 411 *ar llew ae gochelawd. namyn y dyrnact ae godiued-awd yny breich blaen deheu idaw* = Potvin 305 *mès li Lyons li guenchi, et il le consivi am la jambe devant* 'but the lion evaded the blow (aimed at the mouth) but he (Perceval) hit it in the forepaw'. Cf. yn y Farddoniaeth Gynnar (am farch) *breichfras* M 339b, 8; *breichir mein* A 13.16; *gozwyd bzeife bzeichir* RP 1323.3 a gw. *Geirfa* J. Lloyd-Jones a n. Ifor Williams CA 225. Dwg yr ansoddeiriau a arferir gyda *breich* yn yr hen feirdd ar gof deithi corfforol meirch y *chanons de geste* lle tynnir weithiau rhwng *jambe a cuise* wahaniaeth tebyg i'r un a welir rhwng *breich a coes* yn y Canu Cynnar; cf. Léon Gautier, *Chev.* 723-5 n. Yn llen Ffrainc y cyfnod canol ceir yn fynych ymladd rhwng marchog a llew.

1959-60. *yfpodyl dzom vminiace*. B 1748 *un bon branc trenchant* 'cleddyf da llym'; cf. *yfpodol* 2023; B 1811 *branc*. Ymddengys fel benthyciad HFF a gymerydd drosodd, yn ôl arfer YBH, o'r fan lle'r oedd yn y gynddelw. Cf. *espathele* 'cleddyf bychan' (gw. Godefroy, arg. Bonnard a Salmon). Ffurf y gair yn nhestun AN y Cymro fuasai rhyweth fel *espedel* neu *espad(e)le*. Y mae gwaith a ac o yn fficirio yn HFF yn adnabyddus (cf. *avec*, *avec*; etc.). Rhodder atalnod ar ôl *vminiace*. Ymddengys mai *espedel ad un trenchant* 'cleddyf ag un min' oedd yng nghynsaill y cyfieithydd; tebyg fod yma gyferbyniad bwriadol; yr oedd y cleddyfau gorau, cleddyfau'r Cristionogion yn ddeufiniog yn y cyfnod hwn.

1962. *a thal . . . amhyl*. B 1750 *le front out large* 'yr oedd iddo dalen llydan'. A barnu wrth D, aeth hen ystyr *amhyl* ar goll yn gynnar. Cf. *amyl o bop da* SG 241 = Potvin 83 *planteuse de tous biens* 'helaeth iawn o bob da'; *a phob da yndaw yn amyl* SG 241 *garnie de tous biens* Potvin 3.

1963. *muchyd*. A barnu wrth y glos *muchid* yn Llagr. Leyden, buasid yn diagwyl *muchud* mewn CymC (cf. WG 14). Dyma a geir y rhan amlaf megis yn WM 615, 622; RB 148, 149; etc.; ond *muchyd* yn WM 133, 166 fel yn YBH. Tybed mai copïwr yn camddarllen *u* = *y* fel y (yr oedd y diwy lythren bron yn unffurf) *y'n gyfrifol am y ffurf ag y?* Gw. n. ar 3505.

1968. *faffer* < AN *sauce(e)*, HFF Ffrainc *sauciere*.

1972. *a ffan dylbeti* . . . B 1756 *Kant il parla 'a phan siarada'*; cf. *criff aus* yn *dywedut wrthyti* . . . 'yn siarad â thi' P 14, 114; Y *vorwyn yna aadnabu panyw y brant aed yn dywedut yn yr arisau wrthi* SG 412.

1974. *hen elgi bôn . . . agharuoid*. B 1757 *un vilen mastin 'a villainous mastiff'*; cf. B 3667 *une rage mastin 'a red mastiff'* = *koštacki hoch* 4162. Yr un, *felly*, fel yr ymddengys, oedd *gelli* a *koštacki*. Gwrthoder, gan hynny, 'an old hound' RW. Yr un ci, gellid meddwl, oedd y *gafaelgi* (WM 472). Dyma, meddir, y ci hynaf a feddwn a'r ci cryfaf, heliwr bleiddiau, ceirw (*meyu gellgen neu callgun en hely ac en dilit carô blin* GrapC 134; WM 157, 158), etc., ond ci anghariadus, mae'n debyg, ac yn meddu ar lais dwfn annymunol. Arferid *mastin* yn gynnar yn Ffrainc fel enw dirmygus ar ddyn afrogo ac anghwrtais (cf. Ste-Palaye) ac yn ôl cyfraith Hywel, yr oedd yn drosodd echrhydus i wraig alw ei gw'r yn *gostauc* (AL II, 94). Yn wyneb talent y *gelli* fel ci hela, tebyg mai *ederyn* y *bun* 'bittern', un o dri *ederyn entwauc* y cyfreithiau (*bun, caram, cryhyr*) a olygir. O'r rhain y *bun* oedd y pwysicaf o lawer ac oddi wrth y cyfuniad *gelli bun*, teg yw tybio yr arferid y ci hwn ar raddfa fawr i'w hela. Am ei werth fel ci defaid, gw. WM 472; n. Thomas Jones ar *ederyn* y *bun* yn BBS, VIII, 333 ac eiddo Édouard Bachelery (*L'Oeuvre Poétique de Gutun Owain*, 91) lle sonnir am y *bun* yn Gutun Owain, Guto'r Glyn, Ieuan Deulwyn, etc.; cf. hefyd Barton, *The Master of Game and Gun Dogs*.

1979. *mur maen*. Yn B 1766 *mare* yn unig a geir. Tybed a ofnai'r cyfieithydd y buasai ei wrandawyr yn meddwl am y *mur pridd*?

1989. *y glô*. LIC y *glôz*; gw. *Orgraff*, §18, Y *Cytsineiaid*.

1994. *A ffam fumi*. LIC *A phan . . .*

1998. *y g'lat*. LIC *vyg glôlat*.

2004. *am ffon i y dzom*. Am y *dzom*, gw. Y *Fannod* dan *Cystrawen*, §39, (viii).

2008. *dy bèn di yr maôz*. Gw. Y *Fannod* dan *Cystrawen*, §39, (viii).

2009. *lwerth em uavec*. Gw. dan *Negyddiaeth* yn *Cystrawen*, §48.

2017-8. *dyrchufel y ffon idaô ynteu* = *ohono y*; gw. *Cystrawen*, §51.

2019. *rac daet y diuachellaô boln*. B 1808 *e Boves se guencha* 'B, turned aside, dodged'. Un o ystyron *bachel* yw 'magl' ac y mae *bachelu* yn golygu 'to ensnare'. Ceir y ddau gan SE, ond rywfodd neu'i gilydd, dihangodd *diuachellu* rhag ei sylw, er iddo groniclo *diuachell* 'without a snare; etc'. Synnwyr *diuachellu* yn y cyswilt yw 'troi o'r neilltu; ymochel'; gw. G am esboniad gwahanol ar *diuachellu*.

2030. *ar march . . . ae duludalôd*. B 1818-19 *sur na ventre estut, . . . e fers e referi, a poi ne li fet erever* 'arhosodd ar ei fol . . . ef a'i trawodd ac a'i trawodd drachefn, o'r braidd nas laddodd!'. Yn ei erthygl *premo . . . premaro* rhydd TW *fengi, fathru ar, mathru . . . dyluto, glutu ar, panyw ar* a dyma'n union yr ystyr sydd eisiau yn y cyswilt; gadawodd D *dyluto* allan yn *TWD* ac ni ddwy chwaith y meddwl dan *dyluto*; gw. hefyd G dan *dylut* (*dyludam*). A *duludalôd*, cf. *dubnatid* 1196, 1745, etc.; *dubnatô* 1014, 1713, etc.; *dubun* 777; *duffut* 2512 (LIC *dyffut*); etc.

2034. *diffynnus boôn*; gw. *Cystrawen*, §51.

2054. *yma cyuodi boŋn*; gw. §51.

2059. *Iofian a yfgyntad ar y march hitheu*. Os dilyn y darll., saif *march* yma un *mul*; gw. 2089 a'r n. ar 98.

2069. *detlyd y damleinaŋd udunt*. B 1851 *Bien nus est contré*; cf. *bien vus est rencontré* 1210 = *da yd ymg(yf)arjubyt athi* 1272. Edrych *dedlyd, detlyd* fel benthyciad o'r HFF *deduit* 'rejoiced, happy' rhang. gorff. *deduire* 'llawenhau'. Ceir *deduit* hefyd fel enw yn HFF 'llawenydd, difyrwrch (o hela, o chwarae sicc, o rith ymladd, etc.)' ac ymddengys mai dyma sail *deducydyt*, etc., yn Gymraeg (gw. Godefroy a Ste-Palaye). Yn ôl yr olaf, cadwai'r pendefigion yn Hen Ffrainc *maistre des deduits* 'meistr y dedwyddau neu'r plaserau', math o *Games Master*.

2080. *y kyffellu*. B 1862 *Il les ad isci de sa mace esquassé* 'ef a'u maluriodd yn y fan a'r lle â'i bastwn'. Ni rydd y geiriadurwyr ddim help; ond y mae'r meddwl yn hollol ddiawms, nid amgen, 'curo, maeddu, malurio', a diau mai'r gair HFF *confesser* 'curo, camdrin' (cf. Ste-Palaye) a'r -n- wedi colli sydd ger ein bron. Am goll -n- mewn benthyciadau tebyg, cf. *cyur co(n)sir; eiffoys, eiffoes <ei(n)sois;* etc. A allai'r meddwl hwn ddatblygu drwy 'to obtain confession by force' yn 'to confess a person (of a priest)'?

2081. *y faŋl ny byryald neit yn y moz oc eu bodi*. Rhaid ystyried y geiriau hyn fel eglurhad ar 2080 a'u deall fel: 'that is, those who had not jumped overboard and got drowned', neu dybio i *eithy* gollu dan ddwylo copiwr o flaen y *faŋl* = B 1864 *for cels que sont de pour nevez* 'oddieithr y rhai a foddodd o ofn'.
oc eu bodi = *oc bodi* 'y'w boddi'; cf. *namyn goelet y gŋr marŋ yn kyuodi oc eu llad* WM 444 = y eullad P 6; RM 290.

2089. *mul iofian*. Ar gefn *mul* y teithiai'r pendefigesau yn yr oesau canol; gw. ar 98.

2093-5. *Affan oedynt tu a hanner y moz. eu gozdilbedadŋd amonffrai*. Dyma esiampl ddiawms o *eu* fel rhagenw mewnol yn y cyflwr gwrthrychol. Yn ôl ein hymdeimlad iethyddol heddiw, byddem yn dueddol i ddechongli *eu* = *e'u* = 'fe'u', esboniad nas caniateir gan hanes yr iaith (cf. WG 277-8). Yr eglurhad, fel y tybiaf, yw ddarfod i gopiwr roi *eu* am y am ymgynwied obonynt yn fynych fel rhagenwau mewnol yn y cyflwr genidol o flaen berfenw ac enw 3 un. a llu.; cf. *oc eu* (= *y* = *ei*) bod 2350; *ibedy eu* (= *y* = *ei*) *dyrchauel* 2420; *y* (= *eu*) *kyffellu* *yny aeth y hemennyd* . . . 2080; gw. y *Rhagenwau Personol*, §28.

Camddarl. o *amonffrai* yw *Amonstius* RW; arwyddocâd yr *a* fach gyda chopu agored yw *ra neu ar*; gw. M. Prou, *Manuel de Paléographie* 145. Yn y print aeth -*ff*- rywfodd yn -*ff*-.

2107-9. *ymhoel dŋath heuy . . . yrochchiti . . . ych*. Enghraifft gynnar efallai yn Gymraeg o'r ymgynwied sy'n gyffredin yn AN rhwng 2 un. a'r 2 llu. yn y rhagenwau personol; gw. *Rhagenwau Personol* dan *Cystrawen*, §44, (ii) (a), TI a Chni.

2120. *yn emyl bŋlŋyn*. B 1895 *Colonie* 'Cologne'. Yn YBH yn unig y ceir *bŋlŋyn* 'Boulogne', *Portus Itius* Jwl Cesar ac un o'r porthladdoedd pennaf yn y drafnidiseth rhwng Ynys Brydain a Ffrainc ar hyd y canrifoedd. Cf. *calys* 'Calais' 90 nas ceir ond yma ychwaith.

2121. *yd aeth efgob*. Tebyg i'r fannod yn ffurf *er* fynd ar goll o flaen *efgob*; cf. B 1896 *Li evehs de la vile*; cf. 1899 *L'ewehe fu son unhe*; yr *efgob* 2120; ar *efgob* 2128; gw. dan Y *Dynnyll yn Orgruff*, §16.

2123. *ny ŋydat boŋn y ddeirydeiti idaŋ*. B 1900 *mes il ne sout ke il fu de son parent* 'eithr ni wyddai ei fod o'i wehelyth ef'. Enw hefyd, 'relationship', a gair gan RW; ond berfenw yn sicr yw *deirydeit* yma fel y dangoswyd yn G a rhaid deall 'ni wyddai Bown ei berthyn iddo'. Cf. yr honn *ny deirydeit o dim* SG 105 = *qui ne l'appartenait de noient Queste* (P) 161; *A deiriz ytti y brenhin arthur* SG 352 = *Appartenez-vous le roi Artus de noiant?* Potvin 237.

2136. *y tozŋynŋreic ieuagk*. B 1908 *cele pucele* 'y ferch ifanc hon'. Mewn FFD golyga *pucele* 'wryrf', ond ni chynhwysai'r gair o angenrheidrwydd y syniad o forwyndod yn yr oesau canol (cf. Ste-Palaye). Ni chynnwys *mozŋynŋreic* y syniad hwnnw bob amser chwaith yn Gymraeg, fel y gwelir oddi wrth WM 441 = P 6iv a HM II, 313. Yn TW rhoddir *morwynoraic* dan *virgo* yn yr un rhestr â *gwyrif, rhiein, gwyrferch . . . ltheian, morwynuerch, bun* ac o dan *puella* gyda *genetic, lhancefic, dancel, bachgenes . . . yn* rhyfedd, ni cheir mohono yn TWD o dan y naill na'r llall. Gan na chlywsai'r esgob sŋn o'r blaen am Iosian, prin y gellir cysylltu'r gair â 1486-8 ac ag ystyr *morwyngreyc* yn LIDW 20^a *Oderuyd roy morwyn egur aheb hefclu hanthy . . . homo ageluyr morwyngreyc*. Glynert, gan hynny, at 'young damsel' RW. Sylwer y digwydd *ieuagk* gyda'r gair yn YBH yn ogystal ag yn HM II, 313 a WM 441 = P 6, iv, WM 221, yr hyn na fuasid yn ei ddisgwyl.

2154. *degibeith yd ymfŋynaŋd*. Yn nannedd cyswllt digon eglur, a chan anghoŋio mawr flyniant gwahanol ffurfiâu *ymŋynaf* 'I make the sign of the cross' yng Nghymraeg y cyfnod canol, fe brintiodd RW y cyfieithiad anhygoel a ganlyn: 'and from fear he swooned away ten times', gan gysylltu *ymŋynaŋd*, mae'n debyg, â'r Saesneg *swoon* â'r hwn nid oes iddo, fel y gwyr pawb, gyswllt yn y byd.

2160-1. *nyf ef aŋnel duŋ y dyuot ef ym llys a miul*. B 1924 *ne place a damedé he il entre ma meson jur de mon aye* 'na ato Duw iddo ddyfod i'm tŋ i tra bywf byw'. Dylid, felly, o boaisl, ddarllen a *miul* yn *tyŋ* gyda'r LIC.

2162. *a ni a vynŋŋn*. Efallai y dylid darllen a *mi . . .*

2165. *pei delynt hollŋytr*. Gw. Y *Frawddeg* dan *Cystrawen*, §50, (ii), (a).

2175. *pan enillei*. Am *pan* 'since', gw. n. ar 197.

2177. *y varŋgylbedyl*. LIC y *varŋgylbedyl*. Nid oes dim pendant yn B, eithr dengys y cyd-destun fod 'news of his death' RW yn gywir ddigon; cf. *marŋ gychwedyl* RP 1362.44; IGE VII, 9; gw. *Geirfa* J. Lloyd-Jones. Buasid yn diagwyl -*wh*- yn y Ddeheubartheg reolaidd, ond ymddengys na roddai'r Deau gymaint pris â'r Canolbarth a'r Gogledd ar yr anadliad caled hyd yn oed yn yr oesau canol; cf. *ygŋbanec* 402, 971, 1521, 3566 wrth ochr *ygŋbanec* 100, 437, etc. (8 gwaith); *ygŋbanec* 794, 3948; *angŋbanec* 135. Am goll pellach o'r *h*, cf. *yth* *ŋare* 3134 (LIC *yth* *ehŋare*); a *toemych* WM 483 (LIC *whemnych*); *weynnychu* Cott. Titus D xxii, 5, y *weched dyd* ib. 7b; y *swethel* (*chuedl*) ib. 7a; y *wedles* P 9, 9^a = y *chuedles* YCM², 43; *hywynnant* Titus D xxii, 13, yn *wynnŋŋth* ib. 15^a, 19^a; etc. Tybed a oedd gwendid aets yn y De yn ystys i wŋr y Gogledd yn y cyfnod hwnnw a bod yr orgraff wrthwync *toec* *gair* LIDW 17^b (BM 4 *ehŋegŋytr*) yn awgrymu hynny?

2180. *a ryfuaffei*. Gw. Y *Geiryn Berfol* Ry dan *Ffuriant*, §35.

2214. *ŋzth veŋyd* 'Tw fedyddio'.

2216. *ŋch lafur*. Gw. dan *Rhagenwau Blaen yn Ffuriant*, §28, (a) (v).

2218. *a dodôch ôch ddyllaf arnaf.* B 1963 *tus me en sakerez* 'chwi a'm tynnwch allan'. Ymddengys i'r Cymro ddeall *sakerez*, 2 llu. dyf. *saker* 'tynnu allan' fel *sakerez*, 2 llu. dyf. *sacrer* 'eysegru; gosod dwylo ar'. Yr oedd yr *r* yn nychlyd iawn yn AN mewn sain ac orgraff; cf. yr odiau *estre; feste; ancestre; geste*; etc., yn Gaimar; ac yn y benthyciadau HFF mewn CymC: *vernad am vernard* P 7, 22^a; *gorfdinobyl* cyw. *gorfdinobyl*, ib. 37^a; etc. Yr oedd tuedd y Normaniaid i esgeuluso'r *r* yn hysbys i'n cyndadau ac efelychasant y duedd honno yn aml. Cyll *r* dair gwaith ar ddeg yn YBH: *moglei* 612 (LIC *moglei*); *girat* 2283 (LIC *Girart*); *ialles* 17; *neur dofu* cyw. *neur darfu* 2295; *maô* (LIC *maô*) 4177; etc. Cf. hefyd LiDW: *benyn* (*brenyn*) 5^a, 8^a, 10^b, *beint*, cyw. *breint* 21^a, *agluit* (*arglyud*) 19^a; etc.; etc. Yn wyneb *gedôch ym vy hunan mynet y myôn* 2217, amlwg mai darll. B sydd gywir. Tebyg i bresenoldeb yr esgob yn y seremoni helpu tebyg-rwydd y ddwy ferf i arwain y cyfeithydd ar gyfeiliorn.

2223. *yn llôzlf y deudzoet.* B 1965 *joyns pez* 'â'i draed gyda'i gilydd'. Dealler 'with his feet down first', gyda RW. Am ymgynwrid tebyg rhwng -w ac -w, cf. y ffurfiau *guddio* a *guddaf*, yr olaf i'w gael eisoes yn P 14, 165 yn ogystal ag yn SG 349, 411 lle ceir hefyd (349) y ffurf reolaidd *godyf*. Ar dueddau Morgannwg a Chaerfyrddin clywir *llur* a *llug* (? < *llurug*) i ben 'yn wyg ei ben', a cheir *guddaf* ar raddfa eang.

2225. *yd ymgeinôd ef ar esgob* 'he used abusive language to the bishop' yn hytrach nag 'he quarrelled with the bishop' RW, oblegid nid oes sôn i'r esgob ateb o gwbl; cf. B 1969 *L'Escopart comence . . . l'evêque forement a ledenger* 'Escopart begins to slang the bishop violently' (cf. *Godefroy laidangier . . . railleur injurieusement*). Ystyrfaif *ymgeinôd* yma, yn RBB 88, 182, etc., ac *ymgein(y)aw* yn P 5, xlib, yn SG 271, 313, yn BrDg 50, etc. fel benthyciad HFF. Yn Hen Ffrainc digwydd *engaignier, engeuignier* neu *engeignier* (gydag *g* gyntaf galed) 'to annoy, to irritate' (gw. Ste-Palaye dan *engaignier*). Yn AN rhoesai hyn *engainer, engeuiner* neu *engeiner* (gydag *g* galed eto), a chan nad oedd yn y dafodiaith hon wahaniaeth rhwng *n* ac *m* (cf. *membre, membre; enfant, enfant; conquereur, conquereur*; etc., a gw. Stimming B 215-6), caem hefyd yr amrywwiad *engainer, engeiner*, yr olaf yn uniffurf â'r gair yn YBH. Gallai *ymgein(y)aw* (gydag -y- gyntaf) ddeillio naill ai o ffurf HFF Ffrainc neu ddatblygu yn Gymraeg (cf. *ymgeinôd* RBB 88 = *ymgein(y)aw* BrDg 50). Dylanwadyd ar ystyr y ffurfiau HFF gan y gair tebyg *enganer* 'to rail at, to speak slightly to'; cf. Godefroy a gw. Gaston Paris, *La Vie de Saint Alexis* 184. Enw o'r un tras ag *ymgein(y)aw* yw *ymgeinua* 'a slanging; a quarrel'; cf. *ymgeinuaeu* RBB 92 = 'insults' Seb. Evans; = 'cwerylon' H. Lewis, BrDg, *Geirfa*; am -fa, cf. *tagfa*; etc.

Os dyma darddiad *ymgein(y)aw*, dylid efallai drefnu'r ystyron fel hyn: (1) 'to annoy, to irritate' (cf. iP 14, 8, 122, 128); (2) 'to use abusive language to, to rail at' (cf. SG 271); (3) 'to wish evil to' (cf. SG 313 = *ne m'est mestiers que je veuille à nullui mal* Potvin 80); (4) 'to quarrel' (cf. P 5, xlib; RB 88; BrDg 50).

Gan mai berf anghyflawn yw'r ferf HFF, rhaid tybio i'r a ddatblygu o ymdeimlad mai rhagddodiad atblygol a chilyddol oedd *em, ym*; cf. *ymlicaw* a SG 316 o'r un ystyr.

2224. *yn hoeth lannu.* Cf. *a'e gledyf yn hoeth yn y law* YCM², 82. Yn ôl D, arferir *hoeth* am *noeth* yn y Deau. Os felly, datblygodd *hoeth* yn seinyddol o garurannu *yn noeth yn yn hoeth*; cf. LIC *hannocdynt* = *hanocdynt* YBH 3281. Am garuraniad tebyg, cf. *yn oifad* < *yn noifad* (*nofyad*) yng Ngorllewin Morgannwg a Dwyrain Caerfyrddin: *Oti chi'n gallu oifad? Odd dim cyfle i neb ddygu oifad yn yn cylich ni*; etc. Am esiampl orgraffyddol o -nwh- am -un-, cf. *minheu* WM

607. *Dichon, serch hynny, nad yw hoeth yn ddim ond camdarll. o noeth.* Yr oedd yr aelodau uch-llinell yn fyr odiaeth mewn rhai dwylo yn y drydedd ganrif ar ddeg ac yn y cyfryw ni buasai *h* nemor yn wahanol i *n*. Am *h=v* ac *l=i*, gw. n. ar 227, 1477, 1801, 2664, etc. Am esiamplau o'r teip hwn o sgrifen, gw. M. Prou, *Manuel de Paléographie* 218 a'r Album, Pl. xiii.

2257. Rhodder mi o flaen a *adaôaf*.

2262. *gallel o honaf inheu yny delych dithieu.* B 1993 *he je me pus garder, tant he tus revygnex* 'gallu ohonof ymgadw hyd oni ddychweloch chwi'. Rhodder *ymgadô*, felly, ar ôl *inheu*.

2277. Rhodder cromfachau, fel petai, o boptu i a *don oed y enô*.

2281. *offreic.* Cf. *ffreic* P 9, 34^a. Yr oedd *n* yn wan iawn yn AN o flaen rhai cysineiaid fel y dangoswyd yn y n. ar 10. Cf. ymhellach *amonfrai* 2094, 2106 wrth ochr *amonfrai* 2111 (B *Amustrai*) a *mobzant* 1034, 1054, 1056, *môbzant* 1468 yn mynl *Monbra(u)nt* a *Mun-B*. Oblegid y gwendid hwn colodd *n* draw ac yma ac aethpwyd i esgeuluso rhoi'r *titulus* ar y llafariad a'i blesnorai. Daeth rhai o'r geiriau gyda'r *n* goll drosodd i'r Gymraeg (gw. ar 10) a cheir addeisiu niferus yn orgraff CymC o'r fflasiwn o esgeuluso rhoi'r *titulus* nid yn unig ar ben y (lle gellid cymryd y pwynt = *titulus* megis yn y *vecl* 141, etc.) ond ar ben llafariad eraill hefyd, e.e. *gwenathat* Ll I, 71; y *gathaw* P 7, 40^a, *miheu* ib. 22^a, 25^a, 39^a; *mugyl* (*mwygyd*) WM 625; *rythot* P 7, 48^a; etc. Esgeulustod o'r *titulus* sydd yn 2281.

2285. *ae ryuellyr yôch i.* Yr 2 llu, yn lle'r a un, efallai; gw. Y *Rhagenau Personol, Ti a Chwi*, dan *Cystrawen*, §44, (ii), (a).

2333. *Ymhoelôch in.* Am in, gw. ar 1204.

2335. *a iarl or blat yno ddydygweith a edzychald ar Iofian.* B 2053 *Un quem de le pais l'ad un jur regardé.* Ai gwall copiwr am *homo yw ymo?* Troiad RW yw 'an earl of that country'. Ond e, ymddengys y dylid darllen *yno* gyda *ddydygweith* a deall 'then, one day' yn hytrach na 'there . . .'

2339. *hyt na ôydat or byt beth allnôl.* B 2055 *dedens son qer l'ad il mult umés.* Ystyr *or byt* yw o gwbl ac edrych yn debyg i gyfeithiad o *le moins du monde* neu'r cyffelyb a geid ond odid yng nghyngors AN y Cymro; cf. *A oer . . . kynghoz oz byt am hynni* WM 28; ac o *fan o'r byd . . .* MA² 339^a.

2345. *ae yôzrhodes . . . yn ventuôc heb cynnu dim ganthab.* B 2057 *e ele li contredit* 'a hi a wrthwynebodd iddo'. Y mae perthynas amlwg rhwng *yn ventuôc* ac *ar ventu* (*y ventu*), ac os gallwn benderfynnu ystyr yr olaf, cawn syniad go glir am feddwl y llall. Ystyriwn y cyfeithiadau cynnar: *ae y gyf ar untu yr ymludoch chwi a myni* SG 31 = *Queste* (F) 41 *vous volez vous tout ensemble combatre a moi* 'a fyynnwch chwi gyda'i gilydd (yr un pryd) ymladd â mi?'; *yno gossot amwoeth pwp or untu ar daly lawuslot* SG 405 = Potvin 297 *et li corent tuit an un fe* 'a gosodasant arno bawb yr un pryd (at one go)'; ac *wynteu ac trawasant ef ar untu yny torres eu pelydyr* SG 415 (dim pendant yn Potvin ond y cyd-destun yn ffariol'r un ystyr); *mis ar untu* SG 151 = *Queste* (S) 176 *.j. mois & plus* 'mis a mwy' (cf. *mwy no deu vis* SG 152 = *Queste* (S) 177 *dien demi an & plus* 'lawn hanner blwyddyn a mwy'); *Seith mlyned ar untu* P 7, 36^a = ChdeR (Digby 23) *set anx tua pleinf* 'saith mlynedd cwbl gyflawn'; *seith ninyrnat ar untu* P 7, 51^b = HistCM (Jones) A6, 232 *per septem dierum spaciu*, (CDBal. ib. 233 *et dierum spaciu*); *Gwedy honne*

y bu *pedeir* blyned en *hedwch waflat ar vn tu* RWM I, ii 343; cymh. WM 522, etc. Yn RBB 21 ceir *pedŵar ugein niŵarnaŵt beunyŵd y untu* ac yn 28 ib. *feith niŵarnaŵt y untu*. Y datblygiad semantig, felly, mae'n debyg, oedd (1) 'mewn rhestr gyda'i gilydd'; (2) 'didor, mewn cyfres gyfan'; (3) 'yn gyson'. Y mae'r enghreifftiau o yn *untuac* yn llawer prinach. Yn wir, ni wn ond am yr esiampl yn YBH 2345 a'r un a geir yn SG 71 *gwybyd di yn lle gwir naxonaŵt yrot ti dim ony rody dithu dy gret ar uot yn untuac* y gyt *amyŵi yn erbyn bop dyn*. Ni ddytry *Queste* (S) 78 ddim pendant am yn *untuac* yma, eithr byddai 'yn gyson' neu 'yn ddiwrthgŵl', (datblygiad semantig pellach) yn gweddu'n berffaith i'r cyswllt. Cymh. TW, d.g. *partiaris* . . . *dyn pleitgar, dyn untuog*; a TWD: *vn a fo bannerog ag vn arall . . . untuog, pleidiol, pleidgar*. Ystyriaf 'consistently' neu 'unflinchingly', gan hynny, yn well cyfieithiad na 'decidedly' RW yn 2345. Gw. n. Caerwyn Williams yn BBCS, XIII, 72.

2350. *oc eu bod=ac y bod* 'of her own free will'; gw. dan *Rhagenwau Personol*, §28, (a), (iii).

2357. *gŵr am keidŵ ac am differ yr dy cygthyeyn di oll*. Yn ôl GPC, b.e. yw *bygthyeyn*, eithr credaf fi mai e.ll. yw (cf. *llye* 812) a deallaf'. . . in spite of all thy threats'. Ni wn am un esiampl o *bygthyeyn* fel b.e. *bygthiaf* ac ni ddytry GPC yr un (oddieithr hwn).

2372. *odyuays*. B 2075 e *Miles fit les hus de hors barrer* 'a Milys a barodd follio'r drysau oddi allan'. Cf. *od y vaes* 2419, *ody vaes* 4130, gair y De am *oddi allan*. Trosoedd RW y geiriau yn berffaith yn 2419 a 4130, ond yma, yn rhyfedd, rhoes inni 'by device'.

2376. *ffozd yr pozh*. Enghraifft efallai o'r fannod lawn o flaen cytsain; gw. Y Fannod dan *Ffuriant* am craill, §20, (i), (ii). Darll. y *pozh* gyda'r LIC.

2389. *cladu y mur* 'to dig into the wall' RW. Cf. *le mur grater* 'crafu y mur'.

2392. *nofyat*. Ceiswyd troi -t yn -ô wedi ei dorri a *nofyat* a geir yn 2393; *nofiad*, *nofiad*, *noifad*, *oifad* yw ffurfiau'r De fyth.

2398. Y gyt ac y *harganfuant hŵy y kythreul* . . . yn *dybedut* 'As soon as they perceived that devil speaking' RW. Syndod y porthmyn, mae'n debyg, oedd *gweid* y fath greadur hagr, afluniasidd â Chopart (cf. 1953-82) yn agor ei enau ac yn llefaru fel dyn; *oient* 'clywsant' sydd yn B 2089. Am y +h o flaen berf a ddechreu â llafariad lle'r ymdoddodd y geiry yn a rhagenw mewol i'w gilydd ac y colodd y rhagenw ei nerth, gw. n. Henry Lewis yn *Darn o'r Ffestifol*.

2401. *mae kythreul*. B 2090 *he se seit Lucifer* 'mai L. yw'; darll., gan hynny, y h.

2416. *ylŵyn hisheu y yflafell*. Dealler y y *ylauell* 'to his own room', nid 'to a chamber' RW.

2420-22. *gwely maŵz ehaloeth uchel lledy eu dyrchael ar pedeir ffozch*. Am *eu=y* 'ei', gw. *Rhagenwau Personol*, §28, (a), (iii).

Gan mai gwelyau isel (uchder soffia) oedd gwelyau'r oesau canol yn Ffrainc a Lloegr Ffrengig (cf. *Viollet-le-Duc, Dict. du Mŵb*, I, 156 et seq; L. Gautier, *Chev*, 587 et seq.), ymddengys mai chwangiad ar ran y cyfieithydd neu ryw gopiwr yw *uchel*. I bobl a orffwysai ar lawr y tŷ (cf. Gerallt, *Descr. of Wales* I, x), yr oedd gwelyau'r Normaniaid yn uchel.

Yn HFF y gair arferol am boat gwely oedd *pecol* (gw. Godefroy), ac efallai fod hwnnw yng nghyswllt AN y Cymro ac mai trosiad ohono yw *ffozch* yma.

2425-6. *gyfwoch hayach ar erchŵyn y gŵz a eŵlodaŵd*. Un peth o ddau: naill ai fe ddyllid dileu y *gŵz* neu ddarllen ac *erchŵyn y gŵely*, gan edrych ar 2 yn *gŵz* fel talfyriad am -ely. Prin iawn yw'r fath dalfyriadau yn y llyfrau Cymraeg. B 2113 *Le lit fu haut ou il girt* 'y gwely oedd uchel lle'r eisteddodd'.

2430. *ucheneidaŵ idi hitheu=u. ohoni h.*; gw. *Cytrawen*, §51.

2460-1. *truau abeth . . . a cham abeth y medzei*. Gw. dan *Adferfau* yn *Cytrawen*, §48, (ii).

2463. *ac ynteu ym yfgylluffaŵ*. Am goll h ar ôl m, cf. *ti am urdeist* 2914 (=LIC); etc., a gw. WG 279.

2481. *ae priodyffai* 2481 cyw. -ei, gw. *Orgraff*, §17.

2490. y *llogit*. LIC *lloffit*; gw. *Orgraff*, §18.

2495. *ny bu copart uncam o bedefric 62haŵ*. B 2159 e li *Escopart par le chaperon li pris a* 'ac E. a'i cymwrth gerfydd ei fantell'. Ystyr y darll. Cymraeg yw 'a Chopart a'i goddieddodd ar uncam (o gerdded)', h.y., yr oedd uncam o gerdded yn null C. yn ddigon i oddiwes y bugail, druan. Methodd RW â deall yr ystyr ac nid rhyfedd i'w drosiad. . . was within a pace of giving him a choke' yrru penbleth ar Stimming (*Einleitung* c).

2497. *gouyn yfŵyr ar achos*. Dyllid darllen naill ai ac *achos* neu yr *yfŵyr* . . .

2499. *an pzynaŵd*. Crafodd rhywun y geiriau *an pzynaŵd* allan yn gyfan gwbl o destun y LIC ac adferwyd hwy yma o'r LIC.

2507. *yd eillaŵd penneu . . .* 'he cut off the heads . . .' nid 'he shaved the heads' RW. B 2170 *si fet testes voler* 'pair i bennau hedfan'. Ni cheir *eillio* 'to cut off' yn y geirlyfrau oddieithr gyda *baŵf a gwaillt* ac nid arferir mono mwyaeh ond gyda'r cymtaf. Amlwg, serch hynny, oddi wrth y cyswllt fod iddo gynt yr ystyr 'torri ymaith' yn gyffredinol. Rhydd SE 'exterminate, extirpate'. Am ddatblygiad semantig tebyg, cf. *lladd* 320, 816-7; dyfynnir yr esiampl hon yng *Ngetefa* J. Ll.-J.; a'r ystyron a ddytry yw 'eillio, torri, diwreiddio'.

2529. yn *ŵlŵzn*. Er i RW ganfod mai *i=j* ddechreuol oedd yn *ŵbet* 'gibbet' a *iŵrnei* 'journey', methodd yn llin a gweld mai *-i=-j-* a geid yn *ŵlŵzn* (cf. *Saesneg sojourn*), yn *yno y tricyffiant hŵy yn ŵlŵzn* 'there they remained resting' ac, i achub ei wyneb, troes y berfenw yn enw tref: 'there they remained at Swurn'. Cymeryd y gair HFF hwn drosoedd i we'r testun Cymraeg mewn deule arall (YBH 2873, 3083) ac yn y manau hynny hefyd yr un eboniad cyfnewt a rydd RW.

2544. *ac ea tŵyllŵys*. LIC ae t. Cf. *medoginyeathu* WM 406; eadyn't ib. 91; *dŵ* YBH 2664; *pythŵenoŵ* P 5, x^b; etc.

2546-52. *dyhat idalŵ y peirānu y grogi*. Y mae'r hyn a adroddir yn y 3 un. yn y LIC wedi ei droi i'r 1 un. yn y LIC. Cf. *a heb ŵhir y paramŵnyt y hanŵz idalŵ* 3107. Cf. *paramu* Cott, Titus, D. xxii, 10^b. Ni cheir dim pendant yn B. Y mae sŵn HFF gan *peirānu* a *paramu* a thynhaf mai benthyciad yw'r blaenaf o ffurf AN **peiran(n)er*, **peiran(n)er* o **peiran* **peiran*, HFF Ffrainc *perrien*, *amr*,

ar *perrier(e)* 'ballista' (gw. Godefroy dan *perrien* a *perrier*). Dichon y daw *parannu* o'r un gwraidd ar ôl i *parer* 'paratoi' efallai ddylanwadu arno. Ystyr *peiren(n)er*, *peiran(n)er* fuasai 'to work the ballistic machine; to bring about; to prepare'; am yr ystyron, cf. *engil(g)ner* 'to bring about, to effect, to engineer' o *engin(e)* 'ballista' (gw. Ste-Palaye a Godefroy). Nid yw *peir(y)ant* gyda'i -t onid amr. ar *peir(i)en*, *peir(i)an* (cf. *faisant a faisant 'pheasant'; paysant a paysan 'peasant'; tyrant a tyran 'tyrant'; etc.*), a thylbiaf mai o'r HFF y daw'r ystyron eraill sydd i *peir(y)ant* yn nhestunau CymC. Ymddengys i'r gwahanol amr., *perr(i)en*, *peir(i)en*, *peir(i)an*, a hefyd yn bur sicr, **peir(i)on* ymgymysgu â'r gair *perron* (*per-ronem*) a'i amr. AN, **per(r)ont* **per(r)ant*, etc. a chymryd rhai o'u hystyron. (Am -ant yn cyfnewid ag -ont, cf. *presant a presont*, *sergant a sergont*, *truant a tru-ont*, *semblant a semblont*; etc. yn y benthyciadau AN yn HS; a gw. D. Behrens, *Beiträge zur Geschichte der franz. Sprache in England* 78.) Ystyrier y ddau feddwl canlynol o *per(r)ont*, *per(r)ant*: (1) 'post neu biler a godai o fframwaith a roddid ar fin y ffordd gan y brenin neu'r barwniaid i hongian amodau twrneimeint neu i warafun tresbasu ar eu tir, etc.; piler a godid ar faes twrneimeint i hongian arno bais arfau'r buddugwy'r yn y gornestau ac a drewid â'r wayffon gan y sawl a fyddai roddi her iddynt i ddyfod i ymwau'. Yr un ystyr yn sicr, 'post, piler', sydd i *peir(y)ant* yn P 5 lexxyb ac yn YCM², 35; y *beiryant* (P 5 y p. . .) a *gynhaltyei yr ystondard*—Wulff I, 22 *la perche qui sostenoit l'enseigne*—Wulff II, 60 *le fust ou l'enseigne iert*; (2) 'llechfaen eang; ? llechfaen ar ei orwedd â thwll ynddo i weithredu fel tŷ bach, seatless privy, installation à la turque'. Dyna oedd *latrina* yn yr oesau canol a dyna yw o hyd mewn llawer man yn Ffrainc wledig. Ymddengys felly mai benthyciad HFF yw *peirant* AL I, 486, WML 57, 59—AL II, 828 *latrinam*; gw. Ste-Palaye a Godefroy. Ond digwydd *peir(y)ant* yn y testunau gyda meddwl nas rhoddir i *per(r)ont* yn y geirlyfrau, nid amgen, 'cerbyd heb olwynion ar ffurf coffr neu gadair a roddid ar lorpiau (shafts) hir yn ôl a blaen ac a hongiai o harnais dau neu ragor o gefylau (mulod, etc.)': cf. SG 193 y *mae yna allan*. ryw *beiryant* ar *ceith cadeir*. a *thri charw* gwymyon y *danei yrei ysyd* yn y *harwein yn wastat*—Potvin 27 un *char que III cers blans ont amené* a dwywaith yn y *cyd-destun* (SG 193.19.20) *char = cadeir*. Cf. SG 318 *deu varchave . . . ymyuon peirant*. Saif *peir(y)ant* yn y ddeufan hyn am y cerbyd canoloesol a elwid *litière*, cerbyd a ddefnyddiai gwagedd, cleifion, ac arglwyddi na allent am ryw reswm neu'i gilydd deithio ar gefyl. Cf. *elot veirch* SG 287, 289, 291 = *litière* Potvin 151, 153, 154 a gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* II, 511—14, Pl. 4 a 5. Anodd credu nad un o enwau HFF y *litière* yw *peir(y)ant* y SG. Gw. n. Ifor Williams ar *peiryant* yn CA 89 lle ceir golygiad arall. Erbyn hyn tynnaf *peir(y)ant* 'litter' o **peiran(t)*, amr. AN ar HFF Ffrainc *pairon(n)e*, *per-*, *par-*, etc. 'shaft (of carriage); stretcher; bier; etc.'. Gw. Godefroy d.g. *paronne*.

2547. y *diennydau dihenyd*. Oblegid tebygyrwydd -aô ac o aeth o ar ddfifancoll.

2551. *glau deôz anhygar gryf*. B 2204 *fors e menbrus 'cryf a dewr'*; cf. *deôz dilaqaroch* 1267—*fort e fer 'cryf a ffyrnig'* 1289; *deôz hadarn* 2762—*hardi e fer 'dewr a ffyrnig'* 2376. Edrychid ar gadernid a ffyrnigrwydd yn yr oesoedd canol fel elfennau hanfodol mewn dewdrer.

2557. y *gennat tydi*. Anghofiodd y copiwr roi *adylbaôt* ar ôl y *gennat*; adferodd y LIC y geiriau.

2559. yn *ehgyr*. Tueddaf i dynnu *e*. o'r AN *eger*, HFF Ffrainc *egre* 'ardent, presumpt, impetuous, etc.'; gw. Ste-Palaye a Godefroy d.g. *aigre*.

2560-2. ar *gyllell . . . bôzô carfus a hi*. Ymddengys a hi yn debyg i chwangedig damwiniol.

2571-3. a *ffei* yn *hyryt* yr *eilbeith awi thell*. *thelley ychydig y gellit dy voli*. Y mae'r gair *thelley* yn drysu synnwyr y frawddeg a dylid ei ddileu; daeth i'r testun o waith copiwr yn ysgrifennu *thell* ddwywaith a thorri y- y gair *ychydig* cyn gweld ei lithr, llithr a esgeulusodd ei gywiro. O geisio gwneud synnwyr o'r testun fel y saif aeth RW ar gyfeiliorn; yn hytrach na'i ddilyn ef deallir 'if thou wert to strike at me a second time and secure a hit (yn llythr, 'in a more expert fashion') thou couldst hardly be lauded'. Y gamp, wrth reswm, oedd bwrw, y tro cyntaf, yr hyn yr anelid ato. Gwna'r cywiriad hwn feiniadaeth Stimming (*Einleitung* xcv) yn ddi-sail.

2574. yn y *rygytraô*. B 2228 *vus ad desturbé 'a'ch rhwystrodd'*. Yn wyneb B a'r amrywiol esiamplau o'r a bers, yn y cywllt, y duedd yw cywiro a rhoi yn *dy r . . . Dyna a wnaeth RW* (cf. 'I know what hinders thee'), ond gan y digwydd enghreifftiau eraill lle ceir dyn un funud yn annerch ei gyd-ymddiddanwr a'r eiliad nesaf yn apelio at y gynulleidia, cymysgedd o ddull Cymru a Ffrainc, gwel gadael y testun yn llonydd; gw. ar 3050 ac o dan *Cystrawen*, §44, (ii), (b). Ai benthgy o'r HFF *ruite* 'steep face or slope, escarpment' gydag *r* anorganig yw *rygytyr*? Cf. *tristre=triste* (Ste-Palaye); *destrin=destrin*; *celestre=celestre*; etc.; gw. Menger, *The Anglo-Norman Dialect* 91 a *Boeve* 213 a'r n. ar 3289.

2579. ac *ef yn eab* 'when a boy' RW; cf. B 2233 *kant il fu petit* 'pan oedd yn un bach'; cf. 2621.

2581. a *marth idaô am nath ladaôd*. B 2234 *daheit=dahe eit* (llsgr. *jofait*) *il ke de tot ne vus tua* 'damnation upon him (wos betide him) that he did not kill you completely'. Ychwanga hyn arlliw anhysbys at ystyron adnabyddus *marth*; gw. BBCS, IV, 141-4; CA 68. Am *daheit*, gw. Godefroy d.g. *dehait*.

2582. *Ac na vit hir genhyt ef ath ledir yn ehôzdy ddaigaôn*. Cf. SG 315 *eisyoes tydi a gey dy lad yn ehgyr*. ac *na vit hir genhyt*—Potvin 183 *n'ait encore si tost, mls je vos occirai assez par tens* 'na fydd yn ddiamynded eto, ond mi a'ch lladdaf ar fynder'. Cf. *ac na vit hir y bych yn dy ymyt gynghoz* P 84, 14; *Ac na vit hir dy ymyt gynghoz* P 84, 12. Y llinau cyfatebol i 2582 yn B 2235-7 yw:

'Deul' dist l'amperur, jeo enragera ja.
'Par mun chef' dist Karefu, 'Iem vus legera;
ceo est la meylur medicine ke ay apris pess'a'.

Cawsai y Barwn Don, lleiddiad tîd Bown, ei hun o dan orfod i wrando ar Carfus, cennad Bown, yn edliw iddo ei weithred ddu ac yn y llinau a ddyfynnwyd dywaiad Don fod geiriau Carfus yn ei yrru'n orffwyllog. Etyb Carfus gyda gwatwariath fygythiol mai carthyn oedd y cyffwr gorau at orffwylledd ac y cêi hwnnw ar fynder! Yr oedd y gred fod gweithio'r corff yn feddyginiaeth at orffwylledd yn amlwg yn gyffredin ac y mae mor amlwg â hynny fod y gair *leger* (*legir*) 'thoi dôs i weithio'r corff' yn hysbys i Gymry'r cyfnod Normanaidd, canys cadwyd ef yn *ef ath ledir* uchod, cywasgaid o *ledir=ledir* (cf. *fôlôzn=wejurn* 2320 etc.). Gwrthodder gan hynny 'but, it will not be long for thee, thou shalt be killed quickly enough' RW a deallir: 'Do not be impatient, thou wilt soon have a purgative', cyfeiriad at y dial a ddeuai'n fuan ar ei warthaf. Pan gofier y gwawddid y gorchfygedig megis yn y frawddeg a ddyfynnais o'r SG ac y digwydd a *marth idaô am nath ladaôd* yn YBH yn y frawddeg a ffaenora 2582, peth dilyfodd oedd i ryw gopiwr cysglyd 'gywiro' *ledir=ledir* (amr. ar *legir, leger*) yn *ledir*, 3 pres. amhers. *lladdaf*.

2584. *ymhoelut y carfus*=y. o c.; gw. *Cystrawen*, §51.
2589. *yn keiffaó y vedzu ef*. Dywedasem ni heddiw 'wrth geisio ...'
2593. *ac y chwabyddiant paob*. Cystrawen gyffredin yn YBH; gw. *Cystrawen*, §50, (ii).
2599. *anuon gennadeu y bzydein*. Rhodder y o flaen *gennadeu*; B 2247 *il manda ses homes* 'ef a anfonodd ei wŷr'. Gan yr arferir *pzydein*, prydyn am yr Alban, rhoddid *Brytaen uawr* am 'Great Britain'; cf. SG 180, 362, 380, etc.
2624. *Ac y gyt ac ef y mae ar ddeló dŷm ryó aniuail gobzaf*. B 2265 *ovesques li mene un geant mult fer* 'gydag ef dwg gawr enfawr ei faint (neu dychrynlyd iawn)'. Yma cyfetyb *aniuail* i *geant* 'cawr' a *dichon* mai'r un ystyr (ond nas ceir yn y geiriau) sydd iddo yn *ef allyl ar dilsycyat dŷm ryó aniuail gobzaff y veint* 1953-5; ond gw. ar hyn §12 (b), (v).
2627. *agicleufi*. LIC *giglefi*. Yn -eu- cawn efallai ai eu fel orgraff wrthwynebo e (cf. *hithe* 305, 345, 481; *ynte* 393, 436, 473, 484 am *hitheu*, etc.) ai enghraifft o -u=-f megis yn aml yn LIDW (cf. *henau* 21^b, *eneffau* (y *nesaf*) ib, *esseu* 22^a, 22^b, etc.) ac weithiau mewn llsgrau craill (cf. P 7, 48^b *A chynadeu yw gemmyf*) gydag f wedi ei chwaneu fel cywiriad orgraffol (cf. *euf* LIDW 18^a=BM 4 *ew*; *arnawfi* P 14, 104; etc.). Y cyntaf o bosibl yw'r esboniad mwyaf tebygol er fod *giglel* fel 3 un. gorff. yn *A phan giglel boón* 3796 (LIC *gigleu*) yn siarad o blaid yr ail. Efallai nad yw WG 371, v(2) yn gwbl awdurdodol ar y pwynt hwn ac y dylid bwrw *higlel* at *cigleu* fel amr. ar 3 un. gorff. *chytaf*. Eithr nac anghofier *peredur ef hwn* WM 644; *yntef* ib. 619; etc. Noder y ffurf anarferol a *giclest* P 5, cxb.
2630. *óch kyghoz óchchi*. Pa un ai *chói* ai *chóchi*=*chóchi* sydd i'w ddarllen?
2660. *ac na bu amdiffyn idaó oe agheu mal kynt*. B 2298 *le cors n'ad garantie* 'nid oes nawdd iddo yntau'. Yr anhawster yw *mal kynt*. Rhaid gwrthod 'as before' RW. Isod (cf. n. ar 2704), esboniaf y ddeuai'r hyn fel 'serch hynny'; ond os mynnir eu deall felly yma, rhaid tybio i gymal fel *ac ynteu yn gydwysffryt yn dihafarch* gollai ar ôl y *daryan* 2659, cymal na cheir dim yn B i'w gyfawnhau. Oblegid hyn ac o ystyried y geiriau HFF a gadwyd yn y llinellau nesaf (*felón lóth* ... *han felleiff*), a hoffter y cyfieithydd o bethau o'r fath (cf. n. ar 404, 1095, etc.), tueddaf i ddehongli *mal kynt* fel 'cywiriad' o'r geiriau *mal cyne*=*mal cené*=*mal sené* ('d) dyn ffól'. Wedi i e (+e, ð) HFF tua chanol y drydedd ganrif ar ddeg gollai ei hen werth (te) a mynd yn unsain ag s seml, aethpwyd i sgrifennu c am s megis yn *semeines* am *semeines*, *ciccle* am *siccle*; etc.; (gw. *Stimming*, *Boeve* 225). Ceir adleisiau o hyn draw ac yma yn y benthycyadau HFF yn Gymraeg yn ogystal ag mewn geiriau Cymraeg diledryw: *accureyit* (= *afacureyit*) P 5, xciii^a yn ymyl *yfguierit*; *acueryit* GrapC 140; *garfoen*=*lgaróson* WM 404 a *beris adarnhau cyw. a beris cadarnhau* LIC col. 891=YBH 2530; etc.; gw. M. Watkin, *BBCS*, XIII, 135 n'r n. ar 2704 isod.
2662. *o nerth y ben*. B 2299 *en haut se erie* 'gwaedda â llef uchel'. Ystyr pen yma yw 'genau', ystyr a arferir o hyd yn gyson yn y Deheudir. Cyfieithir Potvin 7 *et erie à haute voix* yn SG 177 *yn az a griasod o hŷt y benn*; digwydd o *hŷt y ben* hefyd yn P 5, cxxxi^b ac yn P 9, 61^a *o hŷt y ben* (heb o) yn P 5, cxxix^b; P 9, 25^b; HM 11, 100. Cf. o *hŷt y llef* SG 330 *dawywaith*; cf. *nyd a býyt yn dy ben* P 5, cxxix^b; na *chŷtŷt geir ar benn yn onadust* ib., id.; *er pan aeth yny benn ef neb ryw wynt* SG 56.

2663. *haha felón lóth ath mellecco dáu*. B 2300 *Hey! felon gloton, yhesu te maldie*. Y tebyg yw mai *haha* oedd yn y testun AN a ddefnyddia'r cyfieithydd. Geiriau sarhaus yw *felon* a *gloton* yn arwyddocáu yn aml yr un peth, sef, 'anfudwas, dyhiryn, bawddyn'. Golyga *gloton* hefyd 'gwancus' fel *glath* yn Gymraeg. Os dilys y testun, rhaid tybio i'r troswr briodoli i *glóth* yma ei ystyr HFF 'yagymun, anfad', meddwl nas cofnodir yn y geiriaduron Cymraeg. Dichon, serch hynny, mai *lótón* oedd y darll. yn y gynddelw Gymraeg, megis yn 2109, 2693, a darlod i *ath sy'n* dilyn ddrysu'r copiwr a'i arwain i droi *lótón* yn *lóth*. Tueddaf ym mhresenoldeb cymaint o eiriau HFF gyda'i gilydd i goledd yr esboniad olaf. Prin y mae pwynt yn 'greedy felon' RW nac yng nghydio'r ffurf *lóth* wrth *glóth*, 'barus, blysig'. Nid ymddengys chwaith fod a fynnno *haha* 2663 â *haha* 'quel-qu'un dont le rire est bruyant' y sonia Vendryes amdano, *Études Celtiques*, III, 38.
2664. *han felleiff yth gydymdeithon*. B 2301 *kant a primer coup faylis a tele compaignie!* 'gan ar yr ergyd cyntaf fethu ohonot i'r fath gwmini'. Gwelwyd eisoes (cf. n. ar 197, 2175) i *han(t)*, *quan(t)* HFF roi ystyr achosol, 'since', i *pan*; o gofio hynny ac o gofio i'r cyfieithydd drosglwyddo o'i gynsail AN *felon gloton* i 2663 (gw. uchod) a *faylis* i'r llin hon, tueddaf i feddwl nad yw'r *kan* sydd o flaen *felleiff* yn ddim angen na *han(t)* y testun AN y cyfieithid ohono. Darll. *felleiff* a gw. n. ar 1477. Y ffurf *felleis* neu *feylis*, yn bur sicr, oedd yng nghynddelw AN y Cymro; am l=i, gw. ar 1477. Cymh. á f. y 2664 ff. ar: *ti a ffelyeint ar vnygharyati* SG 349=*tos avez á moi falli* Potvin 233; y *rei* a *ffaelaud* ar *eu henedydeu* SG 368=*ti failleint* ... *á lor vies* Potvin 257; a hefyd ff. o: *ti a ffelyest* oit *gret* SG 355.
2667. *ac erbyn y dyznaót*. Ymddengys i en copi cynharach (gw. dan Y *Dynyll*, §16) fynd ar ddifancoll o flaen *erbyn* oblegid tebygrwydd *en* i'r *er-* dilynol. y *dyznaót*. Dealer 'his blow' gyda RW; cf. *ton coup* B 2303.
2668. *ny farhaei dim*. Goddrych y ferf yw *dim*; cf. *n'ad arme garantie* B 2303 'nid oes ymgeledd i un arf'. Canmolir y cleddyfau gorau am eu gallu i dorri trwy bob rhwystr; cf. *hany* yn *erbyn* y *gledyff nyd oed un araf yn parhau* SG 116=*Queste* (S) 141 *Car rencontre sespee ne puet viens durer*.
2676. *nyd oedyt vynt na boón. a boón*. B 2311 *ne sont nie tardis* 'nid oedasant ddim'. O gael rhwystr yn *vynt* neu o ymddrysu yn y ddau *boón*, gadawodd copiwr y LIC *nyd* ... *no boón* allan. Yn gyffelyb, rhwystrwyd RW gan *vynt*, a chan dybio fod rhywbeth wedi colli, rhoes ddotiau ynghanol y cymal: *nyd oedyt* ... *vynt no boón*. Ymddengys mai darll. gynddelw'r LJG oedd *nyd oedyt* *vy* (= *vy*) *vey* (= *vey*) *no boón* ac i'r copiwr ymddrysu yn nhebygrwydd *vy* a *vey*, gollu golwg ar y cyntaf, a chwaneu terfyniad *oedyt* at yr un a gadwodd. Yr ystyr, felly, yw 'they pressed forward as eagerly as Down did' (cf. *boón* ... *a dyurysfaóid attaó* 2673-4), meddwl sy'n gweddu'n berffaith i'r cyd-destun; gw. §14, (ii), (1).
- 2677-8. *boón* ... *a ystymaóid y daryan*=hefyd 2699. B 2312, 2327 *metre l'escu avant*. Yr un peth, mae'n debyg, oedd *m. l'escu a. á metre l'escu en haut* a *drecier l'escu sor le cieff*, sef oedd hynny, codi'r darian modd y cuddia'r holl wyneb er mwyn amddiffyn y pen a throi heibio ergydyn y gelyn. Dyna hefyd, yn bur sicr, feddwl yf. *taryan*; cf. Léon Gautier, *Chev.* 715-6 n.
2680. *Juoó oó gris ac abat o óbri*. Tueddaf i ddarllen *Juoó er gris*, gan ddilyn B 2313 *Yvari le Gris*; gw. dan Y *Dynyll*, §16, a than Y *Fannod* yn *Fhuant*, §20, (i) a (ii).

abat o v62ri. B 2314 Oube de Mundoie. Tebyg mai abe de murrie oedd yn nhestun AN y Cymro ac iddo yntau gymryd *abe=abé* 'pennaeth abaty' (cf. yr abat 2682).

2682. yr abat. Gw. n. ar 2680.

2684. ny bygylad neb. B 2317 mil ne se amoye 'ni bu ofn ar neb'; cf. B 2773 ne vos enmaez = 3208 na vit arnat vn affyn. Ceir amr. niferus o'r ferf AN a welir yma: *asmoyer, esmoier, (s)esmaier, enmaier, amaier*, ond yr ystyr o hyd yw 'ofni' (gw. Ste-Palaye, Godefroy, etc.). Gwelodd Lhuyd AB 214 mai 'fear' oedd ystyr *bugul* ac o'i ddilyn ef, o bosibl, dyfalodd RW feddwl *bygylad* yn gywir: 'none of them were frightened'. At n. Ifor Williams yn *Y Beirniad*, V, 274, a BPCS, V, 127, a n. Stephen Williams yn YCM², 200, bwrier Potvin 202 *que il alast avent sûrement, ressoigner, a s'esfréer* = SG 332 *dabre y myron yn diarswyf ac na vygyla o dim*. Cf. hefyd YCM² yn *diwygiel* = P 8, 75 yn *diarfôyt*; YCM², 157 *ny byd bygul, ny dechryn . . . nyt arnyeigya = Chronique de Turpin* (Wulff I, 28; Auracher 61) *ne sera mie espoantez 'ni bydd ofnus o gwbl'*, yr hyn, yn Wulff II, 65 = *ne doit craindre 'ni ddylai ofni'*. Cf. *moz vygól* P 9, 41^b = *moz vethedic* P 10, 40^a.

Cynhara Ifor Williams *bygul* â'r Wydd. *baigul*. Gellid tynnu'r gair hefyd o'r AN *bugle, bugel* (= *bugyl*). Fel enw, synnwyr *bugle* yw 'eidion ifanc' ac fel ans., yn ôl Godefroy, 'penwan, hurt', meddwl y gellid heb drais ei estyn i 'ofnus, llwfr' mewn perthynas ag anifail fel hwn. Fel berfenw arferid *bugler* neu *bugueler* (= *bug(u)eler* yn AN) am 'brefu', ac os gwir fod da byw yn brefu pan fânt yn ofnus (dyna dystiolaeth *ranchmen* y Byd Newydd), byddai 'ofni' yn ddatblygiad naturiol o feddwl *bugylu* > *bygylu*. Ni ddigwydd *bugle* (= *bugyl*) fel enw = 'ofn' yn HFF, hyd y gwn i, ond gallasai'r gair ddatblygu yn Gymraeg o *bygylu* trwy gyfweiddiad â geiriau fel *cymylyu, camwl; symbylu, stembwl*; etc.

Ai gair gwahanol yw *bygylu* 'to threaten, to menace; to intimidate'? Tuedd-af i gysylltu hwn â'r AN *bugler, bugueler* (*bugler, bugueler*) 'to bellow' (am deirw), a gallasai'r arwyddocâd 'bygythio' ddeillio yn burion o hynny. Bygylad yw'r gair am 'to bellow' (teirw) ar ffiniau Morgannwg a Chaerfyrddin heddiw. Onid o **bugner buguener*, amr. ar *bugler, bugueler* (gydag *u=ü* megis yn Ffrainc ac weithiau yn AN) y daeth *bugunad* (enw ac ans.) hefyd i'r Gymraeg? Cf. *bugunat* P 10, 18^b.

2687. y llawenhaad tr6y ebyllus dz6c. B 2317 *de mautalent rojoie* 'cocha yn ei ei wyneb o ewyllus ddrwg'. Cysylltodd y cyfieithydd *rojoie à joie* 'llawenydd'; gw. ar 417.

2690. ny atto = na atto (du6). Gan i'r LIC gadw'r darll. ymddengys ei fod yn ddilyn; cf. *ac ny unel duns y tithou vot yn vileinyach no neb* SG 185 = *Or doint Dixx que vos ne soiez li plus vileins* Potvin 17.

2691. ony chaffaf dy benn di yr ma6z. Camddarlennodd RW yr *ma6z* fel yr *maez* a throddod 'and I will have thy head on the field' yn lle 'unless I get thy big head' (llyth. . . 'thy head, the big one'). Cf. B 2321 *si vostre gros test ne s'eyret tout a mai*. Am yr *ma6z* a'r cyffelyb mewn cyfodiad, gw. dan *Cystrawen*, 139, (viii).

2693-4. Creflais ar y llisellau hyn yn ddiweddar o dan olau'r pelydr wtra-fioled a gwelais fod yr inc, er ei welwod, wedi ymgynnal ymhobman a bod y testun printiedig yn gywir oddiatur y dylid darllen ei l6tt6n ac o bosibl hynn yn lle hynny 2694.

2697-8. ac y kylyaffant ergyt d6y faeth y 62th y llu. B 2326 *De l'estor se departent ben a deus arpens*. Hyd *arpen* (Lladin Isel **arependis*, HenAleg *arapensis*) oedd tuag erw (cyfer); cf. *Otinel* 1721 *arpen = e. saeth* YCM², 104. Fel rheol trisodid yw e. i. o *archide* megis yn SG 184 (*traitie* yn Llsgr. Berne), 241, 337 = *Potvin* 15, 84, 210; YCM² 80 = *Otinel* 1095. Yn ôl *Viollet-le-Duc*, *Dict. du Mob.* V, 51, cyrraedd e. i. oedd *de deux cents à deux cent cinquante pas* 'o ddeucan cam i ddeucan a hanner'. Yn YCM², 80, 104 ceir e. i. *ehalaeth* yr hyn a awgryma nad oedd y *saeth* Gymreig yn cyrraedd lawn mor bell. Am frawddegau eraill yn dechrau â'r geiryn y, cf. 2348, 3091, 4256, etc.

2704. ac mal kynt. Digwydd *mal kynt* hefyd yn 4206 ac yn 4348. Trosodd RW y rhain oll yn 'as before', meddwl nad yw'n taro'r cyswllt yn un o'r tri lle. O'r ystyr 'as before' datblygasai'r geiriau hyn erbyn dechrau'r drydedd ganrif ar ddeg arlliw newydd, sef, 'er hyn oll, serch hynny' a dyna'n sicr yw'r arwyddocâd yn YBH, er na ddyry B mo'r cyfystyron. Ceir yr ystyr newydd eisoes yn LIDW 15^a *tri pheth ny eyll tayauc yu (=u) guerthu heb hanyat y argluyt amif a mel a mocch, ac of guerth byt dyryaue ual kynt*. Yn iaith cyfraith heddiw 'he will be liable as before the fact', h.y., 'he will nevertheless be liable'. Ceir cyffelyb estyniad o'r meddwl yn 30^b *puhebennac a hamerho peth* (o'r tân) *en adneu atuu talet yr y lofky ual kynt*. Am enghraifft ar fin y ddau feddwl, cf. WM 151; yn WM 125 ceir yr ystyr estynedig heb ddim amheuseth. Erbyn diwedd y drydedd ganrif ar ddeg aethpwyd i ategu'r geiriau drwy roi yr hynny wrth eu hyspys yn union fel ped aethai eu hystyr dros gof a chawn yn WM 284 *ual kynt yr hynny, ac yr hynny ual kynt* yn BT (P 20), 215^b. Yn y ganrif nesaf ceir yr hynny *ual kynt* o leiaf 16 o weithiau yn SG. Bedair gwaith (60, 79, 82, 85) *et neporquant* 'and nevertheless' yw'r gyfatebiaeth yn y *Quete* (66, 90, 100, 103); *ddwywaith* (SG 136, 154) *toutes uoies* 'in spite of all this' yw'r gyfwerthedd (Q. 162, 182); *chwe gwaith* (SG 165, 217, 259, 260, 346, 368) y gair cyfatebol yw *m6s* 'but' (Q. 192; *Potvin* 55, 103(2), 229, 257). Yn SG 131 cyfieithir *et neporquant* (Q. 154) yn yr hynny ac yn 84 yn *eisyoies* (Q. 102). Ond i goronir' cwbl, yn SG 82 trosir *Et neporquant* (Q. 100) yn *eisyoies yr hynny ual kynt!* Dyna gystal tawtologiaeth ag yn *au jour d'aujourd'hui* FFD; gw. ar 2666.

2705-6. b6z6 neit a chaffel mayn . . . a b6z6 bo6n a hi. Yr oedd *naillir*, sef *b6z6 neit*, yn un o'r symudiadau adnabyddus yn ymladdfeydd marchogion; cf. SG 316 *arglwyd y corryd a vnyruand neit yny sefyll* = *Potvin* 183 *Il uailli us em piez*. Am mayn b., gw. *Cenzil Geiriau dan Cystrawen*, 138.

2708. mozclei y gledyf. LIC *mozglei*. B 2336 *mozglei*. Dilynez felly y LIC, gyda *g=dj*.

2712. yn ganhozth6y eu hargl6yd. Gw. *Rhagennau Personol*, 328, (a), (vi).

2713-5. medyl6y6 gallel eu maedu. B 2339 *À l'estor vienent si pennant de froper* 'I'r frwydr y deuant gan roddi eu bryd ar daro dymodiâu'. Os gellir cymryd darll. B fel safon, ymddengys y dylid difodi *zu* a ddaeth efallai o *eu hargl6yd* uwch ei ben. Yr ystyr wedyn fyddai *naill ai* 'thoi eu bryd ar allu tawr ergydion' neu 'thoi eu bryd ar gael goruchafiaeth'. Geiriau'r De an 'emmil, cael y gorau ar' yw *maedu a ffusto* (< HFF *fuster* 'curo à flon'). Tueddaf at yr ail esbwm. Am *penur* de 'thoi bryd ar', cf. 3083 a 2786; yn yr olaf cyfieithir hyd yn oed yr arddodiad de: *medyl6y6 auze bo6n o vnyet*.

2716. ac eu b6z6. Darll. *ac en eu h.* (LIC *ac yn eu h.*); gw. *Ozgraff*, 116.

2720. *amós góeló*. B 2344 *blanc destrér* 'white charger'. Cyfwerthedd *góeló* yn aml gydag enwau cefylau yw *blanc*; cf. P 10, 37^a a SG 191 *mul canveltu = mule plus blanche que n'est noif négié* 'a mule whiter than falling snow' Potvin 25, *ys da a beth oed*. Am oed 'fyddai', gw. bot yn yr *Eirfa*.

2722. *dy vynu di*. Gw. n. ar 972.

2724. *yd arllóysfaod ffozd idaó* B 2347 *Ore me lessez fere chemin* 'Yn awr gedwch im wneuthur ffordd'. Y mae *idaó* yma yn golygu *idaó ehun*. Ymddengys fel pe buasai'r *se* atlygol HFF gyda'i werth datif, megis yn *il s'est freié un chemin* 'ef a gliriodd iddo ei hun ffordd', yn bresennol ym meddwl y cyfieithydd ac iddo geisio cyfeir gwerth hwnnw yn *idaó*. Am *arllóys(ato) fford*, cf. ef a *arllóysfei fozd i arthur* WM 466; ac am *arloessi* (*ff*, *lle*), cf. *A phawb yn arloessi fford idaó* SG 354; ac *arloessi lle yr vrenhines a wnaethpwyf* ib. 8 = *Queste* (S) 10 *si li font maintenant voie 'a gwnánt ffordd iddi ar unwaith'*. Tueddaf i dynnu *arl(oi)essi*, etc., o **arloisser = asloisser, asleisser, esleisser* 'lledu, ehangu' (< *esclatiare*); cf. *arne = asme 'asyn'* (gw. *Romania*, XIII, 259; XV, 620); *boiser = beiser 'cusanu'* (< *basiare*) a'r gyfatebiaeth boblogaidd (o ffynhonnell amgen) *ei = oi; reis, rois; leis = lois; meis = mois*; etc. yn AN.

2729. *yr amheraldy2*. Darll. *y2 almaenly2* gyda'r LIC; B 2352 *Les Alemans*.

2734. *eu dala aozuplyst* 'they were detained'; gan ddarford i'r Almaenwyr eisoes ymroi i Bown, nid yw 'were captured' RW yn gweddu. B 2355 *lors pernent tuz en chastel entrer* 'yna dechreuant oll fynd i mewn i'r castell', darll. sy'n fwy cydnaws â'r cyd-destun.

2736. *a phan death arogyfuch a*. Gw. ar 865.

2741-2. *Mal ym gwarez duó heb y b. ni a'naf hynny*. B 2361 'Nun fray,' dist Boves, 'si deu me pusse cyder!' Pe newiddid *mi a'gnaf yn ny a'naf*, buasai'r ddaau ddarll. yn union yr un fath. Fel y saif darll. YBH, y mae'r diwedd i'w ddeall fel gwawd. Gan hynny, nid 'As God relieved me . . .', ond 'So help me God! . . .'; *gwarez*, flurf brin o'r 3 un, pres. dib. o *gwaredaf*; cf. *Val i'm gwarez i Dniwo* BBCS, III, 273 (dyfynnwyd gan T. J. Morgan, *Treigladau* 197) a gw. IEW 59 a WG 370.

2743-5. *dóyn plómen . . . y plómen . . . ae lenó*. LIC *plymenn . . . y blymenn . . . ae llenó*. Yr ystyr yw 'cerwyn (iddal plwm)', ystyr nas cofnodir yn y geiriaduron; y mae 'cauldron' RW yn ddigon agos; cf. *kerwyn o blwm brút* *Secht Bearbeitungen* 12 = *cuve Voyage de Charlemagne* 369. Dengys y *plómen*, dyda *pl-* ac *-a* chywiriad y LIC, fod y ffurfiau yn anarferol. Awgrymaf ein bod wyneb yn wyneb â gair AN, *plumé (= plumé)*, HFF Ffrainc *plomé* 'leaded; tipped with lead; any object lined, fitted with lead'. Mae'r ystyr 'cerwyn' yn absennol yn Godefroy fel hefyd y gair HFF *turnel* 'cerwyn' = *kyff* (< HFF *cuve*) SG 316; am ddatblygiad semantig *plomé, plumé*, cf. eiddo *cerwyn* < *carenum* 'a sweet wine'; am eiriau HFF eraill yn chwaneu *-n* yn Gymraeg, cf. *staspin* < AN *chaspé*, HFF Ffrainc *chouspié*; *ezumen* < HFF *guerne* 'iâr' (ond bachigyn dwbl, medd J. LL. I.); *possen* < *iponé(s)* 'troed (ci, cath, etc.)' (gw. Godefroy). Dichon mai *plume en y* (neu *enu*) *pull* oedd yng nghyswll y LIG ac i hynny helpu'r copiwr i roi *-n* ar y tarfyn (gw. dan Y *Drydydd*, 116).

Dryr'r oesau canol lawer enghraifft erchyll o ddial; cf. e.e. SG 316.

2759-60. *wyt oeth ózth y hagdud* 'went not to her burial' RW. Atgoffa *ózth ni o rai* o ystyron *contre* yn HFF; cf. *a phan el buón ózth y vóyt* 2951.

2760. *yna góeryshymáó*. Collodd y ar ól yna.

2762. *a thelu cyw. a thalu*. Atgof, o bosibl, o iaith Morgannwg; gw. dan *Atodur Coptwyr a Dyddiad yn Rhagymadrodd*, 36, (i), 2.

2766. *o lestri a threffoz*. B 2382 *masses de tresur*. Ymddengys i'r Cymro ddirnad neu ddarllen *vasses et tresur*.

2769. *yr garrec*. Camddarllenodd RW *garrec* fel *garret*. B 2384 *a la rocher* 'to the rock', sef Ynys Wyth. Cf. *yrrec* SG 151 = *roche Queste* (F) 222; RBB 116, 192, 247.

2775-6. *ac eu blóyt*. Y mae'n bur sicr i *ae ymolchi* golli o flaen y geiriau hyn. Gan mai á'r bysedd y bwyteid yn yr oesau canol, edrychid ar ymolchi'r dwylo cyn bwyta fel gorchwyl anheggor; cf. YBH 3335; WM 146. Yn y llysoedd uchel eu bri cenid corn ymolchi (HFF *corner l'ete*; cf. WM 234 *hanu kozn ymolchi*) wrth waelod y tŵr mawr. Ceir mynych grybwyll am farchogion yn erchi dwfr i'r diben hwn (HFF *demandar l'ete*). Cronicleir hefyd dystiolaethau niferus yr ymolchid y dwylo drachefn wedi gorffen bwyd. Yr oedd o leiaf ddau ddull o ymolchi dwylo. Yn y ddeuddegfed ganrif arferid cawgiau neu lafwyrau (HFF *lavoir*) o garreg, marmor, copr, neu blwm a phiatyllau bach yn rhedeg iddynt. Lleolid hwy yng nghymdogaeth yr ystafell fwya ac yn aml o'i mewn. Cymerai pawb ei dro wrth y cawgiau a chyda'r tywelion yn ôl ei radd a'i ddoisbarth. Yn y drydedd ganrif ar ddeg rhoddodd rhai o'r teuluoedd enwog y gorau i'r cawg disgil ac aethant i anfon gwasanaethwyr â dwfr oddi amgylch mewn ffolau gwerthfawr (cofier am brotest Arthur yn SG 345 wrth weld yr unbennes mewn gwasanaeth o'r fath). Weithiau defnyddid cawg dwbl megis yn SG 345 *y hanc ar lafur* = Potvin 228 *les bacins*, y naill i gludo'r dwfr a'r llall i olchi'r dwylo ymdo; weithiau arferid ffol i olchi'r dwylo a llestr tebyg i bot coffi i gario'r dwfr glân. Ymddengys y perthyn PKM 4, 25 i'r cyntaf a SG 243, 345 a WM 113-4, 171 i'r ail. Cf. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.*, I, 151; II, 27; L. Gautier, *Chen.* 535-6, 599, 600-2.

2779. *myón aó2 da*. B 2393 *Hure fu bon*; digwydd yr ymadrodd hwn gannoedd o weithiau yn yr hen gerddi, (cf. L. Gautier, *Chen.* 442) ac nid yw'r geiriau Cymraeg namyn trosiad air am air ohono.

2785-6. *meddybuó . . . o tynet*. Cyfieithiad llythrennol o *penser de* yn HFF; gw. ar 2713; am *o = de, ó*, cf. *ar morynyon ae hymborthustant wyntu o dioc au harneu y amdanadunt* SG 249 = Potvin 93 *et les II damoiseles aident à disserter Lancalet . . .*; gw. *Cystrawen*, 345.

2787-8. *y varchogyon ay yfquiereit az rei deóanf*. Trosiad llythrennol yw'r tri gair olaf o *des plus vaillants*; yn B 2400 *ses chevaliers vaillans* yn unig a geir. Am bethau tebyg, gw. dan *Cystrawen*, 343.

Yng nghastell pob barwn ceid nifer o bendeffigion ieuainc: *enfant, demoisau, valet, écuyer*, bob un á'i fryd ar godi ryw ddydd yn farchog. O'r rhain y pellaf ymlaen oedd yr *écuyer*. Ef a arweinai y *destrier*, march rhydd ei atgylwydd, ac fel y dengys ei enw (*scutarius*), ef a gario'r tarianau a hefyd y gwarewffyn. Ef hefyd mewn twrneiment a hwyed y wasanaethai ar y barwn ac a estynnai iddo yn ôl y galw yr arfau sbôr. Gw. Léon Gautier, *Chen.* 193 *et seq.*

2799. *y ymgéis ar bzenhis*. B 2402 *a le rei írom parler meymement* 'ni a awn ar unwaith i siarad â'r breinin'. Cyfystyron *ymgeis*, *ymgeisio* yn TW a TWD *yw ceisio, chwilio, holi, ymgys*, etc. (gw. dan *gwario*). Eithr ar ôl 'to seek or look

for' dyry R 'to visit' ar sail tafodieithoedd Morgannwg a Brycheiniog. O hynny, mae'n debyg, y cafodd RW 'to visit the king', ystyr sydd, ar y cyfan, yn gweddu'n burion i'r cyd-destun. Ond ceir *ymgeis a, ymgeiff(y)ad a* mew'n CymC yn golygu 'ymgomio â, siarad â', ystyr nas cofnodir yn y geiriaduron, a dyma'r ystyr, gellid meddwl, a gyfleir yma. Trewir ar enghreifftiau eraill o'r arlliw olaf hwn yn y cyfieithiadau sydd gennym o'r ChdeR 369, Digby 23, 7^b *par grant faueir parolet li unf al altre* 'â chyfrwystra mawr sieryd y naill wrth y llall' = *ac ymgeiffyau ac ef yn ystrycyf wal hyn* P 8^a, 54; LIC 467 (cf. YCM² 122); P 7, 36^b; Cwrtmawr 2, 138; eithr = *ac ymdidan ac ef wal hyn yn ystrycyf* P 5, cxxxii^a; P 9, 43^a (cf. Hg MSS. II, 12); P 10, 41^b. Ceir esiamplau pellach lle ffafria'r cyswllt yr un arlliw o feddwl, ond lle ni cheir cyfatebiaeth bendant yn y ChdeR: *anvoner ar vvarfli kennat . . . auo hualodyl dzybelit y ymgeiffyau a Marfli* P 8^a, 50; P 8^b, 21; P 5, cxix^a; LIC 463 (cf. YCM² 117). Ymddengys mai'r datblygiad semantig fu: (1) 'holi neu chwilio am'; (2) 'ymweled â'; (3) 'siarad neu ymddiddan â'. Pan arferer hi gydag *aller* 'myned' a *venir* 'dyfod' dengys y ferf Ffrangeg *trouver* 'to find' yr un datblygiadau; cf. e.e. *Venez me trouver* 'come and look for me; come and visit me; call at my place and have a chat'. Tybed a effeithiodd *trouver* HFF ar *ymgeis, ymgeiff(y)ad*?

2800. *yflauell o uein marmoz*. Am *yflauell*, gw. n. ar 286. Er dywedyd o'r beirdd a'r ystoriwyr am bron bob ystauell ei bod o *vein marmor*, adeilod o gerrig nadd oedd y rhan amlaf; a *marbrin degre* 'ar risiau marmor' sydd yn B 2407, y lle y derbynnid ymwelwyr fel rheol yn y castell canoloesol; cf. *ar grad o vein uarmoz* 2933.

2807. *yr amdiffyn y bobyl*. B 2412 *pur son poeple saluer* 'er mwyn achub ei bobl'. Os felly, nid 'to defend his people' RW, eithr 'to save . . .', ystyr nas rhoddir i *amdiffyn* yn y geiriaduron.

2808. *ac y gberthald iudas yr idebon*. B 2413 *pus li trai Judas* 'thereafter J. betrayed him'. Ai y gwrthrychol 'whom' sydd yma ai atsin o *y+y* lle mae'r blaenaf yn gynheilaid i ragennw mewnol? Gw. *Erfuriant*, §29.

2821. *Creffo bethyt*. B 2424 *deu seit ahuré* 'boed gogoniant i Dduw'. Yn wyneb hyn, efallai i *dué* gollu ar ôl *creffo*; cf. *Grassaw duw* SG 159; etc.; cf. *crayffali* 1502, *grefffalo* 2133, etc. Tynnaf y gwahanol ffurfiau yn *cr-* a *gr-* o'r AN *garious(n)*, etc. 'salute, protection'. Gw. *Godefroy*.

2822. *a dœc yma guffan*. Gan fod defodau gwrogaeth ac estyn a meddiant (*homage and investiture*) yn dyfod dan sylw yma ac yn y tudalennau sy'n dilyn, dyma oeddynt: (a) *gwrogaeth*: *gwr* ar ei ddeulin yn ddarfau yn rhoi ei ddwylo ymhleth rhwng dwylo ei arglwydd ac yn cydnabod ei hun yn ŵr iddo am dda tiral; yr arglwydd yn ei godi ac yn ei gusanu ar ei enau; y *gwr* ar ei sefyll yn tyngu ar yr Efenegyl lw o ffyddlondeb; (b) *estyn a meddiant*: yr arglwydd yn estyn i'r sawl a dalodd wrogaeth iddo wrthrych materol, e.e. ffon, gwayw, neu gainc, fel arwyddian o'r tir y cymet y *gwr* geidwadaeth arno. Yr oedd deubeth yn dilyn: mynd o'r pleidiau ar y tir a dangos o'r *gwr* i'w arglwydd y diriogaeth y cymet arno ei cheidwadaeth a thalu'r deyrnged (derbyniadau blywyddyn). Ar ôl y ddeuddegfed ganrif gwneid y 'dangos' fynychaf drwy siartr. Sonrir am y ddefod o gasau cyfnullion wrth eu derbyn gan destunau lluosog, eithr y mae'n amlwg oddi wrth 2823-4 *wneuthur o'r lusen yn y cyswllt hwn gusan yr ymyrfar-fod yn gusan defod gwrogaeth befyd*; cf. L. Gautier, *Ches.* 556; Calmette, *Société Féodale* 30-1; *De Nugis Cur.* 105.

2827. *talw teyrnged*. B 2430 *le releve li donez* 'rhowch iddo'r deyrnged'. Y deyrnged (*releve, relefs*, etc.) oedd y dreth a dalai dyn wrth gynryd meddiant o'i stad; gw. n. ar 2822 a Ste-Palaye d.g. *relief*. Diddorol cofio nad oedd rwyngedigaeth, yn ôl cyfraith Normandi, ar etifeddiion unionlin i dalu'r dreth hon; cf. Calmette, *Société Féodale* 45.

2828. *oy athzo*. Dylid rhoi atalnod ar ôl *gyffym* a deall *oy fel oy a megis yn oi vahom* 482 a'i ddarllen gyda'r hyn sydd yn dilyn; cf. B 2431 *Mestre, dist Boves*. 'Athro, meddai B'. Ymddyrsodd RW yn yr ymadrodd a throddod *oy athzo* yn 'as his master'. Datrysodd y LIC y broblem drwy frwr allan yn *gyffym oy athzo*; gw. 12 (b), (vi), 2.

2829. *du6 a diolcho iti*. Fel y saif, nid yw'r darll. Cymraeg yn gweddu o gwbl i'r cyswllt; gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12(b), (vi), 2.

2836-7. *hynny poet du6 ae dialo erri hynny*. Tebyg ddarfod cymryd yr *hynny* olaf o 2936 oblegid y mae'r synnwyr yn ddi-nam hebdo ac y mae ei bresenoldeb yn drysu'r gystrawen; onid e, darll. a *dialo*. Y gair a gyfetyb i *dialo* yn B 2439 yw *encomber* 'lethu'.

2842. *mi a deleit*. B 2445 *jeo vus ai rendu . . .*; *talw felly = rendre* 'to give back, restore', hen ystyr a ddatblygasai o'r HS *talw* 'number', *tellan* 'to count'; etc.

2848. *madeit du6 it*. B 2450 *jeo le vus pardonne ici e devant deus* 'mi a'i madd-euaf i chwi yma ac o flaen Duw'. Mi a dybiwn ddarfod i'r cyfieithydd gmyrd *devant* fel rhangymeriad *pres. deveir (devoir)*, 'and God being due to do the same', os yr un oedd darll. y gynddelw ag a welir yn B. Ni fuasai hynny yn ddim eidd i ysgolheictod HFF dyn yn effro, ond yr oedd y cyfieithydd hwn, fel y prawf llawer cymal, yn fynych yn hanner cysgu; gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone yn Rhagymadrodd*, §12(b). Am -it y modd gorch., gw. WG 329.

2850. *kymet y ffon*. B 2453 . . . *le baston me portez (=aportez)* 'dygwch y ffon i mi'. Os dilya y darll., golyga *kymet* yma 'to fetch'.

2855. *mi ath ūnaf yn henhaf yn lluygyr*. Y meddwl yw 'mi ath wnaif yn synysgal' (gw. n. ar 412). Yn y gân, *Godefroy de Buillon*, ll. 764, ceir breinin Lloegr yn gwneud Wistasse mab Godefroi yn Synysgal Lloegr ar achlysur tebyg ac yn yr un ddinas, Llundain. Diddyma'r pwynt olaf nerth beirniadaeth Stimming (*Anmerhungen* 154-5) fod y darll. a oedd yn gyswllt i'r cyfieithydd Cymraeg yn un beius.

2858. *oed du6 fulgœin*. Gwahansanger y cymal perthynol hwn wrth ddarllen.

2863. *boën ae kymbôyffald am y hen*. Ni ddry'r ferf hwn synnwyr baddhaol, yn ôl Stimming = *Boves il ad la corone ferme* 'Rhoes B. y goron yn dynn am ei hen'. Pe darllenid *kymbôyffald (cymbôyffo)* 'to set, join or close things together' R, ceid i bob diben yr un meddwl ag yn B, eithr ymddengys *kymbôyffald* hwn mae addas. Prin y mae angen am y *ben*, a thebyg mai ailadroddiad damseiniol yw o am y *ben* sydd yn y llin uwchlaw.

2865. *ar hennu glôyera*. Darll. *ar henn* yn glôyera fel yn y LIC; damwain, yn sicr, yw'r llinellau sydd ar ôl *henn* ar ôl ddiwedd y llin.

2871. *y fulgŷn yn y hŷn*. B 2472 *hui est pentecoste* 'heddiw yw S'. Ymddengys ddarvoud rhwystru copiwr y LIC, fel y rhwystrir ninnau, gan *hŷn* 2871, oblegid troes *hŷn* yn *hymn*, darll. sydd, i mi, yn fwy chwithig fyth. Yn wyneb gorhoffter y cyfieithydd o gymryd drosodd eiriau ei gysail HFF, tybed ai *hui* neu *huy* y testun HFF a geid yn YBH ar y cyntaf ac i ryw gopiwr o fethu ei ddeall, ddarllen *hŷn?* (y mae *hŷn* yn llawer amlach na *hŷn* yn YBH).

2871-2. *ni a dilyn marchogaeth yn meirch*. Er diwedd y ddeuddegfed ganrif yr oedd rhedegfeydd meirch yn hysbys yn boblogaidd yn Ffrainc a Lloegr Ffrengig a digwydd disgrifiad manwl ohonynt mewn amryw destunau. Cyhoeddidd hwy yn fynych ymlaen llaw ac os gellir rhoi goglyd ar y cerddi arwrol, yr oedd y gwobrau weithiau yn fawr. Yn *Beuves d'Hanstone* (ffurf gyfandirol B) sonnir am fil o forciau, am aur coeth, ac am arian. Yn *Renaus de Montauban* y mae'r wobrwyr yn waith celfyddyd (coron y brenin) yn ogystal â phedwar can morc. Ym mreiniau Villefranche (anno 1217) ceir sŷn am waddol ar gyfer rhedegfa feirch i'w chynnal ar y Sulgwyn; cf. Ste-Palaye, *Mémoires* I, 376., L. Gautier, *Chev.* 725-6.

2872. *meirch a volont yn fŷlŷn*. Os vont a olygr (cf. LIC *vo*), damwain, wrth fynd o un llinell i'r llinell arall, yn bur sicr, fu dyblu'r *o*; eithr dichon mai *a vuont* yw'r meddwl; os felly, gellir ystyried *vo-* am *vu-* fel adlais o ddefod orgraffyddol AN (gw. *Orgraff*, §18). Yn B 2473 *chivals surjornez* 'ceffylau wedi torri eu blino' a geir ac y mae hynny yn ategu'r darll. *a vuont*. Yr oedd yn amod yn y rhedegfeydd bod y meirch yn *sejornez* (*surjornez*, etc.). Fel yn 2529 a 3083, methodd RW yn lŷn yma a throes y gair HFF yn enw tref, 'Swiwrn'!

2873-2927. Y mae rhannau helaeth o'r testun lle ceir disgrifiad o'r rhedegfa feirch yn llwgr iawn. Anodd credu y gallai neb a wyddai'r dim lleiaf am redegfeydd ceffylau fod yn gyfrifol amdano.

2873-4. *glŷr a dylŷedut, heb y rei*. LIC *a dylbedoch*. Tueddaf i ddilyn y LIC neu ddarllen *a dylbedut*, gan gofio y ceir aml esiampl o *u* am *ey*, megis yn *du pleit=dwy bleit* LIDW 218(2), 222; *munaher=mynaher* ib. 222; etc.; gw. *Orgraff* dan *u*, §16. Bunsid yn disgwyl *heb y rei* ohomynr neu *onadunt* neu *eto heb y rei o2 marchogyon* (cf. *Deus chevalers* 'Dau farchog' B 2474). Pa wedd bynnag, rhodder stalnod o fŷn *trŷy dyghu* a dealler efallai 'say some' RW. Ni cheir dim cyfatebol yn B.

2877-9. *y neill . . . acherdedyat uchel . . . Ar llall yn rygyghab*. B 2476 *ly un estoit basent, l'altre pomelez* 'one was piebald, the other dappled bay'; cf. Harrap II *Cheval pommelé=cheval bai mivroté*; SE *dapple-bay=coch ceiniogog*. Ymddengys mai *balcent* neu *blancant* (gw. Godefroy d.g. *baucant*) oedd yng nghopi AN y cyfieithydd ac iddo ei gamddeall fel rhang. pres. *b(a)lanc(i)er* 'to oscillate, to prance', ond dichon iddo droi *pomelez* â'r geiriau *red geinoghoic* ac i ryw gopiwr oblegid llygredd yr ysgrifren (y mae'r holl gyswilt yn llwgr) ddarllen *rygyghab*.

2879. *uchel oed y dyd*. B 2477 *Le curs fu fet* 'trefnwyd y rhedegfa'. Clywodd y cyfieithydd *Le jurs fu fe(f)it* 'the day was a fête' a throes hynny yn llythrennol. Yn y llwgr, *curs* a geid ond yr oedd y gwahaniaeth rhwng *e* ac *i* (= *j*) yn aml yn fychan; cf. *Ac uchel oed y dyd. nyt amgen no datŷ fulgŷn* 4189-90=B 3692 *Le jurs fu pentecoste, la fest grant*.

2880-1. *ef a nyryoyd o benn y 162 dec gafflach a rugint*. B 2477-B *Le curs fu fet, le aver fu portez, a le chef de curs un quarante mars getez*. Ymddengys B 2477

yn rhan angenrheidiol o'r stori; os felly, aeth rhywbeth fel *ef a nyryoyd y 622, ef a dupeŷyt y da* ar goll dan ddwylo rhyw gopiwr. Eto cyn y gellir esbonio'r darll. Cymraeg rhaid tybio mai *a le chef de curs un treinte mars getez* oedd ffurf y testun AN y gweithia'r Cymro arno ac iddo wneuthur un o ddeubeth: (a) *cymryd dant* (llu. *darz*) yn ei ystyr fwyaf cynefin (gafflach) yn hytrach nag yn ei synwyr llai arferol (darn o arian), darllen *curs yn tur ac a le chef yn de le chef*; neu (b) edfryd yr un. *dant* o'r llu. *darz* (cf. *citet* 653, 899 o *citez*), rhoi llonydd iddo lle'r oedd a gadael *curs* yntau heb ei gyffwrdd (*-ll* yn AN er yn gymnar; gw. *Orgraff*, §18). Y mae'r cyfan a wyddys am y rhedegfeydd yn dangos fod y darll. Cymraeg fel y saif yn llwgr, ac anodd coelio i ysgolhaig AN fel y cyfieithydd gamddeall y cyfeiriad at y gwobrwyr. Cynigiad, gan hynny, mai *ef a nyryoyd o benn e curs dec dant argeint* neu'r cyffelyb oedd yn y cysnail ac i ryw gopiwr droi *dant yn gafflach* cyn neu wedi camddarllen *e yn o a curs yn tur* (gwallau hawdd eu cyflawni). Os yw hyn yn gywir, ceir yma ddau air HFF yn y ferstun Cymraeg, sef, *curs=curs* 'rhedegfa' a *dant* 'math o arian' (Godefroy). Am hoffter y cyfieithydd o gymryd amryw eiriau HFF drosodd gyda'i gilydd, cf. n. ar 276, 404, 2663, 2664, etc.; am olion o'r hen orgraff uchod, gw. dan *u*, y *eglar*, ac y *dywyll* yn *Orgraff*, §16.

2883. *ac ar y plas*. B 2479 *En la place*. Oddi wrth B ymddengys y dyld darllen *ac ar y plas*, ond efallai y dywedidd gynt *arwein ar* +ban. lle'r arferir heddiw *arwein i* +bannod. Y *plas* oedd y darn o dir glaswelltrog a orwedda'i o fŷn grisiau'r castell a'r *Palais brehinnaol* canoloesol; cf. *wedy dyngynn* yn y *plas* SG 412=*descendi à l perron devant la sale* Potvin 306; *ymperued y plas y digynnusid* SG 418=*descendi ammi la cort* Potvin 313. Defnyddid y *place* i wahanol amcanion ymarferol; yno, er enghraifft, yn amser heddwch, yr urddid marchogion, etc.; gw. L. Gautier, *Chev.* 256, 318-9. Amlwg mai benthg o'r *place* yw'r *plas* a geir yma. Estynnwyd yr ystyr i olygu darn o dir (Fglaswelltrog) o fŷn prif adeilad gweinyddol tref neu ddinas; *ym plas e dinas* GrapC 132 efallai='market-place'. Yn Ll 34, B 228, 229 arferir y gair am y tir o amgylch eglwys, i.e. mynwent. Ymehangodd yr ystyr ymhellach i olygu *champ de bataille* (gw. Studer & Waters, *Geirfa*), meddwl sydd dan sail *ymlas* y *dydydyr* P 5, lxxxix=*ymplas y u*. YCM² 19. Ceir llu. y *plas* a welir yn GrapC yn *yz hawdy ar plafford* RBB 386. Gw. n. Stephen Williams; EEW; *Études Celtiques* III, 303; a'r n. ar 3345.

2884. *arŷndel yn drythyll*. Dyldid, debygaf, ddarllen *a. yr dr. . .*, cf. *A. Fabrice* yn aml yn B a gw. §20, (i).

2885-6. *zykynnu . . . y myŷn kyfryd ag gofuz eursid*. Awgrymaf mai'r darll. gwreiddiol yn y cyfieithiad oedd *ae gozuzen en eursid* ac i'r gair en fynd ar ddiaberedd gan ei debyced i'r cyfuniadau o boptu iddo (gw. *Orgraff* dan y *dywyll*, §16). Darll. B 2481 *yw par un extra dore* 'drwy gyfrwng ei warthol eursid'; ceir yr un darll. yn B 3135 a'r un gyfatebiaeth yn YBH 3595. Yn hytrach na tybio amwybodaeth y cyfieithydd o air mot gyffredin ag *extra* 'gwarthol', gwell gonyf fuddol mai rhywbeth fel *ele at awons dorez* yw sail YBH; ac er gwaethaf Stimming (*Études* xvi), credaf bod hynny yn ddarl. llawn mae foddhaol. Delnyddid nwyddau drud i addurno coriau'r cyfrwyau yn yr oesau canol: ffori, calchlasar, britswaith aur ac arian (*nielle*), aur; cf. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob. VI*, 22 et passim; L. Gautier, *Chev.* 730; a gw. ar 1299 a 3942 a chym. WM 65, 66 a SG 191.

Er diwedd yr unfed ganrif ar ddeg (gw. *Tapissier de Bayeux, A.D. 1088-1092*) ceid camedd yng nghorffau'r cyfrwyau, ac fel y datblygodd y greff o ymddi i'r waywffon (cf. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob. VI*, 27, et seq.), aethpwyd i rai mwy a mwy o gemi yn y corfas. Tueddaf, gan hynny, i adrych ar *arsyf, harsyf* fel benthg o ffurf AN **arses* (= *ars*) neu *coras*, 'corve'. Er gwaethaf y duedd ar

ran -*re-* i droi'n -*rb-* yn HFF Ffrainc, ymddengys i -*ru-* aros yn y teulu hwn mewn rhai rhannau o'r wlad, fel y dengys *Devant la face de lui curverunt le genouil tuit Livre des Psaumes XXI, 30*, ac efallai bod *curve* Saesneg, wedi'r cwbl, yn hen fenthyciad Ff. Hefyd *kyfrôy? <covretoir [koveɾɔiɾ] > covreoi(r)* (XIIg.) 'a kind of blanket; saddle-cloth'. Gw. Godefroy d.g. *covretoir*.

2891-4. *ac yma y glahardlys y bzenhin bynt hyt na thozei neb ohonunt aelodau ygild. B 2485 Amis, dist le roi, iceo estre lessez. Pur les membres couper, ne les atendez* 'Gyfaill, meddai'r brenin, rhowch y gorau iddi. Hyd yn oed pe rhoddech eich aelodau ym mherygl, ni oddiweddch mahonynt'. Trosiad o'r ffurf anunion-gyrchol ar orchymyn y brenin, sef o rywbeth fel 'and then the king forbade that they should injure one another (by undue impetuosity)' yw darll. YBH. Y mae fersiwn RW 'and then the king restrained them, that they might not break one another's limbs' yn rhy lythrennol, a phrin y gellir rhyfeddu i Stimming (*Anmerkungen* 155) fwrw bai arni. Geilw'r Athro J. Lloyd-Jones fy sylw at enghreifftiau eraill o *hyt na* (=Llad. *ne*) mewn gorchymyn anunion negyddol; e.e. *mi ath weddiad . . . hyt na thremyckych di viui AA 82.27 (=deprecor te . . . ne me despicias)*; etc.

2899-2900. *bzathu aróndel ac ysparduneu dan y voli. B 2491-2 Boves let coure Arundel le preysé, par maltalent le point a costé* 'Bown a ad i Arwndel, y gwerth-fawr, redeg; â dieter cf a'i brath yn ei ystlys'. Colffernir *dan y voli* 'praising him' RW gan Stimming (*Einleitung* xcvi). Diwygier *dan y voli yn dan y voly* a cheir darll. sydd mewn cytgodr perffaith â B. Nid enwir, mae'n wir, yn y geiriau *brathu ac ysparduneu* y fan lle brethir yr anifail yn yr enghreifftiau eraill (14 ohonynt), eithr nid yw hynny yn gomedd inni dderbyn *dan y voly* yma. Ni sylwais ychwaith ar *costé* gyda ffurfiau *poindre* 'brathu' yn B onid unwaith (1256). Efallai ddarfordd creu'r gwall gan waith rhyw gopiwr yn ymddyso o weld y yn *yffoed* sy'n dilyn ac o gyfwerthedd y ac i yn orgraff rhai ysgrifenydd yn y cyfnod (gw. *Orgraff*, §16). Dichon, felly, mai sillafiad gwrthwyneb yw'r -i hon am -y.

2901-3. *pan gyuodes dōfl . . . yn gybyr rygthaō ar gōyr. Cf. ac a syrthiavd ryw wybrenn nny gylch SG 71=Queste (F) 96 mublée; gwedy y wisgau o wybren SG 181 =Potvin 13 estoit revestuz d'aube* 'he was clothed in a white cloud'. Tybiaf y dylai'r cymal *rygthaō ar gōyr* ddilyn y *ffoed a gymerth* 2900-1, oblegid buasai cael cwmwl o lwch rhyngddo a'r gwŷr y mynnai eu goddiwes yn anfantais fawr iddo yn sicr.

2903-5. *thelōch heb y bzenhin meint y ham y mae nny ōneuthur yr march* 'See ye, quoth the king, how much wrong he is doing to the horse?' RW. B 2495 *Ves, dist le roi, ceo est un malfe* 'Gwelwch, meddai'r brenin, hwn, cythraul yw'. Os ydym i ddilyn RW, rhaid tybio, fel yn 2899, fod rhywun yn darllen i'r cyfieithydd ac iddo ddirnad *malfe* 'ellyll, diawl, etc.' fel *mal fait* 'harm done'; yr un modd, deallodd *malfez* B 2526 fel *maō dōc* 2948. Gellid hefyd ddeall *ham* fel 'stride', a rhoddai hynny, yn yr amgylchiadau, synnwyr rhagorol. Tueddaf at y golygiad olaf, eithr heb nemor o hyder. Collodd *thelōch* ei g- ond odid o dan bluen rhywun a ddeallodd y frawddeg fel gofyniad, ond efallai mai cwestiwn oedd ar y dechrau hyd yn oed yn y gynddelw. Cf. 3195 *thely di y tōyllōz a'r n. ar 3432*.

2906. *y deu varehōc o thōfōlōn. B 2497 Deus chevalerz . . .* Gan na fu sōn am feirch. Gwasgwyn hyd yn hyn, buasai'r cyd-destun yn fwy dealladwy ac yn cydfynd yn well â B, pe gadewid sillau y fannod o ffian *deu*. Yn ôl B, daliasai'r ceffylau hyn eu tir yn erbyn Arwndel am lawen tair milltir. Dyna paham yn nes

ymlaen y mae Bown wrth siarad â'i farch yn danned iddo arafweh ei gerddedid; ond gan fod eto yn y rhedegfa feirch i'w gorchfygu, dwg ar gof i Arwndel ei hen orchestion a geilw'r gwasgwynfeirch yr oedd newydd eu curo yn *rōnffieit* 'ceffylau gwaith'. Meirch Gwasgwyn oedd y ceffylau mwyaf eu bri yn yr oesau canol ar ôl ciddo'r Ysbaen; cf. a *glafōlōn da teledō* WM 253; cf. 3701 a gw. n. ar 98.

2909. *march heb ef. Buasid yn disgwyl y march* yma ac yn 3034 ar batrwm y *palmer* 1539, ond efallai i *chival* (heb fannod) fel yn B 2501, 2603 gael peth effaith ar ymwybod y cyfieithydd. Os collwyd rhywbeth, dichon, serch hynny, mai rhagenw blsen oedd. Rhoddid hwnnw'n fynych gydag enw aelod o'r teulu wrth gyfarch megis yn *cymraōt* WM 137, *rychwaer* ib. 131(2), 134, 135(a), 138, *uy mam* ib. 118, *uy mab* ib. id., *y mam heb ef* ib., id. Ymddengys, felly, y dylid dehongli *mam heb ef* ib. 119 a *mab heb yr erbin* cf. 418='y mam . . . y mab a'r un modd *lyma chwaer . . . a gyghōzōn itti* ib. 134='y chwaer. Gan yr edrychau'r marchog ar ei farch fel cyfaill mynswol, efallai y dylid deall *march*=y *march* hefyd.

2911-2. *hanyz pann erlityaffam y rōnffieit clotozuz. B 2503 kant si pres vas suent se runcis defiez* 'gan mor agos ych canlyn y r(h)wisiaid heriedig hyn' Yn y testun danned y mae Bown i Arwndel am ganiatōu ohono i'r gwasgwynfeirch a eilw ef yn *rwnsiad* (*runci* 'ceffyl gwaith', gw. n. ar 98) ei ganlyn mor agos. Ni welaf ond un ffordd i ddwyn y testun Cymraeg i gysondeb â'r cywilt, sef tybio mai *kan si pan nus suent se runcis defiez* 'gan mor dynn y'n canlyn y rwnsiad . . .' oedd geiriau'r gynddelw AN a darford i gyfatebiaeth ffurf ac ystyr *kan* yn y ddwy iaith ei hudo i drosi'r ddeuair si *pan* 'mor llwyr' (*pan* 'entierement' Ste-Palaye) heb eu newid i'r fersiwn Cymraeg. Cynigiai felly mai'r darll. gwreiddiol oedd rhywbeth fel *kan si pan en* (*herlityaffant y ruffieit clotozuz*. 'Cywirwyd' *kan si yn hanyz ac -nt yn -m* gan rywun y bu'r geiriau HFF yn dramgwydd iddo. Am gymalau HFF a adawyd heb eu cyfieithu ac a 'gywirwyd' yn ôl llaw, cf. 404, 2663, 2916, etc. Amhosibl ystyried *clotozuz* fel cyfieithiad o *defiez* (<*defier* 'hercio'). Yma eto yr eboniad mwyaf tebygol yw fod rhywun yn darllen i'r cyfieithydd (gw. n. ar 2879, 2899, 2915, etc.) ac i'r olaf ddeall *defiez* (<*defier* 'dwyfoli; imawrgannol'). Pan ddilyner ei gan i gyntain digwy ei ar y ghus bron fel a se felly y nodwyd hi lawer gwaith yn LIDW a manau eraill; e.e. *henjauc* LIDW 184 (2), 188(2), 236 (ac yn aml), *hefiau* ib. 189, *mechies* 226; etc.

2914. *Ac yma hynaf ti am urdeifl. B 2503 julie vas vi tant trois oroz over paool, kant jo occis Tenebres l'admira, e Jolian me sut primes adobe* 'gynnt mi'th welais deirgwaith wedi blaenu, pan ledlais i Tenebres, yr admiral, a phan urddasid Iosian hi ar y dechrau'. Yn y *chanson de geste* amrywiol urddwyr o ran bonedd, rhyw, nifer, etc., ond ni chlywyd sōn etioed am farch yn urddo nebl Rhaid i bob marchog, bid sicr, wrth farch a rhoddid yr anifail sōd bob amser gan un o'r urddwyr. Iosian a roddodd Arwndel ac yn ysbeyd yr oesau canol myn Bown atgoffa ei geffyl mai trwy ei dwylo hi y daethant yn gymdeithion a'u bod ill dan yn rhedeg dros arhysedd yr undebnes. Y mae'r darll. Cymraeg yn gwbl amherthynasol, ond yr wyf yn barod, serch hynny, i greu mai dyna fel y bu o'r dechrau a darford ei sylfaenu ar waith y cyfieithydd neu si gydymaith yn darllen *ios=Jolian* fel *vos=chuz* ac *sut* (*amr. ar sut*) fel *suat=suaz* (cyferyb -i -a yn AN yn aml; cf. L. Menger, *The Anglo-Norman Dialect* 122, a gw. M. Watkins, BBOS, XIV, 22). Yn ôl y dyb hon, y cynnail AN *fussis o ios me sut primes adobe* a'r dehongliad *e vos me suat primes adobe*, testun yn cyfateb yn berffaith i'r trosiad Cymraeg. Gellid hefyd, wrth sewun, gynigai hi (neu *Josian*) am (Arwndel)

(cf. *aflluneidit* cyw. *aflluneidet* 1989) a phriodoli'r dryswch i waith copiwr neu gopiwr. Ymddengys yr esboniad cyntaf yn fwy cyson â'r anawsterau eraill yn y cysylltiadu drys hyn.

2915. *a phan gogleu y march y arglwyd yny voli.* B 2507 *Kant oya sun seynur Arundel le preysé* 'Pan glybu Arundel, y gwerthfawr, ei arglwydd'. Trosodd y cyfieithydd yr hyn a glybu o enau ei ddarlennydd (. . . *le preysé*), nid yr hyn a oedd ar y memwrn (. . . *le preysé*). O'r frawddeg AN gyda *preysur* y mae'r darll. Cymraeg yn gyfieithiad gweddol gywir. Gwan iawn oedd yr r AN ac o'r herwydd esgeulusid hi yn fynych. Gwnaethai hyn swm *preysé* a *preysur* o ychydig bellter yn ddigon tebyg; gw. dan r yn *Orgraff*, §18.

2916. *yn llhell noc y kausas oe bzoui.* Cyfieithiad RW o 2915-6 oedd 'and when the horse heard his lord praising him better than he had found him on trial . . .'; ond er cystal yr ymgais hon i greu dyledus synnwyr, ni cheir cynganedd meddwl rhwng y trosiad â'r cyswllt cyffredinol. Ni ellir cael hynny chwaith tra glyner wrth y darll. Cymraeg fel y saif. I gael gyngored meddwl rhaid mynd yn ôl at y llinell gyferbyniol yn y gân AN: *mels entent que cerf esprové* (B 2508) 'gwel y deall na chaethwas profiadol' a thybion nad oedd *kafas oe bzoui* ar y cyntaf onid y geiriau AN *cefs esprové* (amr. AN cyfreithlon ar ddarl. B) wedi eu cymryd drosodd i'r cyfieithiad Cymraeg yn eu crynswth (cf. 404) ac i ryw gopiwr o ymddrysu yn y ddwy -ll ddiwedol gyfagos, adael allan y *deall* ar ôl *llhell* a rhoi i'w olynnydd y gorchwyl o geisio plannu synnwyr Cymraeg yn y geiriau HFF y trawsai arnynt ac nis adnabu. Tebyg, felly, mai'r darll. cysefin oedd. . . *yny voli yn llhell y deall noc y cefs esprové*. Awgrymodd W. J. Gruffydd wrthyf mai na *guas oe bzoui* efallai oedd y darll. cyntaf (cf. *Gwaeth taeog o'i ddyrchafu*) ac i'r bai ddeillio o gamddarlenn hynny.

2917. *a racdab y herdald.* Dengys y cyswllt fod *herdet* yma yn golygu 'to ride at full tilt, to gallop'; cf. hefyd 2485 a 2911.

2920-1. *hyny deuth ar gyffimid tref y tat.* Ymddengys yr ymadrodd hwn yn debyg i gamgyfieithiad o B 2514 *de ci he a la curs n'est ren demores* 'hyd nad oedd dim o'r cwrs heb ei guddio'. Dichon i'r Cymro ddeall *curs* neu *cur(t)* fel 'ancestral home'.

2926. *y tir y dylyei synhat bot yn geitôat.* B 2519 *cele terre soleit jadis mun pere garder* 'arferai fy nhad gynt warchod y tir hwn'. Os yw'r darll. yn ddilya, rhaid deall nid 'the land of which my father ought to be guardian' RW, eithr 'the land where my father was the rightful guardian'. Cf. *dlyaf, dylyaf* 'I am entitled to, obliged to' WG 379. Dirnadodd copiwr y LIC y gystrawen i bob diben fel y gwawn ni heddiw. Yn wyneb yr hoffter parhaus o gario geiriau HFF drosodd i'r cyfieithiad Cymraeg (cf. 404, 2663, 2916, etc.), tueddwr dyn i foddol mai'r HFF *soleit* wedi ei Gymreigio'n *fylyei* oedd yn y testun Cymraeg cyntaf ac i gopiwr gymryd yr *f-* am *t-* a darllen *tylyei*, bai iddo ef am *dylyei* (cf. *daur a taur*). Rhoddai hynny synnwyr difai heb newid dim. O'r tu arall, os dithwr y darll., cf. 3137 *ar canfer da a deuth y ganet deu vab idi*.

2933. *ar grad o ucin marmo2.* LIC *ar rad o vein marmo2.* Am *mayn* b., gw. *Cenedl Geiriau dan Cystrauen*, 138, (ii). Ni sylwais ar yr un esiampl o *gr-* am *r-* mewn testun arall oddieithr *gryghod=ryghod* W 3b, ond ceir nifer mawr o enghreifftiau o *gl-* lle digwyfild *l-*; ar *glan thenys* Ll 1, 52, *ar glan traeth* ib. 65, *ar glan hafren* ib. 82; *hyn glenhet* ib. 19, *gals y glender attao* ib., id., yn aml yn Ll 1; o *glender* P 44, 3, *mor glen* ib. 12; yn *glens* DgCourt, 2; etc. Benthyl

dysgedig o'r Lladin *gradus*, mae'n debyg, yw *grad*; *gre(t)* fuasai'r ffurf yn HFF Ffrainc, yr hyn (gyda'r -s enwol) a roesai *grez, gres*, etc., ac a roes *gris* 'atop', fel y tybiaf fi, yn Gymraeg. Gwall copiwr, yn bur sicr, yw'r *g-* yn *gryghod* o weld y ddwy *g* flaenorol yn *guna gymod gryghod a mi*.

2935. *llaöer a gyfgeist* 'thou has slept much' RW. B 2526 *lassez moi ester!* 'gedwch fi'n llonydd'. Nid oes llawer o synnwyr yn marll. B ac y mae llai fyth yn un YBH. Gellid darllen a *gyfgeist* a chyfieithu 'thou hast ridden a long course', neu a *gyfgeist* o'r un ystyr (cf. *o'urser* AN a roes *to course* yn Saesneg), neu eto a *gyfgeist* (gydag *fe=s*, *orgraff* gyffredin yn AN) o *o'ucer* 'gorwedd, cysgu; cyngwystlo' 'thou hadst staked a great deal'. Am a wn i nad yw'r cyntaf cystal â'r un gwelliant Cymraeg; y mae'r ddau eraill hwythau, yn ddigon posibl pan gofier mawr hoffter y cyfieithydd o gludo geiriau HFF drosodd. O blaid yr olaf, nodwr mi a enillais o *redec vy march moy noc yd enilloys vy holl kenedel* [o *hamton*] ar voz 2936-8=B 2527-8 *Plus ai lui conquis o mun corant destre he tuz mes parens a Hampton sur mer*.

2937. *noc noc . . . vy holl kenedel.* Dilcer un *noc* a chwanager o *hamton* ar ôl *kenedel*; cf. B 2528 . . . a *Hampton sur mer*.

2947. *kyghozhlyr . . . yr hynn y rodo duö . . . iduö.* Am *üy=ü*, gw. *Orgraff*, §16, w, 4.

2950. *dozo deugein marchalc.* B 2537 *Sire, inci sumus quarante chevalers* adubber 'Arglwydd yma yr ydym yn ddeugain marchog urddol'. *Sum* a geir yn y llagr. sydd ar gael a thalfyriad efallai oedd yn y testun y gweithiai'r Cymro arno. Un peth sydd sicr: *sumes* neu *sumes*, 2 llu. gorch. *semonbre, semoneir* 'gwahodd, gwysio' a ddaelodd y cyfieithydd. Darllenodd *Stimming sumus* 'yr ydym' ac y mae hynny yn well darll. Ymddengys yr ystyr *deugein* yn rhif addas i ddiben neges bwyaig; cf. SG 401, 404=Potvin 293, 297.

2962. *hab y bzenhin.* Y mae *bzenhin* yn y fan hon yn drysu'r meddwl. Tybiaf mai *h* oedd yng nghynnail y LJG ac i'r copiwr estyn *h* a rhoi *bzenhin* yn lle *boön*. Rhoesai *boön* synnwyr perffaith a buasai mewn cytgod â B 2545 *Bel sire, ben, la merci damedel!*; am *h=boön*, cf. 2741, 2840, 2885, 3219, 3439, 3462. *Mi a ozchyngeis y marchogyon.* B 2546 *Jos ai le curs venus e conqueste* 'Mi a orchfygais y rhedegfa ac a'i henillais'. Ymddengys oddi wrth ddaell. B fod y geiriau *ae ae henilleis* a geir yn awr yn 2962 ac y cyntaf yn rhan o 2964 ac iddynt drwy ryw amryfusedd fynd o'u lle. Gan mai *rhedegfa* feirch yw testun y stori er ll. 2880, ac mai *curs* yw'r enw ar hynny (cf. B uchod), yr oedd y gair hwn yn bur sicr yn y llin AN sydd dan sail 2962. *Paham, os felly, y ceir marchogyon?* Yr ateb yn ddiau yw i'r Cymro oedd yn darllen ddirnad *curs fel curs*, sef y talfyriad cyffredin am *chevalers*, ac mai *chevalers* a *glybu'r* cyfieithydd.

2964. *ae ae henilleis.* Y mae'r geiriau hyn yn ddiystyr yn y fan hon; gw. n. ar 2962.

2979. *yd ymywylod y ghyr ac af.* B 2558 *E cil li parment* 'w'r rhai hynny a'i cymertant'; cf. *yd ymywylod* ar ef 3008; cymh. hefyd *nyd yng ngafel* a (*amr.* . . . yn *nafel* *d*) 'to rape, ravish' yng Ngwleulin Morgannwg.

2985. *diöc yth gybeiröyt.* B 2561 *maüs sus est encontre* 'druwg a gyfarfu â chwi'. O'r ystyrion a rydd SE i cymenio nid oes un yn gweddu i'r cyswllt. Y synnwyr

yma yw 'to befall, to happen to'. Dealler, felly, 'evil has befallen thee' yn hytrach na 'bad is thy fortune' RW. Awgryma'r Athro J. Lloyd-Jones y gwelliant *dzôc ath gyuaryô* (o *kyuaruot*) a byddai hynny'n taro i'r dim; cf. *hoed an cyferyu* a rydd ef yn G.

2995. *Ac nys gohryald fabaot*. Colodd yr -s ragenwol ei hen werth ac aeth nys yn gyfystyr â ny eisoes efallai (gw. *Ffuriant*, §28, (c), (iii)), neu dylid deall 'and S. did not put it (the going) off until ...'

3001. *ae modôzd*. Darll. *ae emodôzd* a gw. *Orgraff*, §16.

3004. *no godef y fmachteu hcynt*. *fmacht* 'buffet' RW, 'an ill deed' R, dau ystyr anaddas i'r cyswilt. Dan *contumelia* ceir gan TW (ond nid yn TWD) *yfmacht* gyda *sarhaat*, *amharch*, *dirmyc*, *senn*, *cerydh*, etc., ac y mae'r meddwl hwn yn gweddu'n dda. Yn B 2575 y darll. yw *kant nus avum oy tele destine* 'gan glywed ohonom y fath dyngedfen'; eithr ymddengys yn bur sicr mai'r geiriau a glybu'r cyfieithydd gan ei ddarllenwr oedd *he nus avum oy tel dedeiner* 'na chlywed ohonom y fath sarhau', darll. cyfreithlon yn HFF ac eithaf boddhaol ei ystyr (cf. HFF *Ffrainc desdaignier*, *desdaignier*, AN *desdei(g)ner* < Llad. Is. **disdignare*). Y mae ansicrwydd ynghylch tarddiad *fmacht*. Awgryma'r Athro Parry-Williams HS *smack* fel posibilrwydd, ond geilw sylw hefyd at *smacht* 'command, control, discipline, awe' yn yr Wydd. (EEW 80). At darddiad Gwydd. hefyd y tuedda'r Athro J. Lloyd-Jones. Os benthyciad Gwydd. yw, byddai'r meddwl 'chastisement' a rydd Dinneen i'r gair yn gweddu'n well yn YBH na'r ystyron uchod.

3006. *lâtôn heb ef*. B 2577 *Boves, ceo dit le roi*. Efallai, yn wyneb B, y dylid darllen *Bovôn*=*Bovoun*. ffurf a welir lawer gwaith yn B, e.e. yn 208, 353, etc., ond sy'n absennol o'r darlenniadau dilys yn YBH.

3010. *ac na fberthit, ac na rodit ar wechiaeth*. Gwerth dyn, yn ôl cyfreithiau Cymru, oedd yr iawn a delid gan y neb a'i lladdai. Yng ngeiriau Wotton, *pretium seu compensatio pro caede* (cf. TR). Ystyr *gberthit* yma, felly, mae'n debyg, yw 'to redeem (oneself) from death by payment of a fine'. Gan fod *ac na rodit ar wechiaeth* yn troi B 2580 *ja n'eret pleges*, efallai i'r cyfieithydd chwanegu *ac na fberthit* fel mynegiant o'r stad gyfreithiol yng Nghymru ar y pryd. Cf. *gberth* 3743, 3746, 3781=*rançon* B 3275, 3305, 3310.

3012. *bzice o vziflen*. Dyr'y'r testunau Cymraeg aml ffurf ar enw Bristol; cf. BT (P 20) 234^b *Bzuste*; RBB 321 *Bzuste*; M 237^a *Brysteu*; RB 330 *Bziflud*; BT (P 20) 106^b *Baustaw*; BT (ib.) 229^a *Bzustow*; etc. Cyfeiria J. Lloyd-Jones fy sylw at ffurfiau yn -au, -aw, -o (gydag -u- ac -y-). Yn y Deau *Briste* a *Bryste* yw'r ffurfiau a glywir heddiw ar y dref y tu draw i Fôr Hafren.

3015-18. Cymysgwyd yn y llinau hyn gystrawen uniongyrchol ac anuniongyrchol. B 2587 *Diant al roi: Vos nos volez escharnier, nos li weyem decant vos server, o vostre coupe aler e revener* 'Dywedant wrth y brenin: chwi a fyynnwch ein gwatawr, ni a'i gwelwch yn gwasanaethu ger eich hron, yn mynd â'ch cwpan yn ôl a gwerthol'. Ar sail B a dy . . . oth yn 3028 ac it 3020, dylid, er mwyn cysondeb, ddarllen *in(s)* am *idab* 3017 a *welfan* am *welfant* ib. Ond dychon fod cymysgedd o'r union ac anunion yn y gerdd AN y cyfieithid ohoni ac mai cadw hynny a wnaethpwyd yma; gw. *Cystrawen*, §24. Tynnal gogan o'r HFF *gogze + n* 'rullery'; cf. *cezye* 'baby's napkin' < HFF *quesz* 'tail, posterior' + n a gw. n. ar 2744.

3018. *oth fuol*. B 2589 *o vostre coupe 'â'ch fiol*. Ymddengys ddarvoud rhwystru RW gan yr o yn *oth* (? < HFF o 'with', Llad. Is. *apud*) ac yn ei gais i ddyfod o hyd i synnwyr boddhaol dehonglodd *fuol* 'large drinking cup' fel *fodd*, gan gyfieithu '. . . and coming and going with thy will', eithr heb newid *fuol* yn ei destun Cymraeg.

3024. *y gyniuer tiryoad*. Darll. *er y g, gyda'r LIC*.

3029. *tyghu y tlat idab*. Am ladd o farch Bown fab y brenin mynnai'r brenin roi Bown i farwolaeth. Eiriolodd yr ierill yn daer drosto, gan awgrymu cyfaddawd, sef bod Bown yn cefnu ar y wlad ac yn troi ei dir i Sabao, cyfaddawd a ganiataodd y brenin. Dyna ddarll. rhagorol B a thybiaf mai'r un meddwl a geir yn YBH. Ond rhaid dehongli *idab*=*ohonab*; cf. *udant*=*ohumant* ar ôl *tygu* 8:2 (gw. dan *Cystrawen*, §51) a thybio efallai i ferfenw fel *kynytaw* golli o faen *tyghu* (cf. a *hynny* a *gynyttahad* y *bzenhin* 3031). Am *tyghu* gyda'r arwyddocâd hwn, (cf. *A thalu diruab 62 fomp o aryant i loçys uab bzenhin ffreine*. *dzôc dyghu ohonab ynteu teyrnas loegyz yn dzagywyddol* RBB 360. Gwerthoder, gan hynny, 'and then the earls besought the king to adjure the country to him . . .') RW a dealer 'and then the earls besought the king to allow him to renounce the country on oath . . .'. Cf. B 2598 *ke Boves ad la tere forjurd*.

3032. *yna yr arbedadôd boôn arôndel allan ac yd yfynnodd arnab*. Ceir teatun llawer mwy dibetrus yn B nag yn YBH yn y cyswilt hwn (gw. ar 3015-8; 3050-3). Os dylem ddilyn B 260: *L'en (amr, hon, houn, houn, etc. < homo) li amene arôndel l'arbrivé*. *Boves monte par son estru doré* 'They bring him A., the fleet-footed, B. mounts [it] by its gilded stirrup'. Anodd genyf amau na cheid darll. Cymraeg cynharach megis *yna yd arbedadôd hoôn arôndel allan ac yd yfynnodd boôn arnab* ac i ryw gopiwr gael ei ddrwy gan yr HFF *houm (hoôn)* 'one, people, they, etc.', rhoi *boôn* yn ei le gan fwrw'r *hoôn* cyfreithlon allan. Ni fuaasai cadw gair HFF hylaw fel *houm* yn ei destun yn ddim syndod yng ngwaith y cyfieithydd hwn a gariodd drosodd i'w gyfieithiad gymaint o eiriau HFF lai cynefin (gw. ar 405, 625, 2016, etc.).

Am esiamplau eraill o yr am yr hen *yâ*, gw. *Ffuriant*, §29.

3034. *March*. Am absenoldeb y, gw. n. ar 2009.

3037. *a cherydus vo a didarpo*. LIC ac *didarpo*. B 2603 *Dahait ha chait!* 'Gwae'r neb a falio'. Dyfynnir yr enghraifft hon o *didarpo* yn G, ond ni cheir yno ffurf y LIC, *didarpo*, er cael amh. 3 un. *didarpei*. Am yr arlliw 'mallo', cf. SG 320 *Nyt reit ytti didarbot beth anweilyst heb ynteu -d cor a'an monte rieu de quanque nos feissou* 'nid yw o bwys yn y byd i chwi pa beth a wnelom ni' *Poivin* 189; *monter* 'bod o bwys'; *nyt reit ymi didarbot* SG 33 = *Llagra*. BN 123, 204^b *il se nos enchant*; gw. *Ste-Palaye* a *Godefroy*.

3047. *goczchymyn yd ôyf*. B 2613 *Par deu euz pri'er mwyen* *Duw mi a adolygaf i chwi!*; *goczchymyn*=yma i'ro commend'. Go drabaus yw'r gair yn ei ystyr arferol yng ngenau dyn wrth siarad â'i frenin; ond cf. 3055.

3050-3. *oe ef a geis dy yrru y ar y tir . . .* Fel yn 2570-6 i raddau, y mae'r siaradwr yn y cyswilt hwn yn torri ar ei ymddiddan i apelio at ddyddid person, fel petai. Yn ôl y dull hwnnw, croessiad efallai o ddulliau Cymru a Ffrainc (gw. n. ar 2574), nid oes dim i'w gwirio. O'r tu arall, os tybir mai ffwrth besau ysgrifol yw'r gytmysgedd ac y dylid celfryd y darll. i gysondeb B, awgrymaf os ef a *geis dy (di) y yrru y ar y tir*, yr hyn a gyfateba'n bur agos i *ni cwi oit ke tu le*

vois enchacer de cel honor 'os digwydd mynno obonot ei yrru ymaith o'r tir hwn'. Hawdd fuaasai lithro i ddarl. y testun o hwn oblegid mynychdra y; cf. *pony llydy dy* 628, *llyedy racco* 1628 a gw. dan i yn *Orgyaff*, §16.

3052. *hyt ar beddyrann y mo2*. Yn llsgr. B 2618 *dela tiii mer* 'y tu draw i bedwar môr' yw'r darll. a thebyg mai hynny hefyd oedd yn nhestun AN y Cymro. Os felly, ymddengys yn sicr mai *hyt ar beddyrann y mo2* oedd yn y cyfieithiad ar y cyntaf. Gwyddys fod r ac n (=u o ran flurf) yn debyg i'w gilydd yn yr hen ysgrifen ynysol, ond yr hyn sy'n syndod yw y cymysgir hwy yn nhestunau'r drydedd a'r bedwaredd ganrif ar ddeg: *bzenin* (*brerin*) BM 4 Fac. LIDW 135; a *theyrget* Ll 1, 45, *ech teyrget* ib. 49; *arydedus* ib. 103; y *ly6enyd* P 4, WM 70 = P 6 *leferyt*; *Ac yn eglwys cyw. yn yr eglwys* P 7, 51b; *hep waandaw dim* P 14, 154; *Pendarar dyuet* WM 58; etc. Dealler, gan hynny, 'to the four corners of the ocean' yn hytrach na 'to the quarter of the sea' RW.

3054. *nac ymdiret ti ymi*. B 2620 *Mes ja pur moi ne serrez defiez* 'eithr o'm hachos i ni'ch herir fyth'. Nid oes fawr cytgod rhwng *nac ymdiret* a synnwyr cyffredinol y cyd-destun, ond tybiaf ddarfod cynhyrchu'r anghysondeb pan luniwyd y cyfieithiad. Dyma, gallwn feddwl, sut y bu. Yn y llsgr. AN y gweithid arni ceid . . . *ne serrez defiez* (y mae -d yn ffeirio â -z yn fynych yn y berfau AN; gw. n. ar 2914); darllenodd y cyd-weithiwr (gw. n. ar 2911, 2915, etc.) *ne seied defiez*, sef 2 lu. gorch. *estre* 'bod' yn lle 2 lu. y dyf.; dirnadodd y cyfieithydd -d+d- fel d segl a deallodd y frawddeg fel *Mes ja pur moi ne sei(i)ez afiez* 'but as far as I am concerned, never be trustful'; am *afiez* 'ymddiried, bod â ffydd yn, etc.', gw. Godefroy, ac o dan 12 (b) yn y *Rhagymadrodd*.

3059. *yna y dyhaút, duú ath nertho*. LIC y *dyhaút sabaoth*. Nid yw chwanegeiad y LIC yn mynd yn dda gyda'r hyn sy'n dilyn: *eithyr na bydaf lawen byth yn bythyt am gollí vy mab maeth*. Yn B 2623, ar dafod y brenin y rhoir y dda ym- adrodd: *Sante Marie! dist Edegar, le franc. Kant ici perdu ai mun enfant, ja en ma vie ne serai joiant* ('Myn y Santes Fair', meddai E., yr anrhydeddus. Gan i mi yma gollí fy mab, byth yn fy mywyd ni byddaf lawen'. Ymddengys felly y dylid darllen y *dyhaút ethert* (cf. *ethert*=*Edegar* 4281) *duú am nertho*. Ar ôl colli *ethert* prin y gellid peidio â newid am yn ath; gw. *Rhagymadrodd* §6, (ii), 21.

3061. *vy mab maeth*. B *mun enfant* (gw. n. ar 3059). Dileer *maeth* a lithrodd i'r testun Cymraeg efallai o waith rhywun yn cofio y rhoddai pendeigion Cymru eu meibion allan i'w meithrin ac y derbyniant eraill yn eu lle; *mab maeth*, felly, oedd llawer mab; cf. *fatmaeth* SG 187, 188=*pères* 'dad' Potvin 19, 21, a gw. J. E. Lloyd, *History of Wales*, I, 310, II, 379, 549-50.

3065. *g6neuthur y fabaot*. Collodd *g6zogaeth* ar ôl *g6neuthur* oherwydd tebygrwydd eu llythrennau dechreuol; cf. B 2631 *fetes feut6* 'gwnewch wrogaeth'. Llanwodd y LIC y gwagle á g . . . *po6 peth yn ufud* y.

3069. *ae zftyma6d ida6*. Y tebyg yw mai a *zftyma6d ida6* yw'n nhir oedd yn y cynsail (cf. 3030 a *rodi y tir y f.*) ac wedi colli o'r ddeuar olaf i gopiwr droi a yn os er mwyn cael gwell synnwyr; cf. B 2634 . . . *li ad de tut le men feffez* 'a'i cynysgaddodd â'm holl dda'.

3070. *g6shardad6y 6yf*. LIC *g6shardad6y 6yf*; cf. *llef uchef*=*amr*. y LIC ar 305; *farafineyit* *creulat6* ib., *amr*. ar 155; y *llong hong* ib. 2311; am -*ad6y*=*edie*, gw. n. ar 194.

3072. *vy marchogyon yn 6yla6*. Cododd copiwr ei olygon oddi ar (*6y*) *march* a phan droes eilwaith i aildddechrau nid ar (*6y*) *march* y diagnusant eithr ar y *marchogyon* yn y frawddeg nesaf. Oblegid hyn collwyd rhywbeth fel *ey* (*march a ladat6d uab y bzenhin. ac yna y g6llit y*) *marchogyon yn 6yla6*. Cf. B 2638 *mes le f6z le roi ad mun ch6ul tud. Ke l6z6 veit plurer les chevalers!* Cf. 3200-2 lle'r ymddrysodd copiwr y LIC ar y geiriau, y *farafineyit*, ac y gadawodd allan bopeth a oedd rhyngddynt yn 3200-2.

3074. *Mat yn ganet* 'under evil auspices were we born', nid 'It is evil that we were born' RW. B 2640 *Mar sumes ore nez, kant nus perdum nostre meilleur amis* 'I adfyd y'n ganed canys collwn y (llythr, ein) cyfaill gorau (sy'n awr yng Nghred)'. Myn Ifor Williams, BBCS, II, 121-2, yr arferir *mat* yn y fan hon 'mewn gwawd chwerw' a thrwy dybio hynny geill ei gysylltu â *mat*, *mad* 'fodus, lwcus' sydd, fel y gwyddys, yn hen air Celtig. Yn sicr, prudd-der neu, yn hytrach, ymddarostyngiad i ffawd, a gyfleir yn B, a dyna, i'm ryb i, sydd hefyd yn YBH. Ni chredaf chwaith fod a fynnô'r *mat* hwn o gwbl â *mat* 'fodus, lwcus'. Ceir *mat* yn HFF gyda'r meddwl 'humiliated, afflicted, sad, etc.' (cf. Ste-Palaye a Godefroy), ac yn yr un iaith digwydd y gair *mar* (gw. B uchod) a ddefnyddir fel adferf 'under evil auspices; for (my, his, etc.) misfortune', gair a weir yn fynych mewn cyswllt â *furfiau naistre* 'geni'. Credaf y digwyddai naill ai *mat* neu *mar* yn nhestun AN y cyfieithydd ac iddo ei gymryd drosodd i'w destun Cymraeg fel y gwnaeth ag ugeiniau o eiriau HFF eraill. Os *mar* oedd, cf. *revert, redit>redir* BB 55, 10; *periglaur>periglaut* LIDW 202; etc. Gair technegol a ddaeth o'r Berseg i'r HFF gyda chwarae siac yw *mat*, yr un gair ag a weir yn Saesneg *checkmate*; tardd *mar* o *mal(a) hora*.

3078. *a pha beth*. Nid oes galw am y geiriau hyn fel y dengys ateb Sabaot yn 3079; gan y safai *he am toho? a tohat?* (cf. *he volam nus amener?* B 2644), dithon, serch hynny, fod a *pha beth* yn y testun pan ddaeth allan o dan law'r cyfieithydd. Os felly, buasad yn disgwyl iddo ar ôl cyrraedd 3079 ddileu'r geiriau diangen, ond, a barnu oddi wrth lawer o esgeulustod cyffelyb, ymddengys na feddai'r Cymro hwn ar ddiagon o amynedd i olygu ei waith cyn ei adael o'i ddwylo.

3079-82. Yn ôl testun YBH, y mae Bown yn cychwyn ddwywaith, yn y lle cyntaf yn y llinellau hyn, ac yna eilwaith yn 3110-18. Yr olaf yn unig a geir yn B ac am yr olaf yn unig y geillw datlygiad y stori. Cf. B 2645-8 *Sive, dist Sabaoth, Terri mun hereter. A tant esteus l'Escopart le fer, he Boves fist baptiser a lever e a Coloyne Gui fu nom* 'Argwydd, meddai Sabaoth, Terri fy etifedd. Ac wele'n dyfod Escopart, y cadarn, y mynodd Bown ei fedyddio a'i ddaf ar y beddyd-faen, ac yng Nghwlen a gyfenwyd Gui'. Yn sicr ddiagon, nid yw'r darll. yn YBH onid cybolla a wnaethpwyd o ddarl. llwgr a weir mewn furf dda yn B (cf. 3195). Ymddengys dwy sail bosibl i'r frawddeg gyntaf. Gellir rybio i'r darllenydd ddehongli'r ddwy t yn *tant* fel dwy c, esgeuluo'r e o flaen t yn *estesus* (peth cyffredin) a rhoi *Acunete*, cyfuniad o seiniau a ddirnadodd y cyfieithydd (o wrando arnynt) fel y geiriau Cymraeg *Ac on(i) cyt* a (am drybith meddyliol tebyg, gw. ar 1954, 2829, 3379, etc.). Neu gallasai'r darllenydd ddaell *A tant* 'gyda' (am *A tant* neu *A tant* 'yna') ac megis uchod adael yr e heb ei hyngan a darllen *et(e) eu l'Escopart*. Ceid yr un ystyr o ddilyn y naill llythr neu'r llall. Yna rhaid casglu i'r cyd-lafurwyr dynnu o'r gweddill o'r testun llwgr rywbeth fel hyn: *he Boves fist baptiser e l'ave erre e a Coloyne gui fu nom*. 'yna fu roes B. gychwyn ac a drawya'r môr ac yng Nghwlen y gortfenwyd nodu'r cullir'. Wrth ystyried y gybolla hon rhaid cofio bod *au* (=au) yn odli yn AN ag *ou*,

bod *e* yn debyg iawn i *i* (*Gwi*=*gué*), bod *n*, *r* ac *s* o flaen cytsain yn nychlyd anghyffredin a'r *ilde* ar y llafariad am *n* goll yn ansicr. Chwanegwyd *A gbedy bot* . . . *racdab* (3082-4), debygid, er mwyn rhoi'r hyn a ddyfalwyd mewn cytgorf â'r cyd-destun. Am bethau cyffelyb, gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12 (b), (v).

3083. *Jóíðn*. Gw. ar 2529.

3089. *ar y eir*. Nid 'at his word' RW, ond 'in words only'.

3095. *pa le buafte yn trigað*. LIC *pa le y b*. Ffurf gwmpasog ddiddorol ar y Gorb.

3110. *bozeugóeth*. LIC *bozeugóeth*. Symleiddiodd *-eu yn -e yn gymne* 977, *híthe* 305, 345, 481, *ynte* 393, 436, 473, 484. Dyry'r testunau canoloesol enghreifftiau cyffelyb nid yn unig ar ddiwedd gair ond hefyd o flaen yr acen ac odani: *de poff* LIDW 13^a, *kanebot* cyw. *kanebot* ib. 21^a, *kegheffaið* ib. 22^a, *diherau* cyw. *díheirau* ib. 26^b; *hymne* LI I, 14, *ente* cyw. *enteu* ib. 85, *wynne* ib. 67; *en de hanter* P 44, 12, *ynhe* cyw. *ynhev* ib. 5; etc. Orgraff wrthwyneb, *felly*, *yw'r eu yn bozeugóeth*; cf. *bozeuóyd* WM 425; *tzanmoeth y bozeu* RBB 287; *afteu am eiste* (eisted) RWM II, iv, 953 (HM 15).

3112. *ac y deuth fabaot attab y gymryt kenyat y vynet y llat*. *ac ynteu ac henhadaót*. Yn B 2676-7 Bown sy'n cymryd cennad gan Sabaot: *congé demande Sabaoth le paleyn, e cil li dona, a dyma'r darll. synhwyrol*. Cais yw darll. YBH i blannu cytgorf yn natblygiad y stori ar ôl cybolla 3079-82.

3116-7. *62th ymlahamu lynt ar marchogyon a fabaot*. *Dileer ar marchogyon*, geiriau a gymerwyd yn amryfys o'r llin nesaf a gw. §14 (ii), 3; yn *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*.

3119. *Hynt boln*. Chwaneger a *therri*; cf. B 2684 *Boves e Terris*. *tréy dzallat*. B 2684 *O grant force*; ymddengys, yn wyneb B, fod *tzallat* yma yn meddwl 'ymdrech, llafur'.

3124-5. *dyuot amfer y thymy idi*. A olyga *tymp* yma 'the pains of childbirth'? Awgrymir hynny efallai gan *amfer* a B 2690 *mal de ventre*. Cf. *dyd a doeth ed en oet y thymy* BBCS X, 21=*venit dies partus, Miracles de la Sainte Vierge*, argr. Kjellman 60=*oprona* (= *ch*) *mult sin terme* ib., id., 63; *pan dyau y thym os vam y eghy efcornes ar was* P 44, RWM II, ii, 378=*pan doeth oet escor oy vam* M; Br GrabA 476=*oed BrT* ib. 434=*oet BrDg* 3. 'Tynnir *tymp* yn gyffredin o'r Lladin (TR, Loth, Pedersen, Lewis-Pedersen), ond gallai o ran ei seineg ddeillio o *temp*, cyflwr gwrthrychol *tem*, *tem(s)* yn HFF ac a arferid hefyd gyda *tem* yn y cyflwr enwol AN. Y mae gwedd AN sicr ar *tymp* (P 44 uchod), beth bynnag a ddywedder am *tymp* ei hun.

3128. *y dylat dy vab*. B 2700 *Vostre enfant parry mult bien ver* 'Gallaf yn burion edrych ar eich plentyn'. Ar hyd yr oesau ymddengys ddarfod ystyried ei bod yn amweddus i *vr* oedol ei wraig yn rhoi genedigeth i blentyn. Yn sicr ddigon, credid *felly* yn yr oesau canol a charit *nyrych* gyfeiriadau at y rheol iawnoes hon yn llenyddiaeth y cyfnod (gw. n. E. Kölling, *Sir Beus of Hamton* 335). Myn *Stimung* (*Einkleitung* xcii) na wyddai'r Cymro ddim am y goel ac iddo o'r herwyd *gungyheithu ver* (*ciders*) yn *dylat* 'to watch' RW. Ond y gwir yw

y ceir y goel o hyd mewn rhannau o Gymru ac anodd ei hesbonio ond fel goroesiad o gred gynnar. Awgrymaf, gan hynny, mai y *dylat dy vab* (Gwenhwyseg *gwelad*=*gwelod*) oedd y darll. cysefin ac i ryw gopiwr gymryd *-be-* fel hen orgraff am *-by-* (cf. LIDW 18^a *gwelad*=*gwylly*, ib. 31^a *gwel*=*gwylt* (*gwyllyd*); etc.), a 'chyniro' y llythreniad. Ond amheuoedd yr Athro J. Lloyd-Jones a rhai eraill a allai *-at* (*-ad*) yn y Wenhwyseg fod mor gynnar ag amser YBH. Paham lai? Yn y gwledydd eang eu trefynau fel Ffrainc, Yr Almaen, Lloegr, etc., ysgrifennid rhyddiaith a barddoniaeth yn yr oesau canol yn iaith y taleithiau. Felly, er enghraifft, trysorwyd rhan o lenyddiaeth Hen Ffrainc yn y Bicardeg, rhan arall yn y Waloneg, rhan arall yn y Normaneg, etc., cyn emill o dafodiaith y Canolbarth oruchafiaeth fel cyfrwng llenyddol. Oblegid hynny gwyddom fod nodweddion tafodieithol cyfoes tiriogaethau Ffrainc yn mynd yn ôl ymhell i'r cyfnod canol. Mae'r un peth yn wir am yr Almaen ac am Lloegr. O'r tu arall, un traddodiad llenyddol mawr a fu erioed yng Nghymru, ond, yn ffodus i dafodiaith Gymraeg, bydd pob copiwr yn awr ac eilwaith i raddau mwy neu lai yn llithro'n ddiarwybod iddo ei hun i dafodiaith ei fro ac yn rhoi inni gipdrem ar ei seineg; cf. BrT (P 20) *hodaffe* 138^a, *dallaffe* 148^b, *doryslygaffe* 246^b am y 3 un. amh. lle gwelir fel rheol ffurfiau yn *-ei*, etc. Nid yw copiwr YBH yn eithriad ac ni wela'r rheswm dros amau fod *-ad* am *-ed* yng Ngwnt a Morgannwg yn mynd yn ôl i'r oesoedd canol. Y gwir yw na *dyr* neb yn iawn pa bryd y troes *-e* yn *-a* yn y broydd hyn a rhyfyg yw honni ein bod yn gwybod.

Am esiamplau eraill o *mab* 'plentyn', cf. o *achau redyud arajt mab arney* LIDW 26^b, 27^b, ib. (ddwywaith); ac yn P 14, 2^b *gur crealón a lalei e meibon yg callon eu mam*.

3132. *herlyd a giglef .i. nat iaón*. LIC nyt. Dengys y testun hoffer y cyfieithydd o frawddegau annuongrchol; cf. 1641-4.

3134. *ythbare*. LIC *ythbare*. B 2705 *Alex vus en, celex vus de ci* 'Ewech ymaith oddi yma ac ymguddiwech.' Ymddengys mai *Alex ebatre*, 'Ewech i chwarae (neu i rodio)' oedd yn nhestun AN y cyfieithydd; cf. *Li jaleus estoit veuz por ebatre* Potvin 50=*Yr hwn a dathoed yno y chwarae* SG 212=*encontra un ancien chevalier qui estoit oisuz del chastel por ebatre* Potvin 55=*nachuf y gwelir gur gobrud yn dyuot or castell allan y rodym* SG 217. Cf. hefyd *si valent ebatre en .j. tergiez qui laiens estoit Queste* (S) 21.0 (aba. o SG 17.1). Er mai *ythbare* yn ddibetrus yw'r darll. ysgrifol, nid ymddengys fod y synnwyr yn galw am *yth* a gorau peth ond odid fyddai deall y *chbare*. Ond y mae *yth bare* (*chbare*, *chware*) yn sicr yn bosibl fel y dengys cyfynnau 3080 (= LIC), *damlein* 3190 (= LIC), *dambeinad* 427, 2070, eithyr *damhinead* 2254, *ygwonec* 402, 971, 1521, ond *ygwonec* 630, 1004, 2545, 2556; cf. hefyd WM 483 *wasnych*=RB 123 *wasnych*. Ai dylanwad AN ai dylanwad y De yw'r esboniad ar LIDW 17^b *nez gwir* (BM 4 *chwegyr*), ib. 19^b *chevhu* (BM 4 *cythnos*)?

3138. *ar amfer da a deuth y gunet deu vab idi*. Noder y cymal *perthynol* traws a gw. n. ar 2025; cf. hefyd *corn eth efo e breyns* LIDW 37^b a gw. WG 285.

3143. *yn ymgreinað*. Nid 'crawling' RW, eithr yn hytrach 'wallowing' neu 'rolling on the ground'. 'Traw'r ystyr 'troi a threiglo', gellid meddwl, yr aeth y ffurfiau deheuol ymgreinað, *my(n)greinað* i arwyddoca'u 'bod mewn poen manr'. Y mae *ymgreinað* yn edrych yn debyg i ffonhychiaid (*gydag ym- am se*) o'r AN **se greiner* 'to contract into folds; to knit the brows; to gnash the teeth'; g.w. Larousse, *Dict. d'Ancien Français* d.g. *grignier* a *Godofroy dan grignier*. Fel y gwelir, yr oedd i (*se*) *grignier*, (*se*) *graignier*, etc., yr un ystyrion i bob diben ag y sydd i *ymgreinað*, -ad.

3147-8. *achlybot y meibyon yn germein affryflyaó aónaethant.* O ran gramadeg, gellir cydio . . . yn *g. affr.* wrth *aón* . . . neu gellir cymryd anadl ar *ól germein* a deall *affr. aón* . . . fel ymadrodd ar ei ben ei hun. Yn *ól* y golygiad cyntaf, y mae *ffryflyaó a germein* 'to cry often, to wail' TR i'w hieuo fel cyfystyron (arfer gyffredin yn YBH); os felly, daw *ffryflyaó* naill ai o'r Lladin Isel **frustiare* 'rhwbio; gwrthdaro; ? gwneuthur twrw' neu o'r HFF **frestier* 'cadw sŵn, gwneud trwst' o *freste=frestre, frestle* 'sŵn; clebar; baldordd', ystyr nas rhoddir i *ffryflyaó* yn y geirlyfrau Cymraeg. (Gw. Larousse, *Dict. d'Anc. Franç.*; Meyer-Lübke, *Rom. Etym. Wörter*; Godefroy; Constans, *Chrest. de l'Anc. Franç.*, Geirfa). Ategir yr ail olygiad gan B 2717-9 *e oyerent les enfans gettre un cris . . . Ignelement est en la loge sailiz* 'and they heard the babies wail . . . Hurriedly did he enter the bower'. Er gwaethaf tuedd YBH i ieuo, yr ail esboniad yw'r un mwyaf tebygol a'r un a roddir yn yr *Eirfa*.

3156. *eu crôyn gra.* RW 'their fur skins'. B 2723 *hermin engulez* 'embroidered ermin'. Defnyddia'r barwniaid Ffrengig bedwar neu bum math o bân neu ffwyr i ddyblu ac addurno eu gwisgoedd: *y gris*, sef croen cefn gwiwer lwyd Gogledd Ewrop; *y vair*, croen gwynnaidd bol yr un wiwer; yr *ermine*(e), croen y carlwm gogleddol a'r bele gwyn o Rwsia; y *martre zibeline*, croen y bele gwineu o'r un parthau, croen prin iawn nad arferid ond i ddyblu coleri, ymylau gwisgoedd, a hetiau. Defnyddient hefyd groen y wiwer goch i ddyblu mentyll, pelisiau, etc. Dotia'r cyfnod ar goch a lliwid yn goch weithiau hyd yn oed groen y bele gwyn o Rwsia. Dyna, ond odid, sydd dan esboniad ELh: *gra yw ysgarlad gwynn a rydd TR.* Ond *gra*, nid *gris*, yw ffurf y testunau Cymraeg: *goely* . . . o *ysgarlat a gra a phali* WM 239; *dillat o ysgarlat affwry o grwyn gra yndant* SG 211=Potvin 49 *une robe d'esquarlate forrée d'ermine*; etc. A barnu wrth gymdeithion *gra* yn ein testunau, buasid yn disgwyl iddo fod yn fenthyciad o'r HFF. Os hynny yw, rhaid tybio ddeillio ohono o dafodiaith un o'r taleithiau gogleddol (Picardi, Artois, Hynawt) sy'n ffinio â'r gwledydd Isalmaenig lle ceid y ffurf *gra*. Gw. J. Quicherat, *Hist. du Costume* 141, 153; A Schultz, *Das Hofische Leben I*, 269; Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 382-3; L. Gautier, *Chev.* 400-1; H. Suchier, *Aucassin et Nicolette*, Geirfa.

3165. *mal yd yttoed* (h.y. *fabao*) *yny ystauell yn kyfca. ef albelei bzeudcyt mal nat oed hof ganthaó.* B 2731 *Il se dort en un chambre voultis, sonja un songe dont mult estoit marris* 'he sleeps in a vaulted room (and) dreamt a dream (on account) of which he was sorely grieved'. Dichon mai ailadroddiad damweiniol o'r *mal* yn y cymal cymharol *mal yd* . . . yw'r *mal* anarferol a geir yn y cymal perthynol sy'n dilyn. Ond ceir yr un darll. yn hollol yn y LIC ac efallai oblegid hynny y gellir derbyn y gystrawen fel un ddilys. Os felly, odid nad cyfeithiad llythrennol yw o'r rhagenw amhenodol *tel* (*teu(s)*) *ne=tel que ne* 'such as . . . not' a geid yn y gynddelw AN y cyfeithia'r Cymro ohoni. Ar *ól tel* (*celui, cele*) hepgorid y rhagenw perthynol *que* mewn brawddeg negyddol, gan roi *tel ne=mal nat*; gw. L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'Ancien Français* 337-8.

3172. *a erchis . . . nas hymerei yn dzôc arnab.* B 2740 *ne le metez en respit!* 'grant the matter no respite'. Sail YBH yw *ne . . . despit*, darll. llai cydnaws â'r cysswllt.

3181. *ac y offrôn yd aeth.* B 2750 *sa offrant fet* 'he makes his offering'. Ymddengys fod *offrôn* i'w ddechongli fel berfennu; gw. ar 3803.

3192. *dyuoz o2 fanfforysyt.* LIC *dyunt* . . .

3195. *a beris boñ y veddydaó.* Gw. n. ar 3079-82.

3206. *trôy y gbleidi hymn.* B 2774 *par le pais* 'trwy'r wlad'. Tebyg mai darllen *le fel fe=ce=ces* 'these' a wnaethpwyd wrth gyfieithu.

3209. *ti a lufky lufje gôz . . . ac yn aruer gôz ti a gerdy.* B 2774 *A la lei de home* . . . 'after the manner of man . . .' Ceir *aruer* droean mewn CymC gyda'r meddwl 'manner, style, bearing' (gw. n. ar 2). Y mae'n bosibl, serch hynny, fod *aruer* yn y fan hon yn gyfystyr â'r gair *glufje* a'i blaenora. Dichon mai (*h*)*abit* 'gwisg; gwisg fynachaid; etc.' oedd yng nghynsail AN y cyfieithydd.

3210-12. *fabao a gymerth glufje pere(r)in ymdanaó.* Darll. y *lufje pererin* 'his pilgrim's dress', oblegid cymerasai wisg pererin eisoes yn 3175. *ymdane* hithen *glufje adflyn gôzall*. Yr oedd yn bwysig nid yn unig i roi *glufje gôz* am Iosian (gw. 3209), eithr i roi amdani wisg gŵr o uchel radd modd y gallai deithio'n ddirwysr drwy'r gwledydd, oblegid ni allai'r caeth na'r bilain fynd dros ffin tiriogaeth ei arglwydd (cf. J. Calnette, *La Société Féodale* 110). Os felly, rhaid dehongli *adflyn yma=* 'noble' yn hytrach na 'fine', fel y gwna GPC; cf. *môyn yn dymyon m.* WM 32, *gôz m.* ib. 34, 36.

3214. *y rodyaó y varchnat. a phroui . . . llyfelyhyn.* B 2779 *un herbe achata* 'a phrynnod llysieuyn'. Os *achata* o *achater*, amr. ar *achater* (cf. *achester* Ste-Palaye d.g. *achapter* 'prynu'), oedd yn y cynsail AN, dichon i'r darlennydd ddeall *achata* fel *athasta=at(r)asta* o *at(r)aster* 'profi'. Os gwrthodir hyn, rhaid edrych ar *proui* fel gwall ysgrifol am *prynu*, yr hyn sy'n llai tebyg. Os o'r HFF y benthycwyd *rodyaó*, yna rhaid tybio y ceid y gair yno yn y geirlyfrau na'r engh. hynaf a gofrestrir o *roder, raudir, 'courir* çà et là' yn y geirlyfrau HFF.

3216. *erroyt.* Cymysgid *r* ac *i* yn fynych: o *gylleffic guife* BB 43.16=*gylleffric* . . . (gw. n. JGE); *tir a darar* LJDW 23b (BM.4 *tyr a dayar*); *uicich* (*varech*) P 7, 47b; *paith* cyw. *parth* WM 55, yn gywei ib. 233, *yr orll* cyw. *yr iorll* ib. 619; *sarens* SG 111 am *saisens* (*Quete* 160 *chaisens*); etc. Gan y ceir *erroyt* 20 gwaith yn YBH, darll. *erroyt*, ond da cofio y digwydd *erroyt* eisoes yn P 14, 12b, 14b, etc. (canol XIII).

3217. *kanyt a hómú a gallei.* LIC y *gallei*. Cf. ac o2 *ámdre* *gogyward henyt a góneynt y hancyllis* (sic) P 9, 20b. Fel y gwyyddys, bydd a ac y yn ymgyfnewid yn fynych mewn CymC o flaen *ch, ng, m, n, etc.*, ac yn LJDW (o dan ddyllanw AN) ceir a o flaen *f, m, r, s, etc.*, lle buasid yn disgwyl y *dyuoz* mewn rhyw orgraff neu'i gilydd: *hauoeth* 13b, *houanof* 12b, *hawryd* 12b, *hamell* 20b, 42b, *harustho* 41b, *hafho* 14b, etc. Ond oddieithr mewn cymal perthynol lle ceir a ac y yn fleicio (gw. *Cystrawen*, 146), y mae'r enghreifftiau o a ac y yn newid â'i gilydd o flaen *g* (*heb* *gyfrif g=ng*) yn brin y tu allan i LDW.

3225. *achamu idab. ac edzych ar hynny auzac fabao yn graff.* B 2785 *e de Boun commence a chanter* 'a dechrau canu am Boun'. Nid 'to sing to him' RW, gan hynny, eithr 'to sing of him', ystyr a ryngai fodd *Summing* (*Blindness* xcv). *ac edzych . . . yn graff*. Os dilya y darll., *dealer* 'noticed . . . particularly' yn hytrach na 'looked . . . fixedly' RW. Ond tybiaf i'r cyfieithydd cyntaf fynd ar ddisberod yma; gw. 112(b), (ii), 2.

3226-7. *Hynat boñ ryaolér nu atherri ponn diethant y mae ar hoet. hýdól ac óynt flawfflôz eóatós.* B 2790 *Hui mes deum a Boun repoyer, li prax e li end.*

li curteis guerer. Il e Terri unt tant espleit, ke hors de boys sunt il passé. Ilukes encontra un curteis forester. 'Yn awr rhaid inni ddychwelyd at Bown, y doeth a'r synhwyrol, y rhyfelwr cwrtais. Brysiodd ef a Therri gymaint nes dyfod ohonynt allan o'r coed. Yn y fan honno cyfarfu â fforestwr cwrtais.'

Ymddengys i ryw eiriau fynd ar ddiffancoll o ddarll. YBH; onid e, y mae'r gystrawen yn gymhleth ac anarferol iawn.

y mae. Geiriau'r De am 'allan' gyda *doe*, *mynd*, etc., hyd heddiw.

3229. *aozuc*. Chwaneger *boón*; cf. B 2795 *Boves* . . . *li comence aresoner*.

3232. *Syr bachler*. B 2798 *sire bacheler*. Hen ystyr *bachelor* oedd marchog tlawd a âi i lu'r brenin neu'r arglwyd heb osgordd na baner; cf. *gôz tlaôt* 1590 = *bachelor* B 1470; ymddengys ddarfod cymryd Bown yma fel y cyfryw. Gw. Ducange dan *baccalarius* a L. Gautier, *Chev.* 190.

3233. *tebie cyt y ũr ar ormod kerdet*. B 2799 *Mult resemblez travelez e penz* 'Tebyg ydych i ũr wedi gordeithio a blino'. Datblygodd *traveiler* yr ystyr 'teithio' yn gymnar yn AN.

3234. *heb ynteu*. Er mwyn eglurder, dylid ond odid chwanegu *boón*; cf. B 2800 *dist Boves*.

3245. *dóc yr eglóys*. Cf. 3250. Yn yr oesau canol meddwl cyntaf y fam ar ôl genedigiaeth oedd am fedyddio ei phlentyn. Yr oedd yn rhaid ei fedyddio cyn rhoi iddo ddim i'w fwyta. Yn nhaleithiau gorllewinol Ffrainc ymwrthodai rhieni hyd yn oed â chusanu eu plant 'cyn creu o'r bedydd eneidiau newydd ynddynt'; cf. L. Gautier, *Chev.* 106-7.

3256. y *gyfgu*. Efallai cyfieithiad rhy llythrennol o'r testun a geir yn B 2823: *le lix sont fez si se sont cochez*, yr hyn a rydd yr argraffod ac yn eisiau o flaen y *gyfgu*.

3266. y *maner*. B *lur baner* 'eu baner'; cf. *cist* . . . *buinard Otinel* 1028 > y *môynard hún* P 9, 56b 'yr hurtyn hwn' (P 5, cviii^b *bóynard*; YCM² *búinart*); AN *beine*, etc. > *meine* 3419; AN *beil(e)* 'bwced' (gw. Moisy d.g. *baille*) > *meil* AL I, 384. Y mae gwaith *m* a *b* yn ymgyfnewid am fod iddynt yr un treigladd meddal yn ddigon hysbys mewn geiriau brodorol (e.e. *maned* a *baued*; *maeddu* a *baeddu*), eithr y mae'r enghreifftiau cynnar o'r un feirio mewn geiriau benthyg yn brin.

3273. o *lefvechel*. Gw. n. ar 703.

3274-3300. Dyry B lawer gwell testun o'r llinellau hyn nag a welir yn YBH ac anodd peidio â chasglu ddarfod seilio'r olaf ar lsgr. AN ddiffygiol iawn. Ond gan i gyfieithydd YBH lwyddo i raddau mwy neu lai i gael synnwyr, ni cheisiasf gywito ond lle bo hynny yn anhepgor.

3274. *ef ac anreithir*. LIC *ef ach anreithy2*. Ymddengys oddi wrth rediad y cyswilt y dylai'r cymal hwn fod yn 3275-6 rhwng *ony* . . . *tréy deórder* a *hyt na cheffoch byth berth* . . . ac i ryw gopiwr ei gamleoli.

3278. *ymhan aozuc boón*. Collwyd ac *Armiger* ar ôl *boón*; cf. B 2841 *Esteus Boun o Armiger justé*.

3279. *ymhoylut aozugant oll at y tryllyr*. Yn B 2846 ceir *A l'atravers est Boves turnez* 'Troes Boves yn ei wrthol', ffurf ar yr ymadrodd *turner* a *l'atravers* 'troi

yn y gwrthwyneb' sef, ond odid, troi'n ôl wedi esgus ffoi, un o ystrawiau firwythlon y gwyr meirch Ffrengig ar faes y gad, ystryw a elwir yn *chûbaen ffragheid* yn 4094 (gw. n.). Tybiaf mai cynsail AN 3279 oedd *A l'atraver(s) sunt tus turnez* 'troesant oll yn eu gwrthol' ac i'r cyfieithydd droi *sunt tus turnez* yn llythrennol drwy *ymhoylut aozugant oll* a gadael *al atraver(s)* heb ei newid. Y darll. cysefin, felly, fuasai *ymhoylut aozugant oll alatravyr* neu *alytryvyr* (gw. n. ar 3217), ffurf nas deallwyd gan gopiwr diweddarach ac a gymysgwyd â'r *tryllyr* yn 3280, trosiad o *trois presons* y gynnddelw (gw. ar 3280). Am waith y cyfieithydd yn cadw geiriau ac ymadroddion heb eu newid, gw. n. ar 404, 957, 972, 1095, 2080, 2911, 2916, etc.

3280. *ar tryllyr hynny a ozugant*. B 2843 *E trois persons ad Boves conquesté* 'and three prisoners did Boves take (lit. conquered)'. Os dilyf y darll., dyma *aozugant* = *ad conquesté*. Cf. TR 'gorugaw the same as *gorchfygu*'. Nid oes hwynt yn 'and those three men acted' RW. Llwr iawn yw'r cyd-destun a dichon nad yw *aozugant* onid ailadroddiad o'r *aozugant* yn 3279 ac y dylid darllen *aozugant*. Yn ôl 3279 uchod, dylid darllen a *tryllyr aozugant*, gan esgeuloso treiglo'r *t*, esgeulustod a welir yn ddigon mynych; cf. *Orgraff* y *Treigladau*, §19.

3284. *a tharaù penn y iarllyr y ergyt y arnaù* 'and struck off the head of the earl at a blow' RW. Am enghreifftiau eraill o y 'at a, at one', cf. WM 488 a *llad y penn y ergyt y arnaù* = RB 128. O'i waith yn medru torfynglu'n raenus fel hyn ag un ergyd yr adnabyddid, mae'n debyg, yr arbenigwr mewn lladd â chleddyf. Ymddengys mai i'r Ffrancwyr y perthyn y clod am ddatblygu'r grefft i'r pwynt hwn, oblegid gelwir sylw at yr hyfedredd yn y testunau HFF; cf. Potvin 310 *quar il avoit trenché la teste à un fuiz de mon oncle* 'for he had struck off my uncle's head with one stroke', gorchest na sonnir amdani yn SG 416.

3289. y *teuynald* y *gyfrangeu*. LIC *teuynald* y *kyfrangeu*. Darll. y *teuynald* y *gyfrag*; cf. B 2851 *A cele parole est l'estur finé* 'Ar y gair hwn y terfynodd y frwydr'. Ymddengys i gopiwr ddeall y = 'his' a chwanegu *-eu*. Am waith *r* yn colli, gw. *Orgraff*, §18.

3292. *A góedy daruot vduint vóyta ac yuet dogyn*. Y darll. cyfatebol yn B 2854 yw *e cil mangerent e buyrent a plente* 'a'r rhain a fwytasant ac a yfasant eu gwala'. Gan mai cyfeirio'n ôl at Bown a Therri yr ydys, y mae geiriau B yn gweddu'n berffaith; a buasai *A góedy bóyta vduint* (= *ohonunt*) ac *yuet dogyn* yn rhyngu bodd yn hollol. Newidiwyd y cyfieithiad gwreiddiol yn sicr, efallai o dan ddylanwad a *phan daruot vduint bóyta ac yuet dogyn* 3254-5, i gydfynd ag *ef a athoed y rei ereill* sy'n dilyn, newid a dywyllodd y synnwyr. Rhodder atalnod ar ôl *dogyn*. Am *vduint* = *ohonunt*, gw. *Cystrawen*, §51.

3296. *pei haçffoedei y tryllyr*. B 2857 *mez le meilur ad mult plus desiré he lei trois prisons li ad presenté* 'ond gwell lawer fuaas ganddi y gorau na'r tri charcharor a gyflwynasid iddi'. Ar ôl *haçffoedei* y rhodder, gan hynny, *gozes noz* neu *marchacac noz*.

3297. Dylai fod diweddnod o flaen yr *arglydes*.

3298. y *erchi* *eynet*. Darll. y *erchi* y *eynet*. LIC ac *erchi* *idaù* *eynet*.

3299. y *gyrchu* y *marchogyon*. B 2860 *me menez le chevaler* 'bring me the knight', ac am Bown yn unig y sonnir hyd ddiweddi y golofn. Y darll. cywir, felly, yw *marchacac*, ond y tebyg yw fod *marchogyon* yma o'r cychwyn a dyma paham.

Yr oedd yr s AN erbyn hyn yn wan ac esgeulusid ei hynganu a'i hysgrifennu (cf. *amedeus le charters* 1081 a gw. dan *Orgraff*, §18) ac o'r herwydd swniai *le chevalier* yr un fel â *le(s) chevalier(s)*. Y llu. aeth â bryd y cyfieithydd heb ystyried fod hynny yn amryfus; gw. §12(b).

3301. *na doent*. Rhodder *na doei* yma a gw. ar 3299.
3302. Yn lle *hyt attunt* darll. *hyt atto* a gw. ar 3299.
3303. *ymgymh(y)ffab aozuc*. B 2864 *est redrescé* 'drew himself up'. Nid 'adapted himself' RW, o ganlyniad.
3306. *ath iacha di*. Darll. *ath iachao di* gyda'r LIC. Disgynnodd o allan oherwydd ei thebygrwydd i'r d ganlynol.
3307. *y adoléc yt*. Dyma un o'r enghreifftiau cynharaf o ferfnew *adolygaf* yn -6c; sylwer i'r LIC ei newid yn ôl i *adolécyn*; am esiamplau cynnar eraill, gw. *Ffuriant*, §34, 9.
3308. *a thitheu a diogest* 'and thou didst tarry' nid 'and thou also wert lazy' RW; cf. *vener ne deynastes* 'thou didst not deign to come' B 2867.
3309. *mys medyllys*. 'I did not intend it' yn hytrach nag 'I did not think it' RW; cf. *ne l'ai en pensin* 'nid oedd (llythr. yw) yn fy mwriad' B 2868.
3316. *vygchlaer dec*. B 2875 *Bele soure*. Nid yw *suer* (*seur*) yn HFF yn ddim amgen na gair yn dynodi hoffter ac yn yr ystyr hwnnw yr arferir *chlaer* yma; cf. SG 120 *vychuwaer y dec* a gw. n. ar 680. Credaf fod yn *vygchlaer* atgof o dreiglud Gwenhwyswg; gw. *Rhagymadrodd*, §6 (i), 2.
3329. *y gyfeu y nos honno yd aethant*. Y mae'r frawddeg hon, fel y saif, yn awgrymu perthynas anfoesol rhwng Bown a'r iarlles cyn eu priodas, ac yn wnech 3420-1 (gw. n. ar 3418), anodd credu y ceid hi yn y ffurf hon yn y cyfieithiad ar y cyntaf. Tueddaf i ddarllen *yd aethp6yt* a thybio i'r darll. presennol godi o waith rhywun yn cymryd *iarlles* 3331 fel gair un. = 'countess' yn lle gair llu. = 'counts' (gw. ar 3331) neu o'i waith yn ymddrysu o sylwi ar *yd aethant* 3332. Yr hyn a geir yn B 2892 yw *Icele nuit li servent a plenté* 'y nos honno gwasanaethant arno yn helaeth' a dichon mai darll. tebyg oedd yng nghyngddelw AN y Cymro, eithr iddo ef, o glywed *li* (y cyflwr derbyniol = *ill*) yn cael ei yngan, feddwl am *lit* 'gwely(au)', deall 'y nos honno y deuant â digonedd o welyau' ac yna gyfieithu'n rhydd (Gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone* §12(b), (ii), 3.). O gofio i'r cyfieithydd gamddirnad yr hyn a glywsai lawer gwaith yn ystod ei orchiwyl, yr wyf yn chwannog i ffafrio'r ail esboniad. Os ystyriar *yd aethant* fel darll. dilys, rhaid tybied mai gwŷr y castell yw goddrych y ferf oblegid ni weinyddwyd mo'r briodas forganataidd hyd drannoeth.
3331. *y iarlles* 'the earls' nid 'the countess' RW; cf. B 2893 *li cantes sunt levez*; am enghreifftiau pellach o'r llu. yn -ei, gw. *Enwau* dan *Ffuriant*, §21, (v).
3332. *ac archebob gris*. Dylid efallai ddarllen *ar arch*; cf. B. 2896 *l'eveste Sent*.
3336. *ac en b6yt*, 'ac i'w bwyd'; gw. dan *Rhagenau Personol* dan *Ffuriant*, §28, (a), (vi).
3339. *yd erchi boén*. Darll. *erchis* gyda'r LIC. Am goll -/ ac -s, gw. *Orgraff*, §18 a'r n. ar 3299.

3340. *vynet ar lleilltu*. B 2900 *Boves ad les contes demandé qu'il out eus pris a l'estur feuté* 'Bown a ofynnodd i'r ieirll a gymerasai cyn hynny yn garcharorion yn y frwydr (roddi iddo) wrogaeth'. Nid oes fawr synnwyr yn narll. YBH, ond er nad yw'n helpu'r meddwl, nid yw'n ymyrraeth ag ef. Ni welaf ond un esboniad: i'r darllenydd ddehongli *a lefur feuté* fel *a lefcar(t) fauté* 'neidio o'r neilltu', gan ddarllen *t fel c, f fel f, u fel a ac eu fel au*. Gwelsom eisoes am gamddehongliad o'r fath. Am lleilltu, cf. *o2 lleill parth* WM 421 = *o2 neill parth* P 6/iv., *a roi y vachogion ar llailldy* MA 468b, (*dycedut*) *ar llailldy* 'to speak independently' ib. 466b, or *llaill dy yr dinas* ib. 465a.
3341. *rodi vduant rydeu*. B 2902 *Jeo vus cleyne quites de par de* 'mi a'ch cyhoeddaf yn rhydd yn enw Duw'. Edrych *rydeu* fel cyfieithiad llythrennol o *franchises* 'fieis' (cf. *Ste-Palaye*).
3343. *teyrnet a g6zogaeth*. Gw. ar 2822.
3345. *ody vy6n paleis bzenhinab6l*. B 2906 *al paleis principé*. Ffurff arall ar y benthyciad *palais* yw *palas* (gw. *Godefroy*), gyda'r acen, bid sicr, ar y sillaf olaf (*palás*) a chofrestrir *place* 'house, abode' yn iaith Normandi o leiaf er canol y 15fed ganrif (gw. *Moisy, Glossaire Comparatif Anglo-Normand*). Dyma, yn amlwg, fhyhonnell ein *plás* 'mansion' ni, Am waith y sillaf o flaen yr acen yn colli mewn gair deusill HFF, cf. *pelisse* 'croen' > *plisse* (cf. *Godefroy*); *pelote* 'tywarchen' > *plot* (of ground) (gw. *Weekley*), etc. Gw. ar 2883. Efallai y ceid unwaith fannod o flaen *paleis* yn YBH fel yn B.
3349. *ac y gyt ac yd aethant*. Dilcer yr ail ac.
- 3355-6. *tr6y difry6 y l6lat heb trugarhau 6zthunt o dim*. B 2914 *la terre gastent, ne lur prist pité* 'distrywiant y wlad; ni ddaeth trugaredd i'w calonnau' (yn llythr. 'ni chymerth iddynt drugaredd'). Y mae *6zthunt* yn amharu ar y gystrawen a rhaid ei ddiwygio naill ai yn *6rthi*, i gyfeirio i *l6lat*, neu'n *t6thunt* (= *vdunt* = *ohomunt*), i fynd gyda'r goddrych *pymtheg mil o l6yr* 3351. Am *th = 8*, gw. dan *dd* yn *Orgraff*, §18 ac am y goddrych dan reolaeth y, gw. *Cystrawen*, §51.
3357. *y sson*. 'The noise' RW. Dengys B 2916 *la noise* mai bannod sydd ger ein bron. Am bethau tebyg, gw. dan *Cystrawen*, §39, (iii). Tynnir *s6n* fel rheol o'r Lladin *sonus*, ond awgryma *foni* y LIC (gyda *dw y -m*) yr edrychid ar o fel lafariad fer, yr hyn a gyfeiria yn hytrach at darddiad HFF lle ceir *son* 'twrf'; trwr' yn gyffredin (gw. *Ste-Palaye*). *Sun* (gydag *u = w*) yw'r ffurf arferol yn AN a themtir fi i gynnig mai o'r amrywiad hwnnw y daeth *s6n* i'r Gymraeg.
- 3358-9. *a ozchymyn6ys y l6yr = y + y l6yr 'i'w'*. Gw. *Rhagenau Meunol* dan *Ffuriant*, §28, (b), (II).
3360. *A g6let . . . y llurugeu ar helmeu yn discleira6*. Gan mai gwingo arfau yw'r pwnc o boptu, tery 3360 nodyn hollol anghytsain. Cf. B 2918 *Il vestent haubers e helmes gemmé* 'Gwisgant lurigeu a helmau gemog', darll. sy'n rhyngu bodd. Sail YBH yw *Il vist(ent) haubers e helmes gemmer*, darll. na allai ddatblygu ond wrth wrando ar arall yn darllen; gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12 (b), (i), 2.
3364. *terri marchabé clotouszu*. Colodd y o flaen *marchabé*; cf. B 2922 *Terri . . . le chevalier preyné*.
3365. *ac y mlaen achub*. Chwaneger y *rei errell* ar ôl y *mlaen*; cf. B 2923 *devant les autres va feir Yw6d*.

3367. *ae daraó ymy holltes y daryan ac ymy ballóys idaó y luruc.* B 2926 *l'escu li perse, le hauberc ad fausé* 'he pierces his shield for him, he has cut through his coat of mail'. Efallai mai'r un oedd y darll. yng nghynsail AN y Cymro ag yn B ac y dyld darllen *ymy dzyllóys* yn lle *ymy ballóys*; gw. ar 3382 ac o dan *Cystrawen*, §42, (i).

3369. *a achubaó.* Rhodder *Lancelin* ar ól *achubaó*; cf. B 2928 *Terri fert Lancelin* a gw. ar 448.

a thróy vaózed. B 2928 *par ferté* 'audaciously; violently'; cf. *gan uaóred* WM 477; *dichon* mai 'majestically' neu 'proudly' a fyddai'n fwyaf cywir yma.

3371. *ac erchis y varchogyon.* Aeth y geiry, ar ffurf *et=ed*, ar goll o flaen *erchis* neu dyld darllen *erchi* ac edrych ar -s fel llythren anorganig. Esgeulusid ysgrifennu -f- ac -s yn fynych ac o bryd i'w gilydd chwangedid hi yn ddiangen (gw. *Orgraff*, §18). Os darllenir *erchi*, rhaid ystyried -s fel orgraff wrthwyneb; os dewisir *et erchis*, ceir rheswm digonol yn nhebygrwyd *t ac r* mewn llsgrau. *y varchogyon* 'i'w farchogion'.

3373-4. *A phob yn yn mynet dros y giliid.* B 2932 *checon abat le suyn si sunt oltre passé* 'tery pob un ei elyn i lawr, aethant drwy'r rhengoedd'. Cf. RBB 218 *eu góafkaru. A mynet dzoftunt=penetraverunt* HistRBr 479; RBB 224 *A mynet paóh dros y gilyd o nadunt=* *esse mutuo penetrantes* HistRBr 488; RBB 224 *ac yn mynet dzoftunt=* *penetrata illa obuiauit agmini* HistRBr 488; RBB 228=*penetravit*. *penetrans* HistRBr 494; RBB 227 *gan darparu mynet dzoftunt=prostrerunt* *et penetrare conabantur* HistRBr 493. Oddi wrth yr olaf, ymddengys y gall *mynet dros* olygu nid yn unig 'torri drwedd', ond hefyd 'gorchfygu'. Felly nid 'and each going across the other' RW, eithr 'each (side) breaking through the other'.

3374-5. *maóz uu yr ymlad gan y kadeu trymyon.* B 2933 *Grant est la bataille e l'estur pesant* 'mawr yw'r frwydr a'r gad sydd drom'. Yn unol â B, odid nad ar (y) *kat en trom* neu'r cyffelyb oedd yr ail hanner o'r frawddeg yn y cyfieithiad ar y dechrau ac i rywun ei 'gywiro' i'r hyn yw yn awr wrth gopio. Pan gofier, serch hynny, am 2899, 2915, 3360, etc., etc., buasai'n llawn mor debyg i'r darll. hwn fynd o chwth o gamdarllen a chamgylwyd wrth ei lunio. Pe darlennasid *e l'estur pesant* fel o *l'estur pesant* ac i'r cyfieithydd ddeall *estur* fel *estore*, amr. ar *estore*, 'cadluoedd' (deubeth digon hawdd), cawsem yr hyn sydd yn y testun. Am *estore*, gw. Ste-Palaye a Godefroy. Yn ól y golygiad olaf, byddai *kat* yn arwyddocau 'byddin, cadlu'; cf. Cymmr. IV, 114 *hyd pan ryrthant ónteu yngadeu meiró hyd ymynyth dan y hadaó yno yn ammarchus ymúódeu y gón* (BM. Cott. Titus D. xxii, 6b). Ystyr *cadeu* yma yn ól Powel, yw 'hosts'; cf. MA 186 b³ (=Hendr. 167.25) *ym blaen cadeu* a gyfieithir 'en tête ou à l'avant-garde des combattants' gan Vendryes (*Études Celtiques*, I, 194); cf. hefyd *eschec* B 3150 = y *tydin* 3616. Gwell gennyf ddeall *kadeu* yn yr ystyr olaf.

3378-9. *a therri. ny bu hóyza.* Dileer y gwahannod sydd ar ól *terri* a dealler y gair *gyda'r* hyn sy'n dilyn. B 2937 *e Terri n'est gueres targant* 'a Therri nid yw'n oedi fawr'. Rhaid naill ai ddirnad *hóyza=hóyzaif* 'ac nid T. oedd y mwyaf hwyrdrem' neu ddarllen . . . *ny bu yn hóyza . . .* 'ni wastraffodd ddim amser'. Am -f yn coll, cf. *eitha* 1269, *roda* 1778, *hoffa* 2336, etc. Neu eto, gellir tybio mai *hóyza* oedd y darll. unwaith ac i -ch fynd ar goll dan ddwylo rhyw gopíwr; cf. *ny bu hóyza* *z y psofodóz* 3465 = B 3009 *ne se voult targer*. Gwell gennyf yr ail.

of a ladaó agos y deugein. B 2938 *he qu'el consuít, ne ad de mort garrant* 'pwy bynnag a ddilyno ef, nid oes iddo aruddifyn rhugansu'. Oa wyf yn iawn, cawn yma enghraifft o un ymwybod ieithyddol ar foment o ddiolafwch yn mynd

â lle ymwybod ieithyddol arall. Ymddengys i'r Cymro pan ddisgynnodd *ne ad* 'he has not' HFF ar ei glustiau ddirnad y ddeuair fel *ni ad* (3 un. pres. *gadaf*) a deall y gweddill o'r frawddeg yn rhannol fel petai Gymraeg (c.e. *gar(r)ant* fel treigladd o *q(u)arant(e)* 'forty'). Yn gymaint â bod y *laisse* yn cynnwys 17 o ciriau yn odli yn *a*, y mae *quarante* yn annhebyg fel darll. yn y cynsail AN. Ni ddywedaf na ellir *quarant* a hyd yn oed *karant* am 40 yn AN, ond arhosai'r *g* yn hroblem wedyn. Yr esboniad mwyaf bodddhaol yw i'r cyfieithydd *gylwed darllen y llin AN sydd gemym gan arall* a dehongli rhan ohoni fel Cymraeg. Ceir ymddengys enghreifftiau eraill yn y testun o groesiad seicolegol tebyg; cf. 2829 a gw. *Perthymus* y *Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone* yn y *Rhagymadrodd*, §12 (b), (v), 3; (vi), 2.

3382. *ef a dozres boón y óayó yndaó heb ódzic.* B 2942 *La lance al duc brise meytenant* 'Ef a dorrodd wayw'r duc yn ddi-oed (yn llythr. 'a dorrodd ei wayw i'r duc . . .)'. Tramgwyddwyd *Stimming* (*Einleitung* xcvi) gan 'Bown broke his spear in him' RW. Bown sy'n torri gwayw'r Duc Vasçal, yn ól B, a dyna'r darll. gorau a'r un a geid, gellid meddwl, yn YBH ar y dechrau. Darll. *ydaó*, gan hynny, yn lle *yndaó* a gw. n. ar 3367 ac yn *Cystrawen*, §42, (i).

3393. *Tec oeddynt y bydinoed.* B 2950 *Mult fu bel l'eschee* 'Teg oedd yr ysabail'. Sail y fersiwn Cymraeg, mae'n debyg, oedd *esch(i)el(e)s*; gw. ar 3374 a 3616.

3399. *ny bu hyt knaót rygthunt móy no chynt* 'and there was no consummation between them more than before' RW. B 2955 *unkes ov lui n'out charnel amitez*. Nid yw *móy* no *chynt* namyn trosiad idiomataidd o *unkes . . . ne* 'eriod, o gwbl'. Rhwystrodd cyfieithiad gorlythrennol RW o'r geiriau hyn *Stimming* fwy nag unwaith.

3401-3. *a dybygydi caffel vy . . . holl ebyllus i.* B 2957-8 *Ore tost de vos averai ma volentez* 'yn fuan bellach y caf fy ewyllus ohonoch'. Y mae B yn cydreddeg yn berffaith ag YBH 3325-6, lle dechreuir trafod y mater dan sylw, eithr ni ellir ei ddywedyd am ddarl. 3401-3. Tebyg, unwaith eto, i'r cyfieithydd ddibynnu ar ei glust a dirnad *tost de vos* fel *tastez vos* 'ai eich profiad chwi yw?' heb fallo pa un a oedd hynny yn dygymod yn fanwl â'r hyn a draethwyd eisoes ai peidio.

ef ar allei. B 2958 *Bien pourra estre* 'Gall hynny fod yn burion'; *Arglwydes heb y paredur ef ar allei vot. Eitsoyes ef ar allei y varehauc urdawl garu un yn vney noe gilydd* SG 272 = Potvin 117 *Dame, fet-il, bien peut estre, mís l'en met plus volentiers s'alde an I leu qu'an autre* 'Lady, says he, it may well be, but one places more willingly one's aid in one spot than in another'; *Ef ar allai heb y paredur mae gwir y dywedy di* SG 416 = *Il puet bien estre, fait Perceval* 'it may well be, says Perceval' Potvin 310. Dangos posiblirwyd felly yw awydd ry yma; gw. y *Geirynt Berfol* ry dan *Efurfiant*, §35.

3408. *y geiffaó vy arglóyd. iaón a dyhedy.* B 2964 *Sire, vos dites veritez* 'Arglwydd, chwi a ddywedwch wirionedd'. Ymddengys oddi wrth B mai enw yw *iaón* a'i fod yn llythrennol gyfleu *veritez*, ystyr anhysbys i'r geiriadurwyr. Efallai i *arglóyd* = *Sire* gollu am gyd-gwrdd ohono ag *arglóyd=seynur* y frawddeg flaenorol.

3413. *amulis.* Camddarl. neu gangopi o *ciuilis* neu *ciuites* (gydag -s y cyfwr enwol); B 2968 *Civile*; enw'r un lle yn YBH 3506, 3655 yw *ciuil*.

3414. *ar dzoóe yr holl zezehnyzaeth.* B 2966 *par ample regnes* 'ar hyd gwledydd eang'. Cf. ar *traóe* y *teyrnas* WM t. 205 = *des tynes y d. lb.*, col. 409; ar *traóe* mae. *argygroec* ib., id. 204; *Ac y traóe y managaffeí ef uot y góz ar gae hyschus*

afnaeth hitheu WM 70 (P 6, ii, WM 282 *Ac ar y traof . . .* RM 51 *Ar yr artal*); *A ffa drafs y mae dy uedol ditheu arnao. yr parth arall yr lle y deuthum yr dref y mynôn uynet* WM 430 (P 6, iv, WM t. 215 *A phy traof . . .*); SG 57 *wynt ae lladyssynt panyw bei dyuot ar y trawu hwnno y marchaic urdaul yn yr arueu cochyon* = *se ne fust li chevaliers as armes vermeilles que aventure mena cele part* 'were it not for the knight in the red armour whom adventure (had) led that way' *Queste* (S) 63. Edrych *trawu* yn debyg anghyffredin i fenthyg o amrywiad AN ar yr HFF cyfandirrol *trave, trasse*, etc. 'trace, track, way, road' (gw. Godefroy). Amrywiol i *a ag au* o flaes *s* yn AN er hanner cyntaf y drydedd ganrif ar ddeg: *portastes = portastes; chaustel = chastel*, etc. (gw. F. J. Tanquerey *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français* 750; J. Vising, *Anglo-Norman Language and Literature* 29). Gallesid rhoi *llwybyz* neu *ffordd* yn lle *traof* fel enw ymhob un o'r esiamplau uchod heb amharu dim ar yr ystyr. Cf. *yr hen drawu* am *yr hen ffordd* yn ymyl Llanwrtyd. Awgryma Ifor Williams (PKM, 239) yr ystyr 'direction' i *trawu*, ond nid yw'r arlliw hwnnw o angenrheidrwydd yn milwrio dim yn erbyn deillio'r gair o'r HFF a gellid ystyried 'direction' fel un o'i ddatblygiadau semantig; cf. ystyrion HFF *ligne* a *Saesneg line*.

3418-19. *kyntaf dyn a thelas bofn yn eistedd ar veine*. B 2972 *desur un banc set Boves li sené* 'ar fainc eistedda Bown, y call'. Cadwodd y LIC darll, ond yn iaith heddiw rhoesid oed ar ôl thelas. Cf. *ar veine* 3741 = *sur un banc* B 3274. Deillia *beinc* yn arllwg o'r AN lle try *a + n* yn *ai*, ei megis yn *ainz* am *anz* (< *annos*), Brendan (A) 1622; *maingier* am *maingier Horn II*, 5145; etc.; am *beinc* > *meinc*, gw. ar 3266. Gellid cario *beinc* o fan i fan; yr oedd *ffurwm* (AN *fourme*) yn ddodrethyn trwm anodd ei symud; gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* I, 31-37; 115-120.

3419-20. *y bzeic vlyaf a garei*. B 2973 *son ami privé* 'ei gyfaill mynwsol', h.y. Terri. Sylfaen YBH yw naill ai *s'amie privée* neu *son amie privée*; ond gan y geillw Bown ar Terri yn 3431 (B 2982), sef yw hynny, yn union wedi ymddiddan gair â'r 'pererinn' ac na sonnir am yr iarlles o gwbl yn y cyswllt fel y'i ceir yn B, prin y rhoesid yn y testun AN y naill neu'r llall o'r seiliau a awgrymir. Yr esboniad symlaf yw ddarfod cynhyrchu'r darll. Cymraeg o waith y cyfieithydd neu ei ddarllenwydd yn dehongli *son ami privé* (cf. B) fel *son amie* (gydag -e) *privée* (eto gydag -e) 'ei gyfeilles fynwsol'; am bethau cyffelyb, cf. 2829, 2899, 2903, 2911, 3979, etc. a gw. dan 12 (b) yn *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*.

yny yz amfer . . . iofian. Chwanegwyd y geiriau hyn, mac'n debyg gan gopiwr a wyddai fod y briodas yn 3333 yn groes i gyfraith eglwys ac a dramgwyddid gan gyfathrach Bown â'r *unbennes bioed y dzef*. LIC yn yz a.

3425. *y gousynnaod . . . 6zth*. 6zth am y trwy gydweddiad *gofyn* â *dylbedut*. Efallai befyd fod yr ymglyfnawd mynych yn YBH rhwng *dybedut* 6zth a *dybedut* y wedi dylanwadu ar y gystrawen.

3428. *yny dnas yd dyf yr dydyen*. Ar y darll, yn B, gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12 (a), (vii), 4.

3429. *y erchi nerch*. LIC *nerth*. B 2980 *le corni vus demand*. Ystyr sylfaenol *cornai, cornai, cornai* (< **caurodam*) oedd 'darpariaeth' yna, mac'n debyg, (2) 'darpariaeth mewn bwyd, lluniaseth', (3) 'darpariaeth filwrol'; (4) 'gousgordd'; etc. Ymddengys ddarfod i'r cyfieithydd yma drosi i *nerth* ystyrion y gair HFF cyfatebol megis y gwnaeth droeon gyda geiriau eraill; gw. n. ar 1304. Efallai, gan hynny, ac yn wyneb 3433 *dyzo vlyt idaó*, fod *nerth* yma yn golygu 'ymborth'

ac y dylid cyfieithu yn 'to ask for stores' yn hytrach nag 'to implore aid' RW. 3432. *a thely di*. B 2982 *Veez*. Am ryw reswm neu'i gilydd (goslef darllenydd o estron efallai), trosa'r cyfieithydd yn aml ferf yn y modd gorch. fel gofyniad; cf. 2903, 3195.

3433. *a dyzo vlyt idaó*. B 2984 *E dunc dit Terri li alosez* 'ac yna dywedodd Terri, yr anrhydeddus'. Nid yw'r testun Cymraeg namyn cyfieithiad llythrennol o gamddarl. o'r uchod; gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §12 (b), (v), 4.

3441. *yd achubaffant attao* 'quickly they hurried to him'; cf. *ignelement* 'hurriedly' B 2993. Ceir *achub* at fyth ar arfer yn y Deau gyda'r ystyr 'to make for eagerly'; e.e. *achub* at y ford; *achub* at y seddau blaen.

3457. *yna yn llaben/haaod* = LIC, ond darll. *yna y ll . . .* Ar hyn, gw. *Perthynas y Llwygrifau yn y Rhagymadrodd*, §5, (iv), 5.

3462. *aoczupóyc*. LIC *ozcupóyt*. Yr oedd *c a t yn* fyfych bron yn unwed; cf. *nerch* (*nerth*) 3429, *vedie* (*vedit*), 4139, etc.

3472. *y eu tatmaetheu*. Am esiamplau eraill o y *eu* 'i'w', gw. *Rhagenwau Mewnol dan Ffuriant*, §28 (b), II, a WG 277.

3475-6. Ceir yn B yna chwe llinell sy'n absennol o YBH; nid yw'n dilyn, wrth reswm, i gymaint â hynny ddiifannu o'r fersiwn Cymraeg, ond yn sicr colodd rhan o'r stori a cheir un frawddeg yn 3476 (gw. n.) na rydd synnwyr yn y cyswllt.

3476-7. *iach* (a *llaben*) oed y meibon. B 3032 *Les fis Boun, he furent enseignes, après manger juer sont alez* 'Bown's sons who had been instructed (in the use of arms), after food went a-jousting'. Yn B rhoir pwyslais ar fod y meibon wedi derbyn hyfforddiant yn y chwarae yr ânt ato; yn YBH nid oes sôn am yr hyfforddiant, ond rhoddir cymal nad oes a fynno â hynny o gwbl. O'r tu arall, sonia YBH ychydig linellau yn is i lawr mor groew â B am yr addysg a gafodd y bechgyn i chwarae tawlbwrdd; cf. B 3037 *E juent entre eux, har bien sont apris* = YBH 3480 y *chbare taólbort yd aethant yr hōnn a dyfcaffit yn da vdam*. Yr un, yn bur sicr, ar y dechrau, oedd y darlleniadau yn y ddeubwynt yng nghynsail YBH ag yn B, ond i'r Cymro gamddirnad y darll. cyntaf. Yn hytrach na dehongli *enseignes*, fel y gwnaethom ni uchod, tybiodd iddo glywed *he furent* (*en*) *seinez* a deallodd yr ymadrodd = 'who had been made whole (by bleeding)'. (Cf. *sai(g)ner, sei(g)ner* 'to bleed'; *sainer, seiner* 'to heal-< sanare'). Nid oedd wahaniaeth rhwng *gn* ac *n* yn AN y cyfnod ac ni roddid pwys yn y byd ar y rhagddodiaid (cf. *fire* = *defire*; *forcer* = *esforcer*; etc.; gw. Waters, *Brendan* clxxxiii). Fe gofir y gwaeidid er mwyn iechyd ym mynachdai'r oesau canol. Byddai cyfundeb Chartreux yn gwadu eu haelodau bumwaith yn y flwyddyn ac Urdd Prémontré bedair gwaith (cf. Ste-Palaye d.g. *saignée*). Mewn rhai mynachdai rhoddid y gwaith o waedu'r mynach i'r milfeddyg fel yn Jumèges a Luzerne (gw. Léopold Delisle, *Études sur la Condition de la Classe Agricole . . . en Normandie au Moyen-Âge* 258). Tybïaf i'r geiriau a *llaben* gael eu cymryd o'r *llaben* yn 3474 a oedd efallai y pryd hynny yn union uwchlau. Am waith ein cyfieithydd yn troi yn ôl ei giust yn unig, cf. n. ar 2829, 2899, 2903, 2911, etc. a gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone* yn y *Rhagymadrodd*, §12 (b), (i).

y chbare yd aethant. *chbare* 'rhythmladd ar feirch â gwayrffyn neu â chleddyfaul'. Yr oedd hyn yn beth cyffredin gan *farchgion fōaine* yn y cestyll

ar ôl urddiad marchog, gwledd, priodas, etc. Pan welid fod perygl i'r chwarae droi'n wylofain gwahenid y chwaraewyr gan y castellwyr fel yn 3480; cf. L. Gautier, *Chev.* 335-7, 440; *Épopées Françaises* III, 190, 198.

3478. *y lleibenyd ar clodeff.* Gw. n. ar 255.

3480. *tabibozt.* B 3036 *eshec.* Ystyriaf y gair hwn yn fenthyciad o un o dafodieithoedd Gogledd-Ddwyrain Ffrainc lle try *bl* yn *vl* ac yn *ul* (= *ul*): *tabla* > *taula* > *taule* (cf. *taule Dé 'y ford' santoidd'* yn Ste-Palaye); *fabla* > *fabla* > *faule* (cf. *Aucassin et Nicolette*, argr. H. Suchier 72; F. Brunot, *Hist. de la Lang. Franç.*, I, 313) a lle'r oedd *bord* yn air byw (yn Fflemysg) yn ymyl. Yr oedd llawer o wŷr y taleithiau hyn ymysg dilynwy'r Gwilym y Conquerwr ac y mae dylanwad tafodiaith Picardi ar yr AN yn hysbys (cf. F. J. Tanquerey, *L'Évolution du Verbe en Anglo-Français* 839 et seq.). Trwy Picardi hefyd yr âi dau neu dri o'r prif lwybrau o Brydain i Ffrainc (cf. *Calys YBH* 90 a *bûllyn* 2120); ac onid *Reinalt cuens de Bouloigne* oedd *Reinallt azderchate bzenhin yz ynyffed* P 5, lxxxvib a llsgrau eraill? Benthyciasom yr un gair ar ffurf *taplas* o dafodiaith HFF lle cedwid *bl* yn ddisigil: *Ereill yn gôare glydbgyll. Ereill yn gôare taplas* RBB 203. Aeth *tabibord* yn *tabibordd*, mae'n debyg, lle'r oedd *bord* 'table' yn anhysbys (cf. SG 246; AL II, 831, 834; etc.); gw. hefyd *Trans. Cymmr.* 1944, 187 et seq.

3485. *vzdaô tatmaetheu y meibon yn varchogyon urdolyon.* Hanfod Urdd y Marchogion oedd fod pob marchog yn meddu ar yr hawl i wneuthur marchogion newydd. Nid oedd o angenrheidrwydd yr un cyswllt rhwng yr urdd hon a ffwdaliaeth. Anrhydedd oedd urdd marchog a osodid weithiau megis yma ar wŷr o isel radd nad oedd arnynt ddyletsydd ffwald i neb na neb iddynt hwythau (cf. *Berte aus Grans Piés* ll. 56; *Amis et Amiles*, ll. 3205; etc.). Rhennid tir i'r deiliaid dan wrogaeth (gw. n. ar 2822), eithr yma ni roddir onid oeffylau ac aur ac arian.

3490. *ar dukes.* Gw. dan *Ffuriant*, §21, (v).

3512. *peri trôssau eu fômerou.* Gwell gennyf 'to load their baggage-horses', na 'to cause their packages to be trussed' RW; gw. n. ar 98. Benthycwyd *sômer* yn ei ddau ystyr i'r Gymraeg; gw. ar 1724 a 3758.

3513. *a pheri y veibon.* Gw. *Perthynas* y Cyfieithiad Cymraeg â'r *Geste de Bou de Hamtone* yn y *Rhagymadrodd*, §12 (b), (vi), 3.

3522. *yr amfer yd oedynt yn dyuot.* Sylwer ar *yr amfer*=*pan*.

3539. *pan gaffaf.* Gwall tebygol am *gaffaf*; cf. LiC *gaffôyf*. Am esiamplau eraill o'r i un. pres. dib. yn -*af*, gw. dan *Ffuriant*, §31, B. (a), (i). Ond tybed a allai *gaffaf* yma fod yn atsein o'r iaith lafar? Am atseiniau o ddyw lafariath, cf. *Rhagymadrodd*, §6 (i), 2., 3.

3547. *ny merch y dec.* Gw. dan *Cystrawen*, §39, (viii).

3552. *y6 yflauell yn hard o hzyt.* B 3099 *en sa chambre demene* 'i'w hystafell ei huar'. Daeth y darll. yn *hard o hzyt* dan sllangell Stimming, ond yn sicr ddigon, fe wyddal'e cyfieithydd ystyr *demene*, cf. *sa terre demene* B 1946 'his native estate' => *blat* ac *zsyfoeth* 2187. Dichon mai rhywbeth fel *helle de mine* oedd yn y cyswll AN y cyfieithid ohono. Bussai hwnnw yn ddarll. hollol foddhaol, er efallai nad cystul â'r un a geir yn B. Am goll *h-* yn *yflauell*, cf. WM 452 *ef a dynu y lûm bôyll iti* a gw. WG 277.

3552-3. *Ac o'dyna y galluassant ar fôper. Y baroneit.* Darll. . . . *at sôper y baroneit* a rhodder y diweddnod sy'n dilyn *fôper* ar ôl *baroneit*. Cf. B 3102 *Pus assisterent a sôper les baronez* 'Then the barons sat down to supper'.

3560-1. *þôy henaf . . . henaf y6 gi.* *Henach, henaf* yw'r ffurfiau a glywir yn y De fyth oddieithr efallai yn y bregeth ar y Sul.

3566. *ygbanez y ôzyt.* Yn llys y brenin aethai dau wŷr ei fawrhydi i redeg gyrfu; enillodd y mab hynaf y gamp—o *wryd* 'a fathom'. Am gamdrosiad RW 'in addition to his aspect', gw. §13, (iv), 4.

3571-3. *Ceir os da genhyt ddwywaith yn y llinellau hyn ond ceir cyffelyb ailadroddiad o si vus plet yn B 3114-5.*

3575. *a maôz uu y llybenyd auu . . . Cf. a maôz uu y lleibenyd . . . a ryuu* 3477.

3581. *ylyyr.* Yn B 3122 *un espie 'ysbiwr'* a geir, a rhoddaid *yfpihyr*=*yfpiôr* amgen synnwyr yn y testun Cymraeg; ceir amryw esiamplau o *ôy* (uy) am so yn ein testunau canoloesol; gw. dan *Orgraff*, §16. Yr un *yfpiôr* sydd yn 3647.

3582. *y ôzth . h. a boôm.* Dealler y *ôzth hermin*. B 3122 *A la curi Hermin.* Yn YBH *ermin* yw'r ffurf arferol.

3585. *Ac yna.* Delecr *Ac* a ddaeth yma drwy amryfusedd.

3590. *yd yfknaôd yr yftauell.* Darll. *yfkynnaôd* a rhodder *boôm* ar ei ôl. LiC. *yd aeth boôm yr y.*

3595. *myôn hozueu eureit.* Gw. n. ar 2886.

3597. *boôm a atôenat arôndel.* B 3137 *let coure Arundel* 'a ad Arundel i redeg'. Nid oes fawr synnwyr yn narll. YBH os cysylltir ag *atôen*, *atôen*; oblegid hynny awgrymaf ddarllen a *at ôenat*, neu'n well, a *at venat arôndel*, sef ffurf Morgannwg ar a *at vynet* 'lets A. go'. Caem felly yr un meddwl yn hollol ag yn B. Am *e=y* *dywyll* a *ô=v*, gw. dan *Orgraff*, §16 a §18; ac os mynnir *ae=y* *dywyll*, cf. *aghaefreithiau* LIDW 23^a. Ymddengys i'r berfenw tafodieithol yn -*at* twystro'r copiwr hefyd yn 3128; gw. ar 3128 ac yn *Rhagymadrodd*, §6, i, 2.

3599. *un admiral.* Gw. *Bannod Amhendant* dan *Cystrawen*, §40.

3602. *ef ae hyzyaôd a zhyhydaôd ac ef.* LiC a *vyzyaôd*. Tor cystrawen y ceir ei debyg yn fynych mewn FFD: *il les a abattus, ceux qu'il a rencontrés*. Efallai, serch hynny, mai o debygrwydd *b* a *v* (gw. n. ar 227-30) y cododd y bai. Ni a debygw'n mai *ef a vyzyaôd*, gyda *v* bron yn unfurf â *b*, oedd y darll. unwaith ac i ryw gopiwr gymryd y *v* fel *b*, a thro'i a yn *ae*.

3606. *ôzth y eihyllus 'with a will'* RW. B 3142 *volunters e de grez* 'yn ewyllysgar ac o fodd'.

3614. *ac ny thgyaôd.* Chwaneger *uhant*.

3615. *bzadmônd.* Bai copiwr am *bzafôz*, sef priflys Ermin, tad Iosian; cf. 3518, 3650, 3729, 3782, 4020-2, 4037, 4146; *bzafôz* yn gyson yn y LiC ac *Abreford* yn B; gw. *Rhagymadrodd*, §5, (v), 11.

3616. *a thec oed y vydinoed*. B 3150 *grant est l'eschec* 'mawr yw'r ysbail'. Rhaid mai un o'r ffurfiau AN *eschec* neu *eschel* 'bataliwn, cadlu, byddin', Hff Ffrainc *eschere, eschete*, oedd gerbron y Cymro neu ddarfod darllen *eschec* fel y naill neu'r llall o'r ffurfiau cymraf. Yn AN gallai'r ddwyffurf fod yn un. neu'n llu. heb -s. Fel llu. y dehonglwyd hi, yn amlwg, a darlennodd rhywun *b* fel y v uchelgoes; gw. ar 3393 a 3602.

3617. *y deuth ermin yn erbyn b*. Cyfieithiad llythrennol o *aler contre*; cf. B 3151 *Le roi Hermin est contre alé* 'King H. went to greet him'; gw. ar 935.

3623. *Ti ŷeanc*. B 3156 *Vassal*; gan mai'r *fynyscal* a gyferchir, y gŵr pennaf ei reng yn y deyrnas wedi'r brenin (gw. n. ar 412), rhaid gwrthod 'Thou young man' RW. Yr ystyr yw 'Ti farchof, ti bendefig'. Cf. *ŷeanc* WM 256 a *gŷeanc* ib. 255 = *marchalc* RB 188, 187; *gŷeicyank* 1360 = *B dame*; gw. hefyd n. Ifor Williams BBS, I, 15-8.

3631. *llethyreu*. LIC *llythyzeu*. O bosibl, ôl orgraff hŷn, ond tebycach mai ffurf dafodieithiol yw; clywir *llethyr* yn ddigon aml eto mewn rhannau o Forganngw.

3633. *ac mal y gibelas yr admiral y llythyzeu*. B 3171 *Quant les vist Yvori* 'pan welodd Ifor hwyt'. Efallai y dyldid diwygio *mal* yn *gibedy*; ond gw. dan *Cystrawen*, §49.

3644. *y lireic ynydedus*. B 3176 *sa mulier Josian o le cors honoré* 'ei wraig Iosian, anhydeddus ei pherson'; 'His honourable wife' RW.

3656. *ny ozzffysalid na dyd na nos fymthegmil o llyr arllawc gyt ac ef*. B 3187 *E Terri l'ameue une grant mace de gent, ben quinze mil . . .* Collodd rhywbeth fel *ac a due* ar ôl *nos* a chynnig y LIC ar lanw'r bwlich oedd yn y *gauas*.

3665. *Myn cymphen*. B 3199 *Par min chef!* O flaen yr ebychiad dyry B 3199 *Vez ci le cymez, Boun le chivachant* 'Dyma'r hynaf, Boun ar gefn ei farch'. Ath cyfarall yr ymadrodd hwn ar goll yn YBH; o gofio hynny, nid oes anhawster i ddeall *idal* yn *mynet dōyloā myntgyl idalō* 3667. B 3200 *Son filiōl beise*.

3676. *kany oedōn ni*. B 3208 *ne targom plus!* 'nac oedwn ymhellach'. Collwyd -t o dan ddylanwad *kany dily* y frawddeg ddilynol, neu'n fwy tebygol efallai, o waith y copiwr yn ymddrysu oblegid tebygrwydd cemi diwedd -t i gemi dechrau o (gw. n. ar 421 a 3917). Ar amcan yn sicr y newidiodd y LIC *oedōn* yn *ludam*.

3678. *diatic* 'inactive, dilatory', nid 'lazy' fel y rhan amlaf heddiw; yn B 3209 *targus* a geir ac un o ystyrion y gair hwnnw yw 'bod ar ôl yr amser dyladwy'.

3684-3702. Rhwng y llinau hyn gorwedd aml ddarll. petrus a llwgr.

3684-5. *ny llelynt neb a ymgyffelybei udunt*. B 3217 *a dis mil* (llsgr. a s.m.) *unt lur assemblé tenus* 'yn ôl (mesur) deng mil y cynaliasant eu cynulliad'. Y *mae lur assemblé* 'eu cynulliad', i bob diben, o'r un swm â *lur resemblei(t)* '(a) ym-dybyggi iddynt' ac awgryma'r gyfatebiaeth mai'r un oedd sail AN y darll. Cymraeg sg a geir yn B. Yr argraff a gaiff dyn wrth astudio'r ddau destun yw i'r gŵr a ddarllennai i'r cyfieithydd gael anhawster i ddehongli'r llinell (tebyg ei bod yn llwgr) ac i'r cyfieithydd yntau, yn ôl ei fynych duedd, gamdatrys ystyr yr hwn a ddigynnodd ar ei glust. Oddi wrth y geiriau yn 3684, tybiaf fod y rhan o'r llinell y llwyddwyd i'w darllen ac a glybuwyd gan y troswr yn rhedeg yn fras fel hyn: *nu(t) ad hi lur resemblei(t) veus*.

3685-6. *kyrchu pzeid*. B 3218 *prendre prei* 'cymryd ysbail'. Tynnir *preidd*, *praidd* fel rheol o'r Lladin; o ran ystyr cyfetyb i *praeda* 'ysbail, anrhaith', ond gan na ellir ei o *ae*, tybir croesiad â *praedium* 'da tirol, fferm' er mwyn esbonio'r affeithiad. Ped ysbrydoliasid y milwyr Rhufeinig gan yr un trachwant am atafaelu stadoedd y gorchfygedig ag a ddangosodd y Normaniaid, buasai'r cyawllt meddwl rhwng *praeda* a *praedium* yn beth byw iawn i'r Brython. Ond nid yr un math o filwyr oeddynt ac nid oes sôn ddarfod i'r Rhufeiniaid atafaelu ar raddfa eang. Y mae hefyd anhawster seinyddol. Cyn y gallasai *preidd* ddeillio o *praeda* + *praedium* buasai'n rhaid ei fenthycu yn gynnar iawn wedi i'r Rhufeiniaid ymsefydlu yn Ynys Brydain (A.D. 43), oblegid erbyn canol y ganrif gyntaf troesai'r ddeusian *ae* yn *e* yng ngorllewin yr ymerodraeth. Rhoesai hynny *preda*, *femm*, *blesus* yn lle *praeda*, *faenum*, *blaesus*, etc. i Ladin Gâl (cf. E. Richter, *Beiträge zur Geschichte der Romanismen* 40, 206; E. Bourciez, *Éléments de Linguistique Romane* 43). Yn gyffelyb, cafodd Lladin Prydain *blesus* > Cymr. *bloeg*; *Greca* > Cymr. *Groeg*; etc.; a phe daethai *praeda* i'n geirfa ni o'r Lladin, y tebyg yw mai Cymr. *proed*, neu *prwydd* fusai ffurf y gair heddiw. Ni wela'r rwystr semantig na seinyddol i dynnu *preidd* o'r AN. Yn AN cynnyrch *prada* Lladin Gâl oedd *preide* (= *preide*), ac wedi coll -e, erbyn tua chanol y ddeuddegfed ganrif, *preid* a *preit* (= *preid*). Medd y gair AN hefyd ar y ddau ystyr sydd i *praidd* yn Gymraeg, sef, ysbail a diadell. Gallai'r Llyd. *preis*, yntau, yn hawdd ddeillio o'r Hff. Am goll -e, gw. J. Vising, *The Anglo-Norman Language and Literature* 29; am yr ystyrion, Ste-Palaye d.g. *proie*; yn Saesneg *prey* yw'r gair; am *bloeg* a *Groeg*, gw. J. Loth, *Les Mots latins dans les Langues brittoniques*; H. Lewis, *Yr Eilfen Ladin yn yr Iaith Gymraeg*.

a ozugant y maes oe muroed. B 3218 *defors le murs* 'y tu allan i'r muriau'. Nid eu muriau hwy mohonynt a rhaid darllen *oe m*. . . Gallasai'r gwall hwn ddeillio naill ai o waith copiwr yn camddarllen ai o waith y cyfieithydd yn clywed *fe* yn hytrach na *le* o enau ei ddarlennwr. Bellach, nid arferir y *maes* yn iaith y De ond fel adferf = 'outside' neu pan ddynoder symudiad oddi wrth y siaradwr; yma nid oes symudiad, a'r ystyr yw 'on the outside (of)'. Dealler, felly, 'And then they sought booty outside the walls' nid 'And then they scarcely had gone out of the walls' RW (gyda *pzeid* = *bzeid*). Efallai y dyldid darllen *a ozugant* *to maes* *oe m*.

3691. *o vlaen y rei ereill ffafoyneit*. B 3222 *Devant toz les altres est venu Faveons* 'O flaen y rhai eraill oll y daeth Ffawns'. Ymddengys mai'r darll. fel y daeth o ddwylo'r cyfieithydd oedd . . . *ffavouns* neu *ffavōns*, gyda'r *oun* a'r -i AN, ac i ryw gopiwr gymryd -i y cyflwr enwol un. fel -i y cyflwr gwrthrychol llu. (cf. *domnes*, *roffons*, *ragōns*, y cyd-destun) a'i Gymreigio yn -yrit. Am -s llu., gw. dan *Ffawfiant*, §21, (v). Darll. *ffavōnyeit* yn hytrach na *ffafoyneit*.

3691-2. *ac o ragu tozuod o genedyt a elthir domnes*. B 3223 *il out* (llsgr. *vint*) *de Arabie turs e dongons* 'yr oedd iddo dyrau a chestyll yn Arabia'. Ceir *Arage* am *Arabie* a dyldid darllen yma ac o (a) *ragie*. Y darll. *vint* 'daeth' yn y llsgr., mae'n debyg, a arweiniodd y cyfieithydd i weld enw pobl yn *dongons* 'dungeons, keeps, towers'. Deallwyd *turs* fel *torbes* 'tyrfaoedd, cynulladau' ac e fel *de*. Gan mai mewn *laisse* a'i hodlau (17 ohonynt) yn -*ous* y digwydd *dongons*, tebyg mai *domnos* (gyda llin anegul ar ben o) a geid yn nhustun AN y Cymro a darfod darllen o fel e, gwall digon cyffredin; am un fel amr. rheolaidd ar ng. gw. L. E. Menger, *The Anglo-Norman Dialect* 88.

3692-3. *ac o lef uchel oedyn kyrchu y cryflynygyon*. B 3224 *A haute voice enrie: N'i garen, gloton* 'a llef uchel a waedda: 'nac ymarbedwech, chwi ddi-tyrod! . . .' Darlener . . . ac o *lef uchel* a *geidynt*: *kyrchuck* y *cryflynygyon*, gan

ddefnyddio o bosibl yr *ch* yr aethpwyd heibio iddi i wasanaethu hefyd fel *ch* oedd i ddilyn; cf. *yeugan*=*yeuang* LIDW 28^b, *adm*=*adan* ib. 12^b, *esse*=*efef* ib. 50^b; etc. Sylwer y saif *cristynogyon* YBH hanner ffordd rhwng *cristlogyon* y LIC a'r ffurf *Cristnogion*.

3698. *roffons*. Ni cheir oddi wrth B ddim help i geisio penderfynu pwy oedd y gwŷr hyn ac yn wyneb llygredd y testun ofer dyfalu. Yr unig weddill sicr yn y cyswllt yw y ceir yn *roffons* yr *-ons* y cyfeiriwyd ato dan 3691.

3699. *Y vzlodyr a barhaabd yn va62 ar y ffelonyeit*. B 3231 *La veiszez* (llsgr. *fu*) *l'estur si tre felons* 'yna gwelsech (llsgr. y bu) y frwydr yn boeth iawn'. Awgryma a *barhaabd* mai *sivre* 'ymlid, erlyn' a ddeallodd y Cymro am *si tre*. Hyd yn oed yn B, ansicr yw'r testun. Y mae'n amlwg i'r cyfieithydd ddeall *felons* (ansoddair) fel enw pobl. Os ef ei hun biau *ffelonyeit*, dichon hefyd mai ef ac nid copiwr a droes *Favons* 3691 yn *ffavolonyeit* (llsgr. *ffablonoyeit*); gw. ar 3691.

3701-2. *a bo6n yn ymgelydus am ar6ndel rac y rag6ns*. B 3234 *Boves let course Arundel l'Aragons* 'Bown a ad i Arundel, yr Aragonian, redeg'. Sail y testun Cymraeg yw gwaith y cyfieithydd neu'r sawl a ddarlenai iddo yn camddirnad *cure*=*courre*, *courir* 'rhedeg' fel *cure*=*cura* 'gofal, pryder', ac yna, er mwyn gwneud y gorau o'r gwaethaf, yn troi *l'Aragons* yn bobl, amryfusedd a dorrodd y cyswllt meddwl rhwng 3701 a'r frawddeg ddilynol. Meirch Ysbaen (Aragon, Castille, etc.) oedd ceffylau enwocaf yr oesau canol. Fe gofir am Bown yn galw hyd yn oed y Gwasgwynfeirch uchel eu clod yn *ronffieit* 'ceffylau gwaith' wrth annog Arundel yn 2912; gw. n. ar 98 a 2906 a L. Gautier, *Chev.* 726. Amlwg fod y mynach hwn, fel y pregethwr ymneilltuol heddiw, yn anwybodus ym myd ceffylau a rhedeg-feydd: gw. n. ar 2873-2927.

3706-7. *Mal6z uu y vzlodyz a balch*. B 3238 *Mult fu dure l'estur e baudiz* 'Caled iawn fu'r frwydr a chyffrous'. Rhang, gorff, *baudir*, gair helwyr, yw *baudiz*; *baudir les chiens* 'cyffroi neu gynhyrfu cŵn' (cf. Ste-Palaye). Ni roddir yr ysyr 'cyffrous' i *balch* yn un o'r geiriaduron. Os cywir yr ysyr hwn, rhaid gwrthod 'proud' RW.

3707. *a mal6z yd oed bo6n . . . yn darefl6g*. LIC *Ha6er*. Nid arferir *ma6r* am *ha6er*, hyd y gwn i, ond mewn brawddeg negyddol: *nid oedd fatur yno*, etc. Tybed a ddefnyddid y gair gynt mewn brawddeg gadarnhaol hefyd? Os felly, dichon fod *mal6z* yma yn ddilys. Gall, serch hynny, mai a *mout* HFF y mae â fynnion ac i gopiwr ei ddarllen fel *ma6r*, ffurf lafar Dyfed, a'i thro'i i'r wisg lenyddol. Rhoesai *multum* amryfal ffurfiau yn HFF: *mult*, *molt*, *mout*, ond fel *mo6r* yr yngenid y rhai olaf er y ddeuddegfed ganrif. Os yr esboniad hwn sydd gywir, efallai mai rhywbeth fel *Mout d'eus conqui(st)rent Boun e Terriz* oedd yn llsgr. AN y cyfieithydd. Arall yw darll. B. Mewn testun lle digwydd cynifer o eiriau wedi eu cymryd drosodd o'r lle'r oeddynt yn y testun AN ni byddai'r dyb olaf yn afresymol. Soniwyd eisoes droeon am fynych unfurfedd *r* a *t* yn y llsgrau.

3719. *erchi y dala ac na ledit*. B 3252 *Pernes moi tut vifs!* 'cymerech fi'n fyw'; 'to take him prisoner', felly, yn hytrach na 'take him' RW.

3722. *y bzathab6d yr admiral*. Collodd *sabaat* ar ôl *bzathab6d*; cf. B 3259.

3723. *athr6y lef vchel*. *Monjoie!*, cri rhyfel 'y Ffreinc', sy'n cyfateb i hyn yn B 3260.

3725. *erchi . . . rodi dyrnodedu yn ia6n*. B 3260 *Fer6s* 'trewech'. Oddi wrth y cyswllt yn B ac YBH, ysyr yn *ia6n* yma, gellid meddwl, yw 'boldly, in real

earnest', nid fel yn y rhith-ymlddfeydd a geid ar draws y wlad. Cf. *coffa* y *duffust* yn *d6ihawarch* 2513=B *pensez de frapper* 'rhowch eich bryd ar daro' lle mae'r sefyllfa yn debyg. Geiriau rhagfertol yn amlwg oedd yn *ia6n* mewn brawddeg fel hon ar y dechrau ac odid nad felly y dylid eu deall yma; ond erbyn hyn ansoddair syml, 'gwyb, braf', yw yn *ia6n* ar ôl berfenw+enw yn nhafod-iaith rhannau o'r Deheudir. I ymwybod Deheuw'r goleddfu *dyrnodedu* ac nid *rodi* a wna't hefyd efallai yn 3725; cf. *mae e'n cwmu (=codi) tatus yn ia6n yn y ca(e) bach (y)ma* 'he grows fine potatoes in that little field'; etc. A'r esboniad cyntaf, cf. *Megys kyt bydynt yn ymlad yn ia6n ar y maes* RBB 203 lle sonnir am farchogion yn ymladd mewn *dychymygeu g6aryeu*. Arfarir yn *ia6n* fel ans. hefyd gydag enw syml megis yn *rheg yn ia6n* 'a profane oath'.

3726. *y panin6nys*. Am enwau tebyg, cf. *donnes*, *roffons*, *rag6ns* ar gol. 114. B 3263 *paieus* 'paganaiad'. Cf. *pa6l6neit* 3777, *pa6loneit* 4119, 4133, 4136. Amlwg mai terfyniad llu. yw *-ys* (gw. dan *Ffuriant*, §21, (v)). fel *-eit* yntau ac mai *panin-* yw rhan gyntaf yr enghreifftiau oll (cf. *paime*, *paime*, *panym*, etc. yn Moisy). Ond beth yw *-6n-*? Tybiaf mai'r AN *-ur (=ur)*, HFF *Ffrainc -or*, ydyw, ac y dylid darllen *panin6rys*, *panin6reit*; cf. *geste paieur (paieor)*, *terres paieurs (paieors)*, etc. y testunau HFF. Yma enw yw, serch hynny, fel yn *vassaur (vassus vassorum)*, *chandelar (festa *candelorum)*, etc. Yr unig wahaniaeth o bwys rhwng n ac r yn yr ysgrifau Wyddelig-Seisnig oedd fod aelod cyntaf r yn disgyn islaw'r llin, pwynt nas pwysleisid bob amser (cf. W. M. Lindsay, *Early Welsh Script*, Plate viii: *serenn.7*, *niri tarnher.10*, *circhl.23*). Yn y llsgrau CymC ac AN cynnar efelychir yr r ynysol weithiau a cheir n ac r yn ymgymysgu. Ar y pwynt olaf, gw. n. Egerton Phillimore yn *Cymmr*. IX, 146-7. Am waith copiwr CymC cynnar yn copio'r hen r, gw. lluniau LL 27, 29. Tebyg ddarford camddarllen *panin-* fel *paum-* yn *paum6neit* 3777; cf. *pa6neit* 4119=*pa66neit*. Am olion o gymysgu n ac r yr ysgrifau Wyddelig-Seisnig mewn geiriau Cymraeg, gw. J. Morris-Jones, *Cymmr*. XXVIII (*Talesin*), t. 134 et *pa6im*.

3727. *atheir milltir oed yn hyt y llu*. B 3264 *Li enchace dure quatre hies grans* 'Pery'r ymlid bedair milltir fawr'. Wedi grru'r gelyn ar ffo, bydd y caneuon arwrol HFF bob amser, yn unol â chadofyddiaeth dda, yn ei ymlid, fel y gwneir yn B, arfer y gwyddai ein cyfieithydd amdani, yn bur sicr. Nid oes fawr synnwyr yn y gair *llu* 'host' yma ac awgrymaf y dylid darllen (*yn*) *hyt y llit* '... the length of the pursuit'. Cyfyd aelodau u weithiau yn uwch nag arfer megis yn *dyllallu* am *dyuallu* LIDW 12^a, *enlls* am *enlls (en llys)* ib. 10^b; a chymysgir i *ag r* ac *r* â *t*; e.e. *trr=tir* ib. 23^a, *davar=daiar* ib. 23^b; etc. Os cywir *llit* fel darll., dyma enghraifft chwaneogol o'r enw prin a welir ddwywaith yn MA¹, 408.

macubz6nd. Darll. *mambz6nd* a chym. *mambz6nt* 3093; ceir yr un gwll yn LIC.

3729. *y dinas bzatm6nd*. Gw. ar 3615.

ac y eu. Gw. dan *Rhagetau Mawrol* yn *Ffuriant*, §28, (6), (II).

3732. *Ar meibon a redaffant at eu taideu y dynnu y harueu*. B 3267 *a desarmer Boun carent li enfant* 'rhed y llanciau i dynnu arfau Bown'. Y mae'n eglur oddi wrth y lliniau sy'n dilyn, heb s6n am B, na wisgai'r llanciau hyn arfau o gwbl; ni ddichon, gan hynny, fod achos i'w diosg oddi amdanynt. Darll. ynteu, *at eu tat* y *dymnu y arueu*; tybiaf mai'r darll. cynharach oedd . . . *at eu tat y deanu y arueu* ac i'r copiwr ymddrysu am ennyd yn yr hen orgraff ac ysgrifennu *deu-* o *dennu* ar ôl *tat*, ac o ddirnad y fel 3 llu. chwaneogu *h-*. Am *r=Y* *Dywyll*, gw. *Orgraff*, §16.

3733. *ac a archaffant y tat gôfcoed ac arueu.* B 3269 *ke nos . . . donez garment.* Ymhlith ystyrion *garment* ceir (a) gwisgoedd, (b) arfau. Dichon, felly, fod g. yma yn golygu'r gwisgoedd milwrol amddiffyn a bod *arueu* yn meddwl yr a. ymosod; y *tat*=y+y *tat* 'i'w tad'.
3735. Sylwer ar y duedd i gymysgu ymadroddion anuniongyrchol ac uniongyrchol; gw. *Cystrawen*, §54.
3736. *vy meibon y tec.* Gw. *Y Fannod yn Cystrawen*, §39, (viii).
3740. *yd oed boón . . . a iuo2.* Yn wyneb y cyswllt, ymddengys y dylid yn lle'r geiriau hyn ddarllen y *doeth boón a therri a fabaot y myón a gbelet iuo2 . . .*, cf. B 3272 *si entrent a tant Botes e Terri e Sabaath . . . e virent Yvori . . .* 'yna daw Bown a Therri a Sabaath i mewn . . . a gwelsant Ifor . . .' Am *d=th*, cf. *dadoed cyw.* *dathoed* 1661; o *luyd iudas* P 5, xi^a, o *luyd offer* ib. xvii^a; *thramoed* WM 643; y *doed* ib. 644; yr *awr yr archwaedont wy . . . vwynt* SG 92.
3743. *Peth . . . a gymery di o fberth dzoffof .i.* B 3275 *Prendrez rançon?* 'A gymerwch chwi ranswm?' Cf. *gberth* hefyd 3746, 3781=*rançon* B 3283, 3310. Ymddengys fod yr arlliw meddwl a geir yma yn ddatblygiad o'r arlliwiau a geir yn y cyfreithiau; gw. T. Lewis, *A Glossary of Medieval Welsh Law*.
3745. *ffodlondeb.* Camddarll. efallai o *ffedlondeb*, gydag *e* am y *dywyll* (gw. *Orgraff*, §16), neu fai am *ffydlondeb* o feddwl am *bodlondeb*; *fydlonder* sydd yn 841 a *fydlaón* 2052.
3747. *y vahón. ac appolin. a theruagant.* Yn eu diniweidrwydd credai gwŷr yr oesau canol fod y Mohametaniaid yn addoli aml dduwiau; cf. 3897-8.
3750. *fómp o dda.* Cf. *fómp o ariant* RBB 360 (2), 365 (P 20 *stwm*), 400; *fúmp anvaiddaól o da* MA² 450^a; *stomp* AL I, 504 (5), *stump galanas* ib. 512. Y mae i *som*, *somp*, AN *sum*, *sump* amryw ystyrion; dau o'r cyfryw yw (1) 'llwyth'; (2) 'llwyth anifail (ceffyl, asyn, etc.)'; yr ail feddwl sydd yn y fan hon fel y dengys *nyd angen no chan meirch a chan pónn armint* a geir yn dilyn. Tybiaf i *fómp* ddatblygu o *sum* (= *stwm*) yn AN ei hun (a) o'r duedd i roi gwefusol i lanw'r bwch a glywir ar ôl -*ni* megis y gwnaethpwyd yn Gymraeg yn *pymb* (*sýdaéc*) AL I, 404; *pymb* (*mlyned*) DgC 36; (b) drwy gydweiddiad â'r rhediad yn -*m* -*mp* fel yn *tem* (cyflwr enwol), *temp* (cyflwr gwrth.), rhediad a ddatblygasai yn AN wedi colli'r -*s* yn *tem*, *tens* (XIII^a). Gan yr arferid y cyflwr enwol a'r cyflwr gwrth. yn AN yn ddiwahaniaeth o ran swydd ac ystyr, ceid dwy ffurf ar yr un gair yn yr iaith feunyddiol. O hynny y daeth, fel y tybiaf fi, y dyblydau *stwm* a *stump* i'r Gymraeg ac efallai hefyd *tym* a *tymp* (cf. *pan dyvou y thynn oe vam y eghy* P 44, RWM I, ii, 378). Defnyddir *stwm* a *stump* 'weight' fyth yn y De ac y mae *stump* yn gyffredin ar lafar gwlad; e.e., y *mae stump mawr yn y sach 'ma*; *teimtwch i stomp hi*; ceir hefyd *stumpo* 'teimlo pwysau': *stumpwch y plentyn 'ma* 'just feel the weight of this child'.
3752. *A thrychant gbely.* Prennau neu fframiau gwely yn unig oedd y rhain fel y dengys 3754; nid oeddynt yn uwch na chadeiriau neu soffâu a phan ddeuai ymwelwyr arferid hwy fel seddau; yr oeddynt wedi eu cerlio'n wych; gw. n. ar 3754.
3754. *o gylcheden.* B 3286 *les coytes*. Matras wedi ei orchuddio â defnyddiau gwerthfawr a phan gysgid arno a godid ar oledd mawr o dan y pen oedd *coylte* (<*culcita*) Hen Ffrainc. Rhoddid hefyd gwrped addurmedig rhyngddo a'r ffram;

- gw. *Viollet-le-Duc, Dict. du Mob.*, I, 156 *et seq.*; L. Gautier, *Chev.* 532-3, 589-92; cf. hefyd *Queste* 159 *kieutes pointes* 'cylchedau wedi eu brodio'=*kylchedeu tee* SG 133; *Gauvains fist avoier li vois desure une costepointe* Potvin 235 ' . . . ar gylched wedi ei frodio'=*SG 351 Gwalchmei yna a beris y arthur cisted ar gylchet.* O roi lliain main i orchuddio'r matras y datblygodd ystyr arall i *coylte* (*coute, kieute*, etc.) sef, 'gorchudd'. Efallai i'r synnwyr HFF olaf hwn, synnwyr nas ceir yn *culcita* (cf. *Quicherat, Dict. Latin-Français*) helpu'r benthyciad Lladin *cylched* i ennill yr un meddwl. Yn wyneb 3753 a 3754, ymddengys mai ystyr *gwelyau* a'i *cylchedau* D yw 'prennau gwely a gwelyau', nid 'gwelyau a dillad gwely', fel y gellid casglu oddi wrth ei erthygl ef.
3757. *o lieineu bozdeu o eur glibedy restru.* Darll. *glibedy y restru*, yn ôl esiampl y LIC. B 3288 *de fin or naylés* 'with a line of gold along the border'. Tebyg mai o *refstyr* 'line, row, rank' y daw *restru* a bod y geiriau Cymraeg i'w deall yn union fel y rhai AN; *hanaper* 'goblet, tankard' a geir yn B 3288; ond *nappe(s)* yw sail *llieineu b.* Efallai mai camglywed *hanaper* a wnaeth y troswr.
3758. *A mil o fómereu ewreit.* Gan y daw'r gair *fómereu* rhwng enwau anifeiliaid (*llebot, eirth*) ac enwau pethau (*llrygeu, helmeu*), anodd penderfynu yn wyneb dau ystyr *fómer* (ceffyl pwn; pwn) pa un a ddylid ei gysylltu â'r hyn sy'n blaenori neu â'r hyn sydd yn dilyn. Darll. B 3290 yw *e cent somers de brun payles truster* 'a chan pynfarch wedi eu llwytho bob un â gwisgoedd disglair' (esboniad *Stimming*). Gogwyddir ni gan dystiolaeth B i ddeall 'mil o bynfeirch a lleiniau euraid am eu cefnau', eithr awgryma'r math o gefyl a ddewiswyd (gw. n. ar 98) y carient feichiau ac efallai, gan hynny, mai'r meddwl yw 'mil o bynfeirch â baich o bali melyn ar bob un'. Gellid, bid sicr, faentumio fod *fómereu* yma yn golygu 'pynnau', ond beth, tybed, fuasai ystyr *ewreit* wedyn? Rhaid cofio ddarvoud sôn eisoes am y pynnau o arian ac aur: *can meirch a chan pónn armint o eur ac ariant* 3751-2. Fodd bynnag, ni ellir derbyn 'and a thousand of golden bars' RW. Gw. ar 1723-4.
3760. *ac a berthyn o helmeu.* B 3294 *e autretant de . . . heumes* 'a chymaint â hynny o helmaw'; buasid yn disgwyl *attunt neu edunt* ar ôl *berthyn*; cf. RBB 194.
3764. *y da.* B 3298 *le tresor.* *galó . . . ar genhyat cyw. galó y genhyat.* B 3300 *Yvori ad un mesager apelé.* Fel y gwelir, y mae'r darll. cyntaf yn adlewyrchu'r un meddwl â B, eithr awgryma'r cywiriad fod y cywirydd wedi dehongli y fel rhagenw mewnol='his', neu, yr hyn hefyd sy'n bosibl, fel bannod, oblegid yr oedd cennad, fel yr ymddengys, bob amser yn gwneir ar y brenin. Diddorol sylwi i'r hwn a gywirodd droi'r ferf o fod yn gyflawn yn anghyflawn; cf. n. ar 88.
- 3766-7. *y dirgeledic thas yftauell fabaot.* Athro a chyfaill Bown, nid gwas luar, oedd Sabaot a dylid darllen *fabur* fel yn B 3302; *fab*, mae'n debyg, oedd yng nghynsail y LIG a chamddarllenwyd f fel f a chamestynnwyd y talfyriad. 'His private chamberlain', nid 'his secret servant of the chamber' RW.
3772. *fabaot.* Darll. *fabur* megis yn 3767.
3777. Rhodder diweddnod ar ôl y *gyt* a dealler y geiriau gyda'r hyn sy'n blaenori.
3782. *hyt y meatomd.* Gw. n. ar 3615.
- 3787-8. *Clawychu aozuc . . . ac y myón lleft yd oed yn ozheidate.* B 3321 *Mult est malades e gis en un soler* 'Yr oedd yn glaf iawn a gorweddi mewn guwch-ystafell neilltuedig'. Cf. yn *glaf gosheidate* 4325 (LIC yn gl. az.), cyfieithiad

llythrennol o *malades gesant* B 3809 'seriously ill; on the point of death', a *dyma'r* ystyr hefyd yn Gymraeg. Yr oedd *loft* weithiau yn ystafell wych: *ll. ua62 deledio* RM 173. Cymerwyd *foler* drosodd i destun YBH yn 1063, a chan y ceir *soler* 'upper storey' yn nhafodiaith Saesneg Maesyfed (cylch St. Harmons) heddiw, ymddengys yn sicr ddarfod i'r Hff *soler* gael ei fenthyca gan Gymraeg llafar rhai ardaloedd yn y cyfnod canol.

3789. *medylieit . . . tab hir . . .*; gw. Y *Cymal Emvol* dan *Cystrawen*, §45, (ii).

3793. y *gōnaei ef y boze yn vzenhin*. Efallai i *dzannoeth* golli ar ôl *boze*; cf. B 3325 *demain ert rois, jeo le frai coroner* 'yfori y bydd frenin, mi a baraf ei goroni'. Cf. y *boze dzannoeth* 4033=B 3552 *A l'emdemain; Athzannoeth y boze* 3898. Y mae'n bosibl, serch hynny, mai ystyr y *boze* yw yn *gynnar yn y bore* megis yn a *dydylweith y boze* 2536=*un jur par matin* B 2193 'ryw ddiwrnod yn blygeiniol'; cf. WM 387 *ony byd parat paob y boze y uynet y hely*; hefyd 464, 469, etc. Tueddaf i ffafrio'r olaf.

3796. a *phan giglef boin hymy*. Ni chofnodir *giglef* ond fel i un. perff. yn WG 371; gw. *Berfau à Hen Amserau Perffaieth dan Ffuriant*, §31, A, (c), (vii).

3801. *ac vgeint o uachleryeit*. Yr oedd i'r gair *bachel(i)er* yn y cyfnod ffurfiad amryw ystyrion; ei feddwl pennaf oedd pendeifig ieuanc dibriod heb feddu tir nac adnoddau. Gan nad oedd gan y *bach(y)lerieit* wragedd a phlant, iddynt hwy yn anad neb y rhennid yr anturiau enbydus, ond nid oeddynt o angenrheidiwydd, er hynny, yn ymgeiswyr am urdd y marchogion fel y *damoiseaux*. Defnyddid *bachel(i)er* hefyd yn aml am *cheval(i)er* 'marchog'. Y meddwl cyntaf, yn amlwg, sydd i'r gair yn y cyswllt hwn; ceir yr ail yn 3819; gw. Ste-Palaye dan *bachelier* a L. Gautier, *Cheo*. 190-2.

3805. *ma62 uu yr offróm*. B 3339 *grant fu l'offrand*. Ymddengys y gellir tynnu *offróm* yn fwy didramgywydd o'r AN **ofrom*, *ofrum* nag o'r HS *offrang* (EEW 42). Yr oedd *an(m)* yn ymgyfnwidd ag *on(m)* yn Hff megis yn *dont a dant* < *dominium*; *dome a dome* < *dominam*; *visdomme a visdomme* < *vicedominum*; *conte a cante* < *comitem*; *conte a cante* < *computation*; *dontet a dante(t)* < *domitai* (gw. H. Suchier, *Les Voyelles Toniques du Vieux Français* 122-3). Ceir atseiniau o'r ymgyfnwidd hwn draw ac yma yn Gymraeg fel yn *danto* 'colli calon' Morgannwg wyneb yn wyneb â *daunt* y Saeson; *Menesthifelan* LL, App. I, 323=*Mynydd Islw(y)n*. Fel y dangosodd Parry-Williams, y mae anawsterau seinegol ar ffordd cysylltu *offrom* ac *offrang* HS. Tueddaf, gan hynny, i dybio i'r Gymraeg fenthyca yma o ddwy ffynhonnell wahanol, nid amgen, *offrang*, *offryngau* o'r HS (am y llau, gw. Cott. Tit. D xxii, 16b, *Cymmwr*, IV, 138, ffurf a ddihangodd rhag sylw PW) ac *ofrom*, *ofrum* (u=te), *ofrymeu* o'r AN.

3812. *yr yn ôath y giliid*. Gw. dan *Cystrawen*, §47, (iv).

3816-7. *yna y gbelit dymodeu gan varchogyon ieuenc*. B 3351 *Ore purrez vere cops de chevalers* 'yn awr chwi ellwch weld dymodiadau marchogion', h.y. dymodiadau teilwng o farchogion wedi tyfu. Ymddengys, felly, y dylid darllen *gbelit* a dileu *ieuenc*.

3821. *ac yd ymerbynnant ac eu kyffelybyon*. B 3553 *il atenderunt lur per 'fe fyddant crystal à'u tad'*. Fe gymerth y cyfeithydd *per(e)*=*par* yn hytrach nag=*patrem*. Awgrymaf ddarllen *od yn lle yd a deall* 'and if they joust with their peers'. Dichon y ceir arlliw mwy datblygedig fyth o'r ferf yn SG 337 *ar marchogyon a ymerbynnant ac ef*=Potvin 210 *Il s'entrelevèrent à (Berne par) lui* 'they hurled themselves at him, charged him'.

3833. *A phan tytoydynt yn mymet*. Ymddengys ddarfod i o *vdyta* neu'r cyffelyb fynd ar goll ar ôl *mynet*; cf. B 3363 *Kant went mangé 'wedi iddynt fynta'*.

3839. *Hóde . . . y vantell honn*. Awgryma'r ffurf hon y ceid unwaith yn y Deau *hwde* yn ogystal â *hure* megis y ceir *cudyll* ochr yn ochr â *curyll* mewn rhai manau fyth. Bellach *hure*, mae'n debyg, yw'r unig ffurf a glywir yn y siroedd isaf.

3841. *anrecca . . . hi oz ffiol hon*. Gw. n. ar 703.

3847. *y deuth ffozd at y pob*. 'Tybiaf y dylid dileu *ffozd* a chredu i'r gair lithro i'r frawddeg hon o *ae ffozd a gymerth* 3845 pan oedd 3845, mewn llygr., o drefniant gwahanol yn nes i 3847 nag y mae yn y LiG. Onid e, dylid darllen *yd aeth* yn lle y *deuth*.

3853. *yn canu hloch hammer dyd*. B 3384 *a midi sonant*. Clychau'r eglwysi a fynegai'r amser yn yr oesoedd canol a phan ddywedid ei bod yn hyn a hyn ar (y) *gloch*, at gloch yr eglwys neu'r capel canoloesol y cyfeirid. Efyelychiad o'r Saesneg *o'clock* yw *o'r gloch* y Gogledd.

3854. *ac yn ymyl pozh y llys y deuth*. Darll. *ac y ymyl . . .*; cf. *A la porte vint* B 3385; am *wendid n*, gw. dan *Orgraff*, §18. Efallai y ceid pwynt ar yr y yn y copi a oedd o flaen ysgrifennydd y LiG ac iddo ei gymryd yn lle'r *titulus*; gw. ar 4058.

3855. *roboait*. Gwall pur sicr am *roboant*; cf. *roboant* 4202, 4209. Peth hawdd oedd darllen n fel u ac i u wedyn fynd yn ô.

3860. *nevad*. Gw. n. ar 286.

3862. *dy annerch y gan fabaot ae deu uab*. B 3392 *Boves ens mande . . . saluz e ameytez*. Rhodder *boin* yn lle *fabaot*, oblegid am feibion y blaenaf y sonnir. A'r gystrawen, cf. 4004 *menegi . . . y uot yn gennat gan boin ae annerch y ganthab*=B 3528 *il li saluz*; ac eto 4262 *ac annerch boin gan y bzenhin*=B 3754-5 *e le roi saluent . . . de part le roi Edegar*; a WM 52 *Ac yny annerch y gan uatholoch*.

3870. *yn hamton ar lan y moz*. B 3409 *a Hampton sur mer*. Dealer 'at Hampton-on-Sea' yn hytrach nag 'in Hamtoun, on the sea shore' RW.

3873. *ea6n*. LiC *eha6n*; cf. RM 150 *eha6n*; cf. *ehawnyfysc*, *ehawnyserch* yng *Ngeirfa* Lloyd-Jones; *ehawnyrayd* YCM², 82. Y mae deilliad *exodnus* yn ddigon adnabyddus: *ehafyn*, *eofn*, yn yr iaith lenyddol, *echon*, *eon*, *eson* yn yr iaith llafar. Yn y ffurfiau llafar ymddengys i'r *f* droi'n *w* ac yna ymdoddi yn yr *o* flaenorol: *eofn*>*eson*>*eon* (cf. *athraon*=*athrawon*; *balaon*=*balawon*; etc.); yn *eha6n*, *ea6n*, o'r tu arall, gellir tybio i'r *w* < *f* ymgadw a rhoi *shawn*, *eson*, gydag *ow*, *sain* a oedd yn agos iawn i *aw* a darfod ei chyfleu yma drwy *ab*; am agoswydd *ow* ac *aw*, cf. *Madouc Brev. Domesday* (B) *Trans. Cymmwr*. 1899-1900, 176; *haw* < AN *hau(e)*; *nawn* < AN *noun*; etc. Dichon, er hynny, mai'r esboniad yw gwaith llafariaid yn ymdatblygu rhwng *e* ac *w* yn *éon* a thrwy *éon* yn rhoi *éaw* megis y datblygodd a thwng yr un seiniau yn y gair Hff *éaw* (< *ajaw*) a chynhyrchu **éaw* a roes wedyn *eaw*, *éaw*.

enrithed. LiC *enrithed*. B 3411 *terz 'swynwre'*; am *ew*=*aw*, gw. *Awdar, Coptiogr a Dyddiad yn y Rhagymadroad*, §6, (i), 2.

a vobitus oed yen6. Yn B 3414 *Gebitus* a geir; yr oedd *G* fel priflythren yn y drydedd ganrif ar ddeg yn debyg iawn i *V* fawr, a dichon i'r cyfeithydd neu ei gyd-lafurwr ddeall *G* fel *V*; gw. Johnson and Jenkinson, *English Court Hand* 21.

3875-8. *a ganeï . . . canueu . . . dīgāln a gīgleu oth ganueu*. B 3416 *de vos enchantemens ai veu assez* 'o'ch swyngyfareddion mi a welais ddigon (neu lawer)', darll. sy'n cydfynd yn berffaith ā'r meddwl a gyfleir yn *enrithel* 'swynwr'; (cf. 3873). Sail YBH yw *chantemens* ac odid nad *ai of* (nid *cēu*) *assez* 'mi a glywais ddigon (neu lawer)' oedd yn nhestun AN y troswr neu a ddeallodd y troswr, oblegid anodd credu y buasai'r gŵr a dynnodd y synnwr cywir ond anarferol o *lers* (*latro*) yn debyg o fethu deall ystyr *enchantemens* yn yr un cyswllt; cf. 3890. Da hefyd cadw mewn cof y dibrisid y rhagddodiad yn AN fel y gwelsoem yn 3476-7.

3882-3. *y mur . . . dzofti*. Aeth *dzofto* yn *dzofti* mae'n debyg, drwy gyd-weddiad ym meddwl y copiwr rhwng *mur* a *gwāl* neu o gofio y gellid arfer *la neu le parēt* 'mur' yn AN; gw. J. Vising, *Le Purgatoire de Saint Patrice* 60 ac o dan *Cenedl Geiriau yn Cystrawen*, §38.

3885-6. *y yskynnaōd yr muroed*. Cf. *y yskynnaōd yr yftauell* 3590. Defnyddir *m(o)unter* yn HFF fel berf gyflawn a berf anghyflawn a cheir *m(o)unter a, m. sor, m. en* yn union fel mewn CymC; yn wyneb pwysigrwydd y ferf hon yn mynd marchogion, anodd credu na chafodd beth dylanwad ar *yfgymu* a'i gystrawen; gw. Godefroy.

a chamu megys ederyn. B 3422 *com fust oysel, est le mur montez* 'megis pe buasai aderyn y dringodd y mur'. Os darll. *a chamu . . .*, fe geir perffaith gyt-gord ā'r cyswllt ac ar yr un pryd tynnir ymaith seiliau beirniadaeth Stimming (*Einleitung* xcvi); o'r tu arall, nid yw *canu* yn amharu dim ar y cyd-destun, dywedded Stimming a fynno.

3888. *allūyd 'agoriad'*. Y ffurf arferol yn y De yw *allwedd* neu *allwoeth* ac ni chlywir *agoriad* oddieithr ar wefusau'r pregethwr o'r Gogledd neu o ben uchaf Ceredigion; cf. *allwedu* RBB 344. Tybed a ddyld cysylltu'r gair ā'r HFF *al(l)uet* 'heritage the possessor of which owes neither allegiance nor dues to any lord; unburdened possession; personal property?' Os felly, cf. MA 207, b 3 *Yn Aber-tawcy, terrayn allwet lloegyrr*. Yn ôl hyn estyniad semantig fuasai'r ystyr 'key'. Am olygiad Vendryes, gw. *Études Celtiques*, IV, 40 a chym. Du Cange dan *alodium*, Ste-Palaye dan *alleud*, a Godefroy dan *aluef*. Ond da coſio am *alc'housi* yn Llydaweg.

3894. *ac y mltmbzafnt y kerdaōd yn vn iōznei*. B 3428 *e vint a la citē a l'en-jornez* 'ef a ddaeth i'r ddinas gyda'r wawr'. Ond y tebyg yw mai *a un jornt* a geid yn y testun AN gyferbyn ā 3894, megis yn B 3314: *a Abreford vindrent a un jornt* = YBH 3781 *ac yn vn dyd y doethant hyt y mwatmōnd*. Math o *calque*, felly, yw yn *vn iōznei* o'r geiriau HFF, a byddai 'in one day's journey' efallai yn well na 'in one journey' RW. Ni welaf, serch hynny, paham yr oedd eisiau i Stimming gael bai mawr (*Einleitung* xcvi) ar esboniad RW. Gw. dan *Bannod Amhendant* yn *Cystrawen*, §40.

Aphan y gūelas y bzenhin 'and when the king saw him' nid 'when the king saw' RW.

3897. *y vahōn ac y apolin*. Gw. ar 3747.

3901. *ac eu tuchan*. Gw. ar 4352.

3908. *gōlet bzeidōyt a oziec yny fyd*. B 3439 *sonja* 'breuddwydiodd' Nid oes synnwr yn 'he saw a dream in his world' RW ac nid oes dim rwy yn narll. y LIC: *yny ffyd*. Tybiaf i *yny fyd* lithro i'r llinell hon o waith y copiwr yn gostwng

ei lygaid yn ddifeddwl ar *ynfyd(aōd)* 3904 pan oedd y gair hwnnw (gydag *-f-*) yn gorwedd yng nghynsail y LIG mewn colofn fwy ei lled; gw. n. ar 3847.

3910. *yn alarus*. B 3439 *blescē*; y ffurf yn HFF Ffrainc yw *bleciō* 'cleisiog' yn llythrennol a ffigurol (gw. Godefroy). Ystyr *galarus* yma felly, gellid meddwl, yw 'cleisiog o ysbryd', meddwl nas cofnodir yn ein geirlyfrau. Ond pa beth yw *galar*, wedi'r cwbl, onid clais yn yr ysbryd?

tozri melafōzn y wozdyt. B 3440 *le mestre os de sa quise li est brisē* 'torrwyd (iddo) brif asgwrn ei glun'. Cf. Potvin 311 *le mestre os de la jambe* 'prif asgwrn y goes' = SG 416 *esgeir*. Amlwg mai'r *femur* yw asgwrn y forddwyd. Pan dorror hwn, medd Handfield-Jones & Porritt, (*The Essentials of Modern Surgery* 909): 'the patient is helpless and often shocked'. Dyna safle Bown wedi colli Arwddel ei farch. Ond beth yw *mel-*? Wrth drafod y *femur*, dywaid Gray (*Anatomy Descriptive and Applied* 322, 329): 'the largest and strongest bone in the skeleton . . . hollowed by a large medullary canal'. Oherwydd eu gwybod-aeth o hyn, mae'n debyg, ymddengys yr edrychai gŵyr yr oesau canol arno fel yr asgwrn mwyaf ei fēr o'r holl esgryn. Pa sut bynnag, rhoir pwyslais ar y pwynt fel y gwelir yn *Ogier le Danois: et brisa le maistre os moellier* 'a thorodd y prif asgwrn madruddol' (cf. L. Gautier, *Chev.* 563). *Merafōzn*, felly, gellid meddwl, yw'r *melafōzn* o dan sylw. Geilw'r Athro J. Lloyd-Jones fy sylw at *mer asgwrn* yn TA, xvi, 12 ac yn WLI xxxiv, 2^b ac at *maesgryn* yn LIGC 46-43; ond ni wn am yr un enghraifft arall o *melasgryn* yn Gymraeg. O'r tu arall, yn Llydaweg digwydd *melaskour* ochr yn ochr ā *mer-asgour*, eithr gyda'r ystyr *moelle* 'mēr', nid 'asgwrn ā mēr ynddo' fel yn YBH. Dichon, gan hynny, fod y gyfatebiaeth *mel* = *mer* yn mynd yn ôl ymhell. Ond y mae'n llawn mor bosibl i *mer*-droi'n *mel*- yn y gair hwn dan ddylanwad *moelle*, *mel(e)* HFF (< *medulla*). Bu'r Llydaweg fyw yn ymyl y Ffrangeg am gannoedd o flynyddoedd a benthycodd yn helaeth o'i geirfa (cf. R. Hemon, *La Langue Bretonne et Ses Combats* 26). Bu'r Gymraeg hithau'n cyd-fyw ā'r Ffrangeg am dair canrif. Er cael *moellier* 'madruddol' yn ansoddi *le maistre os* 'y prif asgwrn' yn *Ogier le Danois* (gw. uchod) ac mewn mannau eraill, ni cheir mono'n gyson. Gallasai *mel*-ddeillio o'r HFF *melle*, *mel(e)* 'bwel' neu o'r HFF *mail*, *mel* 'arf' ā mwrthwl o haearn neu blwm ar ei ben' (gw. Ste-Palaye a Godefroy). Y mae gwaelod y *femur*, sef y *condyle*, yn ddigon tebyg i fwl neu fwrthwl (gw. y lluniau yn y llyfrau uchod), ac yn y rhan hon, yn ôl Gray 331, y digwydd y toriadau amlaf drwy drais union. Rhoesai hyn feddwl eithaf boddhaol ac, yn iaith Handfield-Jones a Porritt, dyna fuasai *supracondylar fracture of the femur*. Eto, gan mai dyma'r unig esiampl sy'n adnabyddus o *melasgryn* yn Gymraeg, ac mai *mel afōzn* yw darll. y LIC, temtir ni i dybio nad yw *mel*, wedi'r cwbl, onid cysylltiad = *mel* (cf. *malp(h)ei* WM 487, 488) a'r *-fei* wedi ei adael allan naill ai o fwrdd neu o waith y copiwr yn ymddrysu ar ôl dirnad *af-* yn *afōzn* fel *af-*. Am *mel* = *mal*, cf. *mel ar ekynaf* LIDW 18a; *mel edelei* ib. 19a; *mel edewadoffam* ib. 25^b; a cheir *uel* eisoes yn LIDW 2a; YBH 1007; P 7, 22^b; etc. Ond rhaid cydnabod y buasai'r ystyr 'as though it were' yn hollol anarferol. Anodd penderfynu pa esboniad i'w ffafrio.

3912. *a rybbelfei*. Gw. dan Y Geirynt *Berful ry yn Ffuriant*, §35. *ac y dybbābt*. LIC ac y *dybbābt* hitheu.

3917. *hymryt . . . ae balmityden ac ymiachau ae dylōyth*. Darll. *ae balmityden* a chym. y *balmityden* P 14, 118 (ddwywaith), 119 (ddwywaith); collodd ā, mi dyb-iaf, wrth gopio'r ffurf *balmityden* naill ai o debygrwydd *ōt* (cf. ar 3676) neu o dsh-yrwydd y i v (=te) (gw. ar 336-7). Oni ddeiliaf *palmit-* o gyfwr traws *palme*, geill sefyll am *palmar*, ffurf AN ar *palmar*(er), ond byddai'r esboniad ar goll *ōt* yr un.

ae dylôyth. Ni ellir penderfynu pa un ai 'kinsfolk' ai 'household' yw'r meddwl yma; cf. SG 154 *tylwyth=gent* 'household' (?troops) *Queste* (F) 225; SG 350 *t.=jant* 'people' Potvin 234.

3923. *ac yn lhir yt*. B 3451 *le lers Yvori mun destrer ad emblé* 'dug swynwr Ifor fy march yn lladrad'. Ymddengys mai *de vere=de veire*, HFF *Ffrainc de voire* 'yn wir', oedd yn y testun AN y gweithid arno neu ddarfod i gydweithiwr y cyfieithydd darllen *le lers fel de vere*. Pe clywsai neu pe darlennasai'r cyfieithydd *le lers*, buasai, megis yn 3873, wedi ei drosi'n gywir. Daeth y darll. hwn o dan wg Stimming (*Einleitung* c), ond, er yn feius, nid yw'n amharu fawr ar yr ystyr cyffredinol.

3927. *Y ffozd a gymerth* 'he took his road', nid 'the road' RW; cf. *sa voie*.

3933. *A phan thelas ef aründel. y adnabat aozuc*. Yn ôl B 3459, Arwndel sy'n adnabod Sabaoth: *Arundel le vist, bien li ad comu*; ac yn wyneb syniad yr oesau canol am ddealltwriaeth ceffylau (gw. n. ar 98), y mae hynny'n well darll. Efallai, gan hynny, y dylid rhoi ef ar ôl *aründel* yn hytrach nag o'i flaen. Adwaen march Oger o Ddenmarc, *Broiefort*, ei arglwydd 'yn well nag un gŵr ifanc ei gariad', a dywedir am geffyl Renaud o Fontauban, *Bayard*, yr adwaenai ei berchennog 'ynghynt na gwraig ei gŵr priod'.

3937. *y kyfryó amós nys gübeleis eiroet*. Sylwer ar y rhagenw meynol -s yn ailfynegi'r gwrthrych a draethwyd eisoes ar flurf enw; cf. *un tel cheval, je ne l'ai jamais vu* mewn FFD.

3938. *Ymhoel y bedzein y racthan mi ae gübeleis*. Pe buasai galw am esboniad, ar *pedzein* a *racthan*, galleid ei gael yn B 3462: *Mustrez le derere, devant l'ai neu* 'Show the buttocks, (the) forepart I have seen'. Ar darddiad *racthan*, gw. n. Ifor Williams yn CLJH 97.

3939. *ti a geffy y thelet oll*. B 3463 *Tost le verras tu 'ti a'i gweli yn fuan'*. Y mae yn *fuan* yn rhoi gwell synnwyr nag *oll*, ac, yn sicr, amryfusedd yw *oll* wedi codi o waith y darlennydd yn ynganu *tost* 'yn fuan' fel *tot* 'y cwbl; all'. Yn AN y drydedd ganrif ar ddeg oblegid ei gwendid, chwangedid *s* o flaen *t* lle nad oedd ei heisiau a bwrid hi allan lle'r oedd yn gyfreithlon heb amgen rheswm na mympwy'r copiwr; gw. ar 4032.

3942. *yfcynnu . . . yn amycawyn*. B 3465 *legerement salt derere lui* 'nimbly jumps behind him'; gw. n. ar 1299-1300.

3945. *a rei ereill*. Darll. *ar rei ereill* gyda'r LIC.

3947. *a thristaü*. LIC *athziflau*; am enghreifftiau pellach o *ü=u*, gw. dan *Orgraff*, §16.
o lef vchel. gw. n. ar 703.

3950. *rif o nadant ae hynlityaffant*. B 3475 *tuz enchacent Sabaoth le blanc* 'all pursue hoary-headed S.'. Sylwer yn 3950 ar y ferf luosog ar ôl yr enw torfol, cystrawen gyffredin yn HFF; gw. *Cystrawen*, §50 (ii).

3953. *A iofian myón ystlaell*. Darll. *iofian oed* . . . , cf. B 3480 *Iosian estut*.

3954. *ffenefstyr uchel*. Nid oes galw am *uchel* yma a thebyg mai ailadroddiad damwenniol yw o'r *uchel* a geir ar ôl *ystlaell* yn yr un llinell; cf. B 3481 *a une fenestre gard*.

3959. *perôch abôch holl niuroed gôjcaü arueu*. LIC *p. ych holl* . . . B 3484 *fetes armer tuz vus gent* 'cause all your troops to put on armour'. Y mae *paraf* yma yn ferf anghyflawn megis hefyd yn *peri paôb* . . . vot 3983. Tebyg mai'r un gystrawen sydd yn y LIC, ond os dylid dehongli *ych=y eglur+ch* 'i'ch', ceir yn y LIC esiampl gynnar o'r gystrawen a arferir heddiw; cf. Math. v, 45; *canyys y mae efe yn peri i'ro haul godi ar y drwg a'r da*.

3962. *yn chüberôdic*. B 3485 *par cent* 'wrth y cannoedd'. Ymddengys fel pe deallasai'r cyfieithydd *par cent=perçant* 'piercing(ly), savage(ly)'.

3963. *yr hōnn yr oedut*. Gw. dan *Ffuriant*, §29 am esiamplau eraill o *yr=yd*.

3964-78. Pan gopiodd Roger Morys destun y LIG yn Mostyn 135 yn niwedd yr unfed ganrif ar bymtheg yr oedd ymyl col. 122 yn ddi-nam; erbyn heddiw pyd-rodd rhai manau gan leithder a diflannodd amryw eiriau; llanwyd y bylchau o'r LIC.

3965. *ac ôzth hynny arglôydi dyuryffjöch*. O 3953 hyd y fan hon Iosian a fu'n siarar; yma daw'r brenin Gi i mewn. Yn bur sicr, colodd geiriau fel *heb y gi* ar ôl *dyuryffjöch*; cf. B 3487 *Adobbés vus, seymurs, dit Gui*. Dyma'r *bzenhin* y cyfeirir ato yn 3967 a 3969.

3970. *Ae ti fabur a erlidyeyf fabaot*. Pan gymharer y testunau yn fras y mae perygl i ddyd gymryd y frawddeg hon fel camgyfieithiad o B 3492 *Estevus Fabur Sabaoth ataignant* 'Wele (i chwii) Fabur yn goddiwes Sabaoth'. Y demtasiwn i hynny yw bod i *estevus* ddau brif ystyr: (a) *ecce+vus* 'wele (i chwii), nachaf'; (b) = *Êtes-vous* 'A ydych chiwi, Are you?' ac mai'r cyntaf yn unig a geir yn B. Os yw'r testun Cymraeg, fel y myn Stimming (*Einleitung* lxxxv), yn 'chwerthinlyd' yn y fan hon, nid wyf yn argyhoeddedig mai'r Cymro sydd i'w feio. Pa fodd bynnag, ni allaf weld bod yma gamgyfieithiad. Y peth tebycaf yw bod *estevus* yn digwydd ddwywaith yn nhestun AN y cyfieithydd, yn y lle cyntaf gyda'r ystyr (a) ac yna gyda'r meddwl (b). Cyfieithwyd (a), sef, cyfartal B 3492 uchod yn rhydd yn y frawddeg *Ae yna y kylyrdatü y bzenhin afabur* 3968-9 a throswyd (b) yn *ae ti* yn y frawddeg sydd ger ein bron. Gwyddai ein cyfieithydd yn burion ystyr yr ebychiad *estevus*, fel y dengys *estevus* B 327=*nachaf* 326; cf. hefyd B 462=YBH 469; B 803=YBH 933, etc.; eithr byddai'n fynych yn trosi'n rhyddach fel y gwnaeth â B 3492 ac â B 420=YBH 426-9; etc.

3971. *ar y daryan*. LIC *ar yhelym*. B 3495 *sur son eime*. Dengys -an ar ddechrau 3972 yn ddibetrus mai y *daryan* oedd darll. y LIG pan oedd yr ymyl yn gyfan, ond nid oes synnwyr mewn dweud *ac ae holtes hyt y eneu* am *daryan* fel y canfu copiwr y LIC a RW yntau. Felly, darll. *helym*.

3972. *hyt y eneu*. Mae'n ddigon eglur fynd o *ac ae holtes* ar ddiffancoll o flaen y geiriau hyn; cf. B 3496 *jeskes la buche le va defendant* 'hyd y genau ef a'i hylit'.

3973. *hyt na allaffant dim o amdiffyn idab*. 'to the point that they (i.e. yr *helym* ar *lluryc*) became useless for him, as defensive weapons' nid 'so that it was no protection to him' RW.

3976. *yr yfcynnaü*. Am *yr=yd*, gw. *Rhagenwau Perthynol dan Ffuriant*, §29.

3977. *ac arbet aründel*. B 3500 *pur reporer Arundel* 'i roi gotiffwys i A'. Ymddengys, gan hynny, fod yma arlliw ystyr nas rhoddir i *arbed* yn y geirlyfrau. Dangosodd RW yr arlliw yn 'and he spared A'.

3983. *peri paôb*. Gw. ar 3959.

3991. *gan y glbelet ae tat*. B 3513 *he de bataille sont venant*. Dengys de bataille 'from battle' y dylid diwygio ae tat yn *oe cat*; gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg â'r Geste de Boun de Hamtone*, §13, (iii), 1.

a dianc. B 3515 *a desarmer courent* 'rhedant i ddiarfogi'; nid 'cilio', felly, o bosibl, ond 'to get away'.

3992. *yn iach* 'in safety' RW.

3994. *kynhal ryuel*. Benthyciad diamheuol o'r HFF *revel* 'rebellion, revolt'. Er nas ceir yn y geirlyfrau, y tebyg yw i'r gair fynd i olygu 'war' (y meddwl a geir yma) yn gynnar yn AN. Daw *ryuelu* yntau o'r HFF *reveler*. Am y rheswm tebygol dros yr amrywiaeth cenedl a geir heddiw yng Nghymru, gw. dan *Cenedl Geiriau yn Cystrawen*, §38, (ii). Am y llu., cf. *ryuleu* Cott. Titus, D xxii, 4^b.

Gwn y ceir *ryuel chwertlin* yn y *Gododdin* (gw. CA 420), ond nid yw hynny'n milwrio dim yn erbyn tarddiad HFF oblegid digwydd yno fenthygiadau HFF eraill megis *aer* 'shield', *being* 'bench', *cablu* 'to blame', etc., ffrwyth y 'diweddarau cyson' y cyfeiria Ifor Williams ato yn CA, xciii. Gw. ar 134, 3418 a Godefroy d.g. *gab(e)ler* 'to mock, etc.'.

4006. *yn ganhozhly*. LIC y *ganhozhly*. Yr unig beth a ellir ei ddarlenn yma yw *-thly* oherwydd pydru o'r ymyl; os enw ydyw, dylid, mae'n debyg, chwaneu *ydab* neu *idab*; o'r tu arall, os berfenw heb derfyniad yw, fel y tybiaf bellach, byddai'n well, ond odid, ddarlenn *yu* (=i'w) neu *y* (=yy) g . . . , gan ddilyn Mostyn 135. B 3530 *k'el soit par vos aidé e succuré* 'that he should be aided and succoured by you'.

4007. *Ac yn anuon*. Darll. *yna* am yn gyda'r LIC.

4008. *ar hyt y byt*. B 3532 *par tut le regné* 'ar hyt yr holl deyrnas'. LIC *ar hyt y gyuoeth*. Awgrymaf mai y *vlat*, gyda v hir fel *b* (gw. ar 227-30) ac *l* heb fod nemor hwy nag *i* (gw. ar 1477) oedd y darll. gwreiddiol ac i *vlat*, a edrychsi'n debyg i *biat*, fynd yn *byt* o dan ddylanwad *hyt* a'i blaenorai. Rhaid gwrthod darll. RW *ar hyt y dyd* 'all day long'.

4009-10. *yn oet dyd byzr* 'at an early appointed day' nid 'within a short day' RW. Nodasid yn ddiu ddydd penodedig a mynegi hynny yn anuniongyrchol a wneir yma; cf. *A phyrnaôn byrr* WM, t. 282 (P 6, ii).

ac yn yr oet dyd ef a deuth. 'and on the appointed day there came . . .' nid 'in the course of a day' RW; gw. n. ar 26.

4011. *petlbar duces*. Am esiamplau eraill o'r llu, yn *-es, -ys*, gw. dan *Enwau yn Ffuriant*, §21, (v).

4017. *boôn clotuozur*. Efallai i'r fannod fynd ar ddfancoll ac y dylid darllenn *b. y cl . . .* megis yn B 3537 *Boun li alozé* neu y dylid dilyn y LIC *b. marchabé cl . . .*

4019. *ar varch da*. Darll. *ar y varch da*; cf. B 3538 *Son bon chival*. Carai marchog yr oesau canol ei farch ei hun â chariad brawd ac arno ef, 'blodau y ceffylau', ac nid ar yr un anifail arall, pa mor dda bynnag, yr esgynnai bob amser; gw. n. ar 98.

4020-1. *hyt ymratônd*. Bzenhin *bzatmônd*. Darll. *ymratônt*. Bz. *bzattônt* gyda'r LIC a gw. n. ar 3615.

4027-8. *a mynegi idab*. B 3548 *e il lur conte com . . .* 'and he tells them how . . .' Arwyddocâd *idab*, felly, yw *ohono*; gw. dan *Cystrawen*, §51.

y mod y gozuc iuo2 ac ef. LIC *gônathoed*. B 3548 *com Yvori lur ad gueré* 'sut y rhyfelodd Ifor arnynt.' Ymddengys i gopiwr y LIC gael peth rhwystr yn y frawddeg hon ac iddo deimlo bod galw am amser gorb. yn hytrach na gorff. O hynny, mae'n debyg, y rhoes *gônathoed* yn lle *gozuc*. Os dilyn y darll., cf. *Gwell guneif a thi Aneirin* 11 (gw. WG 319; CA 66). Ond sôn am Ifor yn rhyfela arno ac nid am gast brwnt y mae Bown yn B, a rhydd hynny, o bosibl, well synnwy. Tybed, yng ngolwg yr ystyriaethau hyn, nad *guerut* oedd yma ar y cyntaf, sef, rhang. gorff. *guer(r)er* 'rhyfela', amr. posibl ar y *gueré* a geir yn B, a darfod i ryw gopiwr a rwystrwyd ganddo ei Gymreigio o dan ddylanwad *aozuc* yn 4029? Ceir benthyciadau HFF llawn mor annisgwyladwy yn YBH; gw. n. ar 404, 2583, 2916, etc.

4029. *a ozuc*. Colodd goddrych y frawddeg, sef *terri*, ar ôl *ozuc*; cf. B. 3549 *Respont Terri*.

a dybedut idab. Er y gwelir y yn ogystal ag *ôth* ar ôl ffurfiau *dybedaf* yn YBH, odid nad ailadroddiad damweiniol o'r *idab* ar ddechrau'r llinell yw'r *idab* hwn ac y dylid ei ddileu. Dichon, serch hynny, mai *a dybedut ohono* yw'r meddwl; cf. *menegi idab* = *m.ohono* 4028 a gw. *Cystrawen*, §51.

4032. *iuo2 ffalf ffzouadgy*. B 3551 . . . *Yvori, li faus esprové* 'Y., y (dyn) drwg profedig'. Chwanegid t ar ôl s yn aml yn AN: *mist* (*mixium*), *fist* (*fecit*); cf. hefyd *vistement* am *vitemet* B 3474; etc. Ystyr arferol *ffalf* mewn CymC yw 'drwg, twyllodrus' yn hytrach na 'cyfrwys'. Benthycwyd hefyd y ffurf heb -t: *ffalf* SG 18, 34, 36, 74, etc.; *ffalfs* ib. 277. Am y ffurf â -t, cf. YCM² 21; RBB 186; HM II, 253, 281, 283; etc.

4034. *admirales*; am y llu, yn *-es*, gw. dan *Ffuriant*, §21, (v).

4037. *tu a bzatmônd*. Gw. n. ar 3615.

4038. *megys kyndeirabc*. B 3555 *com gent devé* 'megis gwŷr cynddeirig'. LIC *megys kôn kyndeirabc*. Er hawsed fusai i *kôn* golli o flaen *kym*, y tebyg yw mai *gŷlyr* = *gent* yw'r gair a sef ar ddfancoll; cf. *megys gŷlyr kyndeirabc* yn 3353 = *com devé* B 2912; cf. *candeyratic* SG 418 = *erragé* 'mad' Potvin 312.

4042. *ac yr pozh allan yd aeth*. B 3560 *a portes s'en iserent* 'tua'r porth yr aethant allan'. Y mae *mynt* allan yn drosiad digon cywir o *r'en isir*, a phe rhoesid allan o flaen yr *pozh* (lle'r oedd o bosibl ar y dechrau), buasai'r darll. yn ddfisai. Yn HM II, 183 *ac yr parth allan . . .* a geir gan RW, ond camdarll. yw *parth* a rhaid gwrthod, gan hynny, 'and to the other side'. Cymhara J. Lloyd-Jones allan yma ag y *myôn* yn yr *dinas y myôn y doeth boôn* 918-9 a dichon ei fod yn ei le.

4043. *grymuffaf oz dyrnas*. B 3560 *terré e rangé* 'yn dynn wrth ei gilydd ac yn drefnus'. Er y gwahaniaetha'r ddau ddarl. yn gyfan gwbl, yr un, gallwn feddwl, yw'r sylfaen. Mewn testun hŷn ei orgraff nag orgraff B gallesid yn yr un cyfnod (XIII¹) gael testun a fusai'n dangos *ferret* am *ferre* (am amser -t yn colli yn HFF, gw. dan *Avodur Copteur* a *Dyddiad*, §7, (iii), 1., a -gw- neu -m- am -ng-; rhoesai hynny *ferret* e *re(g)né*, yr hyn, wedi camdarllenn *-f-* am *-s-* (s hir) a swniai i'r glust fel *ferret* de *re(g)né* neu *ferre* de *re(g)né*, sef, *ferre*, 'gwsgedig â bearn, llurigog; ðgrymus' a *re(g)né* 'teyrnas, brenhiniaeth'. Yn *llurigogion y deyrnas cawrai* r darll. Cymraeg sail ddigonol. Am esiamplau pellach o gyfieithiadau yn ôl y glust (pethau cyffredin yn YBH), gw. n. ar 2899, 2915, 2950, etc., ac yn y *Rhagymadrôdd* y bennod ar berthynas YBH a'r testun AN, §12 (b).

Noder 02 ar ôl y radd eithaf yn hollol fel yn HFF ac yn iaith heddiw; gw. *Bannod Ddosrannol dan Cysstrawen*, §41.

4046. *os mi a gymer arnaf*. Enghraifft ddiddorol o'r ferf yn cytuno â'r rhagenw perthynol a yn hytrach nag â'r rhagflaenydd *mi*; eisoes o bosibl cytunai'r ferf weithiau â'r rhagflaenydd: *a minheu a gymhellaf arnaô ef ymhoylul tracheuyn* 1177. Gyda chwrs yr amseroedd aeth cytundeb â'r rhagflaenydd yn beth mwy cyffredin; e.e. *os myfi a af ac a baratof le i chwi*, Ioan xiv, 3. Gw. *Cysstrawen*, §53.

4047. *y gyffelyb varchaôc ny bu eiroet*. B 3564 *unkes tiel chevaler ne fust adobbé 'nid urddwyd eiroed y fath farchog'*. Ar *g-* yn *gyffelyb*, gw. T. J. Morgan, *Y Treigladau a'u Cysstrawen*, 89.

4050. *Jaln a dylbedy*. LIC *Jaln y dylbedy*. Gw. n. ar 3408.

4058. *o varlneit y dinas*. Darll. yn *y dinas*; cf. B 3570 *en la cité*; y tebyg yw mai *y y dinas* oedd darll. un o'r cynseiliau ac i gopiwr esgeuluso'r *y=y='yn'*; gw. ar 3854.

4059. *ad admiralyz*. LIC *ac admirales*; am *-es, -ys* fel terfyniadau llw., gw. dan *Ffuriant*, §21, (v).

4060. *A ma62 tyd hynny*. B 3572 *grant ert la perte 'mawr fydd y golled'*. Go ddi-liw yw'r darll. Cymraeg fel y saif. Tybed ai y *kyni* oedd yma ar y dechrau, ac iddo fynd yn *hynny* o dan ddylanwad (*62th*) *hynny* sy'n dilyn o fewn pedwar gair ac o gymryd *ymgymyscu* yn yr ystyr 'dod at ei gilydd' yn hytrach nag yn y meddwl 'ymhladd?'; gw. 180d.

g6edy ymgymyscant. Darll. *g6edy yd y . . . fel yn y LIC*. Y mae i *ymgymysgu* mewn CymC ddau ystyr amlwg: (1) 'cyd-gyfarfod, dod at ei gilydd': *yn y lle ydoed cobul o ffyrd y fforest yn ymgymysgu* SG 282=Potvin 145 *là où tuit li chemin de la forest assablent*; (2) 'ymgyfarfod; ymladd; rhyfela': *ac ymgymysgu amoaeth y deulu ar hynt* SG 55=Queste (S) 61 *si assablent les uns ac autres*; ar rannu a *ymgymysgassant* SG 289=Potvin 153 *et les meslés s'antreviennent 'a'r rhengoedd a ymesyd y naill ar y llall'*; ac yma yn YBH 4060 *g6edy yd ymgymyscant*=B 3572 *s'il sont ajustez 'od ymghyrddant'*. Medd *ajuster (ajoster)*, *assabler* a *gyfieithir* yma ar arlliw arall, nid amgen, 'cystadlu', arlliw sy'n gorwedd rhwng (1) a (2) uchod ac a ddigwydd yn B 2510 *unkes ne fu oysel, he seit a li ajusté 'ni bu eiroed aderyn a ellid ei gyffelybu iddo'*=YBH 2918 *hyt na bu eiroet aderyn a allei y ganlyn*. Tybed a ddylanwadwyd ar ystyron *ymgymysgaf* gan y geiriau HFF? Dilyner y LIC: *g6edy yd . . .*

4061-2. *ymgyhyrdôn myn duô os mynhôn*. B 3573 *Si cors al cors bataille otreve coler 'o chytunwch i ymladd gorff yn erbyn corff'*. Yng ngenau dyn y tybid bod iddo aml dduwiau (cf. 4076), nid ymddengys bod llawer o synnwyr mewn dywedwyd *myn duô*. Tueddaf, gan hynny, i ddarllen naill ai *ymgyhyrdôn yn deu neu ymggyhyrdôn myn duôel*. O blaid y cyntaf fe gofir bod *n* ac *m* yn ymgymysgwyd nid yn unig yn AN ond hefyd yn fynych yn Gymraeg: *din (=dim) da* BB 7.10; *dyn (=dym) os a deutoent* LIDW 47b, *nanin (namyn) ib. 17b, nanenun ib. 20b; ual y bun ynnu* RB 148; *a minheu yn tri* WM 396; etc. Rhoesai hyn ddigon o sail i gopiwr difater i gynhyrchu'r darll. sydd ger ein bron. Yn erbyn yr ail gellir dweud na chofnodwyd *duel*, hyd y gwyddys, mewn unrhwy destun HFF cyfandiroel. Ond yr oedd y ffurf Ladin *duellum* 'ornest' yn hysbys i'r Cymry obligid

fe'i ceir droeon yn LL 28, 29 yn y cytundeb rhwng Robert o Gaerloyw ac Urban, Esgob Llandaf; ac anodd credu nad arferai'r Anglo-Normaniaid y gair *du(w)el* pan gofier fod yr ornest, *corff yn erbyn corff*, yn rhan hanfodol o'u llysoedd barn.

4065. *am tir . . . yn ryd y tithu a minheu ym m6mbrant*. B 3577 *. . . e le bel dongon de Monbrant la cité 'a chastell teg dinas Monbrant'*. Yn y cyswllt, er mwyn atal tywallt gwaed yn ddiangen, y mae Ifor yn gwahodd Bown i roi pen ar eu humryson drwy ornest bersonol ac yn B mynega ei barodrwydd i fforffeddu popeth: ei *reguli*, ei frenhiniaeth, a sedd ei awdurdod, os lleddir neu os gorchfygir ef. Yn YBH, y mae Ifor am gadw'r Mwmbrawnt yn ôl rhyngddo a'r gwaethaf, bychandra ysbryd nad yw'n gweddu i deyrn hyderus a ffroenuchel. Gellir rhoi'r testun Cymraeg ar ei draed mewn un o ddwy ffordd: trwy ddarllen *am haffell (neu llys) inheu ym m . . . neu trwy weled yn minheu y gair AN mende, me(s)nie, 'cadlu; llys' a deall a mende y m . . . (ar me(s)nie, etc., gw. W. Foerster, *Kristian von Troyes, Wört.*). Os yr olaf, buasai agosrwydd *tithu* yn ddigon i droi *mende* yn *minheu*. Gwrthoder, felly, 'and I also in Mombraunt' RW.*

4068-10. *dyrchael eu d6ylaô ac ymgadarnhau hyt pan oed diogel gantunt*. Ad-eriadaeth drwsogl o B 3580 *Lur mains tindrent, ore sont asuré 'they clasped hands and affirmed agreement by oath'*; gw. §14, (v).

4071. *yn gyflym yd aeth y marchogyon y lufcal arueu*. Buasai *yd aethant y lufcal* yn taro'n well gan mai at Ifor a Bown y cyfeirir fel yn 4070. Y mae arfer *marchogyon* yn tywyllu'r ystyr ac yn awgrymu fod rhywrai eraill wedi mynd i wisgo arfau, yr hyn nad yw'n wir. Cf. B 3581 *ignelement se sont armé 'yn gyflym y gwiasgant arfau'*.

4073. *y herdffant ar lleilltu*. B 3583 *le gué passent, oltre se sont mis 'crescant y rhyd, aethant i'r ochr draw'*. Wrth hyn, ymddengys fod darll. YBH yn llwgr. Dywedem ni heddiw o'r *neilltu*; gw. n. ar 3340.

4079. *a chedeirn oedynt eu llurugeu na thozaffant*. B 3588 *haubers sont fors, ne ne sont rompez 'cadarn oedd y (llythyr, yw'r) llurigau, ni thorasant chwaith'*. Swnia na *thozaffant* fel cymal yn mynegi canlyniad negyddol, ond buaisid yn disgwyl *hyt na mewn canlyniad o'r fath megis yn ac a rodaf dyrnait y garfi . . . hyt na del yn yn ol ni . . . 1776; y g6ohardcys y bzenhin lunt hyt na thozei neb ohomunt celodeu y giliid 2892; etc.* Awgryma darll. B y gallai'r geiriau fod yn frawddeg annibynnol ac y dylid darllen *ny am na*. Ond cf. *A chalet un yr arueu ereill, na thorres dim ohomunt* YCM², 85.

Ar ôl na *thozaffant* y mae bwlich yn YBH yn cyfateb i lin a hanner yn B 3589-90: *A coupes he il donent l'espez sont frusses, oltre se passent (que nul ne chait) 'gan yr ergydion a roddant tyr y gwewyr ac ânt heibio i'w gilydd' (ac ny dygfydaôd un . . .)*. Y tebyg yw fod y geiriau coll yn dechrau gydag *ac y tozaffant eu g6ethyr . . . ac o waith y coplwr yn ymddyysu ac yn cymryd ac yn ac ny dygfydaôd yn lle'r ac blaenorol iddynt fynd ar goll dan ei ddwylo.*

4084. *y blodeu ar mein*. B 3593 *les pers e les flors 'y cerrig a'r blodau'*; cf. 4092 a B 3602. Er y ddeuddegfed ganrif soanir am *helmes gemmés 'helmau gemiedig'*. Addurmid copa helm y marchog cyffredin â darn o wyde lliwiedig ar ffurf rhuddem a rhoiod cerrig coch a glas ar y rhywmyn haearn o gylch y pen. Y darn gwyde hwn oedd y *maen haerbonblus* oedd (yn ôl y beirdd HFF) yn *goluhau nid y dyd* (cf. ChdeR 629, 1326; CAnR, YCM², 130). Trwsaid helmau'r pennau corranog a'r mawrion â meini gwerthfawr ac â dail a blodau aur. Gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* VI, 110; G. Demay, *Costume de guerre et d'apparat* 17; L. Gautier, *Chev.* 721 n.

4092. *y blodeu ar mein*. Gw. n. ar 4084.

4094. *a gŵneuthur chŵbaen ffragheid ffrŷlythlaŵn*. B 3604 *a tor françois li fert par vertu* 'mewn chwaen Ffrengig fe'i tery'n nerthol'. Y *tor françois neu'r chŵbaen ffragheid* oedd ffugio diane ac yna ymosod yn sydyn. Yn ôl un dull, rhoddai marchog yr argraff ei fod yn diane trwy wneuthur i'w farch gerdded yn wysg ei gefn (cf. L. Gautier, *Chev.* 335); yr oedd, mae'n debyg, ddulliau eraill (gw. n. Raynaud yng ngeirfa *Aiol* y cyfeirir ati gan Stimming). Y *tor françois* mwyafrad adnabyddus mewn hanes oedd yr un a wnaeth marchogion Gwilym Fastard yn Hastings yn 1066. Efallai i air fel *arnab* gollu ar ôl *ffrŷlythlaŵn* a hynny oherwydd ei debygrwydd i *-aŵn*. Y mae *li* (<*illi*) B yn awgrymu hynny er na ddaw'r arlliw i'r golwg yn y trosiad a wneuthum i; cf. *a chwaen waŵ2 gadarn awnnyth-aŵch* P 9, 38^b = *Otinel* 879 *eschec aves fait grant* 'you effected a furious onslaught'; y *chwaen honno* YCM³ 47 (gwaith y Provençal yn mynd o'r tu ôl i Otuel a'i dynnu heb wybod iddo i'r llawr); *chŵbaen* RM 197 (gwaith y marchog dieithr yn taflu'r ddiod i wyneb Gwenhwyfar ac yn rhoi bonclust iddi) = *kyflawan* WM 122.

4101. *yd ouynoccaôd y bydinoed*. B 3611 *est l'estor dotus* 'mae (canlyniad) y frwydr yn amheus'.

4103. *a da y tralbeint y ffreinc*. B 3614 *Bien firent François e par grant vertu*; gw. *Ffurfiant*, §31, A, (b), (iii); *Cystrawen*, §50, (ii), (c).

4114-5. *y delit . . . dec mrenhin*. Ymddengys i eiriau fel *gan y ffreinc* gollu ar ôl *mrenhin* ac y dylid darllen ac *Cy ac dugaffant yn lle ac ae d*. Cf. B 3622-3 *François . . . quinze rois unt pris*; am *mr-* gw. dan *Ffurfiant*, §24.

4116. *ezatmônd*. Gw. n. ar 3615.

4119. *reit . . . caffel arueu y paubneit*. Y mae hyn yn cyfateb i'r darll. yn y llsg. AN sydd ar gael, ond printiodd Stimming welliant: *des armes a paieus armer tus covent* B 3627 'rhaid i chwi wisgo arfau (megis) paganiaid', yr hyn sy'n fwy cydnaws â'r llin nesaf; am *paubneit*, gw. ar 3726.

4120. *canyis clotuozius yô marchogyon ffreinc myôn arueu*. B 3628 *François sunt armés, li chevalier vaillant* 'Y Ffreinc a wisgasant (yr) arfau (hyn), y clodforus farchogion'. Sail testun YBH fel y mae yw *François, armés, sunt chevalier vaillant*, darll. anghyson â'r cyd-destun. Cywirer drwy ddileu *canyis* sy'n hollol ddi-bwynt a thrwy roi yr o flaen *arueu*: *cl. yw m. ffreinc myôn yr arueu*, sef arfau'r paganiaid a wisgwyd drwy ystryw; â *myôn yr arueu*, cf. y *myôn y castell* 1634. Byddai hwn cystal â'r darll. sydd yn B.

4122. *ac a gerdaf cyw. gredaf*. Yn y De mewn rhai manau *gerdâi* (gyda'r acen ar *a*) a glywir fyth am *greda(f)* f.

4125. *heuet y pymphthec mrenhin*. Clywir *ed am heued* o hyd ym Morgannwg; am *mr-*, gw. dan *Rhifolion*, §24.

4127-8. *y barôn penhaf y mômbzaônt*. Ar ôl *penhaf* darll. *a aeth y myôn* (y m. . .); cadarnheir hyn gan B 3634 *l'amaçur entre primes en Monbrant* a chan *ody uaez yd oed boôn* 4130.

4133. *poeth colis*. Math o oged fawr a loetid uwchben mynedfa pob castell cadern y tu ôl i'r porth haearn a'r bont godi ac a ellid ei hyrddio i lawr a'i chodi rhwng dwy rigol. Er bod yr oged yn hysbys oddi ar y cyfnod Rhufeinig, ni ddefnyddiwyd mohoni yng nghystyll yr oesau canol cyn y deuddegfed ganrif (gw.

Viollet-le-Duc, *Dict. d'Architecture* VII, 521; Léon Gautier, *Chev.* 492). Gwaith copiwr, mi dybiaf, oedd *troi porte* yn *poeth* (cf. B 3639 *la porte colis*), oblegid anodd credu i'r cyfieithydd hwn a drosoedd yn gorfforol i'w destun gymaint o eiriau HFF wneuthur hynny. Yn wyneb yr uchod, gellid tybied mai cyfieithiad o'r term HFF *porte coletce* (*culis, colis, couletce*) yn *Yvain yw'r doz dyzchawt* yn *Ywein a Luned* RM 172. Ai *doz d*, tybed, oedd gair lafar arferol ein hynafiaid am y drws hwn lle colodd cymaint ohonynt eu bywydau yn y rhyfeledd â'r Normaniaid?

4134. *a gi ody ryôn*. B 3640 *e le roi Gui s'est dedens entrant* 'a dyma'r brenin Gi i mewn'.

4138. *nyt arbedaffant na maôz na bycham*. Goddychy arbedaffant yw Gi a'i wŷr, nid y *paubneit* 4136.

4139. *eithyr a allwei ar wedic onadunt . . . Rhodder diweddnod o flaen eithyr* a darll. gyda'r hyn sy'n dilyn a chywirer *wedic* yn *wedit* (gyda *t=ð*), fel y dengys *baptisement* B 3645. Methodd copiwr y LIC â datrys yr anhawater a rhoes inni *eithyz allbelynt ar ureint medygion onadunt*. Gwrthoder 'save those of them that called for a physician' RW. Dyma agwedd y Cristianogion at y Sarasinaid drwy gydol yr oesau canol. O'r dydd y cymerwyd Caersalem gan filwyr y groesgad gyntaf hyd y groesgad olaf ac yn y cerddi arwrol drwyddynt, yr un yw'r dewis i Sarasinaid gorchfygedig: 'bedydd neu ladd y pen'; cf. L. Gautier, *Chev.* 750-1, ac yn Gymraeg ar *paganyeit a eilw ar vedyd* P 14, 55; ac a *rymtes kredo . . . auedydyt . . . ac a atpwynt yn vyo*. ar lleill oll a las P 8^a, 22; ac a *gymeraffant vedyd . . . a ymchwelef onadunt ar ffyd gotholic . . . ac ar nyt ymchwelef a las ib.* 23; ac *ydoebnt veynteu yn credu rac avyn eu hangen* SG 400; cf. hefyd SG 402, 403, 419, 423 ac am rywbeth tebyg, ond o blaid yr hen gred, SG 317, 331, 333.

Ar y rhagenw perthynol a, gw. *Cystrawen* §46, (viii).

4140. *ny lbelel na mam na mab*. B3646 *jamés ne verrunt femmes ne enfant* 'byth ni welant na gwragedd na phlant'. Pan éf marchogion i gyfyngder ac y meddylier am y cyfneisfaid, *fennes* (*James, femmes*) *e(t) enfant(s)* 'gwragedd a phlant', hyd y sylwais, yw'r rhai a enwir yn y canu arwrol HFF yn gyson; cf. YBH 4172 y *gibzaged ac eu meibon*; hefyd Ll I 106, 109, 122, 123; P 44, 2. Oblegid hynny, ac oblegid gogwydd neilltuol y cyfieithydd i gario drosoedd yn gorfforol eiriau HFF i'w destun, temtir fi i awgrymu mai'r HFF *fam(e)* 'gwraig' sydd ger ein troen ac mai na *fam(e)* na *mab* 'na gwraig na phlentyn' oedd y darll. yn y copi a ddaeth allan o ddwylo'r cyfieithydd ei hun. Hawdd gweld, serch hynny (gyda *mab* yn yr un llinell) y buasai'r copiwr cyntaf yn ystyried *fel* treiglaid beus o *m* ac yna yn *troi fam yn mam*.

4141. *hen boôn* 'the elder Bown' RW; cf. B 3647 *le duc Boves* 'y Duc Bown'.

4144. *fyr heb y boôn*. Digwydd *sire* ddwywaith yn y testun AN ac y mae'n bur sicr y ceid *fyr* ddwywaith yn y testun Cymraeg hynaf ac i ryw copiwr gymryd yr ail *fyr* am y cyntaf a gadael allan yr hyn sy'n cyfateb i B 3650: *Sire, dist il, jeo vas rent la terre de Monbrant* (Bel sire) aef, rhywbeth fel: *fyr. heb ef, mi a yflynnaf it dir y mômbzaônt* (*fyr heb y boôn*).

4152. *ac a ozhodaf*. LIC *ozhodaf*. Y mae'r o yn *ozth-* mor sicr é'r ddau o yn *o honab* 4162, ond yn y saith enghraifft eraill o ffurfiâu *gôrthodaf* (684, 685, 701, 705, 715, 2344, 4123), *gôrth-* a geir megis yn y LIC; am *w* yn ymgynwedd ag o yn AN ac mewn CymC, gw. *Orgraff*, §16.

4157. *ti auoost maŷzhydlic*. B 3663 *unkes ne fustes vailant* 'erioed ni buost ddewr'. Nid oedd copiwr y LIG mewn stad meddwl dda yn y lle hwn a gwnaeth un gwall a gydnabu ef ei hun drwy gywiriad yn yr un llin. Tybed, gan hynny, yn wyneb B, na ddylid darllen *ny buoŷ* . . . yn lle *ti auoost*? Onid e, rhaid deall geiriau Bown fel gwatwariaith.

4159. *y kymeth boŷn ffon bzes ac a treŷis teruagaŷnt ac ef*. B 3665 *Hil prist un mace si fert T*. Os y cyfieithydd biau *ac ef*, y tebyg yw fod *un mace* yn ei ymwybod ac mai hynny a'i camarweiniodd; gw. dan *Cystrawen*, §38 a §46.

4161. *ar efcoŷ a vyryŷis dŷfyr ŷŷŷyn arnunt*. Gan mai un duw yn unig sy'n mynd dan driniaeth Bown a'r esgob (cf. *ti* 4157, *gŷna* 4158, *o honaŷ* 4162), buasid yn disgwyl *arnaŷ* ac nid *arnunt*, ac odid nad *arnaw* mewn rhyw orgraff neu'i gilydd oedd yma unwaith. Ond er mai ar un Duw yn unig y bwir y dwfr swyn, cyfeirir ato dan ddauw enw, nid amgen, *teruagaŷnt* 4155, a *Mahŷn* 4156. Dyna, yn sicr, gyda chof posibl am *apolin* (cf. *mahŷn ac apolin* 4076) ddiagon o achos i droi'r un. yn llu. Efallai hefyd i ffurf yr arddodiaid hyrwyddo'r newid. Gwyddys y ceid yn y cyfnod canol ffurfiau adferfol o'r Rhediad Cyntaf yn *-aŷ* (cf. WG 399). A fodolai hefyd ffurfiau personol 3 un. g. gyda'r un terfyniad ac a ddylid darllen *arnaw*, gyda *-t=ŷ*? Y peth hawsaf yn y byd fuasai troi ffurf o'r fath yn *arnunt* ar wahân i unrhyw gymhellion eraill. Am esiamplau o *t=ŷ* yn YBH, gw. dan *dd*, *Orgraff*, §18. Am arddodiad yn gorffen yn [ŷ], cf. *itaut* BB 14.5; *hanaud*, *Computus*; a gw. Ifor Williams, BBOS, III, 258.

4162. *yna y neidaŷd koŷtaŷcki hoch o honaŷ ac a ffoaŷd*. B 3667 *une rouge mastin t'est torné fuant*. O ystyron *mastin* odid nad 'large mongrel' fyddai'r addasaf yma; gellgi a geir yn 1974=*mastin* 1757 a dyna'r meddwl pennaf. Diddorol nodi fod i *mastin* yn HFF y meddwl 'lout, bumpkin, dullard, block-head' a chofio ei bod yn drosedd yn ôl cyfraith Hywel (AL II, 94) i wraig alw ei gwŷr yn *goŷlawe*. Ar *mastin*, cf. Ste-Palaye; am waith y geirynnau y ac a yn ymgyfnewid, gw. dan *Cystrawen*, §46. Cf. *costace tom* SG 296=*mastin* Potvin 160.

4164. *Edzychŷch . . . y py dit yd oedeŷch yn credu*. B 3668 *Ore veez, dist Boves, en ky estes creant* 'Bellach edrychwch, meddai Bown, ym mhwy yr ydych yn credu'. Cf. *ni a adnabydun y bydio y bo gorderch dec idaw* YCM² 49=*Otinell* 198 *Là vera on qui aura belle amie* 'There shall one see who will possess a fair lady-love'. Gw. IEW 48-9; WG 293. Noder yr y gyda *pydiŷ* a sylwer ar yr Amh. Cwmpasog yma ac yn 4165.

4167-8. *Y neb a gredaŷd myŷn helŷydeu*. B 3671 *he mes en li creit* 'y neb a gredo ynddo (i.e. 'Teruagaŷnt) mwyach'. Am arwyddocâd posibl helŷydeu am li (<illi), gw. *Perthynas y Cyfieithiad Cymraeg d'r Geste de Boun de Hamtone* yn y *Rhagymadrodd*, §12 (b), (vi), 4.

madeuit duŷ vduint. Yn ôl y gramadegau, un. yw *neb*, Gwydd. *nech* (cf. 'some one' IEW 45; 'any one' WG 312), eithr yma llu. yw, oni ddylid darllen *vdant* (=Bawŷ) (ŷdrwy gydweiddiad a'r 3 llu. *utut* (=uŷuŷ)). Pa fodd bynnag, cadwyd y darll. yn y LIG. O blaid y darll. fel y saif, gellir dyfynnu o leiaf dair enghraifft: *ar neb a del yno y geiffyaŷ gŷaret a iechyt ac a grettont y diŷd-eŷyent* hi BSdK 39; *Y neb am atwaen i wynt am galwan arthur* SG 189=*Cil qui me consolant m'apellent* Artu Potvin 21. Gan mai un. hafyd yw *parab* yn yr oesau canol, cf. *ac y boŷ cristŷalŷn os a grettont ynoŷ tŷ* BSdK 38; *parŷ ar ny myn-mŷt creŷt yn dŷn ni y maent magyŷ ymrydŷon* SG 419=Potvin 313 *cil qui an Deu ne vorient croire murront comme auragŷe*. Geilw J. Lloyd-Jones fy sylw at A 9.0

neb y eu tymhyr nyt atcorfan; at RP 1434, 36-7 *neut oed gochwyŷ parab pan atgoz-fant a dan amsathyr* (G) *dyry ef* WM 474 *pan at paŷb eu damfathyr*. Gan y ceir y llu. gyda *neb a parab* mewn odlau yn A a RP, ymddengys bod y gystrawen yn hen. Ond a chaniatáu hynny, anodd peidio â chredu na chafodd gwaith yr HFF yn petruso ar lafar ac weithiau mewn ysgrifen rhwng berf un. a berf lu. ar ôl (i)cil, (i)cist beth dylanwad ar ffyniant y gystrawen ymhlith ein cyndadau a addysgid, fel y gwyddys, yn ysgolion y mynachdai Normanaidd. Yn HFF rhoesai *ecce+ille* ac *ecce+illi* yr un deilliad, sef *cil*, *cil* 'yr hwn, y neb; y rhai'; yr un modd, *ecce+iste* ac *ecce+isti* yr un datblygiad â'i gilydd, nid amgen, *icist*, *cist*, eto gyda'r un meddwl, 'yr hwn, y neb; y rhai'. Deuai'r petruster nid yn unig o unfurffedd un. a llu. yn y goddrych, eithr oblegid nad oedd un gwahaniaeth rhwng ynganiad 3 un. a 3 llu. pres. yn y berfau HFF. Er yn gynnar colodd *-nt* yn gyfan gwbl o ran sain yn y 3 llu., ac ni allai'r glust wahaniaethu rhwng *aine* (*amat*) ac *aiment* (*amant*); rhwng *chante* (*cantat*) a *chantent* (*cantant*); etc. Hawdd gweld y dryswch a ddilynodd yn rhif y ferf HFF o'r ddeubeth hyn ac anodd peidio â chredu na cheir effaith *cil* . . . m'apelent ar y *neb* am *atwaen i wynt am galwan* yn y SG a'r cyffelyb (gw. uchod) ac nad oedd cyfwerthedd *neb*, *cil*, *cil*, *wynt*, yn ymwybod y sawl a dorrodd *udunt* ar ôl *neb* yn YBH 4167. Helpwyd y gyfwerthedd efallai gan y petruster a geir yr un. a'r llu. yn y berfau; cf. B. 1785 *l'em me aient gabant* 'pobl (llythr. dyn) a aent dan chwerthin am fy mhen' (absennol yn YBH); *l'em le apele Boefs* ib. 38, yn llythr. 'dyn a'i geilw Bown'.

4170. *petŷar admirales*. Gw. *Ffuriant*, §21, (v).

4172. *yn ol y gŷzaged ac eu meibon*, *y=eu*; cf. *lur femmes e lur enfant* 'eu gwraig-edd a'u plant'; nid 'their wives and their sons' RW; am *maŷ*=*'child'*, gw. n. ar 3128.

4176. *a maŷ uu*. LIC *a maŷz*; am goll r, gw. *Orgraff*, §18.

4181. *a ffuŷtaŷ cledyr eu dŷyuron*. B 3683 *e batirent lur coupe*. Ystyr *batre sa coupe* (*cupe*, *coupe*) oedd *cuŷro* rron fel arwydd o edifeirwch am bechod; gw. Ste-Palaye d.g. *battre*, ac ail ran y llin yn B, sef, *si sont repentant* 'edifarhant'. Benthg o'r HFF *fuster* 'to beat, with a stick' yw *fuŷt(y)aŷ* ac o *fust* 'stick, rod, etc.' yn HFF yn hytrach nag o'r Liadin efallai y daw *ffust*. Cf. *ae maedu ae ffuŷtaw* SG 213=*à battre et à férir* Potvin 51; yn *ffuŷtaw eu dwylaw y gyt* SG 259.

4200. *yd yttŷŷch yny amonyŷn*. Gw. ar 4164.

4206. *ti a bŷylly mal hŷnt* ' . . . serch hynny'. Gw. n. ar 2704. Yn B 3706 *atendez ceste an* 'achoswch eleni' yw'r darll. Ymddengys mai *neparquant* 'er hynny' oedd yng nghynddelw AN y Cymro. Nid rhyfedd i Stimming gollfarnu 'as before' RW. Y mae i *ti a b.* rym gorchymynnol yma.

4213. *maŷr uu y lleŷbenyd ymplith y barŷneit*. B 3712 *Mult fu la joie e le barnage grant* 'mawr oedd y llawenydd a mawr oedd nifer y barwniaid'. Deallodd y cyfieithydd en (*am e*) le *barnage grant*. Gan mai ailymaŷydd yr ydys yn edifeidd stori dathlu'r fuddugoliet fawr ym Mwmbrawnt (4171-96) ac nid cyfeirio at ddychwelid y cenhadau i Loegr, amlwg mai darll. B sydd orau.

4214. *y parhaŷd miŷ kyŷlaŷn*. B 3713 *la curŷ dare deuz moyŷ pleynement* 'pery'r llys ddeufis cyflawn'. Er inni gael alynywyr purion wrth edrych ar y lleŷbenyd 4212 fel goddrych *parhaŷd*, eto i gyd eidd y darll. AN ystyr mwy boddhaol. Dylid efallai, gan hynny, dybio i *yŷled* neu y *lyŷ* fynd ar ddiŷfancoll ar ôl y ferf. Buasai'r blaenaf yn ddiagon tebig i *-uŷd* i allu peri dryswch.

4217. *y vynet ylllat*. A ddylid deall *y6 llhat* neu *y (=y+y)lllat*? Gwn yn dda am yr athrawiaeth *ae>y6*, ond methaf yn lân â chredu na fu *y+te-* mewn cyfuniadau fel hyn yn help pendant i gynhyrchu'r *y6*, 'i'w' a ddaeth bellach yn glasurol yn ein hysgrifeniadau.
4220. *roboât*. Y ffurf gywir yw *roboant* ac o gamddarllen hon fel *roboant* y deilliodd yr amryfusedd; ceir yr un camddarll. yn 4230.
4221. *Ac ymbarattoi*. B 3721 *Le roi se aparaille 'y brenin a ymbaratoa'*. Ymddengys, felly, i eiriau fel *aozuc y brenhin* gollu ar ôl *ymbarattoi*.
4222. *Ac yna yd arllhedaôd*. Tybiaf ddarfod chwanegu *yna* wedi i *aozuc y b2*, fynd ar ddfancoll o 4221; cf. B *e fet venir sa gent*.
4236. *y meint kyuoeth oed ym*. B 3733 *tot kant que nus tenum 'y cwbl a feddwn'*.
4238. *Sef aozuc rei or dzef*. Darll. *y rei*, yn unol â B 3735 *Ceus de la vile 'those of the town'*.
4244. *ruglau y dal a ozuc*. LIC *rugla6 . . . B 3738 si li sua le front 'torrodd chwys allan ar ei dalcen'*. Cf. *ac urth e psid neffaf awelef e glawr yr yfcrin ruglav y draet ae efheiryau heb diarchenu etwa P 14, 35 ac efallai ac a elei hebeiau yn guat-uaru y dan ruglyau (llsg. rugyau) y pennev arnav P 5, viib*. Ymddengys y buasai'r ystyr 'symud yn ôl a blaen, siglo' yn gweddu'n fras i'r enghreifftiau uchod oll a hefyd i *rhuglo 'to rub' TR*. Os felly, buasai 'he wrinkled his forehead' yn rhoi synnwyr hollol foddhaol ac yn ein harwain i dybio mai *si rida le front* oedd y darll. yn nhestun AN y cyfieithydd. Edrych *ruglav* gyda'r meddwl a enwyd yn debyg i air wedi ei sylfaenu ar yr HFF *rigler, reigler*, etc. 'tynnu llinellau; (?) symud yn ôl a gwrthol; ?uchio'.
4247. *ac na ozjôyffant*. Darll. *ny o . . . gyda'r LIC*.
4255. *yffyd y mi yn etiued y mi ae rodaf*. Darll. *a mi ae rodaf*; deilliodd y *mi(ae)* o waith y copiwr yn ymddrysu a chario'r y *mi* blaenorol ymlaen.
- 4257-75. A barnu oddi wrth Mostyn 135, yr oedd yr myml hwn wedi mynd gryn dipyn ar ei waeth erbyn diwedd yr unfed ganrif ar bymtheg, oblegid cafodd Roger Morys gryn drafferth i ddarllen rhai geiriau; e.e. *ae o gûfuch* a ddyry am ar o *gyfuch* 4265; yn 4268 ffaelodd â darllen yn *vaôz*, a gadawodd bopeth oddieithr na *vedylyu* allan o 4269-70.
4259. *a phetthar ierill*. Ar ôl *ierill* chwaneger *elkythred y boôn*; cf. B 3751 *e quatre contes, uncles a Boun le senez ac ual y doeth y elkythred ar oggyfuch ac ef 4265*.
4264. *y gyfathzach*. B 3753 *mariage*, arlliw nas ceir, hyd y sylwais, yn y geirlyfrau Cymraeg.
4268. *diolchêch idâ6 yn vaôz y ellyllus*. Heddiw dywedem ni *d. ido am ei e*.
4297. *ac y trigôys milys yn tvenhin*. B 3784 *Pas sunt Miles estre coronez 'Yna y parant goroni M', seremoni a ddigwydd wedi marw'r brenin*. Gan na cheir yn YBH ond *mi a rodaf it ey mereh am bzenhinaeth gyt a hi* a dim gair am y coronni, nid yw *trigôys* yn swmion'n hollol addas. Os dilyn y darll. ymddengys i rywbeth fel *o hymy allan gollu yma*.

4304. *a gozuot ar eu gelynyon*. Darll. *a gôedy gozuot . . . ; cf. sont il bien vengé B 3789*. Colodd *gôedy* o flaen *gozuot* oherwydd tebygrwydd a chyfwerthedd orgraffol *gu-* a *go-* mewn geiriau fel *gozthrom* a *gôzthrom*; etc.; am *gu=-gu-*, cf. *Orgraff*, §16 a 17, (iv).
4308. *herthyd y barabyl* 'upon his word (of honour)', nid 'according to his speech' RW. B 3792 *par parole*; ceir *parable* a *parabole* yn HFF dysgedig ac oddi yno, ond odid y benthycwyd *parabyl*.
4312. *ac y eu llogheu*. Gw. *Rhugentou Mewnol dan Ffuriant*, §28, (b), (ii).
4313. *y vynet ylllat*. Gw. n. ar 4217.
4317. *amryuaylon gibledi*. LIC *amryuaylon lladaoed*; gw. ar 227-30 ac o dan *Enwau yn Ffuriant*, §21, (iv).
4320. *yna yd oed archebob oe vzenhinaeth ef ae vab*. Gan fod i Bown ac i'w feibion freniniseithau gwahanol bellach, ni ellir deall 'from his kingdom and son's'. A phrin y gellir sôn am 'an archbishop from his kingdom, he and his son . . .' gyda RW. Er gwaethaf clogymedd y gystrawen, y tebyg yw mai at Gi, mab hynaf Bown nas enwyd eto, y cyfeirir. Dealler, ynteu, *ae vab ehun*; cf. B 3805 *Et Boves e son fix*.
Ac yn dzebelit. Gw. ar 1942.
4325. *yn glaf goztheidaôc*. Gw. ar 3787.
4328. *ny pharhaaf nepell*. B 3811 *ne dorrai longement 'ni pharhâf yn hir'*. Cf. *y nepell* 1807 (B *longement*); *y nepell* 2731 (B *ne poyent durer*); *na dichawon parhau ynnepell* YCM² 59. Sylwer bod *pell* ymhob enghraifft yn cadw ei hen ystyr (cf. *pel 'long' Ll St Chad*; LL XI, iii), ystyr nas cronicleir yn y geiriau, ond a geir (yn ôl J. Ll.-J.) yn y *Farddoniaeth*; cf. T27.5, 51.7, 76.3, etc. a chym. *bellach*.
4334. *pôy a gynheil dy gyfoethu urdedic*. B 3814 *he tendra vos riches casemens' pwy a gynnal eich meddiannau cyfoethog?* Prin y mac *urdedic* yn gweddu gyda *kyfoethu* ac yn steb Bown i'r gotyniad yn y frawddeg ni cheir mono: *tri meib a allant kynhal vyghyfoethu* 4337. Digwydd *uzenhined vzedic* yn yr ail golofn yn hollol ar gyfer y darll, dan sylw a dychon mai oddi yno, o waith y copiwr yn ymddrysu rywfodd, y daeth i'r cyswllt hwn. Prawf gweithred y copiwr yn ysgrifennu *durdedic* cyw. *urdedic* nad oedd mor effro ag y gallai fod ac efallai mai *-d* y gair *uzenhined* yw'r *d-* a ddilewyd. Eto i gyd, ceir *uzenhined vzedic* yn 4368=*rois grant* B 3841.
4335. *eiffôys diochaf*. Gw. n. ar 10, 1504, ac o dan *Orgraff*, §18.
4340. *arglôydez*. Ceir 2 am *s* yn aml yn AN, arfer nas efelychodd copiwr y Cymc, hyd y sylwais, oddieithr yma; ond cf. efallai *eg hazyz Ll I 37=ymparis* RBB 68.
4348. *val kynt*. Gw. n. ar 2660 a 2704.
4352. *hymeint y6 y duchan ac na bu êroet y gymeint*. B 3830 *il fet tiel duet, unkes ne vi si grant 'he gives way to such grief; never have I witnessed the like of it' (collasai Bown ei farch a oedd mor gu ganddo ag un o'r teulu ac yr oedd Iosian ei wraig ar farw); cf. pan . . . na llufant y march, maôz ond eu hufyn ac eu tuchan* 3901 (nid cyfystyron mo *ofyn* a *tuchan* yma)=B 3433 *kant ne voyent le chival*,

mult sont irez 'when they do not see the horse, they are grieved (or angry)'; *nachaf tuchan yn dyfot ar hyt y dyffryn parth ac attaf* WM 232 = *tuchan achlynuan ma62* ib. 230 = *Owen et Lunet* (argr. W. Foerster 481) *Tel noise et del fraint demenoit* 'Such noise and din did he make'; *tuchan* P 8^a, 54; P 8^b, 25 = *a'e gwynuan a'e duchan* YCM³, 122 = *kwynaw* P 10, 41^b. Ymddengys oddi wrth yr uchod fod dau arlliw meddwl i *tuchan*, nid amgen, yr un arferol (i) = *cwynfan*; a (ii) *galar* (ar ôl un annwyl), ystyr a welir, gellid meddwl, yn 4352. Am ddatblygiad semantig tebyg, cf. *deuil* (i) 'douleur, chagrin', (ii) 'affliction causée par la perte d'une personne aimée', gw. O. Bloch, *Dict. Étym. de la Lang. Française*.

4353. *vy mab y tec*. Gw. *Y Fannod dan Cystrawen*, §39, (viii).

4356. *tynthat y tec*. Gw. 4353.

4361. *tyll deu*. LIC *ty elldeu*.

4365-6. *nyd oed da gan gi . . . eu cladu gynt ymplith dynyon ereill*. Awgryma B 3838-9 *Le rey ne voit mie . . . ke il gisent en terre, com funt altre gent y gallai yny dayar fod wedi colli ar ôl gynt*.

4369-70. *yz eglóys a baraffei ef ehun y fneuthur*. LIC y *gónauthur*; gw. n. Henry Lewis yn BrDg, XL.

4356-73. *Yr oedd ymyl de y golofn olaf hon yn gyfan pan gopiodd Roger Morys Mostyn 1335*.

BYRFODDAU
A ARFERIR YN YR EIRFA

<i>a.</i> : ansoddair.	<i>cyf. ardd.</i> : cyfuniad arddodiadol.	grdd. (gyf. gymh. eith.): gradd (gyfiartal, gymharol, eithaf).
<i>a. amhend.</i> : ansoddair amhendant.	<i>cymh.</i> : cymharer.	grbff.: gorberffaith.
<i>a. bfl.</i> : ansoddair berfol.	<i>cys.</i> : cysylltiad.	grch.: gorchmynnol.
<i>a. cyffr.</i> : ansoddair cyffredinol.	<i>cys. ardd.</i> : cysylltiad arddodiadol.	grff.: gorffennol.
<i>a. gf.</i> : ansoddair gofynnol.	<i>cyw.</i> : cywiriad.	gthg.: gwrthgyferbynner.
<i>adf.</i> : adferf.	<i>d.</i> (p., amh.): dibynnol (presennol, amherffaith).	gw.: gweler.
<i>amh.</i> : amherffaith.	<i>darll.</i> : darllener.	Gwydd.: Gwyddeleg.
<i>amhrs.</i> : amhersonol.	<i>df.</i> : dyfodol.	HFf.: Hen Ffrangeg.
<i>AN.</i> : Anglo-Normaneg.	<i>e.</i> : enw.	ll.: lluosog.
<i>ans.</i> : ansoddair.	<i>eb.</i> : enw benywaidd.	Llad.: Lladin.
<i>ardd.</i> : arddodiad.	<i>ebd.</i> : ebychiad.	llsgr.: llawysgrif.
<i>ar.</i> : arddodiad.	<i>e.e.</i> : er enghraifft.	m. (p., df., etc.): mynegol (presennol, dyfodol, etc.).
<i>ba.</i> : berf anghyflawn.	<i>e.g.</i> : er enghraifft.	pers.: personol.
<i>batb.</i> : berf atblygol.	<i>enghr.</i> : enghraifft, enghreifftiau.	rhb.: rhagenw blaen.
<i>bgil.</i> : berf gilyddol.	<i>e. ff.</i> : enw torfol.	rhfl.: rhifol.
<i>bgyn.</i> : berf gynorthwyol.	<i>g.</i> : gwrywaidd.	rhg.: rhagenw gofynnol.
<i>cf.</i> : <i>confer</i> .		rhph.: rhagenw perthynol.
<i>cyf. adf.</i> : cyfuniad adferfol.		s.v.: dan y gair.

GEIRFA

Amcanwyd at roi yn yr Eirfa restr weddol gyflawn o eiriau'r stori fel y'u ceir yn *Llyfr Gwyn Rhydderch*. Cyfeiria figur ar ôl gair at rif y llinell yn y testun diplomatig a geilw seren sylw'r darlennydd at nodiad. Cymerwyd niferus ddarlleniadau'r testun Anglo-Normaneg o argraffiad Stimming, a lle barnwyd yn fuddiol, rhoddwyd cyfieithiad ohonynt. Nodwyd yn y rhestr bob amrywiad orgraffyddol, eithr wrth drefnu'r geiriau yn y colofnau, trafodwyd y rhai sy'n gorffen yn *c* a *t* (e.e. *creic*, *cat*) megis pe diweddent yn *-g* a *-d*. Eto, er y digwydd *-ae-* ac *-oe-* yn llawer amlach nag *-ay-* ac *-oy-* (gw. *Orgraff*, civ), ni roddwyd fawr sylw i'r gwahaniaeth orgraffyddol hwn wrth eu rhestru. Yn gyffelyb, ni wahaniaethwyd nemor wrth eu gosod mewn trefn rhwng ffurfiau fel *lidiad* a *llitia*, etc. Dangosir personau'r berfau a'r arddodiad rhedadwy gan y ffigurau 1-6: ceir 1, 2, 3 am y tri unigol a 4, 5, 6 am y tri lluosog.

A

a, ac: *cys.*, (i) and 4, 8, etc.; (ii) but 1401, 1826, 1837, 2123, 3205 (*mes* 'but' 1324, 1659, 1668, 1900, 2857); am *a*, *ac* = 'mes', cf. SG 191, 316, 340, 418, etc. (Potvin 25, 183, 219, 313); WM 489.

a: *ardd.*, of (=o): *truan abeth* 262; cf. 1532, 1533.

abwt: *e.*, abbot 2680; ll. **deu* 3804.

abzeid: *adf.*, *a. na cholles y fynhyr* 4348 (*pur poi perde le sen* 'he all but loses his reason' 3827); cf. *bzeid nas tozres ydyllieu* 1225 (*pur poy he il ne le ad tretut derumpu* 'he was within an ace of tearing it to pieces' 1165).

achos: *e.*, cause 906, 1666, 1898, 2497; *o a. ardd.*, because of 233, 313, etc.; *oe h. hi* 294; *pa a. gyda grym adf. why?* 2489 (ceir 20 o es. o -os), *achats*; *o a.* 200, 2919, 3102; *oth a.* 3036, *oe a.* 3964.

achub: *ba.* a g., (i) to seize 214; (ii) to hurry to (a person); m.grff. 6 *affant* 3441* (+at); (iii) to hurry to (a person) with evil intent, to charge (of an animal) 448*; m.grff. 3 *-ad* 519, 1935, 3262 (+y) 3369; (iv) to attain, strike 519, 3167, etc.

achydic: *adf.*, 81; gw. *sychydic*.

acton: *e.*, a quilted leathern garment 536.*

adar: *e.ll.*, birds 1420.

adaid: *ba.*, to leave 522, 579, etc.; m.df. 1 *af* 1813 (*ens gardera* 1846), 2257 (*serra* . . . *lensez* 1989); grff. 1 *edelheis* 1997; 2 *edelheist* 2913; 3 *edelheis* 1182, 1681, 2089, 2906, etc.; 6 *font* 3151; amhrs.

adelhit 1684; grff. 3 *atalffei* 474, **ffei* 1854; amhrs. *edeffei* 2334; d.p. 2 *eltych* 3047; grch. 5 *edeioch* 2078; ymddengys y perthyn *edelheis* 2089 ac *atalffei* 474, o ran ystyr, i *gadael*, a'u bod yn eisiampiau o'r cymysgu a fu rhwng *adaid* a *gadael*; gw. *ol*.

adol: *e.*, account, consideration: *dala a.* 399,* 689.

admiral: *e.*, emir 3599, 3627, 3633, etc.; ll. *ses* 4170, *ys* 4059; am y ll. yn *-es*, *-ys*, gw. dan *Efuriant*, §21, (v).

adnabot: *ba.*, (i) to recognize, identify 3868, 3933* (*conoistre* 3407, 3459); m.grff. 3 *adnabu* 1461 (*li aut acunt comu* 1369); (ii) to be acquainted with (person, thing); m.p. 1 *athen* 1516, 1602 (*comu=conois* 1545), 3806 (*Veytes unkes* . . . ? 'did you ever see?' 3398); 2 *athaeust* (+*ludist*) 2077 (*mult ben le savez* 1857); amh. 3 *athaeust* 1514 (*conoistre* 1405), 3865 *athaeust* 3597* (iii) to realize, become aware: *ac a.y* *vot yn dyuot y dzeif y tot* 2923 (*cele terre solet jadis mun pere garder* 2519).

adoloc: *bg.*, to request 3307* (LiC *adolocyn*); cf. WM 148, 410; SG 56, 215; P 27, 11, 94, 104, 223; HGW, Ll 24b, 194.

adolocyn: *ba.* a g., (i) to request, beseech 270, 752 (*prier e requerre* 'to pray and request' 733) 867, etc.; grff. 6 *adolocyn* 3028 (*prier* 2597); (ii) to pray to God 2453 (*Etal deus de mugueti* *sucrez l'almu* 2132); m.p. 1 *adolocyn* 2261 (*pro pri a deu* 1992); am od., cf. *adolocyn* P 9, 43b; *adolocyn* RBB 34, Fac. RBB, XIII, col. 2.

adref: *adf.*, homewards, home: *dyuot a.* 226, 2774; *dŷyn atref* 1284.

adfŷyn: *a.*, (i) ?handsome 3453; *mōz dec . . . a mōz a. (bele e colurez 'handsome and beautiful' 3001)*; (ii) noble 3212.* 3230; *varchaŷ a. (sire bachler 2798)*, 3337; *marchogyon v2dolyon adfŷyn (chevalier sené 'wise knights' 2899)*.

ae: *bamyn . . . gl.*, 3970.*

ael-aŷt: *e.*, limb 1833; *ll. *odeu* 2893, *aylabt* 616, 943, 2015.

aflathen: *a.*, gyda grym *adf.* very: *y trifl a.* 1355 (*tut dolent* 1270); *cf. yn dzift a. RBB* 310; *cf. hefyd trifl ac a. oed RM* 271; *ar arfer eto fel adf. yng Ngheredigion*, etc.

aflunyeid: *a.*, ill-cut, mis-shapen 1982 (*metaile 763=HFI Ffrsinc mestallid*); *grdd.gyf.*, gyda grym *e.*, *afluneid* deformity, malformation 1989.

auon: *e.*, river 4112; *gw. ar* 1304.

auo2y3: *adf.*, to-morrow 128, 185.

auo2y3: *adf.* = ?a voire 'surely' 1095.*

auo2y3: *a.*, needless 3210.

afŷyn: *e.*, rein (of bridle); *ll. *eu* 3269 (*reynes* 2833); *62th yr a. at full tilt* 1248* (*grant eyre* 1185).

ago2i: *a.*, to open 447, 1179, etc.; *amh. amhrs. *it* 2377.

agor: *a.*, near, nigh: *nac o bell nac o a.* 380 (*ne vi . . . de loins ne de pres* 382); *yn a. near (of place)* 2127, 2394; *a. y* nearly 2907, 3379, 3966.

agho2aneac: *a.*, fel *e.*: *yn a.* 135 in addition to that, besides (LIC *agho2aneac*); *gw. yghibaneac ac yghibaneac*.

agel: *e.*, angel; *ll. egyptyon* 3807, 4362 (*angels* 3386).

angerd: *e.*, wrath: *y lit aa a.* 1929 (*mult ju iré 'he was very angry' 1734*).

anghu: *e.*, death 895,* *agheu* 364, 796 (8 es.).

angharueid: *a.*, repulsive 1975; *gw. aneghur. aglod*: *e.*, funeral 2760, 3811.

(*ago2*: *e.*, anchor); *ll. *eu* 362 (*ankeres* 363).

allan: *adf.*: *o hyn a.* henceforth; *o hymny a.* thenceforth 37, 85, 664; *b620 ago2eu u.* 362 (*ankeres yter* 363); *hymny eladyf a.* 1160 to unacantha; *dyuot a.* 2376; *nyneit a.* 2524, etc.; *ody u.* 2377 (*de hors 'from outside' 2075*); *yr po2th a. yd aeth* 4042.*

allada: *e.*, altar 2865, 3806 (*auter* 2467, 3339).

allŷyd: *e.*, key 3888* (*clef* 3425).

am: *ardd.*, around, about 131, 117, etc.; *am y forma aucta, gw. ymdan ac am* 280.*

amcan (*y*): *adf.*, (*ardd.*, *yn ōl* GPC) about; ?fully, *a. y vil* 921* (B 879 *plus de 'more than'*), *amhan y v.*, 3261 (B 2826 *bien 'quite, indeed'*).

amdzymder (*heneint*): *e.*, the weight of years 18,* 70 (*alout declinaunt* 42); *cf. yn am dzymmu ac yn llefcu WM* 409; *g62 amdzim oedac* ib. 413.

amdiffin: *ba.*, (i) 147 (*defendre* 154), *nim*; (ii) to redeem, save from sin 2807* (*par son poeple salver* 2412); **yn*, *e.* protection 2660 (*garantie* 2298), 3973; *gw. ym-diffyn*.

(*amdiret*: *bg.*, (+y) to trust in); *d.p.3* * 405 (*se after en* 405); *gw. ymdiret*.

amdygyadŷyr: *e.*, bearer 823; *cf. ymdygyadŷyr P* 14, 138, 139; *P* 9, 14; *ac es. yn -adŷyr yn SG* 104, 109, 165, 182, 432.

amgen: *a.*: *nyt a.* namely 357, 536, 3103, etc.

amheradŷyr: *e.*, emperor 140, 161, 170, etc., *amheradŷyr* 74 (*emperur* 144, 148, etc.).

amhyl (LIC *amyl*): *a.*, large, vast: *athal ma6z a.* 1962* (*le front out large* 1750).

amylder: *e.*, multitude, large number 986* (*vermine a plentez* 945), 1161 (*a grant plenté* 1109), 1420, 2550, 2600.

amloc: *a.*: *yn a.* 1758 (*apertement e cler 'distinctly and clearly' 1597*).

amot: *e.*, 3323 (*covenant* 2882).

amouyn: *ba.* a *g.*, to seek, look for 4198, 4199, 4200 (*demandant* 3701); *a. ac.* to enquire of 3229 (*aresoner* 2795), 4232 (*li ad mis a reson* 3731); *a. ac (am)*; *m. grff.* 6 **affant* 3442 (*de I. unt novetis demandez* 2994).

amrywaylon: *a. ll.*, of different kinds 3779, 4020, 4317, **aelon* 3875, *amravaylon* 1162; *cf. amravayl* Ll 1, 4, **alyon* BrDG, Geirfa; *amryavayl* P 44, 4, 9; **yon* Ll 1, 78.

amryffon: *e.*, discord, contention 3328 (*teuon* 2891).

amfer: *eg.*, (i) time 427, 3420, etc.; (ii) particular time (of birth): *a. y thymf hi* 3125 (*mal de ventre* 2690); *yr a. da* 3138 (*ours fu bon* 2710); *po2 a.* at all times 410; *yf llawer o a.* 886, 1580, 2616; *llawer o a.* 1595 (*meyné jur 'for many a long day' 1473*); *yr a. (yud oedynit)=pan* when 3522.*

am6s: *e.*, war-horse 438, 724, 1240 (8 es.), *amm6s* 98*; *ll. emyr* 3487, *iun.* 470; *gw. Pffuriant*, 521, (i).

amysfagofyn: *a.*, agile: *yn a.* 1299* (*le estru ne sout gré* 1231); *.cafyn*: *yn a.* 3942 (*legerement* 3465).

ana6d: *a.*, difficult 407.

aneghur: *a.*, indistinct, mumbling: *a. asgharueid (y dylbedei)* 1974 (*vilement 1756=vileinment 'after the manner of a villain'*).

anefmŷyth: *a.*, restless 847 (*asprement cor-aunt 'impetuously fleet'* 813).

anuod: *e.*: *glhneuthur a. ar* to commit rape upon, to outrage 2254-5 (*par force me prendrunt* 1987); *o a.* against one's will 593, 508, etc.

anuan: *ba.*, (i) to send, despatch (as envoy) 73, 84, 179, etc.; *m.p.1* **af* 3502, 242 (=dl.) (*envoierai* 247); *grff.* 1 **eis* 3307; 3 **es* 1442,* 2577, 2859, etc.; *amhrs. *et* 3778 (*unt amené* 3313); *grff.* 3 **ylfei* 418; *grch.* 4 **6n* 3999; *a. at* 3307, 3625; *am a.* *yn ol*; *a. ar ol*, *gw. ol*; (ii) to escort 2734.

anfurfeid: *a.*, mis-shapen 2152; *gw. aflunyeid*.

anheilŷg: *a.*, improper, ungracious 273.

anhgyar: *a.*, ugly: *ymy dozres (y ben) yn a.* 1076 (*il la fist briser* 1029); *marchogyon a. gryf* 2552 (*he sont fors e membrus 'who are strong and tough' 2204*).

aniseil: *e.*, monster 1954, 2624.*

annerch: *ba.*, to greet 2361; *dy a. y gan faboot* 3862* (*saluz e ameytez de par S.* 3393), 4004 (*li valuz* 3288), 4260, 4262 (*le roi valent* 3754).

annoc: *ba.*, to urge on 48, 3985. (*commande* 3505).

anoyan: *e.*, (i) humour, spirits 874; (ii) nature, characteristic 1838.

anodyfyn: *a.*, very deep 337.*

anrec: *e.*, present, gift 85, 179, 181, etc.

anregu: *ba.*, to make s.o. a present of sth. 2765; *m.grff.* 3 **ad* 486 (*li ad fet pres-aunt* 487), 3295 (*li ad presenté* 2858); *amhra. *oyt* 375; *grch.* 2 *anrecca* 3841 (*baitez 'present'* 3370).

anreitho6d: *ba.*, to destroy 1320 (*briser* 1247); *m.df.amlrs. *ir* 3274* (*n'en averai* 2840).

anryded: *e.*, honour 779; *yr a.* in honour of 2929; *gw. enryded ac ymryded*.

anrydedus: *a.*, honourable 720, 4280; *gw. enrydedus, ymrydedus*.

anrydedus: *bg.* *ac a.*, (i) to wonder 260 (*enfes ze merveile he ceo poeit estre* 261); (ii) to wonder at 1988 (*mult se merveile* 1775).

anfaldic: *a.*, servile, menial: *yn a.* 718 (*vileinment 'like a serf' 702*).

an6ylet: *grdd. gyf. an6yl a.*, dear, beloved, gyda grym *enw*: *daly kyghozymt . . . ruc y a. gan y bzenhin* 416 (*pur ceo he il estoit de la roi si privé 'that he should be on such terms of intimacy with the king' 413*).

anŷyt: *e.*, chill, cold: *bat a. ar* to be, feel cold 2748 (*aver freyd* 2367).

an6ylnai: *e.*, beloved nephew 2164; *a. callon* 2134 (*Bele newea 'my dear nephew' 1907*); *gw. ar* 680.

anyledu: *a.*, wrongful, without reason: *yn a.* 565 (*ne seit bien espletez=emplettez* 555); *gw. dyledu*.

arall: *a. a rh.* other, another 242, 518, 308, 1006, etc.; *ll. ereill* 480, 927, 968, etc.

ar: *ardd.*, on; *ffurfiu* pers. 1 **naf* 410, 714, etc. (10 es.), 2 **nat* 693, 2256, 3207, 38 **na6* 311, 368, etc. (42 o engh.), 3b(1) **nei* 41, 114, 1376, etc. (7 es.), 3b(2) *erm* 1049, 2837, 3126, 3447, 4 *n6* 2813, 5 **na6ch* 3068, 3126, 6 **naudun* 1872, 3648, **nunt* 603, 4161,* etc. (13 es.), *nunt* 433, 801; *am y ffurfiu* prin, *gw. yn Pffuriant*, 336; *am gyfumiadu o ar* *gydag enw neu ragenw dilynol*, *gw. dan yr enwau*, etc.; *ar=at* 15,* 3552.*

arbest: *ba. a g.*, to spare, have mercy on 2208 (*esparmier* 2028), 3977* (*reposer* 3300); *amh.* 3 **ndé* 429,* *grff.* 3 **nd6d* 2725, 6 **ndaffant* 4138. *Gydag y yn* 429.

arbennic: *a.*, foremost, notable 694, 1468; *llys a.* 720 (*court honuré* 703).

arch: *e.*, corumand 2791.

archefo6h: *e.*, archbishop 3332, 4319, 4338.

arderchac: *a.*, noble, illustrious 9, 59.

arof: *e.*, weapon 539 (*arme* 536); *ll. arseu* 135, 205, 246,* etc.

aruac: *a.*, armed 31, 77, 166, etc.

aruer: *e.*, ?decision 2,* 51.

aruer: *e.*, dress; manner 3209.*

arganuot: *ba.*, to see, set eyes upon (s.o., sth.) 3523, 3597, etc. (*ocer* 3069, 3111, etc.); *m.df.* 6 *arganuotant* 1771* (*les vit vner* 1608); *grff.* 3 **fu* 446, 2686 (*vit* 439, 2318), 2657, etc., 6 **fuant* 2398.*

arŷy6d: *e.*, lord, prince, king 393, 522, 852, etc.; *ll. vi* 2396, 2614, etc. (7 es.); (=sire 394, 521, 809, etc.); 898, 932, 1366, etc. (18 engh.) (=sŷy6d) 861, 889, 1289, etc.; 680, 791 (=beau sire

670, 765); 120, 124, 1787 (=beau doux sire cher 128, 133, 1621); 776 (=beau dus amy cher 756); 398 (=rois 399); 1549 (=vaillant chevalier 1433); 261, 999, 1105, etc. (=deu 262, 954, 1056); a. duó 889, 2454 (=deus de majesté 851, 2131); a. ieffu griff 2459 (=bele sire deus 2135); a. vzenhin nef a dayar 1084 (=beau sire diens 1040); 466 (mahun 453); a. dat 249 (=mestre 255); a. athro 2323 (=mestre 2047); 2993 (=beale mestre 2568); ll. vi 600 (=compaignouns 585).

arglôydes: e., lady 222, 1583, 1588, etc. (17 o engh.) (=dame 232, 1465, 1469); 3454, (=madame 3003); a. dec 1361 (=dame 1283); a. veir 3135, 3825 (=Sente Marie 2707, 3256).

arglyffiz: e., terror, dread 605 (frisouns 592).

argylbed: e., (i) harm 539; glíneuthur a. y to hurt, wound 1925 (ne l'ad grevé 1728); (ii) annoyance, worry; glón.a.y 2294 (veu fat il point enoy ou point encomber? 'Does he cause you any vexation or any hindrance?'); pob ryó ofut ac a. 2259.

(argylbedu: (ar) bg., to harm); m.griff. 3 +ad 3824 (ne sont damagez 3355).

aryant: e., (i) silver 100, 910, 2150, etc.; (ii) piece of silver, coin: yr dec arugeint a. 2809 (pur sile trente deners 2413).

arllofi: e., shaft (of a lance) 1309*.

arllofíffau: ba., to clear (away); m.griff. 3 +ad 2724*.

arosi: ba., (i) (a) to wait: a. ychydic 4055; (b) to await; m.amh. 3 (=ail-ddf.) +ei 2115 (ne li attendist 1890) (LJC arhoel).

(arth: e., bear); ll. eirth 3758 (urs 3289).

arlein: ba., (i) to carry 582 (sa banere porta 570); m.df. 2 arlbedy 530, 3206 (porterez 529); (ii) to lead 1058, 2883, 3963 (mener 1012, amener 2479, 3486); amh. 6 arlbedynt 3077; griff. 3 arlbedad 3032, 4222; amhrs. arlbedyt 2773, 3551.

asseu: a., left 560, 1407, 1915.

afgân: e., bone: a. myngyl 2440 (le col 'the neck' 2116); melafôzn y vozdynt 3910* (le mestre os de sa quise 3440); ll. efcyyn 1860, efcyyn 1158.

attal: ba., to hold back 1893 (ferme le tint 1703); m.griff. 3 etellis 2471 (lougement le tint 2143).

(atseb: ba., to answer); m.griff. 3 +ad.

atllanthur: ba., to repair, restore 2531 (hucur 'to raise, make higher' 2189).

athro: e., tutor, preceptor 2179, 2323, 2828, etc. 3922 (mestre 1939, 2047, 2431, etc. 2993 (bele mestre 2568); 2935 (sire 2526).

abch: rhd., your; gw. Rhagemcas Blaen yn Ffuriant, §28 (a), (v).

acchus: a., sharp (of sword) 3372 (furbé, 'shining, polished' 2931).

aôz: e., hour 4111: yr aôzhon 1177, 1276 yr aôz honn 219, 1850; a. ofper 3412 (avesprés 2967); myón a. da 2779* (hure fu bon 2393).

ailhr: e., sky 918.

B

(bach: a., small, little); llei, adf., less: na hyd ll. yth karaf nochynt.

bachler: e., Syr B. 3232 (sire bachelor 2798); ll. +yeit 3801*; bachyler; ll. +eit 3819 (bachelers 3352); cf. b. B1470-gôz tlatt YBH 1590.

bacroyth; gw. uacrayth.

baed: e., wild boar 139, 432, 435, etc. (10 es.); b. hoel 44, 49, 121-4*, etc. (7 engh.); ll. beid coel 1622 (sengler 'wild boar' sy'n cyfateb i b. a. b. c. yn B; e.e. 129, 132, 143, etc.).

baedu: ba., to beat, thrash 1224, 1230 (haydu) (a. . . batu 1164; out batu 1170).

balch: a., iturbulent 3707* (baudiz 3238).

baner; gw. maner.

bar: e. ll., barreu (heyrn) 2373 (fit les lus barrer 2075).

bara: e., bread 995; b. glîenith 863; b. g. peill(e)it 1353* (pain de forment balté 1275); b. peill(e)it da 1416 (paysin desquid 1334); gw. n. ar 969.

baraf: e., beard 368 (la barbe 369).

barn: e., notion, judgement: ôzth y v. ae ellyllus 748.

barui: ba. a. g., (i) to judge, sit in judgment upon 1325 (jugger morz e vifz 1250), 2813; (ii) to condemn: kan daroed b. y chozff 2457 (car le cors est alé 'for the body is doomed' 2132).

barôn (penhaf): e., 4117, 4127 (amaçur 'heathen chief' 3625, 3629); ll. +eit 2814, 3042, (8 es.), +yeit 3525, 3705, 4023. Cyfetyb y ll. deirgwaith yr un i baroni, barnage 'baronage' a barone(z) 'baronage'. Yn 3705=chevalers 'knights'; yn 3525=cavés 'those whom he had provided with fiefs'.

(baû: a., filthy, vile); grdd.eith. baûhaf 507* (le plus mauvez 509).

bedyd: e., baptism 2143, 2214, bedyl, 4179, bedit 4139*.

bedydeffyr: e., font 2167 (le fons 1930) 2210 (ib. 1957), betyd. 2210 (le fons 1957).

bedydyab: ba., to baptise 1608, 2163, etc.; m.df. 1 +af 2146 (from baptiser 1915); amh.amhrs. bedydyit 2164; griff.amhrs. +oyt 2208, 4178.

begythyab: ba., to threaten 495*, 1238, 1375, etc.; m.p. 2 begethy 2694; m.griff. 3 +ad 3320; gw. bygôth.

bei; gw. pei.

beich; gw. llañueich.

beichogi: bg., to conceive, become pregnant, 12, 63 (out . . . un emfaunt 37).

(beidat: ba., to dare); m.p. 1 +af 1254, 4017; amh. 3 +ei 424, 1059, 1063; d.p. 3 +o 1548*.

beinc; gw. meinc.

bellach (o pell+ach): adf., (i) now; henceforth 890, 3493 (haines 3046), 3871, 4031 (ora 851, 3410, etc.); (ii) by this time 3807 (ore 3342); (iii) nyt . . . b., not . . . any more, again 2466 (cf. jee serai perie 2139).

(bendigab: ba., to bless); m.griff. 3 +ad 4191 (l'a beneit 3694).

bendith: e., blessing 1452.

benedicite: e., 2494 (Benedicite 2158).

befant; gw. byfant.

beth; gw. peth.

beuny: adf., daily, every day 970. (chesucn jour 924).

bilein: e., (i) serf or feudal tenant of the lowest class: b. pzofoadly 715* (valein reproed 699); u. truaolnt 721 (truaunt vil proed 704), 723, 766*; ll. +eit 724; (ii) ?scoundrel: tydi v. dyllhet 1090 (Di moi velein 1776); ryuelu ar y b. 2288 (encomtre un tylen . . . guerres 2020); (iii) demon (faniuel, gw. §12 (b) (v)), 1954 (un valeyn 1744); a., villainous: fugeil b. 2227 (velein berger 1971).

blaen: e., point; forefront: ar vl. y cledeu 1133; o vl. in front of, 1241, 3377, etc., oe vl. 1952, 2159, on bl. 1789, oe eu hl. 3519; o2 bl. (a) in the 574, 583, 2056; (b) forthwith, at once 1917*; yml. â grym ardd. 530, 3365 (devaunt) 530, 2925, ymb. bolon 2808; a., fore: y deludzoet ul. 1940, 1918 (elays), y vydin vl. 2644, 2651.

bleô: e. ll., hairs 585.

(bleôabc: a., hairy, shaggy); grdd.gymh. +ogach 585 (plus . . . velu 572).

bliant: e., rich silk material: y gôife vl. 1840*.

bligab: ba., to flay 338*, 1090, bligab 637; m.griff.amhrs. +oyt 638; d.p.amhr. +er 221.

blodeu: e. ll., flowers (of gold leaf), 4084*, 4092.

blôg: e., wrath: rac lit a blôg 733.

blôyd: e., year: gymthegml. 419; blôydyd 1519, 3098; blyned: seith ml. 1600, 2142, etc. (6 es.), teir bl. ar dec 2804.

blygder: e., anger: rac diciouein a bl. 499 (de ire 502).

blyghan: bg., to become angry 4093 (out honte 'felt it a dishonour, an insult' 3603).

bocfach: eb., (i) vaunting, boast 2006 (trop alez avaint 1794); (ii) 'credit, honour: b. vechan yô it vygozuat 1258 (bien me purrez mater 'you may well overcome me' 1192).

(bocfach: bg., to boast); d.amh. 4 +un 1901 (si jee fuee . . . e jee me avaint 1713).

bot: to be 41, 46, 76, etc.; m.p. 1 ôyf 157 607, 781, etc. (24 o es.), yttôyf 3035, 3839; 2 ôyf 158, 276, 278, etc. (18 o engh.); 3 (a) y mae 126, 932, 1470, etc., y may 965, 1465, 1522; y mae=mai 1556 1578, 1903, etc. (12 es.), mae=mai 2358, 3896, 4067, 4257, may=mai 2169, 2251; y taô 1542, taô 3789 (am y thain, gw. dan Y Cymal Ehuol yn Cytiramen, 545; mae=pa le maei 1628, 2620, 3186, may 815; mae=y 1735*; y mae=ibot 89*, 3016; 3 (b) yô 262, 277, 353, etc. (53 o es.); ydiô 1545, yttô 4270; 3 (c) oes (gofynnal) 118, (mewn ateb) 120; (ar ôl my 344, 395, 602, etc. (9 es.); 3 (ch) yz (ar fluen brawddeg 395, 488, 783, 2720, 1532, 1533, 1766, 2720, 2999; 3 (d) yttôyf (rh.) 243, 400, 840, etc. (22 o engh.), y 99 13671 3 (dd) ofit=if there is 343*, 4 ym 2076, 3149, 3233, 3735, yttôym 3275; 5 yttô 2285, yttôch 4200*; 6 yml 3194; p.arf. a dyf. 1 bydyf 483, 687, 1971, etc. (11 o es.); 2 bydy 1280, 4331; 3 byd 110, 218, 237, etc. (36 o engh.); 4 bydôn 1714; 5 bydôch 3275; 6 bydant 3820; m.amh. 1 oedôn 518, 1580, -ôm 2819, yttôyôn 3189; 2 oedat 3963; 3 oed 370, 423, 3740*, etc., oyd 8, yttôd 859, 1247, 1456, 2096, 3164, yttôyd 2887; 4 oedom 1165; 5 oed-eoô 4164; 6 oedym 29, 578, 3694*, etc. (16 o es.), oydym 665, 801, 1092, 1801, 3256, oydym 2075, yttôydm 138, yttôydm 1833, 4195, yttôydm 4342; amh. amhrs. oedit 2491, 2497, yttôydm 3853; amh.arf. 2 bydyt 395; 3 bydy 42, 1289,

1873, etc.; 5 *bydem* 1767; *oed* = *amh.arf.* 3
bydei 150, * 1592, 2720; *grff.* 1 *buum* 1664,
 2141, 3098, *bum* 1904, 1994; 2 *buoff* 4157;
 3 *bu* 97, 111, 180, etc.; 6 *buant* 2068,
 2684, 2731, 3162, 3398, 4133, *buant*
 2781; *amhrs. bufoyt* 3461; *grff.* 2 *buaffut*
 317; 3 *buaffai* 597, 1425, 1438, etc.;
 d.p. 1 *búyf* 388, *bóf* 1899; 2 *bych* 971;
 3 *bo* 404, 967, 1089, etc.; 5 *boch* 3738;
 6 *boomt* 2872*; *amh.* 1 *beón* 3051, *bón yn*
pei etlón i 1726; 2 *beut* 1601; 3 *béi* 148,
 166, 826, etc.; *grch.* 2 *hyd* 234; 3 *bit*
 1816, 2582, 3207, *boet* 2814, 3109, 3145,
poet 2837; 4 *bydón* 600.

bod: *e.*, will, goodwill; *oth v.* of thine own
 free will 502, *oc eu* (= *yher*) *bod* 2350; *óath*
dy v. 793, 2992 (*a grez* 'according to
 your wish' 2567).

bodi: *bg.* ac *a.*, to drown 1330, 2083, 2228.

bodlon: *a.*, delighted, pleased 3666 (*joiant*
 3099).

boly (*llagr. boli*): *e.*, belly 2900.*

bon: *e.*, base; *b. y glustf* 1104 (*desuz l'oreayl*
 1052).

(*bonclustfwa:* *ba.*, to box the ears); *m.grch.* 2
 * 566.*

bonhedic: *a.*, of noble race 701, 1023,
 1524, 3397 (*gentil* 988, 2953); *Pa beth*
a daruú yti óz b. 4233 (. . . *sire, gentilz*
hom 3732).

(*boad:* *e.*, table); *ll. eu* 3756; *gw. lliein.*

boze: *e.*, morning; *yn v.* early 129, 3111
 (*par m.* 2675), 3310 (*a.m.* 2869), 3356
 (*par m.* 2915); *y.b., adj.*, at an early hour,
 2536 (*par matin* 2193), 3312 (*par m.*
 2871); *y b.* = *y b.* *trannoeth* 3257 (*Dreit*
a demain 2824), 3684 (*quant l'aube apparut*
 3216) (*demain est tout* 3325); *y b.* *dzan-*
noeth 4033 (*A l'endemain*); *tr.* *y b.* 256,
 1745 (*E l'endemain* 1589), 2441 (*E l'en-*
demain 2117), 3330 (*A matin* 2893),
 3898 (*par matin* 3432), 4315 (*al matin*
 3801).

bosedyd: *e.*, break of day; *yn v.* *glas y dyd*
 1205* (*meymes icel jour* 'that very day'
 1147).

bozengeith: *e.*, gyda grym *adf.*, one morn-
 ing 3110.*

bozt: *e.*, treachery; *oz téyll ar bozt* 1018
 (*de cel treison* 973).

bzadz: *e.*; *téylléz bzadz* 1984 (*traitur*
 1772).

brath: *gw.* *degmeath dan doc.*

bzathu: *ba.*, (i) to sting, bite, (of a snake)
 968, 989 (*unt envenimé* 947), 1013 (*li*
mordi 'bit him' 968); (ii) to spur (a horse)
 590, 641, 1818, etc. (*brocher* 576, 629,
 1650, etc.), 1261, 2483 (*esperoner* 1196,
 2152), 1334, 2010, 2899, etc. (*pointre*
 1256, 1798, 2492, etc.); *m.p.* 1 **af* 564;
grff. 3 **afod* 450, 2677, 2682, etc. (6 es.);
 6 **affant* 4126; *grch.* 2 *brath* 562; (iii)
 to strike, wound, 592 (*le fer* 'struck
 him' 577), 2700; 164 (*dis plaies lui frent*
 'they inflicted ten wounds on him' 577),
 3600; (iv) ?to kill 3722 (*l'Amirail . . . di*
Sobooth occis 'S. killed the emir' 3259).

braot: *e.*, brother 1382, 1677 *bzaoit* 1639;
gw. *vmbzaoit*.

braot: *gw.* *dydbzaoit*.

bzaothayth: *e.*, foster-brother 743, **haeth*
 1486, **uaeth* 1550, **uayth* 891, **faeth*
 1627.

bzeich: *eb.*, arm 1405, 1856, *y freich* 1407;
ll. eu 615, 1945, 1975, 4358; (ii) paw;
ll. eu 1945* cf. SG 411 *breich* = *jambe*
 'leg' Potvin 385.

bzeid: *adf.*, hardly 498, 732 (*a poi* 'within
 a little' 502, 716), 1225, 3904 (*par poi*
 1165, 3435), 2594 (*a peyne* 'with diffi-
 culty' 2244); *gw.* *abzeid* ar *n.* ar 421.

bzeidoyt: *e.*, dream 3908, *bzeidoyt* 3165,
 3166.

bzenhin: *e.*, king, prince 366, 2962,* etc.
 (116 o es.), *brenhin* 693, 2605, etc. (11 o
 engh.); *ll. eu* 1618, 1656, 4059, etc. (6 es.,
 oll yn *bz.*).

bzenhinaeth: *e.*, kingdom 397, 704, 729,
 etc. (7 engh.); *ll. eu* 4020, **yaeth* 3160;
 3414, 3427, etc. (6 es.) = *realme* (*realme*)
yn 1008, 3570, 3790; *regioun yn* 397,
 704, 2114; *regné yn* 729, 3160, 3414,
 etc. (8 waith).

bzenhinaot: *a.*, royal, princely 2983, 3346,
 3550, 3591 = (*princép* pob *tro*).

bzenhines: *e.*, queen 1589, 3321, 4325.

bzethym: *e.*, cloth; *bz. odidale yb oz parth*
dzaó yv moz 757-8 (*mon bliaunt de saie*
de utre mer 738); *gw.* ar 1840.

bzic: *e.*, branch; *dan vz. pren* 861 (*suz un*
arbre 823).

bziibwa: *ba.*, (i) to break, tear 3972 (*rumpre*);
m.grff. 3 *bziicys* 3701; (ii) to squash, beat
 to pulp; *m.p.* 1 **af* 2003; (iii) to mix as
 ingredient; *m.p.* 1 **af* (= *di*) 1698 (*frai*
medler 1549).

bziibedic: *a. bff.*, bruised, black and blue
 781.

bzow: *e.*, breast 93, 342, etc. (13 o es.),
bzóm 169, 287, *bzonn* 4197, 4274; *gyr bz.*
 3018 (*dévant* 2588), 3792, 3902; *rac bz.*
 93, 342 (*dévaunt* 342), 606, etc. (14 o
 engh.).

bzót: *a.*, boiling; *o blóm b.* 2745 (*de plum*
boylant 2364); cf. *o bl. bzot* P 8b, 10 =
o bl. tazd P 10, 11a.

bzöydyr: *eb.*, 3394, 4047 (*bataill*)⁹ 2951,
 3563), 3607, 3698, etc.

bzyt: *e.*, mind, thought; (i) *bot yn dzóm*
ganthaó (*genthi*) *y v.*; (ii) 1646, 1687 (*estre*
(mult) dolent 'to be (very) sorrowful'
 1507, 1540); (iii) *bot yn y b.* (+ *be.*) 2065
 (*estre apresté* 'to be ready (to)' 1850).

bzym: *e.*, hill; *yfflys b.* 3377 (*un val pen-*
dant 'a sloping valley' 2935).

bzys: *e.*, haste; *ar v.* 3739, 3966, 4208
 (*a tant* 3272, 3489, 3708).

(*bzyffyaó:* *bg.*, to hurry); *m.grch.* 2 *
 4356.

bzegil: *e.*, shepherd 264, 2169, 2227, etc.
 (*bercher* 263, 1933, *berger* 1971).

bzeigleid: *a.*, threadbare, poverty-stricken;
glufe bg. dzic ymdanat 239* (*pauperment*
oestu 'shabbily clad' 245).

bzeigffon: *e.*, shepherd's crook; *y ll.*
gadarn 266 (*manue* 'club, bludgeon' 266);
 cf. *ffon* 2018 = *mace* 1807; cf. *bogyffon*
 P 14, 35.

(*bólech:* *e.*, battlement); *ll. bylicheu* 492; cf.
mur a bylicheu arnaw SG 411 = *mur*
bataille Potvin 305.

bón: *e.*, bitter 1974.*

bózhóin: *e.*, gyda grym *a.*, of Burgundy
 545.*

bózá: *ba.*, (i) to throw 230, 362, 1065 (*getter*
 363, etc.), to hurl 983 (*ruer* 940); *b.*
golóc ar varch b. *ae chenychu* 2938-9
 (*conceiter* 2529); *b. haryut ar* 3287
 (*l'annur turner* a 2850); *m.p.* 1 *byryvaf*
 (= *df.*) 1700 (*frai* . . . 1547); *grff.* 1 *byr-*
yeis 336; 3 *byryad* (*nei*) 1338 (*fert sey*
 'throws himself' 1257), 2222 (*salt dedens*
 'jumps into . . . ' 1965), 2221 (*saiti est . . .*
hors 'he jumps out' 1974), *byryad* (*nei*)
 2756 (*chet jus* 'falls down' 2373) (10 es.
 o = *ad.*), *byryóys* 4161; *amhrs. byryóyt*
 983, 1107, 2880 (= *dyd*); (ii) to hit 2706
 (*ruer a* 'to hurt' 2334); *amh.* *amhrs.*
byryut 2571 (*aeener* 'to strike, deal (a
blow) 2226); *m.grff.* *byryad* 2753 (*le*
mesager fert 'he strikes the messenger'
 2371), etc.; (iii) to unhorse; *m.grff.* 3
byryad 3602* *amhrs.* *byryóyt* 155; (iv) to
 hurl to death, kill 2716 (*cravanter* 2342),

3974 (*abatre mort* 3498), 3600, 4108
 (*abatre* 3617); (v) to cast, found (metal)
 912 (*ry uyro*) (*founder* 871).

bóyt: *e.*, food 858, 2775,* 3433,* etc.
bóytlóz: *e.*, victuals, eatables 1802 (*niayile*
 1637).

(*bóyfluil:* *e.*, wild beast); *ll. set* 1850 (*Bestes*
 1676).

bóyva: *bg.* ac *a.*, to eat 679, 1161,* 1226,
 etc. (11 o es. à-t-), *bóyva* 676; *m.grff.* 3
 **aaóó* 1422 (à-t-).

bychan: *a.*, small 276, 1111; *b. bechan* 1258,
 etc. (11 o es. à-t-), *ll. bechan* 1258;
bychan *ad.*, *ll. bechan* 1258; *ll. bechan* 1258;
bychan *ad.*, *ll. bechan* 1258; *ll. bechan* 1258;
bychan *ad.*, *ll. bechan* 1258; *ll. bechan* 1258;

byt: *e.*, world 371, 431, 4008; **oz b.* ar *ól*
negydd (a) *gyda grym a.*, any; *ny ddodei*
6z oz b. y lató erni 1049* (*il n'i avereit*
homme en secle . . . ki . . . 1003); *nyf oed*
oz b. 6z luñenach 1343 (*mult fu Boefis* *gyda*
grym adf., 2339* *hyt na dydat* *oz b. beth*
a l'unai (*dedens son qer l'ad mult amú* 'in
 his heart he has much loved her' 2053).

bydín: *e.*, army 2642, 2715 (*eschéle* 2378,
 2341, etc.), *bydím* 2669; *ll. eod* 3393*
 3616* (*eschec* 2950, 3150, 3527 (*assemblez*
 3971) 3101 (*estor* 3611); *y v. vlaen* 2644,
 2650; *y v. ol* 2645).

bygóth: *e.*, threat 151, 512, 1778, 2115;
ll. bygthvein 2357* *gw. hedyd l'furfiand*,
 521, (iii) *a bogythvud*.

(*bygybu:* *bg.*, to be afraid); *m.grff.* 3 **aaóó*
 2684* (*nil ne se amoye* 'none was afraid'
 2317).

bynna: *gw.* *póy*.

byzr: *u.*, short; *yn oet dyd b.* 4010.*

byziant: *e.*, a Byzantine coin 1450* (*beanus*
 1358).

byth: *adf.*, ever 3035, 3060, etc. (6 es.)
tyth 623, 1005, 1021, 1387.

byú: *a.*, living, 221, 469, 637, etc.; *e.*; *y*
varnu ar v. a maró 1326 (*jager murt z*
vifs 'to judge the quick and the dead'
 1250).

byóyt: *e.*, life 686, 3761, 3779, etc. (7 es.),
byóyt 2482, 2830, *byóyht* 2689.

cozt: *e.*, (i) battle 3991* (*bataille* 3513);
 (ii) army, host; *ll. vdeu* 3375.*

codarn: *a.*, (i) strong 267, 991, 1976, etc.;
 (ii) vehement, fierce 569 (*par moult grant*
fertez 359), 1312 (*radde* 1240, of current);

(iii) proud, boasting 2694 (*ferement* 2323); grdd.gyf. vet 1312, 1422, 1873; grdd. eith. *af 824; ll. *hedryn* 3823, *kedevn* 4079; *yn gadarngrif* 2031; *yn g. ddiogel* 957 (*mult fortiment* 913), 2374; *yn duruig g.* 950 (*mult estreitement* 'very tightly' 909); *yn g. bychyr* 248 (*com pruz e hardi* 252).

cadarnhaw: ba., (i) to fortify 2530; (ii) to confirm; m.df. 1 *af 2967 (*jeo l'otrai* 2550).

cadŷ: ba., (i) to watch over, guard 237, 1746 (*garder* 244, 1590), 3128 (*pur vostre cors seroer* 2698); (ii) to defend, hold; m.p. 3 (=df.) *am heidŷ ac am differ* 2356, 3574, (*bien est par li tenu e gardes* 3116); (iii) to retain, reserve (sth. for s.o.) 1030 (*garder* 991); gw. *ymgadŷ*.

hadŷyn: eb., chain 1062, 2955; ll. *eu 956, 1141, (*liens* 'bonds, shackles' 1090), 2374.

hayt: a., closed 1103.

caer: e., fort 908 (*kernel* 'battlement' 868); ll. *heyrŷd* 2531.

caff: ba., to have; to obtain, get; to come upon; etc. 43, 2705, 3402, etc. (9 es.), *kael* 626, 858, 1000, etc. (10 es.); m.p. (df. yn fynych) 1 *af 1692, 2691, 3039, 3124, 3539, *cahaf 508, *caf* 467, 1226, 1371; 2 *heffy* 3431, 3541, 3625, 3882, 3939; *hef* 627, 964, 966, 970, etc. (9 es.); 3 *heff* 1670, 1792; 4 *cauŷ* 1630, 3998; 5 *heffoch* 3276, 3738, *hech* 622, 2313; amhrs. *heir* 1072; amh. 1 *haŷn* 122, 1665, 1729; 3 *haŷ* 996, *kaŷ* 1413, 1641, *2350; 6 *heynt* 349, 350; amhrs. *heŷ* 123, 1643, 2190; grff. 2 *hefaŷ* 1273, 1274; 3 *kaŷ* 1428, 2916*; 4 *caŷŷam* 601; 6 *kaŷŷant* 2315, 2333, 2799, 2980, 3259, *caŷŷant* 3161; amhrs. *kaŷ* 2521, *kaŷat* 3842; grff. 3 *kaŷŷ* 1137, 1198, *kaŷŷoedi* 3296; 6 *heffŷynt* 1620; d.p. 3 *kafo* 1782; amh. 1 *haŷn* 121, 703; 3 *kaei* 1288.

hulanmei: e., the calends of May 78, *clanmei* 113.

halet: a., hard 2450, 2727; grdd.gyf. *et 1827, 1925, 1977.

caletŷm: a. cyf., hard and sharp: *edined* c. 1977, 2388 (*dure* (s)) 1765, 2084).

callon: e., heart 206, 296, 407, etc. (15 es.), *calon* 2755; gw. *anŷynnei*.

cam: e., step, pace 12904; gw. *uncam*.

cam: e., injury, wrong, 315, 666, 72904.*

cam: a., wrongful, unjust 792, 2133, 2461, gw. *Adrefau* yn *Cystrawen*, 348, (ii).

(*kamkudduŷ*: ba., to accuse falsely; m.grff. 6 *caŷŷant* 3540 (*he moi jugerent*

a tort e a pechez 'who judged me wrongly and sinfully' 3087).

canu: bg., to tread (llagr. *canu*) 3886.*

kambedacŷ: a., wrongful: *yn g. pechadurus* 2558 (a tort 2216); *efallai troiad o a tort e a pechez*; gw. *kamkudduŷ*.

kan, kany: cys., (i) since: *kan* 807, 2456 2664,* 3075 (*gyda berf bob tro*), *kany*, 443, 518, etc. (34 o es.), *cany* 200, 292, etc. (16 o engh.), *kany* = *kan* (*gyda berf*) 293,* 890, 894, 1273, 1496, 1574, 2253, 3504; *ys* = *gwrthrych y ferf yn kany* 550 1473; (ii) since . . . not (a) *kany* 559, 551 2040; (b) *kany* 425, 1665, 2731, etc. (9 es.), *gyda rh.m.* 3 - 292, 2350; *kany* = *kanynt* 3676; *kany* *pann* 2911.*

can, cant: rhfl., (i) hundred (a) *cant pagan* 1119, *trychant cited* 899, *trychant goely* 3752, *pumpcant marchacŷ* 2247; (b) *can mil* 494, 581, 4222, c. *plonn* a c. *meirch* 3751; (ii) e., cant 1111, 3105, etc. *petocant* 3754, *pumpcant* 3707, 3758; *pub c. pob mil* 3953 (*par mil e par cant* 3479); *canbeith* a hundred times 3242, 3472; *canŷ* 2653, 3108 (h-).

hansat: e., middle: *k. y daryn* of the boss of the shield 2701 (*non eucc par mi fend* 2329).

hanhozthŷ: e., help, succour, assistance 517, 2601, 2712 (6 engh.), *kanŷthŷ* 1671, *kanŷthŷ* 1737.*

hanhozthŷyab: ba., to succour, to help militarily 4219 (*secure* 3719), *kanozthŷyab* 3960.

kanlyn: ba., to accompany, keep pace with 2918 (*ajuster a 'to join company with'* 2510), 4130.

hannat: e., praise 2919; gw. n. ar 2916 a'r *Rhog.*, §12(b).

cannoleidic: a. hfl., praiseworthy 3815 (*mult les* 'very joyous' 3350).

cannŷyf: adf., for the most part 629 (*le plus* 614).

canu: e., song; ll. *eu 3875, 3878,* 3890.

canu: ba. a g., to sing 903,* 921, 1044, etc.; c. *comiaraciŷn* 1044 (*ŷere par deŷeiment* 'to make according to art' 1001); c. *y to sing* of 2225* (*chanter de*), 2785; m.p. 2 *heuy* 278,* 328, 722; amh. 3 *ei 3874; grff. 3 *4 569, 2864, 3332, 4288.

canbeith: gw. *can, cant*.

car: e., kinsman 1517 (*parente* 1407).

carbŷnclus: e., *maen* c. a sort of precious stone 914 (*un charboncle cler* 872), 1751 (*un charbucle cler* 1593).

carchar: e., prison 1082, 1157, 1444, 2141; *ygŷ. bound, guarded* 665,* 803 (cf. *delier* 653, *liŷ* 776), 1881, (cf. *garder* 1694).

(*carcharoz:* e., prisoner); ll. *yon* 635.

carcharu: ba., to imprison 1442, 1593.

carodic: a. hfl., (i) friendly, intimate 1463 (cf. *il li out avant canu si li va beyser*, *Amy, dit Boves* . . . 1369-70); (ii) loving, 'honoured 4279 (*ma file honorez* 'my honoured daughter' 3768); (iii) e., *tyghateid* i my dear friend 2718 (*ami cher* 2343), 2815 (*amis* 2420), 3306, 3430 (*amis* 2981); gw. n. ar 680-5.

caryat: e., love 19, 71, 76, 467, etc.

carrec: e., rock, crag, cliff 2760* (*rocher* 2384); gw. *ereic* a chym. *carrec* SG 151 = *roche* Queste (F), 222.

cartref: e., a grym adf.: *trigŷab* 8. 598; *bot* g. 608.

caru: ba., 8, 58, 672, etc.; m.p. 1 *af 232, 819, 1495, etc.; 3 *car* 1025; amh. 2 *ut 2820; 3 *ei 102, 417, 2349, etc.; 6 (*ym*) *geryni* 1614; grff. 1 *heres* 1495, 1579, 2140; 3 *rod* 583, 2130, 2845; d.p. 2 *herŷ* 3424; gw. *lladratgaru*.

caffau: ba., 1592 (*hayr* 'to hate' 1472).

kaŷell: e., (i) castle, fortress 504, 654, 697, etc. (*chasteus* 505, 654, etc.); (ii) keep 491, 509 (*tour* 495, 512); (iii) court, palace 1486 *yn y llys* ar c. (*paleis* 1386).

cau: ba., to shut 2418; m.grff. 3 *hayaŷ* 2372.

caŷ: e., giant 1367, 1373, 1387.

hedernŷ: e., (i) vigour, might 1068, 1340 (*force* 1022, 1263); (ii) strength (of armed men) 149 (*plus compainus* 157); (iii) strongholds 2844 (*donjons e fermetez* 2446).

hedymdeith: e., 165, 244, 1122; ll. *on 287, 512, 599, etc. (13 o es.), *ledymdeithon* 2664, 3182; *ket-* 891, ll. *on 930, 1053, 1703, 2312 (i) friend, companion: *ŷŷŷyd gŷuŷell* a ch. 244; *ty mratuŷyŷ* am h. 891 (*mon dux compaignon* 852), etc.; (ii) ll. companions in arms, fellow-knights 272 (*baronie* 'barons, warriors' 270), 1053 (*gent* 'troupe, men' 1008), 1761, 2266 (*chevalers* 1600, 1995), etc.

heinaŷ: e., penny 1110, 2838, 3230, 3277 (*dener* 1060, 2441, etc.); gw. *Adrefau* yn *Cystrawen*, 348, (1).

keiŷat: e., guardian 2926.*

keiŷŷab: ba., (i) to seek, look for, 139, 382, 1795, etc. (17 o engh.) (*querre* 143, 842, 1631, etc.); m.grff. 3 *rod* 2370;

(ii) to ask for 695, 3888 (*demandr* 682, 3425, etc.); m.p. 1 *af 3239; grff. 1 *eiŷ* 2838; (iii) to attempt, endeavour 1389, 1400, 1940, etc.; m.p. 3 *keiŷ* 3050*; gw. *ymgeis* a r' n. ar 2799.

celeryd: gw. *dan* S.

celu: ba. a g., 681 (*celer* 670), 2556 (*ne se tenir mu* 'not to hold oneself mute' 2210); m.p. 1 *af 681, 1019, 2138, etc.; grch. 2 *hel* 120; c. *rac* 681, 876, (*ne . . . guber* 'not to say sth. by way of a joke' 837), 1019, 2138, etc.

kellyd: e., lie, falsehood: *dylbedut* h. 279 (*mentir* 280), 765, 4075 (*mentir* 3584); ll. *eu 4168*; *canu* h. 337, 722 (*mentir* 338, 706); *dachymygu* h. 1125 (*degaber* 'to joke, speak in jest' 1072).

kenedel: e., (i) kindred, kith and kin 2937 (*mes parents* 2528), *kenedyl* 4049 (*parente* 3365); (ii) people, nation 1601.

(*henhadu:* ba., to give permission); m.grff. 3 *rod* 3113 (*conge* . . . *dona* 7676-7).

kennat: eb., (4196), 25, 73, 87, etc. (28 o es.); ll. *deu 2599, 2603, 4008, 4208, *kenhat* 2752, 3528, 3771, etc. (6 engh.); ll. *deu 3497, 3632, 4201, etc. (5 es.), *kenat* 91, *kenyat* 3112, *henlyat* 3764; (i) leave, permission, consent, 280, 3041, 3489, etc. (*conge* 292, 2608, 3042, etc.) (9 es.); (ii) command, bidding, order 2535 (*commandement* 2191); *kyneyŷ* h. 1451,* 3041, 4313 (*prendre conge* 2608, 3798), 3112, 3489, 4316 (*demandr conge* 2676, 3042, 3801); *erchi* h. 3835, 4217 (*demandr* c. 3364, 3717); *mynu* h. 3836 (*demandr* e. 3364), *roi* h. 280 (*doner* c. 292); cf. *yna y herdatŷ* y g. *ruedŷ* 3771.

kennadŷ: eb., message 96,* 752, 756, etc. (6 es.) (*message* 101, 737, etc.), *kennadŷ* 2555.

(*herd:* e., song); ll. *eu 256.

herdŷel: bg. ac. a., (i) to go, wend one's way 267, etc. (*aler* 266), 574, 2505 (*en aler* 563, 2167), 2267 (*achimiser* 1096), (*enchimier* 2813), 1148, ((*repasser* 1096, 3530); *k. ar droet*, to run about on foot 717 (*course* . . . *a pe* 702); m.df. 1 *af 1585 (*iruy* 1466); 2 *y 3209 (*tuŷ frai* 2774); 4 *on 1712 (*irrum* 1557); 6 *on 1648 (*irruŷ* 1509); amh. 3 *ei 443; grff. 3 *rod* 87, 91, 1148, etc.; 6 *ŷŷŷant* 350, 1744, *ŷŷŷant 3108; (ii) to ride (on horse) 837, 860, 903, etc. (*chevaucher* 821, 822, 865, etc.); *k. oz blaen* 2656 (*condust* . . . *e gŷuŷ* 2890); *ar ormod* h. much travelled 3233 (*traveilles e pones* 2799); *k. y fford* 3410 (*se enchimier* 2965); *k. roc* 1183, 1301, 1744, etc.; grff. 6 *ŷŷŷant* 1770, *ŷŷŷant*

- 2702, 3118; d.p. 4 *om 1725; grch. 2 *a 574; (iii) to ride fast, to gallop 2485, (espornor 2152), 2911, 2917* (si est avant alé 2509); h. gallop 1573 (galoper 1459); m.grff. 2 *eifl 2911; cf. 3410 y ffozd a gerddaffant.
- herddyat: e., gait, paces (of a horse) 2878.*
- herdyn: eb., 2211 (couve 'vat' 1958), 2223, 2232.
- herydus: a., blamable 316 (a blamer 321), 3037.
- helhillid: e., shame 806 (grant vilté 'great ignominy' 780), 1997 (grant hunte 'great shame' 1788).
- (ki: e., dog); ll. hollgón the whole dog tribe 1782.
- kic: e., flesh: k. garanot a hýeit 1419 (gru e janté 1335); k. manadar 1420; gw. ar 1416-21.
- (kil: e., back); ifgíl on the pillion 3941 (dereze 3465).
- kílid: e., fellow, companion, gyda grym rh.: hyspys yr adnabu pató o nadunt y g. 1461.
- (kilyab: bg., to move back a little, retire); m.grff. 6 *affant 2697 (se departent 2326); (ii) to flee, run away; m.grff. 6 *affant 3376 (s'en fuerent 2935).
- himiaú: e., food 862,* 1369, 1501 (diner 824), 1291, 1397.
- kinielú: bg., to take food 868 (diner 829).
- claf; gw. dan S.
- cladu: ba., (i) to scrape, scratch 2389 (grater 2084), to paw (of a horse), 1870 (gratir 1680); (ii) to deepen 717 (redreecer 700; redr. B 2189=dysynhau 2532), 2743; (iii) to bury 1349 (enerelir 1246); m.grff. amhrs. *oyt 2811 (cors en sepulcre pover 2416), 3810 (fu . . . en sarcu posez 3344); m.grff. 6 *affant 4297 (est le cors enterex 3783).
- claf: a., ill 41, 116, 2223, 4327; cl. gog-lleiddatc 4325* (malades gesant 3809).
- claret: e., 1421* (vin claré 1335).
- cladú: e., moat, fosse; ll. clodyeu 717, 2532 (fossés, fosses 'moats' 701, 2180); cf. ffozd achlodyeu SG 53=fossés Queste (F) 71.
- cladú: e., cleaner (of ditches, moats) 716.
- clabz: e., lid, cover; ll. clozyeu: ac eu cl. arnut 3755 (sur couvrez 3287).
- cladyr: e., cl. y ddyuron sternum 360 (pestrine 'breast' 369); ygrl. y d. 1072 (en milu le pis 1056), 2013 (en mi le pis 1799), 2027; ffluabú cl. y d. 4181* (batre sa coupe=se repentir 3683).
- cladyf: e., sword 135, 159, 548,* etc. (34 o es.); ll. *eu 3372; cladydu 2733; clady, 961, 1008, 1108, etc. (16 o engh.); yflynnu cl.=gŷzhu 2733; (cl.=espée, espé; branc, braunc); ar y rmathau o gl., gw. M. Watkin, BBCS, XIII, 132.
- clayychu: bg., to fall sick 3787 (estre mult malades 'to be seriously ill' 3321); m.grff. 3 clayychadú 3221 (se prist S. forement a malader 2783).
- clayt: e., 114, 117, 3406 (maladie 2961).
- kleiryeh; gw. hengleiryeh.
- kloch: e., bell 3853.*
- clot: e., renown 2784, 3619.
- clotuzus: a., famous, renowned, 4130, 4135, 4223, (valiant 'valiant' 3628, 3641, 3723); 2868, 3372, 3809, etc. (aloué 'renowned, esteemed' 2469, 2930, 3343, etc.); 3395 (preysé 2922); (am feirch) 2912,* 3021, 3121 (de pris 'of high value' 2591, 2681); grdd.gyf. *uffet 3021.
- clodest; gw. glodest.
- cluft: e., ear, 1104; ll. *eu 284, 2977.
- (clufstabe: e., pillow); ll. *ogeu 3754.
- (cluywab: bg., (+ar) to wound); m.grff. 3 *ad 2702.
- cluyot: ba. a g., to hear 1488, 1566, 3147, 3357; m.p. 1 clywab 1567; 2 clybly 1563; 3 clyb 1889, 2111, 2324, 2358, 2386; amh. 3 clybly 255, 434, 920, 1492, klybly 1482; grff. 1 kigleu 3878, kigle 3132, hicleufi 2627,* 3 kigleu 39, 497, 1240, etc. (22 o es.), kicleu 189, 459, 1543, 1673, cicleu 1558, kigle 3796,* 6 clyofant 1836, 4246; grff. 3 clyufei 258; d.p. 3 clyyho 1644; amhrs. clyther 374.
- cnatú: e., flesh 1156, 1842; knatú 3737; hyt kn. 1606, 3398 (charnel amitez 2955).
- cnethillin: e., kernel; ygnh. y tal 1013 (em mi front (B) en milu le front (D) 'in the middle of the forehead' 968).
- koeh: a., red 4162.
- coet: e. if. a ll., wood, a collection of trees 444 (bois 437), 3101; ll. *dyd 2045 (bois 1832), hoet 3228 (bois 2793); gw. baed.
- (coew: e., leg); ll. *ffeu 1964.
- coeth: a., refined, pure; eur c. 338, 912, 1246 (or pur 1180), eur hoyth 2853 (fin or 2456).
- cof: e., memory, remembrance: dyuot c. y to recollect 2421; gadad heb g. 474, 522, 1024, 2080, (oblier 'to forget' 468, 522, 1024, etc.), 3408 (metre en oblier 2613).

- (coffsau: bg., to remember); grch. 2 *a 2512 (pensez de fraper 2173).
- coluwr: e., snake 987* (coluwer(s) 946), 1012 (colure 967).
- collet: eg., 3784 (damage 'loss, harm' 3316).
- collbi: bg. ac a., to lose 1028, 3003, 3035, etc.; m.grff. 1 *ei 683, 1497, 1534, 3311, 3624; 3 *ei 1549, 3611, 3914, 4348; grff. 3 *affe 1060; k. hysgu 683 (veiller 'to keep awake' 672).
- comuración: e., spell, magic, 1047; canu c. to lay (s.o., sth.) under a spell 1044, -ion; gllneuthur c. 1753, 1756 (aver conjurer 1594, conjurer 1596).
- (hozfy: e., bow of a saddle); ll. hozfeu 2886,* 3595; cf. korofeu SG 230.
- cozf: e., body 147, 1328, etc., hozf(f) 146, 3646, 4097, 4294; ll. hysff 4369, *ozod 2509.
- cozn: e., horn 568* (corn 559).
- cozon: e., crown 1002 (corone 957), 2862, 3803, 4190 (corone 3336, 3693), 4372.
- cozonatc: a., crowned 3570, 3628, 3808, 4251, 4302; gw. Isod.
- cozonhau: ba., to crown 3803, 4193; grff. amhrs. *alyt 4372.
- cozf: e., body 404* (cors 405).
- kozunatc: a., crowned 2943 (corone 2532).
- koftalchi: e., mastiff 4162* (mastin 3667).
- (kofti: ba., to cost); d.p. 3 *o 120.
- (coftrel: e., jar, flagon); *eit 864.*
- crasfang: e., claw, talon 913 (pate 872).
- crasf: a., sharp, acute; yn g. intently 2377, 3226* (mult bien 'very closely' 2788); yn graf 1538; crasf fynyest ar to scrutinize 3867.
- creadúyr: e., creator, á grym a., ac a gredaf . . . y duó cr. 4123 (e creai en deu 3631).
- cret: e., (i) faith: myn vygret 3231, 4006 (par foi 2797, 3531); (ii) baptism, Christianity 4149 (crisienté 3656); (iii) Christendom 3076, 3549 (crisientez 2642, 3097).
- credú: ba. a g., to believe: dáu yd uodum yn credu 4166 (Nus creom malenté 3660); mi a gredon . . . y taú ti oed boón (jo dirrai ke eu fuzez B . . . 1427). Dilyner bg. ag y neu á myón: (a) ac nys gozf fo . . . a gretto y vahom 405 (Honi seit de son cors hi en Mahum se afie 405); ac a gredaf y ieffu griff 795 (e creai en deu 768); ny allaf credu ti 2049 (eu puzze joo creyret 1834), etc. (12 o es.); (b) y neb a gredaf
- myón helóydeu 4167 (ke mes en li creit . . . 3671). (Sylwer y dilyner creire, creire yntau gan a ac en); m.p. 1 *af 795 (=df., e creai en deu 768), 4123*; 2 *y 1362, 1901; 4 *ón (=df.) 4170 (ererom 3673); grff. 3 *ad 4167; d.p. 3 cretto 408; amh. 1 crettei 382; 2 crettul 394.
- creic: e., rock 1879 (rocher 1693); cr. uchel 1845 (rocher 1672).
- creffáu: ba., to greet 3639 (+kyfarch gbell y) (saluer 3172).
- creffo: e., welcome 2821*; gw. croyffáu a groyffáu.
- (krewa: ba., to create); m.grff. 3 *ad 3305.
- creu: e., blood 1088 (sanc 1041).
- kreulón: a., cruel 355 (feloms, 'perfid, cruel, impious' 355).
- cri: e., y cri ar lleuain 3687 (la noise li hus 'the noise and the din' 3219); cf. le hu e li cri 'the hue and cry' ChdR 2064; dodi kri 3371, d. cri 3605 (ecrier 2939, 3141).
- (crimabac: e., greave); ll. *ogeu 542* (Une chausse 332).
- crisf'alón: e., Christian 1365, 2220, 4152; ll. *onogyon 2066, *onogyon 3693, 3724.
- crisflogaeth: e., (i) Christianity 829 (la lei 'the (religious) law' 798); hymryt cr. 2038, 2048, (crisiens 1824, 1833); h. bedyd a cr. 2143 (estre baptizez 1912); *oyth 398; (ii) the whole body of Christians 1006 (crisienté 1718); (iii) Christendom 1979 (crisientez 1760).
- croen: e., skin 1158, 1827 (quier=cuir 1659), 1926; ll. cryon 3156.*
- croc: e., (i) galloway: ti a vydy yf g. 1281 (pendu serrez 'thou shalt hang' 1216); (ii) the tree of crucifixion, the cross: pren c. 1319, 1350, 2811, p. crog 1087, p. crok 796 (la beneyte croiz 'the blessed cross' 1245, 1041, etc.).
- crogi: ba., to hang (as criminal) 143, 952, 962, etc. (pendre 147, 910, 918, etc.); am c. yn uchel a c. 62th y tubet, gw. n. ar 338; m.p. amhrs. *ir 1094; amh. amhrs. *ir 3010; grff. amhrs. *eit 885* =prf. 1234; d.p. crocher 221.*
- croyffáu: e., welcome: a chr. 62thyt 1502 (ben vemu sevez 1396); gw. croyffáu a groyffáu.
- erón: a., round 863.
- eryf: a., strong 1958; yn gadarn. 2021; yn g. fenedic 2438; anhygar g. 2552; ll. *yon 3735, 3738; grdd.gyf. tel enw *et

424; grdd.gymh. *ach 421 (*fort e bien formis* 'strong and well-built' 417).
 cryfder: e., strength 1068, 1428.
 crynu: bg., to tremble, quake 944, 1834.
 crys: e., shirt: *om en c*, 1610 (*mue en ma cote* 'with nothing but my long shirt on'; cf. *oth vnbeis* 763 (*en vostre cote* 1680), a gw. Viollet-le-Duc, *Dict. du Mob.* III, 297.
 cudyad: ba., to hide 325 (*musser* 326 = HFF. *Ffrainc mucier*; cf. *mitshian* 'to play truant' y Deau).
 (cul: a., thin); grdd.gymh. *ach 1155; gw. *culhau*; cf. *cul* SG 92 = *maigre* Queste (F), 140.
 culhau: bg., to become thin 1156 (*fu devenu magre* 'he had wasted away' 1101).
 huffan: e., a kiss 132, 800, 2822.*
 huffannu: bg., to kiss (i) 291 a 2326 (+ *dodi ddyllaf am ynygyll*) (*acoler* 202, *baisser* 'to kiss' 2049); (ii) m.grff. 2 *huffeneist* 2575 (*cauber* 'to have sexual intercourse with', *ystyr* sydd eto i *baiser*); grff. 3 *yffei* 2591.
 c6byl: a., entire; *cluebllyned yn g.* 1082 (*set ainz tut plener* '7 years completely' 1038); *seith ml. yn g.* 1600 (*set aus plener* 1479); *ae kyffeffaol yn g.* 2471; (ii) ?whole and unimpaired 1852* (*sen ne enter* 'healthy and unbruised' 1677).
 cuir: gw. *quire*.
 c6llis: gw. *poethc6llis*.
 k6nfallt (llsgr. *ky-*): e., a mantle, cloak, 541.*
 c6ploru: ba., to fulfil, carry out: e. y *ydyllys am* 22*; e. *elbyllys ar* to have sexual intercourse with 2427 (*veergunder* 'to dishonour' 1947); m.grff. 3 **ab6l* 1947.
 c6r = *carr*; gw. ar 2880.
 h62t: e., 1574 *c6fallai = plus* 2883, HFF *place* 'a space of green sward in front of doorway of the castle's keep'; gw. ar 2833.
 c62teis: a., courteous, polite 1023 (*cortois* 987), 3228 (*cortis* 2794).
 c6tta: a., docked, short-tailed 434.*
 (k6lyna6: bg., to complain); m.grff. 3 **ab6l* (62th) 3921.
 k6lynnu: e., lamentation (+ *trifflach*) 3116 (*d6l. grief, sorrow* 2680).
 c6lynnu: bg., 1847 (*regretter* 'to lament, weep' 1674).

kychthymnu: bg., to set out; m.df. 1 **naf* 3310 (*yrat*); grff. 3 **naf* 4244; 6 *vyffant*, 1054 (*le chemin tindrent* 'took the road' 1010).
 kyfagos: a., near, adjoining 3253; yn *gyu.* y 28.
 kyfamer: eg., meantime: yn y *k. h6nno* 11, 61.
 kyfarch: bg., to greet, salute, (*kyff.*, *kyll.*, *kyu.*): *k. g6ll* y 94, 269, 866, 936 (*bien teoz tus venuz* 'be you welcome' 895), 212 (*li ad salu6* 'saluted him' 1991), 3422 (*il lur salue* 2975), 3638 (+ *ae eu cress6n6*) (*les ad salu6* 3172), 3934; m.grff. 3 **ab6l* (ll. y) 3304; 6 *vyffant* (ll. y) 2801.
 kyuaruot: bg., to meet 322, 340, 1013, etc.; m.p. ?3 (*gyda grym ama-priff*) *d6c6 ath gyuary6* (llsgr. *d2. yth gythei6yt* 2984 (*gw. Berfau Cyfamsuad o Bot dan Ffrueham*, 331); *amh.* 3 *uydai* 318; grff. 3 **yfa* 1459, 1797; *amh.* 3 *efl* 430, 616, 619, 2298, 2598.
 kyuar6yd: e., guide 2366 (*jeo tus pri he eus me volez la mener* 'I pray that you should lead me thither' 2071); *ta.* 3107 (*Ben sai le veys e li chinins grans* 'I know the ways and the highroads well' 2670).
 kyfathzach: e., marriage, match 4264* (*marriage* 3753).
 kyveillt: e., friend (+ *hedymleith* *gibahan-red6d*) 243 (*priv6* 'bosom friend' 248).
 kyveir: e., (i) direction, region: *ygh. y gallon* (+ *yg cledyr y d6lcyron*) 2027 (*contre le ger* 'in the region of the heart' 1814); (ii) *ygh. arid.*, against (in battle array), 2652 (*encontre* 2254); (iii) *pob en yny gyfeir* 3982 each individually, each for his own part (cf. *e checon fist li son mort e recreant* 'and each killed his opposite number or made him surrender' 3504).
 kyfl6n: a., complete 3222, 4214.
 kyflenbu: bg., to fulfil: *k. en ferch* to consummate their love 36.
 kyffym: a., nimble, quick: yn *g.* 2710 (*meyntenant* 3336), 2704, etc.
 kyffyoed: (ll. o *kyff6*), mutual oaths 471.* (*kyffneiffaf*: e., kinsman, near kin); ll. *veieit* 4173 (*parent* 'relatives' 3675); cf. *kaf-nefayei* P 5, xv.*
 kyuo1: e., tarrying in a place: *hael k.* ar 124* (*traer* 'to come upon' 132), 3325 (*repeyer* 'to return home' 2883).
 kyuo2: bg., to arise, rise (= *kyuodi*) 175.

kyuodi: bg., (i) to rise to one's feet, to an erect posture: *k.* 935, *2704, 2826, 4088; *k. y eyny* 709, 733, 1392, 2054, *k. y eyny* 161, *1890; *k. yny feuyll* 130, 158, 949 (*Levez eus en estaint* 908), 1100, 2033, 2230; *k. yny eifle* 799; *k. o l6llygu* 740, 1530 (-*ye*) (*redresser a la vie* 1420); *k. o veir6* 2812 (*resusciter* 2417); m.grff. 3 **es* 740; (iii) to rise (early, late) 2858, 3111, 3330, etc.; grff. 6 *vyffant* 3683; *k. y eyny* 2444 (*Sire sus levez* 2623); (iv) to rush forward: *k.* 139, 341; *k. y eyny* 162, *175, *k. y eyny* 214, 307, 324; m.grff. **es* 139, 162.
 kyuoeth: e., (i) estate, property, land 507, 657, 2187, etc. (*tere* 509, 644, 1946, etc.); ll. **eu* 4334, 4337; (*causment* 'domains, fields' 3814, 3817); (ii) region, country (+ *g6llat*) 428; (*paiz* 420), 655 (*regions* 641); (iii) inheritance, heritage (+ *dlyet*) 2824 (*see heritez* 2426), 2842 (*eus riche heritez* 2446); (iv) riches, wealth (+ *da*) 1728 (*richer* 1576), 172* (*quant ke* 'that which' 184), 4236 (*tot hant que* 'all that wh.' 3733).
 kyuoethac: a., (i) powerful, mighty, 16, *67, 213 (*riches, fort* 225); *sail k.* yn 1033, 1521, 1635 *yw fort* 'mighty' (cf. 992, 1411, 1502); (ii) possessing great wealth or great estates 905, 1589 (*riche* 867, 1470), ?1525; *du6 tat k.* 2925 (*pere dreituel* 'righteous father' 2318); *du6 holl gyuoethac* (*sire dreituel* 2615); grdd. eith. *ocof* 905.
 kyfranc: e., (i) struggle, battle 465, 576, 3289 (*l'eur* 2851); (ii) affair, story 2407 (*aventure* 2094); ll. **yeu* 3289.*
 kyfry6: e., saddle 588, 2886*, 3235 (*arçous* 'saddle bows' 3235).
 kyfry6: e., such 616, 2342; y *k.* 3133, 3936 (*tel* 'such' 3461).
 kyfuch: gw. *gogryfuch*.
 kyfandeb: e., accord, peace 3528, 3546 (*estre acordes* 3994).
 kyuyt: e., proximity: *mynet* *gyhyuyt* 1059, 1548* (*-fyl*) (*tocher* 'to touch' 1014).
 kyf: e., stump 2104 (*dal mast un trunchun* 'a broken piece of the mast' 1886).
 kyffelyb: a., (i) like: *ygh. varchac* 4047* (*tiel chevalier* 'such a . . . ' 3564); (ii) e. 1956, 4241 (*tel* 'such an one' 3737); ll. *uyon* 3821* (*per* 'peers' 3353).
 kyffelybu: ba., to compare 372.
 kyffelyb6yd: e., the like (of it) 259.
 kyffes: e., confession: yn *k.* 1285 (*si me aide la mere de* 'if the mother of God

helps me' 1220), 1808 (*si dameieu me ament* 'if the Lord God helps me' 1639), 1908, 2294.
 kyffellu1: bg., ac a. to confess one's sins 1434; m.grff. 1 **es* 1596; (ii) to hear (penit) in confession, to confess (of priest) 3798; m.grff. 3 **ab6l* 2471.
 kyffellu2: ba., to beat, squash 2080* (*er-quasser* 1862).
 (kyffin: e., border, confine); ll. *id* 2921.*
 (kyffroi: bg., to stir, move); m.grff. 3 **es* 2015 (*vaaherer* 'to budge, move right or left' 1802).
 kyfur: e., occasion, opportunity 1630.
 kyghoz: e., counsel, advice, 234, 317, 513, etc.; *bat* 62th *g.* to follow advice 234, 317; *gofyn k.* 512, 3622; *gilmuehur k.* 1282, 1793, 2200; *rodi k.* 1632, 1788, etc.; *kymyrt k.* to consult about 3993.
 kyghozynt: e., envy, enmity: *dala k.* 62th 415* (*estre coru6c de* 'to be angry with' 412).
 (kyghozai: ba., to advise); m.p. 5 **6ch* 4256.
 (kyghoz62: e., counsellor); ll. **kyr* 2947.
 kygyroffozd: e., meeting-place of several roads 1185.*
 kyhoed: ?a., public: *ar g.* in public, publicly 4150.
 (kyhd66: ba., to accuse); m.grff. *amhrs.* *vyffit* 1440; gw. *kamkud66*.
 kyh62d1: eg., encounter, battle 3610.
 kyh62d2: bg., *k. a(c)*; (i) to meet, fall in with; m.grff. 3 *vyrd66l* 3247, 3544, 3855, etc.; *k. d6c6 a* 4089 (*henir* 'to meet with disgrace' 3598); (ii) to meet in combat; m. *amh.* 2 *vyrd6l* 3984; grff. 3 *vyrd6d* 3602 (*l'ad mort get6* 'hurled him to death' 3139), 3712, 3975 (*l'abat mort sanglant* 'cuts him down in a sanguinary death' 3498) etc.; 6 *vyrd6d* 3348.
 kyhyt: a., (i) (grdd.gyf. *hir*) so long, as long 1159 (*cheuz si longs que* 'hair . . . so long that' 1103); e., (ii) of a space of time; a *pha g.* *bynnac* however long 3505 (*E tant . . .* 3058).
 kylich: e., circle; *ygh.* around, about 1118, 2443, 2532, *ygh.* 2977; *bat ygh. castoll* 1668 (*assager* 'to besiege' 1525); *edzych yn y g.* to look around 1150, 2923.
 (kylehed: e., mattress, bed); ll. *seu* 3754.*
 kyll6l: e., knife 2561, 2565, 2753.
 kymar: e., partner, husband 2751.
 kymedzolder: e., moderate amount; *yvet k.* 427.

kymeint: *a.*, (grdd.gymh. *maôr*) so (as) great, large (as) *k.* *o(c): tof gennyf i bot yn g. dy nelyn di a hynny* 1810; *y lygeit oedint g. ar ddyf fadffer vdyaf* 1968; cf. *hefyd* 1992, 2490, 2498, 3997; =*te.*, as much (many) (as); *k. ac awynnei o eur* 70; *ghmeuthur k. ac yffyd yny llythyf* 839, 2316; *a ch. arall o gylchedu* 7753; *k. yô y duchan ac na bu eirotet y g.* 4352-3 (*unhes ne vi ti grant* 3830).

kymhell: *bg.*, to compel, force 1336; *k. ar;* m.d.f. 1 *af* 1177 (*jeo . . . retroterai* 1123); m.grff. 3 *af* 2423.

kymozth: *ba.*, to help 1127, 2200; m.amh. 3 *hozthei* 1167.

(kymhoyff)af: *ba.*, to fix firmly; m.grff. 3 *af* 2863.*

kymryt: *ba.* a *g.* (i) to take, take hold of, 134, 224, 568, etc.; *k. ar* to undertake 4046; to pretend 40, 113, 771 (*ferre sembiant* 754); *k. bedyd* 2142; *k. hemat* 1451, 3041, 3112, etc. (*demandeur, prendre congé* 2608, 2676 3801, etc.); *k. hiniâu* 881; *k. criffionogaeth* 797, 2038; *k. kyghoz* 3992; *k. da* to take wages 2285 (*estre soulder* 2015); *k. yn dâc* 2256 (*se amayer = l'emaier* 'to trouble oneself' 1988); *k. yn lle dâc* 1787*; *k. dycyzynerth (+lleuin ac llylyaf)* 191 (*plural* 209); *k. y* (*hamnod*) *fload* 1186, 2412, etc.; *k. y* (*rhh*) *ff.* 1679, 3845, etc.; *k. eu ff. rac* 1743; *k. hnyt* 2244; *k. gôzogaeth* 2053; *k. yn llorec* 3315, 3320; *k. ym ghwreia* 1598; *k. gllufe* 238, 750, etc.; *k. lletty* 3253, 3416; *k. llô*, 828; *k. eiliuarbch* 740; *k. goul* 2597, (*estre dolent* 'to be dejected' 2246); *k. ofyn* 942 (*aver pour* 'to be afraid' 901), 2113 (*a. frissur* 'to be in dread' 1889); *k. lletnyd* 1488 (*aver grant joie* 1388), 1615 (*de-mener grant joie* 1490), 1558, 2635 (*aver joie al qer* 'to have joy in the heart' 1442, *joie al qer* 'to be joyous in the heart' 1402); *k. penyf* 3847; *k. ryuic ac ymi* 1564 (*demeyner feret* 'to display audacious pride' 1446); m.d.f. 1 *eraf* 144, 707, 2053, *verhaf* 3223; 2 *eray* 3742; 3 *er* 2142, 4046*; amh. 1 *erôn* 1598; 3 *erai* 3173; grff. 1 *ereiff* 203; 3 *erth* 113, 134, 224, etc. (42 engh.); 6 *eruffant* 2775, 3336, etc. (5 es.), *yffiant* 1679, 2449; d.p. 3 *ero* 2285; grch. 4 *er* 573, 725, 736, (8 engh.), *mer* 182; 10 (ii) *seize, lay hands on* 923, 2084, 3268 (*saier* 2770, 2833), etc.; m.grch. 5 *erch* 2988; (iii) to bring (a thing) 2850* (*porter = apoter* 2453); to bring (a person) 3640 (*amener* 3173); (iv) to carry away 3158 (*porter = emporter* 2725).

kym¹: *cyr.*, (gyda grdd.gyf. yr ans.) as, 199, 381, 557, etc. (13 engh.), *ky:* *k. lybenet* 2696, *k. wychanet* 3780.

kym²: *ardd.*, before 630, 1252, etc.; *kym* no *hynny*, gyda *grym* *adj.* 258, 1046, 1136, etc. (7 es.), *gyda grym* *ans.* 2592 y *nu* *h.* no *h.*

kynd¹: *cyr.*, although; *achyny* *ffediçh* 408.

kyndiraçc: *a.*, furious, mad 3353, (*dent* 'insane' 2912), 4038.*

kynuier: *e.*, so great a number; *y g. tiryoad* 3024.*

kynval: *ba.*, to defend, hold; administer (fiefs, estates): *k. kyuoeth(eu)* 657 (*kyun-*) (*de li tendras ta tere* 644); m.d.f. 3 *vel* 4333 (*tendras . . . casementu* 3814); m.grff. 3 *velis* 2761 (*son heritag tint* 2376); *k. ryuel* 3994 (cf. *mener guere* 3994).

kyndan: *e.*, discord, strife; *tyfu k. yrig* 3319 (*temer* 'to quarrel' 2878).

(kynneu) ba., to light, kindle; m.grff. *amhrs. kyneuoyt* 2452 (*fu alumind* 2129).

kyynn: *ba.*, to offer 172, 652, 2342, 2348, 4260.

kyynull: *ba.*, to gather, bring together 3498 (*ensembl* 3052), 3586.

kyynulleitua: *e.*, 4177 (*asembl* 3678): *k. vaçc* o *varçoneit* 4057 (*grant barnage* 'a host of barons' 3570).

kynt: *adj.*, (grdd.gymh.) (i) before; *no chynt* 3131, 3399*; *na ch. na glledy* 556; *mal kynt* 2660, *2704*, 4206, *eu h.* 4348; (ii) earlier, rather; *k. y ket dy gragi* 627; *k. y bydaf* *varç* 817; (iii) faster; *ach. y redatâ* 642; *grynt* (a *grym a.*): *y nos g.* 1765; *a.*, (grdd.eith.) *kyntaf*; *y neit* *h.* the first leap 1337; cf. 610, 2665, etc. (6 es.); *gryntaf*, gyda *grym* *adj.* (i) in the first place 1108, 2914; (ii) fastest 644*; *yn g.* firstly 515, 3264, 3463, 4127.

kynted: *e.*, the upper raised end of the hall 286.*

kynyshaedu: *ba.*, to endow; *y nartlu* *of ac g.* 3053, (= *succurer e eyder* 'succour and aid' 2619).

(kyntau) ba., to permit, consent to; m.grff. 3 *af* 3031 (*f'ad atreye* 'granted it' 2600).

kyr: *ardd.*, near; *a chyr y laç* 3419 (*dajute* 'li 'near him' 2973); *gw. gyr.*

(kyrch) e., inroad, incursion; ll. *eu* 2194, 2300 (-*ych*).

kyrchu, kyzechu: *bg.* ac *a.*, (i) to seek, go to (a person, place); to enter 193, 736, etc.; m.grff. 3 *af* 3181; 6 *uffant* 3335;

3830, *yffiant* 804; *k. at* to approach, draw near 3412; (ii) to fetch, send for 3290, 3685; m.grff. 3 *af* 2768 *amhrs.* *oyt* 2212; (iii) to strike, attack, charge 164 (*venir poinant* 172), 591* (*ferre un juste a* 577), 3599 (*ferre* 3138), 3980, 4104 (*ferre coare* 3615); m.grff. 3 *af* 3603.

kyfeyyll: *bg.*, to stand, wait 1490 (*cout entrer, mes un pole atent* 'wished to enter, but waits a little' 1386).

kyfgu: *e.*, sleep 683; *bg.*, 772, 1152, 1196, etc. (12 o es.), *kyfçu* 1708, 3165, 3329*, etc. (5 engh.); to rest, sleep, 1194, 2778, 3165, etc. (*they me content dormir e reposer* 'here I must sleep and rest' 1138), 3907 (*gynt* 'to rest' 3438); *mynt* y *g.* to go to bed 2778, 3256, 3577 (*se cocher* 2392, 2823, 3119), 3345 (*aler dormer* 2906); etc.; m.grff. 2 *veif* 2935*; grff. 3 *af* 1200; d.p. 1 *af* 1194; *gw. Modd Dib. dan Ffuriant*, §31, B, (a).

kyfl: *a.*, grdd.gyf. gyda *rhh.* 550, 556 (*unkes meilour* . . . 'never a better' . . . 539, 543); *gan efçob* *h. ac y heffil* 1273 (*de u bon eveque* 'by so good a bishop' 1211).

kyffyr: *e.*, thought, meditation; *myt oed . . . dyn dzuinach y ch.* 1536* (*out mult dolent* *le qer* 'had a very heavy heart' 1423); *trôm oed genthi y hyst a dâc* *oed y ch.* 1686-7 (*mult en fu dolent e desheyt* 'she was therefor very sad and afflicted' 1540).

kyt ac: *ardd.*, with, in company with 2794, 3364, 3515, etc. (7 es.); *gw. gyt* *ac.*

kyt ac y: *cyr.*, as soon as 180, 225, 1074 (*ausi cum il chait* 'as he fell backwards' 1028), 1101, 1644 (*hant il avera ce ai* 'when he will have heard that' 1507), 2126; *gw. gyt* *ac y.*

kyt knaüt: *e.*, sexual intercourse 1606 (*unkes ne pout mon cors tocher* 1483), 3398, (*harnel amitez* 'carnal love' 2955).

kytgyfçu: *bg.*, (+*a*) (i) to lie with (a woman) to defile 807, 953 (*kyt zylyu*) (*purgeur* 'to corrupt chastity of' 780, 911); (ii) to ravish, outrage (f-f) (+*ghmeuthur amod ar*) 2255 (*prendre par force* 1987), 2385 (*f-g*) (*eposer* 2082).

kytgyfçu: *bg.*, (+*a*) (i) to reciprocate love 506; m.p. 3 *yu* 484* (*si jeo ne ele son amour* 'if I have not his love (in return)' 455); (ii) to have sexual intercourse with 506 (*Josiane girra delez le mouin costé* 'I. will lie by my side.' 507).

(kytynwa) bg., (+*a*) to concur in opinion; m.d.f. 1 *a mi a af a çhoi* 4121 (*jeo serrai crestien* 3630).

kythreul: *e.*, devil 2155 (*malfe = malum fatum* 1921), 2237, 2399 (*deble* 1977, 2089), 2625, (*d.d'enser* 2266), 2401 (*Lucifer* 2090); ll. *weï* 1410 (*malfez* 1328).

kytheir: *a.*, well supplied with (clothes, arms, etc.); 2202 (*menbrez* 'robust'; *valiant* 1949) 1982; *k. o. çzi* (*bien garnis de* 'well furnished with' 423); grdd. *cith. af* 328* (+*gôffocaf*).

(kytheirwa) to prepare, arrange: m.grff. *amhrs.* *oyt yn dâc* *yth kytheiroyt* 2985 = *?d. ath gnyeryb* 2985* (*malis vas est enconstr* 'evil has befallen you' 2561).

kythair: *a.*, faithful, loyal 2001, 2344.

kythirdeb: *e.*, fealty 660.*

kythreinyaç: *ba.*, to arrange; *k. taryan* 1914.*

kytlynnu = kythlynnu: *bg.*, to set out 3080, 4214.

Chb (Hu, Hù)

chbhaen ffragheid: *e.*, French military stratagem 4094* (*tour françois* 3604).

chbaer: *e.*, term of affection; *vyghil. dac* 3316* (*Béle source* 2873).

chçant: *e.*, *hoffel* y *chç.* o to eat one's fill of 43.

chbare: *ba.*, a *g.*, (i) to play (a game) 3480; (ii) to take a walk 3134; (iii) to joust 3477.*

chbche: *rhh.*, six; *chublyned* 1081, *huech* 525 (*rhif* 524).

chçedeyl: *eg.*, (i) news, piece of news 2750, 2998 (*novelas* 2360, 3740), etc.; (ii) story 3621; ll. *leu* 2598, 2750, 2752, etc.

chçnyechu: *ba.*, (i) to desire, have need of (food); m.amh. 3 *ei* 1165; (ii) to covet (horse) 2939 (*conviter* 2529); (iii) to desire carnally 1050 (*cocher ove* 1004), 1052 (*tocher* 1007).

chtherth: *bg.*, to laugh 875, 1980, 2596, etc.; m.grff. 3 *chthardat* 2592; 6 *chthard-yffant* 2593.

chçerb: *a.*, angered 3653 (*engels* 3184).

chthardic: *a.*, bitterly angry 3962* (*par cent* 3485).

chhii = li: 2285; *gw. clüi.*

chhiiçhç: *a.*, nimble, quick; *yn chut* *hù.* 2433.

chhinfia (y): e., (+*dechreu nos*) 1701* (*hant il terra mat* 'when night comes' 1550).

chçznu (LIC chçznu): *bg.*, to snore 772 (*ruffler* 753).

D

da: *a.*, (i) good, fine 438, 515, 1652 (*bon* 426, etc., *gent* 1512); (ii) brave 3268 (*vallant* 2832); (iii) famous (of horses) 1277, 1299 (*prisé* 1217, 1230); *da* 62 395* (*pruz* hom 396; cf. *g62da*); *bot yn da* to fight valiantly 601 (cf. *Ferez* . . . 585); *bot da gan* to be pleasing to, to please 692 (*desirer* 685), 713, 779, 967 (*aver de son talent* 922), 2162 (*venir a gré* 1926), 2991, 3571, 3573 (*plere* 2566, 3114, 3115, 3129 (*venir a pleiser* 2699), 4365 (*venir a talent* 3838); *grdd.gyf.* *et 2019, 3020, 4175; *e.*, (i) wealth 400, 622, 1228, (+ *kyuoeth*) 1728 (*richez* 1576), 2342, 2345, 2348, 2353, 3764* (*tresor* 3298); *ll.* *oed 3779 (*tresor* 3313); (ii) *transom* 3750, 3768, 3770 (*rançon* 3750, 3768, 3770); (iii) wages, pay 2286 (cf. *eite vis soulder* 'Are you (a) mercenary, (-ies)?' 2015).

dachymygu: *ba.*, to devise: *d. hellsyd* 1125 (*degaber* 'to have recourse to a pleasantry' 1072).

dadigam: *adj.*, well enough: *d. y dylhedy* (*vus me dites assez* 558).

daba: *ba.* a *g.*, 300, 2734*, etc. (6 es.). *daly* 415, 652, (i) to have hold of sth. or s.o.; *m.amh.* 6 *delynt* 62th *vedyd* 2214 (cf. *tenir au sur les fums* = abs. o B yma); *grff.* 3 *delis* 2438; *grff.* 3 **yffei* 1903 (*tenir* 1716); *grch.* 2 *na daly adla* 399* *na dala* a., 688; *daly kyghozuynt* 62th 415 (*estre corucl* de 412); (ii) to lay hands on, to take prisoner 3008, 3012 (*suir* 2583), 3718; *m.p.* 4 *6ln* 2631; *amh.* *amhrs.* *delit* 4114 (*tint pris* 3623); (iii) to hold land (and power); *m.amh.* 3 *lei* 661; 6 *delynt* 1035 (*rois out suz li . . . coroune portant* 994).

damao: *ba.*, to wish, desire 1580, 2343.

dammotic: *a. bfl.*, wished-for 23, 37.

damein: *eg.*, incident, event 3190.

dammkeinao: *ba.* a *g.*, to happen 2254; *m.amh.* 3 **heine* 43, **chheime* 3271; *grff.* 3 **heinao* 427, 2070, **chheinao* 3188.

dan: (6 es.), *ydan* 2705, 3588 (i) *ardd.*, (a) under: *d. dzact* 596, etc.; (b) under the authority of 662; (ii) *gyda* be: *dan* 2021 1973, etc. (4 es.); *y dan leuein* 2982; *cf. helyd* 3662, 3671; *ton: athan gams* 902, 1203; *y dano* (i) under him (of horse), 643, 1280, 1574; (ii) under his authority 658, 1036.

dangor: *ba.*, to show 894; *m.df.* 1 *thangoffaf* 896; *amh.* 3 **fei* 829; *grff.* 3 **ffei* 1658; *d.p.* 2 *thangoffach* 841.

(*dalen:* *e.*, leaf); *ll. del* 3143, 3153.

(*dant:* *e.*, tooth); *ll. danned* 1970.

danya: *e.*, deer, buck 1855 (*deyme* 1679); *gw. ar* 1812.

dareftag: *ba.*, to subdue 3708; *rhag. grff.* **yflygedic* 3984.

daruot: *bg.*, to cease to be, to be finished, etc., 628, 1229, 1727, etc., *rydaruot* 727, 1758, 1763, 1901, 2407; *m.p.* (*perff.*) 3 *dero* 2461; *df.* 3 *deruyd* 151; *amh.* 3 **oed*, *rydaroed* 631; *grff.* 3 **nuu* 2681, 3011, 3334, etc. (10 es.), **fu* 1333, 2295; *d.p.* 3 **ffo* 505, 1608, 1896; *amh.* 3 **ffei* 909.

darleacdyr: *e.*, reader 4173 (*ni bien liant* 'reading ever so well' 3677).

darllein: *ba.*, to read, 946, 3773; *sylyer ar grch.* 2 *darllein y llythyron* 940* (*LIC darlle*).

darpar: *eg.*, (i) intention 636; (ii) preparations 3649, 3652 (*le barnage, si grant 'a* great a muster of barons' 3181).

dart: *e.*, a coin; *gw. ar* 2880.

dateanu: *bg.*, to tell, relate (y) 510, 2585 (*conter* a 514, 2241).

(*datfeinao:* *bg.*, to reverberate); *m.grff.* 3 **aid* (*resoner* 1832).

dayar: *e.*, (i) the earth, the world, 906, 1085, 2805; (ii) ground, land 1195, 1799, 2744, 4097; (iii) (*tir a*) *d.* estate, property 400, 4065 (*tere* 400, 3576), 3837 (*heritez* 3366).

de: *ardd.*, (HFF) of 1494, 1516, 2619, *dy* 2851; *cf. William dy ozeins* P 8^b, 9; *Efrart dy givent* P 8^a, 12; etc.

dec: *rhfl.*, ten 469, 470, etc., *deg* (= *deng*) 965, 1957, etc., *dec* (= *deng*) 4115, *dec a rugein* 538, *dec a rugein* 2809, 2880, *dec . . . arhugein* 4144; *teir ar dec* . . . *a rugein* 2805; *pob dd.* 2510, *p.d.* 2716; *degmoze* 3249 (*cinc mars* 2815), *degmrath* 164; *gw. Rhifolion yn Ffuriant*, 524.

dechreu: *eg.*, beginning 371, 601, 1702; *ba.*, to begin 1831, 1847, 2389, etc.; *m.grff.* 3 **vi* 1082, 1314, 1808, 2183; *amhrs.* **oyt* 3607.

dechyf: *e.*, religion 922 (*lei* 879).

deheu: *a.*, right 254, 928, 1405; *e.*, the right hand; *ar dd.* *y lat* 1324 (*a destre ton per* 1249).

dehol: *ba.*, 2833 (*enchacer* 'to banish' 2436); *m.grff.* *amhrs.* *et 3104 (*est enchacé* 2668).

degyr: *e.*, tear 682; *ll. dagre* 323, 710, 785.

deill: *gw. dalen.*

deirydeit: *bg.*, (+y) to be related to 2123* (*estre de parenté* 'to be of the same family')

delo: *e.*, (i) image 558, 911, 1086; *ar d.* 2624; (ii) sight, spectacle 2234.

derhen: *e.*, an oak tree 2020 (*arbre* 'tree' 810).

detlyd: *a.*, fortunate, lucky 2069.*

deu: *rhfl.*, two, 346, 479, etc.; *dly* 864, 913, etc.; *ynghlwm wrth yr unsallafau llao a troet yn deuleo* 1950; *deudzoet* 1918, 1939, etc. (6 es.), *ond deu d.* 1409.

deudec: *rhfl.*, twelve 2716.

deugein: *rhfl.*, forty, 578, 1450, 3379,* etc.

deupeinao: *a.*, double: *yn d.* 390.*

de62: *a.*, brave 160, 488, etc. (*vaillaunt* 171, 488), 880 (*combataunt* 840), 213, 1033 (*fort e combataunt* 225, 992), 2551* (*fors e membrus* 2204); etc., *grdd.gyf.* *gyda grym envol* *et 2629; *grdd.eith.* *af 2158, 2539, etc.

de62der: *e.*, bravery 3276.

diareb: *e.*, proverb 1736.

diagon: *e.*, deacon 1287 (*dehene* 1221).

diawc: *bg.*, to escape, flee from 480, 1210, 3015, 3991,* *diagh* 308, 1631, 1651, 1690, 2515, *diaggh* 1353; *m.df.* 3 *dieinc* 2680; *amh.* 1 **g6n* 1001, 3 **ghei* 167, 425; *grff.* 3 *diegis* 1176, 1443, 1447, 3989; *grff.* 3 **ghyffei* 1189.

dial: *ba.*, to avenge, revenge 1020, 1883, etc.; *m.df.* 1 *af 1113; *d.p.* 3 *o 2837.*

diannot: *a.*, without delay, immediate; *yn d.* 178 (*tait* 'soon' 192, 448, 963 (*ore endreit en present* 'now at once' 918), 1310, 2043, 2208 (*pus* 'thereafter' 1955).

diarbet: *a.*, ceaseless, unsparing 3722.

diarun: *ba.*, 3620 (*desarmer* 'to disarm' 3153).

diat: *e.*, drink 858, 1280.

diat: *a.*, 3678* (*targus* 'slow, dilatory, hesitating' 3209).

diat: *e.*, devil 4182 (*deble* 3684).

dibachaf: *a.*, sinless 152 (*de peché estre* 'quit' 'to be guiltless of sin' 160).

diboen: *a.*, effortless 2783.

dicyouin: *gw. digouint.*

didaden: *a.*, without dispute: *yn dd.* 1410.

didamu: *ba.*, 1689 (*conforter* 1541).

(*diarbat:* *bg.*, to care, mind, have anxiety); *d.p.* 3 *didarpo* 3037.*

dideryc: *a.*, unmolested 87.

didlaot: *a.*, ample, plentiful, 2332; *yn d.* 677, 872,* 1502, 1705 (*largement* 'abundantly' 1551).

didzo: *e.*, straying, deviation; *mynet ar dd.* 1186* (*forveier* 1128).

dieithyr: *ardd.*, except 173, 967 (*fur(s)* 185, 923).

dienydyab: *ba.*, to put to death, execute 2464, 2546; *dienydy* 2177, 2473, 2634; *m.p.amhrs.* *dihenydyr* 3745; *d.p.* 2 *dihenydych* 3743.

(*dietuedu:* *ba.*, to disinherit); *m.grff.* 3 **abd* 4201.

(*diuachellu:* *bg.*, to dodge, evade (blow)); *m.grff.* 3 **abd* 2019.*

diuethra: *ba.*, to destroy, put to death 1123 (*afiner* 1071), 3022, 3028; *m.amhrs.* **eir* 1673; **g6d* d. 1676.*

diurath: *a.*, unwounded: *yn dd.* 481 (*ne manfri ne mannis* 'neither wounded nor hurt' 480).

diuryffyaob: *bg.*, to hasten 2728; *cf. diuryffyaob.*

diffithaob: *ba.*, to waste, destroy 2197, 2206 (*destruire* 2027), 2303, 2617 (*fore encombrer* a 'to do harm to' 2260); *m.grff.* *amhrs.* **ha6d* 890.*

(*difforyt:* *ba.*, to succour, defend, keep); *m.df.* 3 **er* 2356, *athifer* 2258 (*cydra* 1990); *amh.* 3 **er* 894, 1077; *d.p.* 3 *athif* (*fiero* 490, 1654, *talcer* 489, 1513), 1911 (*garder* 1722).

dic: *a.*, angry, bitter 2706 (*irre* 2314), 3162 (*engrés* 2728; *engrès* H 3184 = YBH *ch6r6d* 3653), 4268 (*corozic* 3759).

digain: *e.*, enough, sufficiency 1414, 3037, 3038, etc.; *d.* o 1169, 1426, 1728; etc.; *adj.*, enough 567, 1421, 1949, 2583.

digellyd: *a.*, without falsehood; *true: yn d.* 3205 (*pur deu, he unhes ne menti* 2771).

digouint: *e.*, (i) ill-will, savagery, anger; *tr6y d.* 2899 (*pur maltalent* 'through ill-will' 2492); o *d.* 3904 (*pur poi n'est ragiez* 3435); *d2loy dicyouin* 275 (*ferement* 'savagely, cruelly' 274); *rac d.* a *blygder* 498 (*de ire* 502); (ii) grief, sorrow; o *dicyouin* 687* (*de doel* 676).

digouin: *ba.*, to be able, à *grym berf* *gyf* (= *dichouin*); *m.p.* *at6n* 1126 (*poet porter* 1074), 1386 (*purra chanter* 1308), 1616 (*poom sayer* 1490).

digyaob: (i) *ba.*, a *g.*, to anger; *m.grff.* 3 **ya6d* 2990 (*irer* 2565); (ii) to be angry; *m.grff.* 3 **ya6d* 2946, **ia6d* 3319 (*estre* *irer* 2535).

digrifhau: *ba.*, to entertain, divert 3875.
dihafarch: *a.*, strong, fierce, savage 1367 (fer 1289), 2513 (-u-).
dihenyd: *e.*, death 1767, 2547.
dilifyn: *a.*, smooth, polished: *eur d.* 1451 (fin or emered 'fine, purified gold' 1358).
dilis: *a.*, strong, secure; well-quilted 536.*
diliuab: *bg.*, to change colour 707.*
dillat: *e. cf. a ll.*, clothes 227,* 1166, 2239.
dim: (i) *e.*, anything, something; nothing 344, 967, etc.; *o dim*, *gyda grym adf.*, at all negydd, in any way, to any degree: *heb trugarhau 62thunt o dim* 3356; *cf. heb dim o botm (ofian)* 1216, 3153; (ii) *a.*, 521, 1802, 1925, etc., *dim a grym rh.*: *hyt na allaffant dim o amdifffyn idab* 3973; (iii) fel all negydd 1201, 2759.
dimas: *eg.*, 570, 904, etc. (oddieithr yn 908 & 2351, lle cyfetyb i rila mewn 25 o es.; *ciid a geir yn ll.*; *ll. offod* 2843 (= 'donguns 'main towers, keeps' 2446), 3880 (richetes 3419), 3036 (+heffyll) (mei riche heritez 'my rich domains' 2604).
(dinastref: *e.*, fortified city); *ll. neuyl* 2229.
diodef: *ba.*, (i) to allow, to put up with 2304 (lezer 2030); (ii) to suffer: *d. peny* 2806 (*estre penes* 2410); *d. agheu*; *m.grff.* 3 *atod* 796 (*just en crois pené* 768), 1318 (*mort suffris* 1245), 2810 (*deignoit morer* 2415).
diogel: *a.*, safe, secure; strong, stout: *yn d.* 1801 (*tot salvement* 'in complete security' 1636), 2073 (*tot a vanté* 'to safety' 1853), 2337; 541; *adf.*, *yn gadarn dd.* 957 (*mult fortment* 913), 2375; *bot yn d.* gan 4070.*
(diopi: *bg.*, to dally, be long); *m.grff.* 2 *neft* 3308.*
diohir: *a.*, without delay: *yn d.* 3631 (*tot 'soon'* 3164).
diolbêch: (i) *eg.*, 2825: *a d. maob a ozuc hi* 3204 (*la pucele lex ad mult merciâ* 2856); *mewn ymadrodd ebychiadol*: (a) *d. y duô* 3406 (*merci deus* 2961), 4025 (*Deu soit gracié!* 3545), 4303 (*com deus out destiné* 3788); (b) *d. y d. hynny* 2145 (*deu erit obonurâ* 1914), 2961 (*la merci damedâ* 2545); (ii) (a) *ba.*, (a) *hyn y diolchir urdano yn wrthrych*) 781, 3089; *gw. hefyd* (b) (i) uchod; (b) *bg.*, 3472, 3775; etc. *Noder y he. diolch* 3241, 4280; *m.p.* 1 *schaf* 3312, 4335; *amh.* 3 *chei* 1405; *grff.* 2 *cheiff* 783; 3 *ches* 3089, 3437, 3531; *d.p.* 3 *cho* 2829,* 3435; *grch.* 5 *chêch* 4268.

diruolr: *a.*, very big, immense 354, 1487, etc.
dirgeledd: *a. bfl.*, private 95, 3766 (*prid* 3302).
dirôfflyr: *a.*, unobstructed: *yn dd.* 851.*
diryued: *a.*, not wonderful 1424.
difarhaet: *a.*, without reproach: *yn d.* 426.
discleiraô: *bg.*, to glitter, glisten 3361.*
difcleiredd: *a. bfl.*, *gyda grym thang.grff.*, glittering 3592. (*gemmê* 'studded with precious stones' 3133).
difcynnu: *bg.*, 2932, *difcyn* 4090 *bg.*, (i) to come down (from a height) 508; (ii) to dismount 4090; *m.grff.* 3 *atod* 4088 (-fe-) 6 *affant* 4026 (-fe-); *grch.* 2 *difgyn* (*yr llabêz*) 1582; *d. y ar* (carch) 457; *m.grff.* 3 *atod* 1297 (-fg-); *d. yr gilyayret* 1096, 1130 (-ae-) (acalar 1077), *difgynnu* 457, 508, etc. (10 es.).
difstrîo: *e.*, destruction: *rodi d. ar* 2875 (*confoundre 'to annihilate'* 2474).
difstryo: *ba.*, (i) to lay waste 3355 (*gaster* 2014); (ii) to destroy, annihilate; *d.p.* 3 *no* 3145.
difynôyr: *a.*, mad, demented 1424 (*deud=deud* 1336).
diharnaot: *e.*, day 240,* 1136, 2785, etc.; *adf.*, one day 2785, 3411 (*un jur* 2967).
dibêd: *e.*, end: *yn y d.* finally 2907; *oz d.* at last 1057, 1184, 2389 (*de tut* 'completely' 2085), etc.; *gw. d. d. y d.*
dihêir: *a.*, continent, chaste 1029.
dihêirdeb: *e.*, chastity 373.
(dihreiddaô: *ba.*, (i) to uproot (trees)); *m.grff.* 3 *atod* 2021 (*fist crocancer* 'he tore down, felled' 1810); (ii) to tear to pieces (wall); *m.amh.* 3 *ei* 1980 (*he... n'ait... acrocantes* 'that he would not destroy' 1768).
diôfflyr: *a.*, cloudless 918; *gw. ôfflyr*.
dihygyat: *eg.*, 1490 (*guise* 1394), *dihygyat* 1541* (*eschaveyne* 'a rough woolen cloak with wide sleeves' 1426); *ar d. dyn* in the form of a man 1953.
dodi: *ba.*, to put, place; give 130, 290, etc.; *d. llef* 305 to shout (*se escrier* 310), 3126 (*getter un grant cris* 2966); (ii) (+*ôyllaô*): *d. ll. ac d.* 887 (*si ad un plar comencé* 'he began to shed a tear' 848); *d. cri* to shout 3371, 3604 (*escrier* 2930, 3141); *d. fyliô ar* to pay heed to 432 (*creindre* 'to fear' 424); *d. enô ar* 3243 (*over a non* 'to name' 2810); *m.df.* 1 *af* 153; *amh.* 3 *ei* 1049; *amh.* *if* 3243 (=all-ddf.);

grff. 3 *ei* 2088, 2433, etc.; 6 *uffant* 2712, 2981, 3156; *amh.* *ei* 545, 559, 2524, 2649; *grch.* 4 *êch* 2218.
doe: *adf.*, yesterday 263, 1252, *ddoe* 334, 1384, 2502.
dogyn: *e.*, sufficiency 2777, 3255 (*assez* 'enough, much' 2391, 2821), 3293 (*a plenté* 'plentifully, copiously' 2854), 3484.
dolur: *e.*, grief, anguish; *trôy d. a thriftoch* 3137, (*dolent e sans riz* 'doleful, and not seized with laughter' 2707).
dolurus: *a.*, sad, doleful 3652 (*dolent* 3184).
doluryaô: *bg.*, to grieve, be annoyed, 4202 (*engrés fu e dolent* 'he was angered and sad' 3703); *m.grff.* 3 *yuôd* 116.
(dolparhu: *ba.*, to share out); *m.df.* 1 *af* 3795 (*voile... divider* 3327).
dzacheuyn; *gw. tracheuyn*.
dzænaôc: *e.*, hedgehog 587.
dzæb: *adf.*, yonder: *tu d. y uoz* 7, 57 (*de haute gent fu* 'was of high lineage' 19); *oz parth d. yr moz* 738 (*de utre mer* 'from the East' 738).
dzigyaô: *bg.*, to climb 3521 (*monter* 3068); *m.grff.* 3 *haôd* 2755.
dzomont: *e.*, a fast ship 353,* *ônd* 3177 (*drom(ou)n* 354, 2744).
dzoi; *gw. iros*.
dzut: *a.*, dear: *yn d.* 357, 728 (*mult cher* 357, *avez cher* 714 'very dearly' 1087).
dzôc: *a.*, (i) bad 2707, 3000, etc.; (ii) shabby 239 (*poevement* 2624); (iii) pitious, sad, 1533, 1767; (iv) ill, evil 2688 (*de maualent* 'through anger' 2318); *grdd.gymb.* *gibaeth* 1868; *e.*, (i) harm, misfortune 490 (*malum... te zeit garant* 'M... be thy protector' 489), 1654, 2984 (*he deu met a malfest* 2536), 2984, etc.; (ii) injury 1913, 4089; *hymryt yn d. ar* 2256 (*s'amayer=emaiser* 'to be dismayed' 1988), 3173; *hymryt yn lle d.* 1787* (*prendre en cors* 'to take something amiss' 1621); *daruot d. y* 3915 (*estre mal baille* 'to be in a bad way' 3444).
dzôd; *gw. trôy*.
dzôn: *e.*, door 2418, 2443, 3888 ((*hûis*) 2127, 3425); *ll. dzuffen* 1321.
dzyc dîbed: *e.*, a bad end: *boet d. d. udunt* 3110 (*he deu lur acravant* 'may God destroy them' 2673).
dzycyzerth: *eg.*, loud lamentation 788, 888; *dybedut dzôy d.* (+*dodi llef ac ôyllaô*) (*eu haut crier* 850), 2458 (+*ôyllaô a lleusin*) (*plure e eris* 2133); *hymryt d.*

yn 191 (+*lleuin yn uchel ac ôyllaô*) (*plure a mout haut soun* 209), 1537, 1867, 1868, 1874.
dzycyzerthu: *bg.*, to wail 1040.
dzyll: *e.*, stump, broken piece 459, 461, 476, 524 (*tro(u)mo(u)n* 448, 474, 523); *ll. neu*: *tozri* (*brîbaô, dzyllaô*) *yn d.* 456 (*cf. debruer* 448), 1225 (*cf. derumpre* 1168), 1921 (*quasser* 1725); etc.
(dzyllaô: *ba.*, to tear, to cut to pieces); *m.grff.* 3 *ôys* 3543 (*detrencher* 3090), 3700 (*freynâre* 3232); *amh.* *ôyt* 3608 (*freynâre* 3144).
dzylthyll: *a.*, spirited, lively 2877 (*corant e brevez=abrites* 'fleet and impetuous' 2475), 2884 (*abrites* 2480), 3680 (*quernu=erenu* 'long-maned' 3212).
drythyllôch: *e.*, pleasure, enjoyment (+*llehenyd*) 4194 (*grant foie* 'great joy' 3697).
(drythyllu: *bg.*, to fast); *m.grff.* 3 *atod* 2806 (*juna* 2412).
du: *a.*, black 2012, 2027; *grdd.gyf.*: *ei* 1221, *grdd.gymb.*: *ach* 1962.
duaô: *bg.*, to turn black 707 (*si taint cum carboun* 'becomes carbon-coloured' 693).
duc: *e.*, duke 1416, 3347, 3349, etc.; *ll. duke* 3490, 4011 (-e-); *gw. dan Pffuriant*, 531, (v).
duces: *e.*, duchess 3451, *dukes* 3452, 3473-*duffu!*; *gw. dyffu!*.
duhunaô: *bg.*, to awake 1014, 1713, 3911 (*s'enveiler* 909, 1558, etc.); *m.grff.* 3 *atod* 1196, 1745 (*cf. enveila* 1591); *grch.* 2 *duhun* 777 (*Enveillez eus* 756); *gw. dunnaô*.
(daiuduaô: *ba.*, to press, to trample on); *m.grff.* 3 *atod* 2030.*
durug: *a.*, tight, close: *yn d. gadarn* 950 (*mult estretement* 'very tightly' 909).
duunaô: *bg.*, (+*hygu kyffyoed*) 471* (*juver* 'to swear' 463).
duô: *e.*, God 175, 198, 250, etc. (84 o es.), 3747, 3898.
duô: *e.*, dasy: *d. halanmei* 78; *d. vulgûn* 2858, 4190 (-gôynn).
duffyn: *a.*, deep 1310 (*parfounde* 1239).
duffyn: *e.*, (i) drinking water 995, water; *d. ffôyn* 4161 (*ewe demit* 3666), 2213, 2224, 2228, etc.; (ii) expanse of water 230, 336; (iii) river 1304,* 1395, 1306, 3931, etc., *duffyn* 2335 (*ewe a geir yn B an i*), (ii) a (iii) oddieithr *yn* 3931 (iii) *lle ceir gûd* 'ford' 2457).

dózn: e., (i) hand: *ay d. yn gayat* 1103 (poins 'fast' 1051); (ii) hilt 2023.

dófl: e., dust 2901 (poudre 2494).

dóy dyptic; gw. *dyptic*.

dóyuron: e., breast 369 (*pestrine* 369), 1072, 2013 (*pis* 1026, 1799); *ygledyr y dóyfron* 2027 (*contre le qer* 'against the heart' 1814); *ffuflaó cl. eu d.* 4181.*

dóyffroen: e. *deoul*, the nostrils 300, 1675; gw. ar 299.

dóylob: e. *deul* a ll., the hands 615, 990, 1888, etc.; *dóylob* 216; *myned dd. mynóg-syl* 901 (*se beiser* 862), 1613 (*aler coler* 1489), 2264 (*baisser* 1994); *m. y dd. m.* 1462 (*aler beyser* 1369); *m. dd. m. y 2527* (*aler beyser* 2185), 3471, 3545 (*prendre entre les bras suet* 'to take wofly in one's arms' 3093), 3368, (*course a coler* 'to run to embrace' 3408), etc.; *dyuot d. m. y 4276* (*dodi d. am v.* (+*rodi kuffan y*) 131, 799 (+*kuffan*) 2326; etc.; *dychauel d.* (+*ymgadarnhau*) 4069* (*hur mains tintrent, ore sont auré* 3580); *dodi d. ar* 2218.*

dóyn: ba., I. (i) to bring (sth.) 1412, 2743 3802, 4154 (*aporter* 2362, 3336, 3661), etc.; (ii) to carry, take (sth.) away 1723, 1725, 1736; (iii) to lead (hither), to conduct (person) 1079 (*maunder* 1034), 2633 (*mener* 2273), 3792 (*amener* 3324), etc.; (iv) to lead, to take (s.o.) away 980 (*amener* 930), 2416 (*mener* 2101), 3193 (*amener* 2760), etc. II. to cause, make: *d. kyrcheu* 2194, 2300; *d. lysnt* 2889 (*embler le curs* 2483); *d. rutlyr* 3079 (*lure course* 3502). III. to carry, bear 1127, 1958, 3797, etc. (*porter* 1074, 1749, 3329); *d. aruau* 246* (*porter armes* 251), 3737 (*suffrer torment* 3271); *d. baner* 3285 (*porter baner* 2830). IV. to steal, take away 2053 (*prendre* 2530), 3903, 3642 (*emblem* 3175), etc.; *d. yn lledzot* 1380, 3879 (*emblem* 1302, 3417), 3922 (*amener* 3450); *d. ruc* 1002, 3168 (*toudre* 'to take away, rob' 957, 2734); *d. y dzeiz* 1375 (*par grant force voler* over 1296); *d. yn llathrut* 1986, 2001 (*amener* 1773, 1792), 1759; *m.df.* 1. *dugoff* 1607, 2307; 2. *dugy* 1283; 3. *dóc* 2300; 4. *dygon* 1723, 1725, 2633; *amh.* 1. *dygon* (=all-ddf.), 1002; 2. *dygei* (=all-ddf.) 2072, 2194; *grff.* 2. *dygoff* 1986, 2001; 3. *dúc* 1311, 2084, 3979; 6. *dugaffant* 2889, 4115; *amh.* *dugepoyt* 1079 (2), 3922; *grbif.* 3. *dufei* 1380; *grch.* 2. *dóc* 2822, 3245, 3840; 5. *dygock* 4154.

(*dóynau*: *bg.*, to come into sight); *m.grff.* 3. *shautid* 3346 (*cf. que le jour est claré* 'when it had become daylight' 2907).

dy¹: *rhb.*, thy 143, 144, etc.

dy²: *arad.*, cf. *gion dy hamtón* 2851; *cf. latwlot dy lac SG* 13 *a julien lygros SG* 203 *a gw. de.*

dyblic; gw. *dyptic*.

dybzyt: a., horrid, atrocious: *gceithred* d. 3102 (*meffet* 'misdeed. crime' 2667); *grdd.gymh.* *et 2235.

dyd: *eg.* (i) day 34, 518, 630, etc.; *ll. yweu* 3428; *y d. hómó* on that day 3576, 3610; *yn en d.* in the space of one day 1981, 3781; *yr en d. h.* 2405 (*Meme cele jur* 'that very day' 2093); *yn llawer d.* 1234 (*'pece a' a long time ago'* 1173); *set d.* 26*²; o. d. *byzr* 4010*²; (*tebyg mai i oet y perthyn yn oet y d.* 45, 105, 112, etc.); (ii) daylight 364, 3091, 3257, etc.; *hyt d.* 2196, 2302, 3681; *yn toezdyd glas y d.* 1205*²; (iii) special day 2879, 4189 (*la fest grant* 'the great solemnity' 3692).

dydzbót: e., doomsday, gyda *grym adf.*, 1325 (*au dreyn jour* 'in the last day' 1250), 2813 (*a jur de jugement* 2418).

dydgleith: e., a certain day, one day, gyda *grym adf.* bob tro, 436, 998, 1459 (*dd.*), 2335 (*dd.*), 3223, 3399, 3928 (*Un j(ou)r* 426, 1368, 2053, etc.); *d. y boze* (*Un jur par matin* 2193).

dyfynder: e., depth 965 (*parfound* 921).

dyfynhau: ba., to deepen 2532 (*redrescer* 'to set right, to repair' 2189).

dyuot: *bg.*, (90 o es.), *dyfat* 735, 2375; 3523, etc. (7 es.); to come; *m.df.* 1. *deuaf* 3053 (*ceudrat* 2619); 2. *doy* 1285; 3. *dad* 235, 319, 766, etc.; *amh.* 3. *doi* 112, 1159, *doi* 761, 2341, 2366 (=all-ddf.); 6. *doent*; *grff.* 1. *deuthom* 881, 882, 1663, 1988; 3. *doeth* 92, 106, 186, etc. (53 o es.), *deuth* 225, 2610, 2619, etc. (42 o weithiau); *dyfu* 64, *dyuu* 3344; 6. *doethant* 360, 1057, 1828, etc. (22 o es.); *deuthant* 2781, 3150, 3220, etc. (18 englh.); *deuthat* 2774, *deuthont* 3203; *grbif.* 3. *doethod* 1661, *doethod* 2763; *d.p.* 1. *delef* 565, *delef* 1814; 2. *delych* 2262, 3240; 3. *del* 1637, 1777; *amh.* 3. *delei* 4211; 6. *delynt* 2165; *grch.* 2. *doose* 247, 1127, 2695, 3813, *dyret* 142, 3502, 4201; 5. *dooch* 2218. Ar gyfartaledd *doeth i deuth*, etc. yng ngwahanol rannau'r llygr., gw. *dn. Ffuriant* §31, A(c), (v); gw. *ol*.

dyuotyat: e., arrival, coming 928, 2772, 3920 (*ceun* 3449), *dyuodyat* 3520, 3978* (*dyuryffyoab*: *bg.*, to hasten, hurry); *m.grff.* 3. *noód* 2673; *grch.* 4. *och* 3965.

dywynu: ba., to summon to appear, cite 24,* 4282 (*tere* . . . *mener* 3771).

dyfryn: e., valley 634 (*valeie* 622).

dyffust: ba., to batter, beat (+*llad*) 1016 (*getter mort senglant* 'to strike s.o. dead bloodily' 970), *dyffust* 2512 (*fraper* 'to strike' 2173; gw. *Rhag.*, §6, (iii), 1).

dygarnffo: *bg.*, to take to one's heels (*fuer=fuir* 'to flee, run away' 2157).

dygydhab: *bg.*, 92, 455, 650, etc. (12 o es.), *dygyddat* 1707, *dygydyat* 168, (i) to fall 455, 1133, 1707; etc.; *d. ar ben glin(yeu)* 650 (*se metere a geniloum* 636), 3533 (*'agenuler* 3080), etc.; *d. a llellygu* 303, 731, 1864 (*chaier paumé* 'to fall into a swoon' 309, 717, 1687), etc.; *m.p.* 3. *dygtyd* 209, 595, 1206, 1391, 1946; *grff.* 1. *eis* 1112; 2. *noód* 647, 750, etc. (20 es.), *oysz* 4083; 6. *dyffant* 2595; (ii) to be routed 2669 (*mettre a hachie* 2304).

dygymot: *bg.*, (+a) to make peace with 3800 (*estre acordé* a 3332).

dygyvull: ba., to collect 3776 (*ensemblér* 3312).

dyledu: a., proper: *yn llwedid ac yn d.* 562-3 (*bien aplaié* 'well used' 551); gw. *anyledu*.

dyllet: e., heritage, estates 2761 (*heritage* 2376), 2833 (*heritex* 2435), 2839 (*rente* . . . *jez* . . . *cities* 'income, . . . fields and . . . cities' 2442).

(*dyllyn*: ba., to be obliged to, have to); *m.p.* 1. *yaf* 1604 (*he dei homur* 'whom I must honour' 1480); 3. *y* 3677 (*home ke geré ne doit estre targus* 'whoso wages war must not be remis' 3209); 4. *dyllón* (LIC *dyl.*) 2872 (*prendre decum* *num* *chivals* *surfornez* 'we must take out our rested horses' 2473); *amh.* 1. *dyllón* (LIC *dyllón*) 2822 (*nulli toi dei amer* 'I ought to love thee much' 2425), *dyllón* 672 (*bien rus dei tener cher* 'I ought to be deeply attached to you' 659); 2. *dynt* 2304 (*ceo ne devez pas lesser* 'you should not allow that' 2030); 3. *yei* (= *nyaffe*) *yn* 1746=*B celi que dust losian garder* 'he who should have looked after I.' 1590), 2762, 2926; *d.p.* 2. *yych* 344; *d. hól* to make a claim 344 (*Ne forfates mon mestre* 'do no harm to my master' 345; gw. *dn.* ar 345).

dyn: e., (i) man, person 507, 1423, 1954, etc.; (ii) woman 1533, 1535, 2343; (iii) one, people, they, etc.: *tor a allen* (*dl. y damunó* 2343) (*pr.* (ii) *uchod*); *hyt na thlas d. eiwei* *y dyffelyb* 4241 (*unke tel ne vist hom* 'never such did one see' 3737); *ny (na)* . . . (*ten*) *dyn* 1785, 3980=*FID* *ne* . . . *personne*; *ll. yvon* 2220, 4366, *nyvon* 2213.

dyneffau: *bg.*, (gydag *af*) to approach 2973. *dyptic*: a., twofold: *dóy d.* 537.*

dyrchaf: ba., to raise: *d. llab* 281,* 301, 1102, *dyrchanel* (16 o es.); *d. llab* 209, *d. ll. y vyny* 2153, *dyzch.* (4 englh.); *m.p.* 3. *dyrchef* 1071; *grff.* 6. *darachaf-yffant* 1740, *yffant* 359; gw. *dóylob*.

dyrmaüt: *eg.*, a blow given with the fist 314, 646, 1003, etc. (18 es.), *dyrmaüt* 2661, etc. (4 englh.); *ll. noeu* 3286, 3696, etc. (7 es.).

(*dyf-gu*: ba., to learn); *grbif.* 3. *gydoed* 1045*²; *amh.* *coffit* 3481.

dyllwedut: ba. a *g.*, to say, speak 32, 104, etc. (55 o es.); *dyllwedut* 600, 2873,* etc. (11 o englh.); *d. óeth* 1627, 1689, etc. (68 o weithiau); *d. y* 103, 2541, 4029, etc. (13 o es.); *m.p.* 1. *raf* 1605, 2817, 4234; 2. *y* 278, 280, 567, etc.; 3. *dyllweit* 1737; 4. *ón* (=df.) *yn* 3493 (*horrez* 3046), 4032 (*dirrum* 3551) a *p. yn* 3869 (*cl. ore est* 3409); *amh.* 1. *ón* 1542; 2. *nut* 1902 (=all-ddf.); 3. *ei* 1025, 1975, 2493, 3073; 6. *ynt* 1995; *amh.* *nit* 3436; *grff.* 1. *eis* 702, 976; 2. *effl* 712, 2848; 3. (a) *dyllat* 114, 118, 141, etc. (37 o es.), *dyllat* 2662, 2692, 2746, 2835, *dyllat* 2841; (b) *dyllat* 488, 509, 528, etc. (29 o es.), *dyllot* 181, 481, 619, etc. (12 englh.); (c) *dyllat* *cyw.* *dyllot* 465; 6. *offant* 2870, 2983, etc. (6 es.), *yffant* 805, 1094; *amh.* *dyllbetpoyt* 1518; *grbif.* 3. *saffei* 2246, *yffei* 746; *d.amh.* 1. *dyllbetm* 1900; 3. *dyllheite* 384, 1004, 1973; *grch.* 2. *dyllbet* 1991, 2545, 3205.

dyllwedid: a. *hfl.*, said, mentioned 3180, 3778.

E

eaón; gw. *ehofyn*.

ebzyt: a., quick, speedy: *yn e.* 621, 955 (*tout e ignement* 'fast and quickly' 912), 1642, 1071, 3298 (*tout* 2860).

echdeu: e., the day before yesterday: *kyn e. y boze* 3312 (*L'altre jur par matin* 'in the morning of the other day' 2872).

echdyrnymedic: a. *hfl.*, shining: *helym eweit e.* 547; *cf.* YCM³ 52 *h. echt.* = *Quinel* 299 *hwaime luisant a cleres piers* 'a helmet glittering with precious stones'; *cf.* *heiyd h. ech.*, YCM² 57 = *h. luisant* *Otinel* 443.

ecleryn: e., bird 2918, 3886.

eduar: e., grievous, sorrowful 206, 295 (*compre* (*achater*) *mult cher* 'to buy very dearly' 219, 295, 1884), 2559 (*estre*

irasuc 'to be sorrowful for' 2216); *e. gan* 1233 ((*peysir* 'to be a sorrow' 1173), 2846 (*se repentir* 'to repent' 2449); *bot yn e. y* 2102.

eduarach: *e.*, repentance 4180 (*si sont repentant* 3683); *kynryt e. am* 741 (*purpenser aver mesfet de* 'to think to have done wrong to' 722-3).

edych: *ba. a g., I.* to inspect, examine, look at (i) *gyda gwrthrych syml* 577, 1554 (*veez ceo pulmer* 1436), 4343; (ii) *gyda brawddeg neu gymal yn wrthrych* (a) *ebychiadol* 4163 (*Ore veez . . . en ky . . .* 3668); (b) *gofynnol gyda'r geiryn a* 1259 (*si jeo fusse*, 1193), 1309 (*si ele fut* 1238), 1568, 1812; (c) *gyda peth* 2994 (*e sachez . . . cum . . .* 2369). II. to look at, look, see, ascertain 254, 464, 492, 519, 1309 (*taster* 'to feel' 1238), 1878 (*regarder sor* 1093), etc.; *m.df.* 1 *etrychaf* 1259 (*jeo toil emayer* 1193); 3 *edych* 1151, 1856, 1879, 1953; *grff.* 3 *oád* 2336; *grch.* 4 *wch* 4163.

educher; *gw. ucher.*

edelbit: *eg.*, promise 2637.

efef: *rh.*, he 1022.*

effeimat: *e.*, priest 1273, 1274 (*chapeleyn letre* (B), *prestre letre* (D) 1212), 1284, 1385, etc. (= *prestre bob tro*); *ll. vet* 925; *gw. yffeirat*.

efferen: *e.*, mass 2868, 3334; *canu e.* 1386, 2864, 3333 (*chanter messe* 1308, 2464, 2896), 4288 (*ferre le mester* 'to solemnize the act of marriage' 3774).

eghur: *e.*, clear, bright 3257 (*claré* 2824); *grdd.eith. yhaf* 916.

eglois: *e.*, church 2207, 2773, 3245,* etc. (*muster* 'minster' 1954, 2388, 2463, etc., 8 waith), 4286 (*la chapelle* 'the (royal) chapel' 3772).

(*egross*: *e. ll.*, the berries of the dog-rose); *sw. yfen* 2109 (*la valise d'im botan* 'a hutton's worth' 1888); *gw. Adferfau dan Cystrawen*, 548, (i).

ehag: *a.*, broad, spacious 1147 (*mult grant e mult lee* 'very large and very wide' 1094).

ehalnoth: *a.*, spacious 1961, 2420; *yn e. ddidlot* 1704 (*largement* 'copiously' 1551); *yn ehl.* 1699.

(*ehued*: *hg.*, to fly; to gush forth), (i) to fly; *d.amh.* 3 *wei* 643 (*he ne vole esperier* 'than flies the sparrow-hawk' 630); 6 *itont* 644; (ii) to gush forth; *m.p.* 3 *to* 283 (*la cervelle li espanni* 'his brain gushes forth' 285).

ehegyrr: *a.*, quick, fast; *yn e.* very shortly 2559.* Cf. *yn e. SG* 120=*maintenant* 'soon' *Queste* (F) 182; *SG* 263=*Potvin* 108 *lost*.

ehafyn: *a.*, bold, daring; *yn e. fychyr* 288* (*hardiement* 'boldly', 'fearlessly' 290), 2554 (cf. *ne se tint pas mu* 'he did not stand mute' 2210), *esón* 3873.*

ehut: *a.*, quick; *yn e. hthimath* 2433 (*icyf-icithiad o tofl de fuite*; B 2112 *tot de fit* 'assuredly').

ehygyrr (llagr. *ehygyrr*): *a.*, nimble, quick; *yn e.* 1392* (*Boves saut a pe* 'B. springs to his feet' 1313).

eil: *rhfl.*, second 2115, 2651, 3390.

eilheith: *e.*, *gyda grym adf.* 1347 (*Boefs . . . si est remounté* 1267); *yr e.* a second time 2572* (*uncore* 2226).

eillab: *ba. a g.*, (i) to shave; *nettyd eillab* 2171, *cyfuniad â grym a.*=clean-shaven (*pur ceo he il li vist rez* 1932); (ii) to cut off; *m.grff.* 3 *oád* 2507* (*set testes voler* 'makes heads fly' 2170).

einoes: *e.*, life (+ *iechyl*) 3039 (*santé* 2666).

eiroet: *adf.*, ever 330, 380, 550, etc. (20 o *ea.*), *erruyt* 3216.*

eiffau: *e.*, need 1163 (*mester* 1110).

eiffoes: *adf.*, (i) nevertheless 10,* 61, 264, etc. (= *met* 'but' *fel rheol yn B*); (ii) in a short time, soon afterwards 3090; (iii) in addition, *withal* 300, *eiffoyt* 4335.

eifled: *hg.*, to sit 774, 861, 3419, 3741; *m.grff.* *oád* 2426; *eifle* 442, 799, 1324

eifledfa: *e.*, seat 2424 (*se sít* 'he sat himself' 2103).

eithaf: *e.*, end, extremity; *yn e. yr maes* 1776, *eitha* 1269; *yn e. y m.* 1269.*

eithyr: (a) *cyt.*, but, except that 3060, 3538 (*mes* 3085); (b) *ardd.*, beyond, except, 3954, 3989 (*estre* 3509), 4139.

elchyl: *adf.*, once more, again 479, 1399 (*uncore* 1322).

eloz: *gw. gelor.*

ellóg: *ba.*, 271, 785, 1214, etc., *gellóg* 321, 709, 3783 (i) to let go one's hold of, to leave go of (sth.), 1895, 1898; *de. i. rygul* 1895, 1910 (cf. *mun frui* 1709); 2 *wyg* 1908 (*lessez aler* 1719); *grch.* 2 *ellóg* of; (ii) to set (s.o.) at liberty 3783 (cf. *e cil l'en est ale* 3315); *m.amh.amhrs.* (= *ail-ddf.*) *wyg* 826; *grff.* 3 *wygalad* 662 (*Ore le lesna Boefs en son pais aler* 648); (iii) to let, allow 271 (*lessez mu entrer* 269); 8, *ymdeith*; *m.grch.* 2 *gellóg* vi y. 2229 (*lessez mu aler* 1973); *g. dagren*, 323, 709, 785,

2249 (*plurer* 325, 695, etc.); (iv) to lower down 1214 (*avalier* 1155); *gw. gellóg* am y flurfiau ag *g.*.

emennyd: *e.*, brains 283, 1117, 1268, 2080, *emenyd* 2977.

emyl: *e.*, side, edge 1358, 1490, etc. (4 *ea.*), *ymyl* 3854; *yn e.* 1490, 2120 (*a 'at'* 1895); *hyt yn e.* 2318 (*de ce he a* 'not short of, up to' 2041); *yn y.* 3854 (*gyda death* = *y y.* (*A la porte vint de . . .* 3385); cf. *imil Morgannwg.*

enhl: *e.*, retreat; *dygdyd yn e.* to fall backwards 1074 (*chaier* 1028).

(*enhygyrr*: *hg.*, to flee); *m.amh.* 3 *wei* 1190.

enhyt: *e.*, space, *gyda grym adf.* *yn e.* *un a62* in the space of one hour 4111 (*en pot de hure* 'in a short space of time' 3620).

eneit: *e.*, soul, spirit 1400, 2456, 3807, etc. (*anne* 1329, *alme* 2134, 3341, etc.); *ll. deud* 2327, 4362.

enill: *ba.*, to win, earn 2784; *m.df.* 1 *wf* 3038 (*conquerai* 2606); *amh.* 3 *wei* 2175; *grff.* 1 *wei* 728, 2936 (*ai conquis* 715, 2527), 1008 (*conquis* 963), etc.; 3 *oád* 2780, 3376, 3507, *wyg* 2937, *enmillys* 3508; *e. mab* 2780 (*engender un fiz* 2394), 3507, 3508; *e. y maes* 3376 (*voitire le champ* 2934).

enyynu: *ba. a g.*, to light; *e lamp* 1213 (*une lampe alumá* 1154); (ii) (+o) to be inflamed with; *o albaeth oc charyat* 2338 (*dedens son qer l'ad il mult amés* 'he had fallen madly in love with her' 2055).

enrithol (LIC *-oád*): *e.*, enchanter, magician 3873* (*lers* 3411).

enrydet: *e.*, honour 2784, 2944 (*-ed*); *gw. arnyded ac ynyryded.*

enrydedus: *a.*, honourable 3873; *gw. ynyrydedus.*

enó: *e.*, name 213, 367, 386, etc.

enhi: *ba.*, (i) to name 1528, 1566 (*nomer* 1441, 1447); (ii) to enumerate, detail 3746, 3749 (*nomer* 3283); (iii) to state, tell 4176 (*dire* 3678).

er: *cyt.*, in order to 1050; *er pun* 1060 (*des he* 'since' 1013); *ardd.*, for; *flurl* *pera.* 1 *wf* 2370; 6 *want* 1120; *gw. yr ac er* *dan Ardloidiad yn Ffuriant*, 536, (ii).

erbyn: *ardd.*, i. by means of, by 948, (*par* 906); ii. (a) *yn e.* against (a blow) 2667* (*encontre* 2303); (b) against (in battle) 580, 2657, 3994, etc. (*encontrentre* 567, 2266, etc.); *hoiff yn e. h.* personal encounter 147 (*encontre ton cors* 154), 3646 (*as cors ensemble* 3178); *kyuodi yn e.* to rise (out of courtesy), 935* (*lever* 894),

1100 (*lever contre* 1050); *dyuot yn e.* to come and meet s.o. (out of courtesy) 2125 (*encontre* 1901), 2278, 2320, 3617,* 3691 (*venir encontre* 2008, 2042, etc.); *mynet yn e.* to go and meet s.o. (out of courtesy) 3638, 3831, 4027 (*aler* (en-) *contre* 3172, 3562, 3547), 3662 (*venir par devant* 3193), 4230 (*v. encontre*).

(*erhygyrr*: *ba.*, to receive, welcome); *m.grff.* 3 *oád* 3782 (*prent* 3315); *gw. ymerhyneit.*

erchi: *ba. a g.*, (i) to request, ask for 26, 101, 1368 (*prier* 1290), 1500 (*demaander* 1115), etc.; *m.p.* 1 *archaf* 1088, 2310, 2500; *m.grff.* 3 *wei* 1037, 1476, 2418, etc.; 6 *archaffant* 3733; *grff.* 3 *archyffe* 104;* *amhrs.* *archyffit* 110; *d.p.* 2 *ych* 2309; *grch.* 2 *arch* 183; (ii) to order, command 305, 948, 1761, 2787, (*comander* 1600, 2400), etc.; *m.grff.* 3 *wei* 333; 3 *wei* 1412; (iii) *to advise* 2037. (*loyer* 1822); *erchy* 822*; (+y) 1088, 2310, etc.

erchlyn: *e.*, bedside, *beddatead* 775 (*deuuant son lit* 755), 2425 (cf. *le lit fu haut* 2113).

ergyt: *e.*, (i) blow; *y e.* at one blow 3284*; (ii) range; *e. faeth* *bowshot* 2697* (*arpent* 2326).

(*erlit*: *ba.*, to pursue); *m.grff.* 2 *erlidywl*, 3970; 4 *wyffum* 2911 (*suire* 'to follow' 2503).

eryr: *e.*, eagle 911* (*egle* 871).

efgob: *e.*, bishop 1273, 2121 (15 o *ea.*); *efcob* 2770, 2863, 3798 (8 *engh.*); *ll. efcb* 3804, 4146, 4369.

efcoz: *hg.*, to be delivered 3135 (*le departer* 'the separation; birth' 2709).

efmoyth: *a.*, gentle; *palfrei e.* 849 (*palfrei uwef* 'a quiet p.' 814); *cuel yn e.* to be comfortable 3259 (*he bien lur ad conseye* 'who treated them well' 2820); cf. *emwyth* *SG* 423=*aisie* *Potvin* 317.

efstron: *ba.*, to alienate (+ *ghabanu y beth*) 383 (*ne departer de* 384).

etiwed: *e.*, (i) child 1839* (*enfant* 1668); (ii) heir, heiress 296 (*eir* 397), 4255 (*heriter* 3747).

eto 1606, *etio* 1519, *eitha* 296, *etitha* 4218; *adf.*, (i) yet 1519 (*uncore* 1408), 206; (ii) *inow* 4218 (*ore*=*ad horam* 3718); *kyt kyn e.* yet, as yet 1606.

eu: *rhb.*, their; *gw. dan Rhogennau Personol Dibynnol yn Ffuriant*, 528.

eur: *e.*, gold 1736; *o e.* 1724 (*de fin or e de cler* 'of fine and cleat gold' 1571), 3840 (*de fin or batu e luter* 'bordered with fine

beaten gold' 3369); *o e. gŵeddy refrŵ* 3757* (*de fin or naylés* 'of fine gold inlaid with niello' 3289); *o e. ac aryant 909* (*de argent ou de or mer* 'of silver or of pure gold' 869), 1918, 3488 (*d'or e d'argent overez* '... wrought silver' 3285); *e. coeth 358, 1245* (*or pur 1180*), *e. hoyth 2853* (*fin or tot neieles 2456*); *o e. coeth 912*; *o e. dilifŵyn 1451* (*de fin or esmeré* 'of fine pure gold' 1358).

eureit: a., gilded 544 (*deorrez 537*), 547, 2886,* 3595, 3959.

(*ethin: e., nail; claw*); *ll. *ed 1976, 1978, 2388*; 1841.

elhyllus: e., 109, 166, 531, etc. (19 *o es.*), *elhyllŵ 2428*, *ylhyllus 23*, will, wish, passion 531, 973 (+*mynnu*) (*talent 927*), 3402 (*voluntz 2957*), 4268; *gibneuthur y e. (o) 809* (*purgeisr* 'to violate' 780); *côplau y e. (ar) 2428* (*tergunder* 'to dishonour' 2104); *c. y y. (am)* to gratify her passion (concerning) 23; *ôeth (ey, y, etc.) e. 166* (*a son talent 175*), 1169 (*a son voler 1114*), 3606,* 4306 (*voluntz e de grez 3142, 3554*); *trôy e. dzôc 2687* (*de mautilant 2318*); *tr. e. da 2867* (*o bon volunté 2468*).

elkylthŵr: e., uncle, 1218, 1283, 2122, etc.; *ll. *red 4265*.

(U)

*uacrayth: e., spite, malice 726.**

val kynt: adf., nevertheless 2660, 2704.** *vaf; gw. n. ar 3910* (*melafcôan*).

vally: adf., so, in that manner: nyt y u. 1586 (*nun freyz 1467*); *ac y ll. 2197, 2302, 2393* (*ŵ.*), 2437 (*ŵ.*).

*vot: e., an arched way 1146** (*voute 1093*).
vy: rbb., my 151, 153, 237, etc., *vyy 312, 317, 320, vyn 294, 386, 879*, etc.; *y 723, 39, 146, 1282*, etc., *yn 265, 390, 1127*; *yc 1584**; *gw. Ffurfiant, 528*, (a), (i).

FR(F)

*ffalfl: a., deceitful, bad 4032.**

(*feilŵ: hg., to fail*); *f. y; m.grff. felleiff 2664**; *gw. ar 1477*.

*felôn: e., 2663** (*felon 2300*); *ll. ffalonyeit 3099** (*felons 3229*).

ffenede: a. bff., staunch, bold, brave 2275; *yn ff. 1523* (*bon 'well' 1416*); *yn f. llychŵr 2199*; *yn ff. 2438* (*a rey le tret* 'she smatches it towards herself' 2116); *cf. yn ff. ac yn lliadiane SG 409= o grant tré Potvin 302*.

*ffeneflyr: e., (i) window 3954** (*fenestre 3481*); (ii) crenel, loop-hole 1359 (*hurnal 1279*).

ffiol: eb., cup, bowl 409, 3841, 3842, fual 3018*; *ll. ffioleu 3755* (*co(w)pe 408, 3287, 3841, etc.*); *ff. y penn 1267** (*corone* 'crown of the head' 1201).

fflôch: a., plentiful, sumptuous 2332.

ffo: e., flight, running away: goayn idaf pa ffo a oed arnatô 310 (*Downt venez vus ... si fortentment hastant* 317); *hg., to flee 479* (*se fuir 481*), 309 (+*diagh*) (*eschaper queintement* 'to escape cunningly' 314), 927 (*ne oer demorer 884*), 3723 (*ŵen fuir 3263*), 4137 (*se turner fuant 3643*); *m.grff. 3 *adô 4163*; *6 *vifant 526, 634, 3747*; *grch. 2 ffo 275* (*Fuez 275*).

fflodlondeb; gw. ffyloddeb.

ffol: a., mad 297 (*Fol* 'lunatic, madman' 302), 1784 (*oustez cel penser* 'put such a (mad) thought out of your mind' 1618), 2940 (*de folie enparlez* 'you speak of madness' 2531).

ffolinh: e., madness: am ff. y dybôdy 2894 (*de folie enparlez 2487*; *gw. 2940 uchod*).

ffon: eb. a g., 282, 301, etc. (9 *es.*), *ffons 2080, 2852, 2956*, etc. (7 *es.*); *ll. ffynn 3201*; (i) staff, stick, 2850, 2956 (*baiton 2453, 2542*); 2852, 2854 (*veege 2456*); (ii) club, bludgeon 282, 301 (*mausie 284, 305*); (iii) pilgrim's staff 3197, 3916, 3926, etc. (*burdon* (*ferre*) 3194, 3445, 3453, etc.); (iv) rod, bar 1956 (*ff. hoyarn*), 2004, 2018, 4159 (*ff. bzez*) (*mace 1746, 1807, 1843, 3665*, etc.).

*ffoach: eb., bed-post 2422.**

ffoad: e., (i) road, 1147, 1148, 2902, etc. (*chemyn 1094, 1096, 2900*, etc.); (ii) path (*center 1145*); *arilloyffad ff. 2724*. (*ŵere chemin* 'to clear a way' 2347); *herdet y ff. 443, 1725, 3410* (*enchimiser* 'to set out' 2965); *kymyry ff. 1679, 3845, 3927* (*collir la veye* 'to pick up the way' 1533, 1376, 3454); 1743, 2411 (*aler le chinu plener* 'to follow the high road' 1588, 2098); 2017 (*prendre le chemin 2509*), 2900 (*freteler le ch.* 'to make the road resound' 2493); 3092 (*entrer et ch.* 'to enter upon the way' 2656); *dyuot ff. at 3847.**

ffozest: e., 125, 3122, etc. (*forest(e) 134, 3122*, etc.), 137, 3189 (*bois* 'wood' 143, *boys 2756*).

ffozestôz: e., 469, 520, 3228, 3231, etc. (8 *es.*); *ll. *lyr 127** (*forzester bob tro, 462, 520, 2794*, etc.).

*ffragheid: a., French 4094**; *gw. chûhaen.*

ffroen: e., nostril: dôy ff. 300, dôyff. 1675.

ffroenall: a., with distended nostrils 1964 (*le nez out measis e cornus* 'his nose was misplaced and horned' 1752).

ffrollyllad: ba., ÷to scourge, (+poeni) 2810 (*pur son cors tormenter* 'to afflict his body with cruel suffering' 2414); *gw. CLIH 83-4*.

(*ffrôt: e., stream*); *ll. frytŵeu 1843* (*ŵunt le sanc raier* 'to make the blood stream down' 1670).

ffrôff: e., haste 2427 (*forement se hast de* 'he hurries greatly to ...' 2104), 2429; *ar ff. 1762* (*tretoz* 'hurriedly' 1601), 1768, 2410, 4282 (*cf. su hastez 3770*).

ffryllad: hg., to hasten 1123, 1180; *grch. 2 *a 182,* ffryllad 3148.**

ffryth: e., (i) strength, energy (+neth) 602 (*yn trosi vertu y cynsail, go debyg*); (ii) exploit; *ll. *eu* acts of valour 4158 (*vertu grant* 'feat' 3664).

ffrythlâin: a., powerful; successful 4095 (*par vertu* 'with force' 3604), 4104 (*par grant vertu 4104*).

ffuruf: e., manner, way 1691.

(*ffuruid: a., shapely*); *grdd.gymh. sach 422* (*hien fornis* 'well-built' 417).

(*ffurwad: ba., to form (+gibneuthur)*); *m. grff. 3 *adô 1086* (*he me deignastes a fourme* 'who didst deign to give me being' 1086).

ffurawen: e., 1653 (*firmament 1513*).

ffustad: ba., to beat, strike 3605 (*ŵer 3141*); *ff. clechŵr y ddygyron 4181**; *m. amh. amhrs. *h 551*.

ffyd: e., religion 2109; *myn vy ff. 2817* (*par foi 2421*), *ffyd 3908.**

ffydlâin: a., loyal 2052.

*ffydlonder: e., fealty 841.**

*ffydlonddeb: e., (llgr. ffod-) fealty 3745** (*ŵus moi juvez sur vos deus apolin ... 3270*).

(*ffynnyad hg., to succeed (+rac)*); *m.grff. 3 *adô 3300* (*mes il ne poet espleiter* 'but he is not successful' 2861).

G

gadael: ba., to leave, let, permit, 2464; *m.df. 1 *af 503* (*lerrai 505*); *m.p. 3 gat 1024, 1837*; *amh. 1 (=ail-ddf.) *ôn 3025*; *d.p. 1 gettych 1089* (*ŵeu te pri ... que tu ne me laissez 1043*), 3047; *3 gatto 1560, 2690** (*ŵa dameu doynt he ...* 'let the Lord God now grant that ...' 2320);

grch. 2 gat 782, 2351, 3006, 3134 (*lessez 758, 2060, 2577*, etc.); *5 gadiach 2217, 2306, 3828*, (*lessez 1963, 2088, 3350*); *gadael ehanan 1589* (*lesser ester* 'not to trouble about, to leave alone' 1469); *gadael heb gof 522* (*guedy ryaduô*), 1024 (*oblier 521, 988*), 3047 (*metre en oblier 2613*); *gw. adad ac ar 399*.

gallach: e., 1378, 1397, 1398 (*dart 1298, 1319, 1320*), 2880* (*mars 2478*).

(*gal: e., enemy*); *ll. *ôn 614* (*enemis 592*).

galanus: e., death 2739 (*mort 2359*).

*galorus: a., bruised in spirit 3910** (*blecê 3439*, *FF Ffrainc blecê* 'bruised, lit. & fig.'; *gw. Godefroy*).

*galô: ba. a g., to call, name 312, 346, 509, 673, 3764**; *m.df. 1 *haf 2965* (*frui apeler 2549*); *amhrs. gelôir 90,* 2818, gelôir 1477, 1634, 3692*; *m.amh. 3 *hêl 4139*; *amhrs. gelôid 2, 14, gelôis 16, 51, 65, *hêt 1515*; *grff. 6 *hêffant 3553*; *amhrs. gelôit 2782* (*gydag ar*), 743, 1626, etc.; *m.amh. 3 *ei 4139*; *grff. 3 gelôit 1206, 1211, gelôis 2826, 2853*; *amhrs. gelôit 834, 2209*; *grch. 2 galô (+ar) 4354*.

gall-ei: ba., to be able 2262 (*pooir 1993*), 2713; *m.(df.) 1 *af 458* (*perdrai 455*), 1806, (*purai 1641*), (p.) 681 (*quer 670*), (*purrez 3417*), (p.) 2050, 3561, 3644 (*pus 3177*); *4 *ên (df.) 1651* (*porrom 1511*); *6 *ant (df.) 4336* (*purant 3817*); *amhrs. gelôir 2895*; *m.amh. 2 *ut (=ail-ddf.) 1886*; *3 *ei (=ail-ddf.) 22, 36, 83*, etc. (17 *es.*), (=amh.) 1132, 1894 (*com out le paner 1703*), 2018, 3217; *6 (=ail-ddf.) gellynt 86, 2166*; 2731; *amhrs. gellit 372, 382*, etc. (5 *es.*); *grff. 3 *oyr 3140, *adô 2185*; *6 *affant 3073*; *d.p. 1 *oyf 204, 533, 1260*; *2 gellych 245, 850, 2634*; *3 *o 119*.

gallŵ: e., 531, 3997 (*baromez, barnage* 'baronial troops' 539, 3518, 629, (*hommes* 'men' 614), 631, 1667, 2104, 2606 (*gent* 'army' 2251), 2607 (*chevalers ... e serjans ... e archers ... e autre menus gent* 'knights, foot-soldiers, archers and other small fry' 2253-5), 2612 (*princes 2257*), 2649 (*oste* 'army, host' 2286), 3905).

garan: e., crane); *ll. *at (gru 1338)*; *cf. G. SG 231=grue Potvin 72*.

(*garô: a., rough*); *grdd.gymh. *hach 585*; *grdd.eith. *huf 586*; *g. y vlog 585* (*velu* 'hairy' 572).

geir: eg., word 4126 (*parole 3633*); *g. bygôth* threat 2115; *diachur eir* to pretend to thank 3089* (*mercî en eyes 2683*); *dyhedu geiren cum 792* (*trespasser* 'to offend' 766).

groffaf: e., welcome: g. *duó* *ó* *ó* *ó* *ó* 2133 (*bien seys trové* 'be thou welcome' 1907).

grut: e., rough barley meal or rough oatmeal: *bara* g. 970.*

grym: e., power, efficacy 1046.

grymus: a., strong, powerful; grdd.eith. *ffaf 4043.*

gylae: ebd., woe to! g. *sinneu* 197 (*Hai-huai* 'cry of alarm, distress' 214).

gylae: e., blood 228, 299, 1674, 1843.

gylaelot: e., bottom 983, 1214 (*parfound* 'deep down' 1155).

gylae: a., (grdd.gymh. *drúe* bad), á grym adf. worse 699.

guathiroed: ebd., pity! a g. *nas* *lladaó* 663 (*A, dieu, quel damage que il ne l'ut fet tuer* 'God, what a pity that he did not have him put to death' 649); g. *duó*: a g. *duó* na *bligóy* 637*; gw. *yflynaethi* *iroed*.

gylhanredadú: a., special, particular 244* (*he est mon privé* 'who is my bosom friend' 248).

gylhamu: ba., (i) to separate 3480 (*departir* 3035); (ii) to estrange; g. *y* *ó* *ó* *ó* 382 (+*efroni*); gw. *efroni*.

gylhard: ba., to forbid 3829; m.grff. 3 **oy* (g6-) 2892.

gylhardadúy(f): a. bfl., banned, interdicted 3070.* (*exilize* 'exiled' 2635).

gylhadú: ba., to invite; m.grff. 3 *góahodas* 2953.

gylhal: e., fill, sufficiency 995 (*saulé* 'satiation, etc.' 951).

gylhalch: ebd., 644 (+*llamysten*), (*esperver* 'hawk, falcon', 630).

gylhalvrit: e., a square meal: *en* *ó* *ó* *ó* 1363* (*le manger sans plus une fez* 1285).

gólolop: e., gallop: *herdet* g. 1573* (*galopant* 1450); cf. a *chymryd* *neityeu* *gan* *en* *meirch* SG 353.

gylhalt: e., hair 811, 1150 (*cheuz* 1102), 1966 (*chevets* 1759), 2171.

gólom: a., feeble, faint; grdd.gyf. *gyda* *grym* *enw* *het* 3130 (*ele estoit si malades* 'she was so ill' 2714).

gylhauau: hg., to weaken; m.grff. 1 *weie* 1106 (*mult zui enflebl* 'I have grown very weak' 1056).

gylharadúydu: a., scandalous: *yn* *ó* 2178 (*a chul e a vilté* 'painfully and villainously' 1941).

gylharandaf: hg., to listen 779, 2613; g. *ar* 1092 (*oir* 1046), 2576, 2322, 2648; g. *am* 4183; g. *y* *ó* *ó* *ó* 3581 (*oyer dire de* 'to hear about' 3123); m.grch. 2 *gylharandaf* 2576, 3322 (*lesez moi parler* 'let me speak' 2881); 5 *gylharandaf* 4183 (*oyez* 3685).

gylharant: e., 2051 (*garant* 1838).

gylharadú: ba., (i) to guard (prisoner) 997, 1093 (*garder* 953; cf. *charters* 'guarders' 1046); (ii) to protect, defend 1682, 1686, 1814, 2258 (*vider* 1990).

gólaret: e., recovery, cure 119, 3406 (*cf. gari est de sa maladie* 'he has been cured of his illness' 2961).

(gylharat: ba., to help; d.p. *we* 2741* (*eyder* 2361).

gylharthaf: e., top, upper side: *ar* *ó* 282, 543, 546.

(gylharthaf: yl: e., stirrup; ll. *neu* 589.

gylharthae: e. ll. ac e. *tf.*, cattle, cows: *cig* g. *beef* 1418.

gylhar: e., (i) 421 (*emfes* 'a young nobleman not dubbed a knight' 416), 449, 466, 488; (ii) servant 2157, 2159, 2175 (*garçon* 1923, 1924, 1937; 3899, 3939, 3942, 3943 (*vailliet* 3432, 3463, etc.); (iii) g. *y* *fluell* 2849 (*chambres* 'chamberlain' 2432), 3767 (*chamberlain* 3302); ll. *gylhar* 3809 (*les valets* 3432); g. *y* *meirch* 3930 (*garçon* 3456); gw. *mab*.

gylharfanaeth: e., (i) service (at table) 2331; (ii) military service 2763 (*service* 2379); (iii) *zg. y meirw* the office for the Dead 1948.

gylharfanaethu, gólaf-, gylharfanythu: ba. a g., (i) to serve 1439 (*gofyad y*); m.grff. 1 *gylharfanythu* 2000; 3 *gólafanaethaf* 3024 (*servir yn y tair es. yn B*); (ii) to serve (at table) 409 (*g. ar*), 3338 (*g. ar*) 3017 (*g. gyr dy wron*); m.d. 1 *anaethaf* 1793 (*frai doner* 1551); grff. 3 *gylharfanaethaf* 1505 (*g. lar*) (*server a diner* a 1398); (iii) to tend (a horse) 1063 (*doner proven-dre* a 1018).

(gylharfanaethaf: e., servant; ll. *hoyr* 3483, 1966 (*chevets* 1759), 2171.

gylharf: a., resolute, steadfast, 406. (*estable* 406); *yn* *ó*. continually, persistently 2303.

gólhar: e., (+*gogan*) derision, mockery 3016 (*cf. vos nos volez excharnier* 'you will hold us up to ridicule' 2587).

gylharvrit: e., slope, declivity: *difgymn* *yr* *ó* 1096, 1130 (*oe-*) (*aval* 'to go down, descend' 1048, 1077).

gylharvrit: e., lance 437, 451, 456, etc. (17 o es.), *gylharvrit* 1295, 1311, 2700; ll. *gylharvrit* 3822 (=lance 429, 451, etc., 11 o weithiau); *hanie* 2831, 3139, 3974).

gylharvrit: (i) *ardd.*, after 4, 241, 675, etc.; (ii) *cy.*, after, when 1608 (*hant jeu me averai fet baptizer* 1485); g. *yd* 1790 (*hant vos estes dedens* 1625); g. *na* 1803 (*hant ne la oy* 1686), 2380; (iii) *adf.*, afterwards: *na chynt* na g. 556 (*anket* . . . *ne never* . . . 543); *luedy*, *ardd.*, 505, 639, 911, etc.

gylharvrit: e., manner 2586; *pa* *ó* (16 o es.) *adf.*, how? 1496, 2163, 3206 (*comment* 1928, 2772), how 1436 (*comment* 1349), 1437, 1438, 1441, etc. (*com yn anl*).

gylharvrit: a., becoming: *yn* *ó*. *ac yn dyledus* 562 (*bien* 551).

gylharvrit: e., prayer 1334, 1340.

gylharvrit: ba., to pray 1140, 1315,* 1605, gw. 1137, *gólharvrit* 4073, 4075; d.p. 2 **ych* 408.

gylharvrit: ba. a g., to be proper, to be suitable; m.p. 3 *we* 689; *amh.* 2 (=ail-ddf.) *ut* 716; 3 (=ail-ddf.) *we* 699.

gylharvrit: a., worthy: *yn* *ó*. 2845 (*cf. nef* 'tenderly' 2447).

gylharvrit: e., meadow 238,* 253, 614, 3588, *gylharvrit* 1693 (*pre* (244, 257, etc.).

(gylharvrit: e., occasion, time; ll. *neu* *gyl* . . . *gyl* sometimes . . . sometimes 2195-6 *ó* . . . *ó* 2301-2; gw. *deytheith*, *vniethith*. Cf. *gyl* . . . *gyl*. P 7, col. 232; *ó* . . . *ó*. P 5, xa.

gylharvrit: e., action, act, deed, 1326 (*de-certe=deverte* 'merit' 1251); g. *dybzyl* 3102 (*moffet* 'misdeed, crime' 2668).

(gylharvrit: hg., (+*a*) to have sexual intercourse with; m.grff. 3 *we* 2779 (*tu out engendré* 2393).

gylharvrit: ba. a g., to see 605, 1581, 1685, etc. *góllet* 17, 1-at 3128,* etc.; m.p. 2 *we* 628, 1479, 1706, *gylharvrit* 2718, *gylharvrit* (dy) 1628; 3 *gylharvrit* 447, 493, 787, etc. (24 es.), *gylharvrit* 770, 1856; 5 *we* 603; *amhrs.* *we* 3816*; *amh.* 1 *we* 1540; 3 *we* 691, 860, 1153, etc. (16 o engh.), *gól-* 3167, 3160, 3526; 6 *we* 3684, 3152 (*gól-*), *yn* 1617; *amhrs.* *we* 3816*; grff. 1 *we* 3937, 3938, *gw.* 1519, *gól-* 3099; 3 *we* 2234, 2710, 3215, etc. (22 o es.), *gól-* 2670, 2672, 2729, etc. (10 engh.), 6 *we* 3017, 3090, *gól-* 2067; *amhrs.* *we* 3816*; grff. 3 *we* 379, 1955, *ry-* 329, 1969, *gól-* 3172; d.p. 1 *we* 3763; 3 *we* 3814; 4 *we* 1780, 2273; grch. 4 *we* 1068 (2003* (see 2495).

góllet: a., light grey: *yr amá* g. 2720* (*le blanc destrier* 'the white stallion' 2344).

gylly: e., bed 774, 2420*; gól- 775, 2435, *gól-* 3752,* ll. *we* 736, 3255 (*gól-*) (*lit*, *lit* 755, 2103, etc.).

gylly: a., (grdd.gymh. *da* good), 552, 702, 1243, etc. (23 o es.), *gól-* 597, 3295, 3423, *gw-* 95, 716; *bot yn holl gan* 702, 1320, 3003, 3295; *kyfarth gylly* *y* 269, 366, 936 (*bien seez vos venez* 896), 2127, 2801, 3039, etc. (*saluer* 1901, 3172, etc.).

gyllyllau: ba., to revive (spirits) 874.

gyllyllau: e., wheat 959* (*forment* 913); *bara* g. 863 (*pain* . . . *de f.* 825); b. g. *peillit* 1352* (*p. de f. bulté* 'loaf of bolted wheatmeal' 1275).

gyllyllau: e., (i) venomous 969, 987; *pzyf* g. (+*colubry*) 1012 (*colure* 'snake' 967); (ii) *deuleó* *ó*. *litiacé* 1821 (*deu* *lyon fers* . . . *mult a doters* 'two fierce . . . terrible lions' 1652); *yn litiacé* *ó*. 1936 (*cf. he mult fu iré* 'that was very furious' 1734).

gyllyllau: e., a while 3083; cf. *yn pen gurf* *DyCourt* 38=*em pen espyet* Ll 1, 40; *g. SG 159=oure* *Queste(F)* 233.

gyllyllau: e., (i) value 623, 1229, 2009, etc. (6 es.) (*cailla*) *ut* 608, 1797, 2441, etc.); (ii) ransom 3743,* 3746, 3781 (*ransom* 3275, 3283, 3310).

gyllyllau: ba., (i) to sell 349, 2622 (*vendre* 351, 2263); m.grff. 3 *we* 2808; *amhrs.* *we* 883; grff. *amhrs.* *we* 1437; (ii) to set a ransom upon; m.amh. (=ail-ddf.) *amhrs.* *we* 3010* (*neret ploger* 'he will not be admitted to bail' 2580).

gyllyllau: hg., to neigh 1560, 1870 (*henir* 1443, 1689).

(gyllyllau: hg., to take possession of); m.grff. 3 *we* 2760 (*entre justiar de* 'to be ruler of' 2377 m.grff. 3 *we* 2760 (*tint* 'held' 2376); m.grff. 3 *we* 2760 (*tint* 'held' 2376).

gyllyllau: e., wine, 864, 1421, 1704, *gól* 1701, 3577; *yr win yr ocau canol*, gw. M. Watkin, BBCS, XIV, 20.

gyllyllau: e., truth: g. *a dylly* 278, 711 (*vous dites verité* 696), 1382 (*v. d. vers* 1305), etc.; a., true 812, 813; *yff.* 1246, 2050, 2100 (*oyl=hue* *ille* 1835, 1882); *yn* *ó*. 1578, 3214 (*de verité* 1461, 2800), 2400 (*pur verité* 2090), 1978 (*bien le sachez* 'know it well' 1766), 3068 (*verez* 'most assuredly' 2633), 3560 (*pur foi* 'forsooth' 3108), 3923.*

gyllyllau: a., guiltless: *yn* *ó*. 387 (*cf. a doul e a vilté* 'pitiously and villainously' 388).

gũirynod: eb., truth: myn y ll. 3027 (certes 'most assuredly' 2596).

gũifc: eb. a g., robe, garment, 239, 757,* 759, 763, etc.; g. vliant 1840,* kymryt g. pererin 3176 (s'en torner a ley de pelerin 'to set out in the guise of a pilgrim' 2743), 3211; g. gũc 3208* (cf. *A la lei de home* 2774); g. . . . gũzaol 3212; ll. soed 3733,* 1162 (-fj-) (robes 1110).

gũifcag: ba. a g., to put on (armour, clothes) 205, 570, 3359, etc. (7 es.), gũ- 4071, gũ- 571, gũifcag 1168, 1239, 1762, etc. (7 engh.); m.df. a *gy 1711 (tus irrez tus aprestre 1556), *ky 3208 (tus irroz armer 1555); grff. 3 *caol 535, 2861, 3261, 3593, gũ- 1165*, gũifcag 549, 1051, 2409, 2443; 6 *caffant, 1768, gũifcagant 1719, *gyffant 1235; grch. 5 *gũch 1231 (yr uchod oll gydag ymlan-) *caffant 3965 (heb ymlan-).

(gũifcagoc: a., well-dressed); grdd.eith. socaf (+kylheiraf) 328.*

gũlat: eb., country, etc., 1522, 3585, 4317 (contré 1413, 3128, 3802); 429, 626, 663, etc. (pais 420, 626, etc., 13 o es.); 696, 2114 (regi(n)un 686, 1890); 242, 1899 (regné 247, 1712); 366, 3020, 3070, 3355, (tere 367, 2598, 2635, 2914); y ll. ae gyffwith 2187 (sa terre demene 'his own domain' 1946), -d 242*; gũ- 3436, 3836; ll. gũladi 3206*, 4317, gũ- 3585; gw. dan Ffurfant, 321, (iv).

gũlychu: ba., (i) to dip: g. dillat yghaet 228 (euengeler 237); (ii) to moisten; m.grff. 3 *ad 786 (set muller 763).

gũneuthur: ba., to do, make 806, 808, 839, etc. (17 o es.), gũ- 2770, 2905, 3065, 3128; m.df. i gũnaf 412, 659, 832, etc. (19 o es.), gũ- 295, 2742, etc. (10 engh.) (frus 409, 647, 801, etc.), 3536 (est 3082); ceir 31 o es. ac o leial 15=df. HPF; 2 ddf. gũney 1281, 2991, 3572, gũ- 2199 (cf. irrez 1047), 3745 (jarez 3279); 3 df. gũna 2030 (fro 1826), 2040, gũna 518 (cf. freit 518); 4 df. gũnaol 185 (frum 204), 2210* (zaherez 1963), 3905 (lerrom 3436), etc., gũnaol 3163, 3404, 3579 (lerrom 2730, 2959, 3120); anh. i (=all-ddf.) gũnaol 3317 (fro 2876); 3 gũnai 103, 108, 748, 3085, 3792 (=all-ddf. bob un), gũnai 9371, gũnai 807, 2340 (y ddau=all-ddf.); anhra. gũnai 2477; grff. i. sum 3235 (=perff. HPF: *Fai perou* 2803), gũ- 3535 (=perff. HPF: *si tus ai meiff* 3082); 2 gũnaoth 316 (=perff.), 2570 (=perff. cf. *Fol estes redouses* 'you are madly stupid' 2224); 3 gũnaeth 21, 40, 48, etc. (17 o engh.), gũ- 2, 569, 3155; gozuc

38, 866, 4027,* etc. (120 o es.) goru(c) 3215; 6 gũnaethant 155, 360, 362, etc. (22 o engh.), gũ- 609, 2711, etc. (6 gwaith), gũnaeth- 579; gozucant 2732, 2776, 2982, etc. (46 o es.); anhra. gũnaeth- ploy 188, 833, 1716, 2410, gũ- 2771, 2994; gozucpoyt 2734, 3462 (-c); grff. 3 gũnaothod 1156, 2188, 2586, 3641; anhra. gũnaothoydit 1018, gũnaethyfit 1748; d.p. 3 gũnel 2160; grch. 2 gũna 4158, 4339; 4 gũnech 1739.

gũ: e., (i) man 367, 1049, 3232, etc. (hom/mje 368, 1003, 2796, etc.); (ii) husband 1601; (iii) knight 160, 696, 802, etc. (chevalier 172, 686, 775, etc.); (iv) vassal 962, 1175, 2047, (le home Boun 1823), etc.; (v) God 202, 1604 (deu 1481), 1653 (damedeu 1513), etc.; g. bonhedic 4233 (gentilz hom 3732); hen 62 (veillard 167); g. iruank 8, 58 (-c), 157 (bachelor 167); g. pricod 13, 63 (-f) (seigneur 37); g. tlaot (bachelor 1470); da 62 395* (pruz hom 396); am gũc fei rhaglaenydd rhph., gw. dan Cystrawen, 346 (vii); ll. gũhyr (i) men 2979, 3274 (pute gent 2838), 3539 (celi 3076); (ii) vassals 1036; (iii) troops; g. aruac 610, 634, 3624, etc. (gent 588, 623, 3157, etc.), 3348 (les sons 2908), 2683 (compaymunt 2316).

gũzaol: a., manly: gũife g. 3213=g. gũc 3208 (*A la lei de home* 2774).

gũzad: e., a person of rank 3415, 3445 (prodome 'an upright and wise man' 2969, 2996); ll. gũhydra 1900 (baroné 'barons' 1713).

gũzeane: e., nobleman 3623* (nostal 3156).

gũzeic: e., girdle, belt: g. fidan 1043 (seinture . . . de seie 1000), gũ- 2431 (seinture de sey 2106), 2437 (seinture 2111), 2438, gũzeicys 1044 (ceinture 1001), 1048, 1051.

gũzeic: e., 3, 6, 7, etc. (37 o es.), gũzeic 57, 2768, 3419, etc. (6 engh.) gũzeic 3849; (i) woman 7, 57, 102, 1047, etc.; (ii) married woman 1524, 1526, 2001, etc.; (iii) *femme* 1417, 2001, 2576, etc.; 3311, 3315, 3324, etc. (*muller* 2870, 2874, 3324, etc.); 201, 1412, 1416, etc. (*dame* 292, 1330, 1333, etc.); 173 (*chere amie* 'darling wife' 185); g. bziait 3454 (*muller prevez* 'esteemed wife' 3002), 3507, 3849 (*femme* 3381), 4285; y lreic vlyuf a gur(a) 102, 1025, 2768 (*'amie* 'sweet-heart' 2384), 3419.* (*son ami privé* = son amie privée 2973).

gũzeicca: 603, 1590, gũzeicca 714; gg., to marry, take to wife 1599 (*prendre muller* 1476); g. ar 693* (*deceirer* 'to covet, lust

after' 685), 714 (*prendre* 'to take as wife or paramour' 608); m.grff. 3 *haad 55, gũzeiccaod 6 (*donk prist il femme* 19).

gũzeicca: e., 1371 (*dame* 'lady' 1292).

gũzeicca: e., lady: g. dec 1360* (*une bele dame* 1280).

gũzhu: gg., to do homage 2038 (*devenir le home* 1823), 2732 (*ferre homage a* 2354), gũza 656* (*d. le homme* 643); m.grff. 1 seis 1999 (*servi* 1791).

gũzogaeth: e., homage: rodi g. (yn llao) 660 (*devenir le homme* 643); r. g. y 2055, 3491 (*ferre homage a* 3043), 3341 (*prendre feuté a* 2901), 4300 (*ferre feutez a* 3786); talu teyrget a g. y 3343 (*ferre homage e feuté a* 2003); kymryt g. 2054 (*ferre h.* 1840); kymrie g. y 652 (*mettre a bandoun* 'to place under the authority of' 638); gũ- 3341; gw. n. ar 2822.

gũzth: gg., to reply 3023, 4028, 4066 (*respondre* 2593, 3545, 3578); m.grff. 3 *ad 4025.

(gũzthot: ba.,) (i) to refuse; m.p. (=df.) 1 *daf 705 (*noun frai* 692); 2 *dy 685; grff. a *deit 715 (*me avez refusé* 609); 3 *dei 2344 (*che li contredit* 2057); grch. 2 gũzth 684, 701; (ii) to abandon, forsake; m.p. (=df.) 1 *daf 4123, 4152* (*terrai* 3631, 3659).

gũzthynne: a., displeasing, vexatious: *dyhedut dim* g. 747 (*mesdire* 'to calumniate' 728); gũneuthur d. g. 3536 (*mesfere* 'to do wrong' 3082).

gũrych: e., bristles 586 (*tuun* 'leece' 572).

gũzty: e., 965 (*teise* 'roughly') a fathom' 921), 3597*.

gũybot: ba. ag., (i) to know, be informed of, be aware of 940, 1617, 1886, etc. (*aver* 808, 1490, 1699, etc.); m.p. 1 gũn 124, 515, 820, etc., gũn 2574 (*jeo creai=jeo crai* 'I believe' 2328); 2 gũdosf 123, 2076; 5 gũdabec 2615 (*cus savez* 2259); anh. i gũybot 4269; 3 gũydat 46, 1017, 2123 (*sout=tapuit* 973, 1900), 2339, 3421, 3443 (*reit=nai* 2995), 3977 (*cyai, o'r llic*) (*savout* 3501); 6 gũydynt 3281; grff. 3 gũybu 1040, gũ- 3358; d.amh. 1 gũybyn 1101; 3 gũypei 1766, 1797 (*sout* 1033), gũ- 1623, gũ- 1752; (ii) to be acquainted with (a person); d.amh. 3 gũypei 692*; (iii) to ascertain; m.df. gũydydyf 1568 (*jeo voile ore asayer* 1448); cf. g. y gũzth to know of 3977.

gũydybus: a., 4147 (*tachant* 'learned' 3653).

gũydyhr: a., brave, valiant 248, 2199, gũ- 288, 2555, (*hardiement*, 'boldly, fearlessly' 290, 2206), gũ- 161 (*valliant* 271), 618.

gũyd: e., presence: yg. 3042 (*deyant* 'in front of' 2068).

gũydlodym: e., 1812* (*ceef* 'stag, deer' 1645).

gũydlat: ba. a g., (i) to be awake 1255 (*noeyler* 1191); (ii) to look at 3128*; gũydlad: (iii) to keep vigil, 4293, 4363 (*ceiler*, 3782, 3837).

(gũydlodr: e., sentinel); ll. gũy 1174 (*gaytes* 1117).

gũyn: a., white: ychnaot ygũyn 1842.*

gũynllayt: a., hoary-headed 367 (*out cheuse crine* 'had hoary hair' 368), gũ-: *fabaot* ll. 3848 (S . . . li chann' . . . the hoary-headed S' 3388).

gũynt: e., wind 2902 (*vent* 2494).

gũyry: e., virgin, maid: y 2026yn ll. 202 (*la vergine pucele* 216), 1317 (*la v.* 1244), 2803 (*la p.* 2410).

gyy: eg., summons 1738; gw. ar 1737.

gyt a(c): ardd., together with 31, 35, 148, 576, etc. (55 o es.); gw. *kyt a(c)* ac y *gyt a(c)*.

gyt ac y: cys., as soon as 787, 1039; gw. y *gyt ac y*.

gyune (=gyneu): adf., a moment ago 977; cf. *no chynneu* SG 189, 198.

gynt: adf., formerly, of old 2821 (cf. *he tant volés amer* 'whom you are so fond of' 2423).

gyntaf: a., first: yn g., adf., 3263 (*primer, primes* 'before all others' 2828, 2921).

gyr: ardd., near: g. boom in the presence of 3902; g. (dy, y) v., 3018, 3499, 3792.

gyzau: eg., galopade: tri g. march 2898 (*quatre arpens* 2490); gw. n. ar 2697.

gyzru: ba., (i) to drive before one 2148 (*chater* 1917); (ii) to drive out, banish 3080 (*enchaer* 2616); (iii) to spur 2352 (*pointre* 2912); g. ymdaith 1610 to smd away (*arere emveyer* 'to send back' 1487); grch. 2 *gyr* 1610.

hayach: *adj.*, almost, very nearly, 993 (*treustly* 'completely' 949), 2425, 4330; *ymydu h. a ozuc* (a poi n'est devant 'he was within an ace of being mad' 3812).

hayarn: *a.*, 1063 (*de fer* 1017); *ll. heyrn* 956, 1142, 2393, 2374; *e.*, *ll.* chains 825; *gw. Vendryes, Études Celtiques*, III, 280.

haydu: *ba.*, to deserve; *m.griff.* 1 1006; *ny haydyffôn arnao peri tymphoini vel hyn* (*jeo ne le ai pas deservi . . . que il me dust trair si tres ledement* 961-2).

haylder: *a.*, generosity 373.

hard: *a.*, handsome; *yn h. o bzyt* 3552.*

haod: *a.*, easy 2329.

heb: *arad.*, without 35, 135, 363, etc.; *gw. dan cof, godzic, gohir, golud, oet.*

hebzeg: *ba.*, to convey, to transport 3778 (*amener* 3313).

(hebu: *bg.*, to speak, say); *m.p.* 3 *heb* (*y, yr*) 656, 705, 722, etc.; *ceir* 59 *o es. o h. y* *boin*, *ond h. b.* 3316, 3322; *h. y iofian* 2050, 2351, *h. i.* 1526, 3071; *h. y febatô* *a h. f.* 4 *gwaith yr un*; *h. yr.* *h. yr ermin* 832, 846, 1019, *ond h. e.* 815; *ac, yn rhyfedd, h. y tuoz* 3630, 3645; *h. ef* 175, 501, 836, etc. (33 *o engh.*); *h. hi* 121, 125, 567, etc. (15 *es.*), *ond h. yr hi* 3548, 4354; *h. ynteu* 745, 763, 1466, etc. (19 *o engh.*), *eithr h. yr y.* 2881; *h. hitheu* 218, 1264, 1502 etc. (9 *es.*), *ond h. yr h.* 3205; *h. hmit* 2871; *h. y rei* 2873; *h. tu o nadunt* 820.

hedio: *e.*, to-day 219, 264, 729, etc.

hedoch: *e.*, peace; *gadael yn h.* 2352 (*lesser ester* 'to leave alone, let be' 2060); *g. h. y* (*lesser pes aver* *a* 'to let one have peace' 2577).

heuyt: *cyt.*, also 1595, 4149, *hefyt* 1031, *heust* 4125.*

heiyaf: *adj.*, past; *mynet h.* 241 (*passer* 246).

heint: *e.*, disease; *claf o oathrom h.* 42 (*estrie malade e n'aver point de nunté* 125).

hela: *e.*, kill 1657 (*prey* 1516).

hela: *ba. a g.*, to hunt 49 (*cf. berer* 135), 1484, 1619 (*chaer* 1382, 1491), 1621.

helmy: *e.*, helmet 246, 1266, 2390, 3502, 4083 (*helme* 1206, 2018, 3133, 3592); *ll. helmeu* 3360 (*helmes* 2918), 3760 (*hanmes* 3294).

held: *e.*, possession 608, 824.

hez: *a.*, (i) aged 156, 3043; (ii) senior; *h. boin* 4341; (iii) villainous 1974 (*vilen*

1757); *grdd.eith.*: *af 3560,* 3561; *hem* 62 156 (*veillard* 167).

henbeis: *eb.*, threadbare garment 1938 (*pelichun=peleçon* 'a fur outer garment worn by both men and women as a protection from the cold' 1736).

henieint: *e.*, old age, 5, 18, 55, 70.

henleirych: *e.*, decrepit old man 142* (*veillard* 145).

herlot: *e.*, 7knave 276,* 296, 312.

herlog: *e.*, pirate ship, 2095 (*galie*, 'galley, slave-ship' 1876); *gw. ar* 353.

herhyd: *arad.*, (i) by (showing the means, the instrument); *h. y afonyeu* 3269 (*par le reynes* 'by the reins' 2833); (ii) on; *h. y barabyl* 4308 (*par parole* 3792); (iii) according to 1326, 1869* (*solom* 1251, 1689), 3132.

herhyd: *cyt.*, *ss.*, according as; *h. y galliof i ozeu* 532, 1893 (*h. y gallei o.*) (*auu ferme le tint com out le power* 'she held it as firmly as she had the power' 1703).

heil: *e.*, sun 917 (*solail* 875).

heyrnyes: *a.*, of iron; *troffald h.* 1377 (*faus-art* 'a broad cutting sword' 1299), 1369* (*-m-*) (*grant lever* 1291).

hi, hii, hitheu; *gw. dan Ffuriant*, 527.

hilleit: *a.*, abundant; *yn h.* 785 (*de cler lerm* 'with limpid tears' 763).

hir: *ir*: *a.*, chaste 1030.*

hir: *a.*, long, 1425, 1816, 1965, etc.; *grdd.gymh.* *hoy* 1969; *grdd.eith.* *hoyf* 1971; *anu hoy* any longer 1089 (*longement* 'for long' 1043); *hir a beth* 1848 (*gw. dan Adferfau yn Cystrawen*, 548, (ii), (iii)); *bot h. gan* 'to be impatient' 2582.*

hivaeth: *e.*, longing; *h. yn ol y hlat* 365* (*dolour entree* 'disconsolate grief' 366).

hof: *a.*, beloved, dear; *bot (yn) hof gan* 3166, 3287, 3818 (*estrie mult lex* 'to be very joyful' 3350); *grdd.eith.* *fa 2336.

holoi: *ba.*, to claim, demand 265* (*chalan-ger* 265); ?(ii) to reproach, upbraid with 344; *d.p.* 2 *ych* 343*; *grch.* 2 *haul* 343.

holl: *a.*, 172, 413, 507, etc.; *oil, adj.*, 39, 786, 3939,* etc.; *cf. holliga* 1782, *holluy* 2165.

hollbi: *bg.*, to break 3608 (*freyndre* 3144); *m.p.* 3 *hyllt* 1263 (*ni he l'escu defeni* 'so that he split the shield' 1198); *grff.* 3 *es* 732, (*est creud* 716), 3366 (*l'escu li perse* 2926).

hony: (llsgr. *nyv*) < HFF *honis* shame, dishonour 404.*

(*hoffan*: *e.*, stocking); *ll. neu lluryc* (+ *crimogen*) mail chausses (+ greaves) 542.*

hodon: *rh.*, HFF one, people, they 3032.*

hoydyl: *e.*, life 388, 468; *na h. na hydyt* 686 (*ne parrai plus durer* 676), *hoedydyl* 203.

hun: *rh.*, self, *gyda rhb.*: *chun* 225; *human*: *ty human* 2217, *dy h.* 3056.

huryao: *ba.*, to employ in one's service 1733 (*alouer* 1582).

huch: *eb.*, 226,* 228, 586 (*porc* 'hog, pig, swine' 234, 572).

hude: *m. grch.* 2 *o ferf* ddiff. here! take thial 3819*.

huch; *gw. chillech*.

hümioth; *gw. chümioth ac ehut*.

honn, *honn*, etc. (i) *fel a.*, this, *honn* 220, 222, 2802, etc., *h. yma* 3323, *hön* 837, 941, 942, etc.; *honn* 3046, 3840, *hon* 626, 882, 1001, etc.; *ll. hyn* 241, 1089, 1851, etc., *hynn* 3207, 3237, 3241, etc.; (ii) *fel rh. dang, hönn* 'ceci' 3246, etc.; (iii) *nydug yr fel rhaelnaeydd rh.prth.* (a) *o flaen* *az: yr hönn* *a* 2802, 3481, etc.; (b) *o flaen* *az: yr hönn* *yr oedut yn dajff* *oe achas* 3963*, *yr hönn* 537; *gw. Y Cymal Perthynol dan Cystrawen*, 546, (vii).

hyn: *rh. dang.*, 'ceci': *truan abeth yó hyn* 262; *eithyr hyn nac ymdiret ti y mi* 3054; *yr hyn* (a) = 'ce qui' 1417; (b) = 'ce que' 1164, 3129, 3171, 3041; *az hyn* 469 (*A taunt* 'thereupon' 462); *cul hyn* 1305, 2402, *vel hyn* 1007; *o hyn allan* 688, *An gyfartaledd -n ac -nn, gw. n yn Orgruff*, 548.

hönno, *hönno*, etc. (i) *fel a.*, that 11, 13, 34, etc., *hönno* 47, 366, 1200*; *ll. hynny* 988, 1010, 2753, etc.; (ii) *fel rh.dang, hönn* 'celui-là', 429, 584, 914, etc., *hönno* 'celle-là', 8, 58, 354, etc.

hynny: *a.=hönnö*: *yr enrydd* *h.* 2944, *ar niuer* *h.* 4274; *rh.dang.=ceia* 540, 544, 4060,* etc.; *ar h.* 933, 1032, etc. (*a taunt* 'at that point, thereupon' 893, 992, etc.), 1276 (*a donk* 'afterwards, then' 1213), 3288 (*a cede parole* 'with that word' 2851), 4360 (*ja forthwith* 3835); *ghedy* *h.* afterwards 54, 229, etc. = *yn ol h.* 1208, 1418; *o h. allan* 37, 85, 661; *62th h.* therefore 233, 698, etc.; *yn h.* in the meantime 2785, 3192, 3223, 3806, 3876; *a lura yttodym yn h.* 4343.

hönd: *e.*, thrust, shock 454.

höy, etc.; *gw. Rhag, Pers. yn Ffuriant*, 527.

(*höyat*: *e.*, duck); *ll. eit* 1419 (*jantes* 'wild duck' 1419).

höyl: *e.*, sail; *dyrchael h.* 359 (*adresser nef* 'to rig ship' 360), 2091, 3852 (*ogler* 'to sail' 3383); *geffög h.* 361 (*vels abeser* 'to strike sail' 363).

höybaö: *bg.*, to sail 359, 4228 (*ogler* 361, 3728); *m.grff.* 3 *uööl* 2404 (*commence* *nager* 'begins to navigate' 2092); *h. ruc*: *m.grff.* 6 *vylfant* 2092, 2118 (*lyglint* *arunt* 'they sail onwards' 1891), 2317 (*passent la grant mer* 'they pass along the high sea' 2040), 2369 (*lyglint par la mer* 'they sail along the sea' 2073).

höyvr: *a.*, (i) slow, tardy; *rydyr yd ym ym kerdet* 3149 (*tröp at targies* 'I have dallied too long' 2718); *grdd.gymb.* *zach* 3465 (*ne se vouit targer* 'did not indulge in loitering' 3098); (ii) hard, difficult; *grdd.gymb.* *vach* 698.*

höyva: *bg.*, ?to loiter 3379.*

höyvyt: *a.*, joyful, glad; *lhaen a h. uu* 3670 (*mult fu joyur* 3203).

höyvyda: *ba.*, to console 4347 (*cf. conforter* 3828).

hyn; *gw. dan hönn*, etc.

hyn: *eb.*, (i) course, career; story 3119, 3226, 3951, 3996; (ii) crossing over 4109 (*passage* 3611); (iii) race 2889; *hynnny* *h.* 2245 (*se cooler aler* 1981); *dyon h.* 2889 (*embler le cars* 'to begin the race' 2483); *ar h.* (i) now 319, 2079 (*ore* 322, 1860), 3239 (*ha present* 1974); (ii) at once, immediately 477 (*sonne nule demur-ance* 473), 645 (*s. n. delair* 631), 1368 (*ore endreit* 1290), 1570 (*tantost* 1434), 1646 (*viteiment* 1508), etc.; (iii) then, next 2022 (*pus=puis* 1811), 2504 (*en poi de tens* 2168) 1445, 804, 1042, etc.

hynny; *gw. dan hönn*, etc. ?= *hynni* 4060*.

höyfy: *a.*, evident, *gyda grym* *adj.*, well, distinctly 1460; *yn h.* very well 1516 (*oyl . . . tut pur verité* 'yes . . . in all truth' 1406), 1886, 2615 (*ben* 'well' 1698, 1897), 2077 (*mult b.* 'very w.' 1897).

hyt: *I. eb.*, (i) distance 3727; *ar y h.* lengthwise 453, 1951; *ar h.* (a) along 634, 1130 (*par* 620, 1077), 1842 (*nut salom* 1670), etc.; (b) through, across 3497, 3585, 4008, etc. (*par* 3051, 3128, 3532, etc.); (ii) length of time, duration 1602, 3096, 3849. *II. arad.*, (a) as far as (place) 774, 1159, 3072,* etc.; *h. ar* 369 (*de en val* 'from the bottom of' 369); *h. ruc* 820(m) 670, 4274, 4283 (*h. r. y v.*); *h. yn* 106, 167, 361, etc.; *h. yn emyl* 2316; (b) till, until (time), 3929, 3988, 4384.

etc. (*jeskes* 3455, 3508, 3837, etc.); *h. hyn* 2911 (*ore* 'up to now' 2502); *na bu h. h. eto* 1606 (*unhes* . . . *ne* 'never' 1483); *h. yn* 371; (c) during; *h. dyd* 2196, 2301, *h. nos* 915, 2196, 2302 (*de nust* 2026), *h. d. a noi* 3681 (*for e nux* 'day and night' 3214. III. *cyz.*, (+*pan(n)* etc.) (i) *hyt pan(n)*, *h. na(t)*. (i) amser, until such time as=CymC. *yny*, CymD (*hyd*) *oni*, *gyda* r.d.p. a'r m.amh. a grff. 203 (*taunt* . . . *he* 217), 2834, 2905, 3055 (*deci* *he a* . . . *he* 2621), 3539 (cf. *avant* *he* 'before' 3086), 3659 (*tant* *he* 'so long (much) that' 3191), 4002; (ii) canlyniad (a) cadarnhaol, so that, to the point that 2901, 3319 (*tant* . . . *he* 2879), 3607, 3609, 3715, 34069*; (b) negyddol drwy *h. na* so that . . . not 1004 (*he* . . . *ne* 959), 1776 (*he* . . . *ne* . . . *ja* 'so that never' 1613), 1785 (*y mae racco o nifer* *hyt na* . . .), 2032 (*he* . . . *ne* 1815), 2375, 2533 (*he* . . . *ne* 2191), 2918 (cf. *unhes* *ne fu oysel* *he seir* a *hi aganté* 2510), 2339, 3276, 3972, 4147; *h. nat* 1937 (cf. *com ceo fust un pelichun* *tu laud* 1736). IV. *Ceir* *hyt* *na* *ar* *ddechrau* *gorchymyn* *anunion* *negyddol*: *yna* *y* *goharddys* *y* *baenhin* *sgnt* *hyt* *na* *thozrei* *neb* *ohonynt* *aelodau* *y* *gild* *2892*.* V. *Gwelir* *hyt* *na* *ar* *gychwyn* *ymadrodd* *negyddol* *anunion* 4241; *menegi* *am* *buin* *ae* *la* *hyt* *na* *llulau* *dyu* *eiroet* *y* *kyffelyb* (cf. *unke* *tel* *ne* *vist* *hom* 'never such did man see' 3737). (i) *hyt* *tra*: *cyz.*, (a) as long as 826, 970, 993, 2191, 2503, 3266 (*tant* *com* 2831; cf. *tra* 3601, 3974 (= *tant* *com* 3139, 3498); (b) whilst, during the time that 1903 (*tant* *he* 1717).

I

h: *rhw.*, *his* 1277.*
iach: *a.*, (i) in good health, well 1080, 2353, 3664; *bot* *yn* *i.* to be, to do 3663 (*coment* *fet* *ta* *fennet* 'How is your wife?' 3195); *yn* *i.* *lalen* 1522; *i.* *a* *ll.* 3476*;
 (ii) safe, secure 3992.
(iachow: *ba.*, to save, redeem); d.p. 3 *o 2814 (*sult* 2419), 3206* (*salve* 2863), 3424 (*salve* 2976), 3936 (*doit* *salu* 3460).
isarl: *e.*, earl 133, 146, 263, 385 (*quens* *neu* *co*(*u*)*nne*-*comes*, *comitem* 138, 153, 263, 387, etc.), 243 (*genit* *comes* 'noble c.' 248), 2359 (*genit* *quens* 2215); *ll.* *isarl* 3047, 3049, 3339, 3491, 4259 (*contes* 2596, etc.), 3525 (*contes* 'the enscoffed' 3070); *ll.* *we* 3331* (*contes* 2893); *am* *y* *ll.* *yn* *we*, *gw.* *Pfurflant*, 521, (v).
iarllath: *e.*, earldom 28.

iarllas: *e.*, 39, 113, 179, etc. (*dame* 'lady' *bob* *tro*); *ialles* 17.
iaoln: (i) *e.*, truth: *dygodut* *i.* 3408* (*aire* *veritez* 2964), 4050 (*ajuster* 3566); *g'neuthur* *i.* (y) 748, 793, 2992, 3536 (*amender* 'to make amends' 728, 766, 3082); (ii) *a.*, right 1203, 3019, 3133 (*draet* 1145, 2590, 2703), 3725*; *grdd.* *gymh.* *nach* 1591; (iii) *ad.*, 406, 947, 4328, etc. (*mult* 406, 905, 3811, etc.).
(iatnhow: *ba.*, to redress, put right); d.p. *amhra.* *ver* 2834 (*ceo* *tor* . . . *deyt* *estre* *redressé* 2437).
ie: *ad.*, 1526, 3194, 3454 (*oyl* 'yes' 2762, 3003); *ie* *hefyd* *a* *geir* *yn* *y* *LIC*; *rhaid* *felly* *chwanegu*, *ie* *at* *ie*, *ieu* *a* *ddyry* *WG* 430 *fel* *flurflau* *CymC.*
iechyt: *e.*, health 123, 3039 (*sa(u)nté* 132, 2606).
ieithid: *e.*, interpreter 378.
ieuanic: *a.*, young 21, 57, 59, etc. (6 es.), **nah* *7*; 9; **ngk* 2137, 2622; *ll.* **ein* 3043, 3817.
ieueingtid 3; **ieueingit* 53; *e.*, youth.
ir: *a.*, (i) fresh 122 (*freuche* 129); (ii) continent, chaste 1030.*
irllan: *a.*, angry 3090 (*trez* 2654).
ifgil: *arad.*, behind; *yfcynnu* *i.* *y* *gwas* 1941 (*salt* *derere* *lui* 'jumps up behind him' 3465).
iffel: *a.*, low 2575, 2591 (-f-).
(ioach: *e.*, roebuck); *ll.* *ierch* 1622.*

J (=dj)

iubet: *e.*, 628 (*grubet* 613).
iöant: *e.*; *yn* *un* *i.* in one journey 3894* (*a* '*l'enjornez* 'at break of day' 3428).
 L
lamp: *e.*; *ennynnu* *i.* 1213 (*une* *lampe* *aluma* 1154).
ledir=leger, legir *yn* *HFI*; *gw.* *n.* *ar* 2582.
lötön: *gw.* *glötön* *a'r* *n.* *ar* 3006.
 LI
llat, measure of capacity for grain 959* (*quarter* 915).
llad: *ba.*, (i) to kill, put to death, 36, 151, 165, etc.; m.p. (=df.) 5 *lledoch* 622; 6 *ant* (=df.) 1850 (*nodant* . . . *estrangler* 1676); *amhrs.* *lledir* 4063 (=df. *yn* 152,

cf. *serrai* *quit* 160); *amh.* 3 **ei* 2510, (=ail-ddf. *yn* 2047); *amhrs.* *lledir* 3716 (=ail-ddf. *yn* 174, 3719); *grff.* 1 *lledeis* 333, 2013; 2 *llediefl* 1252, 2557; 3 **oed* 525, 664, 1445; *amhrs.* *llas* 201, 386, 610, 1436, 2132, 3203; *grff.* 3 **yffei* 1078, 2587; *grch.* 5 *lledoch* 621; (ii) to behold 320,* 816; (iii) to cut off 83, 177, 458, etc.; m.p. 1 **af* 2007 (=df. *yn* 143 (*neu* *perderet* *la* *teste* 149), 1781; (*me* *verrez* *comper* 1616), 2042 (*couperai* 1829); *amh.* 2 *ant* 2740 (=ail-ddf.); 3 **ei* (=ail-ddf.) 2099; *grff.* 3 **yffei* 475, 523; d.p. 3 *o 941; *gw.* *n.* *ar* *lledir* 2583 (*legera* 2236).
llayn: *e.*, bespeech 199,* 373 (-f-).
llafur: *e.*, labour, toil 784 (*louer* 'recompense, salary' 760, 2216).
llall: *rhw.* *y* *neil* . . . *y* *ll.* the one . . . the other 1830, 1904, 2793, 2879, etc. (ll *un* . . . *l'autre* 1669, 1717, 3295-6, etc.).
llamfachu: *a.*, prancing 1573.
llamnylen: *e.*, hawk, sparrow-hawk 643 (*espercer* 630).
llathrut: *a.*, clandestine; *döyn* *yn* *ll.* to carry off clandestinely 1759, 1987, 2002 (*amener* 1603, 1773, 1792); *mynet* *yn* *ll.* *a* 1765 (*amener* 1603).
llaö: *e.*, hand 267, 347, 461, etc.; *ar* *y* *neillau* by his side 291; *ar* *y* *ll.* *deheu* 254 (*a* *deire* 258); *achyr* *y* *laö* 3419 (*ajuste* *le* 2973); *aröem* *gyr* *y* *ll.* 3467 (*par* *le* *poine* *tener* 3015); *kymryt* *erbyn* *y* *ll.* 948 (*par* *le* *deire* *poine* *prendre* 906); *rac* *ll.* later 374, 3785 (*si* *com* *vas* *orrez* 'as you will hear' 3318); *gw.* *dyschafel*.
llathen 223, 376 (53 o es.), *llathen* 97, 698 (10 engh.), *lleöen* 180; *a.*, (i) joyful, joyous 948, 3060, 3600 (*joia(u)nté* 995, 2625, 3192), 3185 (*joie=ejou* 2753), 3671, 3929 (*lee* 3206, 3449), 3989 (*leex* *e* *joiant* 3512); *ll.* *a* *hyffrt* (*mult* *joius* 3203); *yn* *iach* *l.* 1522, etc.; *grdd.* *gyl.* **et* 2327, *lleöenet* 2697; *grdd.* *gymh.* *sach* 1143, 1343; *yn* *ll.* *ad.*, (a) very well 852, 1611, 1739 (*jeo* *te* *otrai* 'I grant you' 1586), 2052 (*ceo* *me* *deyt* *plere* 'that pleases me' 1899), 2273 (*si* *com* *vas* *volez* 'just as you like' 2002), etc.; (b) willingly 1502, 2314, 2367 (*voluntiers* 1397, 2038, 2307); 1350 2771, 3558 (*v.* *e* *de* *gre* 1272, 2387, 3105), etc.; (c) ? in a friendly manner 1038 (*mult* *deboneirement* 996, 4174 (*de* *gre* *e* *d.* 3676)). *Arferir* *yn* *am* *mi(annu)* *alöaf* (*hymny*) *yn* *ll.* 'I am willing; gladly; I have no objection to that' 223 (*ni* *a* *vostre* *comand* 232), 236, 251, 689, 678 (*a* *bon* *öuel* 662, 1128), (*mult* *tret* *voluntiers* 1076), etc.; *bot* *yn* *ll.* *öath* 97 (*se* *enjoir* 'to be delighted' 96), 180, 376

(*aver* *bon* *gre* *a* (*gn*) *de* (*gch*) 'to be grateful to s.o. for sth.' 379), 2528 (-*+* *mynet* *dölylaö* *myntgyl* *y*) (*aler* *beiser* 2183), 3469 (*estre* *lez* *a* *merveille* 'to be marvellously glad' 3019), etc.
(llathenhow: *bg.*, to rejoice); m.grff. 3 **oed* 2687,* 3457* (-6-).
llaöer 886, 1580 (14 o es.), *llaöer* 2616, 2934, (i): *e.*, much; *ll.* *a* *gyffoilt* 2934;* *ll.* *o* (a) much 886, 1580, 1594, etc.; (b) many; *ll.* *o* *varchagyon* 2620; (ii) *a.*, many *a* *ll.* *deigyf* 682 (*meist* *lerme* 671), *ll.* *nov* 683 (*m.* *nuit* 672), *ll.* *llurac* 3700 (*tant* *haute* 3232); *yn* *ll.* *död* 1234 (*pez* *a=piega* 'a long time since' 1173); (iii) *ad.*, many; *yfcolheigon* *ereill* *ll.* 4186.
llaö:n *a.*, full 355, 1257, 1724, etc.
llaömeich: *e.*, full load; *ae* *l.* *o* *heyrn* *arnau* 825.
llaöz: *e.*, (i) floor, ground 156, 648, 1073 (*tere* 164, 633, etc.), 210 (*parcement* 222), 1866 (*graver* 1687); *bözü* *yr* *ll.* 156 (*fare* *verser* 164); *turaö* (*vau* *dymat*, *gaffot* *ar*) *ynydyöy(aö)* *yr* *ll.* 210, 648, 1073, etc. (*abatre* *en* *champ*, *plati* *a* *son* *pe*, *gras* *mort*; *gater* (*estendre*) *a* *mort*; *verser* *juis*; *ferre* *cravante*, *trebucher*, etc.); *dölynn* *yr* *ll.* *to* *dinnount* 1582; (ii) storey 1907, 1101.
lle: (i) *e.*, place 439, 2685, etc.; *yn* *lle* (LIC *yny* *lle*) 445, 475, 523 (*la* *ou* 'where' 469, 522); (ii) *ad.*, where; *pony* *cely* *di* *lle* *maz* *yr* *amharödyz* 2718; (iii) *gyda* *pa* *a* *py* *fel* *rh.gf.* (3 es. *gyda* *py* *a* *17* *gyda* *pa*); *pa* *le* 123 (*ou* ? 132), *py* *le* 3100 (*ou* ? 2660), 3426 (*dunt* ? 2977) *o* *ba* (*jo*) *le* 378, 876 (*dount* 'whence' 380, 836); *yn* *lle* *for*, in lieu of; *yn* *lle* *döc* 1787* (*en* *tors* 1621); *öz* *lle* *furth-* *with* 1695.*
llechua: *e.*, hiding-place 140, 342.
llet: *e.*, width 1305* (*lee* 1237).
lledzet: *e.*, theft; *döyn* *yn* *ll.* 1380, 2890, 3643, etc. (*embler* *to* *steal*, *rob* 1302, 2483, etc.); *gw.* *goiedzet*.
lledzargu: *ba.*, to love s.o. in one's heart 443.
llef: *e.*, cry, shout; *dodi* *ll.* *uehl* 305 (*tu* *escrier* 310); *d.* *ll.* 887 (*air=leur* 848), 3126 (*geter* *un* *grant* *cris* 'to utter a loud cry' 2596); *o* *l.* *vchel* 3198, 3273, 3622, 3827, 3947 (*öto*) *haute* *voice* 2766, 3224, 3827 (*vois*, 3470); *a* *throy* *l.* *o* 3723.*
lleuein: *e.*, (i) hue and cry; *y* *eri* *ar* *ll.* 3687 (*la* *vois* *e* *li* *huz* 3219); (ii) *bg.*, (a) to shout 1531, 1832, 2458 (*crier* 1531, 1664, etc.), 3140 (*getre* *un* *cris* 2714).

- 1882 (-f-); (b) ?to weep, megis yn y De: *kymryt dzygyzuerth yndaf a lleuin yn uchel ac ôlyaf 192** (plure a mout haut sons 'weeps with a very loud noise' 209); gw. *dzygyzuerth*.
- llel:* a., à grym *adf. less: a rodaf wy llô ym byhyt na byd llei yth haraf nochynt 3130* (ja en ma vie ne tuis averai le plus vil 2701).
- llellu:* e., one side: *mywet ar ll. 3340**; *heraf ar ll. 4073* (oltre se sont mis 'they placed themselves on the other side' 3583).
- llemlhi:* ba., to fill 2212, 2311 (*charger de 2036*), 2745 (*empler de 2364*); m.griff. amhrs. *bit 2315.
- lles:* e., benefit, advantage 235.*
- lleffyr:* e., (i) a kind of vessel; ll. *ri 2766*; (ii) font in *bedyddl. q.v.*
- lletty:* e., lodgment 2954, 2996, etc. (*ostel* 'house, residence' 2540, 2570, etc.), 3856 (*herbergement* 'lodging' 3387); bot yn ll. 3445 (*estre herberges 2996*); *kymryt ll. 2797, 3253, 3416* (*estre herberges 2404, 2819, 2909*); ll. *eu 3290, 3729 (*ostel 2852, 3266*).
- (llettyaf):* ba., to give lodging, give hospitality to; m.griff. 2 *eifl 3099 (he tuis herberjaster 2664).
- llettyôz:* e., host 3271, 3291 (*hoste 2834, 2853*).
- llew:* e., lion 559, 1821, 1902, etc.; ll. *ôot 1826, 1828, 1834, etc. (8 es.), *ôot 1620, 1880.
- (llewz):* ba., to devour; m.griff. 3 *as 1830 (*desachant 1662: desacher* 'to tear to pieces').
- llethensyd:* e., joy 4196, 4214, etc. (11 o es.), lly- 3575; *kymryt ll. (yn) 1487, 1559, 2036, etc.*, gw. *kymryt*; o l. 1144 (*de joie 1092*); y ll. ar *clodest 3478*; gw. ar 255; ll. (-dryllythoch) 4194 (=grant joie 3697).
- (lleppart):* e., leopard; ll. *dot 1620 (*leparz 1493*).
- llehyuau:* e., swoon; *kyfodi o2 ll. 1530* (*redrescer a vie 1420, 740 (-g-)*).
- llehygu:* bg., to swoon (-dzygyydaô (yr llôd)) 364, 731 (*châter punné 309, 717*), 708 (*châter en punnisuan 694*), 1328 (*pulmer 1410*); m.griff. 2 *eifl 2580; 3 *ôôd 1866 (*chât palmé en graver 1687*).
- llit:* e., anger: o l. 810; rac ll. 299 (cf. *grant ire 304*), 723 (r. ll. a *blôg*); *tricy y ll. (y l.) 330, 711, 1265* (*mult fu coraid 1199, 1920* (dz. y l. *as angerd*)).
- llit:* e., ?pursuit 3727 (llagr. lla); gw. *isod*.
- llidiab:* 2387, 298 (-yoô), *llitiaô 1335 (-yoô)*; bg. ac a., (i) to get angry 810 (-i-); ll. (-fozri) 298 (*aver grant ire 304*), 2387 (*corucer 2083*); m.griff. 3 *ôôd 1220 (*si est mult iracuz 1161*); (ii) to spur: *bouthu y march ac l. ae gymhell 1335* (*point le destier 1256*).
- llidiâc:* 1799, *llitiâc 737, 1394, 1821, 1936*; a., angry, angered 737, 1394 (*ir(e)h 721, 1316*); *gwenôynic l. 1821* (*fers 'ferce, savage' 1652*); ll. *ihen. 1936* (=iré 1734); ll. *dzifl 1799* (*morne e dolent 'sad and mournful' 1634*).
- (llein:* e., piece of material); ll. *eu: ll. *bozdeu 3756**; (*hanapes 'goblets' 3288*).
- llinin:* e., string, line 334.* 1214.
- llithrâ:* bg., to slip, glide 18, 69.
- llith:* e., colour 3447, 3448, *llyô 3217*.
- llloft:* e., loft 3788* (*solet 3321*).
- lllog:* e., ship 354, 2085, etc. (11 o es.), *llôg 1307, 3177, llong 3851; 2061, 2079, 2393, etc. (nef 1847, 1860, 2087, etc.), 2311* (*navie 2036*); ll. *eu 4227, *heu 4312.
- llonyd:* a., quiet, at rest: *gat vi yn ll. ac yn hedôch 2352* (*lassez moi ester 2060*); gw. ar 399.
- llofgi:* ba., to burn, 339*, 1154 (*arder 339, 1106*); 2452, 2478, 2498, etc. (*alumner 2129, 2146, 2161, etc.*), 1192 (*embraser 1137*); m.df. amhrs. *gir 2483, 2501 (*Nun serra 2151, 2165*), 2502 (*ars serra 2165*); amh. *git 2490*; griff. *cyffif 3272* (*ja fast la vile ars 2835*).
- llu:* e., army 2641, 4241 (*hoste 2283, 3737, 2698* (*estor 2326*), 3727.* etc.
- lludet:* e., fatigue 1198.
- lludedic:* a., tired 780, 1255 (*las 1191*).
- lluestu:* bg., to encamp 3683 (*embuches sont 'they lay in ambush' 3216*).
- (llugozon:* e., candle; ll. *yyn: ll. a *thapreu 1153* (*ceuges 'wax candles, tapers' 1106*).
- lluoflogrôyd:* e., multitude 149.*
- lluruc:* e., coat of mail, armour 537, 1937, 3267, etc. (6 engh.); ll. *uegu 3360, 3608, 3823, 4079, llurye 540, 542, 3972; ll. *ygu 3759*.
- (lluyddu:* bg., to set troops in motion); m.df. 3 *a 1646* (cf. *se armerunt 1508*).
- llô:* e., oath: *kymryt ll. 828* (*jurar* 'to promise an oath' 798); *rodi ll. to vow 3130*; ll. *lyein: tygu ll. to declare on oath 812*; gw. *dan Ffuriant, 521, (iii)*,

- llôfyr:* a., cowardly: *bot yn ll. 3709* (*ne se feyt mie 'does not hesitate, does not lack courage' 3240*).
- (llom:* a., bare, worn): *henbeis lom doll dzeuledic 1938* (*tut lusé 'quite threadbare' 1736*); ll. *llymyon 1965*.
- llôz:* e., path, way, course: *yn ll. y ben(n) headlong 210, 982, llôzef: yn ll. y ddeu-dzoet 2223** (*joyns pex 'feet close together' 1965*).
- llôy:* a., grey 1682 (*vels e chamuz 'old and grey-haired' 1535*).
- (llyfn:* a., smooth, slippery); grdd.gyf. *et, 3882 (*bien plané 'well polished, furbished' 3412*).
- llygat:* e., eye 1961; ll. *eit 1967, 2978.
- llyma:* *adf., voici 343* (*vez me ci en present 344*), 1582, 1691, 2925.
- llyn:* e., drink, beverage: *bôyt a ll. 1507, 2311* (*beyvere e . . . manger 2036*); *llatin o v. a ll. 1257* (*estre saul 'to be satiated' 1192*).
- llyna:* *adf., voilà 1652* (*si ad lit='there is' 1512*), 3630; ll. *vedol ffol 1784* (*oustes vel penser 'put away that thought' 1618*); *yn cyclwyn prif frawddeg: ll. beth trwm a ffeth tot bot yn gymeint dy nellyn a kynny 1808* (*il me pryse mult 'that grieves me much' 1643*).
- lly:* e., court, palace, 255, 268, 1485, etc. (=paleis 17 o weithiau, e.e. 259, 267, 1386, etc.); 2983, 3559, 4289 (=p. principé 2560, 3098, 3775); 3395 (*p. de pris 2952*); 3854 (*p. grant 3385*); 216, 2952, 2970 (*hostel 227, 2539, 2552*); 423, 720, 3576 (*clourt 418, 793, 3118*); 2160 (*meson 1928*); etc.; gw. ar *neuad 286*.
- llyfelwyn:* e., plant 3215, 3216, 1692 (-ff-) (*un herbe 1545, 2779*); ll. *llyffeu 1696* (*le herbe 1547*).
- llyflat:* e., step-father 311, 1728, 1735 (*parastre 318, 1515, 1583*).
- llyt cyw. llit:* e., wroth 330.
- llythy:* e., letter, epistle 821, 830, 833, etc. (14 o es.); 822, 827 (-z) (*bref 792, 799, 837, etc.*); ll. *ueu 3624, *llethyreu 3631** (*brefe e charters 3164*).
- llyô:* e., colour 3217.
- llyhyâd:* ba., to govern, rule 3790 (*garder 'to look after' 3323*).
- M
- mab:* e., (i) son 144, 174, 263, etc. (*fiz 147, 185, 263, etc.*); (ii) child 212, 215, 274, 285 (*enfa(u)nt 223, 226, etc.*; *enfeu 268, 289, etc.*); (iii) youth 883, 885, 2046, 2996 (*enfa(u)nt 843, 847, etc.*); (iv) their 3019 (*heretier 2645*); ll. *meibon 3459, 3460, 3476, etc.* (13 o es.), *yon 3148, 3152, 3157, *meib: tri m. 3065, 4336*; (i) children 3459, 3460, 3485, etc.; (ii) sons 3476, 3513*; (iii) youth 3736, 3826, 3829, 3990; *mab mayth 818, m. maeth 3061, *3464*; gw. ar 1839.
- macrayth:* gw. *uacrayth*.
- macôf:* e., a youth, page 2564 (*non frere dru 'his own dear brother' 2221*); *macôy 1281* (*non nevou 'his nephew' 1148*), *macôy 2294* (*ami cher, 'dear friend' 2025*), 2571 (*voeste meylur ami 'your best friend' 2225*), 2588; ll. *macôyvit: y carchogyon ac v. 2442* (*chevalers 2119*)).
- mat:* a., afflicted, sad; m. *yn ganet 3074** (*neur sumes ore nez 'under evil suspicions were we born' 2640*).
- madeu:* ba., to give up; to forget 1024.*
- maden:* ba. a g., to forgive; m.p. 1 *sof 2847* (*jeo . . . pardonne 2450*), 3537; amh. (=ail-ddf.) 1 *ôin 2730*; griff. 3 *ôôd 1322*; grch. 3 *it 2848**, 4168.*
- maedu:* ba. a g., to beat, thrash 1224, 1230 (*batre 1164, 1170*); (ii) to be victorious over 2714.*
- maen:* eb. a g., stone, gyda grym ans. yn mur m. 1078 (*maire 1766*); m. *carbôncaulus 913, 1751* (*charboncle 872, charbule 1393*), m.-m. c. 1753, 1757 (*maire 2705* (*pere 2312*); m. *maiz 335* (*mule 'mill-stone' 336*); ll. *maen: m. marmoz 1358, 2800*, 2933, 4368* (*marbre entallé 1277*), (m. *lusani 3840*); y *hlodeu ar m. 4084**, 4092 (*lex per e les flors 'the precious stones and the flowers' 3593, 3602*)).
- maes:* e., (i) field 2487 (*champ 2154*); *hvt yn eitha y maes 1269**, h. yn *eithaf yr m. 1776*; *dyuot y maes o 3227** (*passer hors de 'to come out of' 2793*); *bôzt net y maes o 2231* (*saillir hors 'to jump out' 1974*); *mynet maes a (rywun) o to take, lead, s.o. out of 2451* (*prendre ou déhors, cf. 2120*); *dzygydaô maes o to fall out of 3704*; *kyredu praid y maes o murood 3686** (*prendre prai defors le murs 'to take booty outside the walls' 3218*); *odynnes 2372** (*de hors 'outside' 2075*), *odynnes 2419, 4130* (*dehors 3637*); (ii) field of battle 2695, 3813, 3978 (*champ 2324, 3346, 3501*); (iii) battle: *enail y m. 3376* (*nomtre le champ 2934*)).
- maeth:* e., nourishment, nurture: *rodi ar v. 15, 66, 3248* (*pur li fere enhuicer 'to bring him up' 2815*); gw. *mab m.*

- magu:** *ba.*, to rear 3238 (*lever* 'to bring up' 2805).
- magyl:** gw. *redecuagyl*.
- mal:** (i) ? *rh. pth.*, such as 3165* (ii) *cyt.*, *m.* y 2260, 2951, 3094, *m. yd* 3164; *m. kynt*; *adf.*, nevertheless 2704, 4206, *v. k.* 4348; *val* (i) *ardd.*, as, like 449, 2344, 3305; (ii) *v. y.*; *cyt.*, 187, 452, 477; *vel* (i) *ardd.*, 1007; (ii) *mel* *ladf.* = *melfei* yn *melafózn* 3910*; *m. kynt* 2660* = ? *mal cyne* = *mal cen* = *mal sené*.
- malfei:** *cyt.*, as if 2361.
- mam**¹: *e.*, mother 193, 258, 292, etc.
- mam**² = ? *gw* *Hff Fame*, wife 4140.*
- man:** *a.*, small; *manadar* (various) small birds 1420.
- manec:** *e.*, glove 2009; gw. *Adferfau* yn *Cystrawen*, 548, (i).
- maner:** *e.*, y *m.* 3266* (*lur baner* 'their banner' 2830).
- mantell:** *eb.*, 3840 (*mantele* 3368); *ll. mentyll* 3564 (*mantele* 3110).
- marc:** *e.*, horse, warhorse 182, 2909,* 4019,* etc.; *ll. meirch* 2610, 2872,* 2883, etc. (24 o es.), *meirych* 432, 579, 581, etc. (7 es.); *am y mathau* o *geffylau* canoloesol, gw. n. ar 98.
- marcwaic:** *e.*, knight 16, 67, 1171,* etc.; *ll. wgyon* 30, 2962,* 3072,* etc.; *chevaler* (i) a *geit* yn *ll.* ond *bachelier* = 3230, *guerrier* = 3268 *ac home* = 3549; *yr un modd* yn *ll.* *eithr* *companions* = 136, *gent* = 2608, *homes* = 3007; *m. vadaol* 2050, 3574 (*ch. adobbez* 2537; *vadaol* yn *v. v.* 411, 529 (*fero* *chevaler* 409, 529), 3485* (*adubber* 517).
- marcmaet:** *eb.*, market 3214 (*marché* 2778).
- marchoaeth:** *ba.* a *g.*, to ride (on a horse) 1067, 1560, 2872* (*chevaucher* 1022, *monter* 1440, *prendre* 2473); 3122, 3123, 3681, 3951 (*munter* 2686, *chevaucher* 2688, 3214); *gallu* *m.* a *goffu* *arwau* 204 (*mounter* en *la selle* *v.* *pour* *porter* *armes* 217); gw. *arwau* a *m.* 2550; *dôyn* a *m.* 246* (*pour* *porter* *armes* 251).
- (marchoaeth:** *bg.* ac *a.*, to ride); *m. grff.* 1 *cheis* 2964; 3 *seu* *ad* 3278; 6 *seu* *caffant* 2876, 4037, *seu* *caffant* (*llgr.* -*caff-*) 3945.
- marmoz:** *e.*, marble; gw. *maen*.
- marth:** *e.*, damnation, woe 2581.*
- marthylolwyeth:** *eg.*, slaughter, carnage 4131 (*marth* 3637).
- marú:** *a.*, dead 596, 688, 817, etc.; *e.*, the dead; *y sarnu* ar *tyb* a *m.* 1326 (*suger*
- moru* *e.* *vifr* 1250); *ll. meiró:* y *kywades* o *v.* 2812 (*fu* *reuscité* 2417).
- marthall:** *a.*, mortal; *bydnoed* *m.* 3527 (*un* *mortel* *assemblez* 'a terrible army' 3071).
- marólybedyl:** *e.*, (*LlC* *marólybedyl*) news of death 2177.*
- maŕz:** (i) *a.*, great, large, big 30, 230, 277, etc.; *gydag* *enwsu* *ll.*: *llyein* *m.* 812, *dyrnodu* *m.* 3606, 3714, 4078, *ffrýtheu* *m.* 4158; *cl. affedeirtozth* *m.* 862; *am dy* *benn* *di* *yr* *m.* 2008, 2692, gw. *Y Fannod* dan *Cystrawen*, 139, (viii); (ii) *gyda* *grym* *e.* *yn* 430; *nyf* *arbedei* *y* *u.* *nac* *y* *eychian* (*a* *mal* *ne* *esparnie*, *a* *granz* *ne* *a* *petiz* 421), 4138 *nyf* *arbedalfant* *na* *m.* *na* *b.* (*v.* *esparnie* *ant* *a* *petiz* *ne* *a* *granz* 3644); (iii), *á* *grym* *adf.*, *nyf* *oad* *u.* *y* *dioloch* 1414 (*mau* *gre* *en* *eyes* 'take my ill-will for thanks' 1332); *am* *maŕz* *abeth* *fel* *adf.*, gw. dan *Adferfau* yn *Cystrawen*, 548, (ii); *tynt* *na* = *ty* *vry* *no* 2676*; *móy* *no* *chynt* 3399.*
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- maŕv** = *llather* 3707*; *grdd.* *gymh.* *móy*; *fel* *a.* 1537, 3562; *á* *grym* *adf.* (a) more than 2036, 3144; (b) any more than 433, 2016, 3399; *grdd.* *cith.* *móyuf*; *fel* *a.* 1968; *á* *grym* *adf.*; *most*; *y* *ŕreic* *v.* *a* *gar* (-*af*, -*ei*) 1025, 1579, 102, 2768, 3420,* *y* *gŕ* *m.* *a* *grewis* 1578.
- ma**

mozdyt: *e.*, thigh 1398 1399, 1859, 3911
(*quisse* 1320, 1683, 2440).

moztzer: *e.*, mortar, a vessel in which substances are pounded with a pestle 1699; *gair AN yn abs. yn ll.*

moz62: *e.*, sailor 2071 (*mariner* 1854).

moz6yn: *e.*, (i) an unmarried young woman 1026, 2124, 2478, 2500 (*pucele* 980, 2148, 2163); (ii) virgin 1599, 1602, 1609 (*pucele* (*sans fauuer*), 1477, 1478, 1486); (iii) *y v. llyry* 202 (*la virgine pucele* 216), 1317 (*la virgine* 1244), 2803 (*la pucele* 2410).

moz6ynhrec: *e.*, young damsel 2136* (*pucele* 1908).

muckyd: *e.*, jet 1963* (*arement 'ink'* 1751).

mul: *e.*, mule 2089 (*mulete* 1870); *gw. n.* ar 98.

mur: *eb.*, wall 1076, 1979, 3882, etc.; *ll.* *woed* 2531, 3686, 3886; *gw. Cenedl Geiriau yn Cystrawen*, 338.

m6nei: *te. ll.*, coins; *dec arugein o f.* 538 (*xx deners demoné 'do minted coins'* 534); *yma cyfetyb i'r ll. muncies, gydag -u- AN=to.*

m6n6gyd; *gw. myn6gyd.*

m6yn: *e.*, (*gw. WG* 417): *yr m.*, *ardd.*, for the sake of: *yr m. fabaot* 3857 (*pur l'amar S.* 3388).

myn: *ardd.*, by: *m. du6* 1370, 4061, etc. (*par deu* 1202, 1711, etc.); *m. ieffu griff* 1591 (*par Jheu Crist* 1471); *m. y g62 unnet oz woz6yn llyry a'r cyffelyb* 201, 1349, 1604, 2040; *m. pedyr* 1001; *m. eygret* 2220, 4006 (*par foi* 2797, 3531); *m. ey fyd* 938 (*par foi* 2421); *m. y llur-yoned* 3027 (*certes 'surely'* 2596); *m. ty phen* 938, 1773, *m. ty phen* 2502, 4236, *m. mymphes* 3665, 3744, 3762, 3819 (*bob tro par maen* (*mon*) *chef* 898, 1609, 2165, etc.).

mynet: *te.*, to go 33, 49, 3373, etc.; *m.p.* 1 *af* 128, 265, 754, etc.; 2 *ey* 2200, 3501; 4 *o6n* 1232, 2271, 2631, 2953, 3407; 6 *ant* 3080*; *amh.* 3 at 1453 (=ail-ddf.) 2384; *grff.* 2 *aethoff* 3154; 3 (a) *aeth* 224, 252, 433, etc. (60 o es.); (b) *o6n* 3091, 3344; 6 (a) *aethant* 137, 1462, 1794, etc. (34 o engh.); (b) *aythant* 1341, *aethont* 3161, 3477; *grff.* 3 *athoed* 3293, 4343; d.p. 2 *eyen* 410, 1587; 3 *ei* 240, 2951; 4 *elom* 1701; d.amh. 1 *el6m* 576; 3 *elai* 3607; 5 *el6ch* 575*; *grch.* 2 *doi* 563, 721, 2904, 3134; 3 *o6t* 1637; 4 *o6m* 1607; 5 *o6ch* 575.

mynych: *a.*, frequent 4078; *gyda grym adf.* 2340: *m. y doet* (*sovent a lut veint*

2056); *yn v. adf.*, 434 (*sovent* 425), 2300, 2327, 2493, *yn tynych* 1026, 1544 (*sovent* 1429).

*mynnu*¹: *e.*, will 972, 2722 (*talent* 927, *toler* 2346).

*mynnu*²: *ba.*, to will, wish 217, 2346; *m.p.* 1 *maf* 174, 409, 1471, etc. (5 es.), *maf* 503, 655, 2352, etc. (5 engh.); *maf* 3132; 2 *my* 1469, 2227, 3127, *my* 2695, 3315; 4 *m6m* 4062; 5 *o6ch* 4118, 4122; *amh.* 1 *m6m* 778, 1905, 2162 (*bob un=ail-ddf.*); 3 *mei* 52 (=ail-ddf.), 99, 607, etc. (6 es.); *hei* (=ail-ddf.) 3217, etc. (4 engh.); 4 *em* 3021 (=ail-ddf.); 6 *mynt* 3014, *yn* 497 (=ail-ddf.); *grff.* 2 *mynt* 3023; 3 *ma6d* 6, 452, etc.; 6 *myffant* 2316; d.p. 2 *mych* 852, 2260, 2274, *ych* 4207; *amh.* 1 *m6m* 682.

myn6gyd: *e.*, neck 131, 290, 335, etc. (22 o es.), *m6n6gyd* 3471, 4095, 4276; *gw. d6lyad.*

my6n; *gw. y my6n.*

N

na, nat: *mewn ymadrodd dib.*: na 3, 42, 4079, etc., *nat* 712, 1978, 3530, etc.; *gyda rh.m.* *nam* 1088, *nath* 1540, 2581, *nus* (-s.w.) 664, 984, 1225, 2046, 2380, (i) 3172, *a'r rh. 6l of fel cynheilid* 1077, *gydag -s. f.* 1864 (2), 3161; *nas=na* 829*; *na=imas* 638, 1234, 2017; *ny lle buaidd ny diagwyl* na 551; *gw. hefyd ny a hys no(i).*

na, nac (i) *gyda grch.neg.* na 119, 399, 561, etc. (*ond noder ny atto du6* 2690*), *nac* 1631, 3054; (ii) *i fynegi negyddiaeth frwd pan na fo cwastw yn blaenori*: na 174, 655, 896, etc., *nac* 754, 3501. *Yma ond odid y perthyn na ei 1543** (*mamol certis 'certainly not'* 1428); (iii) *adf.* *gwahamadol*: na 1536, 2235, etc., *nac* 2108; *na(c)* . . . *na(c)* 380, 382-3, 2347-8, etc.

(*naacu*: *ba.*, to refuse, deny); *m.df.amhrs.* (*nyth*) *nekeri* 3858 (*ore ne faudrés nent 'you will not ask in vain'* 3380).

nachaf: *ebd.*, behold! 326, 469, 1655, etc. (*A taunt estecus 'then behold'* 327, 462, 1491, etc.).

nam6yn: *cyt.*, but 1090, 1390, 1401, 1457, 2211, 2563 (*mes 'but'* 1311, 1325, etc.), *namyn* 396, 584, etc. (10 es.).

na6d: *e.*, quarter, protection; *erchi n.* 3718 (*pernez moi tut v6z 'I throw myself on your mercy'* 3252), 651 (+*tragedd*); *cf. erchi tr.* 170 (*erier merci* 179, 637).

ne6: (i) *rh.*, anyone, & *grym e.*, heb *negydd* 329, 349, 384, 1969; *gyda neg.* 552, 830, etc.; (ii) *gyda'r fannod o flaen rhpth. he who, those who* 3709, 4167, 4200.

nebau: *rh.*, someone 2749 (*messenger 'messenger'* 2368).

nef: *e.*, heaven 262, 1084, 1105, etc.

nei: *e.*, nephew 1207, 1242, 1277, etc., *am6yn.* 2134, 2164; *gw. ar* 680.

neit: *eg.*, jump, leap 1337; *b626 n.* 2705*; 2390, 2402 (*naillir* 1974, 2086, 2091, etc.); 2757 (*chaur jus 'to jump down'* 2373), etc.

(*neid6*: *bg.*, to jump, spring); *m.grff.* 3 *na6d* 1444, 1146 (*n. at*), 2978 (*n. o*), 4162 (*n. o*).

(*neidy*: *e.*, snake); *ll. nadeed* 968.

neill: *rh.*, the one 1893 (*li un* 1701), 1916 (*ly un* 1724); *y n.* . . . *y llall* the one . . . the other 1829, 1903, 2782, etc. (*R(i)un* . . . *l'autre* 1661, 1716, 2395, etc.).

neilla6: *e.*, *ar y n.* by his side 291.

neithy62: *e.*, *yn priodas an n.* 186* (*les noces 'nuptials, marriage'* 204), *neitha6* 257.

neith6yr: *e.*, last night 2447 (*omnit* 2126), 2575.

nem62: *rh.*, *ny* . . . *n.* hardly, but little (*few*): *nu bu h6yzach y p6f6d62 n.* 3465 (*le pesonne ne se voit larger* 3009); *heb diagh y n.* o *nadant* 2516 (*cf. mil n'eschapera de ci* 2175).

nepell: *rh.*, *ny* . . . *n.* not . . . long; *ny pharhau n.* 4328* (*ne durait longment 'I shall not last long'* 3811); *na* . . . *y n.* . . . 1807 (*ne . . . gueres longment* 1641); *ny* . . . *y nepell* 2731 (*ne . . . 2352*).

nerth: *e.*, (i) strength 602, 1140 (*ortu* 1089), 1339, 2927; *o n.* *y bn* as loud as he could 2662* (*ten haut* 2209)*; *o n.* *traet eu meich* 4238 (*a esperon 'at full gallop'* 5735); (ii) military help, reinforcements 1642 (*ate* 1526), 2201, 2246, 3998; *n.* *achamhozh6y* 517 (*socours* 518), 1670, 2601; (iii) stores 3429* (*comrai* 2980).

nerthou: *ba.*, (i) to help; d.p. 3 *no* 3059; (ii) to render military aid 4016; *y n.* *ar gynysfuydu* 3053 (*succurrer e eyder* 2619).

*neu*¹: *cyt.*, or 220, 281, 320, etc.

*neu*²: *bannyn*, *gyda'r rh.m.*: *neuf* 474; *gyda ry.* *neury* 63, *neur* 885, 2295; *gw. IEW* 50 (e) a WG 426.

neud: *e.*, hall 211, 286*, 2241, 3860.

ne6yd: *adf.*, *n.* *vada6* 1284 (*novel ordant* 1219), 2950; *n.* *cilla6* 2170 (*vez e touc6 'with head shaven and tonsured'* 1932).

ne6ydd: *a.*, newly-sharpened 2561 (*molu 'sharp, cutting'* 2219), 2754.

ne6yn: *e.*, hunger 871 (*feim* 833), *ne6yn* 1866 (*feym* 1640), 1810.

ni: 185, 601, etc.; *ninheu* 1649, 4169; *gw. Rhagemau Personol yn Ffuriant*, 527.

niner: *e.*, (i) number 30, 76, 1650, 1788 (*na ser 'all those'* 1619), etc.; (ii) attendant, retinue, 1484, 1650 (*poi de gent* 1510); (iii) troops, army 621, 1484, 2096, etc.; *ll.* *woed* 3844, 3959; (19 o -u-), *nifer* 604, 1650, etc. (6 es.).

no, noc: *cyt.*, than: *no* 259, 598, 703, etc.; *no* 422, 433, 552, etc. *Noder nac cyw. noc* 817*; *gyda rh.m. nom* 1330, *nath* 1592, *noe g.* 1243; *gyda'r fannod noz* 586, 1963.

noeth: *a.*, naked 553.

noethlunau: *a.*, stark-naked: *yn hoethl.* 2232* (*nu* 1995); *gw. Ansur a Chaptuyr yn Rhagymadrodd*, 36, 3.

nofyat: *bg.*, to swim 2392.*

nofyad: *bg.*, to swim 2393.

nos: *e.*, (i) night 364, 1183, 1764, etc.; (ii) darkness 1151 (*ocure* *myt* 1099).

noflith: *e.*, *gyda grym adf.*, one night 1011.

nathlyd: *e.*, needle 623, 1229; *gw. Negyddiaeth dan Cystrawen*, 548.

ny, nyt: *adf.*, (i) *mewn prif frawddeg*: *ny* 218, 272, 432, etc.; *gyda rh.m.* 1 *nyon* 1851, 3743, 4334; 2 *nyth* 3744, 3958; 3 *nyz g.* 315, 1389, 1401, 2593, 3937*, *gydag -r* *afraid* 1024, 1212, 1905 (*7*) 2095; 4 *nyz* 1791; 6 *nyz* 1796; *nyz* 344, 395, 403, etc. (46 o es.), *nyd* 2328, 2671, 4365; *nyt of* 1553, 2159*; *nyt* (*usually* 1586, 2990, 3572; *nyt* *atitha* 4218; *nyt* *amgm* 4247, *n* *nat=nyt* *LIC* 3133); (ii) *mewn brawddeg bertnydol* 537, 692, 713, etc., *gydag -r* *fewnol* (*7*) *afraid* 258, 1955, 1980, 3937.

O

*o*¹, *ot*, *oz*: *cyt.*, if, *gyda berfau*. I. (i) *o* (a) *gyda m.p.* 364, 1284, 4118, etc. (9 engh.); *oc o h6y* 119; (b) *gyda m.grff.* 792; (c) *gyda d.grff.* 349, 381, 1601, 1900-1; *gyda rh.m.* 1 *om* 502; 3 at 685, 3309, 3315, etc. (6 engh.); (ii) *of* 3502; (iii) *o6(y)* (a) *gyda'r df.* 4311, 2161, 2748,

- etc.; (b) gyda amh.amhrs. 553 (*ozy*); (c) gyda r grbff 746 (*ory*); (iv) os if it is 151, 203, 387, etc. (17 o es.); (v) *ofit* if there is, gyda'r d.p. 343.* II. *ony*, *omyt*: *ony* 43, 339, 467, etc.; *omyt* 2109, 2237, 2310, 2377; gyda rh.m. 1 *onym* 1609; 3 *onys* 350, 622, 1907; ceir *omyt* o flaen enwau, etc.=but except, save 562, 830, 976, etc. (11 o es.).
- o²*: *arld.*, 44, 77, 81, etc. (1) flurfiau rhed. 1 o *honaf* 1996, 2262; 2 o *honot* 656, 961, 2943, 3626, o *hanat* 821; 3 *ohonaf* 1157, o h. 953, 979, etc. (10 es.); o *honaf* 741, 809, 1503, etc. (5 engh.); 5 o *honabach* 2288; 6 o *nadunt* 478, 525, 607, etc. (19 o es.); o *honant* 1179, 2778, 2876, etc. (12 engh.); gw. dan *Ardoddiad yn Ffuriant*, §36; (ii) gyda rh.m. 1 *om* 507, 622, 1228, etc.; 2 *oth* 502, 503, 508, etc.; 3 *am* oe, *oy*, *yó*, *oe* *eu*, etc., gw. *Rhag-eneuau Personol Dihymol yn Ffuriant*, §28, (b); (iii) gyda'r fannod 02 17, 68, 1695,* etc. (42 o es.), or 1331, 1359, etc. (21 o engh.), o *r*=02 *r*=12, 62; o *ragu*=to *Aragie*, 3691*; (iv) gydag ans. grdd. *eith.* 421, 442, 911, etc.; (v) o flaen rh.ph. 104, 110, 616, etc.; gw. *achos*, *allan*, *blaen*, *byt*, *dill*, *dilled*, *parth*, *tebic*, *tu*; noder yfquereit 02 rei *deúaf* 2788*, *beth* a onymy di timi 02 *mab* 332.*
- o³*=a *arld.*, ? <Hff o, od with (instrument), gyda rh.m. 1 *om* *cldeu* 1007; 2 *oth* *lhayó* 961, etc.; gw. ar 703.
- o⁴*: *ebd.*, oh 3618.
- obz*: *aiff.*, down below 238, 1693 (*a val* 244, 1544).
- och*: *ebd.*, alas! 1546 (cf. *tu ceo lessez ester* 'speak not of that' 1432), 3915 (*allas!* 3444).
- odiladoc*: *a.*, fine 757, 763 (cf. *ceste bliant entaile* 'this bliant adorned with chiselled passamenterie' 745); gw. ar 1840.
- oduch*: *cyf. arld.*, above: o *duch* y *bem* 1132*; cf. o *duch* *pen* *bet* BB 108.10; od *úch* y *ben* P 9, 50^b.
- ody* *allau*: *cyf. arld.*, from outside: *a.* 2377; gw. *odyways*.
- odymay*: *cyf. arld.*, (i) from outside; *ody-* 2372,* *od* y *vaz* 2419; (ii) outside 4130 (*ody* *vaz*) (*dehors* 3637).
- odyvyn*: *ody* v. (i) *arld.*, in a 3345* (*al* 2006); (ii) *aiff.*, (a) within (time) 3325, (b) within (place) 4134* (*dedens* 3640).
- odyma*: *cyf. arld.*, from here 1002, 1091, o *d.* 2691, 3316, *odyman* 1193, o *d.* 1714.
- odyma*: *cyf. arld.*, 2757, 3552 (4 es.), o *d.* 2690, 3169 (9 es.); (i) from there 2690,
- 2757; (ii) then, afterwards, next 3169, 3552, 3850, etc. (*pu(i)s* 2735, 3102, 3382, etc.), 3550, 4227 (*ore* 'now' 3098, 3724).
- odyno*: *cyf. arld.*, 1139, 2381, o *d.* 826, 1320 (5 engh.); (i) from there 826, 1139 (*de* *iloks* 1087), 1478, etc.; (ii) 1320=*odyna* then, cf. (ii) *uchod*.
- oet*: *e.*, (i) delay: *heb* o. 3626 (*sanz demorer* 3162); (ii) course, space (of time) 26,* 33, 45, 105; (iii) ?appointed time: *yn* o. *dyd* *byzr* 4009*; *yn* *yr* o. *dyd* 4010.
- oediac*: *a.*, aged 368 (*veus* 370).
- oetran*: *e.*, age: *mynet* *yn* o. *góz* 411 (*estre* *de* *age* 'to come of age' 409); o. *góz* *yffyd* *arnaf* 2548; *dyuat* *myóm* o. 2782; gw. ar 246.
- (*oedi*: *ba.*, to delay, defer); m.p. 4 *6n 3676*; m.amh. 6 *ynt 2676*.
- (*oen*: *e.*, lamb); *ll. Gyn* 237, 253 (*aigneus* 244, 256), 264.
- oer*: *a.*, cold 2224 (*freyde* 1968).
- ofer*: *a.*, useless 2216, 2446, (*pur* *nent* 'uselessly' 1962, 2125), 3067 (*ja* *mar* 'unfortunately, unseasonably' 2632), *ouer* 1364 (*de* *neint* 1286); gw. n. ar 3074.
- ouered*: *e.*, dissipation 1323 (-*pechodu*) (*fous* *deliz* 'mad transgressions' 1248).
- ofyn*: *e.*, fear 1630, 1778*, 1792, etc.; *bot* *ac* o. ar 1146, 1301 (*se* *doter* 'to be afraid' 1093, 1233); 1290, 4253 (*do*(u)*ter* 1224, 3746); 3208 (*s'enmaer*=*s'esmaier* 2773); *kymryt* o. 942, 2113 (*aver* *pour* (*frissun*) 902), 1889; *rac* o. 1834 (*pur* *pur* 1664), 2154, 2402 (*de* *pour* 1920, 2091), *ouyn* 4253, *offyn* 3208.
- ofnocau*: *bg.*, to fear, to be afraid, 321 (LIC *ofynhau*); m.amh. 3 *caei 3530 (cf. *ne* *seez* *enfrazez*=*esfreziez* 3074); grff. 3 *auid 1313 (*fut* *esbayz* 'was terrified' 1242), *caabd 4101 (*est* . . . *dotus* 'hesitated', 3611).
- offrm¹*: *e.*, 3805* (*offrand* 'oblation, offering' 3339).
- offrm²*: *bg.*, to offer (in worship): *ac* y o. *yd* *aeth* 3181* (*sa* *offrant* *set* 'he makes his offering' 2750); m.grff. 6 *offrymffant* 2866 (*la* *offerant* *set* 2468).
- oi* *a*: *ebd.*, 194, 261, 465, etc. (12 es.), *oi* 482, *oy* a. 3135, *oy* 2828,* *oe* a 924, B a (3 es.), *hii* (2 es.), *haa*, (1 engh.), *hoi* (2 engh.).
- oi¹*: *e.*, trace, track: *herdat* *yn* ol 1760 (*pointre* *après* 'to hurry, to ride headlong after' 1666), 2504 (*s'en* *aler* *après* 2167); *dyuot* *yn* (') etc. ol 1246 (*aler* *gramt* *eyre* *après* 'to go hurriedly after' 1183), 1772,

- 1777; *mynet* *yn* ol 1232 (*aler* *après* 'to follow, to pursue' 1172); *adaó* *ymy* ol 'to leave behind him' (*lesser* a *messon* 'to leave at home' 1534), 2252 (*lesser* *après* *sei* 'to leave behind oneself' 1985); *amoun* *yn* ol 2770, 2769, 3798 (*mander* 'to send for' 2386, 3330); *amoun* *ar* (*dy*, etc.) ol 3502 (*mander* 3055); *yn* y ol *ynteu* 1242, 2085, 4128 (*e* *le* *rai* *Gui* *après*, 3035); *ar* y ol y. 4193 (*après*, 'then, next' 3696); *redec* *yn* ol to run and fetch 4355; *yn* ol *hymy* 1408 (*pus* 'afterwards' 1328), 1418; *hivaeth* *yn* ol y *fltat* 365* (*dolour* *entree* 'galar dwys' 366).
- oi²*: *a.*, 1071 (*derere* 1025), 2026, 2645.
- oll*; gw. *holl*.
- onys*; gw. *honys*.
- oz*: ? *er*=*yr* 2680.*
- P
- pa*: (i) *a. gf.*, what? what (38 o es. o *pa*, 8 o *py*, *ac* i o *ba*), 310, 2155, 3243; gw. *achos*, *gibed*, *mod*, *tu*; (ii) *rh.gf.*, a *pha* *en* *byt* 3231; gw. *py* *en*; noder a *phagyhyt* *bynnac* y *terrys* *boin* *yn* *ciull* . . . *ef* a *enllað* *enll* 3505-7 a gw. *kyhyt* a *paghyt*.
- pab*: *e.*, pope 3847, 4184, 4187, etc.
- padziarch*: *e.*, 1434, 1597, *patziarch* 1449 (*patriarc* 1347, 1356, 1475).
- pagan*: *e.*, 1109 (*Sarazin* 1050), 1112, 1116, etc.; *ll. vici* 401, **vici* 494, 1355 *vici* 1331.
- paghyt*: *adff.*, a *phagyhyt* *bynnac* however long 3505 (*tant* . . . *ke* 'so long . . . that' 3058-9).
- paham*: *adff.*, why? why 195, 1748 (*pur* *qui* ?212, *pur* *quoi* 1592).
- paladyr*: *e.*, spear-shaft 455, 459, 461, etc.
- paladuróz*: *e.*, mower 613.
- paleis*: *e.*, mansion, hall 3345*; gw. *hefyd* ar 286.
- palfrei*: *e.*, 849, 854, 2519 (*palefrei* 814, 2180); gw. ar 98.
- palmer*: *e.*, 860, 866, 1499,* 1514, etc. (20 es.) (*paumer* 823, 827, *palmer* 1394, 1404, etc.).
- palmidvyden* (*llsgr.* -*dyd*): *e.*, palm-branch 3917.*
- pallelic*: *a. hfl.*, failing: *ynteu* *adyghafod* . . . *na* *hydei* *b.* *idaó* 4309 (*he* *ne* *li* *faudra* 'that he will not fail him' 3793).
- pallu*: *bg.* (gydag y) 4017 (*failler* a *gn* 'to fail in one's duty to s.o.' 3537); m.grff. 3 *adod* 3504, **oyz* 3367.*
- pan¹*: *cyf.*, when 39, 54, 64, etc. (112 o engh.), *pann* 4, 13, 204, etc. (8 es.), *pan* 1994; *er* *pan* *gollafei* *boin* 1060 (*des* *ke* *il* *out* *perdu* . . . 1013); *yr* p. 1519 (*he* 1409), 1548 (*pus* *he* 1433), 3838; *hyt* *pan*(n); gw. *hyt*.
- pan²*: *cyf.*, since 197,* 2175, (i)3035.
- pan³*: *rh.gf.*, a *phith*, *pan* . . . *pan* whence whence; gw. *Cystrawen*, 847, (ii).
- parabyl*: *e.*, 4308* (*parole* 'word of honour' 3792); gw. *herlyyd*.¹
- paradyz*: *e.*, paradise 1316 (*parays* 1243).
- (*parannu*: *ba.*, to provide); m.grff.amhrs. **oyt* 3107. (*si* *fet* 'it is done' 2672); gw. *peirannu*.
- parafót*: *a.*, ready, prepared 3256, (*sez* 'made (of beds)' 2823), 3291 (*ad* . . . *apresté* 'has prepared' 2853).
- parhau*: *bg.*, to last, hold out 2731 (*durer* 2352); m.df. 1 *vaf* 4328 (*dorrai* 3811); *amh.* 3 (=all-ddf.) **vi* 2191, 2668; grff. 3 **uid* 3266, 3601 (*paraafod*), 3974, (5 es.); d.p. 1 **oyf* 2503.
- parth*: *e.*, side, part 2435 (*part* 2115); o2 p. *dzag* *yr* *moz* 758 (*de* *utre* *mer* 738); o2 p. *arall* 1109, 1857 (*de* *l'altre* *part* 'on the other side' 1682), 2486 (*pur* *dela* 2153); o *popparth* *adff.*, on all sides 2045 (*tretut* *le* *bois* 1832); o *bobp*, y *arad*, on both sides of, 1828; p. a 5, 55; *lith-ruaf* p. ac 69; gw. *tu*.
- paub*: *rh.*, (i) everyone, each one 575, 1237, 1615 (*hecum* 1175, 1783), etc.; (ii) *arfenir* *fel* ll. 570: *Sef* *atnaeth* p. o2 *dinar* . . . *gafcau* *ymdanunt* (*se* *armerent* *tuz* *ceus* *de* *la* *cié* 'all those of the city armed themselves' 560), 2594; y *chwardyffant* p. oe *gedymdeithon* (*ystrent* *li* *petis* *e* *li* *grant* 2242); gw. *paob*.
- paylet*: *e.*, head armour 546.*
- (*pechadur*: *e.*, sinner); *ll.* **yeit* 2804.
- pechadurus*: *a.*, sinful: *yn* *gam* *ac* *yn* b. 2133 (*a* *tori* 'wrongfully' 1905); *yn* *gambadoc* p. 2558 (*a* *tori* 2216); *yn* b. 3540 (*a* *tori* *e* *a* *pechez* 'wr. and sinfully' 3087).
- pechafót*: *e.*, a wrong, offence 3830 (*pité* 'a pitiable thing' 2433); *ll.* *noden*: y *houered* *ae* ff. 1323 (*see* *fous* *deliz* 'her mad transgressions' 1248), 1435, 3799 (*pecheu* 'sins' 1348, 3331).
- pedair*: *rhl.* b., four: *paleirtarth* *molez* 862 (*quatre* *pains* *grains* 825); gw. *petwar*.

pedzein: *e.*, buttock, hindquarters (of horse) 3937 (*le derere* 3462), 3940 (*la croupe* 3464).

(**pedzogyl:** *a.*, square); grdd.gymh. *lach* 3563 (*plus . . . corsu e quarrez* 'more corpulent and square-built' 3109), *petrogyl* 991.

pedryann: *e.*, = *pedryann:* *hyt ar b. y moz* 3052* to the utmost limits of the sea (*dela iii mer* 2618).

pedestyel: *e.*, messenger, footman 719 (*coursier* 'errand-boy; courier' 702).

pedeftric: *e.*, stride, pace, walk(ing) 2495.*

pedyt: *e. ll.*, foot-soldiers 2609 (*serjans* 2253).

pei: *cy.*, if 165, 576, 779, etc. (10 es.), *pe* 148, *pa* 3020; *bei* 317, 394, 430, etc. (10 es.).

(**peida:** *bg.*, (+a) to desist from); grch. 2 *peit* 3316.

peilleit: *e.*, à grym *a.*, bolted (of meal) 1416, *peillit* 1353*; gw. *bara a'r n.* ar 969.

(**peiranmu:** *ba.*, to cause); m.df. 3 *a* 2546* (cf. *serra* *pendu* 2202).

peis: gw. *hebeis*.

pell: *a.*, far, distant; *nac o b. nac o agos* 380 (*ne . . . de loins ne de pres* 382); *ymhell*, *adf.* (i) far 1241, 1714 (*ben lon* 'very far' 1550), 2363; (ii) much 2625; gw. ar *nepell yn n.* 4328.

pen: *e.*, 283, 393, 314, etc. (42 o es.), *penn* 83, 93, 126, etc. (40 engh); *ll. neu* 614, 1781, 2081, 2508 (?) 2865; (i) head 458, 461, etc.; (ii) top 441, 491, 509, etc.; (iii) end 2436; *ar b. y lin(yeu)* 169, 651, 750, 3534, *ar b. eu glinyeu* 2865; *veh p.*, *arad.*, above; *oduch y ben* above his head 1132; *uch y ben adf.*, into the air; *yn llôze y b.*, head foremost, headlong 210, 982; *ymhen talym* after a while 478, 3146; *myn cymph.* 930, 1773, 2503, etc. (*par mun chef* 898, 1609, 2165, etc.).

pen: *e.*, mouth; *o nerth y b.* 2662* (*en haut* 2299), *penn* 1280.

pen: *e.*, gyda grym *a.*, chief, principal; *yn b. yllondardôz* 414 (*te frai . . . mon gonfianoun porter* 410); grdd.eith. *haf-y barôz* p. 4117 (*l'amaçur, li baron zara-zius* 3625), 4128* (*l'amaçur*, li baron, general, governor' 3634); *gyda grym e.*, 2855* (*le chef* 2458).

penquch: *e.*, the first layer of the head-armour, 545.*

penyadur: *e.*, chieftain commander 3601.

penyt: *e.*, penance; *diodef p.* 2806 (*estre penez* 2410-11); *kymryt p.* 3848 (*prendre penance grant* 3380).

perchen: *e.*, owner; *p. march knight* 388 (*poveir porter armes* 391), *p. meiryçh knights* 581; *ll. perchein:* *p. meiryçh* 578 (*compainoun* 566); gw. ar 246.

pererin: *e.*, pilgrim 3176, 3426, etc., *pererin* 3211, (*pelerin* 2743, 2978, 2776, etc.); *ll. myon* 3199, 3201; gw. *palmer*.

pereriffon: *e.*, pilgrim's staff 3946 (*burdon ferré* 'iron-shod p. s'. 3445).

perued: *e.*, middle, midst; *ymh. y daryan* 592 (*par desuz le blasoun* 'above the decoration' 578); *ymh. y maes* 2487 (*en mi le champ* 2154); . . . *y b. y dinas* 1149 (*dreit en my la cité* 'right into the middle of the city' 1097).

peri: *ba. a g.*, to cause 206, 226, etc.; *paraf* 143, 338, 816, etc. (8 es.); 2 *yr* 219; 3 *peir* 320; *amh. i* (=ail-ddf.) *parôn* 962; 3 *parei* 32, 80, *pari* 1690; *griff. i* **eis* 2622; 2 **eifl* 106; 3 **is* 1057, 1593, 2415, etc. (10 engh.); *parhaad* 3699; 6 *par-yffant* 639; *griff. 3 parassei* 4370; *grch. 2 par* 3674; 4 **och* 3959.*

pertris: *e.*, partridge 433 (*pertris* 424).

(**perthym:** *bg.*, to belong); m.p. 3 *perthym* 3760.*

petrogyl: gw. *pedzogyl*.

petlbar: *rhfl.*, four 478, 480, 525, etc. (7 es., *gyda -t-;* >-d- yn y LIC 6 *gwaith*); *petlbarcant* 162, 610, 653, 2794, 3754; *petlbarmis* 4178, *p.m.* 3326; *petlbarpôys* 357*; *pedeir* 1346, *pedeirtozh* 862, *p. ffioch* 2422, *p. kemmat* 4196.

petlbaraven: *e.*, a fourth part 969* (*un quarter* 924).

petllyryd: *rhfl.*, fourth 859 (*quart* 822), (LIC -lle-).

peth, beth, pa b.: *rh.gf.*, (i) *yn oratio recta* what? (a) *peth:* *p. a gymery di* 3741, *beth* 332, 625, etc. (7 es.), *pa b.* 4232; (b) *yn oratio obliqua* what; *peth:* *doi y edrych p. alnauthpçyt* 2994, *beth* 2611, 937, etc. (7 engh.), *pa b. p.çy a arlbedynt a phab.* 3078*; *am matz a b.*, etc., gw. *dan Adjerfau yn Cystrawen*, §48, (ii).

piu gyda grym *rh.pyth.*, to whom belongs; m.p. 3 *ar gza biu y castell* 1169; *amh. 3 yr unbenes bined y dzeff* 3285.

piiliu (<HEF): *ba.*, to strip (of flesh); *ae dzoet* *thedy rybiliau hyt yr efgyn* 1860.

pilliedic: *a. bfl.*, peeled; *çy p.* 1114 (*un oef pîlé* 1060); gw. *Negyddiaeth yn Cystrawen*, §48, (i).

plas: *e.*, grass plot in front of the castle's perron 2883* (*place* 2479).

plith: *ardd.*, in the midst of; *ymplith* 1899 (*devant* 'in the presence of' 1713), 2181, 2252, 4213, etc.

plôm: *e.*, lead; *p. bzôt* 2745 (*plum boylant* 2364).

plômen: *e.*, cauldron 2743, 2744.

plyc: *e.*, fold; *ymplyc, ardd.*, within; *y. y rei hymny* (*leins* 'therein' 2724).

(**plygu:** *bg.*, to bend); m.amh. 3 **ei* 551.

pob: *a.*, every 490, 1654, 2378, etc., etc.; *p. amfer* 410*; *p. peth* 104, 109, 1754, etc.; *pob dâc* 2510 (*par dis e par dis* 2172) (*am yr Amlogion Dosramol*, gw. *Efuriant*, §25); *p. vn* 3074, 3320, 3373, etc.; *ymp. lle* 2378; gw. *paôb a parth*.

pobyl: *e. tf. b.*, 1781, 2515, (4 es.), *popyl* (o'r LIC) 603; (i) folk, people 2808 (*poople* 2807); (ii) the enemy 2515 (*enemis* 2176), 3283 (*cf. pute gent esgarré* 'dirty downtrodden lot' 2838, 1781 (cf. *homes* 'men' 1614), 603, (*gent* 588)).

(**poen:** *e.*, pain, torment); *ll. neu* 1089.

poeni: *ba.*, to torment 2238; *p.* (+*ffrollylla*) 2809 (*tormenter* 2414), *poimi* 1007 (*traher* 'to betray' 960).

pont: *eb.*, bridge 1306, 3331.

pony: *ban.gf.*, 'nonne?' 628, 1563, 2718 (*vezi* 'do you see . . .?' 2344), *ponyt* 2830.

pozh: *e.*, door, doorway 2376* (*hus = huis* 2075), 3854, 4042* (*porte* 3385, 3560), etc.

pozh: *e.*, aid, help 2621 (*succur* 2261).

pozhâl: *e.*, 269, 273 (*porter* 267, 272).

pozhclêis: *e.*, 4133* (*porte coliz* 3639).

pozhua: *eb.*, 348 (*port de la mer* 'seaport' 349), 2122 (*rive de la mer* 'sea-shore' 1897), 4311 (*porte* 3795), etc.

(**pozhvi:** *ba.*, to feed); m.df. 1 *oaf* 973 (*a manger averez assez* 'you will have enough to eat' 929).

pozhmon: *e.*, 735, *pozhman* 3258; *ll. myn* 418, 2395, etc.; (i) middle-class freeman 735, 2764, 3202 (*burgeis* 719, 2381, 2768), 2843, 3258; (ii) merchant 418, 2395 (*marcha(n)ni(s)* 414, 2087).

praf: *a.*, 639, 1197, etc. (8 es.), *praff* 1956, 1964, 2608, 2618; (i) great, huge 1615, 1789 (*grant* 1490, 1623, 1964 (*cornus* 'Ally Sloper (nose)' 1752)); (ii) heavy 1956 (*pesant* 1746), 3300 (*drynâot maôz-bzaf*) (*grant cope* 2048); *yn b.* 1623 (*mult* 'much' 1495), 2618 (*forment* 'very much,

on a big scale' 2264), etc.; *p. abeth* 1106 (*mult* 1056); gw. *gobzaf(f)* ac o dan *Adjerfau yn Cystrawen*, §48, (ii).

prafder: *e.*, large size, bulk 1988 (*li regarda* (*grant* 1774).)

pregeth: *bg.*, to preach 4179 (*sermonner* 3681).

preid: *e.*, 3686* (*prei* 'booty' 3218).

preu: *e.*, tree 796, 1318, 1350, *pæm* 861, 1087, 2811; *dan vric p.* 861, (*uz un arbre* 823); *ymhr. crok* 796, 1087 (*Lymbzen crog*), 1318 (*ymphren croc*) (*en la beneite crois* 1041, 1245, etc.).

præs: *e.*, brass, yma gyda grym *a:* *ffion b.* 4159 (*mace* 'club, bludgeon' 3665).

præffllyyab: *bg.*, to dwell 29.

prziat (6 es. â -i), *prziad* 13; *a.*, married; *gôz p.* 13, 63 (*seignur* 37); *glureic b.* 3454 (*mulier preyez* 'respected wife' 3003), 3849 (*femme* 'wife' 3381), etc.; *e.*, wife; *p. boin* 3583 (*he Boies ad esposé* 3125).

prziadas: *e.*, marriage 2770, 2774, 4288, *prziadas* 185, 3333, *gluneuthr p.*; (i) to get married 185 (*faire les nocés* 204); (ii) to solemnize marriage 2770, 2774, 3333, 4288 (*faire esposer* 3773).

prziodi: *ba.*, to marry, wed 1525, 2408, 2769, 3473, *prziodi* 2385, 2414; m.griff. *vef* 2501 (*que un conte esposa* 2164); *griff. 3 yffai* *cyw. yffei* 2481.*

prziouady: *a. bfl.*, proven 195* (*proved* 211), 715 (*reproved* 699), 4032 (*esproved* 3551).

prziouandy: *e.*, 1065 (*provenaire* 'fodder' 1018).

prziui: *ba.*, (i) to test, demonstrate as true, prove, 2016* (*esproved* 2508); (ii) to decide a case by battle 3645 (*prover* 3177); (iii) to taste; *p. llyfelyyn* 3215.*

prziut: *e.*, (i) feature, visage; *yn hard o b.* 3552*; (ii) comeliness, beauty; (y) *p. a(r) llywyn* 198* (*cf. bele* 214), 373 (*bele . . . colouré* 'beautiful . . . with a rosy hue' 372-3).

prziut: *e.*, time; *p. gôlper* 3929 (*atuespré* 'evening twilight' 3455), 3988 (*veesper sonant* 'the tinkling of the vesper bell' 3588).

prziyf: *e.*, worm, vermin, etc.; *p. glunelymic* *znake* 1012, 1015, (*calu(e)re* 967, 960); *ll. pryuet glu.* 968, 987 (*colures, coluvers* 923, 946), *prziuet* 988, 992 (*verpus e colures* 949).

przymu: *ba.*, to buy 358, 727 (*achater* 714); m.amh. (=ail-ddf.) 3 **ei* 349; *griff. 3 a'ad* 1087 (*pr-*) 1349, 2499; 6 *yffant* 3561; *amhr. a'afit* 1244.

pump: *rhl.*, five: *pump cant* 2247, 3758, *pumpc.* 2202, *pum cant* 3757, *pum mil* 3756.
putein: e., a whore 278, 279 (*putein(e)* 275, 278), *puttein* 194, (*pute* 211.)
pill: e., a hole in the ground, pit 2743, 2744 (*fosce* 2363).
pón: e., burden, pack, 1696, *pónn* 3751; *ll.* *pynneu* 2150.
pózkán; gw. *bózkán*.
póy: *rh.gf.*, (cwestiwn union ac anunion) (i) who? who 2693, 4333; 283, 762, etc.; (ii) who is? p... y *vozyntbreic* 2135 (*he (=hi) est cele pucele?* 1908); p. *henaf* *o nadim* 3560 (*le quel de uns est eynest?* 3107); (iii) what is? p. *dy emó* 2282 (*coment as tu a nomi?* 2013); a *chydag oed*: p. *oed y emó* 392 (*coment as tu a nomi?* 393); gw. p. *em*.
póy bynnac: (i) *rh.cyffr.*, whosoever 1752, 1871, *póy bynnac* 2233 (*he dunc le veit* 1976); (ii) *a.cyffr.*, whatsoever: p. *bynnac breic* 1047.*
(póy)llab: *bg.*, to have patience; m.p. 2 y 4206* (*attendez ceite an 'put it off for this year'* 3706).
póys: e., íchain 957* (*carcaunt* 914).
(póy)ffab: *bg.*, to weigh; m.amh. 3 *vei* 958, 537 (*ny foyfei*).
póyth: e., price, recompense: *tal* y b. 2845 (*doner guerdon 'to pay the price of good service, of a good action, to recompense'* 2448); *ymhlyth ebd.* pray! 561 (*gardez he 'see to it that'* 551), 684 (*jeo vuz voil prier que ... 'I pray thee to ...'* 673), 781 (*lesses moi 'allow me to ...'* 758).
pydiú: *rh.gf.*, (cwestiwn anunion) in whom: *Edrychloch y py diú yd oedloch yn credú* 4164* (*Ore vezz ... en ky estes creant* 3668).
py en: *rh.gf.*, (cwestiwn union) who?: p. *em gyf* 2816, 3230 (*Quelle home estes vuz?* 2796); a *pha en gyf tithu* 3231 (*e vuz, he (=hi) estes?* 2798); gw. *pa*.
(py)lu: *bg.*, to become or grow blunt; m.amh. 3 *vei* 550.
pymthec: *rhl.*, fifteen 240, 958, 1035, etc. (8 es.), *pympthec* 4125*, 4305, *pymp(p)-thegmil* 3498, 3515, 3523, etc. (7 engh.), *pymptheg m.* 3351; *vn ar bymth.* 420.
pymthecet: *rhl.*, fifteenth 1618.
pymthegmlôyd: e., fifteen years old 419 (*quinze ans* 416).

pyfcoodó: e., fisherman 3247, 3465, 3467 (*pessoner* 3009, 3016).
Q
quire: e., a leathern cloak worn over the coat of mail 541.*
R
rac: (i) *ardd.*, (a) because of: r. *llit (a blôg)* 298; cf. 870, 1807, etc.; (b) from, ar *âl amdiffyn (ym-), helu, diffryt, dloyn* 490, 681, 992, 1002, etc.; (ii) *aif.*, (a) *gyda kerdel, dyuot, hólval, marchogaeth, mynet* 142, 1585, 2092, 2378, 3952, etc.; cf. 2019 r. *daet y diuachellad botn (ben se sout garder 'well did he know how to evade blows'* 1808), 2340; *rac meint y carei fcyf...* llyth. o tant 'so much' (mult 'much' sydd yn B 2055); r. *truant ganthaú ydienydu* 2472; (iii) *cys.*, lest, for fear that: r. y *chibenydu* o iuz 1052 (*he il ne la dust tocher Yvori de M. 'to the end that I. de M. should not touch her'* 1007); cf. 322, 340, 1913, 4088; r. *bzonn* 169, 286, 4197, 4274, r. *bzom* 93, 242, 670, etc. (10 es.), r. y *ez.* 863, 2567, 4283, r. *eu br.* 6061; r. *llab* 374, 3785 (*si com vus orrez* 3218); r. *Gyneb: dloyn y gozon r.* 6, 4190 (*faire aparter la corone avant 'to bring out the crown for exhibition'* 3693); *ffynu r.* to succeed 3300 (*espletier* 2861); *ffurfiâu pers.* 1 *ragof* 1585, 3045; 2 *ragot* 142, 681, 851, etc.; 3 *racdad* 184, 187, 285, etc. (26 o es.), *rocdal* 3884, *rocdi* 773, 768 (-dd-); 4 *ragom* 1712; 6 *racudim* 1680, 2368, 2792, etc. (10 engh.), *racudm* 1743, 2062 (-dón), 2092 (10 es.) *rocdim* 351; *ffurfiâu adferfol: racco* (a) over there 603, 1628, 1784; (b) *gyda grym cymal prth.* ar *el emw a haenorir gan y fannod:* 757, 1781, 2501: *yn y tan r.* (*en ceo fu 'in that fire (yonder)'* 2163), 2290, *yn y moz r.* (*en cele mer 'in yonder sea'* 2021); cf. *hefyd* 3193 (*see Sarzins, 'these S.'* 2759), or *paganniet raco* 1331 (*ceo pangs 'those pagans'* 1254).
racdyllbeddic: a. *hfl.*, aforesaid 12, 20, 45, etc. (7 es.), 4264 (-dyw-).
(raculaem)u: *bg.*, to go forward; m.grff. 6 *affiant ymblaen botn* 2897 (*que sets li furen ... posse 'that they had out-distanced him ...'* 2490).
racban: e., forepart (of horse) 3938* (*devant* 3462).
raf: e., rope 1096, 1130, 1131 (*corde* 1049, 1077, 1078).

(*ragosi*: *bg.*, (+ar) to excel; m.grff. 3 *abod* 3566.
(ran)nu: *ba.*, to divide; m.grff. 6 *affiant* 2642, 2648 (*fiunt ... deviser 'they cause to divide'* 2279, 2286).
raón: e., mane: r. *meirygh gre* 1966 (*come de destrer* 1759).
raúth; gw. *graúth*.
red'ec: e., running: o r. *ty march* 2936; *bg.*, 3439, 3564, 3671; *amh.* 3 *vei* 1842; *grff.* 3 *abod* 642, 2740, 4355; 6 *affiant* 3732; r. *yn of* to fetch 4355.
reducuayl: e., slip knot, noose 2432 (*lacete* 2107).
rei: *rhagenwol* (i) some, a few, 307, 404 (*les uns* 311, 412), y *rei* 2874* (ii) y *rei* those 3157, 3820, 4238 (*ceus < ecce + illos* 3735); (iii) *fel rhagfl.* *rh. prth.* 1163, 2780; (iv) y *rei arell* 927, 3293, 3376, etc. (*les aïtres* 884, 2855, 2915); (v) *gyda r' radd eith.* 1 y *varchogyon ... o2 rei deúdaf* 2788.*
reit: e., (i) need 421* 1417; *bot r. y (ardd.)+be.*: r. *tyd it kynryt y llythyr hún* 826 (*ta covent aler ... ceo bref porter 'thou art required to go ... and take this letter'* 803-4); cf. 1470, 1731, etc. (11 o es.); *ddwywaith ceir emw yn lle be: na bo r. y neb ofyn y vygúth* 1777; cf. 1792 (*nent tus estut doter* 1625). *Yn Hfi=cylfwr gwrth.+covent* (*fel rheol neu estoveir+be.*; *weithiau+df.* *gyda grym grch.*; (ii) *fel a.* *grd.yff.* **et* 2602 (*over mester grant 'to be in great need'* 2249).
refstr: *ba.*, to border, fringe: (i) *llisieu bozden o eur ghwedy refstr* 3757* (*hanapes de fin or naysle* 3288).
rien: e. *ll.*, parents 3990 (*pere e mere* 3512).
rif: e., number 3950.*
(riued): e., number; *ll.* *ei* 1237, 1623, 4176, 4271 (*nombre* 3764).
riith: e., form, guise: *yn r. pererin* 3844 (*a lai de pelerin* 3375, cf. *a ley de p.* B 2743=*a gymerth góise p. ymdanaú* 3176).
rodyab: *ba.*, to saunter, walk about 3214.*
rodri: *ba.* a *g.*, to give 98, 131, 347, etc. (33 o es. heb un *rodri*); r. *diffrío ar* 2875 (*cofandre* 2474); r. *dátc* y 2048 (*metre a mallex 'to consign to the devil'* 2536); *m.df.* 1 *raf* 307, 1633, 2201, etc. (*dorruí, durruí* 308, 1500, 1949, etc.); *m.p.* a *yy* 339, 2305; 3 *ryd* 203, 388; *amh.* (=all-ddf.) 1 *vón* 1003, 1110, 1114, etc.; 3 *vei* (=all-ddf.) 3087; *amhrs.* (=all-ddf.) **it* 3010; *grff.* 1 *vei* 314, 2839; 2 (a) *veif*

2856, (b) *royffoff* 725* (*donastes* 709, gw. ar 724); 3 *vei* 197, 200, 548, etc.; 6 *affiant* 3247, 4300; *amhrs.* *vei* 15, 66; *grff.* 3 *royffei* 289, 292, 762; 6 *vyffynt* 1764; *d.p.* 3 *vo* 2875, 2948; *grch.* a (a) *dyro (dyzo)* 501, 1362, etc. (5 es.), (b) *dozo* 2852, 2950*, 3237, 3572, 3623; cf. r. *at=r.* y 3237, 3247; cf. SG 258 *lle cyfetyb r. att i bailier d Potvin* 192).
ribald: e., debauchee 276*, 281 (*ribaud* 273, 281).
ruglau: *ba.*, to wrinkle, crease: r. y *dal aozuc* 4244.*
ruthyr: e., attack, assault: *dloyn r.* y 3979 (*ferir 'to strike'* 3502).
róng: *ardd.*, between 216, *róg* 1255, 2087, 4358, y *róng* 654, y *róg* 913, 1198, 1620, etc. (6 es.); (i) between 216, 913, 1966, etc.; (ii) what with, taking account of 654, 1255, 1620, 2608; (iii) bearing in mind that ... 1198; *ffurfiâu pers.*: 1 *rof* 3134, *yrof* 175, 795, 754, etc. (7 engh.); 3 (a) *rygthaú* 2903, (b) y *ryddau* 2031, 3546, (-d-); 6 (a) y *rydant* 3319, (b) y *rygthunt* 471, 1880, 2870 (5 es.), (c) y *rygthun* 1844; gw. *Arddodiaid yn Ffurfiant*, §36.
(ró)ffi: e., a sumpter; *ll.* *veit* 2912* (*se runciis* 2503); gw. ar 98.
róygnab: *ba.*, to tear 1840; m.grff. 3 *abod* 1936 (*ad desiré=dechrid* 1735).
róym: e., bond, fetter(s) 3891; *ll.* *veit* 2517.
róymal: *ba.*, to tie 950, 956, 2721, etc. (*lier* 909, 913, 2345, etc.), 2955 (*fermer 'to tie firmly'* 2541), 1062 (*atacher* 1077); r. y *gyt* 229* (*lier* 238); *m.df.* 1 *veif* 2907 (*irrai ... llier* 2032); *grff.* 1 *vei* 334; 6 *vyffant* 2449; *amhrs.* *viçt* 1062.
royffral: *ba.*, to hinder, impede 2574* (*desturber* 2228).
ry: *adj.*, too: *ry anefmóyth* 847, *ry dyner* 3736; *am ry-* *mewn cyfanaoddion*, gw. *isod*.
rydzám: a., too heavy 848 (*trop pesant* 815), 1126 (*si pesant he ...* 1074).
ryhir: *adj.*, too long 2228 (*trop tu joo crestien* 1973), 3913 (*trop avez demoré* 3444), 3925 (*trop at demoré* 3452).
ryffel: *adj.*, 2575 (*to love Sir Beuca* 3105), 2591 (-f-).
ryfyry: *adj.*, too slowly 111*; r. *yd ym yn herdel* 3149 (*trop ai targies 'I have loitered too much'* 2718).
ryd: a., free, liberated 669; *bot yn r.* 3762 (*estre aquités 'to be redeemed, set free, out of debt (of persons)'* 3256) cf. *rodi*

rydideu yr ieirll 3340=*clamer quite les contes* 'to proclaim the earls free' 2902), 4065 (*clamer quite la terre* 'to cede (the) territory free of all dues for good and all' 3576).

rydiat: *e.*, (i) (personal) freedom, 3760; (ii) absolution (from sin) 3790 (cf. *délivrer de pechez* 3331); (iii) *ll. deu* 'hefs: rodi r. y 3340* (*clamer quite* 2902); gw. ryd.

ryb: *a.* *amhend.*, 1954, 2624; *y r.* 1564, 2175, 3166; (i) a (certain), some 1954, 2624 (*un* 1744, 2265); (ii) such a 2175 (*tele* 1937); (iii) so great, the great: *pony chlylly di y r. ryfic ac ymi y mae y march yny gymryt yndab* 1564 (*ore oyez . . . com grant feret demeyne le destrer* 'just listen . . . what great pride the horse shows' 1446); (iv) the kind of 3166; *pob r.* all manner of 2259; *paryo* what particular kind of 2155 (cf. *he est ceo malfé?* 'what is this demon?' 1921).

ry; gw. *Y Ceiryn Berfol ry yn Ffuriant*, 335.

rybuchaie: *a.* *bfl.*, willing; *gluafanaeth flâch didlât r.* 2332 (*manger* 2050); *yn didlât r.* 872 (*mult lement* 'very joyously' 834).

rydhanu: *ba.*, (i) to loosen, untie 3891; (ii) to set free, liberate 1091 (*feré eschaper* 'to cause . . . to escape' 1045), 1139 (*doner grace de . . . eschaper* 'to give grace to . . . c . . . ' 1087); *m.griff.* 3 *oâd* 664 (*ala . . . delier* 653); *grbif.* 3 *yffe* 802 (*aut deliré* 775).

ryued: *a.*, strange 1520, 2831 (cf. *merveilleuse* 2433), 3314 (*merveils* 2873).

ryuedât: *eg.*, wonder 1602, 4177 (*merveyle* 3679).

ryuedu: *bg.*, 1747 (*merveiler* 1591).

ryuel: *e.*, war 3994.*

ryuelu: *bg.*, to wage war 2286 (-ll-), 3677; *r.* ar 2183, 2288, 3350, etc. (*guerrier* 2020, 2910, etc.), 2616 (*feré mult grant encumbrance* 'to cause very great encumbrance to' 2260); *m.df.* 4 *om* 247 (cf. *joz vus eiderai* 253) *r.* a 1734, 4252 (*guerrier* 3745).

ryuelôa: *e.*, (i) warrior 3226 (*guerier* 2791), 3872; (ii) mercenary; *ll.* *thyr* 2285.*

ryfic: *e.*, pride, presumption; *lletbened a r.* 1550 (*grant joie* 1442); *r.* ac ymi 1564 (*grant feret* 'great pride (or audacity)' 1446).

ryfugus: *a.*, proud, presumptuous; *bot yn r.* *llymfachus* 1572-3 (*demeiner grant*

ferit 'to show great pride' 1455); gw. *Awadur a Chopitoyr yn Rhagymadrodd*, 86, (i), 3.

rygyghâc: *a.*, having an ambling pace 2879.*

S

faeth: *e.*, arrow; *ergyt f.* arrow-shot 2698.*

fafyn: *e.*, mouth of animal 448, 1927, 1930, 1973 (*goule* 444, *buche* 1729, *boche* 1731), *faym* 453 (*goule* 444); gw. *n.* ar 197-9.

farhaet: *eb.*, disgrace; *kelilid a f.* *uoâd* 806 (*grant vilte* 'great humiliation' 780); gw. *difarhaet* 426.

farllach: *e.*, mirth 257.*

(*fadyl*: *e.*, heel); *ll.* *fodleu* 1160 (*taloun* 1103).

(*f)*fadl: *a.*, *y f.* (i) *a.*, as many (gydag *e. ll.-rh.* *prth.*); such: *y f.* *gerdeu . . . ar nys chlyffei* 256-8*; (ii) à grym rhagflaenydd *gyda rh.* *prth.*, those, (*eithys*) *y f.* *ny byryald neit yny moz ac eu bodi* 2081 (*fors cels que sont de pour nevez* 'save those who were drowned by reason of fear' 1864); *y ff.* a *gyuarffei ac ef* 2508.

fafffer: *e.*, 1968* (*sauzer* 1760).

fef: *adf.*, namely: *gydag s-* *gron fawr* 79 o *weithiau* 6, 24,* 56, etc., *gydag f-* 40, 190, 253, etc. (10 es.), *Se* 1448.

fenyll: *bg.*, (i) to stop, come to a standstill 2922; (ii) = *FfD* *y avoir* 'to be, exist'; *m.amh.* 3 *fafei* 1306; *kyuodi yn y (eu) f.*, gw. *kyuodi*; *goffod ym(y) f.* 4156 (*metre en estant* 'to place in an upright position' 3662).

feith: *rhfl.*, seven; *feithmlyned* 3222, *f.* *m.* 1600, 3397, etc.

celerdy: *e.*, cellar 326 (*LlC felerdy*) (*chambre* 326); cf. *SG* 334 *seleri*=*carôtes desouz terre* *Potvin* 205.

ferch: *e.*, love, lust 37.

ferchât: *a.*, amorous, lustful 22.

ferth: *a.*, abusive, insulting; *dyliedut yn f.* 742 (*ledenger*=*ladengier* 'to speak insultingly' 723), *ystrer* nas *cofnodir yn y geirlyfrau* *Cymraeg*.

fidan: *e.*, silk 1043 (*de seie* 1000).

cited: *e.*, city 653 (*cités* 639), 899 (*citez* 861) (*LlC ci(t)et*); gw. *Rhagymadrodd* 57, (iii).

(*f*)macht: *e.*, insult, affront; *ll.* *neu* 3004.*

foler: *e.*, loft 1063 (*soler* 1019); cf. *lloft* 3788=*soler* *B* 3321; gw. *n.* ar 3787.

T

f(f)on: *e.*, sound 3357,* 3589, 4038 (*noise* 2916, 3131, 3557); *f.* (+*modôd*) 3001; *teit* a *f(f)on* 782, 931, 2005, cf. *ofer yô* *ôchfon* 2446 (*pur nent traveylez* 'you exert yourselves in vain' 2125).

fozri: *bg.*, *f.* *ôzth* (+*daly kyghozuynt*) 417* (*estre mult corucé de* 'to be very wroth at' 412); *llidyat* a *f.* 298 (*aver grant ire* 'to be very angry' 304), 2387 (*corucer* 'to grow angry' 2083).

flonder; gw. *yflonder(d)*.

fud: *e.*, juice 1694, 1699 (*jus* 1547, 1552).

fulgôyn: *e.*, Whitsunday; *y f.* 2871,* *duô* *-gân* 2858, *d.* *-glyn* 4190 (*pentecoste* 2472, 2461, 3992).

fôigôn: *bg.*, to rest, take rest 2520.* (*surjurer* 2186), 3083; *meirch a voot yn f.* 2873* (*chivals surjornez* 'rested or fresh horses' 2473).

fomer: *e.*, baggage-horse 3512,* 3758,* (*somers* 3290); *ll.* *neu* 3511; (ii) baggage, pack, load 1724*; *ll.* *neu* 1741.

fomp: *e.*, sum, amount, load; *f.* o *dâa* 3750* (*rampon* 3283).

fôper: *e.*, supper 1252, 1764, 3553 (*soper* 1189, 1602, 3102).

fôperu: *bg.*, to take supper 1702 (*soper* 1550).

fôzn: *e.*, a quantity; *f.* o *varchogyon* 2675 (*fors chevalers* 'a number of knights', *yn ôl pob tebyg*, *yn y gynnddelw*, and *B* 2310 *ch. f.*)

ffôyn: *e.*, *difyr ff.* 4163 (*evce beneit* 'holy water' 3666).

ffyl: *e.*, heed; *dodi f.* or to take heed of 432* (*creindre* 'to fear' 424).

ffynôyr: *e.*, (i) intelligence 1869 (*saver* 1689); (ii) sanity 4348 (*sen* 3827); gw. *difynôyr*.

ffynyeit: *bg.*, *f.* *ôzth*, to look after 3048 (*ne metre en oblier* 'not to forget' 2613); *crack f.* ar 3867 (*regarder* 'to examine, look at carefully' 3406); gw. *kyffymyad*.

ffynyal: *e.*, 3299 (*provolt* 'administrator, manager' 2859), 3622 (*senescal* 3155), *ffynyal* 412*; cf. *SG* 403 *yffinwari*=*zeneschaw* *Potvin* 296.

fyr: *e.*, 2999, 3187, 4144,* etc. (*sire* 2574, 2755, *s.* *Bovei* 3053, etc.); *f.* *den* 2747 (*sire* *Down* 2366); *S.* *bachelor* 3232 (*sire* *bachelor* 2798).

(*fyr*)thyal: *bg.*, to fall; to be unhorsed; *m.amh.* 6 *ynt* 3716 (*rumpent les cengles e peytrels* 'the girths and breast straps break' 3247).

tacia: *e.*, a throttling grip; *rodi t.* *y* 2496 to grip by the throat; gw. ar 2495.

tat: *e.*, father 190, 196, 3991,* etc.; *ll.* *videu* 3732,* *deu* 4167, 4173; *tref y l.* *patrimony* 2924; *hollu (y dyllet a) thr.* *y d.* 3003 (*estre desherité* 'to be disinherited' 2576).

tatmaeth: *e.*, foster-father 211, 322, 341, 345 (*mestre* 'tutor, preceptor' 223, 341, 345); *ll.* *neu* 3459, 3472, 3485, *tatmayth* 309, 2179.

tagu: *ba.*, to strangle 1927, 2480 (*estrangler* 1730, 2148); *m.griff.* 1 *tegeis* 2447; 3 *oâd* 2439 (*le col li rumpit* 'she broke his neck for him' 2116).

tal: *eg.*, forehead 1014, 1962, 4244 (*front* 968, 1759, 3738).

talym: *e.*, (i) part, portion 1187, 1268, 1945; (ii) space of time, a while; *ym (p)hen t.* 479, 3146 (*ore* 'now' 2717); (iii) advanced moment; *canyt t.* *oe dyd ord* 2445 (*haut aparist le jur e de la clere aube apert la luar* 'when daylight appeared and the glimmer of clear dawn' 2117-8).

tabu: *ba.* a *g.*, (i) to render, give; *t.* *ghalfan-aeth* 2762* (*rendre service* 2379); *t.* *teyrngat* 2827* (*doner le releve* 2430); *m.df.* 1 *uf* 2829 (*durrai relefz* 2432), 2835; *t.* *t.* a *gôzgoeth* 3343 (*feré homage* *fenteu* 2903 (gw. ar 2822); *t.* *diolôch*; *m.griff.* 3 *oâd* 2825 (*rendre merci* 2427); (ii) to pay back, restore; *m.griff.* 1 *teleis* 2842* (*jeo vus ai rendu* 2445); *adâc y teleis y bôyth oe vab* 2845 (*mal guerdon ai a son fr doner* 2448 'a bad reward have I given his son'); (iii) to reward; *m.p.* 3 *no* 250, 1474, 1815, etc. (7 es.), *tho* 3664.

tan: *aridd*; gw. *dan*.

tan: *e.*, fire 1192, 2452, 2477, etc. (*fu*=*feu*=*foeum* 1137, 2129, 2146, etc.).

(*ta*)pwr: *e.*, small wax candle; *ll.* *oreu* (+*lluyryn*) 1153 (*cerger* 'tapers, wax candles' 1106).

tarat: *ba.* a *g.*, to strike, smite 209, 282, 302, etc. (*ferir* 22 o es., *ceir hefyd un co(u)s doner, (as)ener, damager, etc.*); *m.amh.* (= *ail-ddl.*) 3 *traboi* 3709; 6 *trabem** 4103; *umhrs.* *trebit* 553; *griff.* 3 *trebit* 1072, 1075, 1266, etc. (9 *umhrs.*); *trebit* 3265; 6 *trâffant* 3201; *grbif.* 3 *trâffei* 1395; *t.* *trôy* 1395, (*fendre* 'to cleave' 1318); *L.* *ymâthi* 1407 (*couper* 'to cut off' 1326).

tardz: *bg.*, to gush; *t.* *y ghaet* 299,* 1674 (-*dd*).

taryn: *e.*, shield 134,* 558,* 1264, etc. (*ecu*) 139, 547, 1197, etc. (15 *gwath*),

592 (*blasoun* 578); *yflynnu* *y d.* 2678,* 2699 (*metre l'escu avant*); *ll.* **eu* 3609, 3715, 4078.

taô, y taô; gw. *bot*.

taôbozt: *e.*, a game similar to chess 3480* (*eschec* 3036).

taôz: *b.* *ddiff.*, *nym* *t. o honant* 4335 (*jeo n'en ai cure 'I care nothing about them'* 3815).

tebic: (i) *a.*, similar 1275, 1380, 2625, etc., *grdd. gyf. yccet* 3434, a chyda grym *e. tybychet* 3432; *grdd.gymh. ysgach* 2625; (ii) *e.*, *om tebic* (i) 315 (*par le men ascient 'according to my view'* 320), 1386 (*guide 'as* I think' 1310).

(*tebygu*: *bg.*, to think, imagine); *m.grbff.* *afflon* 727; gw. *tybygu*.

tec: *a.*, (i) comely, beautiful 1360 (*bele* 1280), 1524, 3452 (*bele e colurê* 1416, 3001), etc.; (ii) fair, dear (as term of address) 680,* 701, 776, etc.; (iii) large, 3392 (*bel* 2950), 3615 (*grant* 3150); *grdd. gyf. vket* 199, 3235, **cet* 2337 (*gyda grym e*); *grdd.gymh. gach* 422; *grdd. eith. chaf* 329.

teir: *rhfl.*, three: *teirgheith* 303, *teirmil* 1236, etc., *t. mil* 653, 1247, *t. bydin* 2648.

temyl: *e.*, 920 (*temple* 877).

(*terynu*: *bg.*) (i) to end, finish; *m.p.* 3 **a* 4373; *finis* 3 **aôd* 3289 (*teu-*), 3394 (*est fait e finis* 2951); **ôys* 3328 (*est finê* 2891); *amhrs. *ôyt* 4111 (*teu-*); (ii) to die; *grff.* 6 **affant* 4360 (*morust la dame e Boves* 3835).

teruymedic: *a. bfl.*, appointed: *dyd* *t.* 27.*

tebi: *bg.*, 1056, 2613 (4 es.), *tebi* 3162 (3 es.); (i) to be silent 2613; cf. 296; *heb d.* 1056 (*mult fortiment* 1000); *m.grch.* 2 *taô* 296; *t. a fon*: *taô* 2005; (ii) *t. am* to leave off telling about 3162, 3404, 3579, etc. (*taier de* 2729, 2959, 3120, etc.); *t. affon*: *tebi* . . . 930 (= (iii) *yn ôl B* 388 (*lassez li ester*)); (iii) *t. a ff* *yon* to leave alone, to leave undisturbed; *m.grch.* *taô affon* *gathaf* *a gat ym ozfolbys* 782 (*lassez moi reposter* 758).

teyngot: *e.*, (i) a feudal succession duty 2827,* 2829, 2835 (*relevo, relefu* 2420, 2432); (ii) *t. a gôz* *gath* 3343 (*homage e feudê* 2903); gw. *talû*.

ti: *rh.*, 147, 196, 234, etc., *ty* 628; *tiû* 1497, 1993, 2333, *tydi* 700, 702, 1578, etc. (5 es.); *tiheu* 157, 220, 280, etc.; gw. *Rhogennou Personol yn Pŵrfiant*, 127.

tir: *e.*, (i) landscape, countryside 2923 (*terre* 2517); (ii) land (in contradistinction to the sea) 2404, 3115 (*tere* 2680), 3120; (iii) (a) estate, property 2926 (*terre* 2519), 2903 (*heritê* 2547), 3051 (*honor* 2617), 3087 (*large* 2652), etc.; *ll.* **yoed* 3024; (b) territory 4118; *tir a dayar a da* 400 (*tere* 400); *tir a d.* 4064 (*terre* 3576), 3837 (*heritêz* 3365).

llaôt: *a.*, poor: *gôz* *t.* 1590 (*bachelor* 1470); gw. *bachyler*.

toi: *ba.*, to roof 909 (*covrir* 869).

toll: *a.*, (b. o *tôll* perforated): *hyt nat oed* (*hell hi no henbeis lom doll zueledic* 1938 (*com ceo just un pelichun tûl huse 'as though it were a threadbare pelisse'* 1736); gw. *henbeis*.

(*tozyl*: *e.*, *l*troop); *ll.* *tozuod* 3691* (*turs 'castle keeps'* 3223).

tozri: *ba. a g.*, (i) (a) to break, smash, destroy (lances, shields, castles, etc.) 455, 2299, 3822, etc. (*debriser, quasser, rumpre*, etc.); (b) to break (limbs) 3910, etc. (*briser, couper*, etc.); (c) to break (heart) 498 (*foundre* 502); (d) to bruise 1076 (*ferre briser* 1020); *m.p.* 3 *tyr* 593, *tyrr* 2014; *amh.* 3 **rei* 984 (*yma buasid yn disgwyl waffei fel yn y LIC*) (*il eut le col brisé 'he would have broken his neck'* 942), 2893; *grff.* 3 **res* 498, 924, 926, etc.; 6 **affant* 4080 **ryffant* 2447; (ii) (a) to clip (hair) 2171 (*vair e touser* 1932); (b) to cut up (food) 977; (c) to cut asunder, split, tear 1131 (*couper* 1078), 1294 (*defendre=fendre* 1226); *m.grff.* 6 **affant* 3156 (*trancher* 2723); (iii) to break through, pierce 1826 (*perser* 1659); (iv) to untie (bands), 2517 (*delier* 2176).

tozth: *eb.*, loaf 862, 969, 1352 (*pain* 825, 924, 1275).

tozt: *a.*, painful: *bot ym beth trôm a ffeth* *t. gan* 1809 (*peser 'to cause chagrin'* 1643).

tra: *cy.*, 3610, 3974 (*tant com 'as long as'* 3139, 3498), etc.; *hyt* *t.* 3266 (*tant com* 2831), 826, 970, etc.

trachwyn 1178, *dzacheuyn* (14 o es.) *dzacheuyn* (11 o engh.): *adff.*, (cf. *HFF* *re 'back, backwards; kymryt yr emffod d.* 1186 (*returner* 1132); *diurysffyo d.* to hurry back; *caffel* *d.* 1429 (*coverer=rec-* 1339); *dyuot* *d.* 566, 1021, 1814 (*revenir* 556, 980, 1647, etc.); *mynt* *d.* 101; *ymhoiylut* *d.* 1774, 1800 (*returner* 1610, 1634), 1356, 2382 (*torner arere* 1270, 2078), etc.; *megis* *gydag arere yma, yn* *retornerent*, *arere* 1634 (= *ymhoiyllyffant* 1799, etc.); *y nae d.* ar ôl *ymhoiylut yn chwanegiad*

diangen; cf. *y d.* 1251=y. 1254; *y. dzathgefyw* 1251, 1282, 1985 (*returner* 1187, 1217, 1772); *y. dzathkeuyn* 2107 (*retraire 'to return'* 1887).

trady: *e.*, the third day: a *thrannoeth a thr. y bu boôn yn herdet* 856.

trayan: *e.*, one third 994.

traytur: *e.*, 306, 1095, *traitur* 2689 (*gyda'r u AN=w*), *traytôz* 3197 (*tritur* 310, *traytur* 1047, *traitur* 2319, *traitor* 2764 <*traditorem*).
traethu: *ba. a g.*, to relate: *tr. na menegi* 2329; *m.df. amhrs. treithir* 629 (*dirrai* 618), 3785 (*orrez 'will hear'* 3318); *grch.* 4 *traythôn* 3786 (*tr. o Ermin*).

tzagylyd: *a.*, eternal: *ny . . . yn dz.* never 1228 (*Jammis* 1160), 2161 (*jur de mon ayê (=ae) 'as long as I live'* 1925), 2353, 2376.

tzagylydâd: *a.*, eternal: *ny . . . yn dz.* never 2190 (*Jammis* 1944).

trallaôt: *eb.*, trouble, distress, 322, 638; *trôy d.* 3120* (*o grant force 'by sheer force'* 2684); *tr. a gofut (-it)* 318, 999 (*tozes la mescheances 'all the mischances'* 955); *dzôy d.* a g. 1341.

(*tranhôyadô*: *bg.*, to fall); *m.grff.* 3 **aôd* 2703 (*il chât 'he fell'* 2329).

trannoeth: *adj.*, the next day 132, 251, 856, etc. (12 engh.), *trannoeth* 3330; *tr. y boze* 1744, 2441 (*'endema(i)n 'the next day'* 1589, 2117), 3330 (*a matins 'in the morning'* 2893), 3898 (*par matins* 3432), etc.; *y boze d.* 4033; *hyt tr.* 4296 (*deskes agornez 'till daybreak'* 3782), 4364 (*Jeshes a l'endemain* 3837).

traûs: *e.*, (ô'r AN), trace, track; *road*; *ar d.* 3414,* all over, throughout (*par* 2966).

tzebelit: *a.*, quick, hurried; *yn dz.* 1942,* 4320 (*errant 'hurriedly'* 3805).

tzef: *e.*, 579 (= *dinas* 570, *citê* 560), 735, 3278 (*citê* 719, 2830), 3202, 4238 (*vile* 2768, 3735); *tr. a chaffell* 2928 (*chastel* 2520); cf. *ll. dinaffreusyd* 2299; *lz.* (17 o es.), *tr.* (2 engh.).

tréf tal: *e.*, patrimony: *tr. ymhat* 265* (*ma tere 'my estate'* 265), *tr. y t.* 2920,* 2924 (12-) (*terre* 2517, 2519); *hollî* (*y dylhet a*) *thr. y d.* 3003 (*estre desheritê 'to be disinherited'* 2576).

tzet: *e.*, force, violence: *y dz.* 204* (*estre mon congê 'without my permission'* 298, 1276 (*par grant force 'by sheer force'* 1296).

tzemygu: *ba.*, to contemn, despise 70, 129-19.*

treffor: *e.*, 2766, 3777, *tzeffo2* 3643 (*trezur* 2382, *trezor* 3175, 3312).

tzueledic: *a. bfl.*, worn, threadbare 1937; gw. *toll*.

tri: *rhfl.*, three 314, 1135, 1199, etc. (8 engh.), *12i* 165, *12iffôys* 1245,* *12imis* 3222; ar wahân *ymhobman* arall.

tzigyan: *e.*, stay: *na vit hir dy dz.* 1816 (*one royez demorant 'do not be long'* 1648), 3925 *ryhir yn ym tr.* (*trap ai demorê 'I have tarried too long'* 3452).

trigyaô: 598, 3046, 3096, etc., *tzigyaô* 3127, *triciaô* 1849; *bg.*, (i) to remain 598, 4215 (*remanoir* 384, 3715), 3046 (*endurer* 2612); *lz.* *gyt a* 3127 (*estre a 'to be with'* 2698); *tr. y ôzth* 3848 (*estre de 'to be away from'* 3381); *m.df.* a *tzigye* 1909 (*remendrey* 1720), *12igz* 3703; 3 *tric* 1649; *amh.* 3 *yer* (*tr-*) 4147; *grff.* 3 **ôys* (*tr-*) 3506, 4297* (*tr-*) *yaôd* 3137; 6 *ryffant* 1819, *affant* 4305; *grff.* 3 *triciaffei* 1485; (ii) to delay 3096, 3913 (*demorer* 2660, 3442, etc.); (iii) *to rest=fôôz*: *yno y tricyffant hôy yn f.* 2528 (*iluc sujornent tut a lur voler 'there they sojourned at their will'* 2186); gw. *fôôz*.

tzindaôt: *e.*, 153 (*seint esprit 'Holy Spirit'* 159); *egloÿs y dz.* 2207 (*Sent Trinitêz* 1954).

trifl: 1355, 2730, etc., *12ifl* 3090, 3964, *a.*, sad, dolent 1270, 3090, 3486, etc.); *llidiaôc d.* 1799 (*morne e dolent* 1634), *dic . . . a thr.* 1162 (*engrê 'cross and chagrined'* 2728); *grdd. gyf. *et* (12-) 1042; gw. *llidiaôc*.

triflau: *bg.*, to grieve, sadden: 1625 (*aver le ger dolent* 1495), 3947 (*-aô*) (*estre engrê . . . et dolent* 3472); gw. *trifl*.

triflôch: *e.*, sorrow: *kôymuan a thr.* 3116 (*dol 'deep chagrin'* 2680); *trôy dolur a thz.* 3137 (*dolent e sanz riu 'mournful and without laughter'* 2708), 4182.

tzooet: *e.*, foot 1858, 1859, 2706, etc.; *ll.* 12201 543, 589, 596, etc.; *yn llozof y ddeudzoet* 2224 (*joysu pez 'with feet close together'* 1965); *o nerth* *traet es maich* 4238 (*a esperon 'putting spurs to their horses'* 3735).

troedud: *eb.*, one foot (12 inches) 1145, *troedud* 1338,* 1961, *troedud* 1346 (*ôôa*) 1092, 1257, etc.).

tzooi: *bg. ac a.*, (i) to stroll, saunter 491,* 3101; (ii) to hurl: *t. y aghes*; *m.grff.* 3 *troes* 3267, (*li fet mort trebucher 'he hurled him to death'* 2831).

trois: ardd., 3331, *dos* 2434, 4317; (i) around (*outré* 2112); (ii) across, over 3331 (*outré* 2894), 3883, 4317; (iii) for 3743; *mynet dz.* to break through, conquer 3373; *ffurfiau pers. 1 *dzoffef* 3743; 3 *dzoffi* 3883.

troffau: *e.*, 1015, 1115, 1224, etc. *troffau* 991, *1118, 1222, etc., truncheon, bludgeon (yn B *bastun*, *lever*, *masue*, etc.).

troffi: *ba.*, to convert (to Islamism) 407.

truau: *a.*, (i) sad, wretched, 262, 1872 (*de grant pité* 1690), etc.; *yfruan a amfer ym ganet i* 1532 (*mar fu jee unkes nel* 1421); (ii) vile, ignoble 195 (*pute orde proce* 211); *bot yn dr. gan* 'to be sad at heart' 2472, 3014; grdd. *gyf. et* 2472; grdd.gymh. *ach* (dz-) 1536.

truau: *bg.*, (+62th) to have pity on 391, 1449 (*prendre* (*graunt*) *pité de* 'to take (great) pity on' 392, 1356); 788, 1498 (*prendre pité a quer* (*de*) 764, 1393); *m.amh.* 3 *ei* (dz-) 2469.

tzuanfayth: *e.*, ?beggary 277.*

truant: 276, **truaont* 312, 721, 723, *e.*, low, tramping vagrant: *tz-* 281 (*truaunt* 319, 714, etc.).

trugard: *a.*, merciful: *bot yn dz.* 62th 2456 (*sucurer* 'to succour' 2132).

trugared: 170, 651, etc. (6 es.), *tz-* 2500 (3 engh.), *e.*, (i) quarter: *erchi t.* 170, 2738, 2765, etc. (*crier merci* 179, 2358, 2381); *e. naod a th.* 651, 3902 (*crier m.* 637); (ii) divine mercy: *keiffaó t.* 3170 (*quer merci* 2735); *mynet y d. duó* 4295 (*se aller a dampnedus* 3781).

trugarhu: *bg.*, (+62th) to have mercy on 3355* (*prendre pité de* 2914); grch. 2 **a* (*di* 62thyl) 791 (*ieez de moi pité* 765).

tróm: *a.*, (i) heavy 848, 1126, 1910, (*pesa-* (*unt* 815, 1074, 1746, etc.); (ii) sad: *bot yn d.* (*a gofudus*) *ganthaó* (*genth*) *y* *o2yt* (*y b.*, *y challon*, *y hanfaó*) 1027, 1645 (*estre mult dolent* 'to be very sad' 1507), 1686 (*estre dolent e desheyte* 'to be sad and afflicted' 1540), 1846 (*se saver od dolent quer* 'to be conscious of being sad at heart' 1673); *bot yn beth t.* *a ffeith toff gan* 1809 (*peser* 'to cause chagrin, sadness, etc.' 1643); *b.* *tróm* 1060, 2004; grdd.gyf. *gyda grym e.*, *trymet* 1958; *ll.* *trymyon* 3375, 3737.

tróffau: *ba.*, to load; *t. eu fómereu* 3512*; *gw. ymdzffau a fómereu* ar 3511.

tróy: ardd., through 208, 2360, 2854, etc. (43 o es.), *dzey* 275, 299, 378, etc. (14 o

engh.); *ffurfiau pers.* 3 *tróydaó* 594, 1205, 1396 (5 engh.); *adf. dzóod* 1341, 1354.

tróym: *e.*, nose 1963 (*nez* 1752).

tróymfychein: *bg.*, ? to root (of pig) 447.*

trychant: *rhfl.*, three hundred 898, 3752.

trydyt: *rhfl.*, third 2812, *b.* *tryded* 2652.

trythyll: *gw.* *dzthyll*.

trythyr: *e.*, *y t.?* = *al atraver* (i) 3279, * 3280, 3296 (*presons, prisons* 'prisoners' 2843, 2858).

tu: *e.*, side: *py du* whither? 3154 (*ou* 2721); *tu a.* ardd., towards 1054, 1585, 1648, etc., *tu ar* 137, 267, 357, etc., *tu ae* 216, 225, 3446, *tu ac* 91, 1470, 1680 (yn B *ceir* (*tutdreit a.*, *a.*, *en.* (*enivers, aters*); *tu dzáo* *gyda grym a.*, 7, * 57; *oz tu yma* 1384 (*par desa* 1307); *oz tu arall* 1858 (*de l'altre part* 1683).

tuchan: *e.*, (i) moaning, lamentation (about a material loss) 3901; (ii) bewailment, mourning (for a loved one) 4352* (*duet...* *grant* 3830).

(*tunell* = *e.*, cask, barrel); *ll.* *eu* 1700.*

tóll: *gw.* toll.

tóz: *e.*, (i) the stronghold or keep of a mediaeval castle 564, 2381, etc. (*tur* 553, 2076, etc.), 910 (*mestre tour* 870), 2756 (*haut tur* 2372), 654 (*donjon* 640); *cf.* B 2074 *tur=castell* 2370; (ii) *crenel*, one of the battlements 441 (*pernel* 450), 4022 (*Le roi s'en est a la tur* *pué* 3541); (iii) *am* *icózi* 2880* (B 2478 *curs* 'race'); *ll.* *tyroed* 654.

tóyll: *eg.*, (i) treason 2103 (*treson* 1884); *t. ar* 82at 1018 (*treison*); (ii) deception, fraud 3889 (*cf.* *enchantemens* 3416); *gw.* ar 3875.

(*tóyllaó:* *ba.*, to deceive); *m.df.* 1 **of* 2272 (*jeo desoverat* 2001); grff. 3 **of* 2544 (*ad desu* 2201).

tóyllóz: *e.*, traitor 337, 1251 (*trete pautoner* 'traitorous scamp' 1187), 1984 (*traitor* 1772), 3092, 3195 (*pautoner* 2656, 2763), 3318.

tóymaó: *gw.* *ymdóymaó*.

ty: *e.*, house 698 (*meisoun* 687), 769, etc.; *ty hy* 3258, 3415, 344 (*(a)chés* 3258, 2060); *mynet y dy* 735 (*venner enchés* 719); *coffei y ty ar* 1672 to take the fortress from (*il serra pris* 1527).

tymp: *e.*, ? pains of childbirth 3125* (*mal de ventre* 2690).

tyrnas: *e.*, kingdom 4044; *gw.* ar 4042.

U

tybgyu: *bg.* *ac a.*, to think, believe, imagine 1552 (*estre vis a* 'to seem' 1437), 4251 (*quider* 3745 *cf.* *hefyd* 2168, 2400); *m.p.* 2 *y* 3401* (?*tastes* *vu* 2957); *amh.* 3 *ei* 1552; grff. 1 **afflon* 726; 3 **affei* 2168; 6 *vyffymt* 2400.

tybuket: *gw.* *tebic*.

tybveit: *ba.*, to suppose, think 626, (*quider* 612); *gw.* *tybgyu*.

tycyab: *gw.* *tygyab*.

tyfu: *bg.*, to grow; *t. kynhen y rydunt* 3318 (*estre mult iré li un a l'autre* 'to get very angry with one another' 2879).

tygyab (*tycyab*) (+*y*): *bg.* to avail, prevail; *m.df.* 3 *tycheyu* 2738 (*ne me atera mester* 'it will not be necessary for me' 2358); *amh.* 3 *tycyet* 699, 2347; grff. 3 **adá*, 695 *yaó* 3614.*

tygheten: *e.*, fate, destiny 1534 (*destiné* 1422).

tyghu: 496, 2874, 3029, etc. (6 es.), *tygu* 379, 381, 812, etc. (8 engh.), *tyngu* 219; *ba.*, (i) to take The Deity, s.o., or sth., to witness 379, 1348, 2098, etc. (*juror par Mahun*, etc.); (ii) to promise on oath 219, 3745, 4308 (*replevir par parole juré* 'to promise by pledged word' 3792); *t. y* *llat* 3029, * (*jururer* 'to promise on oath to go into exile' 2598); (iii) to swear: *t. kyffoed y ryghunt* 471 (*juror tuz par grant traism* 463); *t. llyein* 812; grff. 3 **ad* 2348.

tyghedic: *a.* *bfl.*, sworn: *bot yn d.* *y* to owe allegiance to 4063 (*jeo vus frat roi e amral jurax* 'I shall make you king and pledged emir' 3575).

tyllyth: *e.*, kinsfolk 3917*.

tyner: *a.*, 3736 (*tendre* 3271).

tynnu: 177, 458, 674, etc., *tunnu* 159, * *ba.*, (i) to pull (hair) 810; (ii) to draw (sword) 177, 458, 1262, etc.; (*sacher, trere* (*horz*) *le branc, l'espé* 159, 180, 1200, etc.); *m.grff.* 3 **naod* 612, 1265, 1393, etc., **ad* 2708; (iii) to take off: *t. arneu* (*y am*) 674, 3732* (*desarmer* 660, 3267).

(*tylllyll:* *a.*, dark); grdd.gyf., *gyda grym e.* **ei* 915 (*oscur* 874).

(*tylllyll:* *e.*, prince); *ll.* **ogyon* 2252, 2867 (*princes* 1986, 2469).

tylllyll: *a.*, princely 4289 (*principe* 3775).

tylllyll: *ba.*, to command (troops) 2644 (*guier* 2280), 2650 (*mener* 2287).

uch: *v.* *pen* (i) ardd., 126 (*par desuz* 'above' 134); (ii) *adf.*, (*odju y b.* (a) 1063 (*en haut* 'above, overhead, upstairs' 1019), 1132; (b) 1145 (*en h.* 'upwards' 1092); *gw.* *oduch a kyfuch*.

uchel: 3199, 3273, 3723, etc. (21 o es.), *uchel* 305, 1845, 2421, etc. (13 o engh.); *a.*, (i) of considerable vertical dimension 1845, 3945 (*haut* 3480), etc.; (ii) loud 305, 3273 (*haut e claré* 'loud and clear' 2837), etc. (*gw.* *o lef v. d.g.* *llef*); (iii) solemn: *u. oed ydyd* 2879* (*Le jurs fu fest* 2477), 4189 (*Le jor fu pentecoste, la fest graunt*, 'the day was Easter, the high festivity' 3692); *yn e.*, *adf.*, (a) loud 192 (*a mouit haut ton* 'with a very loud noise' 209), 620 (*a haut cris* 'with loud cries' 605), 1493 (*hautement* 'loud' 1388), 1560 (*mult cler* 'very clearly' 1443), etc., etc., *cf. y v.* 141; (b) high up 952 (*en haut* 910), grdd.gyf. **et* 3883; grdd. *cith.* **af* 441, 910, 1098, etc., *gyda grym e.*, *ar v. hynny* 541; *gyda grym adf.* 1132 (*tozri y raf* . . . *yn v.* *y gallei o duch y benn*; *gw.* ar 952 a 2878).

uchemidá: *bg.*, to sigh 2429 (*suspirer* 2105).

ucher: *e.*, evening; *educher* until *e.* 856.

uudhau: *bg.*, to obey 38.

uuyd (4 es.), *ufyd* (3 es.), *uuyd* (1 es.), *a.*, (i) obedient 3748, 3986; (ii) *yn u.* (+ *laben*) *adf.* (a) willingly, gladly 2771, 4007, 4247 (*volunters* (*e de gre*) 2287, 3331, 3740), 4185 (*a grez* 3686), 4344 (*bonement* 3820); (b) graciously 3031 (*bonement* 2600).

uffern: *e.*, hell 1321 (*enfern* 1247).

ugein: *rhfl.*, twenty (a) *gyda grym a.* 431, 3629, 4034, etc.; (b) *gyda grym e.*, 3182; *dec arugein* 538 (*cf.* 965, 1338); *evnent* *gyda grym e.*, 3801; *dec arugein* 2805, 2809, 2881, etc. *d. arh.* 3596, 4114.

un (57 o es.), *un* (6 engh.): *rhfl.*, one (i) *gyda grym a.*, 369, 396, 1111, etc. (*gw.* *Negyddiaeth dan Cystrauen*, 548, (i); (ii) *gyda grym e.*, 308, 328, 499, etc.; (iii) *hamnod* *amh.* 1812, * 3599, etc. (*gw.* *Cystrauen*, 340); (iii) *ar* *ól* *sp* (i) *a heb* = *any* (*one*) 423, 623, 820, 1301, etc.; (iv) *rh.amh.* one, someone: *nyet oed araf a allei arghybed y un o hynny* 540* there was no weapon which could harm one from that fact (*cf.* 923, 3702); *py un, rh.* *gf.*, 2816, 3230, *pa un* 3231; *yy un, rh.* *amh.* (a) = *y mail* 3812* *y dybbat* *yy un* 62th *y gildid* (*Reyf. llyth.* *o'z* *HEF* *Tun*; *Dist Tun a l'autre* 3346); (b) *ar* *ól* *ny*

'none' 426; (c) fel a. (a) ar yr vn dynaot 2740 (a une cop 'at one single blow' 2360); (b) yr vn dyd hwnno 2405 (meme cele jur 'that very day' 2093); pob vn 3074, 3320, etc. Ceir cyfansoddiion lluosog o vn: oth vnbeis 703* (en vostre cote 689), ond om vn crys 1610 (mie en ma cote 1488); vnbaot 1633 (un frere 'an only brother' 1501); a chymryt yr vnffoed 1186 (retorna dunt il vnynt 1132); ar ol berf neg.: vncaem 1193, 1958, 2495; vnydy 994; vnydy 1785, 2298 (ar ol heb); vngeir 1005; vnllod 2032.

unben: 701, 1603, unben 702, e., chieftain vnbenes (5 es.), un- (2 es.), vnbenes 2772, unbenes 780: e., 2772, 3401 (dame 'noble' lady, 2388, 2956); 563, 688, 780 (damo(i)-sele 'young noblewoman' 552, 677, 758); 3285, 3313, 3397 (pucele 'a virgin, an unmarried woman' 2845, 2873, 2953).

vnbaot: e., fan only brother 1633; gw. brat.¹

vnuitaoc: a., one-edged 1960* (trenchant 'sharp, cutting' 1748).

vnpytyab: bg., to fast 1256 (juner 1191).

vnruac: a., yn v. unflinchingly 2345.*

vnllueith: eb., yr v. hon this once 794 (un fies 929); (ii) rhfl. lluosogol onco 1567 (un fies 929).

vndaol (7 es.), urdaol (7 engl.): ba., (i) to dub s.o. a knight; v. yn varchaoc (varchogyon) vndaol 515, 3485 (urdolyon) 3734 (adubber 517, 3039, 3269); m. neyda u. 2950 (chevalers adubbez 2537); m.d.f. i vaf 411, 528 (frai ch. 409, 529), 526 (il serra adubbez 526); grff. 2 vefl 2914; 3 vobd 533*; amhrs. vcyt 3800; (ii) to ordain 1273, (ordiner 1211); effeirat neyda v. 1285 (novel ordiné 'newly ordained (priest)' 1219); m.grff. i vefl 1383.

vndaol: a., dubbed: marchaoc v. 412, 529, 719 (chevaler 409, 529, 703), 3574 (ch. adubbez 3117); ll. volyon 3337 (sené 'wise' 2899), 3486* (u-) (gentis 'valiant' 3039).

vndedic: a. bfl., (i) noble, mighty 3412, 4369 (grant 'great' 3841); (ii) splendid, magnificent 4334* (urd-) (riches 'very important' 3817).

W

6ch: rhh., unv. ar a'ch, ych; gw. Rhagencau Personol Dibynnol yn Ffuriant, 528.

ikare; gw. ch'ware.

lbedy; gw. glbedy.

lbeithon: adf., now, at length 3162, 3404, 3578, etc. (ore 'now' 2729, 2959, 3120, etc.).

6zth: ardd., (i) by means of, 6rth 627, 1214; (ii) according to 166, 1729, 2634, etc. (a 175, 1576, etc.); (iii) against 1075; (iv) engaged in, occupied with 3804; (v) in respect of 2630; (vi) +be. in (with pres. part.) 3116; (vii) present at: 6. vedyd 2214; 6. efcoz 3135; (viii) present at: 6. vedyd 2214; 6. efcoz 3135; (ix) in order to: 6. y duetha 1123 (si le fray afner 1071), 1734, 2238, 2452, 2760 (pur li exposer 2385); fiurnau pers. i vef 782, 791, 4268; 2 vef 778, 792, etc. (5 es.); 3 g. vob 487, 488, etc. (32 o engl.), va 1563; 3b. v. 118, 194, etc. (10 es.); 6. vunt 3461, 3470, etc. (7 engl.); 6. hymny; gw. dan hymny; bot 6. to deal with 2496; dyuot 6. yr afonyeu to ride at full tilt 1247; creffo 6. 2821 (gw. cryffab a graffao); kyffesu 6. 1435, 1596 (confesser a 1347, 1475); kyynaol 6. 3921; kyhudaol 6. 1441; bot 6. kyghoz 234, 317 (fere conseil 322); daly kyghozuyn 6. 415, 416 (estre mult corud 6. 'to be very angry with' 412); bot yn dic 6. 4268; digyaol 6. 3283; dybedut 6. 115, 1005, 2106, etc.; gouyn 6. 3425; bot yn llaen 6. (gyda phers. a phethau) 98, 180, 377, etc.; fozi 6. 418; fnyeyit 6. 3048 (ne metre an oblier 'not to forget' 2613); truanau 6. 391, 789, 1449, etc. (prendre pité (a quer) de 'to have (heartfelt) pity for' 392, 764, 1356, etc.); trugar* 6. 791 (aver pité de 765, 2456, 3356); bot yn uwyd 6. 3748, 3986. Y 6zth (i) from beside, away from 881, 1347, 1945, etc. (de 1266); (ii) apart from 3849 (de 3381); (iii) concerning, about 383, 1798, 2751, etc. (de 384, 1633, 2369, etc.). Ffuriau pers. vob 383, 426, etc. (4 es.); v. 3136, 3444; vnt 1708, 3564, 3584; g'nda gryn adf., y 6zthaol 'on the other side, opposite 1153* = fy 6zthaol; 6606 y 6. 3564 (ouster 'to doff, throw away' 3110); hilyad y 6. 2698 (se departer de 2326); dyuot y 6. 881 (estre departant 841); g'ghanu y 6. (+efroni) 383 (departer 384); ymlb. y 6. 3116; g'garandaol y 6. 3582 (oir dire de 3123); g'gybot y 6. 1798, 3421, 3978; triyab y 6. 3849 (estre de 3381); ymhoylut y 6. 3057, 3136 (se torner 2622, 2708).

6y: e., egg: 6y piliedic 1114 (un oef pile 1060); gw. dan Negyddiaeth yn Cys-trawen, 348, (i).

6ybyr: e., cloud of dust 2902 (la poudre leve, le vent est mêlé 2494).

6ylab: bg. ac a., to weep 790, 1009 (+ gell'og dagreu) 323, 1576* (plur 325, 695), gell'og dagreu) 323, 710 (plur 325, 695), (+ kymryt dzycyzerth a lleuein) 193 (plur 209), 888 (comencer un plur 848), 2457 (se crier 2131); 6ylvaol 193, 363; m. grff. i vefl 682; 3 vobd 2759; grch. 2 6yl 1631.

6yn; gw. oen.

6ynb: e., visage 786 (face 763), 1539, 3218 (vii 2780); 66yn rac 6. 4191 (porter avant 'to bring forward into the presence of' 3693).

6ynt: rh.pers., they 350, 3078, 3184, etc., etc.; gw. Rhagencau yn Ffuriant, 527.

Y (=y eglur, etc.)

y¹: rhh., his, her, 3, 13, 131, 1277* etc.; cf. eu=y (her) 2350 ac=y (his) 2421; gw. Rhagencau Personol Dibynnol yn Ffuriant, 528.

y²: ardd., to, gyda'r fannod 29, 33, 676* etc.; yn y rhediad personal; (i) im 414, 727, etc. (15), imi 332, 388, etc. (9), ym 152, 239, etc. (26), ymi 127, 203, etc. (7), y mi (ysbas bychan) 2942, 3055, etc. (9); 2 u 119, 218, etc. (43), iii 98, 4234, iii 2829, 3337, illi 409, 505, yi 198, 235, etc. (25), yti 4233, ytti 3317; 3b. idal 26, 451* etc. (185), iddal 867, ydal 75, 132, 1559; 3b. idi 43, 84, etc. (27); 4 in 1204,* 1736, etc. (4), imi 621, y mi (ysbas bychan) 3492, yn 4001; 5 yoch 2216, 2287, 4119; 6 udunt 348, 811, etc. (20) yduint 2515, 2613, etc. (17), udun 511, 513, 951, 1761, 1763, 2075; gw. Rhediad y dan Arddodiaid yn Ffuriant, 336, (iv). Cyda'r rh. mewmol: 1 ym 344, 608, etc.; 2 yth 695, 721, etc.; gw. Rhagencau Personol Dibynnol, Ffuriant, 528, am y gwahanol gyfuniadau yn 3 a 6.

y³: ardd., in: ym geol 964 (en ma prision 920), ym gblat 1094 (en mun pais 1785), ym llac 1108 (en ma mein 1058); yth gallon 295, yth llat 1092 (en ton pais 1783); yr llat hon 626 (en iceo pais 611); etc.; cf. na chymeron ym gibeica 1598; ac ynteu ym ysgayliffab 2463; y ergyt 3284.* ac ynteu ym ysgayliffab 2463.

y⁴: ardd., (+ar): y ar from on 457, 729, 1208, etc.; (b) (+am) y am from about (the body): ymnu aruet y am 675 (des-arme 660).

y=y+y 2416.*

y=0: ardd., yn aml ar ol b.a.; gw. Cys-trawen, 521.

y am: ardd., y am hymny in addition, to boot 655.

yt: e., fodder, corn 1161; cf. 314b (vi), 1.

y gyt: adf., together 229, 510, 572, etc. (14 o engl.).

y gyt a(c): ardd., with, along with 78, 495, 1055, 1058, etc. (25 o engl.); gw. gyt a(c).

y gyt ac y: cyt., as soon as 446, 739, 864, etc. (33 o es.); gw. gyt ac y.

yg: a., distressing, agonising 3125.

yll: rh., (gyda rhfl.): erdunt hoy y. cant for the hundred of them 1112; ym (yill) tri 1801* (Boves e Bonefei e Josian . . . furent en la cave 1635); 6yll deu 4361 (la dame e Boves 3835).

y maes: adf., out, into the open: dyuot y m. 3227* (passer hors de 'to pass out of' 2793).

y myon (i): ardd., 2095, 2189, 2367; (a) in 1411, 1500, 2886, (b) into, etc. (33 o es.), myon 206, 230, 4120,* etc. (13 o engl.); ody evon y feith myned 3325 (en se set ans 2884); (ii) adf. y myon inside, within 271, 919, 1491, etc. (15 es.); a yi ody evon 4134; y myon=y 206, 1192, 1634, 2088, 2746, 3152; cf. gedoch im vnyet ymyon y llog attatech 2397.

Y (=y dyteyll)

y, yr: bannod; gw. Y Fannod yn Ffuriant, 520.

y, yd: geiryn cadarnhaol: y 5, 11, 22, etc., yd 1, 29, 137, etc.; gyda rh. mewmol: 1 ym 152, 878, 1511, etc.; 2 yth 1495, 3154; 4 ym 3074; 2398,* cf. y ac yd 3154; 4 ym 3074. Sylw ar y ac yd ar ddechrau brawddeg: (a) y 3248 y tygaol ynteu (=LIC ac y d.); 4256 y dybedaffant oll. (LIC ac y d.); cf. 2400 yn lhir y tehygyffant mae (=LIC), 3068 yn lhir heb ef y gozyud arnabech hymny (=LIC); 2697 ac y kylyffant . . . y 6zth y llu (=LIC); (b) yd: 1088 yd archuf il nam gettych (=LIC); cf. a=y 3217 canys a hwno a yallu (=LIC y d.); 32408, 4050 iant a dybedy; gw. Y Cymal Perthynol yn Cys-trawen, 346 a Ffuriant, 520.

y=vy, yg=vyg, rhh., my; gw. Rhagencau personol Dibynnol, 528.

ych: rhh., your; gw. Rhagencau Personol Dibynnol yn Ffuriant, 528.

ychlhanec: adf., more; y. y gwlheith 3471 (plus de cent fies 3020); gw. ychllhanec ac ychllhanec.

ychedig: *adf.*, (i) (a) a little 254, 1952, 4056 (*un petit* 258, 1743, 3569), (b) little 2573 (*ne . . . aukes* 'not . . . much' 2227); (ii) gyda grym *e.*, few: *y. o niuer* 632, 1650 (*poi de gent* 'few people (troops)' 1510); (iii) gyda grym *a.*, brief, short: *y. ymdidan* 777 (*un petit* 'a little while' 757); *gw. achydic*.

ynet: *ba.*, to drink 2777, 3254, 3292 (*beivre* 2391, 2821, 2854); *d.p.* 3 *yfo* 1694.

yvelly (12 es.), *y lb.* 2197, 2302, *y u.* 1586, *y v.* 3233, 3795, 4166 (*si, issi, 'so, in this way'* 2800, 3327, 3670), 4153 (*ensement* 'thus' 3660), 4124 (*autretant* 'similarly, likewise' 3632); *nyf y u.* 1586 (*mun freyz* 'you will not do (it)' 1467).

yffairat: *e.*, priest 2467 (*prestre* 2142), 2470; *ll. 'eit* 921 (*prestres* 879); *gw. efferat*.

yghlunec (2 es.), *yghlu-* (5 es.), *yghl-* (1 es.), *yghu-* (1 engh.), *yghl.* (4 engh.): *a.*, further, additional; *heb arueu yghu-* 437; *heb dan ygu-* 971 (*nalement* 'only' 924); *adf.*, (i) furthermore, besides (a) *wrtho ei hun:* *beth a dzeithir yghl-* 630 (*Que vis en dirai plus?* 618); (b) *gydag ym:* *ac ym yghl-* 704, 2545 (*ym yghl-*), 2556 (*ym yghl-*); (ii) as well, into the bargain 100, 402 (*ov tut* 'added thereto, thrown in' 401), 1094, 1521; (iii) *ym y.* *y* (a) more than 3688, 3948 (*yghl-*) 4361; (b) *by* more than: *gi a ragozad ar milys ym yghl-* *y* 62yt 3566.*

yma (11 o es.), *yma* 1697, 2633; *adf.*, (i) here 2927 (*ici* 2520); (ii) hereinto 1108 (*en cel prison gete* 1057); (iii) hither 598, 4155, 4354 (*avant* 'forward, into one's presence' 3661, 3831), etc.; (iv) *fel a. ac weithiau ar ôl rh.dang:* *or tu y.* 1384 (*par des* 1307); *o2 llyr y.* 1547; *y amot hwnn y.* 3323 (*ceo covenant* 'this c.' 2882).

ymadau: *batb.*, (+a) to renounce (one's gods, etc.) 398 (*devenir paen* 396); *m.df.* 1 *'adaf* 794* (*dagerperai* 767); *m.p.* 3 *emedeu* 2144 (*voit estre baptisez* 'wishes to be b.' 1912); *amh.* (= *ail-ddf.*) 1 *'adn* 404.

(*ymad-zad:* *e.*, word); *ll. 'adafon* 273, 511, 738 (*le dist* 'the word' 721), 1010.

ymauel: *batb.*, (+a(c)) to seize, take hold of; *m.grff.* 3 *ymauylo2d* 2979*³; 6 *'affant* 3008 (*li sayrunt* 2582).

(*ymarbei:* *batb.* a *bgil.*, (+a) to spare oneself; to spare one another); *m.grff.* 3 *'adys* 2890; 6 *'affant* 3705.

ymarattio: *batb.*, to make oneself ready 4221* (*se arparier* 'to fit oneself out, to equip' 3721).

ymbil: ? *batb.*, (+a) to entreat 1365.*

ymbooth: *batb.*, (+ar) to feed, live on 3088. *ymchoelut;* *gw. ymhoylut.*

(*ymdan:* *bôn am* around, about); *ffurfiau pers.* 2 *'at* 239, 1711, 3208; 3g. *'ad* 23, 133, 535, etc. (11 o engh.); 3b. *'ei* 1048, 1051, 3212; 4 *'am* 1710; 5 *'alch* 1231; 6 *'unt* 570, 1769, 3679 (5 es.), *un* 1720, 2638; *'u* 1236; *gw. Arddodiaid yn Ffarfant*, §36.

ymdaral: *bgil.*, (+ac) (+ymdzech ac) to joust with 424, (*turner a* 419).

ymdeith: *adf.*, away, hence: *ffoi y.* 275 (*fuir de ci* 273); *gellôg y.* 2229 (*lesser aler* 1973); *gyrru y.* 1610 (*arere enveyer* 'to send back' 1487); *mynet y.* 1406, 1818, 1909, (*s'en aler* 1650, 1720); *taral y.* 1327 (*couper* 'to cut off' 1326)=*heb yr un y y.* (*e. y.*) *fel yn WM* 48; P. 9, 42, 49b, etc.

ymdzech: *bgil.*, (+a) to joust with 425; *gw. ymdaral.*

(*ymdzeiglab:* *batb.*, to roll, move oneself); *m.grff.* 3 *'adod parth a henint* 5, 54 (*Ju veuz home e out long tens vescu* 'was an old man and had lived a long time' 18).

ymdzochi: *batb.*, to take a bath 2747 (*se bainer* 2366).

(*ymdzyffab:* *batb.*, (a) to load oneself with); *m.grff.* 6 *'affant* 3114 (*funt trusser* 2678).

(*ymdyyma:* *batb.*, to warm oneself); *grch.* 3 *'et* 2749 (*se purra chaufer* 2367).

ymdiarcheu: *batb.*, ?to take off one's clothes 2426 (*deschauer* 'to take off one's shoes' *neu*=?*devestir* 2103).

ymdiaru: *batb.*, to take off one's armour 3731 (*cf. desarmer* 3267).

ymdidan: *eg.*, 2205, *ymdidan* 2888; *glunethur y.* (-*da-*) to hold a conversation 1463; *dylbedut ychydic y.* (-*d-*) to say just a word 777.*

ymdidan: *batb.*, (+a(c)) to converse (5 es.), *ymda-* (3 es.), 745 (*parler* 5 es.), *ymda-* a 727, 1863, 2887, etc. (*p. o.* 1685, 2482, etc.); *cf. y. yrog* 2869 (*p. entre eux* 'to talk among themselves' 2471).

ymdyregu: *batb.*, (+a) to beseech: *y. a ieffu griff* 1083; *y. a du2* 1138 (*dampnedieu* 'fortment prier' 'to beseech the Lord God ardently' 1086); *y. ar arglôyd du2* 2454 (*Heil deus de mageste: sucurez l'alme* 2131-2).

ymdyffyn: (i) ?*e.*, 3276 defence (*Defendez euz* 2838); (ii) *batb.*, (a) to protect, guard

from danger 3826; (b) *-in rac* to defend oneself from 992.

ymdret: *e.*, 2359; *dodi y. yn* 154 (*s'after en* 'to put one's trust in' 159); *batb.* *grch.* 2 *ymdret* 3054*³; *gw. amdret.*

ymdirgelu: *batb.*, to lie in ambush 31, 47 (*estre estapie* 'to lie hidden' 88).

ymerynneit: *batb.*, (+a(c)) (i) to stand up to, resist 1786 (*endurer* 1620), 2185, 2628*; (ii) ?to joust with; *m.df.* 6 *'ant* 3821.*

ymgadarnhau: *bgil.*, (+*dyrchauel eu ddy-lab* + *hyt pan oed diogel gantut*) to confirm a mutual pact by oath 4068-70.* (*Lur mains tindrent, ore sunt asure* 3580).

(*ymgad:* *batb.*, to keep (oneself), to remain); *m.grff.* 3 *ymgethis yn dilbeir* 1029 (*se garda chastement* 990).

(*ymgaru:* *bgil.*, to embrace); *m.amh.* 6 *ymgerynt* 1614 (*si ly va coler* 'he embraces her' 1489).

(*ymgeinab:* (+a) *bg.*, to use abusive language to); *m.grff.* 3 *'adod* 2225.*

ymgeis: *batb.*, (+a) to look for, to speak to 2799.*

(*ymgelu:* *batb.*, to hide oneself); *m.df.* 1 *'af* 2101; *y. rac:* *Nyt 'af ragot* 2322 (*je ne vis eri celé* 2045).

ymgeludus: *a.*, (+am) solicitous about 3701.*

ymgreina: *batb.*, to roll on the ground 3143.*

ymgydyab: *batb.*, to lie in ambush 79 (*estre estapie* 'to lie hidden' 88); *cf. ymdirgelu.*

ymgyffanu: *bgil.*, to kiss each other 802 (*'entrebeiser* 772).

ymgygeirab: *batb.*, to get ready, to equip oneself militarily 2789 (*s'aprestre* 2401, *cf. ymparatoaffant* 2790); *y. (+gilligad ymdan)* 1718 (*s'armer* 1568), 2242 (*s'aprestre* 1980); *m.grff.* 3 *'adod* 2242; 6 *'yffant* 1718.

ymgyuaruot: *eg.*, encounter, battle 609.

ymgyuarout: *bgil.*, (+a) to come across, meet with 2488 (*encontrer* 2154); *m.grff.* amhrs. *'futy* 1272.*

ymgyffelybu: *bgil.*, (+a ac y) (i) to take in marriage 700*; to resemble; *m.amh.* 3 *'ei* 3685.*

(*ymgylo2d:* *bgil.*, to meet in single combat); *m.df.* 4 *'yrdon* 4050 (*Ore vis ajustez* 3566); *grch.* 4 *'yrdon* 4061* (*si cors a cors bataille otrez voles* 3873); *gw. ar* 4060.

ymgyhbyffab: *batb.*, to stand erect 3303,* (*redrescer* 2864).

(*ymgyymfoc:* *bgil.*, to contend in fight); *m.p.* 6 *'ant* 4060.*

(*ymgyymnull:* *bgil.*, to gather together, meet); *m.grff.* 6 *'ullaffant* 4113; *y. yeyt* 4298 (*assemble* 3785).

ymgyvrchu: *bgil.*, to charge one another 154, 608.

ymgyvryneya: *batb.*, to hold oneself firmly 588*; *gw. hylbryneya.*

ymhell; *gw. pell.*

ymhliith; *gw. plith.*

ymhoylut (18 o es. o -oy-), *ymhoelut* (5 engh.), *ymhoylu* 1217* (*ffurf a gymerwyd o'r Lic yw ymhoelut* 599); *bg. ac a.*, (i) to come, go back, return 1254. (*retourner* 1190), 3279, 3650 (*turner son chemin a* 3182); etc.; *y. dsacheny-* *y.* 1985, 2382 (*arere* (*retourner* 1772, 2078) (*ymddengys dsacheny fel cyfieithiad llythrennol o arere*); *y. at* 3044, 3279, etc.; *y. y* 62th 3136; *y. tu a* 3612, 3813; *m.df.* 1 *'af* 1774 (*jeo voil retourner* 1609); 2 *'y* 1282, 2110; *grff.* 3 *'es* 3089, 3728, 4098, *'adod* 2930, 4346 (-*oe-*); 6 *'yffant* 1356, 1799, *'affant* 3136, 3612 (*tu a*), 4211 (*oe- yn y tair*); *grch.* 2 *ymhoel* 2107, *ymoel* 1250, 3813 (*tu a*); 5 *ymhoeloch* 1204, 2333; (ii) to cause to turn; *m.grff.* 3 *'es* 3956, *'adod* 3381 (-*oe-*), (*turner le chef* 2040); (iii) to turn round for exhibition, exhibit; *m.grch.* 2 *ymhoel y bodzein* 3937 (*mutrez le derere*, 3462).

ymhoylth: *ebd.*, please! 561,* 684, 781.

ymiachau: *bgil.*, to bid each other goodbye 3245, 3251 (*comander a deu* 2813, 2817); *y. a* to take leave of 3843 (*prendre congé* 3374), 3917 (*demande* c. 3446).

ymlad: *e.*, battle, engagement 3374 (*bataille* 2933).

ymlad: *bgil.*, 2695 (*combate* 2324); *d.p.* 4 *'em* 2007); *y. a* 160, 476, 1641, 2192.

ymlad62: *e.*, warrior (*combatant* 3695).

ymlaen; *gw. blaen.*

ymliet: *batb.*, to pursue eagerly or fiercely 1302, 3949, 3952, etc. (*fortment, ferement* (*enchaeer* 1234, 3475, 3479); *m.grff.* 3 *'yrdad* 3380, *'diadod* 3388, 3613; 6 *'yffant* 3950; *amhrs.* *'futy* 1445.

emod62: *e.*, (llsgr. *mod62*) tumult 3001.*

ymoglyt: *batb.*, to beware 3210 (*Nus a grant mestre* 'we have great need to' 2775).

ymolchi: batb., to wash oneself 2776,* 3335, ymochi 1505; m.grff. 3 *ei 3447 ('est alé defroter' went to rub herself clean 2997).

ymozdlibes: batb., (+a) to overtake 645 (ateindre 611); m.grff. 3 *edaóð 1248 (ateymt 1185).

(ymparatvi: batb., to get (oneself) ready; m.grff. 6 *affant 2790; cf. s'aprester 2401 a gw. ymgóirai.

(ympentyrru: bgil., (+y gyt) to crowd together; m.grff. 6 *yaffant 2882 (sont ensemble 2484).

ymplith: gw. plith.

ymplyc: gw. plyc.

ymptytyab: gw. vmpztyab.

(ymfgyrnab: batb., to cross oneself; m.grff. 3 *aóð 2154* (se est seynes 'he made the sign of the cross' 1920).

ymhahanu: bgil., to separate 899 (se de-partir 862), 1480, 2116, 3116.

ymhan: e., joust, tilting-match 3818.

ymhan: bgil., (i) to come to grips, to fight 4052 (ajuster 3566); (ii) y. a(c), (a) to engage in single combat 3278 (juster 2841); (b) to tilt 3814 (joster 3347).

(ymharandaú: batb., (+a) to listen); grch. 2 ymharandaú 3187 (entendez 2755).

ymhabet: batb. a bgil., (+a(c) neu ygyt); megis yn HFF, ymdengys bod dau arlliw: (i) to come, go, and speak to 753, 767, 2362, etc. (vener, aler parler a 734, 750, 2068); (ii) to visit 1210 (vener a 1150) 1376,* (visitier 1297), 3836 (veer 3365); m.df. 4 nvt ún bellach y gyt 2405 (jeo serai perie 'I shall suffer (a violent) death' 2139); gw. ar ymgeis a 2799.

ymyl: gw. emyl.

ymyfytyllt: batb., to shake oneself 1345 (se escorre 1265).

ym: ardd., in 50, 60, 4058,* etc.; o flien b-p- ac m->yw 1317, 3202; 100, 592, 3636, 4011; etc.; ond yn babilon 3626, 3632, yn maubzañad 3727; cf. hefyd yn dabilent 1663; o flien g- a h->yw ac 288 1214, 3042; 284, 286; etc.; flurf. pers. 38, yndaú 30, 192, 3382,* etc.; 3b, yndi 80, 966, 1268, 1513; 6 yndunt 3025. Yn traeth, gydag a. ac e.: 28, 41, 87; 85, 203, 264; etc.; yn traeth->y gydag a. (1 es.): y tchel 141, y godarn 569, y triff 1355, y varó 2566; gydag e., 1225 y dzyllau; ym=y mydn 90, 720 (eu 703), 1152 (eu 1106), 2290, etc. (9 es.); ym+h komad->yw 28, 44, 47, etc. (13 a engh.)= ym y (gydag ysbann) 11, 138, 153, etc., (25 o es.); ym=tyw 2884*; ym=tyu, 'w' 4006*; ym am yn 28.*

ym: rhh., our 185, 1319, 1777, etc. (10 es.); gw. yn Ffuriant, 328 (iv).

yma: adf., (i) there 1546, 1910, 2964 (ilukes < in illo loco 2548), 4187 (i < ibi. 3690), 4194, 4139 (la < (il)lac 3697, 3804, etc.); (ii) then 391, 570, 587, etc. (290 o es.); anodd penderfynu weithiau rhwng (i) a (ii), e.e., 1301, 1975, 3246, 4112; (iii) thereafter: yn dzebelit yma 1942; noder yma 83.

y naú: adf., (i) at present (a) 1577, 2618, 2747, etc. (ore 'now' 1461, 2261, 2366); (b) 2142 (tantost 'at once, immediately' 1915); yn aóð 1323.

y nemaú: gw. nemaú.

y nepell: gw. nepell.

ymyt: a., mad: y. a beth y glunathofl 2570 (Fol estes radoscez 'you are obtusely mad' 2242).

ymydu: bg., 2987 (se forsaner 'to become frantic, mad' 2563), 4330 (estre devé ib. 2563); m.grff. 3 *aóð 3904 (rager=esragier 'to go mad' 3435).

ymni: e., vigour, energy: ryfic ac y. 1565 (grant fereté 'audacious pride' 1446).

yno, adf., (i) there 32, 361, 966, etc.; (ii) thither 128, 419, 938; tu ac ymo 91, 1470; (iii) then 2335.*

ymryded: e., honour 3475; gw. amryded ac emryded.

ymrydedus: a., honourable 3644*; gw. amrydedus ac emrydedus.

ymtu: rhh. cy., he (too); gw. Rhagenteu Personal Ambynnol yn Ffuriant, 327, (c).

ymy: cy., (56 o es.), yn y (27 o engh.) hyny (21 o es.), hyn y 2014, hynny 3354 cyw. hyny 3179; (i) until (such time as) 907, 1202, 1814 (to)nt ke 866, 1145, 1686), 2317, 2525, 2020 (de ci ke a 2041, 2184, 2514), etc.; (ii) so that, so . . . that, with the result that 1076, 1134, 1263 (i)si ke 1029, 1080, 1198); 209, 1104, 1345 (he 222, 1053, 1265); 647 (que de ci ke 633); etc.

ymyal: a., secluded, uninhabited 27.

ymyr: e., island: y. yn y mo2 2189 (rocher de la mer 'a rock in the sea' 1942).

yf: ardd., for . . . past 886, 1580, 2616; yf llaber dyd 1234 (pez a 1173), 3098, 3428.*

ys: p. amhra. bot, it is: y. ys dzóc a beth . . . 783, yf truan a amser . . . 1532; cf. 1533, 1600,* etc.

yfaelus: a., negligible, unimportant: y. a beth oed gennyf 150 (preisere petit 'I should set little value on' 158).

yfaeluffab 71, yfcayluffab 19, yfgayluffab 2463; ba., (i) to despise, contemn 19,* 71; (ii) to forget 2463.

yfgafyn: a., light 536, 850, 1172.

yfgathru: ba., to cut off: y. penneu 613 (couper testes 591).

(yfgair: e., leg; ll. ved 543.

(yfgithyr: e., tusk; ll. ved 1970, 1971 (les dens longues com un sengler 1761).

yfcolheic: e., a member of the clergy 4175 (clerc 3677); ll. *gon 4147 (clers 3653), 4185 (clerges 3688).

yfgraf: e., boat 1307, 2368 (nef 'a ship of some 200 tons' 2073).

yfgrienu: ba., to write: y. llythyr 821 (Jere un bref 792).

yfgruenedic: a. bfl., written: megys y dyb-edir y ni yn y. 3493 (com dist li escrit 3045).

yfgrin: e., coffin 4367 (sarcue 3840).

yfgwyd: e., 1884 (esquier 1697); ll. yfquier-et 2788.*

yfghir: ebd., truly! 1526, 2050 (oyl . . . par Sen Pere 'yes . . . by St. Peter' 1835), 2100 (oyl . . . par le cors Sen Symon 1882), yfcur 3501 (par foi 'forsooth' 3054), 4270.

yfgysd: e., shoulder 560, 1404, 1915; ll. *eu 284.

yfgyuala 81, yfhyuala 34* a., off one's guard; unarmed.

yfgymmu (12 es.), yfgyymu (11 o es.) yfgyymu (6 engh.), ygyymu 1570: (i) bg., to mount (a horse); m.grff. 6 *affant 1742, 3941; y. ar 438, 557, 854, etc.; m.grff. 3 *aóð 902, 1240, 3885,* etc. (13 o es.), gydag -f- 3033, 3976, 4053, gydag -fk- 3594, 4018, ntyr 2791; 6 *yffant 2266, *yffant 3811 (-f-); (ii) y. y (a) to go up into; m.grff. 3 *aóð 3590 (-fkm-), (b) to climb (a wall) 3885 (-fkm-); cf. y. y mytic 2885.

yfgyrn: a., large-boned 1965 (longer e gros 1753).

(yfpardun: e., spur; ll. *eu 544,* 590, 642, etc. (10 es.) (esporon(s) 537, 576, 629), yf- 450, f- 4239.

(yffeaú: ba., to sack (a town); m.grff. amhrs. *yffit 3271.

yfpir: e., a spy 3647 (un espie 3180); ll. *yir 3581.*

yfpodol 1959,* yfpodol 2023: e., a type of sword (branc 1748, 1811).

yffigat: ba., to break (s.o.'s neck) 4095 (rompre 3605).

yffabyl: e., 1061, 1069, 3887, etc. (estable 1016, 1023, 3423).

yffauell: e., (i) room (a) in the castle keep 676, 734, 1078 (chambre 661, 718, 1033), 3555 (ostel 3103), 3933 (mandement 3480), etc.; or (b) a room in the paleis in the castle grounds 2800, 3591 (gw. ar 286); (ii) bedroom (usually vaulted) 2443, 3164, 3907 (chambre (voutia), 2120, 2731, 3438); (iii) stable 1152, 1160,* (chambre 1106, 1108), 2972 (ostel 2552), 2973; ll. ffauelloed 3555; gbas y. 2849 (chambrier 2452), 3767 (chamberlen 3302).

yfflys: e., (i) side (of body) 1959 (geron 1748), 3594 (senestre costé 3134); gan y. y. along his side 1402* (ii) slope: y. bzym 3377 (val pendant 'sloping valley' 2935).

yffondardó: e., standard-bearer 606 (he porta lur gonfanau 595); pen y. 414.

yffonder: e., 573 (gonfanoun 563), yffonder 583 (baner 598), fffonder 530 (banere 530).

yffoaya: e., story: y. boin 4373 (la geste . . . de Boum de Hampton 3847-8).

yffronaú: a., foreign 4016 (estrangle 3536).

yffryg: e., cunning, trick: meyl ac y. 2360 (treson 2065).

yffryhoú: bg., to plan, devise 21; gw. yffryhoú.

(yffóg: ba., to let down); m.grff. 6 yffyg- affant 4134 (aveient 'they lower(ed)' 2639); gw. geflóg.

yffyn: e., y. a meiyant 2857 homage and investiture; gw. ar 2822.

yffymu: ba., (i) to stretch out (legs) 588*; y. taryan to push out the shield above the head for protection on entering into combat; m.grff. 3 *aóð 2678,* 2699; (b) y. kledy y (ur) to hand over sword as sign of submission 171 (espere tener 180), 2733, 3386 (e. bailer a 2046); (ii) to feoff out an estate, to grant s.o. a hef; m.grff. 3 *aóð 2823 (ventre heries 2426), 3069.*

yffyr: e., meaning 3358; y. ar achos 2497.* (yffryyab: ba., to plan, devise); m.grff. 3 *aóð 24* gw. yffryhoú.

yffyhoeth: ebd., alas! 3924 (allas! 3452).

yffyhoethroed: ebd., alas! the more the pity! 1803 (dant il furent dolent 'wherefore they were sad' 1617); gw. ghoethroed.

y gath: gw. gath.

yhyllus: gw. ehyllus.

ENWAW PERSONAU A LLEOEDD

A

- abat o vózi*, a hostile knight 2680, 2682 (*Oube de Mundoie* 2314, *O. de Mon-* 2315).
- abilent*, a castle of the heathen king Baligraónt 1680 (*Abilent* 1533); gw. *dabilent*.
- abraham*, (a) a heathen king 4102 (*Bralu* 3612); (b) king of Damascus 4107 (*Brandon* 3613).
- almayn*, Germany 10 (*Alemaine* 25), 2600 (*Almayne* 2247), *almaen* 2610.
- almayncyrr*, Germans 2710 (*Alemans* 2337).
- amonstrai*, King Ivor's uncle 2094,* 2106 (*Anustrai* 1875, -ay 1876) *amoftrai* 2111, (*Anustray* 1889).
- amulis*, 3413* (*Civile* 2968).
- apolin*, a heathen god 3897, *appolin* 3747 (*Apolin* 3430, 3279).
- arabieit*, Arabs 3711, *arabyeit* 3961 (*Arabia*) 3243, 3485).
- aragie*, Arabia; gw. *ragie*.
- arúndel*, (a) Bown's charger 555, 590, 3933,* etc. (*Arundel*, llythr. 'a swallow' 576, 629, etc.); (b) a castle and town 2928, 2966 (*Arundel* 2522, 2549).
- asie*, Asia 1664.
- aufric*, Africa 1664.
- B**
- babelon*, Babylon 3626 (*Babiloyne* 3161), 3632 (*Babiloine* 3166).
- baligraónt*, Ivor's brother 1636 (*Baligant* 1502).
- barbari*, North Africa west of Egypt 1663 (*Barbarie* 1521).
- belsabub*, Beelzebub 4097 (*Belsabu* 3606).
- betris*, Bown's daughter 3510 (*Beatrix* 3062).
- bethlen*, Bethlehem 1317 (*Bedlem* 1244).
- bonfei*, Iosian's foster brother 1631, 1688, 1715, etc., *bonffei* 1626, 1771, *bonyfei* 1856 (*Bonefey* 1499, 1541, etc.).
- bolon*, (a) the hero of the story 144, 189, 381, etc. (*Boefs* 147, 185, *Bavoun* 208, 353, *Boevs* 1260, 2602, *Boun* 916, 3736);
- bzadmúnd*, (a) king of Damascus 493, 500, 511, etc., *bzadmúnd* 693, 803, 822, etc. (*Brad(e)mound* 496, 501, *Bradmund*, -t 916, 928, 936, *Brandon* 916, 928, etc. (D)); (b) the name of a town (*bzafózt*) 3615,* 3518, 3650, etc.
- bzafózt*, Ermin's chief city 3518, 3650, *bzafózt* 3220; gw. *bzadmúnd*.
- bzice o vzišleu*, an AN baron 3012* (*Brise de Bretonne* 2584).
- bóllyn*, 2120* (*Colonie la cité* 1895).
- C**
- caerloy6*, 3013 (*Gloucestre* 2585).
- calys*, 90* (*Retefor* 75).
- carfus*, one of Bown's knights 2537, 2562, 2568, 2584 (*Kar(e)ffu* 2196, 2222, 2230, 2236).
- cartage*, 1478 (*Cartage* 1377).
- carufalem*, 1433 (*Jerusalem* 1346).
- civil*, probably Seville in Spain 4000, 4023, 4108, etc. (*Civile la cité* 3523, 3541, 3618); gw. *amulis*.
- claric o leicetre*, an AN baron 3013 (*Clarís de Leycestre* 2586).
- colon*, 2334, *collyn* 2770, *cóllyn* 2412, 3081, 4225, 4315 (*Coloine* 2052, *Colonie* 2386, *Coloyne* 2648, *Coloyne* 2198, etc.).
- condin*, yr *admiral* c. a heathen warrior 3723 (*L'amirail d'Esclavonie* 3259).
- copart*, a giant 2012, 2016, 2032, etc. (37 o es.), *coppart* 2714, 2717, 2721, 2723, (ac) *fcopart* 3070 (*Escol(u)part* 1781, 1784, 1790, etc.).
- crift*, gw. *iesfu griff*.
- D**
- dabilent*, 1634,* 1665 (*de Abilent* 1501, 1523), 1648 (*avers*) *Abilent* 1509; gw. *abilent*.
- damsafeyl*, Damascus 493, 538, 904, etc. (8 es.), *damsafel* 1188, *damsafyl* 4051 (*Dama(s)ele* 493, 804, 1307, etc.).
- digun*, a castle in France 2282 (*Dygon* 2012).
- don*, the emperor of Germany, Bown's stepfather 2277, 2293, 2309, etc. (9 es.), *doón* 2612 (*Donn* 2008, 2356, 2365, etc.).

(b) Terri's son 3509, 3801, 3980, etc. (*Boun* 3061, *Boves* 3335, 3503, etc.).
!Bovón (llsgr. *lótón*) 3006*; gw. ar 3032.
domnes, ?A Saracen tribe 3692* (*dongons* 3223).
duc doſtris, a hostile duke 3349, 3389 (*duc Doctrix* 2909, 2947).
duc uafcal, a hostile duke 3347, 3381 (*duc (de) Vafal* 2908, 2939).

E

egipt, 361 (*Egipite* 362).
eift, 1455 (*Egipite* 1365).
ermin, 367, 496, 498, etc. (33 o es.), *Ermin* 367, 496, *J.* 3582, a king of Egypt (*Her(e) min(e)* -*yne* 367, 395, 488, etc.); *h.* = *hermin* 3582.
etlbert, 4281, 4290 (*Edegar* 3770, 3776).

V

vibitus, a magician in Ivor's service 3873* (*Gebitus* 3414).

F

fabur, Ivor's chamberlain 3069, 3070 (*Fabur* 3492, 3495); *Jabaot* 3767,* o *gamddarllen fab.*, *mae'n* *debyg*.
ffabŵlŵneyt ?Saracen warriors 3691.* (*Fucens* 3222).
ffreic, 2281* (*France* 2012), *ffreinc* 4121.
ffreinc, 4103 (*François* 'Frenchmen' 3614).

G

garfi, a heathen king in Ivor's service 1683, 1713, etc. (*Garcie* 1535, 1558), 1745 (*Garnie* 1589), 3258 (*Germer* 2819).
gi, Bown's eldest son 3243, 3464, etc. (*Gui* 2811, 3008), 2782 (*Guin* 2395), *Gi* 3569; gw. *giôn*.
gilyr, *feint* *g.* 3170, 3179 (*San Gile* 2736, 2749), *J. gilyr* 3850 (*Sent Gile* 3382).
girat, 2283 (*Gyran* 2014), *girart* 2293 (*Gerrand* 2025), an assumed name of Bown's.
giôn, 12, 178, 196, etc. (*Guinn* 23, 190, 212, etc.), *Giôn* 2, 2132 (*Gwynn* 1905), 2158 (*Guinn* 2215), 2844 (*Gui* 2447), 2851 (*Guy* 2454).

glois, *gl.* o *gaerloyd* an AN baron 3012 (*Glos de Gloucestre* 2585).
grandon, Bradmund's nephew 1207, 1245, 1276, 1292 (*Graunder* 1148, 1178, etc.).
*gris*¹, *Ivor* o2 *gris* 2680* (*Yvori le Gris* 2313).
*gris*², *efcob* *g.* 2864 (*le erseveske Giré* 2464).
*gris*³, *archefcob* *g.* 3332 (*P'evesque Senté* 2896).
glsafcŵyn, Gascony 2906* (*Wastrande* 2497).

H

hamtôn, Bown's birthplace 1, 50, 107, etc. (*Ha(u)mtone* 3, 10, 109, etc. (B), *Hampton(e)* 954, 1036, 1199, etc. (D)).

I

idzac de ualri, king of Lombardy 1668 (*Ydrac de Valarie* 1525).
ideŵn, 2808 (*Juy* 2414).
iuo2, king of Monbrant, Bown's rival 1033, 1040, 1052, etc., *iuo* 1628, *ifœ2* 4044 (*Yvori(z)* 993, 1007, 1008, etc.).
Iuo2 o2 *gris*, gw. *gris*.¹
ieffu *griff*, 404, 1328, 1591, etc. (*Jhesu Crist* 1252, 1471, 1722, etc.), 795, 1581, 3135 (*(dame)deu* 768, 1463, 2706).
inde, India 1664.
ioſian, 370, 440, 464, etc. (67 o engh.).
ioſian 1057, 1465, 1486, etc. (23 o es.) (*Josian(e)* 450, 516, 612, etc.).
iudas, Judas Iſcariot 2808 (*Judas* 2413).
iudas, i. o *machabes* 4045 (*Judas e Masebré* 3561).

L

laŵzens, *feint* *l.* 4371 (*Sent Laurent* 3842).
leicetre, 3013 = LIC *leyceſtyr* (*Leycestre* 2585); cf. *leiffestyr* = RBB 64, *leyceſtyr* Ll I, t. 1.
lombardi, 1667.

LI

lloeyr, 1586,* 1726, 2129, etc. (7 es.).
lloeyr 385, 877, 1020, etc. (9 engh.).
lloeyr 1510, 2942 (*Engletere* 386, 838, 978, etc.).

llundein, 2795, 2932, 4240, etc. (6 es.).
llundeint 2793 (*Lundres* 2404, 2524, *Londres* 3736, 3741, 3750, 3774).

M

machabes, gw. *iudas*.
macubzaŵnd, gw. *mômbzaŵnt*.
madlen, *meir* *v.* 1322 (*la Madeleyne* 1248).
mahom a heathen god 379, 382, 394, etc. (19 o engh.), *mahôn* 3099, 3747, 3776, etc. (8 es.), *Mahôn* 3936 (*Mah(o)un* -on; -om 381, 383, 395, etc., *Mahumet* 504, 517, 786, etc.).
mambzaŵt, *mambzaŵnt*, *mambrânt*, gw. *mômbzaŵnt*.
meir, *yr arglôydes* *v.* 3135, 3825 (*Sente Marie* 2707, 3357).
meir, *m. vadlen*, gw. *madlen*.

*mily*¹, a baron of Cologne 2372, 2381, 2384, etc. (5 es.), *Mily* 2351, *milis* 2367 (*Miles* 2060, 2075, 2078, etc.).
*mily*², Bown's second son 3561, 3583, 3968, etc. (5 es.), *Mily* 3670, *miles* 2783, 3468, 3794, 3809, *milis* 4290 (*Miles* 3108, 3124, 3490, etc.).
mobzant, gw. *mômbzaŵnt*.
moaglei, the name of Bown's sword 548,* 1779, 2506, etc. (7 engh.) *moaglei* 612, *moaglei* 2708 (*Murgleie* 541, 590, *Morgelei* 1615, 2336, 3591, -ey 2170, 2944, 3134, 3249).
mômbzaŵnt, Ivor's kingdom 1909, 3144, 3742, etc. (11 o es.), *mômbzaŵnt* 4323, *mômbzaŵnd* 3636, 3676, 3682, *mômbzaŵnt* 3612, *mômbzaŵnt* 1468, *mômbzaŵnt* 1479, *mobzant* 1034, 1054, 1056, *macubzaŵnd* 3727, *mambzaŵnt* 3093, *mambzaŵnt* 1481, *mambrânt* 1457 (*Mambrat(z)ant*, *Mon-* 993, 1007, 1010, etc.; cf. *Samton* o *Vynydd Braunt* YCM², 269).
môzi, gw. *abat*.

N

nubie, 1663 (*Nubie* 1519), *nuble* 1477.*

P

paninônys, *paynima* 3726,* *paŵnônit* 3777, *paŵnônit* 4119, 4133, 4135 (*paŵn* 3313, 3627, 3638, 3643); cf. *robaŵt* < *robaŵnt*.
pedyr, *mys* *p.* 1001 (*par Saint Pere* de Rome 956).

R

ragie, 3691.*
ragôn, *yr r.* ?a heathen tribe 3702.*
robaŵnt, Sabaot's second son 4202, 4209 (*Robant* 3702), *robaŵt* 3855,* (*Robant* 3386), 4220, 4230 (*Robeant* 3719, 3730); cf. *paŵnônit* < *paŵnônit*.
rodefon, King Bradmund's standard-bearer 582, 591, 596 (*Rudefoun* 570, 577).
roffons, ?a Saracen tribe 3698.*
ruenin, 4318 (*Rome* 3803).

S

sabaŵt, Bown's foster-father 2183, 2539, 3766*, etc. (66 o es.), *sabaŵt* 2270, 2284, 2306, etc. (13 engh.), *sabaŵt* 216, 224, 331, etc. (8 es.), *sabot* 310, 2180, *saboth* 224, 227, 231, *sabaŵth* 16, 68, 212, 237, *sabaŵth* 217 (*Sabot* in MS B 224, 229, 232, etc., *Sabaŵth* in MS. D 1939, 1999, 2021, etc.).
saracineit, 3105, *saracineit* 3193, 3300, 3202, etc. (7 es.), *saracineit* 355, 356, -*yeit* 3695, *saracineit* 401, 1438, 2064, etc. (8 es.), -*yeit* 3194, 4105, *saracineit* 883 (*Saracini* 355, 361, 568, etc., *Saracini* 2711, 2579, 2761, *Saracini* 1858, 2071, 3145, etc.).

feint, *f. gilyr*, gw. *gilyr*.
feint, *f. laŵzens*, gw. *laŵzens*.
foze, gw. *y foze*.

T

tenebzes, an emir 2913 (*Tenebres* 2505).
teruagaŵnt, a. heathen god 3747, 4124, 4155, 4160, *teruagaŵnt* 1994, 4152 (*Terruagaŵnt* 3280, 3631, 3661, etc., cf. *Terruagaŵnt* 916).

terri, 3079, 3114, 3124, etc. (46 o es.)
teari 3186.

Y

y foze, a hostile warrior 3365 (*Yvœ2* 2025).

*Argraffwyd yng Ngwasg
Llyfrgell Genedlaethol Cymru
1958*

